Dewlet û Mîrgehên Kurdî

di Serdemên Naverast û Nû da

Orta ve Yeni Çağ'da

Kürt Devletleri ve Beylikleri

Komeka Vekoleran

Editörlü Kitap

Zakho Centre for Kurdish Studies

Bergê Dûyê

هەواڵنامەی کتێب

Dewlet û Mîrgehên Kurdî li Serdemên Naverast û Nû da

Komeka Vekoleran

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Senterê Zaxo Bo Vekolînên Kurdî

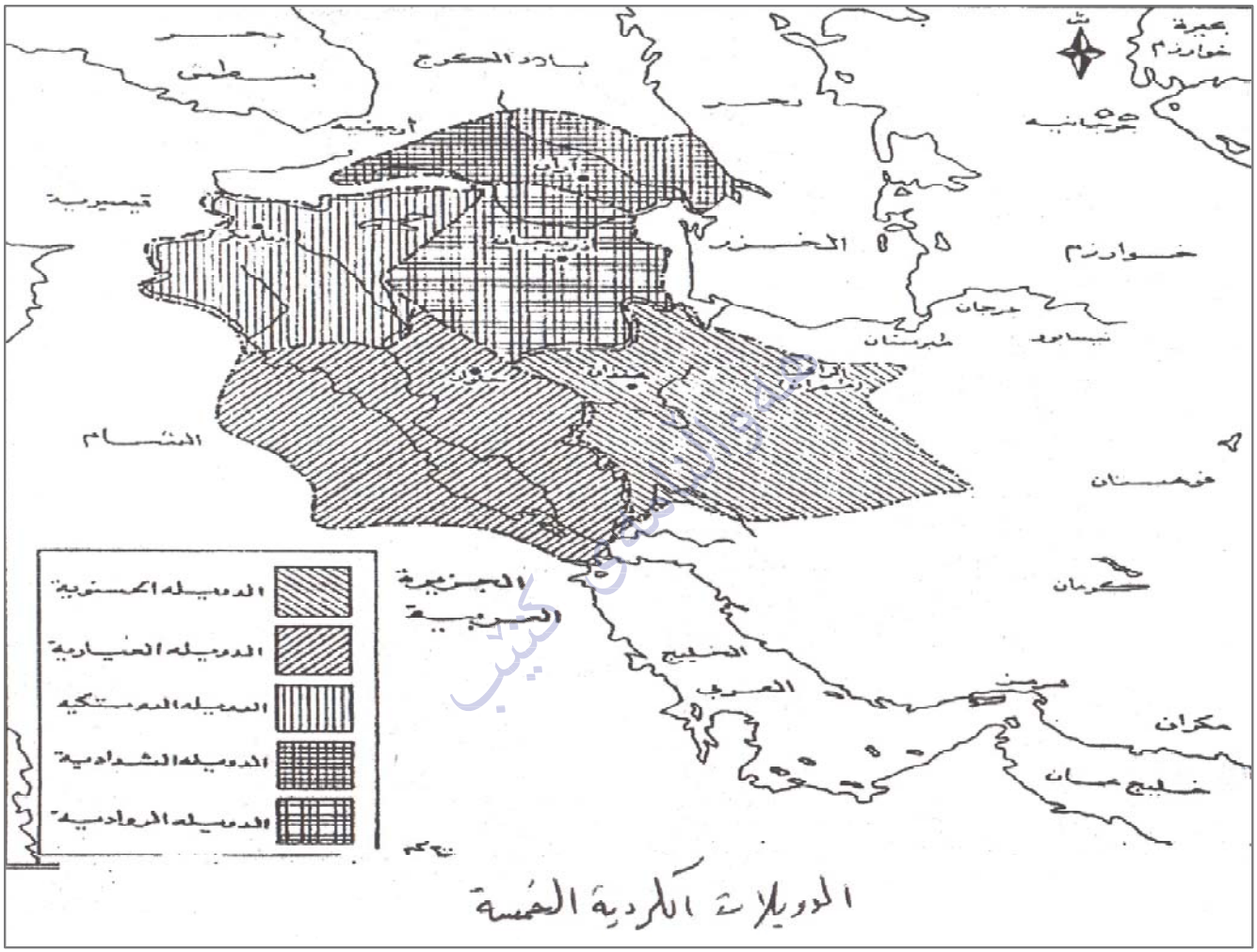
Pertûk	Dewlet û Mîrgehên Kurdî li Serdemên Naverast û Nû da
Ji nivîsîna	Komeka Vekoleran
Berg	Bergê Dûyê 2023
Berg û serperşitîya dîzaynê	Warhêl 'Ebdulbaqî Remzîya Xelîl Ehmed
Desteka dîzaynê	Şirîn Xerîb Salih Îman 'Ebd Mehcub Rêzan qasm hisên Sara Feyaz Teyîb Diljîn mistefa yusif Hêja faxir se'îd Fatma Xald 'Ezîz
Rêkxer	Pale 'îsa
ISBN	978-9922-661-15-5
Jimara Sipardinê	D- \2344\23

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

© مافێ چاپێ یێ پاراستیە بۆ
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

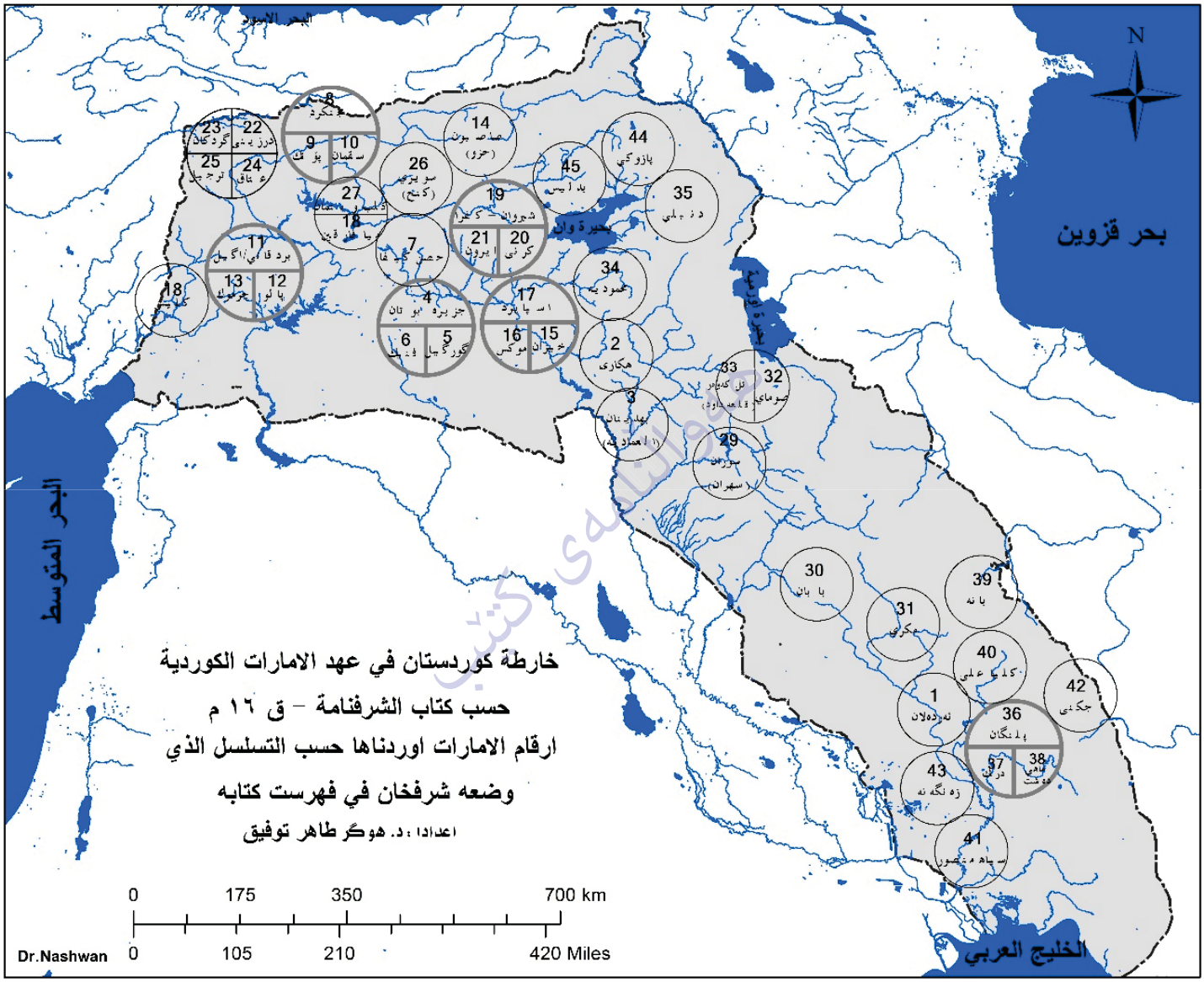
zcks@uoz.edu.krd +964 (0) 751 536 1550
Iraq-Kurdistan Region, Zakho- Univesity of Zakho

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

سحر السيد عبد العزيز سالم و ابراهيم محمد علي مرجونة، تاريخ الاكراد: دراسة تاريخية حضارية في ظل الخلافة العباسية، الاسكندرية، ٢٠١٠.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

PÊŞKÊŞKIRIN

Hogir Tahir Tewfiq | Nizar Eyub Hesen

Abdulvasıf ERASLAN
Ercan ÇAĞLAYAN
Ercan GÜMÜŞ
Fikret ÖZÇELİK
Hakan Kaya
Halil AKÇAY
Kenan BOZKURT
Kenan Bulut
Mustafa ASLAN
Mustafa Öztürk
Muzaffer BİMAY
Ömer Tokuş
Orhan Örs
Şahin ŞİMŞEK
Yalçın ÇAKMAK
HALİL BATUR
Mehmet Rêzan Ekinci

Ömer Aytaç Aykaç
Yakup AYKAÇ
Yaşar KAPLAN
Zikrullah Aykaç
Arafat YAZ
Mikail Bülbül
Nevzat EMİNOĞLU
Abdulkerim BATMAZ
Abdullah Demir
EYÜP KIRAN
Güven Aytaç AYKAÇ
Medine KAHRAMAN
Neclan Bayhan
Salimeh Afrasiabi
Yusuf Tekin
Zeynelabidin Zinar

هەولێرنامەی کتێب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Piştî helbijartina vekolînan jilayê lîjneya zanistîve ,lîjneya jêrî bi karê serperiştî û amadekirina vekolînan ji pêxemet dîzaynkirin û belavkirinê rabû. lîjne ji evan berêzan pêkhatîh:

1. P.D. Hogir Tahir Tewfîq
2. P.D. Hisên Osman Ebdulrehman
3. P.D. Ebdulselam Necmedîn Ebdullah
4. P. H. D. Nizar Eyub Hesen

Ev pertûke (dewlet û mîrgehên kurdî li serdemên naverast û nûda) komeka vekolînan bi xweve digrît, ku bo heftemîn konifransê navdewletîyê senterê zaxo bo vekolînên kurdî ya ser bi fekoltîya zanisitên mirovayetî li zankoya zaxo, li rojên 3 û 4ê gulana 2023ê hatîne pêşkêşkirin. Vekolînên gehiştîne konfiransî ji layê lîjneya zanisitîve hatîne helsengandin û vekolînên hejî bo belavkirinê hatîne destinîşankirin. Lîjneya zanistîya konifiransî ji evan berêzên li xwarê pêkdihêt:

Prof.Dr. Hogir Tahir Tewfîq	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Serokê
Prof.Dr. ‘Ebdulsalam Necmedîn ‘Ebdullah	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Serokê senterê Zaxo bo vekolînên kurdî
Asst. Prof.Dr. Nizar Eyûb Hesen	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Serokê lîjneya zanistî
Prof.Dr. Xelîl ‘Elî Murad	Zanîngeha Selaheddîn	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Prof.Dr. Husên Osman ‘Ebdulrehman	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Diyar ‘Ebdulkerîm Seîd	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Prof.Dr. Ferset Merî Îsmaîl	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Prof. Dr. Şewket Arif Mihemed	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Prof. Dr. Xizîr ‘Ebas Mihemed	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Prof. Dr. Xetab Îsmaîl Ehmed	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Prof. Dr . Şerzad zekariya Mihemed	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Lulaf Mistefa Selîm	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Xesan Welîd Mistefa	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Faxir Hesen Yûsif	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Tariq Ahmid Şexo	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr.Osman Abdulkerim Omer	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Evin Mihemed Hesen	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Mihemed ‘Ebdulqadir Husên	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Kameran Îbrahîm Xelîl	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Asst. Prof.Dr. Heyder Leşkerî	Zanîngeha Zaxo	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Dr. Ismail Şames	Zanîngeha ‘Ellame Tabataî	Îran	Endam
Dr. Hêmin ‘Umer Ehmed	Zanîngeha Soran	Herêma Kurdistanê/Iraq	Endam
Prof. Dr. Abdurrahman Acar	Zanîngeha Dîcleyê	Tirkîye	Endam
Asst. Prof.Dr. Sabri Ateş	Zanîngeha Southern Methodist	Tirkîye	Endam
Asst. Prof.Dr. Fatih Gencer	Zanîngeha Mêrdîn Artûqlû	Tirkîye	Endam
Asst. Prof.Dr. Ercan Gümüş	Zanîngeha Mêrdîn Artûqlû	Tirkîye	Endam
Asst. Prof.Dr. Ercan Çağlayan	Zanîngeha Mûş Alparslan	Tirkîye	Endam
Asst. Prof.Dr. Ömer Tokuş	Zanîngeha Bîngolê	Tirkîye	Endam
Asst. Prof.Dr. Metin Atmaca	Zanîngeha Zanistên Mirovayetî ya Enqere	Tirkîye	Endam
Asst. Prof.Dr. Fasih Dinç	Zanîngeha Mêrdîn Artûqlû	Tirkîye	Endam
Asst. Prof.Dr. Yalçın Çakmak	Zanîngeha Mûnzûrê	Tirkîye	Enda
Dr. Ekrem Akman	Zanîngeha Mêrdîn Artûqlû	Tirkîye	Enda
Dr. Nevzat Keleş	Zanîngeha Bîngolê	Tirkîye	Enda
Dr. Mehmet Rêzan Ekici	Zanîngeha Mêrdîn Artûqlû	Tirkîye	Enda
Dr. Abdülgani Kaçar	Zanîngeha Mêrdîn Artûqlû	Tirkîye	Enda

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Dr. Yusuf Baluken	Zanîngeha Bozok a Yozgatê	Tirkîye	Enda
Dr. Sacha Alsancakli	Zanîngeha Inalco's Eurasian Studies	Tirkîye	Enda
Dr. Yaşar Kaplan	Zanîngeha Hakkarî	Tirkîye	Enda
Dr. Abdusselam Ertekin	Zanîngeha Dîcle	Tirkîye	Enda
Doktorant Cafer Açar		Tirkîye	Enda
Abdullah Demir	Zanîngeha Bîngolê	Tirkîye	Enda

P. H. D. Macid mihemed yunis	Serok	Zanîngeha Zaxo
D. Şureşvan 'adil	Endam	Zanîngeha Zaxo
D. Jîrwan se'îd	Endam	Zanîngeha Zaxo
P. H. D. Şivan qasim hesen	Endam	Zanîngeha Zaxo
P. H. D. Kawan xelîl 'sma'îl	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Cim'e mihemed qadir	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Warhêl 'sma'îl 'omer	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Karwan salih Weysî	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Hejar 'bidalle hisên	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Silîman şefîq	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. 'omer 'ebdulrehman 'omer	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Jêhat qadir hesen	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Wehîd n'met remezan	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Pale 'îsa	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Dlêr kmal	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Mihemed 'îsa	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Warhêl 'bdalbaqî kamil	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Cegerxuyn cemîl 'emîn	Endam	Zanîngeha Zaxo
M. Mihemed hacî hemîd	Endam	Zanîngeha Zaxo

Naverok		
PÊŞGOTİN	P.Dr. Hogir tahir tewfîq P.H. Dr. Nizar eyûb hesen	1
NIRXANDINEK DERHEQÊ CIHNEGIRTINA EŞÎRA MILAN DI ŞEREFNAME YÊ DE	Doç. Dr.Ercan GÜMÜŞ	5
PEYMANA HIKIMDARAN 1535 Peymana Qanûnî Siltan Silêman Digel Hakimên Kurd	Prof. Dr. Mehmet Rêzan Ekinci	17
XANEDANIYA CANPOLATAN Û DEWLET AVAKIRIN CERIBANDINA ELÎ PAŞAYÊ CANPOLATZADEYÎ	Eyüp kiran KıEyüp KıraEyüp Kıra	33
Li Kurdistanê Pêjna Tenzîmatê (Emînê Emaneta Me'denan Yûsûf Zîya Paşa û Terzê Rêveberîya Wî Wekî Numûne)	Dr. Öğr. Yaşar KAPLAN	55
NIRXANDINA SÊ BERHEMÊN ZIMANÎ YÊN MELA MEHMÛDÊ BAZÎDÎ JI ALÎYÊ ZIMANÎ VE	Doç. Dr. Mustafa Öztürk Dr. Mikail Bülbül	73
Kevneşopiya Mewlîdê Di Nav Kurdan De û Beşdariya Wan Di Edebiyat û Çanda Kurdî De (Bi MînakaKurdên Tirkiyeyê)	Doç. Dr. Halil Akçay	93
Eşîret di sîstema dewlet û mîrgehên kurdî de Eşîra Pencînaran We Mînak	Zeynelabidin Zinar	107
NIRXANDINEK DERBARÊ LÊXWEDÎBÛNA MÎRÊN KURDAN A DENGBÊJAN DI ÇARÇOVEYA PERGALA HÎMAYEKARÎYÊ (PATRONAJ) DA	Doç. Dr .Mustafa ASLAN	115
MENTEŞÂOĞULLARININ MENŞEİ MESELESİ	Doç. Dr. Kenan BOZKURT Doç. Dr. Şahin ŞİMŞEK	133
1071 ŞERÊ MELEZGIRT Û ROLA KURDAN	Abdulkerim BATMAZ	157
XI. Asrın İlk Yarısında El-Cibâl Bölgesinde Bir Aşiret: Cûrkân (Goran) Kürtleri	Dr. Arafat YAZ	173
Mervânîlerin İdarî Yapısı	Doç. Dr. ÖMER TOKUŞ	193
MERVANÎLER DÖNEMİNDE MEŞHUR MUHADDİSLER	Doc.dr.fikret ozcelik	215

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Mervânîler'de Hadis İlmi	Doç. Dr. Abdulvasıf ERASLAN	235
SELÇUKLU ORDULARINDA KÜRT VARLIĞI	M.A. Medine KahramanKAHRAMAN	253
ŞİKÂRÎ'NİN KARAMAN-NÂMESİ'NİN 13 VE 14. YÜZYIL KÜRT TARİHİ YAZIMINA KATKILARI	Doç. Dr. Kenan BOZKURT	267
Kürt Mirliklerinde Statü, İdari Yapı ve Kurumlar Status	Dr. Öğr. Yakup AYKAÇ Güven Aytaç AYKAÇ	285
KÜRDİSTÂN TERİMİ VE 16. VE 17. YÜZYILDA KÜRT SANCAKLARININ İDARÎ YAPISI	Abdullah Demir	311
Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Mirliği: Bayezid Mirleri (1578-1800)	Doç.Dr.Hakan kaya	333
Kürt Mirlerinin Osmanlı Merkezi İktidarıyla Geliştirdiği İlişkileri Kuramsal Bir Çerçevede Değerlendirmek (1514-1847)	Doç.Dr. Orhan Örs	349
OSMANLI KAYNAKLARINDA ZAZA SÜVEYDİ EMİRLİĞİ (1515-1853)	Doç. Dr.Ercan ÇAĞLAYAN	377
OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN KÜRT BEYLİKLERİ ÜZERİNDEKİ SİYASİ VE İDARİ ETKİLERİ	Doç.Dr. Muzaffer BİMAY	395
BEHDİNÂN KÜRT EMİRLİĞİ DÖNEMİNDE YAPILAN MİMARİ ESERLER	Dr. Halil BATUR	419
19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim Aşiretleriyle İlişkisi	Doç. Dr.Yalçın ÇAKMAK	437
Orta ve Yeni Çağ Kürt Devlet ve Beylikleri Medreselerinin Kürt Dili ve Edebiyatına Katkısı	Dr. Öğr. Gör. Nevzat EMİNOĞLU	447
Emirate of Muks and Its Surrounding in Terms of Historical, Scientific, and Literary Perspective	Dr. Öğr. Gör. Ömer Aytaç Aykaç Dr. Öğr. Gör. Zikrullah Aykaç	461

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

PÊŞGOTİN

P.Dr. Hogir tahir tewfîq
P.H. Dr. Nizar eyûb hesen

Gotinek di navendên ekadîmî û giştî da belav bûye ew jî "kurdan di mêjûyê da çi dewlet nebûn" yan jî dewlet û mîrgehên kurdan di serdemên borî da (nîmçe dewlet) bûn û ne xudan biryara xwe ya merkezî bûn û ev gotine di serdemê serhildana dewletên neteweyî da li sedeyên 19 û 20 pitir belav bû, nexasme piştî kurdan neşîyayîn dewletekê bo xwe li ser erdê xwe (Kurdistanê) ava biken.

Li ser binaxeyê evê hizrê û evê boçûna dîrokê Senterê Zaxo bo Vekolînên Kurdî biryar da ku konferansê xwe ya heftê li jêr navê "Dewlet û Mîrgehên Kurdan li Srdemên Naverast û Nû da" bigêrît da ku bi kûratî biçîte di nav jîyan û şaristanî û karîgerîyên ewan da û eva li xwarê kurtîyeke ji ewan dewlet û mîrgehên kurdan e ewên di çarçovê cografya Kurdistanê da peyda bûyî:

-1-

Dewletên Kurdan li Serdemê Naverasta Îslamî da

Di serdemê xîlafeta Ebbasî da pênc dewlet û dewletokên kurdan peyda bûn ku di rêvebirina karûbarên xwe yên navxweyî û derekî da serbixwe bûn, ew jî:

1- Dewletoka Rewadî (337-463h/949-1071m): Ew li Azerbîcanê li rojhelata Kurdistanê peyda bûye û eve kevintirîn dewleta kurdî ye li rojhelata Îslamî û paytextê wê bajêrê Tebrîz bû. Îbnî Esîr sebaret ewan wiha: "Kurdên Rewadî li Azerbîcanê peyda bûn û ew ji pêşkêş û berahîyên kurdan e" û ji girîngtirîn mîrên wan Mihemed kurê Hesênê Rewadî, Deysem kurê Îbrahîmê Rewadî, ebî'l-Heyca kurê Memlan.
2- Dewleta Şeddadî li Aran/Êrîvanê (340-595h/951-1198m): Dikevîte bakûrê rojhelatê Kurdistanê. Kurdan şîyan dewleteka serbixwe li Aranê ku parçeyeka ser bi herêma

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Azerbîcan û Ermenistanê ye ava biken û ji mezintirîn mîrên vê dewletê: Mihemed kurê Şedadê Kurdî, Mihemed kurê Merzibanê Kurdî, ebû'l-Hesen Elî kurê Mûsayê Leşkerî.

3- Dewleta Hesnewîye li Hemedanê (348- 406h-959/1015m): Ji girîngtirîn mîrên wê, Hesnewîyê kurê Hesênê Berzigtinî, Bedrê kurê Hesnewîyey.
4- Dewleta Eyarî (Enazî) (381-511h/991-1117m): Li bajêrê Helwanê- Zehawî li nêzîkî bajêrên Celewla û Xaneqîn û Qesri Şîrînê li başûrê Kurdistanê hatîye danan. Ji girîngtirîn mîrên wê: ebû'l-Feth Mihemed kurê 'Eyaz, ebû'l-Şewk, el-Şewq kurê ebû'l-Feth Mihmed kurê 'Eyazî.
5- Dewleta Dostikî-Merwanî (373-489h/983-1096m): Li Dîyarbekir, li bakûrê Kurdistanê hatîye damezrandin û gelek bajêr bi ser ve bûn. Wek Sêrt, Xîzan, Heskîf, Cizîra Botan, Nisêbîn, Meyafarqîn, Melazgird û Ercîş.... Damezrandina wê li serdestê Bad kurê Dostikê Kurdî bû. Bad serkirdeyê kurdên Hemîdî bû û nasnavê (Babê 'Ebdullahî û Babê Şucaî) hebûn. Derbareyî wî îbn Esîr dibêjît: Ewî li tixûbên Dîyarbekrê gelek xezwe dikir. Ew xudanê rewiştekê mezin bû lewra xelk li dor wî kom bûn... Herwesa ew kesekê merd bû û pezê xwe ji bo xwarina xelkî ser dibirî. Lewra navûdengê merdînîya wî li hemî cihan belav bû. Vêca mirovên wî zêde bûn û herdemê destkeftek yan talanek bi dest kevtiba êkser li ser zelamên xwe dabeş dikir... û ji ber heza milletê wî yê kurd bo wî, ew di hukmê xwe da serkeftî bû". Herwesa dîroknivîs el-Fariqî dibêjît: "Ew zelamekê cebbar bû". Ji mîrên vê dewletê: Bad kurê Dostikî, ebû'l-Elî Hesen kurê Merwanî, ebû Nesr Ehmed kurê Merwan.
   Pitirya van dewletokan li ser destê turkên Selcûqî piştî hêrişên wan bo ser cîhana Îslamî li dûmahîyên serdemê Ebbasî hatine jinavbirin.

-2-

Mîrnişînên Kurdan li Serdemê Nû

Kurdistan li sedeyên 13 û 14 kevte ber hêrişên moxol û tetaran û pitirya deverên Kurdistanê li ser destê Teymûr Lengî (1336-1404z) hatine wêrankirin, ew Teymûrê gelek ji mîrgehên kurdan êxistîne jêr rikêfa xwe. Û piştî van rûdanan du dewletên turkmanî derkevtin ku hukim li Kurdistanê dikirin ew jî Qereqoyûnlû (pezê reş) (1380-1468m) ku bajêrê Tebrîz weku melbend bo xwe helbjartbû û Aqoyûlû (pezê spî) (1378-1501) ku paytextê wan Dîyarbekir bû. Paşî li sala 1508 Kurdistan kevte di bin rikêfa dewleta Sefewî. Lê ev rewşe gelek nevekêşa û li sala 1514 şerekê vebir li deşta Çaldîranê di navbera sefewî û dewleta Osmanî da rû da û ji encamê ewê pitirya Kurdistanê kevte jêr desthelata Osmanî da û beşa rojhelata Kurdistanê di bin hukmê Sefewî da ma û ev doxê dabeşbûnê heta sedeyê 20 berdewam bû.
Di qonaxa destpêkê ji serdemê nû da, her wek dîroknivîsê kurd Şerefxan didete dîyarkirin, di Kurdistanê da û li her du pişkên Sefewî û Osmanî da 48 mîrgehên kurdî hebûn û dibît girîngtirîn mîrgeh. li Kurdistanê ew bin ewên Bidlîsî bi gotina "hakimên Kurdistanê ewên herçende bangeşeya sultanî û serbxweyîyê nedikir, lê hindek caran ewan bi tena serê xwe xutbe bi navên xwe xwandîye û pare bi navên xwe lêdayîne behsê ewan kirîye, ew jî: Erdelan, Hekarî, Amêdî, Cezîre û Heskîf bûn".

Ev mîrgehe her ji sedeyê 16 ta naverasta sedeyê 19 xudanê peyva dûmahyê di jîyana sîyasîya Kurdistanî da bû û dibît tiştê ji hemî pitir ev mîrgehe cîyawaz kiribît babetê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

şaristanîyê bît ku pêşbirkîya hindek ji dewletên ewî serdemî dikir, ji ewan şaristanîya mîrgeha Bidlîsê her wek gerokê tirk Ewlîya Çelebî li 1655 behs kirî ku li serdemê mîrê ewê Ebdal Xanî Bidlîsê bazarekê ava û şarekê bi rewş bû ku çendîn qesr û pir û pertûkxane û ... tê da hebûn û li ewî demî ewî gotina xwe ya navdar got: "Ez gerokek im ku 40 sale li welatan digerm, lê ev tişte min li çi welatekê dî nedîtîye".
Mijara şaristanîya kurdî gelek girîngtir e, ji ber ku gelek ji layenên ewê nehatîne vekolîn, herwesa babetê şaristanîya dewlet û mîrgehên kurdan di perawêza mijarên sîyasî da dihêne behskiri. Lê di rastî da şaristanî ew xodîke û astê hizir û avedanîya her milletekê dûr diket û millet û gel bi astê werara şaristananîya xwe û têgehiştina xwe bo ketwarî û pişikdarîya ewî di xizmetkirina mirovayetîyê da dihêne pîvan û bê guman kurdan li ewî serdemî şaristanîya taybet bi xwe ve hebû. Ji ber ku şûnwarên hebûna şaristanî li Kurdistanê hind gelek in ku heta nûke bermayên ewan bi çav dihêne dîtin û hijmara ewan hind zor e ku di şîyan da nîne hemû di pertûkekê da bihêne tomarkirin. Çunke bi rastî Kurdistanî dikevîte ser çîyayekî ji şûnwarên mêjûyî, lê kêmasîya şaristanîya kurdan ewe ku di demê xwe da nehatîne tomarkirin û rolê ewan yê dîrokî çi li Kurdistanê yan li dervey ewê bi dirustî nehatîye aşkera kirin.

-3-

Kevtina Mîrgehên Kurdî li Naverasta Sedeyê Nozdeyê

Nîva yekê ji sedeyê nozdeyê peydabûna sê bizavên mezin bi xwe ve dît ku ji layê mîrên kurd ve li dijî dewleta Osmanî hatine encamdan û armanc ji van bizavan berfirehkirina sînorê mîrgehên xwe û wergirtina pitir serbixweyîyê di biryaran da bû.

Bizava yekê: Ew bizav bû ewa ji layê Ebdurehman Paşayê Babanî (1789-1813) hatîye arastekirin û ew ji bi hêztirîn mîrên mîrgeha Baban bû. Ewî desthelat ji 1789 wergirt lê pitir ji şeş caran ji hukmê xwe hate ladan ew jî ji ber hevrikîyên navxweyî yan destêwerdan û leşkerkêşeya herdû dewletên Îran û Osmanî. Bihêztirîn serdemê ewî di navbera 1810-1812 bû demê daxwaz jê hatîye kirin ku bibîte walîyê Bexdad lê ewî red kir. Ebdurehman Paşa ji nişka ve li 1813 wefat kir û piştî mirina ewî mîrgeh berev lawazîyê çû û li sala 1851 hate helweşandin.
Hozanvan Şêx Rizayê Talebanî (1835- 1909) sebaret evê mîrgehê dibêjît:

le bîrim dê Suleymanî ke dar û mulkî Baban bû
ne mehkûmî Ecem ne suxrekêşî alê Osman bû

Bizava dûyê: Ew bizava mezin bû ewa ji layê mîrê Soran Mihemed Begî (Mîrê Gewre-Mîrê Kore) (1813-1836) hatîye encamdan. Ewî li destpêkê girîngî bi çêkirina çekan bi taybet topan da û piştî destnîşankirina bereyê xwe dest bi vegirtina mîrgehên Baban, Behdînan û Botan kir û bajêrên Kerkûk, Hewlêr û Sêrt standin. Di hindek ji jêderên dîrokî da hatîye ku hejmara leşkerê Mîr Mihemedî nêzîkî 130 hizar serbazan bû û piştî ewan serkeftinan dewleta Osmanî heweka mezin bi serokatîya walîyê Sêwas Mihemed Reşîd Paşa hinarte ser Mîr Mihemedî û ji ber nehevsengîya hêzê dewleta Osmanî şîya heta sala 1836 hukmê Mîr Mihemed û mîrgeha Soran bi dûmahî bînît.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Konsolê Berîtanî Cîms Brant li sala 1835 sebaret Mîr Mihemedê Rewanduzî dibêjît: Min pirsyar kir çawa hind rûqayîm bûye ku bişêt bersîngê Mihemed Reşîd Paşa birawestît, di demekî da ku paşa desthelata xwe ji sultanî wergirtibû? Di bersiv da hecîyekî [kesekê kurd] gote min: Ne ewî ne babûkalên ewî çi caran xwe bo paşayan neçemandibû û çi cara bac nedabûn sultanî. Lewra ew nizanin bo çî neçare ku nûke wesa biket! Lewra hindî ji ewî dihêt dê bergirîyê ji xwe ket".

Sebaret bizava sêyê: Ew bizave bû ku ji layê mîrê Botan Bedirxan Begî (1838-1847) li dijî desthelata Osmanî hatîye ragehandn û piştî şîyayî hindek ji mîrgehên bakur dê Kurdistanê di qulpeka mukum da kom biket biryar da ku sînorê xwe berfireh biket. Lewra dewleta Osmanî heweka mezin ji 25 hizar serbazan bi serokatîya Osman Paşa li gulana 1847 hinarte ser Botan. Ji layê xwe ve Bedirxan Begî neşîya xwe li ber hêrişa Osmanî bigrît û li 20 tîrmeha 1847 xwe radestî dewletê kir. Paşî bo Îstanbûlê hate hinartin û ji ewêrê bo Gizîrta (Girît) hate dûrxistin. Paşî zivirî bo Şamê û li sala 1868 li bajêrê Dîmeşqê wefat kir.

Bi evan rûdanên mezin serdemê mîrgehan li Kurdistanê bi dawî hat û Kurdistan kevte di bin hukmê rastewxeyê dewleta Osmanî da û li dûmahê dikarîn egerên kevtina mîrgehên kurdî di evan xalan da kurt bikeyn:

1- Lawazbûna mîrgehên kurdan her ji dûmahyên sedeyê hevde heta destpêka sedeyê nozde.
2- Hevrikîyên navxweyî di nav mîrgehan da ku we kir her mîrek delîveyê li mîrekê helbêxît.
3- Hevrikî û milmilanêya di navbera mîrgehên kurdî da ku li dûmahîyê bûne egerê lawaz û nemana ewan.
4- Mîrgehên kurdî li ewî demî – nexasme li destpêkên sedeyê nozde- kevtine jêr karîgerîya sîyaseta nêvdewletî û Kurdistan bû yek ji meydanên hevrikîyê di navbera dewletên zilhêzên Ewropî nexasme Berîtanya, Fransa û Rûsya qeyserî da.
5- Li jêr givaşên dewletên zilhêz, dewleta Osmanî dest bi sepanda sîstemê melbendî li Kurdistanê kir û yek ji mezintirîn encamên ewê kevtina mîrgehên kurdan bû.

Ya girîng di evê vegêrana dîrokê da ne bi tinê dîyarkirina dewlet û mîrgehên kurdan e belku ya me divêt teqezyê li ser bikeyn ewe ku erdê kurdan (Kurdistan) berdewam di destê kurdan da bû û ewan hukim lê dikir û mîrgeh û dewletên xwe li ser axa ewê ava dikir. Tenanet ew demî Kurdistan dibû pişkek ji împaratorîyên Ebbasî û Sefewî û Osmanî û Îranî, kurd her xudanê erdê xwe bû. Ev erdê di jêderên dîrokî da b navê "Kurdistan" hatîye nîyasîn û eve kakilka mebesta me ye.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

NIRXANDINEK DERHEQÊ CIHNEGIRTINA EŞÎRA MILAN DI ŞEREFNAME YÊ DE[1]

Doç. Dr.**Ercan GÜMÜŞ**
Zanîngeha Mardîn Artukluyê- Fakulteya Edebiyatê-Beşa Dîrokê/ Turkiye

Kurtasî:

Meseleya ku di Şerefnameyê de behsa Eşîra Milan nebûye, bala gelek lêkolînerên ku bi awayekî bi dîroka eşîr û herêmê re eleqedar dibin, dikşîne. Tunebûna Eşîra Milan di xebateke girîng ya li ser xanedan û eşîrên Kurdan di sedsala 16em de, hêjayî pirsê ye.

Piştî ku Împaratoriya Osmanî di sedsala 16em de li Mêrdîn û derûdora wê serdestiya xwe ava kir, tê zanîn ku Eşîra Milan a ku di serjimariyan/nîvîsaran (tehrîran) de gelek caran navên wan derbas buye û ev eşîr li Mêrdînê û derûdora wê bi hêz bû. Tê zanîn ku bi taybetî di sala 1579an de, ku mirov dikare wekî zû bihesibîne, endamên mîrên Milî li Mêrdîn û derûdora wê tîmar û zeamet bidest xistine. Di Şerefnameyê de, ku piştî vê tarîxê bi demeke kurt temam bûye, ev eşîr û mîrên wê nehatine gotin, ev pirseke ku divê bê bersivandin.

Ev pirsa ku bersiva wê tê xwestin, nirxandina hin îhtîmalan hewce dike. Ya yekem, îddîayeke ku berê jî li ser hatiye kirin û li gorî vê yekê konfederasyona Milan yê di vê heyamê de hîn nebûye navendeke siyasî û hinek endamên Milanî bi navê "Siwedî" li derûdora Çabaxçurê hukum dikirin. Şeref Xan di karê xwe de bi vê mal û eşîrê re mijûl bûye. Eger ev îddîa ji xwe re esas bê girtin, wê demê Eşîra Milan hê bi navê "Mil" nehatibû naskirin. Ji îdiayê ev encam derdikeve; Siwediyên ku ji derûdora Sewregê hatin û li Çabaxçurê serdestî ava kirin, bingeha Milan bûn.

Îhtîmala duyem jî ew e ku çend sernavên ku Şeref Xan di berhema xwe de netemam hiştiye, ji bo vê mijarê were veqetandin. Wek tê zanîn di Şerefnameyê de hine beşên xilasnebûyî hene. Gelo qebîle û eşîrên Milan di nav van sernavên winda de wê bihata nasandin?

Yek ji îhtîmalên herî qels jî ew e ku Şeref Xan di derbarê herêma çolê ya bi navê "Berriyê" de agahdar nîne. Bi rastî jî, weke ku wê bête bibîranîn, wî pirranîya jîyana xwe bi Safewiyan re li navenda Îranê derbas kir û di dawiya jiyana xwe de berê xwe da Bedlîsê, ku axa bav û kalên wî bû. Lê belê ji ber ku tê zanîn Eşîra Milan çiyayên Wan-Erzirom û Azerbeycanê wek zozan bi kar aniye, ne mimkune ku Şeref Xan û kevneşopiya dîroknasiya Rojkan ji wan ne agâhdar be. Bi rastî jî di hinek deman de ji konfederasyonên Rojkan û Milan re ji aliyê vasalên wan ango/yanê Împaratoriya Osmanî ve banga alîkariyê hat kirin û ewan bi statûyên nêzîk beşdarî kampanyayan/erîşan bûn. Kampanyaya/Erîşa Besrayê ya li başûr di destpêka sedsala 18em de û Kampanyaya Farisan a li rojhilat heta nîveka heman sedsalê mînakên vê yekê ne.

Di dawiyê de, meseleya ku di Şerefnameyê de behsa Eşîra Milan nehatiye kirin, divê di veguhertina siyasî ya bilez a di xwezaya/sîruştiya pêkhateya eşîrê de were gerandin. Taybetmendîya eşîrî ya Kurdan, berevajî cîranên xwe yên Ereb, ne bi girêdanên xwînê, ji aliyê siyasî û erdnîgarî ve hatiye avakirin. Ji ber vê yekê jî rêveberî û navê eşîrê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

ku di hin serdemên dîrokê de avahiyeke bilindtir (jortir) bû, piştî demeke kurt dikaribû di nava hêzeke din a siyasî ya bi statûyeke nizimtir de hebûna xwe bidomîne. Divê bête bibîranîn ku Omariyan, yek ji eşîrên Milan, konfederasyonek mezin ava kirin ku wê paşê bi navê xwe were zanîn. Nimûneyek din a eşîrên jêr-eşîra Milan ku di rewşek siyasî ya mezin de ku ew wekî avahiyek nû ya konfederatîf derketîye Hesenanî ne. Eşîrên Êzidî yên wek Musyan û Şerefan ku dema koçeriye din yekîtîya eşîrên Milan da bûn û Milî dihatin hesibandin, mînakên din ên vê diyardeyê/mijarê ne.

Peyvên Sereke: *Eşîra Mîlan/Millî, Şeref Xan, Şerefname, Împeratoriya Osmanî, Dîroknasî.*

ÇIMA EŞÎRA MILIYAN LI ŞEREFNAMEYÊ DE CÎH NEGIRT?

Destpêk:

Dibe ku cihnegirtina Eşîra Milan di Şerefnameyê de bala gelek vekoleran kişandibe. Di sedsala 16em de dîroka mîrektiyên Kurd bê Eşîra Milan çawa tê nivîsîn? Dive ev mijar bê vekolîn.

Tê zanîn ku di sedsala 16em de Eşîra Milan li derdora Mêrdînê xurt bû. Piştî serkeftina şerê Çildêranê ya Osmaniyan, mîrên Kurd û sancaqên girêdayî Diyarbekirê li hember Şah İsmaîl serî hildan. Bi serokatiya Mela Îdrisê Bedlîsî mîr û begên Kurdan li bal Osmanîyan cih girtin. Di nav du salan de, hemû cih û warên herêmê ket bin destê mîrektiyên Kurd û Dewleta Osmanî.

Divê em vê merhaleya dîrokî hinekî din zelal bikin. Wextê Osmanî diketin cihekî ku nû ketiye destê wan, tehrîra wî welatî derdixistin. Di van tehrîran (nivîsaran) de li ser hejmara mirovên vê herêmê û baweriyên wan de zanyarî berhev dikirin. Li gor vê bac dihat diyarkirin ku ji bacên orfî, şerî û dîwana awarizî pêk dihat. Piştî vê, parvekirina van bacan dest pê dikir (Beldiceanu, 1985:25). Bi vî awayî para malbata Osmanî, xezîneya dewletê û wezîfedarên herêmê diyar dibû.

Dema dîyarkirina bac beravkirin û erd parvekirin xilas dibû asayî ya welet jî destpêdikir û ew herêm dibû Darulîslam.[2] Lê her der bitevayî rasterast negirêdayî navenda Osmaniyan bu. Ji van cihan hinekan bi îstîmalet dihat ajotin/idare kirin. Kurdistan û erdê Kurdan bi sê usûla dahat îdarê kirin/îstîmal kirin. Ya yekem rasterast giredayî Osmaniyan bu û nûnerên wek fermandar û rêveber ji Stenbolê dahatin tayîn kirin/şandin. Navê vê usulê em dikarin "îdareya merkezî/idareya Osmani" binavkin. Ya duyem "yurtlix-ocaxlix" bu ku fermandar û rêveberên van ciyan ji bav û kalan ve îdarevan bûn ku Dewleta Osmanî jî vana wisa nas kir û vê sistemê domand/berdewam kir. Ya sisêyan jî binavê "hukumet" tê nasandin. Rêveberên van idareyan jî ji bav û kalan li ser erdê xwe hukmê xwe dajotin û tenê dema şer bi soz dayina alîkariya Osmaniyan re wê leşker bişandibana. Di sêrî de mîmarê vê tifaqê şertek danîbun ku bi tu avayê yurtlix-ocaxlix û hukumet wê neyê hilweşandin/îlga kirin. Heke ocaxa malbatên mîrektîyekê bitemire/bîvemire, erdên wan wê bikeve destê mirên Kurdên din ku hemu wekê malekê xwedîyê mîrata hev hatibûn hesibandin (Ekinci 2010:489-492; Ekinci, 2022:143-186).

Ji xeynî vê se usulê re û rebazikek din jî heye ku navê wê "Mîr-i Eşîret/Mîrê Eşîret" e. Gor Ewlîya Çelebî di salên 1650yan de, li Kurdistanê de 6.000 mîrektiyên waha ji eşîra pekhatî hebun. Bi ya me, Eşîra Milan jî ji van 6000en de yeke û van salên serî de dora Mêrdinê Mîrê Milan xurt bu, erd jî digirtin yanê xwedî tîmar bun. Mezinê Eşîra Miliyan hem seroktiya eşîre dikirin hem jî ji rêveberê Osmanî (Mîrîmîran/Beylerbey û

alaybeyiyan) tîmar digirtin. Bi tîmar hildana wan ewan giredayê Osmaniyan dahatin hesibandin. Serbestiya wana bi jiyana eşîrtî dewam dikir, lê bi bac girtinê ra ewan "devletlûye" wan herêma dihatin dîtin.

Delîla Hebûna Eşîra Miliya Li Sedsala 16em Bi Ajotina Tîmaran De

Mijara tîmar û bac beravkirin mevzuyekê nivîsekê din e. Tiştê ku me eleqe dike ev e ku, mezinen Milan wek wekilê Osmanî yan mintiqayên lê digeriyan/koçbûn de dibûn serdar û mezinê herême. Li dewsa mezinê îdare ya Osmaniyan ji gel bac digirtin. Ferqê statuya wan ji yurtlix-ocaxlixe zedê tunebu. Ji ber ku mîren ocaxan giredayî bajara bûn û li ser erdekî diyarî an jî li kela û hîsarek de mîrektî dikirin. Lê mîrê eşirên Kurdan koçer bun, nav zozan û berriyan de digeriyan. Lê herdu îdare jî suzerenên/mezinên wanê Osmani re dema şerê alîkarî dikirin û esker/leşker dişandin. Taybetmendiyeka îdare ya wanê din jî ev bû ku, li ser erdê wan de tehrîr dahat kirin.

Di sala 1557em de yanê hema hema 20 sal beriya/peşiya nivîsandina Şerefname, mîrê eşîra Miliyê Esbiyak ê girêdayî eyaleta Dîyarbekrê, mutasarrifê tîmareke bi qiymeta 12.000 aqçeya Osmanî bû (BOA, İE. HAT. 2-199, H. 10.10.1077/M. 5 Nisan 1667). Ev tîmar neviyê wî ye binavê Bayezîd re mîrate mabû. Usûla dewra van tîmaran ji bav û kalan ve bi navê "eban cedd" dihat navkirin. Tiştê ku tê zanîn tîmarên waha giranbiha tenê ji aliyê siltanê Osmanî dihat berat kirin.[3]

Xêncî mîrê eşîra Miliyê Esbiyakê Dîyarbekrê, li erdê Miliyê Wêranê jî tê zanîn ku hemîn demî de tîmar dihat îstîmal kirin. Li gorî çavkaniyên arşîva Osmanî tê dîtin ku sala 1579em de vê derê bi qiymeta 18.020 aqçeyî de tîmar bi guhartina mutasarrif re vala mabû (BOA, A.DVNSMHM., 37-2801, H. 9.04.987/5 Haziran 1579).

Mînakek din jî ji van salan ji herêma Mêrdînê ye. Li gorî vê qeydê mîrê Eşîra Miliya Xoce Mehmud wefat kiribû û tîmara destê wî bi usûla "eban cedd" yanê ji bav û kalan ve derbasî kurê wî Heyder bibû. Qiymeta tîmarê 20.000 aqçe bû û li gundê Gode/Gole û mintiqa wê herême de bû (BOA, ADVNSMH. 56.321, H. 16.11.993/M. 9 Kasim 1585).

Di sedsala 16em de em dizanin Milan li Mêrdînê zehf jîr û xurt bû. Li sala 1564î tehrîra/nivîsara yekem de Mêrdîn û derûdora wê de ji 4a 3 par Milliyê Akkeçîlî(Bizinspî) xwuya dikir (Kurt, 2012:58-64). Ango ji 100 merivî 75 ji Eşîra Milan bûn. Gelo mimkin bû ku ev qas zede nifûs û bandoran wan hebûya lê Şeref Xan wana nebihîstiba?

Ê ku tifaqa Osmaniyan û mîrên Kurdan çêkiriye Mîr Şerefê/ Şeref Xanê yekem e. Şeref Xan çawa bihîst û pê hisiya ku Selîmê yekem li texta Osmaniyan de runîştîye û dixwaze Kumsora ji herem dûr xe, tekîlî pêra danî. Destxwûra/bi lez Mela Îdrîs û Miheme Axayê Kelhokî bi daxvaza bîst mîr û rêberên Kurdan civand, gazî û de'wata wan bi van her du alimên re şande Stenbolê (Şerefhan Bitlisi, 2013: 445). Yanê mîmarê vê tîfaq û yekîtiya mîrên Kurd û Dewleta Osmanî Mîr Şeref e. Em dizanin ku şera "Dede Kargin/Koser"ê de, kalkê Şeref Xan, ser leşkerê/generalê mezin bû. Şeref Xanê yekem pê Mela Îdrîs, bi mehan van dera geriya bû. Di vî şerî de 10.000 siwarên (gor Îdrîs 40 hezar leşkerên Kurd hebû) Kurd ji derdora Mêrdînê ji bo heyfa salên borî ji Kumsorên Rafizî (Beşinciyan) hilînin civiya bûn. Leşkerê Osmaniyan jî 10.000 hezar bûn. Leheng û qehremaniya van Mîr û Eşirên Kurdan li "Şerefnameyê"[4] de jî li "Selim-Şahname"

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

[5] yê de jî hatiye nivîsandin. Gelo çawa mîren Bedlîsîyan eşîra Miliyan nebihîsîne û nas nekirine? Qey mimkin e?

Meseleya/Mijara Têkilî ya Siwedî û Milan

Pirsa ku em jê re bersîvê digerin hine îhtîmalan tîne hişê vekoleranan. Îhtîmala yekem xebereke bê çavkanî ye. Xwedîyê wê xeberê lêkoliner/vekoler Nusret Aydin e. Ew di pirtûka xwe ya derheqê eşîr û mîrektiya Mirdasîyan de dibêje ku Siwedî bingeha/bînyadê eşîra Milan e. Aydin di xebata xwe de di behsa cînarên Mirdasîyan de vê agahîyê dide. Ew dibê, başura mintiqa/herêma Mirdasîyan de ew konfederasyona ku "*serî de bi navê Siweydiyana dawiye de jî bi navê Milan tê nasandin cîh digire*" (Aydın, 2016: 16). Lî gor Nusret Aydin, konfederasyona Milan van salan yanê sedsala 15-16em de hê pêk nehatiye, wek qebîlên piçuk hebuna xwe domandin e. Em dizanin serpêhatîya Siwedîyan li Şerefnameyê hatîye îzah kirin. Heke em bi vê nêrînê binirxînin koka Milîya di Şerefnamêde hatiye nivisandin lê veşartî maye û tu tekîlîya Mil û Siwedîya nehatiye niqaş kirin. Nusret Aydin ser vê zanyarîyê de ji aliyê çavkaniye ve tarî hîştiye û ji bo vê yekê jî qels e. Xwazila me çavkanîya vê malûmatê bizanibûya û bikolaya. Lê mixabin nivîskar vê qismê zelal nekiriye.

Ev nîşana Nusret Aydin, divê were nirxandin. Çima ku/Çîmkî Eşîra Milan li herêma Sewregê û Qerecdaxê xurt in û pirî mitefiq û qebilên wan vê herême ye. Hine kesên ku me pê axaftiye tiştên balkeş gotin. Ji wan yek Nurettîn Beltekîn e. Beltekîn li ser vê behsê dibeje ku, navê Eşîra Siweyda ji Sewregê te. Ev eşîra berîya hatina herêma Çabaxçur, Hançuk û Gincê li Sewregê jiya bû. Ji bo wê yekê navê vê qebîle û eşîren Kurd ji peyva "Sewda"yê Erebî ku mana kevirê reş de ye, te. (Beltekin, 2022).[6] Dibe ku ev îhtîmal rast be, lê tenê îhtîmalek ji pirî îhtîmalanan e.

Lêkolîner Ercan Çağlayan jî derheqê Siwedîyan de gotarek nivîsîye lê nirxandîna xwe de behsa vê mijarê yanî "bingehîya/bînyadiya Milan" nekirî ye. Tenê ew bi nêrîna Zaza û dîroka Zazayan de wek konaxa yekem Siwediya nirxandîye (Çağlayan, 2017:54). Bi rastî bingeha Siwediya ku ji Sewregê tê û bi peyva Dimîlîyan jî divê/gere were kolandin. Çima ku zehf qebîle yên Milan Zaza/Dimilî ye. Pê ra telefuza wan peyvan jî nêzî hev e. Ji bo van xisûsan, etîmolojiya herdu peyva jî dîvê were nirxandin.

Minasebeta/peyvendiya Sewregê û Qerecdaxê bi Eşîra Miliya re pir girîng e. Ferqa mezin ya bi eşîr û qebile yên Ereb û Kurd de çiya û deşt e. Qebîle yên Ereban nikarin debarê/asayê (îktîsada jîyanê) xwe li çil û çîyayan de bidomînin. Ewan hîmî jiyana çol û deştê bune û debara wan jî bi heywanên/ajalên çolên ve pêşve çuye.[7] Kurd jî debara xwe ji bax û bostan û heywanên çîyayî ve pêş de birine. Çand û tore ya wan bi çend hezar sal ve bi vî awayî kişiyaye û hatiye. Dema erîşe dane hev, sînor bûye çîya. Ji erîşen Urban (Erebên çolê) Kurd xwe bi erdê zor û lê naskirî spartine. Kîngê erîş hatiye ser eşîr û qebîle yên Kurdan, ewan xwe bi çiya spartine, vekişiyane çiyayan. Qerecdax çiyayê devê çolê ye û bi vî taybetmendiya xwe bûye erd û parastgeh ji bo eşirên Kurdan. Ev sinoren xwe yê fireh de, ku 20 km. berayî 80 km. dirêjayî ya vê sînore de, ji bo Kurd û waren wan re bûye parastgeh. Li pêş erîşên Urbanan eşîr mil dane hev (Ekinci, 2022:217-218; Kıran, 2003: 68-69) û yekîtiya Milan jî waha dest pe kiriye (Kıran, 2003: 68-69).[8] Dûra qebîle û eşirên Milan pê pişt girîya hewcebûna Dewleta Osmanî li Reqqayê û Surîyeyê hat bicih kirin. Xencî vê/Ji bilî vê, Milan ji ser Qerecdaxê berbi sê milan ve belavî herêmê bû. Ji van rêyan ya alîye çepê ji ser Meletî, Qeyserî, Qestemonî û navenda Anatoliayayê ve kişiya û çû gihaşt Îspartayê û devê Behra Spî. Rêyek ji bakûrê çû Dersîm û Erzîncan û Erzurum, Wan

û Qers û Gurcistanê, yekî din jî ji rojhilatê ve ji Van, Urmiyê, Selmasê derbas kir gihaşt heta Efxanistanê.

Meseleya Sê Valahîyên Ji Bêşên Şerefnameyê de

Îhtîmala duyem ya tunebûna/cihnegirtina Eşîra Milan di Şerefnameyê de, belkê/dibe ku ji vala mayina vê mijarê ye. Tê zanîn ku di Şerefnameyê de 3 dabaş/beş vala mane. Dibe ku Şeref Xan xwestibû ku Eşîra Milan re jî cih bide, lê hê zanyarîye wî kêm bû. Dema peyda kirina vê kemasîyan de emrê wî tere nekir û ev cih/beş vala man. Belkê jî ji wan her sê valahiyan yek ji bo Eşîra Milan re hatibû vekirin.

Lê bi nêrina me, ku me jorê dema bidestxistina Mêrdîn û şerê Koser/Koçhisar/Dede Kargin de jî gotî bû, tu îhtîmal tune ye ku eşîr û mezinên Rojîkan Milanî nas nekin. Lewra ewana hatin bi salan derûdora Mêrdînê man, bi zorê Mêrdîn û herêmê ji destê Kumsoran hildan. Li vê şera qewîmî de, li gor Mela Îdrîs 40.000 leşkerên Kurd civiya bûbûn (Ev jimar ne menayê yek û yek çil hezar leşkeran de ye, belkî mena qerebalix/zedehayiye dide. Mela Îdrîs ev metafora 40î nivîsên xwe de pir caran kar anîye (hişyarîya mûellîf)). Dîsa li wan salan, li jor hatibû zimên ku, li tehrîra/nivîsara ewilda Milîyê Akkeçilî, li gor navdayina/navlêkirina Aqqoyunî û Osmaniyan, xwedîye Çiyayê Mêrdînê bûn û ji sed malên herêmê 75 mal ên Kurdê Miliyan bû. Ne mimkin e ku ewqas eşîr û qebileyên Milan li hember Kumsoran de şer nekin. Bi wan agahiyan jî tê texmîn kirin, mêjî û zanyarîyen Rojîkan de Milî xwedîyê cihek bûn û dihatin nasandin. Lê belkî Şeref Xanê duyem van agahiyan rasterast kar neanî.

Îhtîmala Ku Şeref Xan Deşta Milan Nas Nedikir

Îhtîmaleka din jî ew e ku dibe ku Şeref Xan Deşta Milan nas nedikir. Ev îhtîmal ji nav îhtîmalan de yê herî qels e. Gorî vê îhtîmalê Şeref Xan, Berriya/Deşta Miliyan nizanî bu û derheqê vê herême agahî negîhîştî bu destê wî. Çima ku em dizanin Şeref Xan ne li Kurdistanê axa bav û kalan de ji dayik bûbû û mezin bûbû. Ew pirî emrê xwe, ku tevahî hema hema ser şêstî jîya bû, li Îranê derbas kir. Piştî salên çilî ya emrê mayî de terka welatê Îraniyan kir û hat cih û warê bav û kalanên xwe. Wextê hate Bîdlîsê edî dem dereng bû û ji bo vê yekê dibe ku Deşta Milan zêde nizanîbû. Lê em ji çavkanîyên Osmanî dizanin ku Eşîra Milan ji zu ve li havînê di nav zozanên Wan-Erzirom û İranê û li zivistanê jî li deşta Mêrdîn û Reqqayê de bi war û malê xwe diçû û dihat. Tu îhtîmal nîn e/tune ku dîroknas û zanayên Rojîka wan nedîtibin û nasnekiribin. Mimkinê ku kişandina wan war û malên Eşîra Milan de bacên dikete para mîrên Bîdlîsê ji aliye Milan ve dihat dayîn. Koçer dema ji erdê mîran û mîrekan derbas dibûn vê bacê naçar didan. Bila were bîra me ku pir caran ev bac dibû sedemên şer û kuştinan. Mînakek ji dora salên 1650en de li seyahatnameya Ewliya Çelebî de cih digire. Paşayê Wane (Melek Ehmed Paşa) sefereke mezin li ser Ewdel Xanê Bîdlîsê ajot. Ewliya Çelebî şahidê vê şer û zulme ye. Ew di pirtûka xwe de vê mesele zelal dike û masumiyeta Ewdel Xan teslim dike. Sedema şerê bac nedana hine eşîrên koçer bun û bi niheqî çubun şîkatan/gilî û gazînan li Paşayê Wane kiribun (Evliya Çelebi, 2000:284).

Tiştek din jî heye ku em dîsa bînine bîra xwe ku ew jî Rojkî û Milî pirî caran bi hevre di nav ordiya Osmaniyan de diçune şer û seferan. Osmaniyan dema dest bi seferan dikir giredayiyen/vassalên xwe jî ji bo alîkarîya seferê gazî dikir. Navbeyna sedsalen 16 û 18emde wek Sefera Bexdayê, Rewanê, Basrayê û Zencana Îranê pir caran sefer destpêkir û li wan kampaniyan de Osmanî gazî Rojkiyên Bîdlîsê û Miliyên Mêrdînê jî kirin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Ji van mînakan hemuya jî tê dîtin ku Rojkanê Bîdlîsê mihaqqaq Milliyê Mêrdîn, Sewreg û Diyarbekrê nas dikir (Ekinci, 2014:85-94). Îhtîmalek zehf qels e ku Şeref Xan derheqê Mêrdîn û Berrîye de xwedîye agahiyê nebe.

Meseleya Sîruştehiya Guharîna Eşirên Kurdan (ku her çend sedsalan de nav û naverokan wan diguhîrî)

Di dawiyê de di heqê cîhnegirtina eşîra Milan li Şerefnameyê de dikarin bêjin ku sîruştehiya guhertina eşîran jî bila were pêş çawan. Çima ku demên kin de hem cûreyên hem jî navên eşîran diguheriya. Cudahiya esasê Eşîrên Kurdan ji ya Ereban ev e ku ya Kurdan yekîtiyên sîyasî, ê din girêdana xwenê yanê xizm û eqrebatî ye de bû. Helbet di nav qebîle Kurdan jî girêdana xizm û eqrebati xurt bû. Lê qada eşirtiyêde ji xizm û eqrebatîye zêdetir girêdayîbûna erd ê cih rol digirt. Ji bo vê yekê li nav qebîle û eşîrên Kurdan de, guhartin pir çedibû. Hinê caran qebîleya serek û rêveberên eşîr, ku ji cuzê eşîre bûn û parçek/qismek/uzvek eşîr dahatin hesibandin, çendek şûnda diketin asta jerîn û dewsa wan qebîlek û çend malbatên din dahatin ser rêveberiyê. Ev jî dibû sedema navguhartina eşirê. Mînak, Omaran demek di nav Miliyan de wek qebîlekê giredayiyê eşîr xweya dikir. Lê çend sed sal şûnde ev qebîle tenê bi serê xwe bû konfederasyonek û êdî bi navên eşîr hat nasandin. Mînakekê din jî Hesenan in. Ewan jî demek dûr direj bi Miliyan re giredayî bûn. Lê bi guhartina şert û mercan yan jî konjuktorê, herêma xwe de bi tena serê xwe bû konfederasyonek mezin û navê qebîle ji eşîr re hat dayîn. Hin eşîrên koçerên Kurdên Êzîdî wek Musyan û Şerefan, ku mutemmim cuzê konfederasyona Milan bûn, bi navên xwe bûne konfederasyonên serbixwe. M. Rezan Ekîncî jî di vê behsê de mînaka Sipkîya didê. Gor vê zanyarîyê malbat û qebîla rêvebirê mîrektîya Bazîdê piştî sedsala 19êm de bi guhartina siyaseta herême, ku em vê demê re dikarin bejin “nuve eşîr bûn” (retribalization), bû uzvekê eşîra Spîkan. Seroktî ji destê malbatê çû, lê ji bo parastin û mayina xwe ket asteke nizm, bû qebîlekê ji qebîle yên konfederasyona Spîkan (Ekinci, 2022: 230).

Encam:

Di sedsala 16em de bi giredana Osmaniyan li Mêrdînê tê ditin ku ji her çar malbatan sisêyê wê ji eşîra Milan in. Yanî ji her 4 kesan 3yê wê Milî ne. Di defterên tehrîran de bi navê Miliyê Bizinspî (Akkeçîlî) tên jimartin/nasandin. Dema Şeref Xan kitêba xwe nivîsiyê divê behsa wan jî bikira. Eşira Milan di herema Ruha, Sêwerek, Mêrdîn û tevahî ya eyaleta Diyarbekrê de pir bûn û ber bi serhêtê ve jî diçûn û dihatin. Tenê bi koçeriya xwe jî têra naskirinê bun. Hemûyê wan koçer nebûn û qismêkî wan li van heremên hate jimartin de xwadiyê tîmar û erdan bûn. Ne ku piştî nivîsa Şeref Xan derketinê hole, belkî pîşt re pir mezin bûn û bûne konfederasyon. Divê Şeref Xan ji wan agahtar bibûya lê mixabin em rastî vê xisûsê nayin.

Mezinên eşîra Rojkan wek bav û kalikên Şeref Xan ji şer û bûyerên li Mêrdinê qewimî agahdar bûn. Ne tenê agahdar, hem cîhgir hem jî pê re mîmarên tifaqa malbata Osmanî û mîrên Kurd bûn. Ehlê Mêrdînê piranî ji eşîra Milan bû û bi piştgiriyê van mîr û leşkeran li hemberê Safewiyan şer kiribûn. Divê ev hişyarî hema wisa li bîra xwendekaran be ku çawa têkilî ya Rojkan bi Milan re çênebûyê û Şeref Xanê mîrê Rojkan di berhema xwe de cîh nedaye wan.

Beriya konfederasyonbûna Milan dibê ku ewan kêm hatibe nasandin. Malbateke/qebîleke wan bi navê Siwediya hatiye nav kirin. Xwediyê vê îdîayê gelo bi çi

avayî vê tiştî anî ziman? Divê were şopandin. Di ser vê şopê de tê ditin ku navên Siwediya bi Qerecdax û Sêwerek re girêdayî ye. Îhtîmaleke ku ev qebîle jî cuzekê ji Eşîra Milan be.

Te zanin ku hema hema bi destpêka tifaqa Osmanî û mîr û eşîran Kurdan re li herêma Milan reveberên Eşîra Milan tîmar û zeamatan diajotin û li arşîva Osmanî de cih girtin. Ango Osmanî navê "Mil" kar dianî. Divê li herêma Milan lê rûniştî de li navbeyna cînar û civatan de Eşîra Milan namdar bûbûya.

Îhtîmalek ji îhtîmalan jî nav û sûret guhartina eşîrên Kurd e. Ev guhartina sîruştî di dema tê behs kirin de pir dihat dîtin. Demek eşîr bi navek dihat naskirin û çendek şûn de rêveber an jî cih û warên eşîr diguhurî pê re navê eşîr jî winda dibû. Lê dema ku hatiyê kolandin de tu wextê nav û naveroka Eşîra Mila winda nebu ye.

Îhtîmaleke dinê li ser cihnegirtina Miliya li Şerefnameyê de, dibe ku vala mayîna mijara wan be. Belkî Şeref Xan xwest behsa Eşîra Milan jî bike û not û nivîse wî hê ne temam bû, ji bo vê nebû qismet ku dabaşa Eşîra Milan xilas bike.

Dinav îhtîmalan ku li vê metnê hatiye nirxandin de yê herî qels jî îhtîmala nas nekirin û nebîhîstina Şeref Xan derheqê Milan de ye.

Çavkanî:

Ê Arşîva Osmanî:

BOA, A.DVNSMHM., 37-2801, H. 9.04.987/5 Haziran 1579.

BOA, ADVNSMH. 56.321, H. 16.11.993/M. 9 Kasim 1585.

BOA, İE. HAT. 2-199, H. 10.10.1077/M. 5 Nisan 1667.

Ê Telîfan:

Ayn Ali Efendi, (2021), Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilatı, (Haz: Seyit Ali Kahraman), Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Aydın, Nusret, (2016), Diyarbekir ve Mirdasiler Tarihi, Avesta Yayınları, İstanbul.

Beldiceanu, Nicoara, (1985), XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar, (çev: Mehmet Ali Kılıçbay), Teori Yayınları, Ankara.

Çağlayan, Ercan, (2017), "*16. Yüzyılda Süveydi ve Hoy Zaza/Dümbeli Emirlikleri*", Osmanlı Devleti ve Kürtler, (ed: İbrahim Özcoşar- Shahab Vali), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Ekinci, Mehmet Rezan, (2010), "Şırnak'ın İdarî Taksimatı ve İdarî Alanda Meydana Gelen Değişimler (1845-1918)" Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu 14-16 Mayıs 2010, Editör: M. Nesim Doru, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara, r. 487-503

Ekinci, Mehmet Rezan, (2014). "Pergala Eşîrî û Di Avakirina Mîrekiya Kurd a Bedlîsê de Eşîra Rojkan" Bitlis Kitabı (I. Uluslararası Bitlis Sempozyumu), Berdan Matbaası, İstanbul, r. 85-94.

Ekinci, Mehmet Rezan, (2022), "Hudud-ı Serhadde Hamidiye Alaylarındaki İlk Aşiretler: Spîkan-Zîlan", Eski Çağ'dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve), Hazırlayanlar: Kaya Hakan-Çiftçi Erdal, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, r. 227-277.

Ekinci, Mehmet Rezan, (2022), "Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak", *Osmanlı Devleti'nde Yönetim Pratikleri, Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancak*lar, Hazırlayan: Erdal Çiftçi E. & Gürhan V. & Ekinci M. R., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, r. 143-186.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Ekinci, Mehmet Rezan, (2022), “19. ve 20. Yüzyıllarda Milli/Milan Aşireti”, Aktör, Müttefik, Şakî Kürt Aşiretleri, (ed:Tuncay Şur-Yalçın Çakmak), İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, r. 217-239.

Evliya Çelebi, (2000), Seyahatname, 4. Kitap, 1. Cilt, (haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul.

İbn Haldun, (2009), Mukaddime, Cilt 2, (Haz: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul.

İdrisi-i Bitlisi, (2001), Selimşahname, (çev: Hicabi Kırlangıç) KBY, Ankara.

Kıran, Eyüp, (2003), Kürt Mılan Aşiret Konfederasyonu, Elma Yayınları, İstanbul.

Kurt, Yılmaz, (2012), “*Mardin ve Çevresinde Aşiretler*”, Uluslararası Ömerli/Ömeryan Sempozyumu Kitabı, (ed: Ercan Gümüş-Veysel Gürhan), Kent Işıkları, İstanbul.

Özel, Ahmet, (1993) “*Dârülİslâm*”, DİA, C. 8, İstanbul, s. 541-543.

Şerefhan Bitlisi, (2013), Şerefname Kürt Tarihi, Nubihar Yayınları, (Farsça’dan çev.: Abdullah Yegin).

Şeref Han, (1971), Şerefname, Kürt Tarihi, (Arapça’dan çev.: Mehmet Emin Bozarslan), Ant Yayınları, İstanbul.

Ê Hevdîtin:
Beltekin, Nurettin (hevdîtina 22 İlon/Eylül 2022).

Perawez:

---

[1] Ercan GÜMÜŞ, Doç. Dr., Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Fakulteya Edebiyatê, Beşa Dîrokê, ercangumus1977@hotmail.com. Ev nivîs ji bo wan kesên ku li erdheja Başura Türkiyê 6ê Sîbata 2023em de qewîmî de jiyana xwe destdane re hatiye îthaf kirin. Çimkî di şertên zor û zehmetî de nivîs hat temam kirin. Li alîkî de hilweşandina erdhejê û ê din de şermezatiya naçariya ku dest û pîyên însanan hatiye girêdan de tiştên me bikiriba zehf kêm bu. Qe na pê vê îthafê ev erdhej û şepîrzatiya însanên me bila zûbizû neyê bîrve kirin.

[2] Li gor Ahmet Özel, ev peyv li qada huquqê Îslamê de tê kar anîn û bi manayê cihê ku ketiye bin bandor û hukmê Bisilmanan de ye. Yanê cihê Darulîslamê de hukmê Îslamî carî ye (Özel, 1993: 541-543).

[3] Li gor Ayn Elî Efendî, tîmarên heta 6.000 aqçeyan bi nivîsên mîremîranê (paşeyê) eyalatan dihat dayîn. Yê ser vê tenê bi destûra padşahê Osmanîyan dihat belav kirin û berat kirin (Ayn Ali Efendi, 2021:58-59).

[4] Şeref Xan di behsa kalikê xwe de ji vî şerî jî xeber/agahî dide. Ew dibe, piştî Biyiqlî Mîheme Paşa li ser Kurdistanê bi unvana mîrênmîra hat tayîn kirin, ordiyên herd aliya li deşta Koçhisarê/Qoserê ketin şerê. Di vê şera mezin de leheng û qehremanên Rojîkiyan agirê alava şer vêxistin. Di vê roja reş de Tac Ehmed, Qasım Endakî, Mîr Şah Husên Keysanî, Mîr Sêvdîn û Omer Candar canê xwe dest dan. Mîr Nasireddînî, Yadîgarê Reş (Kara), Seyyid Selmanan Qewalîsî û çendîn egîdên Rojîkiyan jî birîndar ketin (Şeref Han, 1971: 481-482).

[5] Mela Îdrîs di pirtuka xwe de ji pevajoya girêdana Kurdistanê de zanyariyên bêhempa daye. Em li vir dibînin ku projeya li hembera kumsora bi Kurdan vê tifaq çekirin de Mir Şeref roja sêrî de li meydanê ye. Belkî ji nav çend kesên serekeyê mîmarê vê tifaqê de

ye. Ew, ji sala 1512ê de bi rûniştina Selimê yekem li ser texta Dewleta Osmanî ve li hemberî Kumsoran ra dest bi şer kiriye û heta roja dawiye şerê mezin ku Koserê qewimiye. Di vê şerî de Mela Îdrîs dibeje artêşa Osmaniyan û Kurdan li meydana şer wiha cîh girtibûn; li ser leşkêren Osmanî Biyiqlî Miheme Paşa bi sencexa Osmaniyan cihê xwe hilda. 2.000 yenîçeriyê tufenkendaz/çekdar li bin emrê wî de bû. Li aliyê mile rastê Biyiqlî Paşa, Xosrow (Hûsrev) Paşayê mirêmiranê Anatolia û Qeramanê bi 6.000 leşkerên xwe cîh girt. Li aliyê milê çepê yê Biyiqlî Miheme Paşa ji leşkerên Kurdistan û mîrekan û eşiran cîh girtin. Li gor Îdrîs leşkerên Kurdan dora 40.000î bûn. Îdrîs li pirtûka xwe de gotiye ku "*ez ji di nav van leşkerên mîr û qiralên Kurdan ji bo avakirina yekitiya wan mam*". Îdrîs dibê, alîyê milê rastê min de Melik Xelîl Eyyubiyê mîrê Hıskeyfê hebû. Di bin emrê wî de mîrên Şîrvî û hakimê Egilê Qasim Beg û eşir û qebîlên wan bi tux û sancaxên xwe cîhê xwe girtin. Li milê çepê Mela Îdrîs de mîrê Bîdlîsê Mir Şeref hebû û bin emrê wî de jî Davud Begê hakimê Nemiran, Ehmed Begê Zirkî yê hakimê Hetaxê, Şah Weledê Silemanî, begên Hacukîyan (dîvê ku eşîra Siwedî bin) û qebile û eşîren wan bi tux û sancaxên xwe amade bibun (İdrisi-i Bitlisi, 2001:279). Yanê serleşkerîya wan sîwar û peyayê Kurdan de generalê mezin Şeref Xan cîh vegirtîbû. Ev şahidîya Rojîkiyan çawa wê were bîrve kirin ku li vê heremê Miliyan nas ne kibin? Li nav vê artêşa Kurdan de eşîra Milan çawa tune be?

[6] Nurettin Beltekin, xwe ji malbat û eşîra Siweyda teqdîm kir. Hevdîtinê de bala me kişand de peyva kevirê reş û telafuza wê ya Erebî "sewda". Ew go ku ev eşîr hê ji dema Hesenê Dirêjê jî eşîra Bayîndîriya ku seroktîya Aqqoyunlîya kiriye, de hatine cihê xwe ya îro (hevdîtina 22 İlon/Eylül 2022).

[7] Yê ku dixazin dikarin hin zanyariyan zêdetir ji Îbn Xaldun bixwînin. Ev tesîra hêştiran/deweyan li ser çanda Ereban de xweş kolaye û nirxandiye (İbn Haldun, 2009:727).

[8] Derheqê vê şibandina/analojîya Mil, Dumil û Qerecdaxê de Eyûb Kiran nivîseke qewî di pirtuka xwe ya bi navê Eşira Milan de anîye zimên. Li gor Kiran, peyva mil maneya pişta çiyayê ye û ji bo Qerecdaxê tê karanîn. Yanê peyva mil maneya yekîtîya qebîlayan e û li hember eşîrên Ereb û yedin de li ser erdek a teritoryal de piştgiriyên hev dikin (Kıran, 2003: 68-69).

AN EVALUATION ABOUT NOT MENTIONING MILAN/MILLI TRIBE IN SHARAFNAMA

Abstract:

The fact that the Milan Tribe was not dealt with in the Sharafnama is a matter that draws the attention of many researchers who are somehow interested in the history of the tribe and the region. The absence of Milan Tribe in an ambitious work on the Kurdish dynasty and tribes in the 16th century deserves to be questioned.

After the Ottoman Empire established its dominance in Mardin and its surroundings in the 16th century, it is known that the Milan Tribe, whose names are frequently encountered in the censuses (tax registers, tahrir), was strong in and around Mardin. It is known that especially in a

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ خەخوڵینێن کوردی

date as early as 1579, the members of the Milan rulers saved timar and ziamet in and around Mardin. It is a question that needs to be answered that this tribe and its rulers are not mentioned in the Sharafnama, which was completed shortly after this date.

This question, whose answer is sought, requires evaluating some possibilities. The first is a claim that has been dealt with before, and according to this, the Milan confederation was not yet a political focus in this period, and some of the Milanese members were ruling around Chabakchur under the name "Sivedi". Sharaf Khan dealt with this household and tribe in his work. If this claim is taken as a basis, the Milan Tribe was not yet known with the name "Mil" at that time. The following conclusion is reached from the claim; The Sivedis, who came from the Siverek environs and established dominance in Chabakchur, formed the core of Milan.

A second possibility is that a few titles that Sharaf Khan left incomplete in his work can be devoted to this subject. As it is known, there are incomplete chapters in Sharafnama. Would Milan tribes be included in the missing titles?

One of the weakest possibilities is that Sharaf Khan does not have enough information about the desert region called "Barriya". As a matter of fact, as it will be remembered, he spent most of his life with the Safavids in the center of Iran and returned to Bitlis, which was his ancestral land in the end of his life. However, it is known that during this period, the Milan Tribe used the highlands on the Van-Erzurum and Azerbaijan sides as a plateau. It is unlikely that the Rojkan historiography tradition, which includes Sharaf Khan and historians such as Shukri-yi Bitlisi and İdris-i Bitlisi, does not recognize the Milan Tribe. As a matter of fact, in some periods, the Rojkan and Milan confederations were called for help by their vassals, the Ottoman Empire, and they took part in the campaigns with close statuses. The Basra Campaign in the south at the beginning of the 18th century and the Persian Campaign in the east towards the middle of the same century are examples of this.

Finally, the fact that the Milan Tribe is not mentioned in the Sharafnama should be sought in the rapid political transformation in the nature of the tribal structure. The Kurdish tribal structure, unlike its Arab neighbors, was shaped by political and geographical factors rather than blood ties. For this reason, the tribal administration and name, which was a super structure in some periods of history, could continue to exist within another political power with a lower status after a short time. It should be remembered that the Omarans, one of the tribes of Milan, formed a great confederation that would later become known by their own name. Another example of Milan's sub-tribe tribes evolving into a larger political situation where they roamed as a new confederative structure is the Hasanans. Yezidi tribes such as Musyan and Sharafan, who were considered as Milan tribes while living nomads, are other examples of this phenomenon.

Keywords: *Milan/Milli Tribe, Sharaf Khan, Sharafnama,* Ottoman *Empire, Historiography.*

Milan/Milli Aşireti'nin Şerefname'de Anılmaması Hakkında Bir Değerlendirme

Özet:

Milan Aşireti'nin Şerefname'de ele alınmamış olması aşiret ve bölge tarihine bir şekilde ilgi duymuş bir çok araştırmacının dikkatini çeken bir husustur. 16. Yüzyılda Kürt hanedan (mirlik) ve aşiretlerini konu edinmiş iddialı bir eserde Milan Aşireti'nin yer almaması sorgulanmayı hak etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin 16. Yüzyılda Mardin ve çevresinde hakimiyetini tesis etmesi sonrasında tahrirlerde isimlerine sıklıkla rastlanılan Milan Aşireti'nin Mardin ve çevresinde güçlü olduğu bilinmektedir. Özellikle 1579 gibi erken sayılabilecek bir tarihte Milli mensubu yöneticilerin Mardin ve çevresinde timar ve zeamet tasarruf ettikleri bilinmekteyken bu tarihten kısa bir süre sonra tamamlanan Şerefname'de bu aşirete ve yöneticilerine değinilmemesi cevaplanması gereken bir sorudur.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Cevabı aranan bu soru, bazı ihtimalleri değerlendirmeyi gerektirmektedir. İlki daha önce ele alınmış bir iddiadır ve buna göre, Milan konfederasyonu bu dönemde henüz siyasi bir odak değildi ve Milan mensublarından bazıları Çabakçur çevresinde "*Sivedi*" adıyla hüküm sürmektelerdi. Şeref Han, bu haneyi ve aşireti eserinde ele almıştır. Bu iddia esas alınırsa, Milan Aşireti henüz bu tarihlerde "Mil" ismiyle tanınmamaktaydı. İddiadan şu sonuca varılmaktadır; Siverek çevresinden gelerek Çabakçur'da hakimiyet tesis etmiş Sivediler, Milan'ın çekirdeğini oluşturmaktaydı.

İkinci bir ihtimal ise Şeref Han'ın eserinde nakıs bıraktığı birkaç başlığın bu konuya hasredilebileceğidir. Bilindiği üzere Şerefname'de tamamlanmamış bölümler vardır. Eksik kalan başlıklarda acaba Milan kabileleri ve aşiretine mi yer verilecekti?

İhtimallerden en zayıf olan bir diğeri ise Şeref Han'ın "Berriye" denilen çöl bölgesine dair yeterli bilgiye sahip olmamasıdır. Nitekim hatırlanacağı üzere o hayatının büyük kısmını Safeviler'in yanında İran merkezinde geçirmiş ve ahir ömründe ata diyarı olan Bitlis'e dönmüştü. Ancak Milan Aşireti'nin özellikle Van-Erzurum ve Azerbaycan taraflarındaki yükseltileri yaylak olarak kullandığı bilindiğinden Şeref Han'ın da mütemmim bir parçası olduğu bilinen Rojkan tarih yazım geleneğinin (diğer parçaları arasında Şükri-yi Bitlisi ve İdris-i Bitlisi de yer alır) Milan'ı tanımama ihtimali hayli zayıftır. Nitekim bazı dönemlerde Rojkan ve Milan konfederasyonları vassalları olan Osmanlı tarafından yardıma çağrılmış ve yakın statülerde ittifakla seferlerde yer almışlardı. 18. Yüzyıl başında güneydeki Basra Seferi ve aynı yüzyılın ortalarına doğru doğudaki İran Seferi buna örnektir.

Nihayet Şerefname'de Milan Aşireti'nden bahsedilmemesini aşiret yapısının doğasındaki hızlı siyasi dönüşümde aramak gerekir. Kürt aşiret yapısı Arap komşularından farklı olarak kan bağından ziyade siyasi ve coğrafi etmenlere göre şekillenmiştir. Bu sebeple tarihin kimi dönemlerinde üst bir yapı olan aşiret yönetimi ve ismi, kısa bir süre sonra daha alt bir statüyle başka bir siyasi gücün bünyesinde varlığını sürdürebilmekteydi. Bu cümleden olarak, Milan kabilelerinden olan Omaranlılar'ın daha sonra kendi adlarıyla tanınacak büyük bir konfederasyon oluşturmaları hatırlanmalıdır. Milan'ın alt kolları olan kabilelerin yeni bir konfedaratif yapı olarak cevelan ettiği coğrafyada daha büyük bir siyasi hale evrilmesine bir başka örnek Hasenanlılar'dır. Konar göçer yaşarken Milan kabilelerinden sayılan Musyan ve Şerefan gibi Yezidi aşiretler de bu olguya başka örneklerdir.

Anahtar Kelimeler: *Milan/Milli Aşireti, Şeref Han, Şerefname, Osmanlı Devleti, Tarih Yazımı.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

PEYMANA HIKIMDARAN 1535 Peymana Qanûnî Siltan Silêman Digel Hakimên Kurd*

Asst. Prof. Mehmet Rêzan Ekinci
Beşa Dîrokê- Zanîngeha Mêrdînê- Mardin/ Turkey

Kurte:

Sedsala 16an Xet û Rêya Hevrîşimê ku Kurdistanê re derbas dibû guherî, êdî giranî ket ser rêya kişandinên malên bazirganî li ser rê ya deryayan. Li ser vê jî Kurdistan rewş û hêza xwe ya aborî ya berê winda kir. Wê hingê rêveberîya Kurdan ne yekbûyî bû û ji ber vê jî Kurd bi rewşeke nebaş a aborîyê re rû bi rû man. Ji ber ku mîr û hikimdarên Kurdan hev nedigirt, Şah Îsmaîl ew axa parçe parçeyî ya Kurdistanê girt bin desthilatdarîya xwe. Di vê pêvajoyê de hin mîran serxwebûna xwe winda kir û erdê wan ket bi destê Şah Îsmaîl. Ji ber vê tevî Hakimê Heskîfê Melik Xelîlê kurê Melîk Silêmanê Eyyubî, Hakimê Cizîrê Şah Elî Begê kurê Mîr Bedir Boxtî, Hakimê Şêrwanê Şah Muhammed, Hakimê Bradostê Gazî Qiran kurê Siltan Ehmed Beg, Hakimê Hîzanê Mîr Dawidê Hîzanî, Şah Elî Begê kurê Mîr Ebu Bekir, 12 hikimdarên Kurd ji bo muzakereyê li hev kir û çûn Xoy û Tebrîzê cem Şah Îsmaîl. Lê berevajî lihevkirinê, wî mîrek avêtin girtîgehê, dijminahî bi wan re kir û Diyarbekir, herêma mîrektîyên ku giredayî wê Egil, Mûsil, Sincar/Şengal, Mêrdîn, Erzîncan, Xarpêt, Ercîş dagir kir. Di wê pêvajoyê de êdî Kurdistan bi serdema berzebûna du hêzên mezin re di navbera Dewleta Osmanî û Safewîyan de rûberû ma û bû qada şer. Hikimdar û Mîrên Kurdistanê neçar man û wan berê xwe da Osmanîyan ku erdê xwe ji destê Sefewîyan bifilitînin. Nêzî sî pêşewayên Kurdistanê wek nûner İdrîsê Bedlîsî û Mihemed Axayê Kelhokî şandin Stenbolê bo sazkirina yekîtîya xwe digel Osmaniyan. Selîmê I. ev pêşniyaz bi erênî pêşwazî kir û heta pejirand ku fermanrewaya wan a mayînde ya ji bav bi kur li ser axa xwe wek "mafê irsî" berdewam bikin. Piştî vê lihevkirinê Osmaniyan li hemberî pirsgirêkên li ser sînorê Îranê, bi sedan sal Kurd wekî "seddê sedîd/tampon" bi kar anîn. Lê rewşa aram a li ser sînorê Osmanî û Îranê piştî demekê bi şûn de xerabtir bû. Qanûnî di sefera Iraqeyn de pêdivî bi mîr û hakimên Kurdistane dît. Qanûnî ji bo sefera Îranê piştgirî ji wan xwest. Wan jî ji siltan xwest ku mafên mîrata welatê wan bide wan. Li ser vê Siltan Silêman "Peymana Hikimdaran" ku bavê wî Siltan Selîm di sala 1514an de bi mîr û hakimên Kurdistanê re çêkiribû di sala 1535an de dubare kir. Qanûnî Siltan Suleyman ev *mafê irsî* bi peymannameyekê digel hikimdarên Kurdistanê tekuz kir. Ev xebat li ser vê peymanname/muahedenameyê û naveroka wê rave dike. Li gel vê, ev xebat bicihanîn û bicihneanîna vê peymanê li gor çavkanîyên serdemî ve vedikole.

Bêjeyên Sereke: *Peymana Hikimdaran, Mu'ahede ya Hûmayûn, Kurdistan, Mîrektiyên Kurd, Mafên Îrsî*

Destpêk:

Bi xemên îdeolojîk, carna beşên çep û carna jî beşên neteweperest hewl didin ku karakterên dîrokî li gorî ramanên xwe biguncînin. Li gorî wan şert û mercên serdema

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

dîrokî û sedemên kiryarên aktoran ne pir girîng e. Xema hevpar a van koman ew e ku çima şert û mercên aktoran li gorî daxwazên wan nabin. Bi vî awayî, ew dikarin aktor û bûyerên dîrokî li gorî daxwazên xwe bitewînin. Ji bilî lêkolîna rastiyan, ew bêyî ku zanibin ku ew anakronîzmê dikin, beşdarî çalakiyên dadweriyê dibin. Heqîqet ew e ku rastî nayên tewandin li gor daxwazan. Wê demê rastî ji holê radibe û mijar ji dîrokê derdikeve. Di vê çerçoveyê de rolên mîr û hakimên Kurdistanê ji holê radikin û ji Îdrîsê Bedlîsî re roleke awarte tê dayîn. Ji ber vê yekê Îdrîsê Bedlîsî li pêşiya dewletbûnê asteng tê dîtin û heta bi alegoriya Îdrîs an jî Îblîs xayîn tê ragihandin. Di vê gotarê de şert û mercên serdemê, aktor çima wisa û çawa tevdigeriyan, wan çi dixwest, ji van xwestekan wan karîbû çiqas pêk bînin û çima nekarîn pêk bînin, hat kurtkirin. Herweha du peymanên ku ji ber pêwîstiya Kurdan bi wan re hatine çêkirin, wê di şert û mercên serdemê de werin lêkolînkirin. Yek ji wan peymanan, a bav Siltan Selîm û ya din jî ya kurê Qanûnî Siltan Silêman e. Di her du peymanan de jî, hâkim û mîrên Kurdistanê wek terefekî mutefiq û aktor -ne obje- li bal Împaratoriya Osmanî cih girtine. Her çend ev peyman neyên behskirin an jî were înkarkirin jî, em gihîştin orîjînala peymana heyama Qanûnî. Me ev peymana ku di serdema Qanûniyan de bi navê Peymana Hikimdaran a sala 1535an hatibû çêkirin pêşkêşî kesên têkildar kir. Me hewl da ku em bi taybetmendiyên wan vebêjin ku ew ji hêla pêkhatî, form û naverokê ve çawa peyman/mu'ahede ye.

Rewşa Kurdistanê di ss. 11.-16.

Ji destpêka dîrokê vir de hêzên serdest li ser Cografya ya Kurdistanê, tekoşîn kirine. Her hêzek li ser axa Kurdistanê xwedî îdîa bûye. Vê rewşa ha nehiştiye xêzkirina sînora Kurdistaneka diyar çêbibe ku her alî pê razî bin. Ji bilî vê di qada siyasî de yekîtîya Reveberiyeka Kurdistanê jî çênebûye ku hemû Kurd li ser tifaq bikin. Ji van sedemên rêzkirî dikare bê gotin ku Kurdistanên ku di demen cuda û parçeyên cuda de çêbûne hatine dîtin. Ji hêla dîrokê ve wekî her netewe ku li ser navê neteweya xwe bi navê Kurdistanê ku bi tene ji Kurdan pêkhatî ava nebûye. Lê pir dewlet ji bo Kurdistanê bi dest bixin têkoşîn kirine û wan ew bi dest jî xistiye. Dewleta Kurdan ku li vî axê hatiye damizrandin, îro di tevahîya qad û erda Kurdistanê tê îdiakirin de bi navê Kurdistanê ava nekiriye. Bi vî awayî Dewletên Kurdan belku ne bi temamî, lê parçeyekî di vê qadê de ava bûye. Ji bilî van argumanan û hemû jî li aliyekî, Şeref Xan (2012:101-102) pêşenga dîroknivîsa Kurdî, Kurdistanê wek welatê Kurdan bi nav kirîye, sînorê ax û welatê Kurdistanê weha xêz kirîye: "Ji ser qeraxên Behra Hurmuzê ku dikeve ser Okyanusa Hindî, dest pê dike û ji wir xetek rast dikişe û tê heta digihîje herêma Meletî û Mereşê. Welatê Faris, Iraqa Ecem, Azerbaycan, Ermenistana Piçûk û Ermenistana Mezin dikevin milê bakurê vê xeta han. Iraqa Ereb, Mûsil û Diyarbekir jî dibin başûre vî sinorî.

Sedemên ku Kurdistanê asteng dikin hene. Sedemek ji hêla stratejîkî ve ew e ku, ev der li ser rêya Baharat û Herîrê ye (Akdağ 1995:358). Ev der bûye qada tekoşînê ya hêzên ku dixwestin xwedî li vê aborîya rêya bazirganîyê derkevin (Şemsi 2010:68). Di dîrokê de hêzên ku Kurdistan dagir kiriye ev in: Pers, Rom, Îskenderê Mezin* (Campanile 2009:51-52) Bîzans, Selçûqî, Aqqoyunî, Qereqoyunî, Mogol (Safrastian 2007:41-43), Tatar (Tîmur) û li paşî jî Faris û Osmanî (Aydeniz 2012:13-34).

Ji sedsalên 11an heta sedsala 16an avaniya siyasî ya Kurdistanê ji yek pêkhateyekê pêk nehat. Li gor Şeref Xan, li dora sedsala 11an Kurdan li Diyarbekir, Cizîr, Dînewer, Şarezor (Erdelan), Loristanê û paşê li Şam, Misir û eyaletên Farsê hikimetên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

serbixwe ava kirin û ji bilî van 46 mîrgehên Kurd ên biçûk jî ava kirin. Di sedsala 12an de Selçûqiyan êrîşî Kurdistanê kir û ew dewlet û û mîrekiyên ku ji hêzên eşîrî yên perçebûyî pêk dihatin lawaz kirin. Di sedsala 12an de Selçûqiyan êrîşî Kurdistanê kir û piştî ku wan ew dewlet û mîrekiyên wê derê yên ku ji hêzên eşîrî yên perçebûyî pêk dihatin lawaz kirin, îca bi demê re ew ji holê rabûn. Di sedsala 13an de jî Kurdistan rastî êrîşên Xarezmşah, Atabegên Azerbaycanê û Mongolan hat (Şemsi 2010:70). Êrîşên Moxolan bû sedema wêrankirina piraniya Kurdistanê. Ji ber van bûyeran hin Eşîrên Kurdan neçar man koçî Cezayîr û Misrê bikin (Jwaideh 2009:42-43). Di dema Împeratoriya Eyûbiyan de Kurd li cografyaya ku heta Afrîkayê digihîşt, bi cih bûne, di bin bandora Moxolan de cih û warên xwe terikandine û tevlî Kurdên wir bûne. Ev jî yek ji sedemên hebûna gelê Kurd e ku îro li wan deran heye.

Piştî lawazbûna Moxolan vê carê li Kurdistanê du xanedanên Tirkmenan derketin holê. Ew jî Aqqoyun û Qereqoyuniyan in û her du jî dewletên xwedî avahiyeke konfederatîf in ku dem bi dem bi Kurdan re tifaq kirine. Ev têkiliyên îttîfaqê li ser bingeheke simbiyotîk pêk hatine. Ji ber vê yekê ev bingeh li ser xeta siyasî bû ku carinan erênî û carinan neyînî dimeşiya (Woods 1993; Aydeniz 2012:30, 57-58, 85, 92). Sefera Rojava ya Tîmûr jî di vê demê de pêk hat (Jwaideh 2009:42-43). Di sedsala 14an de, berî ku Tîmûr dest bi êrîşa xwe ya rojava ku Kurdistan jî di nav de bû bike, pêşî êrîş bir Hindistan û derdora wê (De Clavijo 1993:19). Tîmûr di sala 1394'an de ji Îzedîn Begê Mîrê Cizîrê piştgirî xwest bo êriş bike bi ser Ereban. Mîr vê daxwazê qebûl nekir û Tîmûr Cizîrê wêran kir (Şeref Xan 1998:104-106).

Tîmûr wilayeta Diyarbekirê wek "tiyul"* da Tur Alî Begê Aqqoyunî. Piştre Hesenê Dirêj di sala 1453an de serweriya Diyarekirê girt. Di dema xwe de wî mîrgehên Kurdistanê wêran kir (Ebubekr-i Tihranî 2001:103, 105, 114, 132, 147). Piştî Tîmûr li Kurdistanê têkoşîna Aqqoyunî û Qereqoyuniyan dest pê kir. Bi şêwe ya siyaseta Şîîtî ya Aqqoyunî û Sunnîtî ya Qereqoyunî, wan li Kurdistanê wêraniyeke mezin pêk anî. Mîrgehên Kurd tasfiye kirin û siyaseta tayînkirina serokên Tirkmenan şopandin. Mîrgehên Kurd û eşîretên wê di bin siyaseta cuda ya mezhebî ya her du hêzan de para xwe wek hilweşandinê girtin (Aydeniz 2012:43-49, 87).

Şah Îsmaîl di şerê sala 1501ê de Aqqoyunî têk bir û Tebrîz kir paytext. Bi vê bûyerê re Şah Îsmaîl ket ser text û bi vî awayî dewleta Sefewî ya Şîî ava bû. Li aliyê din Aqqoyunî kete pêvajoya hilweşandinê. Di heman demê de Mîrên li Kurdistanê bi têkbirina Aqqoyunîyan yek bi yek serxwebûn bi dest xist (Nuri C. & Nuri F. 2021:86; Aydeniz 2012:143-149).

Şah, di salên xwe yên destpêkê de bi desteserkirina bermayiyên Îranê û Memalika Aqqoyunîyan mijûl bû. Di heman demê de Mîr Saremê Mukrî li derdora gola Urmiyêyê serweriya xwe berfireh dikir. Li ser vê yekê, yekem hemberhevhatina Mirê kurd û Şah Îsmaîl bi vê bûyerê re çêbû. Gelek êrîşên Qizilbaşan ên li ser Saremê hatibûn şandin lê wî ew têk birin. Lê li dawiyê ew têk çû (Ferruhi û Eminpur, 2021:125-128). Ferruhi û Eminpur (125-128), dibêjin ku di mînaka bi têkçûna Sarêm de, siyaseta serxwebûnê ya mîrên Kurd têk çû. Lê piştî Mîr Sarem, dema Şah Îsmaîl hewl dide serdestiya xwe bi pêş bixe, hinek ji mîrên Kurd berxwedana xwe domand. Lê belê, weke ku di bûyerên jêrê de jî tê dîtin, ew berxwedaneke pûç bû ajotin mina ku yek bi yek li bendê bûn, wan winda kir. Mîrên Kurd li dijberî leşkerên ku hatin ber deriyên wan, nekarîn eniya berxwedanê ya

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

yekbûyî saz bikin. Di rastiyê de, heta niha daneyeke ku hewildaneke wan a wisa nîşan bide jî tune ye.

Mîrgeha Dunbulî ji xwe ji dema Şêx Heyderî ve dilsozê Sefewiyan bû (Başçı 2019:63-114, s. 73-74). Hakimê Hesenkêfê Melîk Xelîl jî bi xwişka Şah Îsmaîl re zewicîbû û wekî zavayê wî ew biyanî nedihat hesibandin (Şeref Xan 1998:129). Xalid Begê kurê Şahsiwar Begê Pazûkî, wê demê kete xizmeta Şah Îsmaîl û Şah, Xinis, Melazê Kurd û bajarokê Uçkanmuşê li derdora Mûşê wek îqta dabû mîrektiya Xalid Beg (Şeref Xan 1998:266). Her wisa mîrê Mehmûdî Mîr Husên û kurê Mîr Hemîd jî bi Sefewiyan re hevalbendî kiribûn (Şeref Xan 1998:239).

Şah Îsmaîl hewl da ku Alauddewleyê Dulqadir bixe bin hikmê xwe lê ew reviya Elbîstanê. Bi vê bûyerê Hakimê Diyarbekirê Emîr Begê Misûlî jî kete xizmeta Şah Îsmaîl. Di vî şerî û şerê piştî wê de hinek ji Kurdan li aliyê Safewî û hinek jî li aliyê berxwedanê de cih digirtin. Lê li dawiyê gelek Kurd mirin û siyaseta serxwebûnî ya Kurd bi awayekî xwezayî ji vê yekê zirar dît. Di encama desteserkirina Diyarbekirê ji aliyê Safewîyan ve Muhammed Bey Ustaclu li vir hat wezîfedarkirin (Ferruhi & Eminpur 2021:129-130). Herweha wî jî hewl da ku gav bi gav mîrên Kurd ên serbixwe yên li derdorê tasfiye bike (Nuri C. & Nuri F. 2021: 85-86). Di sala 1508an de serokê Egilê Lala Qasim li dijî Şah Îsmaîl serî hilda û wî Egil jê stand (Şeref Xan 1998:148-149). Berxwedana mîrê Hetaxê Mîr Ehmed Beg kurê Mîr Muhammed Zirqî jî ji aliyê Safewîyan ve hat şikandin û Safewîyan rêveberiya wê derê da Eşîra Kaçaran (Şeref Xan 1998:195; Gümüş, 2012:455-457).

Mîrê Cizîr Mîr Şeref kurê Mîr Bedir jî leşkerê Sefewî ku sê caran şandibûn serê, têk bir. Şah Îsmaîl newêrîbû careke din êrîşî vir bike (Şeref Xan 1998:105-106). Şah Elî Begê kurê Mîr Bedir bi mirina birayê xwe yê Mîr Şerîf, bû mîr. Mîrên Kurdistanê rewşa heyî nirxand û wan biryar da ku bi Şah Îsmaîl re lihevkirin guncav be. Sala 1505an tevî Melik Xelîlê Eyyubîyê Hakimê Hasankeyfê, Şah Elî Begê Boxtîyê Hakimê Cizîrê, Şah Muhammedê Hakimê Şêrwanê, Gazî Qiran kurê Siltan Ehmed Beg Hakimê Bradostê, Mîr Dawidê Hîzanîyê Hakimê Hîzanê, Şah Elî Begê kurê Mîr Ebu Bekirê Hakimê Sasonê û tevî 12 Hikimdarên Kurd bo muzakereyê li hev kir û çûn Xoyê bal Şah Îsmaîl (Şeref Xan 1998:106, 130, 157, 235, 330). Lê berevajî lihevkirinê, wî ev mîrek avêtin zindanan, siyasetek dijminahî bi ser wan de ajot û Diyarbekir, herêma mîrektîyên ku giredayî wê Egil, Mûsil, Sincar/Şingal, Mêrdîn, Erzîncan, Xarpêt, Ercîş dagir kir (Şeref Xan 1998: 106, 130, 235; Genç 2011:72; Aydeniz 2012:150-151).

Şeref Xan (1998:331) dibêje ku sedema girtina begên Kurdistanê ji aliyê Şah Îsmaîl ve li ser tawanbarkirin û îftirayên Muhammed Ustaclu ye. Li gor vê agahiyê, Ustaclu nameyek nivîsandiye Şah û gotiye heger begên Kurd ku bên cem wî, bila wan bigire. Ji bo vê jî ger Şah emir bike, ew ê bi piçekî alikariya Şah êrîşî welatê Kurdistanê bike. Şah vê ramanê guncaw dibîne û di nav wan de bi tenê Hakimê Şêrwanê Şah Muhammed û Hakimê Sasonê Şah Elî Begê berdide û ên din giştan qeyd û zincîr dike. Lê belê di sala 1505'an de ji ber çalakiya bêhişî ya Şah Îsmaîl li dijî mîran, pêşewayên Kurd rûyê xwe ji Safewîyan kişand û wan berê xwe da tifaqîya Osmanîyan. Lê ji xeynî van, Hakimê Erdelanê, Bega Beg ku artêşa wî 12 hezar kes bû, neket bin serweriya her du dewletan. Bêalî ma û wî heta sala 1616an serxwebûna xwe parast (Ardalan 2007:43-44).

Heta vê bûyera zincîrkirina mîran di navbera Safewiyan û Împeratoriya Osmanî de tu hevdîtin çênebû. Yekem hewldana Mîran bo hevalbendiya Şah, bi neyînî dawî bû. Ji ber vê yekê tê fêmkirin ku mîrên Kurd di rûbirûbûna Împeratoriya Osmanî û Safewiyan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

de bi bandor bûne. Gava mîrên Kurdistanê firsend dîtin û reviyan, di fikra lihevkirina digel Siltanê Osmanî Selîmê I de tifaq kirin. Siltan Selîm dixwest ku li dijî Safewiyan seferekê bike. Lê mirov dikare bêje ku mîrên Kurdistanê bêtir Siltanê Osmanî motive kirine. Ji ber ku dema vegeriyan mîrgehên wan ji aliyê mîrên Sefewî ve dihat birêvebirin. Pêwîst bû bi hêzeke guncav, ku bi hêzeke mezin re têbikoşe, li dijî wan hevalbend bûya.

Di wê pêvajoyê de Hikimdar û Mîrên Kurdistanê ji neçarîyê berê xwe da Osmanîyan ku erdên xwe ji destê Sefewîyan bistînin. Piştî ku Mîr Şerefê Bedlîsî vegeriya, pê hesiya ku nikare kela Bedlîsê ji destê Sefewiyan bigire. Bi vî awayî, wî biryar da ku bibe hevparê şerê Siltan Selîm li dijî Şah Îsmaîl. Ji bo vê jî bi Îdrîsê Bedlîsî û Şêwirmendê xwe yê Mihemed Axayê Kelhokî re plan çêkirin. Nêzî 20 pêşewayên Kurdistanê, Îdrîsê Bedlîsî û Mihemed Axayê Kelhokî wekî nûner hilbijartin û şandin Stenbolê ji bo sazkirina tifaqa xwe digel Osmaniyan (Şeref Xan 1998:334-335). Dadwerên Kurd ên ku di dema windakirina axa xwe de nikarîbûn bibin yek, piştî windakirinê, wan reflekseke yekbûnê bi pêş xist. Bi vî rengî Kurdistan di nav du hêzên mezin, Osmanî û Safewîyan de bû qada şer.

Peymana Hikimdaran 1514 û Analîza Wê

Di şerê Siltan Selîm ê Çildêranê ya li hember Şah Îsmaîl de hakim û begên Kurdistanê jî cih girtin. Dema ku şer bi serkeftina Osmaniyan encam da, Siltan Selîm jî ji Tebrîzê vegeriya Amasyayê. Di vê navberê de Îdrîsê Bedlîsî ji Siltan daxwaz kir ku mîrên Kurd wîlayetên ku ji wan re mîras bûne "eben ‘an cedd"/ji bav bi kur ji wan re bibexşîne. Mîrên Kurd ji berê de niyeta xwe bi vê yekê zelal kiribûn. Selîmê I. jî ev pêşniyaza pêşawayan pejirand ku fermanrewaya wan a mayînde ya ji bav bi kur li ser axa xwe wek “mafê irsî” berdewam bike. Wî jî ji van xwest ku ew kesekî ji nav xwe destnîşan bikin ku ji wan re mîrêmîrantî û mezinatî bike (Bedlîsî 2016:283-288). Siltan ji bo şopandina van xebatan Îdrîs erkdar kir. Serokên Kurdan ji nav xwe yekî namzed nîşan nedan. Di şûna wê de, wan diyar kir ku ewan kesekî ji hêla Siltan ve hatî pêşniyarkirin dê qebûl bikin. Siltan jî Biyiqlî Mehmed Paşa kir mîrêmîran û waliyê Diyarbekirê (Şeref Xan 1998:334-335).

Di vê navberê de, siltan dema li Amasyayê bû, pêşî mîrên Kurdên Bradostê paşî Melîk Emîr Seyîd kurê Şah Elî, Hakimê Îmadiyê Emîr Siltan Huseyn li wir ji Siltan Selîm re biat kirin/ wan ji karû berê wî de soza bihevrebûnê ya wefadariyê dan. Piştre jî Îdrîsê Bedlîsî çû bajarên Hesenkeyf, Sêrt, Bedlîs û Hîzanê û li wir bi 25 xanedan û mîrên Kurdan re li hev kir ku bi tifaqa Siltan Selîm li hember Qizilbaşan şer bike. Mîrên Kurd soz dan û şer kirin ji bo war û welatên xwe ji Qizilbaşan bistînin (Bedlîsî 2016:283-288, 303-339). Bi vî awayî Bedlîsî bi ser ket û wî Diyarbekir û Mêrdîn bi dest xist. Mîrên Kurd desthilatdariya Siltan qebûl kirin. Beramberî vê jî siltan mafên hikimdariya wan nas kir û ew maf û welatê wan ku wekî mîrate ji wan re mabû, teslîmî wan kirin ku di serxwebûna mutlaq de bi kar bînin (aba an ced-ji bav ber bi law) (Bedlîsî 2016:339-356; Şeref Xan, 1998: 334-336-Şemsi, 2010: 78-81).[1]

Peymana yekem 1514an ku di navbera Siltan Selîm û Mîr û Hakimên Kurdistanê de hat kirin, kêm zêde li ser van xalan bû:

I. Dê serxwebûniya Mîrekî ya Kurd bê parastin û ev, ji bav ber bi kur, dê wek mafê mîratê derbas bibin

II. Dema şer Mîrekîya Kurd wê bi hêzên xwe tevlî arteşa Osmanî bibe.

III. Dê baca şer’î bişînin Dewleta Osmanî (Mihemed Emîn Zekî Beg, 2002:124: Ekinci, 2019:54).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Herçî Zekî Beg (2002:124) ku xalên peymanê firehtir dike û xala 5an de dibêje: Osmanîyan ku, -êrîşek li hember Kurdan çêbe wan alîkar bibin- pir mequl naye. Ji ber ku Kurd di vê tifaqê de mutefîqê biçûk bûn, çunkî wan xwe wekî girêdayî Osmaniyan qebûl kiribû. Beramberî vê, siltan jî warên Kurdan wek girêdayî xwe qebûl dikir ku şerek li hember Kurdan derketa, dê ne bi tenê ya Kurdan, herweha dê wekî êrîşa li dijberî Osmanî bihata qebûlkirin.

Ji bilî van jî di rastîyê de heta niha wesiqayek/pelek ku vê peymanê îsbat bike ji arşîva Osmanî derneketiye. Lê tê zanîn ku siltan, bi Îdrîsê Bedlîsî re 17 al şandiye ji bo di nav mîrên Kurd de belav bike (Şeref Xan, 1988:334; Xoce Sadeddîn, 1279.C. 2:326; Ardalan, 2011:44,; Şemsi, 2010:83-84; Yaşın, 2011:80). Ev yek bes e ji bo îsbata peymana ku di navbera Mîrên Kurd û Siltan Selîm de hatiye danîn. Ji hêleke din ve rastiyek jî ev e ku ji alîyê hinek sazîyan ve li gor rewşa polîtîk wesîqayên weha girîng ku statuya Kurdan diyar dike tê veşartin. Her çiqas peymanên weha veşartî, yan eşkereyî li ser kaxiz nehatibin morkirin jî, kronîkên vê serdemê, wekî Xoce Sadeddîn, Îdrîsê Bedlîsî û Şeref Xan ve him ji hêla Osmanîya ve him jî ji hêla Kurdan ve hebûna van têkilnameyan diyar dike.

Peymana Hikimdaran 1535: Siltan Silêman Digel Hakimê Kurdistan û Analîza Wê

Siltan Selîm ji bo parastina sînorên di navbera Osmanî û Safewiyan de eşîr û Hakimên Kurdan weke hêzeke tampon/ewle didît. Piştî Siltan Selîm dema Siltan Silêman jî heman erk ji peşêwayên Kurdan xwestibû. Çima Siltan Silêman pêdivî pê dît ku peymaneka nû çêbike tevî ku di serdema Siltan Selîm de tiştek berevajî vê peymana berê nehatibû? Li ser sînorê Osmanî-Îranê hin şert û mercên guherînê hebûn. Lewra vê yekê li Kurdistanê jî hinek bandor kir.

Di serdema Siltan Silêman de pirsgirêkên bi Safewiyan re neqediyabûn. Piştî navbera 19-20 salan a piştî Şerê Çaldiranê ya 1514an, têkoşîna Safewî ya Osmanî dîsa dest pê kir. Siltan Silêman ku di sala 1520an de bi mirina Siltan Selîm hat ser hikim, berê xwe da Rojava û bi seferên Belgrad û Rodosê re mijûl bû. Di rewşa siyasî ya aliyê Îranê de, bi mirina Şah Îsmaîl di sala 1524'an de, Tehmasb I, cihê wî girt. Hin serhildan û bûyerên ku ji ber propagandaya Sefewiyan qewimîn û ew penaberiya hevbeş a hin desthilatdaran, bû sedema şerên bi Îranê re. Yek ji wan Zulfîqar Xan bû ku piştî girtina Bexda pabendî Osmaniyan bûbû. Bi vî awayî Tahmasb ku dixwest Bexdayê paşde vegerîne, ket tevgerê. Wî Bexdaya ku bûbû warê Osmaniyan ji nû ve bi dest xist. Bûyereke din jî Ulama Xana ku ji umeraya Sefewîyan bû xwe spartibû Osmaniyan. Piştî ku Ulema Xan xwe spart Osmaniyan, ji bo ku zemînekê ji xwe re amade bike, dest pê kir, ket binê Şeref Xan heta ku wî ew li ber çavê siltan reş kir. Di encama entrîkayên Ulamê Xanê de, yek ji hakimên girîng ên Kurdistanê, mîrê Bedlîsê Şeref Xan neçar ma ku xwe bispêre Sefewiyan (Şeref Xan, 1988:336-349; Emecen 1999:116-117).

Ev bûyera dawî bû sedema aloziyan li Kurdistanê û heremên sînorê. Ji bo Osmaniyan jî him careke din bidestxistina Bexdayê û bi ser de jî mijara tifaqa Osmaniyan a bi Kurdistanê re dîsa hat rojevê. Ji ber ku rola Bedlîsê li ser Kurdistanê girîng bû, ji bo pirsgirêkên sînorên bi Îranê, diviyabû piştgiriya mîrên Kurd û pabendbûna wan bi şer re bihata kirin. Seferên ku ji bo vê armancê hatine kirin; wekî seferên Iraqa Ecem (Bakurê rojavayê Îranê) û Iraqa Ereb (Bexda û derdora wê) Iraqeyn (du Iraq) têne binavkirin (Şeref Xan, 1988:349-351; Emecen 1999:116-117).

Van bûyeran ji 1533an heta 1534an dom kir. Di heman salê de, her çiqas Siltan Silêman jî ji Tebrîzê ber bi Tahmasbê ya Siltaniyeyê ve çûbe jî, her du artêş li hev nehatin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Di sala 1535an de artêşa Osmanî dîsa derbasî Azerbaycanê bû. Piştre wan berê xwe da herêma Şehrîzorê û gelek serokên eşîrên Kurd ên li vir desthilatdariya Osmanî qebûl kirin (Şeref Xan, 1988:349-351; Emecen 1999:116-117). Îhtimal heye ku ji bo vê munasebetê, Siltan Silêman peymana ku bavê xwe Siltan Selîm di sala 1514an de bi hakîm û mîrên Kurdistanê re çêkiribû di sala 1535an de dubare kir. Wisa tê fikirîn ku peymana ku em jê re dibêjin "Peymana Hikimdaran" di derdora sala 1535an de pêk hatiye.

Dema ku Siltan Silêman amadekariya sefera Îranê dikir, wek ku di peymanê de behsa wê dike, berê Wezîr Îbrahîm Paşa şandibû. Îbrahîm Paşa ev agahî bo siltan par kiribû: "*Min bi mîren Kurdistanê re mişawere kir û îtifaqên wan stand di şûn de ketin wîlayeta Azerbeycanê. Ji destê Şahê şeytanan bajarê Tebrîz û di dora wî de çiqas keleh hebûn hemî jê standin. Di van şeran de pir hevalbendî û meranîyên mîrên Kurdistanê hatine dîtin*"[2] Weke li jorê hatê dîtin, windakirina piştgiriya Mîrê Bidlîsê û bandora wî ya li ser hakim û mîrên din ên Kurdistanê û herweha şerê ji bo İrane pêdivî bi nûkirina peymanê çêkiriye. Bi vî awayî dê baweriya şikestî ya di navbera mîr û hakimên Kurd û Împeratoriya Osmanî de bihata zexmkirin.

Tê fêmkirin ku Qanûnî ji bo sefera Îranê piştgirî ji wan xwest. Wan jî herweha di peymanê de hatiye gotin: ji siltan xwest ku mafên mîrata welatê wan bide wan. Pêşewayên Kurd li hember Safewî û dijminên Osmanî alîgirî qebûl kirin. Lewra Qanûnî peyman bi Hakim û Mîrên Kurdistanê girê da. Çinku ji ber ku ew pê re hatin şerî, wî jî mafê wan ê li ser erdê wan, wekî "yurtluk-ocaklik"/"welatî-milkane" ji bo wan pejirand (Ünal, 2006:284; Ekinci, 2022:145-155). Tê fêhmkirin ku ev rewş, eger ne muzakereyek tam be jî, bi rengekî muzakere pêk hatiye. Ji bo vî cureyê rewşa siyasî ya ku her du alî tê de bi ser dikevin, "têkiliyeke simbiyotik" tê gotin.

Qanûnî dû van şeran jî ya ku tevlî arteşê wî bûn re fermanek derxist û sozê xwe bi cih anî. Siltan Silêman van îmtiyaza ku ferman dikir wek "mu'ahede" bi nav dikir. Mu'ahede bi xwe diyar e ku, ne peymanek yekalî ye lihevhatinek hevbeş e û herî kêm bi du aliyan pêk te. Lewra di vî peymanê de aliyek nûnerê Dewleta Osmanî Siltan Silêman; aliyê din jî nûnerên gelê Kurd, Hakim û mîrên Kurdistanê bûn. Ev mu'ahede ango peymana ku îmtiyaz û mafên Hakim û Mîrên Kurdistanê careke din diyar kiriye ev bû:

"…Dema min Serleşkerê xwe yê Siltan Îbrahîm Paşayê şand welatê rojhilat, wî bi mîren Kurdistanê re mişawere kir û îtifaqên wan stand, peyre ketin wîlayeta Azerbeycanê. Ji destê Şahê şeytanan bajarê Tebrîz û di dora wî de çiqas keleh hebûn hemî standin. Di van şeran de pir hevalbendî û meranîyên mîrên Kurdistanê hatine dîtin. Serleşkerê min di warê olî de îstîqamet û mitaba'at, dilawerî û sadaqata wan gihîştandiye min. Ji bo bergîdanê, îxlas û xatirên wan welatên wan a ku ji berê ve di destê wan de ku niha di nav milk û eyaletên min de ye ji min xwestin. Min jî ji mîrên Kurdistanê re eyaletên wan, kelehên wan bi beratê nivîs û morkirî, bi şefqeta xwe da wan. **Tevî wan keleh, bajar, gund, mezra û hemî mehsulên wan, min wekî milkê tam da** wan, **kur û kurê wan** û min got: Madem li ser ola Îslamê ne ruyê xwe û ji text û dûgela min venagerînin û giredayîbin, **ji saltanata kurên min û xelîfe, wuzera, mîrêmîran, umera, mutasarrifîn-i emwal û muhassilên mubaşirên a'malê tu kesê li dû min bên jî her çi dibe bila bibe û bi çi sedemî û bi çi rengî ji destê wan neyê standin êrîş li wan neyê kirin.** Ev emrê min ê gewre neyê xerakirin, guherandin û dagerandin û ew kur bi kurê xwe nifş bi nifş li ser milkîyeta xwe, xwedî bin. Li ser vê milknameyê himayûna min ve eyaleta wan kesan, **ger kurekî wî hebe jê re, ku zêde kurê wî hebe, kîjanî dixwazin jê re, ku keleh û cihên xwe di nav xwe de**

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

xwastin belav bikin an bi şeklekî din çawa dixwazin bixwazin, mîrên Kurdistanê bi çi şeklî guncan dîtibin wan ên ku milk gihîşte destên wan, heta dawîya dinê xwedîyê milkê xwe bin. Ger tu kes bi destûr û hêza Xwedê ji malbatên wî mîrê nemabe, heta hingê jî ji yekî xerîb re neyê dayîn û mîrên Kurdistanê bigihîjin li bal hev û bişêwirin û bi yekbiryarî kîjan mîr an mîrek layiq bibînin, ew milk/erd jê re bê dayîn. Ez sond dixwim bi yekîtîya Xwedê û bi rûmeta giştî ya fexrê du cîhanê –silavê Xwedê li ser be- û ji bo mafê rîsaleta wî ku **madem mîrên Kurdistanê li ser vê "mu'ahedeya hûmayûna min/peymanê min" in, ew bi dostê min re dost û bi dijminê min re dijmin dibin, wê demê ev fermana şerîfê min neyê guhartin.** Ji lawên min ên piştî min re emr û wesîyeta min ew e ku kesek ji wan, emrê min xera neke û kî vî emrê min xera bike, ew li bal Xwedê sûcdar û zilimkar e. Lêbelê ew mîrê Kurdistanî jî di kolana dilsozî û îstîqametê de bin û di pêwendîya karê dûgelê de bi mîrêmîrananê Diyarbekr û Bexdayê û mîrên Kurdistanê yekdil û yekrê re bixebitin û ger dijmin hat, bi leşkerên xwe ve bi leşkerên min re alîkar bin. Li gelê ku di bin rêvebirina we de ne zilm nekin û li dijî şer'a şerîf tevnegerin. Ji lawên min kî pêşî ji bo saltanat û xîlafetê gihîşt û rûniştibe, jê re bibin tabî'. Ew lawên min ên ku di dervêyî saltanatê man e jî, wekî dijmin nas bikin û çi hawar bixwazin jî nepejirînin û neçin alîkarî ya wan."[3]

Di Împaratoriya Osmanî de gelek cûreyen aştiyê derketine holê. Di nav wan de cûreyên wekî emanname, sulhname û ahidname hene. Ji bilî peymanên aştiyê, gelek peyman hatine çêkirin. Peymanên aştiyê, carna bi awayê nûkirina aştiyê, carinan jî piştî şer çêdibûn. Herweha peymanên tifaqê jî hebûn (İpşirli 2009:490-492). Ehd û ehdname, di navbera her du dewletan de wek metna peyman û muselete hat bikaranîn. Herweha di wateya biryarên tayînkirinê yên ku xelîfet û mîrên di derbarê mîratgir, amil, walî û qaziyan de hatine çêkirin û nivîsandina ku wan de bi şeklê ferman û talîmatan li ser mijarên cûrbecûr ferman dane dihat bikaranîn (Fayda 1988:535-536). Li ser van malûmatan diyar e ku ev metna peymanê ne emanname ye, ne sulhname ye jî. Çinku Kurd û Osmanîyan li dijî hev şer nekirine da ku aşitiyê bikin.

Di ehîdnameyê de çawa hinek şert û mercên ku di encama lihevkirinê de hatine bidestxistin hene, hinek îmtiyazên wan xwestine jî hene. Ew ne belgeyeke ku ji aliyê du terefan ve hatiye îmzekirin. Lê dema ku peymana aştiyê hebûya, her alîyan, dê ji hev cuda îmze kiribûya. Di destpêka peymanên aştiyê de îmzeya siltan hebû. Heta sedsala 19an ji peymanên aştiyê, yan jî ji tawîzên bazirganî re ahidname dihat gotin. Lêbelê, bi demê re, wê îmtiyaza xwe ya yekalî winda kir û wan nasnameya muahedeyeke/peymaneke hevbeş bi dest xistiye. Tê dîtin ku peyva ahidname di dawiya pêşgotinê de weku muahede hatiye guhertin. Ev yek nîşan dide ku êdî desthilatdarên Ewropî bi siltanê Osmaniyan re li ser asteke wekhev hatine qebûlkirin. Ji bilî vê, dîbaceya peymanan, ji yên ehîdnâmeyê hinekî kurttir in. Ehîdname ji bo qral û mîrên di bin desthilatdariya Osmaniyan de dihat dayîn (Kütükoğlu 1988:536-540). Di mu'ahede/peymana Qanûniyê de du alî hatine diyarkirin ku aliyek, Hâkim û Mîrên Kurd in lê her du alî jî bin metnê îmza /mor nekirine. Ji diyarkirina alî diyar dibe ku statuyek dide serekên Kurdan. Ev statu, ji ber ku wan bi hev şer nekiriye, ne teslîmiyet e û ne jî girêdanek pir teng û hişk e. Ev belge diyar dike ku peymaneka tifaqê ye. Ev îtîfaq nîşan dide ku ew xwedî statuyeke rêzdar in û ew ji qralên Ewropî ne kêmtir in.

Taybetmendiyên belgeya ehidname, yan jî muahedeyê, ji van şertan pêk tê: Di hin ehîdnameyan de piştî besmeleyê, nav û nasnavên xelîfe û warisê wî, li dû jî metna

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

hemdele (pesn) û wesiyetê tê xwendin. Hin ji wan hemdele li pey besmele, nav û li nik xelîfe û warisê wî û nivîsa wesiyetê, di dawiya ehîdnamiyan de ne û di destnivîsa xelîfeyan de hevokek kurt heye, ku tê de şahid û mîratgiran xelîfetî qebûl kirine (Fayda 1988:535-536). Di mu'ahedeya Qanûnî de çend rêzên serî ya di destpêkê de, tevî nasnavê xelîfe, beşa ayet û duayê heye. Li vir muahede û ahidname dişibin hev û peymana Qanûnî jî li gor van şertan hatiye çêkirin.

Di warê dîplomatîk de ehidnâme, wekî di ferman û beratên siltan de, bi navê Xwedê, pêxember û her çar xelîfeyan tê gotin û alîkariya Xwedê bi vexwendina ji bo şefaeta Pêxember dest pê dike. Li binê wê jî mora /tuxraya siltan cih digre. Di hin ehidnâmeyan de beşa "unwan" tê gotin ku wesfên siltan têne jimartin ku ew aliyek e. Piştî unwan, bi kurtî sifatên (elqab) hember (aliyên din) derbas dibe ku dia jê re tê xwendin. Li dû jî di destpêkê (dîbâceyê) de sedem û şertên dayîna ehidnamê têne vegotin (Kütükoğlu 1988:536-540) Vî şertî di peymanê de cih girtibû û weku hâkim û mîrên Kurd di peymanê de ji siltan kîjan şertî jê xwestine ku ew jî bi dayîna mafên mîrata welatê wan bû. Herweha di peymana Qanûnî de tuxra nehatiye danîn, lê hemû sernav, elqab û nîşaneyên siltan hatine rêzkirin.

Çi cure ahidnameyê be jî, di dawiya dîbâceyê de soz tê dayîn ku ew ê li gorî şertên ahidnameyê tevbigere. Di sedsala 15an û 16an de ev mijar bi taybet di ehîdnameyan de bi xurtî hatiye vegotin. Di pey vî re jî sondên her du alîyan heye ku muahedeyan/peymanan, li ser rêya sadaqat û dilsozîyê pêk bianîyana. Elbet ne pêkan bû ku nusxeyên mutleq û hukmên ehidnâmeyê bi sondên siltan werin sepandin (Kütükoğlu 1988:536-540). Di nusxeya peymana 1535an de Qanunî jî ev sond dixwend:

"Bu Mu'ahede-i Humayunumun te'kidi ve emr-i celîli'l-muqadderemin taqarrür ve temhidi içün yemin dahi iderim ki Subhanehu Te'ala'nın wahdaniyyeti ve iki cihan faxrinin salawatu'l-lahi aleyhi we's-selama hurmet-i nübüwwet ve risaleti hakki içün madam ki mezbur caddeme (tarik-i siltani) sadakat üzere dostuma dost düşmanıma düşman olub ixlasla atebe-i ulyama mutî' ve münqad ola ferman-ı şerifim bir dürlü dahi olmayub tebdil ve tağyir olunmaya. Benden sonra dahi ewlad-ı saadet medarıma emrim ve wasiyyetim ol wecih üzeredir ki bu husus da wâqi' olan emirlerimi bozmayub onlar dahi ala ma-kân ri'ayet eyleyeler her kim ki bu emrime muxalefet ve mu'anedet ile ne'uzü bi'l-lah-i teala yewmi bi qawmi'l-hisab inde'l-mülküllahım …. olub garaz-ı zaliminden ola!"

"**Ez sond dixwim bi yekîtîya Xwedê** û bi rûmeta giştî ya fexrê du cîhanê –silava Xwedê li ser be- û ji bo mafê rîsaleta wî ku **madem mîrên Kurdistanê li ser vê "mu'ahedeya hûmayûna min/peymanê min" in û ew bi dostê min re dost û bi dijminê min re dijmin in, wê demê ev fermana şerîfê min neyê guhartin.** Ji lawên min ên piştmin re emr û wesîyeta min ew e ku kesek ji wan emrê min xera neke û kî vê emrê min xera bike ew li bal Xwedê sûcdar û zilimkar e!"

Lê piştî wan aloziyên sinorên Îranê derbas bû di şûn de rojên pêdivî bo Kurd jî derbas bûn û hêdî hêdî sonda lawên siltan bav (Qanûnî) di sedsalan din de hat betalkirin (Azîz Efendî 1209: Beyter & Ekinci 2012:20-27; Ekinci 2012:12-19).

Her çiqas ji wan re ahidnâme dihat gotin, çi peymanên aşitiyê bin, çi jî peymanên bazirganîyê bin, heta sedsala 19an îmtiyaza xwe ya yekalî winda kirin û nasnameya peymana hevpar bi dest xistin. Dîsa wek berê tê dîtin ku peyva ehidnâme ya ku ber bi dawiya dîbâceyê ve hatîye behskirin, her çiqas di destpêkê de îmzaya siltan tê de hebe jî bûye muahede. Ev yek nîşan dide ku êdî desthilatdarên Ewropî bi siltanê Osmaniyan re li

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ser asteke wekhev dihat qebûlkirin. Ji bilî vê, dîbaceyên peymanan ji yên ehidnâme hinekî kurttir in (Kütükoğlu 1988:536-540).

Gelek lêkolîneran ev peymanî, wekî *temessuk* an jî *temlikname* bi nav kirine. Lê di rastîyê de ew ne temesuk ne jî temlikname ye. Berî her tiştî, ew ji xwe mu'ahede/peymanek e, ji ber ku Qanûnî Siltan Silêman bi destê xwe, ew belge di nav nivîsê de bi navê mu'ahedeyê bi nav kiriye.

Her wisa *temlikname* hikimdar hinek beşên erd û avahiyên ku ji erdê mîrî an jî kesan ji dewletê re hatine veguheztin (întîqal) ji kesên ku xizmeta dewletê kirine re vediqetîne. Ji belgeya ku bi vê yekê ve girêdayî ye bi navê *temlik-name* (mulk-name) tê gotin (İpşirli 2009:413-414). *Temessuk* jî; di zimanê dîplomatîk de, ew belge ye ku di rewşên wekî deynkirin, dayîna deyn, teslîmkirin an wergirtina tiştekê de ji alîyê din re tê dayîn (Kütükoğlu 2011:413-414). Jixwe dema ku peyman were lêkolînkirin, bi zelalî tê fêmkirin ku ew ne temesuk û ne jî temlîk e.

Bê guman, wekî ku hemû taybetmendiyên wê li jorê hatin ravekirin, ev peymanek e. Şertê peymanê ew bû ku hakim û mîrên Kurd, wê rojê di şerên li dijî Îranê de û piştre di hemû şeran de beşdarî tifaqa Osmanî bibin. Hakim û mîrên Kurd bi şertê ku mafên wan ên îrsî li ser war û welatên xwe bên qebûlkirin, wan ev peyman pejirand. Ev jî di belgeyê de bi zelalî hatiye gotin. Ji ber vê yekê, xelet e ku meriv rêza peymanê ya belgeyê ji rêje û dereceya temliknameyê kêm bike. Ev peyman bi yek kesî re nehatiye çêkirin. Muxatabên wê peymanê li ser navê Împaratoriya Osmanî Qanûnî Siltan Silêman e û li ser navê Kurdan jî hemû axa û serwerê Kurdistanê ne.

Di peymana ku di dema Selîmê I-em de hat qebûlkirin de hem rewşa mîr û hakimên wî û hem jî hûrgiliyên vê statûyê hatibûn diyarkirin. Çawa ku tê zanîn li cem Împaratoriya Osmanî di qanûnên "yurdluk-ocaklık û rêveberiya "sancaqên hikûmetê" de ev bi berfirehî hatibûn diyarkirin. Bi rastî ev peyman, jixwe ji dubarekirin, nûkirin û zexmkirina peymana serdema Siltan Selîmê I-em pêk tê. Ji ber van sedeman jî di peymana Qanunî de, erkên aborî yên rêveberiya kurd û hûrgiliyên, agahiyên wekî li ser navê kê divê xutbe bê xwendin nehatin gotin.

Rewşa Hakim û Mîrên Kurdistanê Li Dû Peymanê

Aliyê Safewîyan jî û alîyê Osmanîyan jî şerên xwe wekî "cihad" bi nav dikirin û wan Kurdistan ji bo berjewendiyên xwe dikirin qada şer (Şemsi, 2010:94). Li ser vê, Kurdan ji neçariyê di rewşa man û nemana jiyanê de, dem bi dem hêza xwe winda kirin. Ji bilî vê, mîrê ku dixwest hikimeta xwe ya otonom biparasta, siyasetê dikir, weku Xalid Begê Pazukî ku demekê bi şûn de tifaqa xwe ligel Şah Îsmaîl xera kir. Li ser navê xwe xutbe da xwendin û perê xwe çap kir. Demekê bi şûn de jî digel Osmanîyan ket nav tifaqê. Lêbelê li wir jî nedomand. Ji ber vê jî Siltan Selîm, di vegera şerê Çildêranê de ew kuşt (Şeref Xan 1998:266).

Her du hêzan jî eşîrên kurdan, ji bo armancên xwe bi kar dianîn. Ji ber ku yekbûneka wan a sîyasî tune bû, ji bo ku li ser hikmê xwe bimînin, di şerê her du aliyan de ew dibûn alav û piyon. Bo nimûne, di serdema Qanûnî de di sala 1551an de, wan berê eşîra Mehmûdî da eşîra Dunbulî ya herêma Xoyê û serokeşîr Hecî Begê Dunbulî hat kuştin. Vêca berevajî bersiva vî bûyerê, Şah Tehmasba I-ê Me'sum begê Safewî û Şemseddin Xanê Bedlîsî dişand bo talana Kurdistanê. Him Sefewî û him jî Osmaniyan li hemberî Kurdan siyaseteke bêperwa meşand. Her du dewletan jî herêma Kurdistanê kiribû qada şer û wekî herêmeke tampon û di navbera wan de Kurd wekî "tampon/seddê sedîd" hatin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

tayînkirin. Osmaniyan mîrên Kurd ên di xizmeta xwe de wekî "şah" bi nav dikirin. Berevajî vê Sefewiyan jî sifetê "sultan" li wan dikirin. Bi vî şiklî tinaza xwe bi serwerê Kurdistanê derbas dikirin ku di kodên ramanên xwe de wan kêm dikirin. Qesda wan ew bû ku Kurd, ne dikarin bibin şah, ne jî siltan (Şemsi, 2010:95-97).

Piştî hikmê pêşewayên Kurd qels bû, gava wan serê xwe hildida, wan ew ji alîyê aborî ve di bin bacên giran de ew hatin fetisandin. Ji ber vê jî erd û milkê wan dihatin sitandin û hinek ji wan û dihatin îdamkirin. Tehmasbê I-ê her sal 10 hezar hêstir wekî bac ji mîrê Loristana Mezin re dibir. Herweha Şah, bacên giran li Mîr Mihemedê Loristana Biçûk birîbû. Mîr Mihemedî bacê nekaribû bida û digel esîlên 100 Lorî, li Keleya Elamûtê hat hebskirin. Lewre ev rûdan dibûn sedema serhildanan (Şemsi, 2010:108, 115).

Rêveberiya mîran gelek caran ji aliyê beglerbegên Osmanî ve hatiye desteserkirin û bi çavnebariyê dest didan ser milkên van mîrekan. Tê zanîn ku Şeref Xanê xwediyê *Şerefname*yê jî bû qurbana çavnebariya beglerbegê Wanê. Ehmed Paşayê waliyê Wanê di sala 1601 an jî 1602an de erîş kir ser Şeref Xanê mîrê Bedlîsê. Şeref Xan û ordiya wî di meydanê şer de şikîya û milk û xezîneya wî bi tevî kurê wî yê bi navê Tatar ku hê zarokekî piçuk bû, ket destê Ehmed Paşayê waliyê Wanê (Gümüş, 2022:72)

Herçî Mîrekiya Erdelanê bû, demeke dirêj di navbera du hêzan de serê xwe netewand. Di serdema Selîmê I-an de ne peymana hikimdaran 1514an mor kir, ne jî gava Qanûnî hatibû Tebrîzê çû bal 1534an (Ardalan, 2011:44; Safrastian, 2007:46). Vî mîrekîyê heta karîbû, ji dagirkeriya her du aliyan xwe parast. Lê ji bo parastina hikmê xwe ji neçarî car dibû nêzî Sefewîyan car jî Osmaniyan. Mîrekiya Şarezorê ango Erdelanê heta 1639an ku peymana Zohab ango Qesra Şîrîn ku di navbera Osmanî û Farisan de hat morkirin hikmê xwe domand (Ardalan, 2011:44, 50, 51).

Encam:

Di sedsala 16an de mîr û hakimên Kurd li Kurdistanê parçeparçeyî bûn. Hin ji wan dijberî hev bûne û bi giştî tifaqa xwe saz nekirine. Di serî de ji bo rêya tifaqê navxweyî amadehiya xwe nekirine. Ligel vê jî pirê şîrovekaran di vê derbareyî de bi awayê îdeolojîk tevdigerin û ew awayê ku di mijara vabestbûna Osmaniyan de Îdrîsê Bedlîsî tawanbar dikin ne rast e. Herçî bi tevahîya pêşewa nehatibin ligel hev jî pêşewayên Kurd ji ber nêzîkbûna ji alozîya ku dest pê bike di navbera du hêzên mezin a digel Osmanî û Safewî de, li çareserîya serê xwe geriyane. Ji ber ku mîr û Hikimdarên Kurdan hev nedigirt, Şah Îsmaîl ew axa parçeparçeyî ya Kurdistanê girt bin desthilatdarîya xwe. Di vê pêvajoyê de hin mîran serxwebûna xwe winda kir û erdê wan ket bin destê Şah Îsmaîl. 12 hakim û mîrên Kurd, ku hayata wan di xetereke nêzîk de bû, biryar dan ku biçin ba Şah Îsmaîl û li Tebrîzê, li çareseriyekê bigerin da ku pê re li hev bikin. Bi tevlibuna serdestiya Şah Îsmaîl, hêvî dikirin ku berdewamiya serweriya xwe li ser axa xwe misoger bikin. Di nav wan 12 hakim û mîrên Kurd de; Melik Xelîlê Eyyubîyê Hakimê Heskîfê, Şah Elî Begê Boxtîyê Hakimê Cizîrê, Şah Muhammedê Hakimê Şêrwanê, Gazî Qiran kurê Siltan Ehmed Beg Hakimê Bradostê, Mîr Dawidê Hîzanîyê Hakimê Hîzanê, Şah Elî Begê kurê Mîr Ebu Bekirê Hakimê Sasonê hebû. Şah Îsmaîl, berevajî lihevkirinê, hin mîrek avêtin girtîgehê, dijminahî bi wan kir û Diyarbekir, herêma mîrektîyên ku giredayî wê Egil, Mûsil, Sincar/Şengal, Mêrdîn, Erzîncan, Xarpêt, Ercîş dagir kir.

Di lêgerîna mutefiqiyê de îbreyê, bi neçarî, Osmanî nîşan da. Bi wî şiklî di wê pêvajoyê de êdî Kurdistan di serdema berzebûna du hêzên mezin de di navbera Dewleta Osmanî û Safewîyan re rûberû ma û bû qada şer. Hikimdar û Mîrên Kurdistanê neçar man

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

berê xwe dan Osmanîyan ku erdê xwe ji destê Sefewîyan bifilitînin. Nêzî sî pêşewayên Kurdistanê Îdrîsê Bedlîsî û Mihemed Axayê Kelhokî, wekî nûner şandin Stenbolê bo sazkirina îttifaqa xwe digel Osmaniyan. Selîmê I. ev pêşniyaz bi erênî pêşwazî kir û heta pejirand ku fermanrewaya wan a mayînde ya ji bav û bi kur, li ser axa xwe wek "mafê irsî" berdewam bikin. Îca ev peymana ku bi Siltan Selîm re hat danîn, ji hêla lêkolîneran ve, wekî Peymana Hikimdaran a sala 1514an tê nasîn. Ev tifaq ne tenê ji bo Kurdan, ji bo Osmaniyan jî pêdiviyek bû. Di îtîfaqa hakim û mîrên Kurd de, Osmaniyan di şerê bi Îranê re piştgirî girtin. Kurd jî di warên xwe de mafên xwe yên rêveberiyên hikimetê xwe yên azad parastin. Ev têkiliyeke simbiyotik bû ku her du alî jî pê serkeftî bûn. Osmaniyan li hemberî pirsgirêkên li ser sînorê Îranê, Kurd wekî seddê sedîd/tampon bi kar anîn. Lê rewşa aram a li ser sînorê Osmanî û Îranê piştî demekê xerabtir bû. Hin serhildan û bûyerên ku ji ber propagandaya Sefewiyan qewimîn û penaberiya hevbeş a hin desthilatdaran jî bû sedema şerên dijberî Îranê. Ulama Xana ku ji umeraya Sefewîyan bû, xwe spart Osmaniyan. Bi entrîkayên Ulamê Xanê, yek ji hakimên girîng ên Kurdistanê, mîrê Bedlîsê Şeref Xan neçar ma ku xwe bispêre Sefewiyan. Ev bûyera dawî bû sedema aloziyan li Kurdistanê û heremên sînorê. Ji bo Osmaniyan jî, him careke din bidestxistina Bexdayê û bi ser de jî mijara tifaqa Osmaniyan a bi Kurdistanê re dîsa hat rojevê. Ji ber ku rola Şeref Xan li ser Kurdistanê girîng bû. Qanûnî di sefera Iraqeyn de pêdivî bi mîr û hakimên Kurdistane dît. Qanûnî ji bo sefera Îranê piştgirî ji wan xwest. Wan jî ji siltan xwest ku mafên mîrata welatê wan bide wan. Ji ber vê yekê Qanûnî peymana bo Hakim û Mîrên Kurdistanê girê da ku madem ew pê re hatin şerî, ew jî mafê wan li ser erdê wan wekî "hikimet, yurtluk-ocaqlik"/"welatî-milkane" ji bo wan pejirand. Siltan Silêman van îmtiyaza ku daye wek "mu'ahedeya min"/"peymana min" bi nav kir. Heya ku mîrên Kurd peymanê neşikênin, zarokên ku li pey wî û siltanên ku dê vê peymanê bişkînin, bi tundî dibêje ku ew ê zalim bin û ew razî nebe. Li ser vê Siltan Silêman "Peymana Hikimdaran" ku bavê xwe Siltan Selîm di sala 1514an de bi mîr û hakimên Kurdistanê re çêkiribû di sala 1535an de dubare kir. Ev peymana ku ji aliyê Kanûnî ve hatiye çêkirin, belgeya herî girîng e ku îsbata hebûna peymana bavê wî Selîm e ku heta niha weke belge nehatiye dîtin.

Çavkanî:

Arşiv

BOA. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi/Arşîvên Osmanî)

TS.MA.E (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı) 1012-0033-001-001/qeyda kevn: E 11969.

Berhem

Akdağ, M. 1995. Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi. C.I, İstanbul: Cem

Ardalan, S. 2011. Erdalan Kürtleri. Çeviren: Heval Bucak. İstanbul:Avesta

Aydeniz, V. 2012. Akkoyunlu-Kürt İlişkileri. İstanbul:Avesta

Aziz Efendî, "Kanunname-i Siltanî Li Aziz Efendî", Berlin Staatbibliothek, Preussicher Kulturbesitz, Orientabteilung, Nr. 227, Ms. or. quart 1209, Teil 11.

Başçı, V. 2019. "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri VIII-XVIII. yy.)", *Kadim Akademi*, C. 3, S. 2, r. 63-114.

Campanille, R. P. G. 2009. Kürdistan Tarihi. Çeviren: Heval Bucak. İstanbul:Avesta.

Ebubekr-i Tihranî, 2001. Kitab-ı Diyarbekriyye, Çeviren: Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı

Ekinci 2012. "Aziz Efendi'nin Islahatnamesi Üzerine", *Kürt Tarihi*, Sayı: 2, Ağustos-Eylül 2012, r.12-19

Beyter Ö.& Ekinci, M. R. “Kürd Emirlerinin Muktedir Oldukları Zamanlarda Yaptıkları Hizmetler”, Kürt Tarihi, Sayı: 2, Ağustos-Eylül 2012, r.20-27.
Ekinci, M. R. 2019. “Mîrektîyên Kurdan di Navbera Têkoşînên Osmanî û Sefewîyan de di Sedsala XV Û XVIIan de” Nûbihar, Issue 11, 2019 r. 47-68.
Ekinci, M. R. 2022. “Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak”, *Osmanlı Devleti’nde Yönetim Pratikleri, Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancak*lar, Hazırlayan: Erdal Çiftçi E. & Gürhan V. & Ekinci M. R. Tarih Vakfı Yurt Yayinları, r.143-186.
Emecen, F. 1999. “Irakeyn Seferi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, r.116-117.
Fayda M. “Ahidnâme” TDV İslâm Ansiklopedisi 1988, C. 1, r.535-536.
Ferruhi, Y. & Eminpur, A. 2021. ‘Şah Îsmaîl, Kürd Ümerası ve Diyarbekir’in İran’dan Ayrılması’ (Wergêr: Ercan Gümüş), *Kurdiname*, 5, r.124-144
Genç, V. 2011. İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çildêran 1514, İstanbul:Bengi.
Xoce Sadeddîn, 1279. Tacu’t-Tewarîh, Cild: 2, İstanbul: Tab’hane-i Amîre.
Gümüş, E. 2021, “Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı”, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2021/6 (1), r.1-27.
Gümüş, E. 2012, “Lice ve Çevresinde Kurulmuş Beylikler ve Burada Meskun Aşiretler”, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri, (ed: Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak), Mardin, r. 451-461.
Gümüş, E. 2022, “Zalim Dahhak ve Demirci Kava Efsanesi’nden Hareketle Mitoloji ve Tarih İlişkisine Dair Bir Değerlendirme”, Nubihar Akademi, No. 18, p.47-80.
Îdrîs-i Bidlisî, 2016. Selîm Şah-nâme, Wergêr: Hicabi Kırlangıç, Ankara:Hece
İpşirli, M. 2009. “Temliknâme” TDV İslâm Ansiklopedisi 2001, C. 40, r.430-431.
İpşirli, M. 2009. “Sulh” TDV İslâm Ansiklopedisi 2009, C. 37, r.490-492.
Jwaideh, W. 2009. Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi. Çeviren: Îsmaîl Çeken-Alper Duman. İstanbul:İletişim
Kütükoğlu, M. S. “Ahidnâme”. TDV İslâm Ansiklopedisi 1988. C. 1, r.536-540.
Kütükoğlu, M. S. “Ahidnâme”. TDV İslâm Ansiklopedisi 1988. C. 1, r.536-540.
Mihemed Emîn Zekî Beg, 2002. Dîroka Kurd û Kurdistanê. Wergêr: Ziya Avci. Stenbol:Avesta
Nuri, C. & Nuri, F. 2021. “Şah I. Îsmaîl’in Kürt Emir ve Liderlerinin İsyanına Yaklaşımına Dair Bir Değerlendirme (H. 907-930)” (Wergêr: Ercan Gümüş) *Mehmet Ali Yaşar’a Armağan Kitabı,* Ed. Bozan O&Erpolat M. S. & Sarı S., Hiper Yayın, r.85-95.
Safrastian, A. 2007. Kurd û Kurdistan. Werger: Ergîn Opengîn. Stenbol:Avesta
Şemsi, M. İ. 2010. Şerefname ve Şerefxanê Bedlisi. Çeviren: Hejarê Şamil. İstanbul:Avesta
Şeref Xan, 1998. Şerefname. Çeviren: M. Emin Bozarslan. İstanbul:Deng
Şeref Xanê Bedlîsî, 2012. Şerefname. Werger: Ziya Avci. İstanbul: Avesta
Ünal, M. A. 2006. “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Timar Tevcihleri”Özcoşar, İ.; Güneş H. H. (Ed.), *I.st International Symposium of Mardin History Papers* (pp.281-298). İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın
Woods, J. E. 1993. Akkoyunlular, İstanbul:Milliyet
Yaşın, A. 2011. Tarih Kültür ve Cizre. İstanbul: Kent Işıkları.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Perawez:

---

* Ev gotar, di rojên atmosfer û xemgîniyekî mezin ya erdhêja mezin ku li Amed, Riha, Semsûr, Meletî, Kilîs, Mereş, Dîlok, Edene, Skenderûn û Xetayê de çebû hat amadekirin. Ez serê xwe li ber giyana wan ditewînim û bi rêz bi bîr tînim.

* Îskenderê Mezin li dijberî Darius li Hewlêrê şer kir û wî Dariusî têk bir. Piştî vî şerî ev bajar bi nav û deng bû. Di wê demê de navê vî bajarî Arbelles bû û niha jî bi Erbîlê tê nasîn. Binêrin (Campanile, 2009:51-52.)

* Tiyul, pergalek e ku dişibihe pergala tîmarê û di berdêla xizmeta ji bo Împaratoriya Osmanî de wekî dahat ji karmendan re dihat dayîn. bnr. (Ekinci, 2012:27).

[1] Ardalan (2011:44), ev peyman wek “Peymana Hokmdaran” bi nav kiriye, di cih de ye.

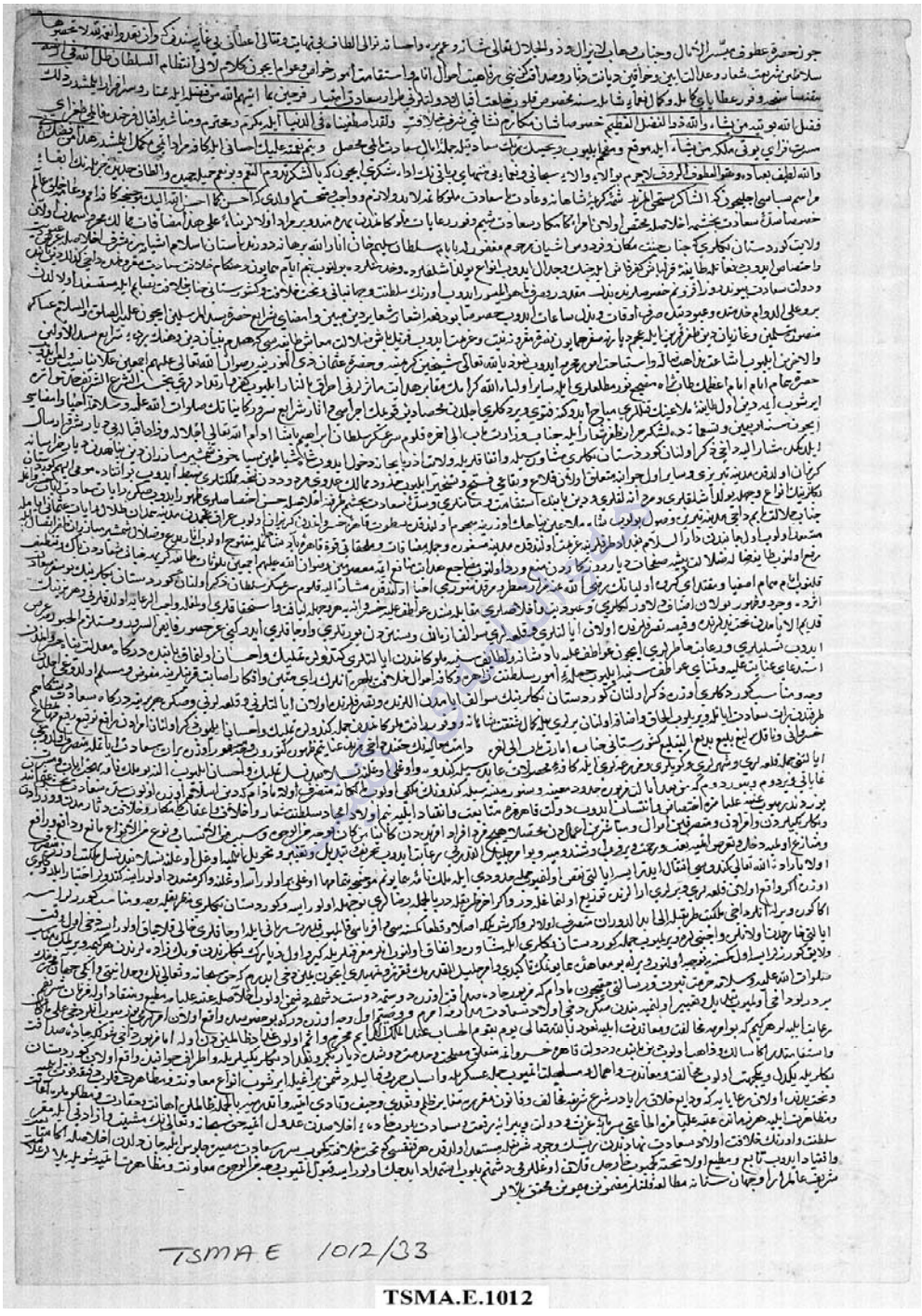
[2] Ev peymanname li çend cîya wek nimûne hatibû nirxandin. Binêrin: (Ekinci, 2019:55-56). Gümüş, 2021; 10-11). Lê di vê vêkoline de carekî din bi nêrîneka kûr hat nirxandin. Wê deme di derheqê peymannameyê de “bi du pelan pêk te” hatibû aşkerakirin. Lê piştî lêkolînên dirêj orîjînala vê pelikê hat bidest xistin. Me ev pelik bi temamî dît ku ew ji yek pelî pêk tê û cihên girîng wergerand. Binerin: Pêvek: (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı) kevn: E 11969/ nû: Pêvek: TS.MA.E (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı) numre ya kevn: E 11969/ a nû: TS.MA.E-1012-0033-001-001.

[3] Peymana Hikimdaran 1535, (TS. MA. E-1012-0033-001-001).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Pêvek:

Peymana Hikimdaran 1535, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. E)-1012-0033-001-001

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

Treaty of Sovereigns 1535 Treaty between Sultan Suleiman the Magnificent and Kurdish Rulers

Abstract:

In the 16th century, the Silk Road that passed through Kurdistan changed, now the emphasis was on the way of transporting commercial goods on the sea route. On top of this, Kurdistan has lost its previous economic status and strength. At that time, the administration of the Kurds was not unified and therefore the Kurds faced a bad economic situation. Because the princes and rulers of the Kurds did not agree, Shah Ismail took the divided land of Kurdistan under his authority. In this process, some princes lost their independence and their lands fell into Shah Ismail's hands. Therefore, together with the Hakim of Heskif, Malik Khalil, the son of Malik Suleiman Ayyubi, the Hakim of Cizre, Shah Ali Beg, the son of Mir Badir Bakhti, the Hakim of Sherwan, Shah Muhammad, the Hakim of Bradost, Gazi Qiran, the son of Sultan Ahmed Beg, the Hakim of Hizan, Mir Davide Hizani, Shah Ali Beg, the son of Mir Abu Bakr. , 12 Kurdish rulers agreed to negotiate and went to Khoy and Tabriz to Shah Ismail. But contrary to the agreement, he threw a prince into prison, made enmity with them, and occupied Diyarbakir, the region of the princely states which included Egil, Mosil, Sinjar/Shengal, Merdin, Erzincan, Kharpêt, Ercish. In that process, Kurdistan faced the period of conflict between the two great powers between the Ottoman State and the Safavids and became a battlefield. The rulers and princes of Kurdistan were forced to turn to the Ottomans to wrest their land from the Safavids. About thirty leaders of Kurdistan were sent as representatives of Idris Bedlisi and Mihemed Aghaye Kelhoki to Istanbul to establish their union with the Ottomans. Selim I. welcomed this proposal and even agreed to continue their permanent inheritance from father to son on their land as a "hereditary right". After this agreement, the Ottomans used the Kurds as a "buffer" for hundreds of years against the problems on the Iranian border. But the peaceful situation on the Ottoman-Iranian border got worse after a while. Qanuni saw the need for Kurdistan princes and judges during the Iraqi campaign. Kanuni asked for their support for the trip to Iran. They also asked the sultan to give them the inheritance rights of their country. On this, Sultan Selim repeated the "Peymana Hikimdaran" that his father Sultan Selim made in 1514 with the princes and judges of Kurdistan in 1535. Legal Sultan Suleyman confirmed this hereditary right with a contract with the rulers of Kurdistan. This work explains about this contract/agreement and its contents. In addition, this work examines the implementation and non-implementation of this agreement according to contemporary sources.

Keywords: *The Rulers' Agreement, Humayun's Agreement, Kurdistan, Kurdish Principalities, Hereditary Rights.*

XANEDANIYA CANPOLATAN Û DEWLET AVAKIRIN CERIBANDINA ELÎ PAŞAYÊ CANPOLATZADEYÎ

Eyüp Kıran
Vekoler u Nivîskar - Dîyarbekir/ turkiye

Kurte:

Di rojhelatanavîn de di pey Ereb, Faris û Tirkan re etnîsîta herî mezin Kurd e. Tê zanîn ku Kurd piştî Dewleta Eyûbîyan re nekarîbûn nuhve dewletekê mayinde ava bikin. Hin xanedanên Kurdan bi hukmê eşîran hebûna xwe li cûrbecûr heremên Kurdistanê domandin. Beşek girîng ji van xanedanan piştî şerê Çaldiranê (1514) re di bin hukumraniya Împeratoriya Osmanî de rêveberiya xwe bi statûya yurtluk-ocaklık domandin. Yek ji van xanedanan jî Xanedaniya Canpolat bû. Navenda wan şarê Kîlîsê bû. Endamê dawiyê yê vê xanedaniyê Elî Paşa (1605-1607) postê mîrêmîraniya Helebê bi zora xwe zeft kir. Heta Dimeşk jî xiste bin hukmê xwe. Bi Şêxên Lubnanê û Durziyan re tifaq çêkir. Osmanî nekarîbû manî be. Elî Paşa îjar xwest ku dewletek serbixwe ava bike, loma bi hinek dewletên Ewropayên yê wê demen re têkiliyên dîplomatîk danî û ji wan çekê agirîn xwest. Helep wê hîngê jî ji bo Ewrûpîyan navenda bazirganiyê bû.

Osmanîyan nêta Elî Paşa fêm kirin. Wê hîngê wezîrêazam yê Osmanî Kuyucu Murad Paşa bû. Kuyucu Murad Paşa şerê bi Ewrûpiyan re û bi Şahê Safewiyan re rawestand, ji bo têkbirina dewletavakirina Êlî Paşa dest bi tevdîran kir. Kuyucu Murad Paşa arteşa Osmanî ji bo seferê amade kir, şûn de bi rê ket. Kuyucu Murad hetanî Çiyayên Torosan nêta xwe eşkere nekir, dihat zanîn ku diçe ser Safewiyan. Çiyayên Torosan derbas kir şûn de avêt ser herêmên Canpolatan. Tarsûs û Edene zeft kir şûn de li Çiyayê Amanosan nêzîkê Îskenderûnê di gelîyakê asê de hatin hemberî hev. Artêşa Canpolatan giş sekbânên siwarî bûn. Bi artêşa Osmanî re him tivink hebûn û him jî topê cahnimê hebûn. Di gelî de bi teqîna topên cahnimê re hespên artêşa Canpolatan terqiyan û têk çûn.

Di pey têkçûna artêşa Canpolatan re, Kuyucu Murad Paşa li Efrînê, Deşta Cûmê, Kîlîsê û Helebê komkujîyên mezin çêkirin.

Êlî Paşa reviya Berriya Ruhayê ku ji xwe re ji eşîrên Milan nuh ve artêşekê çêke, lê li wir nêt guherî û çû Asîtanê (Konstantînopolê). Elî Paşa berî hatina Kuyucu Murad Paşa derket huzûra Siltanê Osmanî Ahmedê I. (1604-1617). Siltan Ahmed ew efû kir û kir waliyê Temeşwarê ku anuka wilayetek Romanyayê ye. Xelkê bajêr û yengîçeriyan nehîştin Êlî Paşa hukmê xwe li wir bajo. Êlî Paşa ji ber yengîçeriyan reviya Belgradê. Êlî Paşa di sala 1611an de bi fermana Vezîrêzam Kuyucu Murad Paşa ve li wir hat îdamkirin.

Peyvên Sereke: *Canpolatzadeyan, Elî Paşayê Canpolatzade, Kuyucu Murad Paşa, Sencaxa Kîlîsê, Mîrêmîraniya Helebê.*

Destpêk:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Di dîrokê de peşdirên Kurdan û Kurdan bi hêza eşîran û konfederasyonên eşîran mîrekî û dewlet ava kirine. Mînak Dewleta Mîtanî, Ûrartûyî û Medî konfederasyonên eşîran bûn. Bingehê Dewleta Merwaniyan û Hezbaniyan jî konfederasyona eşîran bûn.

Eşîr û konfederasyonên eşîran ji bal mîran ve dihat rêvebirin. Mîreyî ji bavan derbasê lawan dibû. Ji wan re xanedan tê gotin. Dîwanên mîran hebû. Rîsipî(pîr) û şêx jî endamên dîwanê bûn.

Selahedînî Eyûbî (1137-1193) di sala 1171î de Dewleta Misir û Sûriyê ava kir. Di pey mirina Wî re dewlet di nava law û birayên wî de dabeş bû. Memlûkên Misrê di sala 1250yî de dawî li dewleta Eyûbîyan anî.

Di pey Dewleta Eyûbiyan re Kurdan mîrekî ava kirin, lê nekarîbûn dewletek mayinde ava bikin. Car carna ceribandin lê nekarîbûn serkevin. Ji wan ceribandinan yek Elî Paşayê Canpolatzade ye. Mijara vê xebatê Mîrgeha Kilîsê û xanedaniya Canpolatzadeyan û Elî Paşayê Canpolatzade ye. Coxrafiya wan, ezbeta wan, dîroka wan û serpêhatiya mîrê dawiyê Elî Paşayê Canpolatzade û dewlet avakirin ceribandina Wî dê bê vegotin.

Çavkaniyên Bingehîn li ser Mîrgeha Kilîs û Canpolatzadeyan:

Çavkaniya bingehî Şerefnameya Şerefxanê (z. 1543, Qûm - 1603? Bidlîs) e. Şerefxan di berhema xwe de dûrûdirêj qala mîrgeha Kilîsê, Mîr Canpolat û Hûsênê Canpolat dike û pesnê wan dide. Lê nayê zanîn ku derheqê vê mijarê de jêderen Şerefxan çine? Dibe ku Şerefxan û Husênê Canpolat hevûdu pir dîtibin, bi hev re çûbin seferên leşkeriyên Osmanî û li Stenbolê hevûdu dîtibin. Şerefxan boyî di Şerefnameyê de cî bide Mîrgeha Kilîsê û serpêhatiya wan jê pirs kiribe.

Hichi (1973) di berhema xwe ya bi navê 'La Famille des Djoumblatt du VIIe. Siécle a Nos Jours' de serpêhatiya Canpolatan vedibêje. Xebatek akademik e. Hichi, bêyî Şerefnameyê ji Muhibbi, M. û Shidiak Sh. T. zanyarî wergirtiye.

Griswold (1983) di berhema xwe ya bi navê 'The Great Anatolian Rebellion' û Barkey (1994) di berhema xwe ya bi navê 'Bandits and Bureaucrats The Ottoman to State Centralization' de bi dorfirehî serhildana Elî Paşayê Canpolatî vedibêjin.

Û arşîwên Osmanî yên dî pey 1516an re derheqê Mîrgeha Ekrad û Xanedanîya Canpolatan de gelek zanyarîyan dîden.

Kurte Dîroka Mîrgeha Kilîsê û Mîrêmîraniya Helebê:

Kilîs anuka wilayetek Dewleta Tirkiyê ye. Kilîs hetanî 1995a qezayek wîlayeta Entabê bû. Li başûra wê Çiyayê Kurmênc û li rojavayê wê Çiyayê Amanosan heye. Navbera Kilîs û Entabê 55 km, navbera Kilîs û Efrînê 40 km û navbera wê û Helebê 112 km ye. Kilîs germiyan e, zivistanê berf nabare, bibare jî erdê nagre. Loma ev dever ji zemanên kevn de zivistanê zivistangeha koçeran bû. Pêşdirên Canpolatzadeyan ew navçe ji xwe re kirin paytext şûn de pir mezin bû anuka wilayet e.

Ji bo avabûyina Mîrgeha Kilîsê bê zanîn, gerek em ji dîroka serê sedsala 11an de dest pê bikin. Xîlafeta Ebasiyan ji bo bacgirtinê û leşker temînkirinê zordestî li Kurdan dikirin. Kurdên ji ola Îslamê re baweriyên wan qels bûn, yan jî li ser dînê xwe bûn nedixwestin bacê bidin û leşker bidin arteşa Ebasiyan. Wexta artêşa Xelîfeyan ji Bexdayê dihate ser wan ew direviyan çiyayên xwe, yan jî Berriyê. Ji aliyê hêzên Xelîfeyê Ebasiyan ve berê berê Hemdaniyan ji Mûsilê û Mêrdînê hatin tunekirin, Kela Hesiniyan hat xirabekirin, di pêy re Mîrdasinyan-Dasinîyan tevê êla xwe ji Bêhdînan hatin derxistin. Di

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

salên 833 û 834an de Xelîfeyê Ebasî du cara avêtin ser Dasinyan (Bozanî, 2011)[1]. Di sala 895an de Xelîfe Mutazid çû Mêrdînê ser Hemdaniyan. Vegerê di navbera Mûsil û Cîzîrê de Kela Hesinyan xirabe kir (Yılmaz, 2006)[2].

Mîrdasinyan di sala 1024an de Heleb zeft kirin û desthilatdariya xwe ava kirin (1024). Lêbelê di sala 1080yî de dawî li hukumraniya wan hat. Di sala 1086an de Siltanê Selçûkî Mêlîkşah hat Heleb teslîm girt û Aksungur tayinî walîtiyê kir. 1094an de desthilatdarê Şamê,Tûtûşê Alparslan di pey mirina birayê xwe Mêlikşah re ji bo postê siltaniyê Aksungurê waliyê Helebê kuşt. Tûtûş bi birazyên xwe re şer dom kir û li Îsfehanê hate kuştin, lawê wî Ridwan bû mîrê Helebê.

1097an de artêşa Xaçiyan ya Sefera I. di ser Anatolyayê re hate rojavayê Kurdistanê, Sûryê, Lubnanê û Filîstînê. Xaçiyan li Entakyayê, Ruhayê, Trablûsgarbê hukumatên xwe ava kirin. Kontê Ruhayê ji Mereşê hetanî Nisêbinê da ber xwe. Artêşa xaçiyan koçer û akinciyên Kurd talan dikirin. Koçer û akinciyên vê deverê nekarîbûn li ber xwe bidin.

Gorayê Kazwînî di serê sedsala 12an de 400 eşîrên Kurd ên herêma Şamê ji ber zulma xaçiyan ji wir bi neçarî koç kirin Îranê herêma Bextiyarî û Îsfehanê. Bi giranî ew eşîrên Milan bûn.

Heger Ûrtekiyan (Dugirniyan ku ew jî ji eşîrên Milan bûn) û Selçûkiyên Romê li dijî xaçiyan li ber xwe dabin jî tu havilek bi dest nexistin. Lê Îmadeddîn Zengîyê lawê Aksungur ku waliyê Mûsilê bû (1127-1146) 1128an de hat Helep zeft kir, 1144an de jî Ruha zeft kir. Yanê ji Mûsilê hetanî Entakyayê hemû Berrî ket bin kontrola Zengî. Zengî 1146an de hate kuştin. Lawên wî Nûredîn Mahmûd û Seyfedîn ji bo xaçiyan ji qeraxa Derya Spî derbixînin tekoşiyan.

Eyûbiyan bi destûr û fermana Xelîfeyên Ebasî desthilatdarê Tikrîtê bûn. Ji ber hinek pirsgirêkan navbera wan û xelîfe xirab bû. Xelîfe ew qewirandin. Eyûbiyan bi hêza xwe tevî Zengîyan bûn.

Zengîyan û Eyûbiyan bi zor û bi xweşî bi mîrên eşîrên Kurdên: Hedbaniyê, Zerzeriyê û Humêydiyê re li hev kirin, ew tabîî xwe kirin û ji wan hêz girtin (Sallabî[3], 2014; James[4], 2011).

Di pey mirina Nuredîn Mahmûd Zengî re Selahedîn Eyûbî bû Siltanê Misrê (1171). Di pey mirina Selahedîn Eyûbî re (1193) dewlet dabeş bû. Ji xwe Selahedîn di saxiya xwe de Heleb ji destê zaroyên Zengiyan wergirtibû û lawê wî Mêlik Zahîr bûbû siltanê Helebê. 1216an de Mêlîk Zahîr mir, Deyfe xatûnê hukum dikir.

Avabûyina Mîrgeha Kilîsê:

Gorayê Şerefnameyê[5] Mîr Mend (Menteşa) tevî eşîra xwe ketiye xizmeta Eyûbiyan. Eyûbiyan li devera Çiyayê Kurmênc cî daye wan. Berevacî vê Reşo (2014)[6] navê Mend bi şêxtiyê hildide, gorayê wî yê Mîrgeha Kilîsê damezirandiye Şêx Mend e. Rind nayê zanîn ku Mîr Mend, yan jî Şêx Mend kengê hatiye ketiye xizmeta Eyûbiyan. Wisa xuya dike ku mîr li Kilîsê bûn, şêx li Çiyayê Kurmênc bûn. Mîr û şêx carna bi hev re bûn, carna li dijî hev bûn.

Di sala 1250yî de Eyûbî têk çûn û dewleta Eyûbiyan ket destê Memlûkiyan (1250-1517). Tew ser da îjar ji rojhilat da Moxolî hatin Anatolyayê û Selçûkiyên Romê xistin bin kontrola xwe. Moxolan 1260î de Heleb zeft kirin û komkujî çêkirin. Ji bona rojavayê Kurdistanê û Sûriyê Moxolan û Memlukiyan pir şer kirin. Memlûkiyan bi Moxolan re rind tekoşiyan, şerê Eyn Celûtê jî di nav de gelek caran li dijî Moxolan bi ser ketin. Herêma Kilîs

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

û Çiyayê Kurmênc di nava herdu hêzan de wek tamponek bû. Moxolî di dawiya sedsala 13an de êdî bê tesir bûn. Îjar di dawiya sedsala 14an de Temirleng bi ser Osmanî de hat Anatolyayê û Kurdistanê û Sûriyê. Di pêy wî re di sedsala 15an de Aqqoyûniyan tahm nedan bakur û rojavayê Kurdistanê. Em nizanin li hember van hêzanan Kurdên Mîrgeha Kilîsê û Çiyayê Kurmênc çawa xwe parastine.

Di sala 1507 an da Siltanê Memlûkî Qansû Gawri û artêşa Mîrekiya Remezaniyan bi hev ra avêtin ser Kurdên Mîrgeha Kilîsê. Serwerê Ezdiyên Çiyayê Kurmênc jî Şêx Izedîn tevî wan bû. Mîrê mîrgeha Kilîsê Qasim bihîst ku bi ser wî da tên, li Çiyayê Sehlûnê kêmîn danî ber wan. Wexta artêşa Misrê kete kêmîna wî, êriş birin ser artêşa wan. Artêşa Misrê têk çû û belav bû. Mîr Qasim di pey şer ra bi Şêx Izedîn ra li hev hatin. Ji vê şûnda nakokiya di navbera Kurdan û Siltanên Memlûkiyan da hetanî hatina Siltan Selîmê Osmaniyan dewam kir, lê mîr û şêxên Kurdan serî li ber wan netewand.

Wê demê terîqeta Şêx Adî (1072-1162) ji Şengalê hetanî Hemayê belav bûbû. Gorayê Reşo[7] Mîrgeha Kilîs û Helebê wek Mirgeha Şengal û Mîrgeha Şêxanê kevintirîn mîrgehên Êzîdiyan e û ji heft Sinceqên ola Ezdî yek jê Tawsa(Sinceq) Helebê bû.

Wexta Siltanê Osmanî Selîm di sala 1516an de hate sefera Misrê, Mîr Qasim çû pêşwaziya Wî.

Di 24ê Tebaxê de artêşa Misrê û ya Osmanî li Mercîdabikê şer kir. Memlûkiyan têk çûn û Siltanê Misrê Qansûh Gawrî mir. Selîm di 28ê Tebaxê da hat ber Helebê. Helebiyan xwe avêtin ber Siltan Selîm ku leşkerên wî bajêr talan nekin. Siltan Selîm ji bo talannekirina bajêr ferman da leşkerên xwe. Siltan Selîm Qerece Paşa kir waliyê Helebê û Çomlekçizade Kemal Çelebi jî kir qadiyê Helebê[8].

Siltan Selîm dî 28ê Îlonê de hate Dimeşqê. Di 22ê meha Çileya Paşîn a 1517an de li Ridaniyeyê artêşa Osmaniyan û artêşa Memlûkiyan dîsa şer kirin. Siltanê Memlûkiyan Tomanbayê birazyê Qansûh Gawrî bû. Artêşa Memlûkiyan têk çû. Siltan Selîm di 4ê Sebata 1517an de kete Qahîreyê. Bi vî hawayî Dewleta Memlûkiyan ji holê rabû.

Wexta Siltan Selîm vegerya, Mîr Qasim û kurê wî Canpolat (deh-donzde salî) bi xwe re birin Stenbolê. Eşkereye ku ew rehîn girtine. Siltanê Osmanî Selîm, Qasim li Stenbolê kuşt û Canpolat jî şand mekteba enderûnê perwerdeyê.

Di Nava Îdarî Sîstema Osmanî de Avabûyina Sencaxa Ekradê:

Gorayê arşîwên Osmanî Kilîs di tahrîrên 1519an de nahîye ye, 1527an de bû Sencaq û mîrê wê Şêx Îzedîn e. Loma ji Kurdên wê deverê re dibên Ekrad-ı İzeddinlu. Sencaqa Kilîsê gorayê îdara Osmanî **Ocaqliq** bû. Yanê mîreyî ji bav derbasê law dibû. Sancaxa Ekradê ji Kilîs, Deşta Cûmê, Ma'ara û Ezazê pêk dihat. Ev dever zivistanê cîhê koçeran bû. Koçerên **Silêmanî (Berazî)**, **Izedînlî** û **Mûsabeglî** sereke bûn. Navenda Deşta Cûmê Gundê **Cindirîs** bû.

Şêx Izedîn 1547an da wefat kir û lawên wî tunebû, yanê. Ewilî yekê bi nav Bûdaq Beg bû mîrê Kilîsê, paşê jî Canpolat bû mîrê Kilîsê.

Gorayê arşîwên Osmanî 1550an de Heleb Wilayet bû, Kilîs jî sencaq bû. Helbet mîrê Sencaxê jî Canpolat bû.

Serpêhatiya Canpolatê Qasim:

Peçevî derheqê Canpolat da wiha dinivisîne: "Ji Kurdên serbixwe lawê Qasim Begê ye. Wexta ew derxistine ber Padîşah, rihmetî guhên wî yên bi guhar mizdaye û şandiye harema xwe. Wexta keleşên Kurd derdora Helebê dişewitandin û xirabe dikirin,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

mîrektiya Sencaxa Kilîsê bi hawayê ocaxtiyê dane Canpolat Beg. Wexta çû ser erka xwe keleş û rêbirên wê herêmê qelihandin."

Di sîstema Osmanî de mîrên sencaxa du erkê wan hebû: yek îdarî û ya din leşkeri bû. Canpolat jî bû mîrê sencaxê şûn da li herêma xwe berêberê dizî, talan û şêlandin qedand, li hember rêbir û şêlandinan tekoşînek dijwar meşand.

Di sala 1565an de li Şatu'l Erebê, Eşîra Binî Ulyan li hember Osmanî serî hilda. Ji bo islehkirina wan, Osmanî Mîrêmîranê Diyarbekir Îskender Paşa tayînî Bexdayê kir û jî bo sefera ser Binî Ulyan erka serdarîyê dayê. Desthilatderê Amêdîyê Mîr Husên û mîremîranê Şahrezorê Mûzefer Paşa jî bi erkdarî tevî vê sefere bûn. Osmanî, Mîr Canpolat jî vazifedar kir ku ew 300 keştiyî çê bike, tije serbaz bike û bi riya Robarê Ferêt re tevî sefere bibe. Cih û warên Binî Ulyan giravên nav Şatu'l Erebê bû, mirov ancax bi keştiyan dikarî bû xwe bigihijînê.

Mîr Canpolatê Qasim, li Birecûgê 300 keştî dan çêkirin, lê paşê 100 keştiyên din jî da çêkirin, çunkî leşker û zexîre ancax radikir. Leşker û zexîre bi van keştiyan hate veguhestin berbî Besrayê. Ji bo keştiyan bêrikkêş jî ji herêmê hat neqandin.

Gorayê nivîsandina Çelik [9] ku ji Katîp Çelebî û ji Mehmed bin Mehmed veduguheze; Mîr Canpolat bi 2.000 leşkerê yêngîçerî, 200 topçî û ji Kilîs û derdora Helebê 6.000 leşker ve 1567 an de ji Birecugê bi rê ketiye. Mîr Canpolat û serdar Îskender Paşa li Hileyê hevûdu dîtin şûn de ew jî bi riya bejayê meşya û li Kela Zirtokê gihîştin hev. Canpolat leşkerê xwe derxist Girava Sadru'l Bahranê û şer dest pêkir. Ereb têk çûn û grav ket destê Osmaniyan. Osmanî li herdu hêlê avê Kela ava kirin û ji bo ku Erebên Binî Ulyan teslîm bibin derên wanên xurmeyan ji kok de birîn. Darê xurma debara Binî Ulyanan bû. Binî Ulyan û Erebên wê deverê ji serfermanderê artêşa Osmaniyan eman û aşitî xwestin û bi Osmaniyan re li hev hatin. Canpolat di pey lihevhatinê jî hinekî li wan deverana û Bexdayê awiqîye û 1568an de hatiye Kilîsê.

Mîr Canpolat 1570yî de bi artêşa Osmanî re tevî sefera Qibrisê bû. Leşkerê wî nivê pir tîrkêş bû. Osmanî bi zanebûn jê tîrkeş xwestibûn. Di zeftkirina Lefkoşeyê û Magosayê de pir jêhatî bûye, loma Tirka li Magosayê li ser navê wî muze çêkirine.

Gorayê Çelik[12], Mîr Canpolat di navbera salên 1575-1582an de rehmet kiriye. Tirba Canpolat li Kilîsê ye.

Canpolat li Kilîsê qesr û qonax, mizgeft, medrese, hemam, tirb, bedesten, xan, karwanseray, dikan û şadirwan jî ava kirine. Di wêneyê jêr da Mizgefta Canpolat (Tekya) xuya dike ev avahî bi nav û denge, şahesere ke.

Zaroyên Mîr Canpolat

Gorayê belgeyên destketî, lawên Canpolat, gorayê temenên xwe wiha rêz dibin: **Hebîb**, **Emer**, **Ahmed**, **Evdila**, **Husên**, **Cafer**, **Heyder**, **Xidir** û **Zeynel**.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Canpolat qedr û qîmet daye perwerdeyê ku zaroyên xwe rind perwerde kirine, lê gorayê Şerefxan[10], Canpolat Beg, gelekî li ser perwerdeya kurê xwe yê pencemîn Husên sekiniye û ji bo têgihîştina wî gelek ked serf kiriye.

Canpolat di 1574 an da xwe malnişîn kir û postê mîrektiya Sencaxa Ekradê dewrî lawê xwe yê biçûk Cahfer kir.

Gorayê Şerefnameyê[11]: Cahfer wesîyeta babê wî hat cîbicî kirin û li ser fermana pîroz a Siltan Mûrad Xan li ser Fermanrewatiya Kilîsê rûnişt. Hê tenê çar sal di ser fermanrewatiya wî re darbas bûbû, dema ku Lala Mistefa Paşayê serdar, bi leşkerê Osmanî ve ji bo girtina Şîrwanê kete rê, Cahfer Beg jî li pey leşker berbî Diyarbekirê ve hereket kir. Dema ku gihîşt Qerejdaxe ji ser hespê da ket û ruhê xwe teslîmî xwedayê xwe kir(1579).

Di pey mirina Cahfer re di sala 1579 an de Emer de bû mîrê Sancaxa Kilîsê. Cahfer jî di sala 1582an de mîretiya Sencaxa Kilîsê dewrî birayê xwe Husên kir.

Çaxa Husên Beg hîn mîrê Sencaxa Ekradê bû, bi fermanekê bû mûhafizê mîremîranê Helebê.

Husên çaxa di mîritiya bavê xwe Canpolat da 1566an da ew jî tevî Sefera Osmanî ya ser Zîgetwarê bûbû. Wê hîngê mîrên Kurdan bi artêşên xwe tevî seferên Osmanî dibûn. Ji ber vî karê xwe yê leşkerî bi artêşa Osmanî ra 1578an da tevî sefera Îran û Gurcîstanê jî bûbû.

1581an da mîrê Helebê bû. Husên li ser mirina bavê xwe, birayê xwe Cahfer û di pey ra jî li ser mirina Emer ra di 1582 an da bû mîrê Sancaxa Ekradê. Berî bibe mîr, li Şamê leşkerê sîpahî bû. Mîr Husên bû erkdarê Sancaxa Ekradê şûn da di demek kurt da hukmê xwe xurt kir. Du sal şûn da bi **Sînan Paşayê Çîgalazade** ra li hember Şahê Îranê Muhemed Xudabenda ra wek fermanderê duyemîn şer kir.

Gorayê dîroknivîsên Tirkan di pey vê demê ra bi sedemek ne diyar ve Osmanî zaroyê Canpolat ji Kilîsê dûr xistin û desthilatdarî dan yekî bi navê wî **Dêw Sulêyman**. Osmaniyan Husênê Canpolat li Helebê avêtin zîndanê û dest danîn ser mal û mulkên wan. Mal û mulkê wan berbiha hat firoştin.

Demek şûnda Husên ji hefsa Helebê hat berdan, li wir nesekinî hat Kilîsê. Saya sekbanên bi wî ve girêdayî mal û milkê xwe ji Dêw Sulêyman şûn da wergirt. Dewleta Osmanî ji vê hewildana Husênê Canpolat nerazîbe jî eger bac û daylana xwe da şûn da mudaxele nekir.

Gorayî ku mîrê Kurdan Husênê Canpolat hewqas wêrek bû, comerd bû, siyaset zanî bû, xizm û merivên xwe li dora xwe civand. Xatirê alîm û mumînan jî rind zanî bû. Çunkî ew bi xwe jî alîm bû, di zaroktî û ciwaniya xwe da bi ilmê asmanî û stêrkan perwerda bûbû. Ji bo maaş û lêçûna sekbanên xwe baca ser xelkê zêde kir, xelkê nerazîbûna xwe nîşan da. Lê paşê li herêmê bi hêza xwe rêbirîn, şêlandin, talan û şeqawet qedand, aramî û ewlekarî temîn kir, milet jê hez kir. Nav û dengî wi belav bû.

Mîr Husên li Ezaz û Kilîsê gelek gund li ser navê xwe ava kirin. Gund û erdên wî yê cotkariyê bêhesab bûn. Dahatîya wî ya salane 803.000 akçe bû ku Osmanî di xwest wî bi wezîr ke[12].

Bajarê Helebê gelekî dawlemend bû. Navenda eyaletekê ku dahata wê bêhed bû. Eger Husênê Canpolat karîba vê dahatê kontrol bike wê bi hukumdarekî mezin be.

Husênê Canpolat pir baqil û jêhatî bû. Nedixwest ku Osmanî xwe jê xwî bike. Bi dilê wî nibe jî baca Dewleta Osmanî bê pirsgirêk dida.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

1599 an da Hukumata Osmanî ji Husênê Canpolat him pere xwest û him jî bi leşkerê xwe biçe ser Evdilhelîm Qere Yazicî. Wexta Husên çû Ruhayê ser Evdilhelîm Qere Yazicî, sekbanekî îsyankar bi navê Rustem avêt ser Kilîsê. Ketxudayê Husênê Canpolat yekî bi navê Ezîz bû, ji mîremîranê Helebê Heramî Ahmed Paşa yarmetî xwest. Yarmetî nehat, Ezîz bi hêzek biçûk li berxwe da, lê di şer da hat kuştin. Rustem Kilîs talan kir. Wexta Husênê Canpolat ji dorpêçkirina Ruhayê vegerya, rewşa Kilîsê dît eyn dîn bû. Vê ra bi pey Rustem ket, zeft kir û kuşt.

Osmanî 1603-1604 an da Nasûh Paşa kir waliyê Helebê. Nasûh Paşa hîn nuh li cihê xwe rûniştibû ku leşkerê Dimeşqê xwe da ber deriyê Helebê. Nasûh Paşa zanîbû, bi serê xwe nekare bi serkeve, ji Husênê Canpolat alîkarî xwest. Husên vê ra birazyê xwe ku zavê wî bû, Elî Canpolat şand Helebê. Leşkerê Dimeşqê di yek şevê da şûn da vegerya. Elî Canpolat û Nasûh Paşa bi pey leşkerê Dimeşqê ket û ew li Gundê Kefr Tayî qefilandin û têk birin.

Nasûh Paşa bi eslê xwe ji Gumulcîneyê bû û dewşirme bû. Osmanî ew perwerde kiribû. Nasûh Paşa gerek sipasiya xwe bikira, lê ew fikirî ku va artêşa Elî Canpolat di pêşerojê da ewê jê ra xeter be. Nasûh Paşa serda bi keça Husênê Canpolat ra jî zewicî, lê zewac neçû serî, hevûdu berdan û keça Husên çû mala bavê xwe. Nasûh Paşa cihêz û malên keça Husênê Canpolat şûn da venegerand. Nasûh Paşa dixwest ji hêza dewletê îstifada bike û Husênê Canpolat ji ber xwe da bixe.

Wisa xuya dike ku Husênê Canpolat ev nêta Nasûh Paşa rind fahm kiribû. Loma agahî da serderê Rojhilat Çîgalazade Sînan Paşa û jê alîkarî xwest. Çîgalazade Sînan Paşa jî dixwest ku Husênê Canpolat taltif bike, loma Nasûh Paşa ji walîtiya Helebê xist û Husênê Canpolat tayini walîtiya Helebê kir. Çîgalazade Sînan Paşa hevalên hevên şer bûn. Husênê Canpolat zûtirkê leşker û sekbanên xwe dan hev. Nasûh Paşa jî bihîst ku Husênê Canpolat ji Çîgalazade Sînan Paşa ra xeber şandiye, wî jî ecele kir û artêşa xwe girt û hat ser Kilîsê. Li nêzîka Kilîsê li hev rast hatin û bi hev ra şer kirin. Nasûh Paşa têk çû. Nasûh Paşa vegerya Helebê ku hêza xwe nuhveke. Fermana Çîgalazade Sînan Paşa gihîşt Nasuh Paşa ku ew erka xwe berde û postê walîtiyê bide Husênê Canpolat. Nasûh Paşa erka xwe berneda û li ber xwe da. Gorayê wî gerek Seray vê fermana Sînan Paşa erê bike û bi nivîskî bigihîje ber destê wî. Yanê hetanî erêkirina Serayê negihîjê ewê meqama xwe bernede. Nasûh Paşa di binî ra jî nameyek ji seraya Osmanî ra şandibû, wî bawer dikir ku fermana serayê di lehê wî da were, loma hetanî jê dihat li ber xwe dida. Dibê gotiye “Eger çîprûtekî reşik bianiyana minê bipejiranda, li ez bi Canpolatzada razî nabim”[13].

Li ser vê rewşê Husênê Canpolat jî ket şikê ku ji serayê biryarek di eleyhê wî da were. Wê hîngê hukumdariya wî, can, mal û milkê wî hemû di bin metirsiyê da bû. Gerek bi hêza xwe here ser Helebê, bi Nasûh Paşa re şer bike û êdî bi zor be jî bibe xwediyê postê mîrêmîraniya Helebê. Bi gotina Koçu[14], Çîgalazade Sînan Paşa ji Husênê Canpolat ra wiha gotiye: “Eger wilayet teslîmî te nekir, bi leşkerê xwe ve biçe ser.”

Husênê Canpolat bi hêza xwe çû ser Helebê. Li hinda gundê Heilanê li hev rast hatin. Nasûh Paşa şûn da vekişya û tevî leşkere xwe ket nav Kela Helebê. Husênê Canpolat Heleb dorpêç kir. Dorpêçkirinê dirêj ajot. Bazirgan û xelkê Helebê ket tengasîyek mezin. Li Helebê bazirganî sekinî, reaya nekarîbû tevbilive, biçe karê xwe. Di hundurê bajêr da xela çêbû. Qadiyê Helebê Mahmûd Şerif ket navberê û rewşek aşitiyê sax kir. Nasûh Paşa derket çû, Mîr Husên li postê mîremîraniya Helebê rûnişt.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Kuştina Mîrêmîran Husênê Canpolat:

1605an da Çîgalazade Sînan Paşa biryar da ku hêzên Kurdistanê, Sûriyê û Anatolyayê bicivîne serhev da ku li hember Şah Ebasê Safewî serkevtinek gewre bi dest bixin. Çîgalazade Sînan Paşa ji bo sefera ser Safewiyan ji Husênê Canpolat xwest ku tevî hêza xwe were tevî wî bibe û ji xizna xwe jê ra pere jî bîne.

Husênê Canpolat hêzek ji Kurdên piyade pêş da şand, lê li hêviya destûra mîrêmîraniya Helêbê ji paytexta Osmanî were pa. Du hîv şûn da destur hat. Husênê Canpolat hêza xwe tevkir, wekaleta xwe da birazyê xwe Elî Canpolat û bi rêket çû sefera Îranê.

Husênê Canpolat hetanî gihîşte Wanê şer qedya bû. Çîgalazade Sînan Paşa stratejî û taktîkên ne li rê şopandibûn. Çîgalazade di dema şer da afyona xaşxaşê dikişand û di konê xwe da radiza. Mîrên Kurdan dixwestin ji bo birêvebirina şer da pêşniyarên xwe bibêjin. Nobedaran nedihîştin ew bigihîjin hinda Sînan Paşa. Yêngîçerîyan jî gotiye belkî Sînan Paşa mîna cara berê ji şer revyaye. Û yêngîçerî jî ji meydana şer revyan. Artêşa Osmanî têk çû. Çigalazada bi zor canê xwe xelas kir. Nêzîka 30.000 leşkerê Osmanî mir, gelek jî dîl hatibûn girtin. Çîgalazade xizna xwe, xenîmetê ku bi destxistibûn û 60 top li qada şer hîştibû.

Husênê Canpolat li qeraxa Gola Wanê li Kurdên ku ji şer şûn da bi halekî perîşan vedigeriyan rast hat. Wan ji Husên ra got ku di şer da têk çûn û serdar jî revyaye. Husên bi wan ra şêwirî şûn da çû Wan ê. Husênê Canpolat bi hêzên xwe du cara berê li kêleka Çîgalazade Sînan Paşa tevî seferên Îranê bûbû. Husên digot belkî Osmanî yê dîsa hêzên xwe bi hev de û biharê biçe ser hêzên Safewiyan. Husên bi hêza xwe li Wanê li benda Çîgalazade Sînan Paşa pabû. Çîgalazade wexta bi birînderên xwe gihîşte Wan ê û baregeha Husênê Canpolat dît, ji qahra dîn bû. Çîgalazade Sînan Paşa fikirî ku ji bo Husênê Canpolat bibe mîremîranê Helebê çuqas hewil dabû, lê anuka her tiştê xwe wenda kiribû. Gerek ji têkçûyina xwe ra sebebekê jî bidîta. Wexta ew destvala vegere paytexta Osmanî gumane ku Siltanê Osmanî dê wî bixeniqîne.

Çîgalazade Sînan Paşa li qesra xwe ya Wanê bi lez ban Husênê Canpolat kir. Griswold[15] ji weqanivîsa wiha veduguheze: Sînan Paşa ji Husênê Canpolat ra gotiye "Eyaleta Helebê bi soza ku tu bigihîje seferê me dabû te, ji bo çi tu negihîşt ser me?" Husênê Canpolat îfada xwe dabe jî Çîgalazade ew îdam kir. Koçu[16] wiha dinîvîsîne: "Sebeba têkçûyina me dereng hatina te ye, celat zû vî melûnî bixeniqînin." Dîsa Koçu ji vakanuvîs Naima Efendi veduguheze[17]: "Bêsûc, bêsebep Canbulatoğlu qetil kir." Gorayê Hammer[18] jî Sînan Paşa bi xwe Husênê Canpolat bi şûr kuştiye.

Griswold dinivisîne[19] "Ew biryarê bi lez, di jiyana meslega Çîgalazade Sînan Paşa da ji du şaşiyên mezin ya dudya bû û Osmanî ji bo sererastkirina vê şaşiyê pir pere xerc kir û xwîn rijand. Fermanderê herî bi qidem yê Siltanê Osmanî, Çîgalazade Sînan Paşa, fermana kuştina rêvebirê leşkerî û siyasî yê Kurdistana Rojava (Berriyê) dabû. Bi vê helwestê siyaseta Osmanî ya başûr têk çûbû û rê li ber îsyankarên Celalî vebûbû."

Fermandar û leşkerên Husênê Canpolat êdî ji Osmanî re şer red kirin, konê xwe berdan, pêçan, barkirin û berbi Berriya Kilîs û Helebê bi rê ketin. Çîgalazade Sînan Paşa jî ew nedan sekinandin. Ji xwe nekarîbû bisekinanda. Pêşî zivistan bû, artêşa xwe ya mayî belav kir û vekişya Diyarbekirê. Sê meh şûnda li Diyarbekirê mir.

Gorayî erf û edatên Kurda gerek Elî yê Canpolatî heyfa apê xwe bistenda. Husênê Canpolat him apê wî bû û him xezûrê wî bû. Loma fedayiyên xwe hazir kirin ku herin li

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Diyarbekirê Çîgalazade Sînan Paşa bikujin. Lê Çîgalazade Sînan Paşa 1606an da li Diyarbekirê mir. Hinek dibên ji qahra miriye, hinek dibên wî xwe bi toza elmasê jahrdadayî kiriye.

Gorayê Griswold[20] "Dardakirina paşayê pêşdira eşîrek gran a Kurda bû sebeba serhildanek herî mezin. Armanca serhildana Canpolatzade ne wek serhildanên Celaliyan ji bo li dewleta Osmanî hevhatin bû, armanca wî ji bo dewletek avakirinê bû ku paytexta wê Heleb be."

Hewildanên Elî Paşayê Canpolat:

Elî Paşayê Canpolatî (1580-1610) li cem apê xwe Husênê Canpolat rind terbiye û perwerde bûbû. Li ser mirina apê xwe ew bûbû serokê herêmê. Ji xwe bi wekaleta apê xwe mîrêmîraniya Helebê dikir. Li hêviya Dewlet a Osmanî nesekinî, bêrîzaya wê çû li Helebê li ser postê apê xwe Husênê Canpolat rûnişt. Gorayê raportên Toskana yê yekî pir jêhatî bûye. Wekî padîşaha çû li Qesra Helebê rûnişt. Dafterdar û memûrên Osmanî ji kar avêtin û memûrên xwe xistin şûna wan. Yêngîçeriyên Helebê ku li hember wî bûn, berteref kirin. Di pey ra dest bi leşker nivîsandinê kir: ji Kurd, Ereb û Tirkmanan nêzîka 20-30 hezar leşker berhev kir. Leşkerê xwe bi nizama artêşa Osmanî peyade û siwarî kir du beşan. Artêşa wî sipehî û dewamî bû. Mihaş dida leşkerê xwe. Muhimat û lewazima wan temin dikir.

Osmanî ji ber karen xwe yên giran wê demê nekarîbû li ser vê helwesta Elî Paşa yê Canpolatî bisekiniya. Dibe ku Osmanî ji bo ku Elî Paşa yê Canpolatî aş bibe, serî hilnede û dest navêje derên din, yanê hîn mezin nebe, loma bêdeng ma.

Elî Paşa yê Canpolat li postê mîrêmîraniya Helebê rûnişt şûn da dixwest dewletek mezin ava bike. Malmezinên ji ezbeta Elî Canpolat hemûya piştgiriya wî kir. Hemû eşîrên Kurdên deverê jî piştgiriya wî kirin. Tirkman û Ereb jî li hember wî ranebûn. Çunkî ewlekarî hêbû, aramî hebû û bazirganî rind dibû.

Elî Paşayê Canpolatî ew karên xwe tekuz kirin şûn da dest bi erd fethkirinê kir. Wê hîngê li Sûriyê sê hêzên xurt li hember wî hebûn: yek li Lubnanê Mala Şêx Maan bû, yê din Mala Xarfûşê Baalbekê bû û yekî din jî Yûsûfê Seyfo yê mîrêmîranê Trablûsşamê bû. Elî Paşayê Canpolat zanî bû ku ji bo dewleta xwe gerek yan van hêzana bi aliye xwe xe, yan jî bi zorê ji ber xwe da bixe.

Paytexta Dewleta Osmanî jî piştgirî û alîkarî da Yûsûfê Seyfo yê mîrê Trablûsşamê ku li hember Elî Canpolat bi ser keve. Bi vê mebestê Osmanî rutbeya serdariya Dimeşqê da Yûsûfê Seyfo. Elî Canpolatî rewş fahm kir şûn da bi lez çû ser Yûsûfê Seyfo. Di Tîrmeha 1606 an da li Hema yê bi hev re şer kirin û Yûsûf bi halekî xirab têk çû. Yûsûf ji qada şer reviya û çû Trablusşamê. Hevgirtiyên wî xwe sipartin Elî Paşayê Canpolat. Elî Paşa jî xatirê wan girt. Nav û dengê wî li şêx û şûxên Ereban belav bû. Elî Canpolat qasid şand pey Şêx Fexredînê Maan. Elî Canpolat û Fexredînê Maan li qeraxa Çemê Asiyê li hev rûniştin û plana zeftkirin û îmha kirina Yûsûfê Seyfo kirin. Elî û Fexredîn xistin serê hev şûn da, Elî pismamê xwe Dewrêşê Hebîb şand ser Trablûsşamê. Trablûsşamê li berxwe neda û ket. Dewrêş li kela hundur dest danî ser xizneyê, lê Elî Canpolatî ferman da leşkerê xwe ku kes ehlên Trablûsşamê talan nekin. Şêx û mîrên herêmê ji vê şefqat û helwesta Elî Canpolatî pir razîbûn ku hemûya piştgiriya wî kirin. Di wê navberê da hejmara leşkerê Elî Canpolatî gihîşt 60.000.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Yûsûfê Seyfo gihîşt Dimeşqê û hêza xwe dîsa xurt kir. Elî Canpolatî û Şêx Fexredîn bi hev ra berê çûn Baalbekê ser Mûsayê Xarfûş ku ew refîqê Yûsufê Seyfo bû. Merivekî Mûsa xistin bin postê wî û ew jî kirin refîqê xwe, şandin Dimeşqê ku leşker li dijberî Yûsûfê Seyfo rabe. Şêx Fexredîn, Akka, Heyfa û Kayseriye ji xwe re veqetand.

Elî Paşayê Canpolatî ji bo xwe û hevkarên xwena ji mîrêmîranê Dimeşqê Seyid Mehemed Paşa hinek dever xwestin. Ji bo Amrû el-Bedawî yê şêxê el-Mufariceyê, Hawrana başûra Dimeşqê xwest. Bi nivîskî, Geliyê Bekaayê ji Îbnî Fureyh Mansûr bin Bekrî re xwest. Yengîçêrîyekî ku merivê Fexredîn bû xwest ku li Dimeşqê dîsa biçe ser karê xwe yê berê. Herçuqas xwestekên wî red bûbe jî hevkarên wî bi helwesta Elî Paşayê Canpolatî kêf xweş bûn. Elî Canpolat, di binî ra ji bo dewletek avakirinê xebatên xwe dewam kir û ji bo baca dewleta Osmanî neşandinê ra jî bihane û lêborînên xwe peşkeş kirin. Ev fenên siyasî bûn wî bi kar dianîn.

Elî Paşayê Canpolatî bihîst ku Yûsûfê Seyfo dîsa li Dimeşqê ji bo şer hêzên xwe amade dike. Ew û Şêx Fexredînê Maan bi hêzên xwe çûn ber deriyên Dimeşqê. Elî Paşa zanibû ku Dimeşqê bigre êdî li Suriyê dibe hêza desthilatdar. Lê zanîbû ku bajarê Dimeşqê ji bo Dewleta Osmanî jî pir muhîm e, çûnkî Dimeşq mufteya Hîcaz û Misirê bû. Armanca Elî Paşayê Canpolatî îmhakirina hêza Yûsûfê Seyfo bû. Yûsûfê Seyfo xwe avêt kela hundur. Elî Canpolat ji bo ku Yûsûf Seyfo bidest bixe di 30 Îlona 1606 an da fermana talankirina bajarê Dimeşqê da leşkerên xwe. Talankirina bajêr bandorek mezin çêkir. Yûsûfê Seyfo ji bo reva xwe 100.000 zêr bertîl da qadiyê Dimeşqê. Qadî, ji bazirganên Dimeşqê 25.000 zêrê din girt û kir ser ê Yûsûfê Seyfo, da Elî Paşa yê Canpolatî ku pê razî bibe. Elî Paşa yê Canpolatî pere girt û ji bazirganê biyanî ra jî ji bo serbest ticaretê bike ferman da. Ev helwesta wî nîşan dikir ku wexta dewleta xwe pêk bîne wê bi bazirganê Ewrûpê ra hevkariyê rind bike.

Sê roj şûn da Elî Canpolat û Fexredînê Maan bi hêzên xwe dan ser şopa Yûsûfê Seyfo ku wî bigrin. Şopê ew birin ser **Hisnu'l Ekradê**. Yûsûfê Seyfo di hundurê kelê da asê mabû. Elî Canpolat, pêşniyariya aşitî xwestina Yûsûfê Seyfo şûnda venegerand û li hev rûniştin. Di serê li hev rûniştinê daYusufê Seyfo şertên Elî Canpolat pejirandin û ji bo peymanê xurt û mayinda bikin, jin dan hevûdu. Êdî Elî, Fexredîn û Yûsûf bûbûn xwediyê Suriyê giştîkî, lê hukumdariya Elî Paşayê Canpolatî ser herduyên din re bû.

Li ser van erd dagirkirinên Elî Paşayê Canpolatî, Osmanî ew ji walîtiya Helebê azl kir û biryara tenkîla wî da. Paytexta Osmanî bi vê armancê yekî bi navê Husên Paşa tayinî walîtiya Helebê kir û şand Helebê. Serdarê Osmanî Ferhad Paşa 1000 leşkerê bi tivink da emrê Husên Paşa û ser Edenê ra şand Helebê. Ferhad Paşa salix dabû Husên Paşa ku li ser riya xwe paşayê Edenê Cemşîd jî bikuje. Çunkî Cemşîd jî li hember Osmanî serî rakiribû. Cemşîd xeber hilanî ku Husên Paşa tê, kêmîn li ber danî û ew kuşt. Wexta Elî Paşayê Canpolat bihîst ku Cemşîd, Husên Paşa bi rêve kuştiye pir kêfxweş bû, baweriya wî zêda bû û li ser navê xwe pere derb kir. Cemşîd jî bi eslê xwe Kurd bû. Heta têgotin ku Elî Paşa yê Canpolatî li ser vê serketina Cemşîd, Edene jî li ser erdê dewleta xwe dihesiband û ew kir waliyê Edenê.

Dewleta Osmanî li hember Elî Canpolat bêçare mabû û bêdil mîrêmîraniya Helebê ji bo Elî Canpolat re erê kir. Elî Canpolat çar hîv berê di Gulana 1606 an da daxwaznameyek şandibû paytexta Osmanî. Ev daxwazname ya ji bo peymanek bê erêkirin di navbera paytexta Osmanî û Elî Paşayê Canpolatî da. Elî Paşa heger ji bo wî û merivên wî cûrbecûr postê maqaman bê dayin ewê ji bo sefera Îranê 16.000 leşker di

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

rêke. Gorayî Elî Paşa, Osmanî di tengasiyê da ye; li rojavayî împaratoryayê bi ewrûpayiyan re, li rojhilat bi safewiyan re û di hundur da jî bi Celaliyan re di şer da ye. Osmanî mecbûre ku van daxwazana qebûl bike. Îcar heger Osmanî van maqamana bide Elî Paşa û merivên wî rojhilatê împaratoryayê dê bikeve bin hukmê Elî Paşayê Canpolatî.

Daxwazên vê nameya Elî Paşayê Canpolatî di Îlona 1606an da hatine qebûl kirin û Elî Paşa bûye mîremîranê Helebê yê meşrû.

Êdî dost û hevgirtiyê Elî Canpolat li rojava ji Tersûsa Kilîkyayê ber bî Qeyseriyê, Yozgatê, li bakur hetanî Çemîşgezekê, li başûr dardora Reqayê, derbendên Çiyarêzên Torosê û rêyên ku diçûn Îranê ketîbûn bin hukumdariya wan. Ji terefê Elî Canpolat da kontrolkirina van herêman ji bo Osmanî xeterek gewre bû çunkî riya Îraqê, Hêcazê, Qudsê dihat girtin. Osmanî jî bi fenên siyasî dest navêt Elî Canpolat ku hetanî li Balkanan xwe piştrast bike û celaliyên Enedolê bertaraf bike.

Hedefên Elî Canpolat:

Danhistendinên Elî Canpolat bi celaliyên li Kurdistana Bakur û Bexdayê ve ji zûda hebû. Ji Celaliyên mezin Cemşîdê Edenê û Tavil Xelîlê Bozokê ra arîkariya aborî dikir. Bi Mahmûdê Tavilahmedê Bexdayê wek hevkarê konfedarasyonekê kar dikir. Elî Paşa difikirî ku Mahmûdê Tavilahmed têk biçe herêma Bexdayê ji bo wî cihekî dinê bidestxistinê bû.

Elî Canpolat bi celaliyên Anatolyayê Mehemedê Qalendaroxlî û Qere Seîd re jî têkilî danî bû.

Elî Canbolat bi mîremîranê Karamanê û Yusuf Paşayê mîremîranê Sarûhan û Aydinê û Mûslû Çawişê Sîlifkeyê re jî têkilî danî bû. Navbera wî mîrêmîranê Mereşê Delî Zulfîkar Paşa nerindbû, ji Osmanî daxwaz dikir ku wî biguherîne. Delî Zulfîkar Paşa jî bi eslê xwe Kurd bû. Leşkerên wî jî hemû Kurdên bermahiya mîrektiya Dûlqadiriyan bûn, gumanek mezin e ku ji Hoza Sinemilî bin.

Elî Canpolat rêvebirya dewleta xwe bi rêxistinî kir, dîplomasî û siyaseta derveyîn bi pêş ve xist. Artêşa xwe wek artêşa xurt kir. Efser û fermanderên wî maaşê têrûtije distendin. Griswold[21] dibêje ku li ser gotina elçiyê Frensayê sancaxa wî ji rengê spî bû. Topên wî hindik bûn. Top him biha bûn, him jî li erda Sûriyê pir ne hewce bûn. Yekî bi navê **Xertawî Axa** ku ji eşîra Bêzikî bû, anî ser hêza siwariyan. Heleb ji xwe ra kir paytext. Dîwana xwe ava kir. Yekî bi navê Abaza Mehmed jî kir xeznederê xwe. Pereyê Ewrûpayê û yên Osmanî jî li Helebê darbas dibû. Elî Canpolat pereyên xwe jî darb kirin û li ser navê xwe xutbe da xwendin.

Bi bazirganê ermenî û biyanî re têkiliyên erênî danî. Lê konsolêsên ewrûpayî bêbiryar mabûn. Destekdayina Elî Canpolat ji bo wan metirsiyek bû. Qralê Frensayê Henri yê IV. hêja nedidît ku bi Elî Canpolat re têkiliyê deyne û alîkariyê bideyê. Wenedîkiyan hewildanên Elî Canpolat ji nêzve dişopandin. Tenê Toskaniyan destek didan wî.

Di Berfanbara 1606 an da Sadrazam û Serderê Engurusê Quyûcû Mûrad Paşa bi Awûstûryayê re peymana aşitiyê ya Zîtwatorokê destnîşan kiribû û êdî ji hêla rojava da xayileyên şer û pevçûnê nemabû. Qûyûcû Mûrad Paşa bi ezbeta xwe ji xirwatên Bosnayê bû[22], dewşirme hatibûgirtin û di mekteba enderûnê da perwerde bûbû. Tevî gelek seferên Osmanîyan bûbû, li gelek parêzgeh û sencaxên Osmanî mîritî kiribû, 1594 an da mîrêmiranê Dimeşqê, 1595 an da yê Diyarbekirê bû.

Qûyûcû Mûrad Paşa bû sadrazam şûn da pêşikiyên Dewleta Osmanî ya Rojhilatê guherand. Qûyûcû Mûrad Paşa metirsiya dewlet damêzirandina Elî Paşayê Canpolat ji tecawuzên Safewiyan mezintir dît û şerê bi Îranê re taloq kir. Elî Paşayê Canpolatî kir

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

hedafa xwe ya yekemin. Dixwest ku hîn Elî Canpolat ji derve alîkarî wernegirtiye, wî ji holê rake. Ji bo sefera ser Elî Canpolat bêdang û bi dizî di nava şeş mehan da leşker û çek berhev kirin.

Elî Canpolat jî baca dewletê mûntazam dişand û daxuyanî didan ku bi dewletê ve girêdayîye

Ji Elî Canpolat re eşkere bû ku gerek hevkaran ji xwe re çêbike. Ji bo ku dewletên biyanî dewleta wî nas bikin gerek naqdî dahata wî pir ba û xezîneya wî tije ba. Naqdî dahat jî ancax bi bazirganiyê mumkun bû. Divêt ku dewletên biyanî dewleta wî nas bikin vê re bazirganiyê bikin. Wê hingê tê heşê mirov ku Elî Canpolat li hinek deriyê dewletên biyanî xistiye. Tu çavkaniyên Osmanî û Safewî qala ragîhandina Elî Canpolat û Safewiyan nake, lê dîplomat qala ragîhandinê dikin.

Kerîm[23] dinîvîsîne ku: "*Ji bo artêşa xwe bêyî Kurdan ji Tirkman û Ereban jî leşker berhev kirin. Di sîstema dewlet û artêşê da Dewleta Osmanî teqlîd kir.*

Elî Canpolat ev dewleta ji bo şan û şerefê ne, ji bo xelkê herêma xwe di ewlekariyê da bijî ava kiribû. Ji xwe herêma Canpolatan di Dema Eyûbiyan da jî xwediyê otonomiyê bûn."

Ji Elî Canpolat re peşniyariya alîkariyê ji Ewrûpayê hat. Dukê Tosqanyayê Ferdînandê I. pir dixwest ku Girava Qibrisê û erdên pîroz zeft bike û kontrol bike. Ferdînand bi vê mebestê dixwest bi Helebê re bazîrganiyê geş bike. Ji bo bazirganiyê pêdivî bi bêndara Îskendarûnê hebû. Ferdînand zadaganekî Tosqaniyayî bi navê **Hippolito Leoncini** şande Helebê. Leoncini wexta hat Helebê, Michel Angiolo Corai jê re rehberî û tercumanî kir. Corai, xrîstiyanekî ji Helebê bû û berê jî rehberiya Ewrûpayî û Îraniya kiribû. Elçiyê Dukê Floransayê peymanek ji sî maddeyî pêkhatî pêşkêşî Elî Canpolat kir. Gorayê peymanê Qudsê ji xaçperestan re vebe, mesîhiyên bê bac werin tewafa Qudsê. Ji Elî Canpolat re 1000 tiving û penc topên bê dayin. Bazirganiya li bêndaran wê serbest be. Gorayê Griswold[24] di vê peymanê da li Elî Paşa niheqî hatiye û ew bûye xizmetkarê Ewrûpayiyan. Rast jî herhal Elî Canpolat sirf ji bo bi Ewrûpayiyan re têkiliyê deyne ev peymana navnîşan kiriye û di vî karî da jî pir xeşîm û nezan bûye.

Gorayê dîtina min ev peymana bi taybetî bûye sebeba têkçûyina Elî Paşa. Çunkî ji Osmanî re riya meşrûyetê vedike ku biçe ser Elî Paşayê Canpolatî.

Elî Canpolatî bîr nedibir ku li ser vê peymanê Venedîk, Fransa, Îngîltere û hêzên dinên Ewrûpayê dê çi bikin. Eşkereye ku korsanên Floransayê malen talana bi riya Helebê li herêmê bifroşin ji vîna Osmanî û ew dewletên Ewrûpayê zirarê bibînin, loma ewên li dijî vê peymanê tedbîran bigrin. Dewleta Osmaniyan dê bavêje ser Dewleta Canpolatan û ew dewletên Ewrûpayê jî alîkariyê bikin.

Helwesta Osmanî û Şerê Deşta Rûcê:

Qûyûcû Mûrad Paşa ji bo Dewleta Elî Paşayê Canbolatî birûxîne stratejîyek nuh ava kir. Wî hetanî nuha ji penc Siltanê Osmanî re xizmet kribû. Hîlebaz û fetbaz bû. Zanîbû ku salekê dareng bixe, êdî Dewleta Canpolatan wê xûrt bibe û tu hêz nekaribe wê birûxîne. Pêşî zivistan bû, lê keşûhewaya Kilîkya û Berrîyê nerm bû. Hetanî ku ewê biçe ser Elî Canpolat, pevnivîsên resmî da tu cara navê Elî Canpolat, derheqê serhildana wî da tu nivîs tunene. Tê heşê mirov ku aya ji veşartina seferê, yan jî vê dawiyê ji bo Dewlet avakirina Elî Canpolat eşkere nebe loma wek tedbir hatine îma kirin. Çunkî Elî Canpolat Kurd bû û bi hêzên Kurda bi giranî herêmeke nişstecîhên wê Kurd lê Dewlet ava dikir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Qûyûcû Mûrad Paşa axirê di 10ê Tîrmeha 1607an de ji paytexta Osmanî bi rêket. Hetanî gihîşt Konyayê Celaliyên qels ji bo bexşandinê xwe avêtin ber lingê wî. Qûyûcû Mûrad ji bo ku navê wî belavbibe, çendik celalî efû kirin, lê gorayê xwe yên ku iflah nabin îdam kir. Ji xwe di artêşa wî da gelek celaliyên berê hatine efûkirin jî hebûn. Qûyûcû Mûrad ji sedî zêdatir leşkerên Delî Ahmedê mîrêmîranê Qaramanê kuşt ku ew bi alîgiriya Elî Canpolatî dihatin tawanbar kirin.

Qûyûcû Mûrad Paşa gihîşt Konyayê şûn da hedafa xwe eşkere kir ku diçe ser Elî Paşa yê Canpolatî. Sedema nependitîyê û ecelekirina xwe vegot[25]: "*Ev sefera ne ji bona erdê ku ketine destê Şahê Îranê ye, ji bo Elî Paşayê Canpolatî û hevalbendê wîne*."

Qûyûcû Mûrad Paşa berêberê îsyankarê bi navê Kalendaroxlî ji bo ku ji paş ve li wî nexe payeya mîremîrantiya Enkereyê dayê, lêbelê alayêk hêza xwe ji bo konrol û şopandina wî li wê derê hişt. Wexta artêşa wî di derbendên çiyarêzên Torosê re derbasî Kilîkyayê bû hevalbendê Elî Canpolat, Cemşît Beg bi fenûfûtên taktîkên leşkeri ji holê rakir. Hêzên Cemşîd li ber artêşa Osmanî belavela bû. Artêşa Osmanî ji derbendên Torosê derbasî Kilîkyayê û Edanê bû. Qaşo Elî Canpolat pere şandibû ji Cemşîd re, ew jî ketibû destê Qûyûcû Mûrad. Qûyûcû Mûrad li Edenê bêhna xwe veda, gelek îsyankarên merivên Cemşîd îdam kirin, kêmaniyên xwe jî temam kirin.

Di wê navberê da destûra tayinkirina mîrektiya panzdeh sancaxan jî hîn nuh gihîştibû ber deste Elî Canpolat, lê wî fersend nedîbû ku merivên xwe tayin bike. Qaşo apê xwe Mîr Heyder kiribû mîrêmîranê Mereşê, lê nekarîbû biçe li meqamê xwe rûne, çunkî Delî Zulfîkar Paşa waliyê wê dere bû û bi hêza xwe berbî qada şer dihat.

Hêviya Elî Canpolat ji îsyankarê Bexdayê Tavil Ahmed hebû, lê ew jî ji terefê fermanderê Osmanî Nasûh Paşa ve hatibû kuştin. Dujminê wî yê xwînî Mahmûdê Sînan Paşayê Çîgalazade jî bûbû mîrêmîranê Dimeşqê. Gorayê peymana bi Toskanyayê re ji Toskanyayê hîna çek nehatibûn. Xebera wî ji Kalendaroxlî jî tune bû ku Qûyûcû Mûrad Paşa ew kiriye mîremîranê Enkerê. Qaşo bi zanebûn li Misîsê peşya artêşa Osmanî negirt ku bira ji paş ve Kalendaroxlî êriş bike.

Qûyûcû Mûrad Paşa di artêşa Osmanî da hemû hêzên Rûmeliyê û Enedolê civandibûn serhev û ji Edenê bi rê ket. Griswold[26] pir xweş vedibêje û ji xwe zatî nîvêpir jî ji berhema Katibê Topçûyan Evdilqadir[27] wergirtiye, vê sefere da rojane çi qewimiye vedibêje.

Artêşa Osmanî ji hêla hejmarî da du qatî li ya Elî Canpolat bû. Pencî topên herî mezin hebû. Fermanderê hêza topa Tîryakî Hesen Paşa bû ku salek berê li ber Kela Qanîjeyê serketinek mezin nîşan dabû. Di artêşa Osmanî da bi hezaran leşkerê tivingçî hebûn. Tiryakî Hesen Paşa li derbasoka Belenê(Bakras) da topên xwe li herdu aliyên geliyê darbasokê da veşart, bi hîlebazî hêzên Kurdan kişandin derbasokê. Wexta top teqiyan ji siwariyên Elî Canpolat re derbasok bû wek dojehê. Dûmana barûta reş girte ser derbasokê. Hêzên Elî Canpolat belav bûn û têk çû. Dawiya şer li Daşta Rûcê(navê nuka Oruç Ovası ye) hetanî Çemê Efrînê dawam kir, lê êdî hêzên Elî Canpolat nekaribûn xwe li ber artêşa Osmanî ragrin û li ber xwe bidin. Griswold[28] Elî Canpolat bargeha xwe li rexê Gola Emkê saz kiribû.

Mumkune ku berî şerê dawîn Elî Canpolat ji bo aşitiyê carek din hewl dabe ku bi Qûyûcû Mûrad Paşa ra hevdîtinê bike û red bûbe.

Û dî dawîyê da roja 23 Çiriya Pêşî ya sala 1607an Şerê Deşta Rûcê bî pey lîhevdanên dîjwar şûn da bi dawî bû, artêşa Canpolatan têk çûbû.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Koçu ji waqanîvîs Naima Efendî wiha veduguheze[29]: “Hetanî roj çû ava 26.000 serê celaliyên ku hatibûn kuştin li ber konê serdar mîna çiyayekî kom bû. Bîst celadan bêsekin serê celaliyên dîlgirtî jêdikirin. Cendek yek bi yek ne mumkun bû bê gor kirin, hema çalên kur vedibûn û cendek dixistinê”.

Di pey têkçûyinê re Elî Canbolat jî bi rojhilat da reviya û berê xwe da Kilîsê. Malbata xwe berhev kir, xizna xwe girt û çû Helebê. Zavûzêçên xwe, nêzîka sed leşkerên xwe yê pê bawerî dianî ve li kela hundur Helebê cih dayê. Têkçûyin tê hil nedihat, ji kerba nezanîbû çer bike, tertilî bû jî. Lê dixwest li berxwe bide. Ji bo hêza xwe xurtkirinê bi 2000 siwarê xwe ve berî da Berriya binahiya Ruha û Mêrdînê navenda eşîrên Milan. Wexta ber bî vê herêmê hat hêviya wî ji eşîrên Milan ên vê deverê û ji Bexdayê Tavil Ahmed hebû. Herhal Milan bi xwe da ketibûn nekarîbûne û çavên wan nebirrî bû ku alîkarî bidin. Ji Bexdayê jî tu hêzên alîkariyê nehatin. Elî Paşayê Canpolatî xwest têkeve xizmeta şahê Safewiyan, herhal ji şah re name şandiye ku bersîv heye. Griswold[30] ji Naima veduguheze û dinivîsîne ku: Eger şah qebûl bikira ji xwe derfet nedibû ku car jî vegere ser welat û meqamê xwe, pir-pir canê xwe xelaskira. Lê li ser bersîva Şah Ebas, Elî Canpolat şaşmayî dimîne. Çunkî Şah Ebas di bersîvê da dibêje ku: pêdivîya Elî Canpolat bi leşkera nîne, eskerê wî ji xwe zahf e.

Komkujî û mişextîkirina Kurdên Rojava:

Qûyûcû Mûrad Paşa êdî bi kêfa xwe hate Kilîsê û dest danî ser xizneya mayî, mal û milkê Canpolatan. Merivên pêbawer tayinî mewkiyên îdara deverê kir. Di 8 Sermaweza 1607an da gihîşt ber Helebê. Bajar vê re teslîm bû. Li wê derê jî gelek însanên alîgirê Elî Canpolat hatin îdam kirin. Lê Kela hundur bi rehetî nehat zeft kirin. Qûyûcû Mûrad Paşa fahm kir ku ancax bi fenûfûta dikare zeft bike. Paşa xeber şand ji jinên Canpolatan re û soz da ku heger ew deriyê kela hundur vekin, mafê serbest çûyina wan dê hebe. Wexta yên hundur derî vekirin û derketin der, leşker û jin ji hev veqetandin. Belkî çend kes efû kiribin lê yên mayî hemû îdam kirin.

Bi nivîsandina Koçu, Tiryakî Hesen Paşa tahamulî van bêbextî û kiryarên Qûyûcû Mûrad Paşa nekir, kalbûna xwe kir bihanê teqawîta xwe xwest û ji artêşê qetya çû Stenbolê.

Qûyûcû Mûrad ji bo bihara 1608an da bi pey Elî Paşayê Canpolatî ke ve, zivistan li Helebê bihurand. Yêngîçerî li cem xwe girtin, artêş û fermanderên Anatolyayê û Rûmeliyê serbest berdan. Dibe ku Elî Canpolat hêz berhevkiribe û bi ser da were, loma haziriya xwe kir. Heleb bajarekî Berriyê ye, germiyan e, keşûhewa zivistanê nerm e. Xwarin û vexwarin zahf e, loma leşker jî aciz nebû.

Koçû ji weqanivîsa wiha veduguheze[31]: “Şeş hîva bi kêf û sefa li Helebê zivistan bihurand. Her roj sed, dused celalî digirtin dianîn û serê wan jêdikirin.” Di şeş mehan da herhal nêzîka 20-30 hezar meriv kuştine.

Gorayê dîtinên min Qûyûcû Mûrad Paşa ji reîs û şêxên ereban ji bo sefera ser Îranê û Celaliyên mayî alîkariya leşkerî xwestiye. Bêyî wan bang Yûsûfê Seyfo û Şêx Fexredînê Maan jî kiriye. Herdu ji derketine huzûra Qûyûcû Mûrad Paşa. Herduya jî uzrên ku Mûrad Paşa bi pejirîne pêşniyar kirine. Mûrad Paşa xiftan li wan kiriye, diyarî daye wan û gotiye biharî bi leşkerên xwe amade bin.

Elî Paşa yê Canpolat berê xwe da paytexta Osmanî û mamê xwe Mîr Heydar Beg û Ketxudayê xwe Husên Axa pêş da şand ba Siltan. Elî Paşa li nêzîkê Bûrsayê li Gundê Pazarcikê li biryargeha Qelendaroxlû rast hat. Di 28ê Berfanbara 1607an da bi peşdirên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

celaliyan re hinek hevdîtin pêk anî. Dihevdîtinan da nexistin serê hev. Gorayê Koçû, Qelendaroxlû bihîstiye ku Elî Paşayê Canpolatî diçe paytextê, ji bo efûyê biçe ber Siltanê Osmanî. Wexta Elî Paşa tê hinda Qelendaroxlû. Qelendaroxlû dev diguhere, dibêje ji min meqete, ezê heyfa te hilînim. Elî Paşa û merivên wî ji hev diqetîne, Elî Paşa û birazyê wî di xanîyekî da dîl digre. Elî Paşa vê mûamele û nêta wî fahm dike, bi şev xênî qul dike û tevî birazyê xwe firar dike. Di nav daristanê re bi zor rê derdixe û xwe digihîjîne Mûdanyayê. Li Mûdanyayê li Kahyayê xwe rast tê.

Siltanê Osmanî Ahmedê I. xebera hatina Elî Canpolat hilanîbû û hatina wî rindtir didît. Gorayê Siltan Ahmed, çunkî hatina Elî Canpolat dê bandorek erênî li ser celaliyên din jî bikira. Siltan Ahmed şandeyek şand ku Heydar ji qiraxa Anatolyayê bînin Serayê û Bostancîbaşî jî vezîfedar kir ku li qiraxa Anatolyayê li hêviya Elî Canpolat be. Bostancîbaşî û Elî Canpolat di rê de li hev qelibîn. Tev li keştiya qaptan sîwar bûn.

Siltan Ahmedê I. bi hatina Elî Canpolat re li qesra xwe dîwan civand. Di dîwanê da Şêxulîslam ji bo îdamê fikrê xwe nîşan da, lê yên din gorayê meyla Siltan efû pêşniyar kirin. Siltan bê biryar ji dîwanê derket. Giswold[32] ji gotinên yekî Wenedîkî veduguheze ku bi çavên xwe dîtiye: Bi merasîmek topavêtinê pêşwazî li Elî Canpolat hat kirin wexta li ber qesra Siltan ji keştiyê peya bû, di bin banga qelebalixê da ew girtin qesrê. Elî Canpolat anîne huzura Siltan Ahmed. Elî Canpolat li ber Siltan xwe bera ser çongê xwe da, xûz bû bû û paşê lingê Siltan Ahmet ramîsa û bexşandina xwe xwest.

Siltan Ahmed, Elî Canpolat hefteyekî da ber lêpirsînê. Gorayê Griswold[33] Elî Canpolat rola xwe rind lîstiye ku padîşah ew rind hemilandiye, xiftan lêkiriye, xilat danê û di qesra sadrazamê kevn da cîh dayê. Elî Canpolat herdu xortên bi xwe re anîbûn ku nayê zanîn zaroyê wî bûn, an birazyê wî bûn ew dan mekteba enderûnê. Yek ji wan bi navê **Mistefayê Canpolat** [34] bi qîza Padîşah Ayşe Siltanê re zewiciye, berê bûye mîrêmîranê Rûmeliyê, paşê jî di salên 1631-1632an da bûye Kaptan-î Darya.

Herçuqas rêvebir û bijarte kesên paytexta Osmanî dixwestin ku Elî Paşayê Canpolatî bê îdam kirin jî Padîşah ew li Rûmeliyê li Temeşwarê kir mîrêmîran. Temeşwar cihê surgunkirinê bû. Çar sal berê jî birayê Evdilhelîmê Qere Yaziçî, Delî Hesen bi zanebûn û fenên Dewleta Osmanî bûbû mîrêmîranê Temeşwarê. Yêngîçeriya tahm nedabûnê, ew jî revya bû Belgradê. Dawiya dawiyê Tiryakî Hesen Paşa ew û birazyê wî li Belgradê kuştun û laşê wan avêt Çemê Dûnayê. Yêngîçeriyan li Elî Canpolat jî wisa kirin. Elî Canpolat jî ji ber yêngîçeriyan reviya Belgradê. Wexta Qûyûcû Mûrad Paşa gihîşt paytextê agahî girt ku Elî Canpolat hatiye paytextê û Siltan ew efû kiriye, ser da tayinê mîrêmîraniya Temeşwarê kiriye. Paşa ferman şand Belgradê û ew da xeniqandin. Gorayê elçiyê Fransayê ew roja 1ê Edara 1610an da mir[52]. Projeya dewlet Demêzirandina wî jî têk çû. Eger projeya wî bi ser keta, dewleta wî yê ava biba û aniha ew dewletayê çarsed salî bû û paytexta wî Heleb bû.

Barkey[35] wiha dinîvîsîne: “Eşkere bû ku Celaliyan ji bo devlet avakirinê serî hilnedabû. Tenê Elî Paşayê Canpolatzada yê Sûriya Bakur li ber Dewlet avakirinê da bû.”

Gelek eşîrê Kurd ji zalimî û xedariya Qûyûcû Mûrad Paşa coxrafiya guherîn, hinek çûn Enedolê, hinek çûn Berriya Rojhilat devera Ruha û Mêrdînê. Hinek çûn Kurdistana Rojhilat û Îranê. Li Kurdistana Rojhilat li herêma Zencan û Xalxalî bi navê Kilîsxanî û Canpolatî du eşîrê Kurd hene. Romannivîsê Kurd Ereb Şemo di romana xweya bi navê Şivanê Kurmanca da qala Daşta Kilîsê dike ku li devera Xelatê ye. Kurdên Kilîsê wê demê çûne wir û ew nava jî bi xwe ra birine wê derê. Hinek çûn Enqere û Konyayê, Cîhanbeylî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

û Yûnakê. Yên bûbûn qizilbaş jî çûn Meletyê, Elezîzê û Dersimê. Hinek surgunî Girît, Qibrisê û Bêrûtê bûn. Yanê damografya Kurdistana Rojava hat guherîn.

Qûyûcû Mûrad, eşîrên Erebên binê Berriyê jî paye dayê û bi dewletê ve girêda. Ji vê şûn da ku baca xwe bidin dewletê dê serbest bin.

Qûyûcû Murad Paşa ji dokumanên li Helebê bi destketî da fahm kir ku hevpeymanek di navbera Elî Canpolat û Dukê Toskanyayê da heye, ji vê peymanê bazirganên Îranê û Dukayetiya Toskanyayê sûd verdigre, loma ferman da ku Bêndera Îskendarûnê bê girtin. Ji girtina Bêndera Îskendarûnê bazirganên Helebê jî pir aciz bûn. Loma Trablûsşamê dewsa Îskendarûnê girt ku ji viya Yûsûfê Seyfo kar kir.

Şêx Fexredînê Maan di pey bexşandinê re bi dukê Toskaniyayê re têkilî danî. Projeya dewlet avakirina Elî Canpolat anuka wî dabû ber xwe. Mediciyan jî dixwest ku projeya xwe ya Qibrisê û hevkariya Sûriyê bimeşîne. Ew 1000 tiving û 5 topên ji Elî Canpolat ra hatibû ameda kirin hîn di destê wan da bû. Şêx Fexredîn, di encama dan û sitendinan da hevpeymanek wekî ya Elî Canpolat navnîşan kir. Xêra bazirganiyê bendara Bêrûtê pir mezin û geş bû.

Bermahîya malbata Canpolatan çûn Lubnanê xwe spartin Şêx Fexredînê Maan ku ji xwe xismên hev bûn. Li wir baweriya olî guherîn û bûn durzî. Di pêvajoyê da bûn rêvebirê Durziyan ku hetanî nuka jî bandora wan dûm dike.

ÇAVKANÎ:

Acıpınar, M. I. FERDİNANDO'NUN DOĞU AKDENİZ POLİTİKASI VE TOSKANA DONANMASI'NIN 1607 MAGOSA SALDIRISI. Tarih İncelemeleri Dergisi, XXX / 2, 2015, 357-384

Afyoncu, E. (2006). Sokuluzade Hasan Paşa. İslam Ansiklopedisi, Cîlda 37, r.: 366-368.

Akdağ, M. Celali İsyanları (1550-1603). ANKARA, ÜNİVERSİTESİ DİL ve TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ YAYINLARI, Ankara.

Akis, M. Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfusları ve Yaşam Tarzları. Ankara Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/32/232.

Akis, M. İ. Hakkı Konyalı Armağanına Katkı: Kilis Sancağında Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi. ŞEHİRLERİN SEVDALISI İBRAHİM HAKKI KONYALI ARMAĞANI, 2015, Konya. r.: 391-404.

Altan, E. (2018). Antakya Haçlı Prinkepsliği Kuruluş Devri (1098 – 1112). Türk Tarih Kurumu. Ankara.

Andreasyan, D. H. Bir Ermeni Kaynağına Göre Celali İsyanları (Kemahlı Rahip Gregor). İstanbul Üni. Tarih Dergisi, Cilt 13, Sayı 17-18 (1963).

Aydoğmuşoğlu, C. İskender Bey Münşî'ye Göre Safevî Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Revan (Erivan) Seferi (1603/1604). OTAM, 40 /Güz, 2016, 63-70.

Barkey, K. (2011). Eşkiyalar ve Davlet, Osmanlı Tarzı Davlet Merkezileşmesi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.

Barkey, K. Bandits and Bureaucrats. Cornell University Press. Ithaka and London. 1994.

Bozanî, Xêrî. Mîr Ceiferê Dasinî, 2011. https://www.wikiwand.com.

Ciwan, M. (2015). Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar, Safeviler ve Kürtler. İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514). Weşanên Avesta, İstanbul.

Çakar, E. (2003a). 16. Yüzyılda Haleb Sancağı, 1516-1566. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları. Elâzığ.
Çakar, E. (2003b). XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science Cilt: 13, Sayı: 1, Sayfa: 351-374, ELAZIĞ-2003.
Çakar, E. 2006. 17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:13, Tarih Şubesi Yayınları. Elâzığ.
Çakar, E. 313 Numaralı Timar Ruznamçe Dafteri Ve Bu Dafterda Haleb Vilayeti İle İlgili Bazı Tespitler, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dargisi, XI/1 (Elazığ, 2001), r. 235-246.
Çelik, Göknur. VÂSITÎ'NİN "GAZÂVÂT-I MURAD PAŞA" ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ. Têza lisansa bilind(nehatiye weşan), 2006, İstanbul.
Çelik, Şenol. XVI. Yüzyılda Hanedan Kurucu bir Osmanlı Sancak Beyi: CANBULAD BEY. Türk Kültürü İncelemeleri Dargisi, sal 2002, hjmr.: 7, rpl: 1-34, TİSAV/ İstanbul.
Demir, Vecdi, Kürt Hanedanı CANBULATLAR Devlet Peşinde, Kürt Tarihi Dergisi, Sayı: 3, Sayfa: 32-39. İstanbul.
Demirkent, I. (1974). Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098 – 1118). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul.
Demirkent, I. (1994). Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118 – 1146). Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.
Elî M. E. Çiyayê Kurmênc (Efrîn) Êzdî û Êzdiyetî. EFRÎN, 2008
DUMAN, Olcay ÖZKAYA. BİR ORTADOĞU BUHRANI CEBEL-İ LÜBNAN OLAYLARI (1860-61). http://sbed.mku.edu.tr/article/view/1038000566
Emecen, M. Feridun, 2000. Yavuz Sultan Selim. Yitik Hazine Yayınları. İzmir.
Erdoğan, Meryem Kaçan. KARAYAZICI İSYANI. Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 4 Sayı: 2 Aralık 2003.
Griswold, J.W., 2011. Anadolu'da Büyük İsyan. Kırmızı Yayınları, İstanbul.
Griswold,W. J. The Great Anatolian Rebellion (1000 -1020 / 1591-1611). KLAUS SCHWARZ VERLAG BERLIN 1983.
Gümüş, Ercan. 16. Yüzyılda Osmanlı Davleti'nda Meydana Gelen Muhalif Nitelikli Hareketlerin Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Yansımas. (Têza Mastirê-2008, nehatî weşan). Gazi Üniversitesi. Ankara.
Hammer, Joseph von. 1917. Osmanlı Tarihi, Cilda 8a. Istanbul Millî Eitim Basimevi
Kerim, A. H, 2011. Balkan Yarımadasında Kürtler. Evrensel Basın Yayın. İstanbul.
Koçu, E. R. 2001. Dağ Padişahları. Doğan Kitapevi. İstanbul.
KİLİSLİ Kadri, (1932). Kilis Tarihi, İstanbul.
Konyalı, İ. H. (1968). Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi, İstanbul:
Fatih Matbaası.
Lescot, R. 2001. Yezidiler. Avesta Yayınları. İstanbul.
Öztuna, Y. (1989). Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990). Cild 2. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara
Öztürk, M. (2004). 16. Yüzyilda Kilîs, Urfa, Adiyaman ve Çevresinda Cemaatler-Oymaklar. Fırat. Üni. Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No:7. Elazığ.
Öztürk, M. 2005. İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadaledaki Yeri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dargisi, S. 37 (Prof. Dr. Yücel Özkaya'ya Armağan).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Peçevî İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, cilt I., Ankara 1999.
Rafeq, A. The Revolt of Ali Pasha Janbulad(1605-1607) In the Contemporary Arabic Sources and its Sihnificanse. VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Ankara (III. Cilt).
Rasim, A. 2000. Osmanlı Tarihi. Cîld. 1. Hikmet Neşriyat, İstanbul.
Reşo, X. C. Mîrgeha Şêxan, Şingal û Kilîs. Kürt Tarihi, Sayı: 15, Sayfa: 34-45. İstanbul.
Sallabî, M. A. (2014). Zengiler Dönemi İslami İdarenin Yeniden Hâkim Kılınması. Ravza Yayınları. İstanbul.
Selim, H.H. (1974). La Famille Des Djoumblatt Du VIIe. Siécle A Nos Jours. Beyrouth, Liban.
Soyudoğan, M. Aşiretlerin Ekonomi Politiği Ya Da Olağan Şiddet: Osmanlı Ayıntab'ında Aşiret Eşkıyalığı Üzerine. Kebikeç, Sayı:21, Yıl: 2006, s.147-174.
Şerefxanê Bidlîsî, Şerefname(1597), Werger: Ziya Avcı, Weşanên Avesta, 2007. İstanbul.
Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi, 2003. Cild I-II. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Varlî, E. M. M. (hoko) Xanî. 1997. Dîroka Dugelên Kurdan (600-1500). Weşanên Sîpan, İstanbul.
Yılmaz, S. 2006. Mu'tazıd ve Müktefi Döneminde Abbasiler (279-295/892-908). Kayıhan Yayınları, İstanbul.

Perawiz

---

1 Xêrî Bozanî, Mîr Ceîferê Dasînî.
2 Yılmaz, Abbasiler, r. 164.
3 Sallabî, Zengîler Dönemi, r. 105-107.
4 James, Selahaddin ve Kürtler, r. 28-44.
6 Reşo, Mîrgeha Şêxan, Şingal û Kilîs.
7 Reşo, Mîrgeha Şêxan û Şengal û Kilîs(bi vî sernavî di gelek malperên internetêde heye.
8 Emecen (2012), Yavuz Sultan Selim, r. 231.
9 Çelik, XVI. Yüzyılda Hanedan Kurucu bir Osmanlı Sancak Beyi: CANBULAD BEY. r. 33.
10 Şerefname, r.: 322
11 Şerefxan, Şerefname, r. 320
12 Griswold (2011), Anadolu'da Büyük İsyan. r.: 111
13 Griswold (2011), ji Şidyak veduguheze: Anadolu'da Büyük İsyan, r. 119
14 Koçu, Dağ Padişahları, r.58.
15 Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r.:131.
16 Koçu, Dağ Padişahları, r.: 59.
17 Koçu, Dağ Padişahları, r.: 59.
18 Hammer, Osmanlı Tarihi, cîld 8, r. 70.
19 Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r. 131.
20 Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r. 131-132.
21 Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r. 147.
22 Gorayê Griswold Qûyûcû Mûrad Paşa bi ezbeta xwe sirbî bûye. Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r. 156.
23 Kerim (2011), Balkan Yarımadasında Kürtler, 307.
24 Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r. 155.
25 Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r.161.
26 Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan.
27 Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi 2. Cilt.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[28] Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan.
[29] Koçu, Dağın Padişahları, r. 62.
[30] Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r. 173.
[31] Koçu, Dağ Padişahları, r. 65.
[32] Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r. 178.
[33] Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, r. 181.
[34] Di Rûz-nameya Sefera Rewan û Tebrêzê ya Siltan Mûradê IV. da navê Mistefayê kurê Canpolat derbas dibe. Çaxa Mîremîranê Rûmeliyê bûye, tevî vê seferê, li ser riya vegerê Siltan Mûrad ew ji mîrêmirantiyê azil kiriye. (Zeyrek, Ali. IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûz-namesi. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.)
[35] Barkey, Eşkiyalar ve Davlet, r.: 192.

CANPOLAT HANEDANI VE DEVLET KURMA DENEYİ

Özet:

ELİ PAŞAYE CANPOLATZADEİkürtler, Orta Doğu'da Araplar, Farslar ve Türklerden sonra en büyük etnik gruptur. EyyubiDevleti'nden sonra Kürtlerin yeni bir devlet kuramadığı bilinmektedir. Bazı Kürt hanedanlarının, Kürdistan'ın çeşitli bölgelerinde aşiret yönetimi yoluyla varlığını sürdürdüğü biliniyor. Bu hanedanların önemli bir kısmı Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yurtluk-ocaklık statüsüyle yönetimlerini sürdürmüşlerdir. Bu hanedanlardan biri de Canpolat Hanedanı idi. Merkezleri Kilis şehri idi. Bu hanedanın son üyesi Ali Paşa (1605-1607) Halep Beylerbeyliğini zorla ele geçirdi. Hata Şam'ı da egemenliğine aldı. Lübnan Şeyhleri ve Dürzilerle ittifak kurdu. Osmanlı, Ali Paşa'nın bu Defacto beylerbeyliğini engelleyemedi. Bağımsız bir devlet kurmak isteyen Ali Paşa, o dönemdeki bazı Avrupa devletleriyle diplomatik ilişkiler kurarak onlardan ateşli silahları temin etmek istedi. Avrupalılar için Halep önemli bir ticaret merkeziydi.

Osmanlılar, Ali Paşa'nın niyetini anladı. O dönemde Osmanlı Devleti'nin vezir-i azamı Kuyucu Murad Paşa idi. Kuyucu Murad Paşa, Avrupalılar ve Safeviler ile savaşı durdurdu ve Ali Paşa'nın devlet kurma çabalarını bertaraf etmek için tedbirler almaya başladı. Kuyucu Murad Paşa Osmanlı ordusunu sefere hazırladı ve yola çıktı. Toros Dağları'na kadar gideceği yeri belli etmedi. Safevilerin üzerine gittiği sanılıyordu. Toros Dağları'nı geçtikten sonra Canpolatların bölgesine yöneldi. Tarsus ve Adana'yı fethetti, ardından İskenderun'a yakın Amanos Dağlarında dar bir vadide Ali Canpolat'ın ordusu ile savaşa tutuştu. Canpolat'ın ordusu sakbân süvarilerden oluşuyordu. Osmanlı ordusunda ateşli silahlar ve cehennem topları vardı. Dar vadide topların patlamasıyla atlar ürktü. Ali Paşa'nın ordusu bozguna uğradı.

Kuyucu Murad Paşa, Canpolat'ın ordusunun yendikten sonra Afrin, Cum Ovası, Kilis ve Halep'te büyük katliamlar yaptı.

Ordusu bozguna uğrayan Ali Paşa Milan aşiretlerinden kendisine yeni bir ordu hazırlamak için Berriye 'ye (Urfa, Haran, Viranşehir ve Ceylanpınar) gitti. Nedeninin tam

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

olarak bilmiyoruz ama orada fikrini değiştirip Asitan'a (İstanbul) gitti. Ali Paşa, Kuyucu Murad Paşa'nın İstanbul'a dönüşünden önce Osmanlı Padişahı I. Ahmed'in (1604-1617) huzuruna çıktı. Sultan Ahmed onu affetti ve onu bugünkü Romanya'nın Temeşvar şehrine vali olarak atadı. Şehir ahalisi ve yeniçeriler bunu kabul etmediler. Ali Paşa Canpolat yeniçerilerin zorbalığı yüzünden Belgrad'a kaçtı. Ali Canpolat 1611'de Vezir Kuyucu Murad Paşa'nın emriyle burada idam edildi.

Anahtar Kelimeler**:** *Canpolatoğulları, Ali Paşa Canpolat, Kuyucu Murat Paşa, Kilis Sancağı, Halep Beylerbeyliği.*

CANPOLATAN DYNASTY AND STATE BUILDING EXPERIMENT ELI PASHAYE CANPOLATZADEI

Abstract:

Kurds are the largest ethnic group in the Middle East after Arabs, Persians and Turks. It is known that the Kurds could not establish a new state after the Ayyubid State. It is known that some Kurdish dynasties continued their existence through tribal rule in various regions of Kurdistan. A significant part of these dynasties continued their rule with the status of yurtluk-ocaklık under the sovereignty of the Ottoman Empire after the Battle of Çaldıran (1514). One of these dynasties was the Canbulad Dynasty. Their center was the city of Kilis. Ali Pasha (1605-1607), the last member of this dynasty, seized the Aleppo Governorate by force. Also took Damascus under its sovereignty. He allied himself with Lebanese Sheikhs and Druze. The Ottomans could not prevent this Defacto governorship of Ali Pasha. Ali Pasha, who wanted to establish an independent state, wanted to establish diplomatic relations with some European states of that period and procure firearms from them. For Europeans, Aleppo was an important trade center.

The Ottomans understood Ali Pasha's intentions. At that time, the grand vizier of the Ottoman Empire was Kuyucu Murad Pasha. Kuyucu Murad Pasha stopped the war with the Europeans and the Safavids and began to take measures to thwart Ali Pasha's efforts to establish a state. Kuyucu Murad Pasha prepared the Ottoman army for the expedition and set out. He did not specify where he would go as far as the Taurus Mountains. It was thought that he was going against the Safavids. After passing the Taurus Mountains, he headed towards the Canbulat's region. He conquered Tarsus and Adana, then went to war with Ali Canbulad's army in a narrow valley in the Amanos Mountains near Iskenderun. Canbulad's army consisted of sakban cavalry. There were firearms and hell balls in the Ottoman army. The horses were startled by the explosion of the cannons in the narrow valley. Ali Pasha's army was defeated.

Kuyucu Murad Pasha committed great massacres in Afrin, Cum Plain, Kilis and Aleppo after Canbulad's army was defeated.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Ali Pasha, whose army was defeated, went to Berriye (Urfa, Haran, Viranşehir and Ceylanpınar) to prepare a new army for him from the Milan tribes. We do not know exactly why, but there he changed his mind and went to Asitan (Istanbul). Ali Pasha appeared before the Ottoman Sultan Ahmed I (1604-1617) before Kuyucu Murad Pasha returned to Istanbul. Sultan Ahmed forgave him and appointed him governor of the present-day Romanian city of Timișoara. The people of the city and the janissaries did not accept this. Ali Pasha fled to Belgrade because of the tyranny of the janissaries. Ali Pasha Canbulad was executed here in 1611 by the order of Vizier Kuyucu Murad Pasha.

Keywords: *Canbulads, Canbuladoglu Ali Pasha, Kuyucu Murat Pasha, Kilis Sanjak, Aleppo Governorate.*

هەوالنامەی کتێب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

Li Kurdistanê Pêjna Tenzîmatê (Emînê Emaneta Me'denan Yûsûf Zîya Paşa û Terzê Rêveberîya Wî Wekî Numûne)

Dr. Öğr. Üyesi. Yaşar KAPLAN
Zanîngeha Hakkari- Fakûlteya Îlahîyatê- Beşa Dîroka Ayînan/ Turkiye

Kurte:

Di dîroka Dewleta Osmanî û kurdan da ragehandina Fermana Tenzîmatê werçerxeke gelek girîng e. Bi vê fermanê ve her çend desthelatdarîya sultanan hinek hatibe kêmkirin jî otorîteya hukmê merkezî li ser her kuncekî dewletê hatîye sepandin. Mîrgehên kurdan piranî bi şiklê hukûmet û yûrtlûq ocaqliq bi dewletê ve hatibûn girêdan û di rêveberîya navxweyî da xudan selahîyeteke berfireh bûn. Di çarçova sepandina hukmê merkezî da mîrgehên kurdan yek bi yek hatin rakirin û deverên wan bi rê ve dibirin, bi hemî alîyan ve keftine bin destê rêveberîya merkezî. Lê belê pêvajoya cîbecîkirina hukmê merkezî bi şiklekî sanahî û bi carekê pêk nehat. Mîrên kurdan li dijî vê çendê derkeftin û encama şer û pevçûnên giran ev pêvajo gehişte encamê. Bizavên Dewleta Osmanî yên ji bo sepandina hukmê merkezî xudan paşxaneyeke encama hinek guhorînên sîyasî, îdarî, aborî û civakî ye. Hêj di berî ragehandina Fermana Tenzîmatê bizavên derbarê sepandina hukmê merkezî bi şiklekî dest pê kirine. Taybetî di serdemê Yûsûf Zîya Paşayê (m. 1817) rêveberê Emaneta Me'denên Humayûn da ku yek ji girîngtirîn dahata malî ya Dewleta Osmanî bû, li Bakûrê Kurdistanê dest bi sepandina hukmê merkezî û kêmkirina desthelatdarîya mîrên kurdan hatîye kirin. Yûsûf Paşa ji bilî rêveberîya Emaneta Me'denan a domdirêj, di eyaletên Kurdistana Osmanî di nav da hatî dabeşkirin ên wekî Dîyarbekir, Erzerûm, Heleb û Bexdayê jî walîtî kiribû û ev çende, derbarê ehwalê kurdan da bûbû egerê şarezabûna wî. Bizavên Yûsûf Paşa yên derbarê cîbecîkirina hukmê merkezî yên Kurdistanê bala sultanî kêşabû û ew hatibû teqdîrkirin û bi payeyên sedrezamî û sereskerî ve hatibû teltîfkirin. Di vê meqalê da bi berfirehî li ser bizavên Yûsûf Zîya Paşa yên derbarê sepandina hukmê merkezî li Kurdistanê yên di dawîya sedsala 18an û despêka sedsala 19an, terzê reveberî û desthelatdarîya wî ya berfireh, peywendîyên wî yên di gel kurdan, bikarînana hêza leşkerî li dijî kurdan û encamên polîtîkayên wî yên rê li ber cîbecîkirina Tenzîmatê sanahî kirî, bête rawestan. Armanca gotarê, berî Fermana Tenzîmatê, di çarçova rêveberîya Yûsûf Zîya Paşa da pêşkêşkirina wêneyekî giştî yê Bakûrê Kurdistanê an jî bakûrê Feratê ye.

Peyvên Sereke: *Yûsûf Zîya Paşa, Emaneta Me'denên Humayûn, Tenzîmat, Mîrgehên Kurdan, Hukmê Merkezî*

Destpêk:

Nîva sedsala 18an ya duyê û nîva sedsala 19an a yekê ji ber ku gelek guhorînên sîyasî û civakî encam dane hem di dîroka kurdan da hem jî di dîroka Osmanîyan da sefheyeke gelek muhîm e. Guhorînên van sed salan di talîyê da bi rakirina mîrgehên kurdî yên ser bi Osmanî û sepandina hukmê merkezî li Kurdistanê ve emcam da. Her çend

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

derbarê pêvajoya rakirina mîrgehên kurdan û encamên wê da gelek xebat hatibine kirin jî derbarê paşxana van guhorînan xebatên hejî nehatine kirin. Divê bête zanîn ku ev guhorîn ji nişka ve çênebûne û paşxaneyeke tijî rûdan û çalakî heye. Taybetî rola Yûsûf Zîya Paşa û Emaneta Me'denên Humayûn a qismekî muhîm ê Bakûrê Kurdistanê vedigirt nehatîye vekolîn. Heke rola Yûsûf Zîya Paşa wekî şexs û rola Emaneta Me'denan wekî rêveberîyeke îdarî û malî baş nehête zanîn an jî berbanga Tenzîmatê bi rengekî zerdûzelal nehête raçavkirin di têgehiştina vê pêvajoyê da dê nuqsanî çêbît. Çunkî Muşîrîyên Sêwas, Dîyarbekir û Erzerûmê yên bi cîbecîkirina Tenzîmatê li Kurdistanê û rakirina mîrgehên kurdî ve mujîl bûyî, li ser bingehê Emaneta Me'denan û mîrasa Yûsûf Zîya Paşa hatine avakirin.

Emaneta Me'denan a Yûsûf Paşa nêzîkî bîst salan emînî û rêveberîya wê kirî di nav dahatên Dewleta Osmanî da cihekî taybet hebû. Yûsûf Zîya Paşa di dema emînîya xwe da hinek guhorînên îdarî êxistine rêveberîya vê emanetê û sînorên îdarî yên vê emanetê wekî pêgehek ji bo sepandina hukmê merkezî bi kar îna. Paşê ev terzê rêveberîya xwe di serdemê walîtî, wezîrî û sedrezamîya xwe da jî tetbîq kir. Bizavên Yûsûf Paşa yên ji alîyê dewletê ve encamên serkeftî bi dest êxistî bû egerê wê çendê ku bala sultanî bikêşît û dergehên payeyên bilind ji bo wî vebin. Lewra bi desthelatdarîyeke berfireh û xurt ve piranîya Bakûrê Kurdistanê kefte destê wî da. Wî çi bi dilxweşkirin an jî pirî caran bi çavtirsandin û çewisandinê ve bizava xurtkirina hukmê merkezî û wergirtina her cûre bacekê kir. Lê belê sererayî rola paşa ya girîng ew nebûye mijara vekolînên derbarê dîroka kurdan.

Derbarê jîyan, karmendî û teserûfên Yûsûf Paşa da jêderê serekî pirtûka bi navê Zîyaname ya Îzzet Hesen Efendîyê Darendeyî nivîsî ye. Îzzet Efendî ji sala 1791ê wê ve wekî berdesk û kâtibê Yûsûf Paşa xebitîbû. Wî, pirtûka xwe di navbera salên 1803-1804ê da nivîsîye û tê da behsê emînîya Me'dena Humayûn, walîtî, sedrezamî, sereskerî û sefera Misrê ya Yûsûf Paşa diket. Di pirtûkê da bi berfirehî behsê rêveberîya paşa ya Kurdistanê, seferên wî yên leşkerî yên dijî kurdan û sefera Misrê tête kirin. Herwesa me di gelek cihan da ji arşîvên Osmanî sûd wergirt.

Emaneta Me'denên Humayûn:

Me'den, di nava dahatên xezîna devleta Osmanî da samanekî serekî bû û wekî "warîdata cesîme" dihate binavkirin. Me'denên ji kanên me'denan dihatin derêxistin ji bo derbxanê (cihê darijtina pareyan), topxane, tersane (cihê çêkirina keştîyan) û cebexane (cihê çêkirina çek û teqemenîyên şerî) dihatin rêkirin û di wan deran da dihat bikarînan. Di sedsala 18 û 19an da dema Osmanî beramberî dewletên Ewropî bi paşvemana xwe hesîyayî pirtir giringî da vî biwarî. Kanên me'denan yên Erxenî û Kebanê yên di nava îdareya Eyaleta Dîyarbekrê berê hinek caran girêdayî muqata'aya[1] me'denî ya Gumîşxane û hinek caran jî wekî muqata'ayeke serbixwe ya girêdayî derbxanê dihate rêvebirin (Tızlak, 1991, p. 24) (Tızlak, 2000, p. 926). Di nîva dawîyê ya sedsala 18an da ji ber girîngîya van herdû me'denan, ev herdû me'den di bin banê yek rêveberîya serbixwe ya bi navê Emaneta Me'denên Humayûn (Meadin-i Hümayun Emaneti) hate rêkêxistin. Her çend wisa tête qebûlkirin ku ev îdare di 19î Adara 1775an hatibe avakirin jî (Tızlak, 1991, p. 26) li dû hinek belgeyan ev îdare berî hîngê di sala 1764ê da hatîye avakirin (Alanoğlu, 2017, p. 297). Di kanên Emaneta Me'denên Humayûn da me'denên wekî zêr, zîv, risas, sifir (paqir) û murdeseng dihatin derêxistin (Tızlak, 1991, pp. 197-221).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

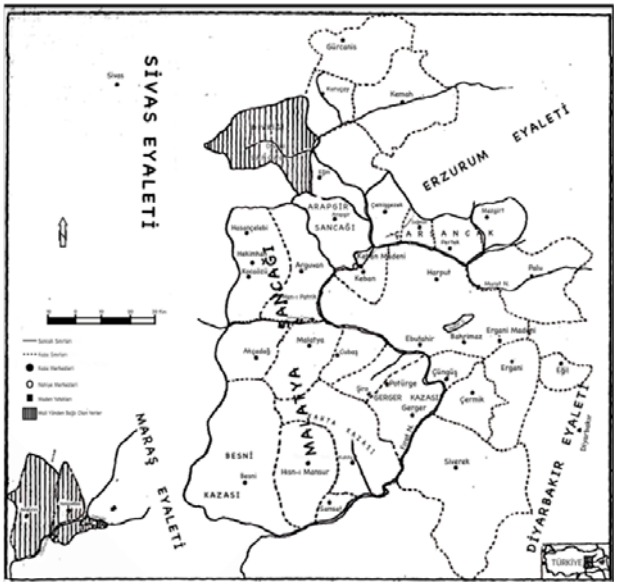
Fermana 19î Adara 1775ê ya derbarê avakirina Emaneta Me'denên Humayûn ya bo walîyên eyaletên Dîyarbekrê û Sêwasê hatîye rêkirin, ji bo têgehiştina îdareya nû hatî avakirin, îfadeyên sêrincrakêş vedihewînît. Berî her tiştekî me'denên Keban, Erxenî û yên ser bi wan ve wekî muqata'ayên mucessem û mu'ezem hatine destnîşankirin. Di nivîsên demên cuda da hatîne nivîsîn da jî ev çende tête dubarekirin û ew der wekî serekanîya beytulmal, xezîneyên xeybî yên dewletê, mezintirîn warîdat, metbexa kîmyayî û ûmûr-û muhîmme tête danasîn (Tızlak, 1991, pp. 26-27). Wekî ji van îfadeyan dîyar dibît ev me'dene wekî yek ji girîngtirîn dahata dewletê tête dîtin. Ji ber girîngîya van me'denan, emaneta nû, bi nîzamateka cuda ve serejinû hatîye rêkêxistin û bi dana hinek payeyên nû ve îdareya wê hatîye serbixwekirin. Emaneta Me'denên Humayûn bûye xudanê "serbestîyet" û "ber vechê îstîqlalîyet"ê û erdên girêdayî vê emanetê jêrdestê îdareya eyaletên Dîyarbekrê û Sêwasê hatine derêxistin. Êdî ev der ji alîyê emînê vê emanetê ve hate birêvebirin û rêvebirina her karekî 'edlî, mulkî, aborî, leşkerî û sîyasî ve bû rêveberîyeke musteqîl (Tızlak, 1991, pp. 28-31). Ji bilî îdareya me'denan, te'yînkirina hakim, senceqbegî û voyvodayên[2] deverê, çareserkirina de'wayên şer'î, komkirina her cûre bacekê, pêkînana asayîşê û her karekî dî ji alîyê emînên emanetê ve hate rêvebirin. Ya ji hemîyan muhimtir ewe ku Eyaleta Me'denên Humayûn şîya hêzên leşkerî ava biket û di demên pêdivî da wan bikarbînît (Tızlak, 1991, pp. 61-76) (Tızlak, 2000, pp. 930-934). Bi vî rengî Eyaleta Me'denên Humayûn ji şiklê rêveberîyeke aborî derkeft û wekî eyaleteke serbixwe lê hat. Senterê revebirîya Emaneta Me'denên Humayûn demeke dirêj Keban bû. Ji sala 1833yan wê ve bajarê Xarpêtê bû merkeza reveberîyê (Tızlak, 1991, p. 59).

Di destpêkê da piranîya deverên dikeftin nava îdareya Emaneta Me'denên Humayûn ji eyaleta Dîyarbekrê hatibûn wergirtin. Lê belê bi borîna demê ra gelek deverên ser bi eyaletên Sêwas, Erzerûm û Maraşê jî li vê emanetê hatine zêdekirin. Emaneta Me'denan îro bi temamî teqabulî bajarên Xarpêt (Elaziğ), Meletîye, Bîngol (Çewlîg) û Dersîmê (Tuncelî) diket û herwesa evê emanetê bajarên wekî Semsûr, Erzîngan, Dîyarbekir û Ruha jî qismen vedigirt. Di nava sînorên Eyaleta Me'denên Humayûn da ev kanên me'denan hebûn: Keban, Erxenî, Ûyûm (Darende), Tewfîq (Şîro, Gerger, Kahta, Potûrge yên ser bi sencaqa Meletîyê), Elbîstan. Herwesa di nava sînorên emanetê da ev sencaq, qeza û lîwa hebûn: Erzingan, Gurcanis (Refahîye), Kuruçay, Kemah, Exîn, Çarsencaq (Çemişgezak, Saqeman, Pertek, Mazgirt), 'Erebgîr, Palû, Keban, Ebu Tahîr, Erxenî, Çungûş, Çermîk, Gerger, Kahta, Hekîmxan, Gêlê (Egîl) û Sêwereg (Tızlak, 1991, pp. 33-49).

Rêveberîya Emaneta Me'denên Humayûn bi şiklekî musteqîl hebûna xwe heta sala 1836ê dewam kir. Di vê salê da bi avabûna Muşîreta Sêwasê ve Emaneta Me'denên Humayûn daxilî vê muşîrîyetê bû û serbixwebûna xwe (ber wechê îstîqlalîyet) wenda kir. Lê belê Muşîr Hafiz Mihemed Paşa ku bi rakirina mîrgehên kurdan ve dihête nasîn, bajarê Xarpêtê wekî merkeza muşîrîyê bi kar îna û li wê derê rûnişt. Dema sala 1839ê Muşîrîyeta Dîyarbekrê hate avakirin û Emaneta Me'denan daxilî vê muşîrîyeta nû bû. Di sala 1845ê Fermana Tanzîmatê li Muşîrîyeta Dîyarbekrê hate cîbecîkirin û hîngê Emaneta Me'denên Humayûn wekî senceqekê hate dîyarkirin. Ji bo vê sencaqê qaymeqamek û ji bo qezayên ser wê ve jî mudîr hatine te'yînkirin. Her çend di rêveberîya aborî da wekî berê serbixwe mabe jî ji alîyên dî ve serbixwebûna xwe wenda kir. Di heman salê da bi avakirina Eyaleta Xarpêtê ve Emaneta Me'denên Humayûn di gel Xarpêt, Sêwereg û Dêrsimê bû yek ji çar

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

senceqên vê eyaletê (Tızlak, 1991, pp. 77-85). Bi avakirina muşîrîyetan û cîbecîkirina Tenzîmatê ve Emaneta Me'denên Humayûn, ji bo binecihkirina polîtîkayên merkezîbûnê û rakirina mîrgehên kurdan bû pêgehekî serekî û ev pêvajo ji wê derê hate rêvebirin.

Nexşe 1: Di sala 1825ê Emaneta Me'denên Humayûn (Tızlak, 1991, p. 54).

Di nava sînorên rêveberîya Emaneta Me'denên Humayûn da her çend piranî kurd (kurmanc û zaza) hebin jî herwesa rêjeyeke baş a tirk, ermen û suryanîyan jî hebû. Kurdên wê deverê ji sunnî û elewîyan pêk dihatin. Qismekî mezin ê Emaneta Me'denên Humayûn li ser erdnîgarîya mîrgeha Mirdêsî (Gêl, Palû û Çermîk) û mîrgeha Çemîşgezakê (Mazgird, Pertek, Saqeman û Dêrsim) hatibû avakirin. Di wê serdemê da Mîrgeha Mirdêsî statûya xwe ya hukûmetê (Gêl û Palû) û yurtluq-ocaqliqê (Çermîk) diparast. Lê belê Mîrgeha Çemîşgezakê di dawîya sedsala 17an da statûya xwe ya hukûmet û yurtluq ocaqliqê ji dest dabû û wekî muqata'ayan bi rêka voyvodan ve dihate rêvebirin (Ünal, 1991, p. 263). Beramberî vê çendê îdareya Osmanî li Dersîmê binecih nebûbû. Wekî ji van agahîyan dîyar dibe qismekî muhim ê Bakûrê Kurdistanê di nava Emaneta Me'denên Humayûn da dima. Vê emanetê bi taybetîyên xwe yên îdarî ve, serkêşîya cîbecîkirina polîtîkaya merkezîkirinê kir û paşê sepandina hukmê merkezî hêdî hêdî sîrayetî derdora wê kir. Taybetî di dema emînê vê emanetê Yûsûf Zîya Paşa da bizavên cîbecîkirina merkezîyetê werareke baş girt. Dema ji bilî rêveberîya vê emanetê walîtîya Erzerûm û Dîyarbekrê jî ji bo paşayê navborî hatîye tewcîhîkirin, hîngê hema hemî rêveberîya Bakûrê Kurdistanê kefte destê wî da û bi vî şiklî berî ragehandina Tenzîmatê meydan ji bo sepandina hukmê merkezî hatîye amadekirin. Ji bo têgehiştina vê pêvajoyê bi hûrgilî nasîna terzê siyaset û rêveberîya Yûsûf Zîya Paşa gelek girîng e.

Yûsûf Zîya Paşa:

Yûsûf Zîya Paşa, derdora 1750ê hatîye dinyayê. 'Eslê xwe gurcî ye û ji koleyên Hecî Mustefa Axayê Benî ye. Di zarokî û xortanîya xwe da perwerdeyeke baş dîtîye. Di dema walîtîya Ispanakçi Mustafa Paşa ya Erzerûmê da di gel maîyeta wî hatîye deverê. Di gel sermîyanê xwe çûye hecê û di rêka vegerê da hatîye ve Stenbolê. Dema Çîl Mihemed Emîn Axa wekî emînê Keban û Erxanîyê hatîye te'yînkirin, ew jî bi karê muhurdarîyê di gel wî hatîye Kebanê (1779). Ev karê xwe di dema emînê nû Yegen Mihemed Axa da jî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

berdewam kir. Ji bilî muhurdarîyê wekî karê serperiştîya hêzên leşkerî yên dijî kurdan da jî cih girt. Di sala 1781ê hate Stenbolê. Dema Yegen Mihemed Axa di sala 1784ê mirî ji ber şarezabûna wî ya deverê û karê me'denê bo Kebanê hate rêkirin û di sala 1786ê wekî emînê Emaneta Me'denên Humayûn hate te'yînkirin. Yûsûf Zîya Paşa di nava emsalên xwe da ji hemîyan zêdetir ev kare bi kirîye û di navbera salên 1785-1799 û 1807-1811ê da wekî emîn kar kir. Yûsûf Zîya Paşa, di dema emînîya xwe da di berfirehkirina kapasîteya kanan, peydakirina kanên nû, zêdekirina hilberîna me'denan, dabînkirina sotemenîyê û te'mînkirina asayîşa deverê ve bala sultanî kêşa. Ji ber van serkeftinan di gel emînîya emanetê, sencaqa Meletîyê bo hate tewcîhkirin. Paşê bi payeya wezîrîyê ve hatîye teltîfkirin (1792-1793) û bi rêzê ve walîtîya Eyaleta Dîyarbekrê (1793-1794), Eyaleta Erzerûmê (1794-1798), Eyaleta Çildir (1796-1797), muhassalîya Canîk û dîsa walîtîya Eyaleta Qeremanê (1797), Eyaleta Trabzonê (1797-1798) ji bo wî hatîye raspartin. Yûsûf Zîya Paşa cara pêşîyê di serdemê Sultan Selîmê IIIyê (1798-1805) û cara duyê di serdemê Sultan Mehmûdê IIyê da (1809-1811) du caran sedrezamî kirîye. Taybetî ji ber terzê sîyaseta xwe ya caran tund û caran nerm şîya otorîteya dewletê li deverê ava bike û dahatên dewletê zedê bike. Vê çendê bala sultanî kêşa ser wî. Dema Dewleta Fransayê bi serkêşîya Napolyon Bonaparte welatê Misrê dagirkirî (1798), ji bo xelaskirina Misrê wekî Sedrazam û serokê hêzên Osmanî hate wezîfedarkirin. Di navbera salên 1798-1802yê da bi sefera Misrê ve meşxûl bû û bi rengekî serkeftî vegerî Stenbolê. Di sala 1805ê xwe ji sedaretê vekêşa. Di sala 1806ê walîtîya Eyaleta Trabzon û Erzeromê, 1807ê walîtîya Eyaleta Bexda û Helebê bo hate raspartin. Di sala 1807 walîtîya Qersê û li dijî Rûsan sereskerîya şerqê kir. Di şerê Osmanî û Rûsan ê di sala 1809ê da dîsa wekî sadrazam û seresker hate te'yînkirin. Lê ji ber têkçûna Osmanîyan a di şerî da di sala 1811ê da ji wezîfê hate wergirtin. Herwesa di heman salê da ji emînîya Emaneta Me'denan jî hate wergirtin û li Rodosê hate bicihkirin. Di sala 1817ê da li girava Seqizê mir. Dema Paşa ji sedareta ewilî hatîye wergirtin ji ber ku mal û samanê wî li ser jina wî qeyd kirîbû, mal û samanê wî nehatibû musaderekirin. Lê belê dema jina wî di sala 1812ê da mirî serrafê wî Migirdîs hatîye gazî kirin û hemî mal û samanê wî hatîye tesbîtkirin û musaderekirin. (Erkutun, 2004, pp. 14-19) (Beydilli, 2013, pp. 34-36) (Sansar, 2019, pp. 10-109).

Yûsûf Zîya Paşa di gel emînîya Emaneta Me'denan wezîfeyên walîtî, wezîrî û sedrazamî pêkve kirîne. Lê belê karê wî yê serekî û 'eslî emînîya emanetê bû ku nêzîkî 19 salan ev kare kirîye. Ew di cara ewilî bi seferên leşkerî yên dijî kurdan ve hatîye nasîn (Erkutun, 2004, p. 106) û serkeftinên wî bala sultanî kêşane. Peydakirin û derêxistina me'denan û neqilkirina wan ya bi ewlehî, rê li ber wî vekirîye û wî jî ev çende ji bo firehkirina sînorên emanetê û zêdekirina îmtîyazên wê bi kar înaye. Ev karê bi şiklekî dûr û dirêj pêkînayî derê wergirtina payeyên bilindtir bo wî vekirîye. Wî, di dema rêveberîya emanetê da unsîyetek di gel deverê peyda kirîye, di rêveberîyê da gelek şareza bûye û ev şarezayî bûye palder ku bi wezîfeyên mezintir ve bête teltîfkirin. Tecrûbeya rêveberîya emanetê, li ser terzê sîyaset û rêveberîya wî gelek te'sîr kirîye. Ew di vê pêvajoyê da bûye xudanê mantelîya karsazekî û karên dewletê bi vê têgehiştinê ve îdare kirîye. Karê xwe bi mentiqa ticarekî di çarçova hesab kar û zererê da helsengandîye.

Terzê Reveberîya Yûsûf Zîya Paşa ya li Deverê:

Emaneta Me'denên Humayûn berî her tiştekî ji bo hilberîna cewherên di kanên deverê hatibû avakirin. Li dû vê çendê hemî îmkanên deverên ser bi emanetê ji bo

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

pêkhatina vê çendê hatibûn seferberkirin. Di vê noqtê da divêt bête dîyarkirin ku ji bo Emaneta Me'denên Humayûn zehmetîya serekî hilberîna me'denan nebû. Arîşe û bargiranîya esasî dabînkirina sotemenîyê, bi şiklekî rêkûpêk neqilkirina vê sotemenîyê bo firinên me'denan û di pêkînana van xizmetan da parastina ewlekarîyê bû. Emaneta Me'denên Humayûn ji bo rêvebirina van karan sîstemek avakiribû. Li dû vê sîstemê li ser deverên emanetê yên xudan daristan bi şiklekî 'eynî dabînkirina sotemenîyê (komir/rejî û qurmedaran) û li ser deverên emanetê yên bê daristan jî beramberî sotemenîyê wergirtina baceke neqdî hatibû sepandin. Mîrgehên wekî Palû, Gêlê û deverên wekî Çarsenceq, Kocaozî, Arxûwan, 'Erebgîr, Akçadax û 'eşîretên wekî Zîve û Parçikan bi dabînkirin û neqilkirina komirê/rejîyê ve mukelef bûn. Deverên wekî Kemah, Kuruçay, Gurcanis, Exîn bi dabînkirin û neqilkirina qurmedaran ve mukellef bûn. Darên dihatin birîn li erdên dîyarkirî dihatine sotin û dikirin rejî. Ji ber birîna daristanan êdî darûbar kêm bûbûn û daristanên heyî li erdên dûr û asê mabûn. Komir û qurmedar piranî bi rêka kelek û beleman ve ji çem û rûbaran derbaz dikirin û digehandin Kebanê. Qeza Xarpêtê, senceqa Meletîyê, Dîwrîxî, qeza Çungûş, Çermîk, Sêwereg û hinek nahîye jî bi dana baceke neqdî ve mukellef bûn (Tızlak, 1991, pp. 278-303).

Wekî ji van agahîyan dîyar dibît tiştê ji bo Emaneta Me'denên Humayûn ji hemîyan muhimtir dabînkirin û neqilkirina sotemenîyê bû. Bi rêkûpêkî pêkhatina vî karî jî girêdayî parastina ewlekarîyê bû. Rêveberîya me'denan kurd wekî yek ji mezintirîn hokarên têkdana ewlekarîyê didîtin. Ji ber vê çendê hemî bizava Yûsûf Zîya Paşa li dor sepandina hukmê merkezî û nehêlana hêzên derveyî emînîyê dizivirî. Ev rewşe di nivîseka serê sala 1812ê bo Stenbolê hatîye rêkirin da bi eşkerayî dîyar dibît. Di vê nivîsê da tête dîyarkirin ku Me'denên Humayûn ên Keban û Erxenî warîdata mu'ezzem û ceybî humayûn e (berîka padîşahî ye). Divêt di her hal û her wextî da bi başî bête rêvebirin û ji xerabûn û zererê bête parastin. Li dû nivîsê hemî der û dorên me'dena navborî ji kurdan û eşqîyan pêk têt. Ji ber ku bi borîna demî ra erdên komir û qurmedar jê têne dabînkirin êdî dûr ketine, qûwet û nufûza karbidestên rêveberîya me'dena humayûn heke lawaz bibît, kurd û eşqîyayên firsetê digerin dê bibine rêgirê veguhastina komir û qurmedaran û herwesa dîyar e ku ji bo têkdana nîzama Me'denên Humayûn dê bizavê bikin. Di halê hazir cudakirina Yûsûf Zîya Paşa ya ji sedaretê li nav xelkê deverê belav bûye û heke dewlet bizavekê bo zêdekirina hêza nufûza emînê me'denê neke, ji hemî rexan ve hemî dê serê xwe rakin û meslehetê xerab bikin. Bi xwe di vê demê salê û serê meha adarê emînên me'denê ji sermayeya ber destê xwe pareyan belav dikin. Heke di vî zurûfî da îxtîlalek bête meydanê sermaye dê xusareteke mezin bibînît û hilberîna Me'dena Humayûn dê sektedar bibît. Divêt Me'dena Humayûn an dîsa jêrdestê Yûsûf Paşa bît an jî ji bo yekî din bête îhalekirin. Heke emr û îrada senîye hebît divêt nehêt paşêxistin. Çi nebît ji bo pêknehatina îxtîlalekê heta yek tête te'yînkirin, bila bi destekî sivik rêveberîya Me'dena Humayûn wekaleten ji bo karmendê wê Ehmed Paşa bête tewcîhkirin (HAT. 565.27729). Wekî ji vê nivîsê dîyar dibît piştî Yûsûf Paşa ji sedaretê hatîye wergirtin da ku di rêvebirina me'denan da valahîyek peyda nebe, daxwaza emînekî nû tête kirin. Kurd wekî yek ji girîngtirîn egerê sektedarkirin û têkbirina dahata me'denê têne pênasekirin û herwesa em baş têdigehin ku Yûsûf Paşa di wextê xwe da li dijî vê çendê bizaveke xurt kirîye. Herwesa Yûsuf Paşa bi xwe jî di nivîseka xwe ya di sala 1809ê bo Stenbolê rêkirî da îşaretê didet vê çendê. Di nivîsa xwe ya derbarê tenkîlkirina kurdên Bêhisnî ya ser bi Meletîyê da wiha dibêjît: "Ji bilî wê çendê ku mîzaca wan (kurdan) meyîldarê îxtîlal û

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

fesadê ye, der û dorên me'dena humayûn tenê bi taîfeyên eşqîyayên kurdan ve girtîye û heke bi nîzamê ve nehêne girêdan an jî daxilî nîzamê nebin rêveberîya me'denan dê sektedar bibît" (TS.MA.e 898.15). Yûsûf Paşa di îfadeyên xwe da wekî piranîya rêveberên Osmanî ji bo kurdan peyva "şaqî" bi kar tîne. Wisa dîyar e ku kurdên derveyî hukmê merkezî an kurdên ku naxwazin bikevin li nav çerxa rêveberîya dewletê an jî kurdên ku ji bo ji destnedana serbixwetîya xwe bizavê dikin wekî "şaqî" tênebinavkirin. Beramberî vê çendê kurdên bi her awayî hukmê merkezî qebûl dikin jî wekî "se'îd" tênepênasekirin.

Teserûfên Wî yên Îdarî:

Wekî li jorê hatîye îfadekirin Emaneta Me'denên Humayûn li ser esasê "serbestîyet" û "ber vechê îstîqlalîyet"ê hatibû rêkêxistin. Bi vê taybetîya xwe ve ew hem jêrdestê walîyên eyaletên cîran hatibû derêxistin hem jî di her cûre teserûfeke navxweyî da hatibû serbixwekirin. Lê dema di rêveberîya Yûsûf Zîya Paşa da hem payeya wezîrîyê bo wî hatîye danê û hem jî bi payeya walîyatîya eyaletên deverê yên wekî Dîyarbekir, Erzerûm, Çildir û Trabzonê ve jî hatîye wezîfedarkirin, hîngê reveberîya devereke berfireh bi carekê kefte destê wî da. Ji ber vê çendê me divêt teserûfên wî ên îdarî wekî yên navxweyî (Emaneta Me'denê) û yên derveyî (walîyatîya eyaletên cîran) dabeş bikin.

Di rêveberîya îdarî ya emanetê da cihêrengîya serekî di teserûfên derbarê mîrgehên kurdî yên wekî hukûmet û yurtlûq Ocaqliqê da dîyar dibin. Hukûmetên Palû û Gêlê û senceqa Çermokê yên di nav Emaneta Me'denê da berê ji alîyê walîyên eyaletan ve dihatin rêvebirin. Li dû vê çendê mîratî bi qeydê heyat ji bo her mîrekî dihat terxankirin. Lê belê di sedsala 18an wê ve ev mîrgeh bi xizmeta me'denên Keban û Erxenîyê ve hatin girêdan û herwesa te'yîna mîrên wan jî kefte destê emînên me'denan. Êdî mîratî bi şertê pêkînana xizmetên me'denê bo salekê hate tewcîh kirin. Ev guhorîne gelek girîng bû. Çunkî êdî van mîran îmtîyazên xwe ji dest dan û zêtedir tûşî mudaxeleyan bûn. Her çend van mîran bizav kiribe ku vê çendê qebûl nekin jî lê bi jêwergirtina statûya wan ya hukûmet û yurtlûq ocaqliqê ve hatin tehdîdkirin. Ji ber vê çendê mecbur man vê nîzama nû qebûl bikin (Alanoğlu, 2017, pp. 305-306). Berpirsyarîya van mîran ya beramberî emînê me'denan dabînkirin û neqilkirina sotemenîyan, tedarîka amûretên pêdivî bo kelekên veguhastina komirê û parastina ewlekarîya veguhastinê bû. Her mîrê ev kare pêk neînaba ji karî dihate dûr êxistin (Alanoğlu, 2017, p. 287). Yûsûf Zîya Paşa gelek caran êrîşên leşkerî birine li ser mîrên pêgirîyê bi emrên emanetê nekin. Nivîskarê Zîyanameyê her çend bi hûrgilî behs neke jî dîyar dike ku du caran hakimên Palû hatine te'dîbkirin û carekê jî bi top û muhimatî ve leşker bo hakimê Gêlê hatîye sewqkirin. Herwesa kurdên Herdî, Zîve, Parçikan ve Sarimîşe hatine te'dîbkirin û axawatên Çarsencaqê sê caran hatine tenkîlkirin. (Erkutun, 2004, p. 142).

Derbarê teserûfên îdarî yên Yûsûf Zîya Paşa da numûneyeke herî balkêş wergirtina muteserifîya Meletîyê ya ji destê Rîşwanzadeyan e. Rîşwanzadeyên serok 'eşîrên 'Êşîreta Rîşwan ji destpêka sedsala 17an were bi payeya paşatîyê ve hatibûn teltîfkirin û muteserifîya senceqa Meletî û hinek caran jî bi walîtîyên eyaletên wekî Mereş, Edene û Sêwasê ve hatibûn wezîfedarkirin. Di serdemê Yûsûf Zîya Paşa dema li Şîro û Potûrgeya ser bi Kahtaya qeza senceqa Meletîyê kanên me'denan hatine dîtin. Di sala 1783yê muteserifê Meletîyê Rîşwanzade Omer Paşa wekî mîremîranê Mereşê hate wezîfedarkirin. Meqseda vê teltîfê dûrkirina wî ji kanên me'denan yên di nav senceqa Meletîyê bû û Meletî ser bi Emaneta Me'denan ve hate girêdan. Omer Paşa di sala 1785ê dîsa bû muteserifê Meletîyê lê belê muqata'ayên Rîşwanê bo Emnaneta Me'denan hatine

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

tewcîhkirin (Söylemez, 2011, pp. 166-168). ‘Eşîra Rîşwan ji Rîşwana xwecih ya li Hisn-i Mensûr û ji Rîşwana koçer pêk dihat. Emaneta Me’denan ji bo Rîşwana xwecih mutesellîmek û bo ya koçer jî axayek te’yîn kir û ji wan xwest ku bac bête komkirin. Lê belê Rîşwana xwecih dijî vê çendê derkeft û mutesellîmê xwe kuştin. Li ser vê çendê hem bo Rîşwana xwecih hem jî bo koçerên Rîşwanê ji Emaneta Me’denan leşker hate sewqkirin û mutesellimekî bi hêz li wê derê hate danan. Yûsûf Zîya Paşa, Omer Paşa bi harîkarîyeke layiq nekirinê ve sucdar kir (Erkutun, 2004, pp. 111-113). Piştî demeke kurt bi mirina Omer Paşa ve (1791) delîve bo Yûsûf Zîya Paşa çêbû ku bi yekcarî senceqa Meletîyê bi ser emanetê ve girê bidet.

Dema Rîşwanzade Omer Paşa mirî nevîyekî wî bi navê Ebdurehman ê şeş salî û birazayekî wî bi navê ‘Elî hebûn. Li dû agahîyên Zîyanameyê ‘Elî Beg berî ku ji alîyê dewletê ve bête wezîfedarkirin wî bi hizra ku ji qedîm senceqa Meletîye ya malbata wan e û ekber û erşedê malbatê jî ew e, li cihê mamê xwe rûniştîye. Herwesa ji bo qezayên Meletî, Gerger û Şîro mutesellîm rêkirine (Erkutun, 2004, p. 113). Yûsûf Zîya Paşa bi nivîsekê ve Stenbolê ji vê çendê agahdar dike û di nivîsa xwe da dibêje ku gelek deynên dewletê mane li ser Omer Paşa û ji bo wergirtina van deynan wî dest danaye li ser mîrata paşayî. Di nivîsê da tête dîyarkirin ku Rîşwanzade, wî memleketî wekî milkê xwe teserûf dikin û pêncêka malê mîrî (dewletê) nadin û zulm û te’dayê li xelkê feqîr dikin. Ji ber ku kêrî şola wan nahêt, nahêlin Me’dana Humayûn karê xwe bi rê ve bibet. Paşa, ‘Elî Begê wekî mirovekî dîn û zalim dide nasîn û dixwaze ku ew der bi yekcarî bi ser emanetê ve bête girê dan (AE.SSLM.III. 273.15800). Lê belê ji Yûsûf Paşa hate xwestin ku heta ‘Elî Beg tête girtin û malê mîrî jê tête standin divê nezane ku ew der jê hatine wergirtin. Piştî vê çendê Yûsûf Paşa bi zimanekî şirîn nameyekê bo ‘Elî Begê rêdike û tê da dibêje senceqa Meletî ji qedîm ya malbata Rîşwanzadeyan e. Belê divê hun bi meblexekî ve bêne vê derê (Kebanê) da bo we bête tewcîhkirin. Piştî ku ‘Elî Beg bi zimanê şêrîn ve tînine Kebanê, wî digirin û hemî malê mîrî jê berhev dikin. Bi vî rengî senceqa Meletî bi emanetê ve tête gire dan û Bêhisnî bo Ebdurehman Paşayê Rîşwanî tête tewcîhkirin û bo Gerger û Şîro jî mutesellîm têne rêkirin. Paşê Yûsûf Paşa bi xwe jî diçe Meletîyê û xelkê Meletîyê yê di dema Omer Paşa da serê xwe bo emanetê neçemandî tête tirsandin (Erkutun, 2004, pp. 113-114).

Piştî van bizavên Yûsûf Paşa yên pêkînana asayîşê û komkirina bacan êdî zêdetir hate pêşçav û vê çendê derê walîtîyên eyaletên cuda bo wî vekir. Eyaleta Dîyarbekir heyamek bû ji walîyekî muqtedîr bê par bû. Sultanî, ji ber hêza binecihkirina otorîteya dewletê ya Yûsûf Paşayî, ew bi payeya wezîrîyê ve wekî walîyê Eyaleta Dîyarbekir wezîfedar kir. Eve yekemîn paye bû ku derveyî Emaneta Me’denan bo wî hatîye raspartin. Li dû agahîyên Zîyanameyê li hemî deverên Eyaleta Dîyarbekir alozî û serkeşi habû. Yûsûf Paşa bi rêka mutesellîmekî eyalet rê ve bir û delîlbaşê xwe Hecî ‘Elî Axa bi hêzeke leşkerî ya mezin ve rêkire deverê. Vê hêzê, hukûmetên kurdan yên wekî Hênê, Tercîl, Etax, Ceska, Çepeqçûr û Lîcê ku walîyên berê neşîyabûn bi çi şiklî desteserîyê li ser wan bike, çewisandin û kirin fermanberên dewletê. Bi vegêrana Zîyanameyê Cizîra Botan, Hezzo, Esmered û gund û nahîyeyên ser bi Êzidxane yên ji elsîne-î ûnas we qûyûdat-i atîke-î qirtas ve hatîye zanîn ku ser bi Dîyarbekrê ve ne, bi rêkirina hinek qasidan ve hatine tirsandin û bi pêgirîkirina emrê dewletê ve hatine hişyarkirin (Erkutun, 2004, pp. 114-115).

Derbarê teserûfên îdarî yên derveyî Emaneta Me’denan numûneya herî baş walîtîya Yûsûf Paşa ya li Eyaleta Erzerûmê ye. Dema Kerîmxanê Zend mirî û Qaçarîyan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

bizava wergirtina hukmê Îranê kirî, ji ber ku Erzerûm cihekî stratejîk û serhudûd bû hewceyî walîyekî bi hêz çêbû. Ji ber vê çendê Yûsûf Paşa wekî walîyê eyaletê hate wezîfedarkirin. Yûsûf Paşa dema ji Kebanê çûye Erzerûmê emr û ferman bo walîyên Çildir, Wan û Qersê rêkirin û dîyar kir ku ji ber ku walîyên Erzerûmê serkêşên serhedan in divê ew walî hemî pêgirîyê bi emrên wî bikin (Erkutun, 2004, pp. 119-120). Di çarçova meqala me da teserûfên wî yên îdarî ya herî balkêş peywendîyên Yûsûf Paşa û mîrê senceqa Bazîdê Îshaq Paşa ne. Zêde dewlemendbûn û erdnîgarîya berfireh ya jêrdestê Îshaq Paşa, bala Yûsûf Paşa kêşaye û wî xwestîye bi şiklekî Îshaq Paşa ji nav bibet. Li dû nivîseke tehrîtaratên walîyê Erzerûm û yê Wanê ya di sala 1796ê, ji mîremîranan muteserifê Bazîdê Îshaq Paşa ji ber serweta xwe ya zêde pêgirîyê bi emrên walîyên eyaletê nake, di sînorên eyaleta Wanê da hinek êrîş pêk înane û zerereke mezin gehandîyê xelkê deverê. Herdû walîyên navborî ji bo cezakirina Îshaq Paşa izin û harîkarîyê dixwazin. Herwesa herdû walîyên navborî bi teqrîrên hinek ulema û ocaqzadeyên deverê ve hinek kes rêkirine Stenbolê. Dema lêpirsîn ji van kesan hatîye kirin heqîqeta meselê derkeftîye meydanê (HAT.208.11024).

Li dû lêpirsînê eşkera dibe ku Yûsûf Paşa ji bo rakirina Îshaq Paşa û li şûna wî danana birazayê wî Xelîl Begê pênç şeş hezar leşker rêkirîye li ser Îshaq Paşa û herwesa hêzeke harîkar jî ji walîyê Wanê xwestîye. Ji ber vê çendê Îshaq Paşa jî hêzeke leşkerî rêkirîye ser sînorên Wanê. Di vê navberê da Yûsûf Zîya Paşa penî ve û bêyî xeberê walîyê Wanê di gel Îshaq Paşa pêk hatîye û sulh kirîye. Hêzên Îshaq Paşa, ji nişkê ve êrîş birîne li ser hêzên Wanê û kuştareke zêde daye wan. Di vê êrîşê da xwarzê Mîrê Hekarîyan, Tîmûrpaşazade jî hatîye kuştin. Li ser vê çendê hêzeke giran ya Hekarîyan û Wanê ji bo tolvekirinê xwe amade kirine û ji bo êrîşê izna sultanî dixwazin (HAT.208.11024). Her çend wekî dîyar rastîya rûdanê bi vî awayî derkeftîye meydanê ku sebebê esasî Yûsûf Zîya Paşa ye. Her çend rastî ji bo Dewleta Osmanî eşkera bûbe jî bi çavê dewletê Îshaq Paşa ji ber ku xudan hêzeke mezin e û peywendîyên wî di gel xanên Îranê hene divê bête rakirin. Lê belê ji ber xaîleya Axa Muhemed Xanê Qaçarî û şertên hudûdên serhedan divêt vê gavê li dijî Îshaq Paşa çi bizavên xeternak nehêne kirin. Ji ber vê çendê ji Yûsûf Paşa hatîye xwestin ku bo rakirina Îshaq Paşa heta planeke aqilane peyda neke bila lezê neke û çavê xwe lê bigire (HAT.208.11024).

Dema Yûsûf Zîya Paşa bi hêza leşkeri ve neşîya Îshaq Paşa ji nav bibet vê carê ji bo bertengkirina sînorên deverên jêrdestê wî bizav kir. Bi vê mebestê çend raport bo Stenbolê rêkirine. Di nivîseke xwe ya sala 1797ê da îfade dike ku îshaq Paşa ji ber ku hêza wî ya malî berkemal e, bi armanca bi şiklekî serbixwe zebt û teserûfa memalîkê Kurdistanê bike, xudanên yurtlûq ocaqliqên derdora xwe bi tohmetên cuda cuda ve sucdar dike û bi vî awayî dest danaye li ser sencaqên Eleşgird, Xinis, Tekman, Melezgir, Xamûr û Dîyadînê. Bi vê çendê ve dewlemendîya wî zêde bûye û serbixwe lê hatîye. Êdî muhafizên Wan û Qersê ji xwe kêmtir dibîne û heke ji yekî Erzerûm, Qers û Wanê ‘aciz bibe bi hêzên ‘eşîretên Sibkî û Heyderan ve êrîşê dibe li ser wan. Divê sencaqên wî yek bi yek ji destên wî bêne wergirtin û tenê Xamûr û Dîyadîn, ew jî ji ber ku dahata wan kêm e, bila bo Îshaq Paşa bene hêlanê. Senceqa Eleşgîrd bo Xelîl Begê û Melazgir jî bo mîrê Mûşê Mûrad Paşa bêne tewcîhkirin. Herwesa sencaqên Xinis û Tekmanê jî bo Yûsûf Paşa bi xwe bêne tewcîhkirin. Li dû vegêrana Yûsûf Paşa, Îshaq Paşa heta niha bedelê cîzyê nedaye. Belê ji ber ku hêza Mûrad Paşa bi çavê hêza Îshaq Paşa kêm e, mirov dikare vî bedelî bi sanahî jê tehsîl bike (C.DH.68.3392). Yûsûf Paşa di heman salê da raportek din ji bo

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Stenbolê rêkirîye û tê da dîsa behsê dewlemendîya Îshaq Paşa ya ji heddî zêde û pêgirînekirina wî ya bi emrên walîyên deverê kirîye. Li dû îfadeyên Yûsûf Paşa, armanca Îshaq Paşa vegirtin û zebtkirina Kurdistanê ye û ji bo vê çendê dest didane li ser sencaqên derdorê. Yûsûf Paşa dixwaze ku senceqa Eleşgird bo 'Ebdîpaşazade Xelîl Begê, Melazgir bo Mûrad Paşa û Xinis û Tekman jî bo wî bi xwe bêne tewcîhkirin (HAT.63.2753). Wekî ji van numûneyan dîyar dibe terzê rêveberîya Yûsûf Paşa nehêlana desthelatên serbixwe û bi şiklekî sepandina hukmê merkezî ye. Di numûneya Îshaq Paşa da reqîbên wî hatine bikarînan û bi rêkirina raportan ve ew li hemberî Dewleta Osmanî wekî sucdar hatîye destnîşan kirin û bo wergirtina deverên jêrdestê wî bizav hatîye kirin.

Li Ser Yûrtlûq Ocaqliqan Sepandina Mûhellefatê:

Di termînolojîya rêveberîya Osmanî da ji bo lêkvekirina mîrata kesê mirî du term dihatin bikarînan: Tereke û mûhellefat. Peyva berê ji bo li dû fiqha Îslamê li warîsan lêkvekirina mîrasa kesê mirî hatîye bikarînan. Lê belê peyva duyê di çarçova biryareke teserûfa îdarî ya dewletê di me'na musaderê da hatîye bikarînan. Jêderê tereke şerî'et û jêderê mûhellefatê ûrf û teserûfa îdarî ye. Di terekê da malê kesê mirî li ser warisên wî dihat lêkvekirin û di mûhellefatê da malê kesê mirî beramberî deyn û tekalûfan ji alîyê dewletê ve dihate musaderekirin û wergirtin. Di sîstema îdarî ya Osmanî da mûhellefat wekî dahateke xezîna dewletê hatîye bikarînan. Di sedsala 17an da mûhellefat li ser kesên girêdayî zumreya eskerî ve hatibû sepandin. Lê belê di dawîya sedsala 18an û 19an da tetbîqkirina mûhellefatê li ser zumreyên cuda zêde bû. Taybetî dema dewletê nekarîba tekalûfên dewletê bi saxî ji yekî wergire piştî mirina wî bi rêka mûhellefatê deynê dewletê ji mîrata wî werdigirt an jî wekî deyn diavêt li ser pişta warisên wî (Çiftçi, 2022, pp. 320-324) (Özcan, 2005, pp. 405-406). Mûhellefat wekî li jorê di behsa Rîşwanzadeyan da hatîye dîyar kirin ji bo rêveberên dewletê yên deverê hatibîte bikarînan jî ji bo mîrên kurdan ên xudan yûrtlûq ocaqliq û xudan hukûmet nehatîye tetbîqkirin. Lê belê di serdemê walîtî û sedrezamîya Yûsûf Zîya Paşa da sîstema mûhellefatê li ser mîrên kurdan ên xudan yûrtlûq ocaqliq da hatîye cîbecîkirin. Erdal Çiftçi di vekolîneke xwe da bêyî ku îşaretê bide rola Yûsûf Paşa bi berfirehî behsê cîbecîkirina mûhellefatê li ser mîrên Bazîdê û Mûşê dike. Dema mîrê Bazîdê Îshaq Paşa mirî bi şertê dana mûhellefatê mîrgeha wî tewcîhî kurê wî Mehmûd Paşa hatîye kirin. Herwesa dema mirina mîrê Mûşê Mûrad Paşa da jî ev çende li ser kurên wî hatîye tetbîqkirin (Çiftçi, 2022, pp. 328-349). Bi rastî di nûmûneya mîrên kurdan da her çend tenê bedelê mûhellefatê hatibîte wergirtin jî dewletê bi berekî ve du kêl şkandine. Yek ji nakokîyên warisên mîran hatîye îstîfadekirin û kê te'ahûda dana mûhellefatê qebûl kiribe mîratî ji bo wî hatîye tewcîhkirin û bi vî şiklî ji dubendîyên di navbera namzedên mîratîyê sûd hatîye wergirtin. Çunkî heke Mehmûd Paşa bedelê mûhellefata babê xwe nedaba Îbrahîm Begê birayê wî ji bo dana wê amade bû. Bi vî rengî mîrgeh ji alîyê aborî û îdarî ve hatine lawazkirin û seytera dewletê ya li ser wan hatîye bihêzkirin. Ya duyê ji bo xezîna dewletê dahateke nû hatîye peyda kirin. Bi rastî dema mirov li bedelên mûhellefata mîrên kurdan dinêre, mirov dibîne ku ew meblexên hatine danê ji bo wî serdemî meblexên gelek zexm in. Tetbîqa mûhellefatê ya li ser mîrên kurdan di serdemê Yûsûf Zîya Paşa da derkeftîye û derbarê terzê rêveberîya wî û zîhnîyeta wî ya wekî karmendekî dertêxe meydanê. Bi vî awayî hem tekalûfên dewletê bi sanahî hatine komkirin hem jî dubendî û têkçûna abora mîrgehan hatîye çalakkirin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Bizavên Wî yên Leşkerî:

Cîyawazîya rêveberîya Yûsûf Zîya Paşa taybetî di biwarê leşkerî da dîyar dibe. Rêveberên Emaneta Me'denên Humayûn ên berî paşa, hêzên leşkerî yên taybet xudan nedikirin û heke hewceyî leşkerî biban bi rêka Stenbolê harîkarî ji eyaletên nêzîk dixwestin. Lê Yûsûf Paşa çend heyîvan piştî bûye emînê emanetê hêzeke leşkerî ya taybet ava kir û delîlbaş û tufengçîbaşî danane li ser vê hêzê (Erkutun, 2004, p. 107). Ji bilî vê hêza taybet ji sencaq, qeza û voyvodayên ser bi emanetê ve leşker dihatine komkirin. Mîrên kurdan ên ser bi emanetê ve mecbur bûn harîkarîya wî ya leşkerî bikin. Herwesa hêza emanetê ya leşkerî dema bo şerên di gel Rûsyayê an jî dewletên din dihate şandin yekser girêdayî sereskerîyê dibû. Dema di gel emanetê walîyatîyên eyaletan jî bo Yûsûf Paşa hatîye dane, hîngê jî hem hêza emanetê hem jî hêzên eyaletan bi kar tîna. Hêzên kurdan pişkeke girîng ya hêza leşkerî ya Yûsûf Paşa bû. Ev hêzên kurdan hem dijî kurdan hem jî dijî eşqîya an jî serhildêrên deverên din yên derveyî Kurdistanê hatine bikarînan.

Hêzên emanetê di cara pêşîyê li hemberî kurdên Kûrecikê yên sêgoşa Dîwrîxî, Erxûwan û 'Erebgirê hatine bikarînan. Pênceh kes ji wan hatine kuştin, hinek jî hatine girtin û serên hatine birîn ji bo tirsandina xelkê hatine hilayîstin. Wî bi vî rengî xwestîye ku 'eşîretên kurdan çavtirsîyayî bike. Piştî vê êrîşê leşkerek şande li ser axawatên Xarpêtê, Mewtan Axa kuşt û yên mayî mecbûrî pêgirîya emrên xwe kirin (Erkutun, 2004, pp. 107-109). Yûsûf Paşa ji bo bi rêkûpêk xebitîna me'denan bo rakirina her astengekê gelek bi rijd bû û bo vê çendê her rêyek mubah didît. Numûneya herî baş ji bo vê çendê bi hîlemanê kuştina maqûl û mezinên kurdên Dêrsimê yên Şêx Hesenlû ye. Yûsûf Paşa ji roja bûyî emînê me'denan derbarê têkbirina kurdên Çîyayê Dûjek yanî Dêrsimê dihizirî. Ji ber ku wê gavê hêza paşa ya leşkerî têrê nedikir ji bo şkandina Şêx Hesenlû hizra hîleyekê kir. Mirovekî xwe yê pêbawer ê bi navê Îsmaîl wekî voyvoda di gel sed kesan rêkire qeza Çemîşgezakê. Îsmaîl li dû plana paşa danayî çû wê derê û bangeşeyek belav kir. Wî dîyar kir ku êdî ew wekî yên berî xwe deverê rê ve nabet û dixwaze di gel reîs û kedxudayên kurdan bi birayînî bibe serî û dîyarî û xelatên hejî teqdîmî wan bike. Paşê qasid rêkirin nav kurdên Şêx Hesenlû û serokên wan vexwendin Çemîşgezakê. Li ser vê çendê sî kes jê serokeşîr û malmezin û heftê, heştê kes jî mirovên wan hatin Çemîşgezakê. Voyvodayê nû li qonaxa xwe ew bi rûgeşî pêşwazî kirin, pirsa halê wan kir û guhdarîya daxwazên wan kir. Dema razanê ew li qonaxên mezinên Çemîşgezakê belav kirin. Paşê emre Yûsûf Paşa nîşa mezinên Çemişgezakê da û got ku divêt her kes mêvanê xwe bikuje. Mezinên Çemigezakê mêvanên xwe hemî kuştin û di navbera du sê sa'etan da sed ser înane ber qonaxa voyvodayî. Ev ser birin Kebanê û li wê derê hatin hilayîstin û Stenbol ji vê rûdanê hate agahdarkirin (Erkutun, 2004, pp. 109-111). Yûsûf Paşa herwesa hêzên leşkerî şande li ser kurdên Melîkanlû. Ev 'eşîre li devera Şîro ya ser bi senceqa Meletîyê bû. Dema kanên me'denan li çîyayên wan hatin dîtin wan nedixwest ev me'dene bêne derêxistin û otorîteya dewletê nehêt devera wan. Lê bele bi hêza leşkerî ve ew hatin şkandin û çewisandin û paşê me'den hate derêxistin (Erkutun, 2004, pp. 115-116).

Yûsûf Paşa taybetî dema bûye walîyê eyaleta Erzerûmê gelek îstîfade ji hêza leşkerî ya mîr û 'eşîrên kurdan kir. Dema ji ber rewşa Îranê ya aloz wekî walî bo Erzerûmê hatîye wezîfedarkirin, di gel maîyeta xwe ku hezar peyade bûn, leşkerên 'Eşîrên wekî Qereçorlû, Dirîcanlû, Herdî, Zîve û Parçikan û leşkerên mîrê Palû û Çarsencaqê (Pertek, Saqeman, Mazgird û Çemîşgezak) nêzîkî şeş heft hezar leşker birine Erzerûmê (Erkutun, 2004, p. 120). Herwesa leşkerê eyaleta Dîyarbekrê jî xweste Erzerûmê. Dema leşkere

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Dîyarbekrê gehiştine Kixiya li ser rêka Erzerûmê li gundekî Ermenîyan ê bi navê Melîkan baregaha xwe danan. Serokeşîrekî ji kurdên Dêrsimê yê bi navê Begzadeoglû Huseyîn ji ber ku dijminahîya wî di gel mîrê Kixi hebû bi xeletî êrîş bire li ser vî leşkerî. Li ser vê çendê Yûsûf Paşa, muteserifê Micingirdê bi hêzeke mezin ve şande li ser Begzadeoglû Huseyîn û kuştareke mezin gehande wan. Serên nozdeh kesên hatine kuştin birîn û rêkirine Stenbolê (Erkutun, 2004, p. 121), (C.DH.230.11474).

Yûsûf Zîya Paşa dema li Erzerûmê 1796ê walîtîya eyaleta Çildirê jî bo hatibû tewcîhkirin û bi girtina Şerîf Paşayê walîyê wê yê berê ve hatibû wezîfedarkirin. Bi vê meremê ve bizava amadekirina hêzeke leşkerî ya mezin kir û ji bo vê çendê daxwaza hatina mîrê Bazîdê, Mûşê, Eleşgird, Melazgir û Kixi bo Erzerûmê kir. Mûrat Paşayê mîrê Mûşê bi serkêşîya kurê xwe Mîrza Begê hezar siwarên Rojkî yên bijare, Xelîl Begê mîrê Eleşgirdê bi serkêşîya kedxudayê xwe pênsed siwarên Sibkî, Îshaq Paşa bi serkêşîya zavayê xwe Tîmûr Begê hezar siwarên Silîvî, Îbraîm Begê mîrê Melazgirê bi pênsed leşkerî û mîrê Kixi bi pênsed siwarên Şadilî ve li Erzerûmê gehiştine paşayî. Piştî ku li Çildir û Ahisqayê şol êxistin rê di rêka vegerê da li Qersê hêzeke leşkerî ji bo ‘Eşîra Keskan hate rêkirin û heftê kes jê hatin kuştin û mal û samanê wan hate talankirin (Erkutun, 2004, pp. 126-127). Bikarînana leşkerên kurd bi vê çendê ve nemaye û dema walîtîya Yûsûf Paşa ya Trabzonê jî (1797) ji bo têkbirina ‘ayanên deverê leşkerên kurd hatine bikarînan (Erkutun, 2004, pp. 133-135).

Sefer û Komkujîya Dêrsimê:

Di nava çalakîyên Yûsûf Zîya Paşa yên leşkerî da ya herî girîng sefera wî ya li ser Dêrsimê ye. Vê sefere ji alîyê berfirehîyê ve em dikarîn bişibînin sefera Dêrsimê ya dewra Komara Tirkîyê. Ev sefer yek ji girîngtirîn seferên li ser Dêrsimê ye û mixabin heta niha xebat li ser nehatine kirin. Di Zîyanemayê da ev sefer bi berfirehî hatîye behskirin. Devera Dêrsim wekî Welatê Dûjek û Dersimlû û Şêx Hesenlû wekî du ‘eşîrên mezin têne destnîşankirin. Yûsûf Zîya Paşa her ji destpêka emînîyê hizra têkbirina kurdên Dêrsimê û bi yekcarî vegirtina wê deverê kiribû. Serhildana Pasbanoglû ya li devera Balqanan derfeta êrîşeke berfireh bo Yûsûf Paşa çêkir. Pasbanoglu di sala 1797ê li hemberî Dewleta Osmanîyan serî hildabû û devereke berfireh êxistibû jêr destê xwe. Dewleta Osmanî, ji Yûsûf Paşa xwest ku li devera xwe hêzeke mezin amade bike û wekî seresker biçe vê serhildanê têk bibe. Wî jî bi vê meremê hêzeke mezin amade kir. Lê belê Dewleta Osmanî paşayekî din wekî seresker wezîfedar kir. Li ser vê çendê Yûsûf Paşa ji bo ku ew hêza ji bo Pasbanoglû amade kirî li dijî kurdên Dêrsîmê bi kar bîne, izin ji sultanî xwest û izin jî bo wî hate danê.

Yûsûf Zîya Paşa di nivîsa xwe ya di Xizîrana 1798ê derbarê pêdivîbûna sefera Dêrsimê da çend egeran rêz dike. Di nivîsê da tête dîyarkirin ku heke izin bête danê, te’daya taîfa kurdên Şêx Hesenlû, Dêrsimlû û eşqîyayên welatê Dûjek a li ser xelkê derûdorê dê bête rakirin û dûmahî dê li şeqaweta wan bête danê. Wekî li jorê jî hatîye îfadekirin paşa, kurdên derveyî hukmê merkezî an jî naxwazin dewlet tedaxulê karûbarên wan bike, bi israr wekî eşqîya pênase dike. Paşa di berdewamîya nivîsa xwe da îşaretê dide wê çendê ku heta niha gelek caran li ser Dêrsimê sefer hatine kirin belê çi serkeftin nehatîye bidestêxistin. Lê di vegêrana wî da wisa tête îfadekirin ku vê carê çar alîyên Dêrsimê hatine girtin û heke serkeftin bête destêxistin gund û mezrayên di destê kurdên Dêrsimê dê ji wan bêne standin û bi şiklê malîkanê dê tewcîhî erbabê wan bête kirin û bi vî rengî dê bacên dewletê bêne komkirin. Yûsûf Paşa taybetî li ser karîgerîya vê sefere ya

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

li ser zêdekirina dahata emanetê û me'dena Kebanê radiweste. Li dû gotina wî berî niha gelek caran cab bo me hatîye ku di çîyayên Dêrsimê da kanên me'denan ên mezin hene. Ev çende hem dê faydeyeke mezin bide hem jî sexmeratî wan me'denan me'dena Kebanê dê îhya bibe. Herwesa di wextî da li Çarsencaqê salê sî, çil hezar barên komirê dihate neqilkirin. Lê belê ji ber ku daristanên wê deverê ji alîyê kurdên navborî ve hatîye zebtkirin bîst, bîst û pênc sale, sed derd û bela û bi mesrefeke zêde salane tenê şeş hezar barê komirê têtе neqilkirin. Ev çende dê bibe sebebê rawestandina me'denê (HAT.63.2753). Wekî ji van îfadeyan dîyar Yûsûf Paşa hem dixwaze otorîteya dewletê li Dêrsimê binecih bike hem jî dixwaze me'denên wê deverê derêxe.

Li dû agahîyên Zîyanameyê Çîyayê Dûjekê yê pir bilind ku welatê Dêrsimlû û Şêx Hesenlû ye gelek çiq û gelîyên wê hene. Ew der devereke berfireh û asê ye û ji bilî kurdan hinek gundên tirk û ermenî jî tê da hene. Kurdên Dêrsimê teserûfê li gund û qezayên derdora xwe dikin û çi bacê nadin dewletê. Mirov dikare bi bîst rojan da derdora welatê Dûjek bizivire û du derbendên çûna Dêrsimê, ji alîyê Çemîşgezakê ve Gelîyê Çemîşgezak û ji alîyê Erzînganê ve Gelîyê Mercanê hene. Di vî welatê asê da otorîteya dewletê hîç nîne û çi nebe eve sed sal e çi karîgerîya walî û rêveberên Osmanî li wê derê çênebûye û çend bizav hatibin kirin jî hemî hewlên dagîrkirina Dêrsimê bê encam mane. Yûsûf Zîya Paşa ji alîyê bawerîya dînî ve jî kurdên Dersîmê wekî rafizî, mulhîd û munkîr dide nasîn (Erkutun, 2004, pp. 109, 137).

Sefera Dersîmê di serdemeke wisa da çêbûye ku hemî eyalet û deverên dormandorê Dêrsimê di destê Yûsûf Paşa da bûn. Dema Yûsûf Paşa karên îdarî yên Êrzerûm, Trabzon, Canîk, Gumîşxane û Qerehîsarê êxistîye rê, vegerî Kebanê û li ser êrîşa Dêrsimê hizirî. Bi dîtina paşa dem ji bo bi yekcarî têkbirina kurdên Dêrsimê û sepandina otorîteya merkezî gelek munasîb e. Çunkî çar alîyên Dêrsimê jêrdestê wî da bû û leşkerê ji bo Paspaoglû hatî diristkirin amade bû. Berê cab ji bo rêvebirên çar alîyên Dêrsimê û yên nêzîkî Kebanê hate hinartin ku di destpêka biharê da sefer li ser Dêrsîmê dê bête kirin û divê her kes amadekarîyên xwe bike. Emr hate danê ku ji niha ve hatinûçûna Dêrsimê bête birîn û her kurdê Dêrsimê bête dîtin bê eman bête kuştin. Bi vê meremê bo Welî Paşayê muteserifê Micingirdê emir hate rêkirin û jê hate xwestin ku biçe Daxistanê û hezar leşkerê Lezgî bîne. Herwesa ji Mûrad Paşayê mîrê Mûşê hate xwestin ku ew bi xwe digel hêzeke mezin a kurdan amade bibe. Berê yekî bi navê Risemo ê ji eşîra Omerkanlû bi sed û pêncî siwaran ve ji nişka êrîş bire li ser çend zomên kurdên Dêrsimê. Piştî xulxule keftîye li nav kurdên Dêrsimê Yûsûf Paşa bi xwe ji Kebanê hereket kir. Delîlbaşê paşa, Haci 'Elî Axa bi hezar û pênsed siwaran ve pêş keft û di heman gavê da hêzên tufengçîbaşîyê Welî Paşa jî gehiştinê û berê xwe dan Gelîyê Çemîşgezakê. Dema Welî Paşa bi xwe gehiştîye Xarpêtê Mûrad Paşa bi pênc hezar leşkerî ve û herwesa leşkerê Erxenî, Sêwereg, Çermok, Çungûş, Ebû Tahîr, Xerpêt, Meletî, Bêhisnî, Hisn-i Mensûr, Gerger, Şîro, Kahta, Herdî, Zîve, Parçikan, Akçadax, Erxûvan û Aywali kom bûn û berê xwe dane Kebanê. Bi sê keştî û çil kelekan ve di heftîyekê ji ava Feratê derbaz bûn. Berê li gundê Tûrûşme binecih bûn etrafê wê talan kirin. Roja paştir leşkerê Qerehîsar, Canîk û Trabzonê ku nêzî heft heşt hezaran bûn gehiştine wan. Di bin serkêşîya Mûrad Paşa hêzeke mezin cuda bû û êrîş birine li ser mezinekî Dêrsimê yê bi navê Mîroglû. Piştî yek du şerên giran Mîroglû şkest û gundê wî Pahê hate girtin. Welî Paşa bi hêza xwe ve Gelîyê Çemîşgezak û derdorên wê girtin. Piştî şerên giran û kuştareke zêde gehiştin deşta Owaciqê. Leşkerê Exîn, 'Erebgir, Septarûz û Pûşadî ji alîyê Exînê ve daxilî Dêrsimê bûn û bi şer ve gehiştine

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Owaciqê û Welî Paşa. Ji alîyê din emînê Gumîşxane di gel hêzên xwe û yên ‘ayanên Aqşehîrebad û Qerehîsarê û hêzên qezayên Aqşehîr û Sadşehr û voyvodayê Kemah, Gurcanisê Saxirzade û voyvodayê Qûrûçayê ji alîyê bakûrî ve daxilî Dêrsimê bûn. Bi şer û kuştin ve Çemê Kîlabî derbaz bûn û êrîş birine li ser Gelîyê Mercanê. Ji wê derê derbaz bûn û gehiştine hêzên Owaciqê. Herwesa hakimê Kixi Mihemed Beg di gel hêzên Erzerûm, Kixi, Baybûrd, Îspîr, Erzingan û Tercanê ve di gel top û muhimateke mezin ji alîyê Qereçayê daxilî Dêrsimê bûn. Di vê navberê da her çend kurdên Dêrsimê di şeve êrîş înabe li ser ordîyê jî şkeste xwar û xwe paş ve kêşan. Mîrê Palû Îshaq Beg bi hêzeke mezin ve ji nahîya Bûlanixê daxilî Dêrsimê bû. Yûsûf Paşa piştî ku hêzên xwe nîvek hêlan baregeha ordîyê, bi xwe heft heşt hezar leşkeran ve çû li ser gundên Hadik û Vanik. Her çend kurdan bergirîyeke baş kiribe jî di dawîyê da şkestin û gelek ji wan hatin kuştin. Kurdên şîyayî xwe ji êrîşan biparêzin bi ‘erz û ‘eyalê xwe ve ji gundên navborî derbas bûn xwe avêtin gelîyekî çar alîyên wê bi çîyayên bilind ên Dûjekê ve vepêçayî. Lê belê Dêrsim bi carekê hate kavilkirin, rehim bi kesê nehat birin û tevkujîyek li ser hate kirin. Paşa hêzên leşkerî rêkirin her kuncekî û her kesê hatîye dîtin kuştin, malên wan xerabkirin, terş û talanê wan rakirin. Tenê ew kurdên xwe li gelî da asê kirî zindî man. Paşa xwest ew gelî jî bête girtin û Dêrsim bi yekcarî bête xerabkirin. Lê belê asêbûna hem gelî hem jî dilêrîya kurdên Dêrsimê rê nade vê çendê. Li ser vê çendê biryar hate danê ku hemî rêkên jîyanê lê bêne girtin û di wê zivistanê mehkûmî mirinê bibin. Bi vê meremê bo muhasarakirina herdû derên gelî hezar û pênsed leşker hatine wezîfedarkirin. Herwesa bo cihê manê yê zivistayê yê leşkerî avahî hatin çêkirin û ew avahî tijî zexîre û cebilxane kirin (Erkutun, 2004, pp. 136-142).

Sefera Dêrsimê li meha Xizîrana 1798ê dest pê kir û heta payîza wê salê dewam kir. Dema Yûsûf Paşa hêj li Dêrsimê berat bo wî hate rêkirin ku wekî sedrazam û sereskerê sefera Misrê hatîye wezîfedarkirin. Li ser vê çendê paşa izna leşkerî da ku vegerin û tenê di serperiştîya leşkerê dê li Dêrsimê bimîne voyvodayê Çarsencaqê Hecî ‘Ebdulah Axa hêla wê derê. Wekî ji van agahîyan dîyar paşa, bi hêzeke gelek mezin ve bi armanca bi yekcarî girtina Dêrsimê ve ji her çar alîyan êrîş birîye li ser Dêrsimê. Tevkujîyek dijî xelkê Dêrsimê hatîye kirin û yên mayî ji ber ku paşa ji nişka ve bi sereskerîya sefera Misrê ve hatîye wezîfedarkirin ji nemanê xelas bûne. Heke paşa sefera Dêrsimê nîvco nehêlaba îhtîmal e ew kurdên mayî jî dê bihatana kuştin. Herwesa Yûsûf Paşa yekem kes e ku şîyayî Dêrsimê dagîr bike û bo maweyeke kêm otorîteya dewletê li ser bisepîne.

Sefera Misrê:

Dewleta Frense bi serkêşîya General Napolyon Banoparte di Tîrmeha 1798ê Misir dagîr kir. Sultanê Osmanî Selîmê IIIyê ji bo xelaskirina Misrê li sereskerekî zîrek û şareza digerîya. Yûsûf Zîya Paşa bi çalakîyên xwe yên leşkerî yên serkeftî yên dijî kurdan ve bala sultanî kêşabû û bo vê wezîfê ew hejî hate dîtin. Ev çende di xetê humayûn ê sedrezamîyê da bi eşkerayî dîyar e. Sultan di fermana xwe da dibêje “xusûsan ji ber wê şeca’atê ya te li ser kurdên mulhîdsîrûşt îbraz kirî” me tu hejî vê wezîfê dîtî (Toprak, 2013, p. 728). Çunkî Yûsûf Paşa di wê navberê taybetî bi “te’dîb-î bûxat-i ekrad” û “tenkîl-î tuxat-i bîlad” ve li Stenbolê gelek bi navûdeng bûbû (Toprak, 2013, p. 723). Sebebek dî ya helbijartina Yûsûf Paşa şarezabûna wî ya deverê bû. Di Tebaxa 1798ê Yûsûf Paşa bi payeya sedrazamîyê ve hate teltîfkirin û bo Stenbolê hate xwendin. Dema caba sedrezemîyê bo Yûsûf Paşa hatî ew li Dêrsimê bû. Karê leşkerî yê Dêrsimê ji bo voyvodayê Çarsancaqê hêla û 25î Çirîya Pêşî ya 1798ê gehişte Stenbolê. Herwesa Nîsana 1799ê wekî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

sereskerê ordîya Misrê hate wezîdarkirin û di Xizîrana wê salê ji Stenbolê ber bi Misrê ve rê keft (Sansar, 2019, pp. 37-39) (Erkutun, 2004, p. 182).

Di çarçova meqala me da tiştê bi sefera Misrê ve girêdayî bo me girîng îstîxdamkirina kurdan a di ordîyê da ye. Yûsûf Paşa ji ber ku bi salan li Bakûrê Kurdistanê wekî emîn û walî kar kiribû ji deverên kurdnişîn gelek leşker kom kir û bire sefera Misrê. Delîlbaşên wî yên di Me'dena Kebanê û Erzerûmê serleşkerîya wî dikirin her zû gehiştin Yûsûf Paşa û di gel wî bo Misrê keftin rê. (Erkutun, 2004, p. 202). Yûsûf Paşa dema ji Stenbolê derkeftî emr û ferman bo gelek kes û deveran rêkirin û ji wan xwest ku leşkerî kom bikin û bigehin ordîya wî. Bi vê mebestê ji bo Rîşwanzade Ebdurehman Paşa emir hate rêkirin ku hêzên eşîreta xwe kom bike û ew bi xwe jî bête sefere û herwesa li Meletî, Çermok, Besnî û Erxenî jî leşkeran kom bike (Sansar, 2019, pp. 40-41). Yûsûf Zîya Paşa ji bo leşkerkêşîya kurdan li dijî Napolyon emr û ferman ji bo mîrê Hekarîyan Mistefa Begê, muteserifê Mûşê Mûrad Paşa, mîrê Eleşgirdê Xelîl Begê û mîrê Çepeqçûrê hinartin. Di nivîsê da hatîye dîyarkirin her yek ji wan leşkerekî amade bike û bişînin Şamê da wê derê îlhaqa ordîya humayûn bikin (AE.SSLM.III.376.21442). Em nizanin kanê mîrên navborî leşker şandine an ne. Lê belê heta Yûsûf Paşa gehiştîye Şam û Felestînê leşkerên kurd bere bere îlhaqî ordîyê kirine. Delîlbaşê Yûsûf paşa Hecî Elî Axa, Rîşwanzade Ebdurehman Paşa, ji 'eyanên Mereşê Beyazidzade Qelender Beg, voyvodayê Kemah û Gurcanisê Saxirzade Tîmûr Beg, ji axawatên Xarpêtê Hecî Îbrahîm Axa û Îshaq Axa û muhafizê Wanê Tîmûrpaşazade Es'ed Beg bi leşkerên xwe ve daxilî ordîyê bûne (Erkutun, 2004, pp. 232, 263-264, 270), (TS.MA.e. 429/4). Wesa dîyar e kurdên beşdarî sefera Misrê kirî bi vana tenê ve nemane. Li dû agahîyên Yasîn el-Omerî gelek kurdên devera Akrê jî beşdarî sefera Misrê kirine (Reûf, 2012, pp. 408-410). Di nava leşkerê Dîyarbekir, Heleb, Rûha û Bexdayê yên beşdarî di vê seferê da kirî gelek kurd hebûn. Bo numûne sereskerê hêzên Frensî Kleber ji alîyê kurdekî bi navê Mela Silêman ê xelkê Şehbaya Helebê ve hatîye kuştin (Erkutun, 2004, pp. 261-262). Hêzên kurdî yên di bin maîyeta Yûsûf Paşa da beşdarî sefera Misrê bûyî ne tenê li dijî Frensizan şer kirîne. Dema leşkerên Ernawûd û Yenîçerîyên beşdarî sefere kirî li hemberî Yûsûf Paşa serî hildayî û êrîşî otaxa wî kirî, leşkerên kurd li dora paşa kom bûne û ew ji êrîşan parastine (Erkutun, 2004, pp. 272, 281).

Encam:

Di nîva duyê ya sedsala 18an da çalakkirin û serejinû dîzaynkirina rêveberîya me'denan li Kurdistanê ji alîyê îdarî, sîyasî, civakî û aborî ve karîgerîyeke gelek mezin di gel xwe înaye. Taybetî di bin rêveberîya paşayekî wekî Yûsûf Zîya Paşa yê zîrek û çalak da te'sîra wê zêdetir çêbûye. Ji ber ku me'den yek ji girîngtirîn dahata xezîna Dewleta Osmanî bû, dewletê gelek pûte bi vî biwarî daye û Emaneta Me'denan bi îmtîyazên berfireh ve îttîhaz kirîye. Emaneta Me'denan berê ji jêrdestê walîyên eyaletan hatîye derêxistin û di serdemê Yûsûf Paşa da di fîîlîyatê da eyalet bi emanetê ve hatine girêdan. Herwesa terzê rêvebirina emanetê li ser rêveberîya eyaletan hatîye sepandin.

Emaneta Me'denan her çend bi 'eslê xwe rêveberîyeke malî jî bît, ji ber şertên me'denên Keban û Erxenî an jî ji ber rewşa Kurdistanê ya taybet, di demeke kurt da rengekî cuda wergirtîye û ji alîyê teserûfên îdarî û leşkerî ve rastî guhorînan hatîye. Çunkî ji bo peydakirina kanan, derêxistina cewherî, dabînkirin û neqilkirina sotemenîyê û veguhastina me'denan pêdivî bi ewlekarî û asayîşê hebû. Ev çende jî bivê nevê bi sepandina hukmê merkezî û hêza leşkerî ve mumkîn bû. Ji ber vê çendê Emaneta Me'denan di demeke kurt ji kirasê rêveberîyeke malî derkeft û wekî rêveberîyeke îdarî ya

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

serbixwe û xudan îmtîyazên berfireh xwe dîzayn kir. Bi vî awayî berî ragehandina Fermana Tenzîmatê bizavên sepandina hukmê merkezî bi destê emanetê ve hate rêvebirin. Sînorên emanetê bû pêgehê sepandina hukmê merkezî û muşîrîyên Sêwas û Dîyarbekrê yên cara pêşîyê bi cîbecîkirina Tenzîmatê ve mujîl bûyî, li ser mîrata emanetê hatin avakirin. Lê belê divê ferqa di navbera polîtîkayên emanetê û muşîrîyan nehête ji bîrkirin. Emaneta Me'denan di serperiştîya Yûsûf Paşa da her çend ji bo sepandina hukmê merkezî bizav kiribe jî berevajî muşîrîyan, taybetî ji bo rakirina mîrgehên kurdî nexebitîye. Bizavên emanetê zêdebarî bi bertengkirina sînorên mîrgehên kurdî û şkandin û biçûkkirina hêza wan ve sînordar maye.

Heke mirov Emaneta Me'denan wekî şerîke û kompanyayekê pênase bike hîngê mirov dikare serperiştê wê jî wekî ceo an jî karsazekî bibîne. Birastî jî ji ber ku Emaneta Me'denan di 'eslê xwe da rêveberîyeke malî bû, mantalîteya Yûsûf Zîya Paşa jî wekî rêveberekî şerîkeyekê lê hatîye. Hemî bizavên wî yên rêveberîyê li dû hesaba kar û zererê hatine encamdan. Ev taybetmendîya wî di gelek helwest û kiryarên wî da dîyar dibe. Ne tenê di rêveberîya emanetê herwesa rêveberîya wî ya di eyaletên cuda da jî ev taybetîya wî dîyar e.

Yek ji girîngtirîn nuqteya ku divê bête dîyarkirin hebûna hêzeke taybet ya leşkerî ya Emaneta Me'denan e. Yûsûf Paşa her ji roja dest bi rêveberîyê kirî hêzeke leşkerî ava kiribû. Ji ber ku Emaneta Me'denan hem ji alîyê aborî hem jî ji alîyê çek û teqemenîyan ve xudan jêderên xurt bû, hêza leşkerî ji bo emanetê nedibû bargiranî. Ev hêz ji bo belavkirina hukmê merkezî, diristkirina asayîş û ewlekarîyê û çavtirsandin û çewisandina mîrgeh û 'eşîretên kurdan hatîye bikarînan. Serkeftinên Yûsûf Paşa yên leşkerî girîntirîn palder in ji bo bernîyasbûn û teqdîrkirina wî ya ji alîyê sultanan ve. Herwesa çalakîyên wî yên leşkerî dergehê payeyên bilindtir bo wî vekirine. Hêza leşkerî ya Yûsûf Zîya Paşa bi piranî her ji kurdên deverê pêk dihat û wî her hêza kurdan li dijî kurdan bi kar anîye.

Yûsûf Zîya Paşa maweyeke gelek dirêj li Kurdistanê rêveberî kirîye û qenc an xerab peywendî di gel kurdan girê dane. Ew, di rewşa Kurdistanê û sîrûştê kurdan gelek şareza bûye û zanîye kanê dê çawan serederîyê di gel wan bike. Di terzê peywendîyên wî yên di gel kurdan da du helwestên serekî derdikevin pêşberî me: Dilxweşkirin û çavtirsandin. Bi tewcîhkirina senceqbegî, voyvodayî, mûçe an jî bi karên cuda ve dilê hinekan xweş kirîye û ew kêşane alîyê xwe ve. Taybetî li hemberî muteserifê Mûş û Eleşgird, voyvodayên Çarsencaq, Kixi û yên devera Erzinganê û axawatên Xarpêtê ev polîtîkaye bi kar înaye. Li hemberî mîrên Palû, Gêlê, Bayezîdê û Rîşwanzade û 'eşîretên cuda cuda jî politikayên çavtirsandin û çewisandinê bi kar anîye. Di vê polîtîkayê da, xwe ji kuştin û talankirinê nedaye paş û bi hilayîstina serên kuştîyan ve tirs li ser xelkî peyda kirîye.

Di çalakîyên leşkerî yên Yûsûf Zîya Paşa da, Dêrsimê cihekî cuda heye. Hem ji ber nebûna hukmê merkezî li Dêrsimê hem jî ji ber hêza kurdên Dêrsimê ya li deverê, wî tekbirin û girtina Dêrsimê wekî yek ji girîngtirîn armanc danaye li ber xwe. Bo pêkhatina vê çendê gelek fikirîye û her rêyeke wî bigehîne vê armancê bi kar anîye. Bi hêzeke gelek mezin ve ji çar alîyan êrîş biriye li ser Dêrsimê û wê dere komkujîyek mezin kirîye. Belkî di

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

dewra Osmanî da yekemin paşayê Osmanî yê şîyayî Dêrsimê dagîr bike Yûsûf Zîya Paşa be. Belê xweşbextane ji ber vexwendina wî ya bo Stenbolê ev êrîşe bi diristî sernekeftîye.

Jêder:

a-(BOA) Devlet Arşivleri

AE.SSLM.III. 273.15800 (21.03.1206), (18 Çirîya Paşî 1791)
AE.SSLM.III.376.21442 (29.12.1213), (3 Xizîran 1799)
C.DH.230.11474 (29.07.1210), (8 Sibat 1796)
C.DH.68.3392 - 02.04.1212), (24 Îlon 1797
HAT. 565.27729 (29.12.1226), (14 Kanûna Mezin 1812)
HAT.208.11024 (12.05.1211), (13 Çirîya Paşî 1796)
HAT.63.2753 (16.12.1212), (1 Xizîran 1798)
HAT.63.2753 (17.05.1212), (5 Çirîya Paşî 1797)
TS.MA.e 898.15 (25.12.1223), (11 Sibat 1809)
TS.MA.e. 429.4 (23.4.1215) R. Ahir (13 Îlon 1800)

b-**Berhem**

Alanağlu, M., 2017. *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Beydilli, K., 2013. Yusûf Ziyâ Paşa, *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt.44, pp. 34-36). İstanbul, TDV Yayınları.

Çiftçi, E. 2022. Erken 19. Yüzyılda Yurtluk-Ocaklık Sancaklarının İlgası Girişimleri: Sancak Yöneticisi Muhallefatının Müsaderesi ve Muhallefat Bedeli Uygulaması. *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar*. Haz. Erdal Çiftçi; Veysel Gürhan; Mehmet Rezan Ekinci. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, pp. 319-352.

Erkutun, M. İ., 2004. *Darande'li İzzet Hasan, Ziyânâme*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Özcan, T., 2020. Muhallefât, *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt.30, pp. 405-406). Ankara, TDV Yayınları.

Reûf, Î. E., 2012. *Dîrasat wesaîqîyyetî fî Tarîxî'l-Kurdî'l-Hedîs ve Hedaretîhîm.* Dimeşq: Darû'z-Zeman.

Sansar, N., 2019. *Yusuf Ziya Paşa (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)*. Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, Türkiye.

Söylemez, F., 2011. Malatya Mutasarrıfı Rişvanzade Ömer Paşa'nın Muhallefâtı. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Issue 27, pp. 165-194.

Tızlak, F., 1991. Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850). Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, Türkiye.

Tızlak, F., 2000. Ma'adin-i Hümayun Emanetinin Osmanlı İdari Düzenindeki Yeri (1775-1867). *XII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, pp. 926-941.

Toprak, S. V., 2013. Nuri Tarihi (Metin İnceleme). Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Ünal, M. A., XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeylikleri-Pir Hüseyin Bey Oğulları. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Issue 2, pp. 239-265.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[1] Muqata'a: Di sîstema îdarî û aborî ya Osmanî da bi şertê nefirotinê dana kîraya saman an jî arazîyeke dewletê bo yekî. Ew der wekî milkekî bo maweyeke dîyarkirî dihate danê bo hinek kesan.

[2] Voyvoda: Di sîstema îdarî û malî ya Osmanî da kesê bi komkirina îltîzamên (dahatên dewletê) deverekê ve tête wezîfedarkirin. Voyvodatî paşê veguhaste qeymeqamîyê.

In Kurdistan, the development of Tanzimat (Me'den Emini Yusuf Ziya Pasha and the His management style Administration as an Example)

Summary:

In the history of the Ottoman State and the Kurds, the announcement of the Tanzimat Order is a very important period. With this order, although the authority of the sultans has been somewhat reduced, the authority of the central government has been applied to every corner of the state. The Kurdish territories were mostly connected to the state in the form of government and yurtluq, and they had extensive authority in the internal administration. In the framework of the implementation of the central rule, the Kurdish principalities were removed one by one and their territories were managed, all aspects fell under the control of the central administration. However, the process of implementing the central rule was not done systematically and at once. The Kurdish princes came out against this and as a result of heavy wars and conflicts, this process came to an end. The efforts of the Ottoman State to implement the centralized rule is a background of some political, administrative, economic and social changes. Even before the announcement of the Regulation Order, the efforts regarding the application of the central rule have started in some form. Especially during the period of Yusuf Ziya Pasha (d. 1817) who was the manager of the Humayun Mines Trust, which was one of the most important financial sources of the Ottoman State, the application of central rule and reduction of the authority of the Kurdish princes was started in the North of Kurdistan. Yusuf Pasha, in addition to the administration of the Me'denan Trust for a long time, also served as the governor in the states of Ottoman Kurdistan divided into Diyarbakir, Erzerum, Aleppo and Baghdad, and for a long time, he was very knowledgeable about the condition of the Kurds. Yusuf Pasha's efforts regarding the implementation of the central rule of Kurdistan attracted the attention of the sultan and he was appreciated and honored with the salaries of the centurion and chieftaincy. In this article, it is detailed about Yusuf Ziya Pasha's efforts regarding the application of central rule in Kurdistan at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. and the results of his policies leading to the implementation of the Sanazimat, should not be stopped. The purpose of the article is to present a general picture of the North of Kurdistan or the north of the Euphrates in the context of Yusuf Ziya Pasha's administration, before the Tanzimat Order.

Key words: *Yusuf Ziya Pasha, Humayun's Treasure, Tanzimat, Kurdish Heritage, Central Government*

NIRXANDINA SÊ BERHEMÊN ZIMANÎ YÊN MELA MEHMÛDÊ BAZÎDÎ JI ALÎYÊ ZIMANÎ VE

Dr. Mikail Bülbül
Weqfa Mezopotamyayê- Dîyarbekir /Turkiye
Doç. Dr. Mustafa Öztürk
Zanîngeha Mardin Artukluyê- Enstîtuya Zimanên Zindî/ Tirkîye

Puxte:

Mela Mehmûdê Bazîdî (1797-1867) di salên 1860an da, ji bo hînkirina kurdîya kurmancî gelek berhem nivîsîne. Bazîdî mamostayê kurdî yê Aleksandre Jabayî (1801-1894) bû ku Jaba balyozê Rûsyayê bû û 15 salan li Erziromê mabû. Jabayî gelek berhemên ku ji bo meydana kurdnasîyê pir giring û dîrokî ne, kom kirine û qeyd kirine. Bi dehan berhemên giranbiha yên li ser dîrok, edebîyat, folklor, ziman, wergêrnasîyê di Koleksîyona Destxetan ya Aleksandre Jabayî cih digirin. Sê berhemên gelekî nirxdar jî li ser ziman û rêzimana kurdî tê da hene ku Mela Mehmûdê Bazîdî ji bo ku kurdî hînî Aleksandre Jabayî bike nivîsîne. Ev berhem "Tuhfetul Xîlan fî Zîmanê Kurdan", "Kêşana Karên Kurdî" (1866) û "Xeberdana Zimanê Kurmancî ye" (1865) ne. Du berhemên pêşî li ser rêzimana kurdîya kurmancî ne û ya dawî jî ji dîyalogan pêk tê û Bazîdî xwastîye bi rêya dîyalogan ziman hîn bike.

Di vê vekolîna xwe da, em dê ji alîyê zimanî ve nirxandina van sê berheman bikin. Bazîdî di berhemên rêzimanî da kurdî li gor tîpolojîya erebî analîz kirîye û loma jî gelek termên rêzimanî bi erebî ne. Bi taybetî berhema wî ya "Tuhfetul Xîlan fî Zimanê Kurdan" rêzimaneka gelekî bi kitekit e û dehan mijarên rêzimanî bi xwe da dihewîne. Berhema wî ya din ya rêzimanî jî, tematîk e û li ser kêşana karên kurdî ye. Beşek ji vê xebata wî jî ferhengokek e ku xuya ye yekem ferhenga kurdî-tirkî ye. Lê berhema wî ya ku heta niha nedihat zanîn "Xeberdana Zimanê Kurmancî ye" ji alîyê taybetmendîyên zimanî ve ji yên din cudatir e. Bazîdî di seranserê destxeta xwe da, zimanê rojane anku zimanê nav xelkî bi kar anîye. Gelek mijarên ji hev cuda tê da hene û ji alîyê ferhengê ve gelekî dewlemend e. Ji pevçûnên nav dewlet, eşîr û malbatan bigirin heta bawerîyên nav xelkî, ji karûbarên bazirganî bigirin heta nexweşî û tedawîkirina wan, bi dehan mijar, bi zimanê rojane lê ferhengeka zengîn pêşkêş kirîye.

Peyvên Serekî: *Mela Mehmûdê Bazîdî, Ziman, Rêziman, Termînolojî, Ferheng.*

Pêşekî:

Koleksîyona Aleksandre Jabayî ya Destnivîsên Kurdî ji yek arşîvên herî giranbiha ye ji bo dîrok û edebîyata kurdan ku kêm manendên wê hene. Di vê koleksîyonê da berhemên curbicur yên qadên wekî edebîyat, çand, dîrok, wergernasî, zimannasî û hwd tev tê da hene. Yan jî mînakeka din tune ye ku berhevkarê koleksîyonê ji bo bidestxistina van destnivîsan xebatên meydanî yên pêwîst bi xwe bike û li gel pispor û zanyarên kurd bixebite. Giringî û feydeyeka din ya vê koleksîyona navborî ew e ku di kêmderfetîya dema xwe da, ev destnivîsên ku ji bo gelek qadên kurdnasîyê heyatî ne, bêyî ku winda bibin gihîştine ber destê me.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Mela Mehmûdê Bazîdî bi berhemên xwe yên giring ji kesên herî giranbiha yê rewşenbîrîya kurdî ye. Wî bi xebatên xwe yên li ser dîrok, ziman û folklora kurdan xizmeteka mezin kirîye. Herçend li ser dîroka çêbûna wî tiştekî teqez tune be jî li gor gelek kesan di 1797an da li Bazîdê çê bûye (Öztürk: 2017a:17,19). Ji bo wefata wî jî dîsa dîrok ne teqez be jî wekî 1867 xuya dike (Öztürk: 2017b:62).

Em dê di vekolana xwe da li ser van her sê berhemên dîrokî rawestin û wan ji alîyê taybetmendîyên zimanî ve binirxînin. Ev sê berhem: "Xeberdana Zimanê Kurmancî ye", "Tuhfetul Xîlan fî Zimanê Kurdan" û "Kêşana Karên Kurdî" ne. Ev berhemên ku em dê li ser wan bixebitin ji alîyê Weşanên Weqfa Mezopotamyayê ve, digel tîpguhêzî, analîz û metnên wan ên resen (faksîmîle) hatine çapkirin. Ji vana "Tuhfetul Xîlan fî Zimanê Kurdan" di sala 2019ê da; "Kêşana Karên Kurdî" di 2020ê da û "Xeberdana Zimanê Kurmancî ye" di 2022ê hatine çapkirin.

Em dê bi berhema "Xeberdana Zimanê Kurmacî ye" dest pê bikin û van berheman ji alîyê taybetmendîyên zimanî û li gor binbeşên wekî, term û termînolojîya rêzimanî, peyvên kêmnas, peyvên ku di ferhengan da cih negirtine, peyvên tirkî, navên meslekên wê demê, navên pîvanan û hwd bên analîzkirin.

1. BERHEMA "XEBERDANA ZIMANÊ KURMANCÎ YE"

Ev berhema Mela Mehmûdê Bazîdî hem ji alîyê taybetmendîyên zimanî ve hem jî ji alîyê naveroka xwe ve gelekî giring e. Mirov ji wan dîyalogan dikare gelek agahîyan bi dest bixe. Taybetmendîyên zimanî û ferhenga ku bi kar anîyê têra xwe zengîn e. Ji alîyê naverokê ve jî gelekî têr û tijî ye ku li ser bûyerên tarîxî, bawerîyên nava xelkî, folklora kurdan û jîyana rojane agahîyên balkêş û giring tê da hene. Pêşî em li ser taybetmendîyên zimanî bisekinin û paşê jî li ser jîyana rojane û civakî.

Bazîdî di seranserê destnivîsa xwe da zimanê rojane anku zimanê nava xelkî bi kar anîye. Gelek mijarên ji hev cuda tê da hene û ji alîyê ferhengê ve gelekî dewlemend e. Ji pevçûnên nava dewlet, eşîr û malbatan bigirin heta bawerîyên nava xelkî, ji karûbarên bazirganî bigirin heta nexweşî û tedawîkirina wan, bi dehan mijar, bi zimanê rojane lê ferhengeka zengîn pêşkêş kirîye.

Dema em ji alîyê devokî ve li zimanê Bazîdî binêrin, em dibînin ku tesîra devoka Hekarîyê li ser wî xurt e. Mesela yek ji taybetmendîyên devoka hekarîyê bikaranîna paşgira "-itin"ê ye di kêşana karan da, ji bo kesê sêyem û yekhejmar:

"Ji du sed û pêncîyî kêmtir **naditin**." [wr. 3b]

"Bilanê Haco **biçitin**, ew zîrek e." [wr. 16b]

"Belê, 'erd ajar **didetin** pez **dixwitin**, hîle digirî." [wr. 24a]

Dîsa yek ji taybetmendîyên devoka hekarî û behdînî ew e ku ji bo paşgira pirhejmar ya îzafeyê, bikaranîna "-êd"ê ye. Em dibînin ku hemû paşgirên îzafeyê di berhemê da "-êd" in. Eger em mînakan bidin:

"Kur û keç**êd** te mezin in?" [wr. 2b]

"Cil**êd** me bişon, em rêwî ne." [wr. 14a]

"Kur**êd** xwe jî sunet kirine?" [wr. 21a]

Di dîyalogên Bazîdî da tiştekî din ê ji alîyê zimanî ve bala mirovî dikişîne ketina hin pêşdaçekan e. Di devoka serhedê da em dizanin ku gelek caran pêşdaçek dikevin. Bi taybetî em rastî ketina daçeka "bi"yê tên:

"Min qodek înaye panzdeh qirûşan." [wr. 8a]

(Min qodek înaye bi panzdeh qirûşan.)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

"Te xo qer tu nîne?" [wr. 11a]
(Te bi xo qer tu nîne?)

1.1. Bikaranîna Peyvên Lêkdayî

Dema mirov li destnivîsê dinêre bikaranîna bêjeyên lêkdayî bala mirovî dikişîne. Beşeka zêde ji bêjeyên lêkdayî wekî hevalnav hatine bikaranîn. Yek ji tiştên giring jî giringîya wan ya ji bo ferhengnasîya kurdî ye. Lewra hinek ji wan di ferhengan da nînin. Mesela dema qala hespan dike, wekî taybetmendîyên hespan bêjeyên "kêmmeş", çûnxweş û "kêmavêj"ê bi kar tîne:

- Kêmmeş, Çûnxweş, Kêmavêj

"Sûal: Dişibe eva hespa, kêmmeş e.
Cewab: Ne, meşa ye û çûnxweş e.
Sûal: Bi texmîn, ev hespa kêmavêj e." [wr. 3a]

Eger em hinek nimûneyên din ji berhema Bazîdî bidin:

- Pişthesp: Xuya ye pişthesp ji bo dîyarkirina temenê kurî bi kar anîye. Yanî dixwaze bibêje ku bi qasî ku li hespê siwar bibe temenî wî heye.

- Sûal: Kur û keçêd te mezin in?
Cewab: Erê, kur pişthesp ne, keç zaro ye." [wr. 2b]

- Kêmbiha: Ji bo "erzan"ê bi kar anîye.

"Sûal: Dexil çi biha ye?
Cewab: Dexil zaf e, kêmbiha ye." [wr. 29b]

- Zindecahnî

"Zîndecahnîya min qe bi xwe ve nayê. [wr. 36a]

- Bihnteng/bihnfireh

"Sûal: Rastî tu mirofekî bihnteng î."
Cewab: Ne, ji min bihnfirehtir mirof nabe." [wr. 3b]

- Qencmirof

"Ne walleh, ez qencmirof im." [wr. 12a]

- Rûreş, Axirzeman

"Xudê rehma xwe bike, em rûreş in."
"Xudê nîşî me nede, evne 'elametê axirzemanê ne." [wr. 24b]

1.2. Guherîna Dengan û Varyantên Peyvan

Alîyekî din ê zimanî ku bal mirovî dikişîne bikaranîna varyantên peyvan e. Peyvên ku reha wan yek in lê guherînên fonolojîk di wan da çê dibin varyant in. Yanî mana û etîmona wan yek e lê hinek cudahîyên fonolojîk di wan da çê bûne. Wekî nimûne ji dêvla "çêre" peyva "çire" ji dêvla "mirov peyva" "mirof" bi kar anîye. Hinek varyant jî hene ji bo heman manayê çê bikin xwedî cudahîyên biçûk yên morfolojîk in. Wekî nimûne ji devla "der ketin"ê bikaranîna forma "bi der ketin"ê. Hebûn û tesbîtkirina peyvên ku varyantên hev in ji bo xebatên zimanî giring e. Eger hinek nimûneyan bidin:

Çire (ji bo "çêre"yê)
"Ne, çire kêm bûye rizk zelîqetê dikêşe." [wr. 13a]

Mirof
"Rast e, du mirof xeniqîne." [wr. 34a]
Vê ra (ji dêvla "pê ra")

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

“Ne walleh, vê ra negiham.” [wr. 11a]
Bi der ketin (ji dêvla “derketin”ê)
“Em bi xwe bi der ketine serê girekî bilind.” [wr. 17b]
Cab (ji bo “cewab”ê)
“Îroke cab hatîye ku leşkerê rûsan vegerîyaye.” [wr. 17b]
Semol (ji bo “Stenbolê)
“Şewatekê mezin Semolê bûye.” [wr. 15b]
Kîjk (ji bo “kîjan”ê)
“Ji her du ordîyan kîşk pêkhatî ye?” [wr. 16a]
Bi xeyr (ji bo “ji xeynî, ji bilî”yê)
“Min bi xeyr ji damarekê kes tune.” [wr. 20a]
Kelaştin (ji bo “qelaştin”ê)
“Îşeve paga rispî kelaştine û sê dewarê wî dizîne.” [wr. 25a]
Vebirîn (ji dêvla “birîn”ê,)
“Xeber dane, qelenê keçê li sed mîh û deh xelatan vebirîne.” [wr. 23b]
Şika (ji dêvla “şikayet”ê)
“Biçin şika li axayêd wan bikin.” [wr. 25b]

1.3. Bikaranîna Îdyoman û Gotinên Qalibî

Dema em bala xwe didin destnivîsê, em dibînin ku gelek îdyom, qalibên zimanî û mecaz hatine bikaranîn. Piranîya van bikaranînan hîn jî îro gelekî çalak û berbelav in û tên bikaranîn. Eger em hinek nimûneyan bidin dê baştir bê famkirin:

- **Xeber borîn.** (Ji bo “serhişkî”yê ye)
“Ne, axayêd wan xeber nabore.” [wr. 25b]
- **Xurtî li yekî/hinan kirin.**
Gelo kîjanî xurtî li kîjanî kirîye? [wr. 9a]
- Bexşî yekî/hinan. (yanî da xatirê yekî/hinan)
“Sûcê wî gelek e, belê min bexşî te.” [wr. 12a]
- **Xudê pê girtin.** (yanî “Xwedê lê me dixe”)
“Walleh em zalim in, Xudê me pê digire.” [wr. 24b]
- **Bi rêkêban çûn.** (yanî pir bi ecele ajotina hespan)
“Eve Silo bi rikêban çûye mala şêx.” [wr. 32a]
- **Xûn bi xûnê naşon, xûn bi avê dişon.**
“Babo, xûnê bi xûnê naşon, xûnê bi avê dişon.” [wr. 33a]
- **Çûna cihê xwe** (Ji bo kirina têkilîya cinsî)
“Cewab: Belê, neçûye cihê xwe. Dibêjin girêdayî ye.

1.4. Bikaranîna Bêjeyên Tirkî

Li ser zimanê Bazîdî karîgerîyeka aşkera ya zimanê tirkî heye. Ev karîgerî ne di asta ristesazîyê da ye lê di asta ferhengî da ye û em rastî gelek peyvên tirkî tên. Helbet têkilîya zimanan û deynkirina peyvan tiştekî pir normal e lê ji bo me tiştê balkêş ew bû ku gelek peyvên ku kurdîya wan pir aktîf tê bikaranîn û zindî ne lê Bazîdî li şûna wan peyvên tirkî bikaranîye. Mesela ji “ax”ê ra gotîye “toprak”, ji “dawî”yê ra gotîye “son/g” û hwd. Eger nimûneyan ji metna wî bidin.

Toprax (ji “toprak”a tirkî, https://www.nisanyansozluk.com/kelime/toprak)
“Bi esil topraxa Îranê ye û panzdeh gund in.” [wr. 6a]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

Son/Song (ji "son/song"a tirkî, yanî dawî)

"Belê, wiha song kirîye."

"Meger songê bi xêr bibe." [wr. 12b]

Başibozix (ji "başıbozuk"a tirkî, yanî bêpergal, bênîzam)

"Panzdeh hezar peyayê nizamî û êdî siwarî û başibozix e." [wr. 16a]

Oba (Ji "oba"ya tirkî ku eslê wê mogolî ye. https://www.nisanyansozluk.com/kelime/oba)

"Li oba Miho beytarekî çê heye." [wr. 35b]

Qapû (ji forma kevn ya "kapu"ya tirkî yanî derî. www.nisanyansozluk.com/kelime/kapı)

"Em dê sube çend gundî, herine qapûya mûrov." [wr. 25b]

Begen kirin (ji "beğenmek"a tirkî, yanî ecibandin. www.nisanyansozluk.com/kelime/beğenmek)

"Ez vî hespî begen nakim." [wr. 3a]

Bêtik (ji "betik"a tirkî, di manaya tiştên nivîskî, name, kitab û hwd. https://sozluk.gov.tr/. Bazîdî ji bo "niviştê bi kar anîye).

"Sûal: Qe derman û niviştê kirin?

Cewab: Erê walleh. Di 'îlac û bêtikan qisûr nema." [wr. 22a]

Orte (ji "orta"ya tirkî, https://www.nisanyansozluk.com/kelime/orta)

"Ne, orte bitin. Ne mezin, ne biçûk." [wr. 27a]

Toypayî: Ji "toy payı"ya tirkî, di manaya "zîyafet, zîyafeta dawetan" da ye. Bazîdî ji bo xelatên dawetan bi kar anîye.

"Aya em çi bibin toypayê?"

"Sûal: Wisan e, zaf toypayî têtin?

Cewab: Erê, du berayîka mesrefê têtin." [wr. 21b]

1.5. Bikaranîna Peyvên Kêmnas

Di destxeta Bazîdî da gelek peyv hene ku ji bo me, ne nas in. Beşek ji van peyvan di ferhengên kurdî da jî nînin. Mirov dikare ji kontekstê manaya wan texmîn bike. Mesela dema behsa hespan dike, ji bo hespan taybetmendîyên wan peyvên wekî "meşa", kêmmeş, çûnxweş, kêmavêj" bi kar tîne.

"Sûal: Dişibe eva hespa, **kêmmeş** e.

Cewab: Ne, meşa ye û **çûnxweş** e.

Sûal: Bi texmîn ev hespa **kêmavêj** e." [wr. 3a]

Em ji konteksta jorîn fam dikin ku "meşa" ew hesp e ku ji bo meşê xurt e û dikare mesafeyên dûr û dirêj bimeşe. Peyva "kêmmeş"ê jî dijmanaya "kêmmeş"ê ye anku hespê ku nikare zêde bimeşe û bi kêrî rêyên dîrêj nayê. Peyva "çûnxweş"ê jî nêzmanaya "meşa"yê ye anku hespê ku rêveçûna wî xweş e û zû naweste. "Kêmavêj" jî xuya ye wekî "kêmmeş"ê ye anku ji bo hespê ku bi kêrî rêyên dirêj nayê, hatîye bikaranîn.

Eger em li metna Bazîdî binêrin em gelek peyvên weha kêmnas dikarin bibînin. Em dikarin bi nimûneyên din dewam bikin:

Pişthesp: Ev peyv ji bo dîyarkirina temenî hatîye bikaranîn. Yanî dixwaze bibêje ku bi qasî ku li hespê siwar bibe temenî wî heye.

"Sûal: Kur û keçêd te mezin in?

Cewab: Erê, kur pişthesp ne, keç zaro ye." [wr. 2b]

Zimhêr: Tê manaya "zaxîre, erzaqê ji bo zivistanê" (Farqînî: 2022:2623)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

“We zimhêr û tedarika malê kirîye?” [wr. 9b]

Pelate: Di hin ferhengan da bi manaya “belav, belawela” (Demirhan:2007:286; Farqînî:1072) hebe jî ev bikaranîna Bazîdî li van manayan nayê. Tiştê ku mirov ji kontekstê fam dike “berhevkirin” e, lê ne “belavkirin” e.

“Sûal: Axa li mal e yanî bi derkê ve çûye?

Cewab: Dibên ku çûye nava êlê.

Sûal: Ji boy çi çûye nêva êlê?

Cewab: Ji boy pelata xercê çûye.

Sûal: Xercê êla we, serê malê çend e?

Cewab: Mala dewletîyan deh zêr û ê jêrî pênc û sê û du ne. [wr. 5b, 6a]

Kewşen: Manayên “kewşen”ê yên ji hev cuda hene: erazî, sewadeyên derdora gundî, derdor, sînor (Farqînî:1230). Weha xuya ye di manaya “zevîyên derdora gundî” da bi kar anîye.

“Sûal: Dibêjin ku zîpikê li kewşenê me daye?

Cewab: Erê, ekîn berteref kirîye.” [wr. 12b]

Nijde: Di ferhengan da çend manayên wê hene, lê li vir di manaya “çete”yê da ye. Em li kontekstê binêrin, dîyar dibe. Hem di ferhenga Kurdoyî (1960:574) hem jî ya Farqînî da manaya “çete”yê jî heye (r. 1606)

“Sûal: Dibên ku çete li ser rê heye?

Cewab: Em jî bi himmet dê biçin.

Sûal: Berî niha nijde li vê rê hebû?

Cewab: Xudê giravî berteref bûne. [wr. 14a]

Berîde: Jabayî ji bo vê bêjeyê jî “pillage” û “razzia” gotîye yanî “talan” û “biserdagirtin”. Di ferhenga Kurdoyî da jî ev peyv heye (r. 81) “Sûal: Siwarê kurmancan bi xeyr ji terhoyê bi kêrî tiştekî nayê.

Cewab: Belê wisan e, ji boy berîdê qenc in.” [wr.18b]

Berayîk: Di ferhenga Farqînîyî da “berayîk” di manaya “pêşeng”ê da (r. 153), di ferhenga Îzolîyî da “berayî” di manayên “firehî” û “destpêk”ê da heye (r. 66). Lê ev mana dûrî vê kontekstê ne û lê nayên. Manaya herî nêzîk di ferhenga Kurdoyî da heye ku wî jî gotîye “cot”. (r. 229). Lê di ferhenga Kurdoyî da ne “berayîk” lê “dûberayîk” e. Dema em li destnivîsa Bazîdî û kontekstê dinêrin “berayîk” bi manaya “beranber”ê tê. “Du berayîk” yanî dibe “du qat”, “du car beranber”. Ji ber ku di kontekstê da dipirse ku “toypayî anku hedîye pir tên ji bo dawetê”, dibêje “erê du qatê mesrefa dawetê hedîye tên”.

“Sûal: Gelo gelek mirof gazî kirîye?

Cewab: Belê, ji sed mirovan pitir gazî kirîye.

Sûal: Wisan e, zaf toypayî têtin?

Cewab: Erê, du berayîka mesrefê têtin.” [wr. 21b]

Qirên: Tê manaya “şer, pevçûn”ê (Îzolî:591). “Qirên kirin” jî kara wê ye û dibe “şer kirin, pev çûn”.

“Sûal: Go ku axê digel rispî qirên kirine?

Cewab: Belê, êkidû caris kirine.

Sûal: Li ser çi qirêna wan bûye?

Cewab: Li ser beşîya peran e.” [wr. 31a]

Vesû hatin: “Vesû hatin” tê manaya “xeyidîn” û “aciz bûn”ê. (Farqînî:2406)

“Bi rastî ez ji te vesû hatime.” [wr. 29a]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Perseng: Tê manayên wekî "giranî, mêzên, pîvan û denge"yê. (Bedir khan, Bertolino, Nezan, 2017:1173; Farqînî:1658)

"Ne, perseng heye, ser diditin.
Wisan guneh e, kêm zêde diçe." [wr. 44a]

Maye: Ji bo "sermaye"yê bi kar anîye.

Te maye û diraf heye? [wr. 42b]

Korbêder: Bêder bênder e, korbêder jî bêndera ku nebaş e û tişt jê nehatîye.

"Bêderêd we ketine?
Belê, korbêder e." [wr. 13a]

Zamin: Ji bo "kefîl" bi kar anîye.

"Ez zamin, eger kesek dozê bikitin." [wr. 20a]

Wekîlnefs: Kesê ku dikare xwe û nefsa xwe kontrol bike.

"Qîz 'aqil e, balix e, wekîlnefs e." [wr. 20a]

Bankut: Ji bo "mizgînî"yê bi kar anîye.

"Em de'wa bankutê dikin." [wr. 22b]

Kelûmel: Ji bo "kelûpel"ê bi kar anîye.

"Ez texmîn dikim ku du bargîr têra kelûmelê me nake." [wr. 8b]

Terho: Talan (Jabayî ji bo vê bêjeyê "pillage/çapul" bi kar anîye)

"Siwarê kurmancan bi xeyr ji terhoyê bi kêrî tiştekî nayê. [wr.18b]

Şerqeda: Ji bo "xerab"ê bi kar anîye. Di ferhenga Kurdoyî da forma "şerqede" heye. (r. 702)

"Sûal: Ez nizanim çi bibêjim, tu mirofekî şerqeda yî.
Cewab: Ne walleh, ez qencmirof im." [wr. 12a]

Mûrov: Wezîfedarê hikûmetê ye ku karê polîsîyê dike. (https://turklehceleri.org/tr/hepsi/anlam/murov)

"Sûal: Wisan e, biçin şika li mûrov bikin.
Cewab: Em dê sube çend gundî, herine qapûya mûrov." [wr. 25b]

Nivîsar: Çend manayên wê yên wekî: nivîs, nivîsîn, mektûbê hene (Kurdo: 577).

"Sûal: Te xwendîye û nivîsarê dizanî?
Cewab: Belê, min Qur'an xwendîye û nivîsarê nizanim." [wr. 7b]

Şilî: Hirî ye. Jabayî not nivîsîye gotîye; hirîya berxan.

"Sûal: Şilîya we gelek e?
Cewab: Nêzûkî heftê menê heye." [wr. 40b]

Mûn: Di ferhenga Kurdoyî da bi manayên wekî "zeîf, xerab" heye (r. 548). Li gor têbînîya Jabayî ya fransizî di manaya xerab da ye (Il ya des bons et des mauvais débiteurs).

"Qerdarê qenc heye, ê mûn heye." [wr. 14b]

Sol, Solbend: Sol ji bo nalên heywanan, solbend jî ji bo peyva "nalbend" bi kar anîye.

"Ez dê pereyêd solêd hespan bidim." [wr. 37b]
"Solbend li van deran peyda dibe?" [wr. 4a]

Damar: Ji bo peyva "jinbav"ê bi kar anîye.

"Min bi xeyr ji damarekê kes tune." [wr. 20a]

1.6. Navên Nexweşîyan

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Yek ji tiştên giring ku em ji dîyalogan hîn dibin jî navên nexweşîyan û tiştên tibî ne. Di dîyalogan da hem ji bo mirovan hem jî heywanan gelek nav derbas dibin. Eger em hinek nimûneyan bidin:

Ketewî (îltihab girtin, îltihab bûn. Di ferhenga Farqînî da wekî "kedewî"yê derbas dibe. r. 207)
"Eve hespa ketewî bûye, çi lê bikin?" [wr. 35b]
Kulek (Heywan yan jî mirovên ku seqet dibin û dikulin.)
"Beranekî kulek li vir heye, îmdî dê ser jê kin." [wr. 12a]
Kulekî (Rewşa ku heywan, mirov seqet dibin û dikulin.)
"Bac heye û dizî û kulekî û qir heye." [wr. 43a]
Qir (Nexweşîya veger ku gelek heywan pê dimirin.)
"Bac heye û dizî û kulekî û qir heye." [wr. 43a]
Kepenek (Nexweşîya "ruam"ê ye. "Hîle" jî nexweşî ye.)
"Sûal: Îsale pezê semtê we paristî ye?
Cewab: Ne walleh, kepenek û hîle zaf e." [wr. 20b]
Ho girtin (Elem girtin, îltihab girtin)
"Dibên kurê axê ho girtîye, dimire." [wr. 31b]
Terk bûn (ji cih derketin)
"Ez fikûrîmê, ewî jî terk e, min êxiste cî." [wr. 36a]

1.7. Navên Eşîretan û Miletan

Di dîyalogên Bazîdî da em rastî navên gelek eşîratan û miletan tên. Navên miletan yên wekî "rûs, ecem, terekeme, qazax, kurmanc, rom" gelek caran derbas dibin. Dîsa bi dehan navên eşîretan yên wekî "celalî, heyderî, redikî, birûkî, qereçorî, zîlan û hwd derbas dibin. Eger em hinek nimûneyan bidin:

Romî (Ji bo tirkan gotîye)
"Erê babo, leşkerê romîyan qe bi xeyr ji revê, bi kêrî çi tên!" [wr.18b]
Rûs
"Sefera rûsan û romê, ê berê çend e?"
"Sefera rûsan û romê, ê berê çend e?" [wr. 15b]
Terekeme (Ji bo turkmenan gotîye)
"Belê, terekeman lê daye." [wr. 34b]
Qazax
"Jê vegere, paşê qazax rastî me dibin, xerab dibe." [wr.18a]
Kurmanc
"Êk kurmanc e û êk file ye." [wr. 34b]
Celalî
"Ez bi esil celalî me." [wr. 19a]
Qereçorî(an)
"Gundî çûne karêwanê qereçoran, havêtine ser û deh ga birine." [wr. 35a]
Zîlan, Heyderan
"Di nêva zîlan û heyderan bûye neyarî?" [wr. 9a]
Hesenî, Zirikî
"Dibên hesenan zirikan neyarî ye?" [wr. 23b]
Birûkî
"Keç birûkî ye." [wr. 19a]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

Cûnikî (Li gor nota Jabayî, ji Erîwanê ne)
"Ez dibêm ku cûnikan birine." [wr. 25a]
Diryan
"Eşîra diryan e, ji boy qur'ê 'asê bûne." [wr. 38a]

1.8. Navên Welat, Bajar û Bajarokan

Dîyalogên Bazîdî ji hêla navên welat, bajar, bajarok, gund û navên cografîk jî têra xwe zengîn e. Bi taybetî navên herêma Serhedê tê da pir derbas bidin. Mûş, Kanîspî, Çildir, Axgul, Makû, Nerman, Erzirom hinek ji van navan in. Helbet navên welat û herêmên cuda yên wekî Erebistan, Semol (Stenbol), Rewan, Trabzonê jî tê da derbas dibin. Eger em hinek mînakan bidin:

"Sûal: Tu ji ku yî?
Cewab: Ez **mûşî** me." [wr. 1b]
Li **Gedûka Xanê**, li **Kanîspîyê** danîye. [wr. 5b]
Êla me dikeve **Axgulê**. [wr. 6a]
Ji vira heta **Makûyê** çend se'et in? [wr. 6b]
"Dibên ku xelkê **Çildirê** ne." [wr. 34b]
"Li **Şorekelê** ye." [wr. 16a]
"Şewatekî mezin **Semolê** bûye." [wr. 15b]
"Dibên walîyê **Erziromê** 'ezil bûye." [wr.18b]
"Ji nêv êlê têm, diçime **Rewanê**. [wr. 19a]
"Emîn Paşayê walîyê **Trabzonê** bûye walî." [wr.18b]
"Li '**Erebistanê** pez çi dike? [wr. 43a]
"Dibêjin zîpikekî 'ecêbî li **Nermanê** barîye..." [wr. 24b]
"Li ser qeza **Oltîyê** ye." [wr. 28b]
Siwarêd nizamî ne, dê biçine **Wanê**. [wr. 38a]

1.9. Navên Kesan

Di dîyalogan da yek ji tiştên ku bala mirovî dikêşe jî navên taybetî yên kesan in. Bi taybetî pirbûna navên kurtkirî yên wekî " Hiso, Ebdo, Miho, Silo, Elo" bala mirovî dikêşe. Xuya ye ji ber ku têkiliyên rûbirû û samîmî zêde ne, ev navana zêde ne. Wekî tê zanîn navlêkirina kesan bi çanda civakekê, rabûn û rûniştina civakekê gelekî têkildar e. Eger em hinek nimûneyan ji bo navên taybetî bidin:

"Mahîn û hespek li cem '**Elîyê Hiso** heye." [wr. 2b]
"Di dest '**Elîxanê Makûyî** ye." [wr. 6a]
"Bilanê **Haco** biçitin, ew zîrek e." [wr. 16b]
"Li zoma **Keleşê 'Ebdo** ne." [wr. 40b]
"Li oba **Miho** beytarekî çê heye." [wr. 35b]
"**Emîn Paşayê** walîyê Trabzonê bûye walî." [wr.18b]
"Kurê '**Elo** ye." [wr. 21b]
"**Silo** silav kirin." [wr. 21b]
"**Mela Qasim** bûye kirîv". [wr. 21a]

1.10. Termên Eskerî

Di dîyalogan da gelek caran behsa şerê tirk, rûs, ecem, terekeme û hwd tê kirin. Dema ku tê behskirin jî gelek caran behsa rewşa wan ya leşkerî tê kirin. Loma gelek termên leşkerî di van dîyalogan da derbas dibin. Peyvên wekî "ordû, leşker, soldad, peyayê

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

nîzamî, nefer-‘am, casûs, qereqol, çete, armanc, tufeng” gelek caran hatine bikaranîn. Eger em ji metna Bazîdî nimûneyan bidin:

“**Ordûya** romê li kî derê ye?” [wr. 16a]
“Çiqas **leşker** û **top** heyn?” [wr. 16a]
“Panzdeh hezar **peyayê nizamî** û êdî **siwarî** û **başibozix** e.” [wr. 16a]
“Ew jî deh hezar **soldad** û deh hezar qazaq û **nefer-‘am** in.” [wr. 16a]
“Divêtin ku em **casûsekî** ve rê kin, kanî çi xeber heye.” [wr. 16b]
“Dibên ku **qereqolê** wan rastî hevdû hatine, şerek kirine.” [wr. 16b]
“Çend siwar çûnê **teselê**?” [wr. 17b]
“Çar siwar çûne **sehê**.” [wr. 17b]
“Kuro çi dibêjî! **Çeta** wan neête me?”
“Ne, **leşkerê** giran e û **çete** naşînin.” [wr. 17b]
“Ne, **nîzama peyan** digel **topê** qenc e.” [wr.18b]
“Eger min **armanc** hilanî tu terka **tufengê** bike.” [wr. 42b]

1.11. Navên Pîvanan

Di dîyalogên Bazîdî da yek ji tiştên ku bala mirovî dikêşe ew e ku navên gelek pîvanan tê da hene. Hinek ji bo me nas in lê hinek ji wan xerîb in. Peyvên wekî “somer, gez, semer, ritil, hoqe, qod, part, men” gelek caran hatine bikaranîn. **Somer**: Du teneke û nîv e. (Farqînî:2114)

“Somera genim bi sedî û ceh bi çilî ye.” [wr. 38b]
Gez: Pîvana ku 70-75 cm ye. (Farqînî:832)
“Çox çend gez e?” [wr. 15a]
Semere: Semere sed aded e. (Farqînî:832)
“Şikir, me semerekî pez û çend dewar hene.” [wr.19b]
Ritil: Pîvana ku 8 kg e. (Îzolî:533)
“Qenc e, ar ritil bi pêncan e.” [wr. 26b]
Hoqe: Pîvana ku 1283 gram e. (Îzolî:291)
“Goştê pezî hoqa bi şêst û goştê dewarî bi pêncî para ne.” [wr. 26b]
Qod: Pîvan ku 2 kg e. Di ferhenga Îzolî da wekî “kod” derbas dibe (r. 343).
“Biha erzan, here qodekê bikir û bide hespan.” [wr. 8a]
Part: Çend manayên partê hene, wekî 30 aded; koma gîya; qeflek gîya. (Farqînî:1659)
“Sûal: Part çiqasî didetin?”
Cewab: Part heft û heşt kod didetin.” [wr. 29b]
Men: Pîvana ku 3 kg e. (Farqînî:1464)
“Sûal: Menê bi çendê hildixînin?” [wr. 40b]

1.12. Navên Meslek û Karan

Di dîyalogan da navên gelek meslek û karan derbas dibin. Dema em bala xwe didin navên wan meslekan em dibînin ku ew nav rengvedana jîyana rojane û sosyal ya demê ne. Solbend, zêrker, lêbûd, delal, çerçî, beytar, çûdar û muxtar hinek ji wan navên meslekan in. Hinek ji wan meslek û karan îro jî hene lê hinek ji wan yan nemane yan jî kêm mane. Eger em hinek mînakan bidin:

Solbend: Solbend ji bo peyva “nalbend”ê bi kar anîye.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

“Solbend li van deran peyda dibe?” [wr. 4a]
Çerçî: Ji bo “etar” bi kar anîye.
“Çerçî hatîye, êmîş înaye, bikirin.” [wr. 43b]
Lebûd: Ji bo “helac”ê bi kar anîye.
“Dibên lebûd hatine nava êlê?” [wr. 40b]
Çûdar, celebî: Tacîrê heywanên ku ji bo goşt û qesabîyê ne.
“Ez çûdar im û celebîyê dikim.” [wr. 42b]
Çapar: Kesê ku tiştan dibe û tîne, postevan.
“Min seh kir, çaparê ‘eceman e.” [wr.18b]
Bostancî
“Ez dibêm ku bostancî guh nedayê.” [wr. 26a]
Beytar
“Tu li ku hurî beytarîyê bûyî?” [wr. 36a]
Kemandar: Kesê ku tîr û kevanê bi kar tîne.
“Ez û tu em dê siwarî û kemandarîya xwe biceribînin.” [wr. 42a]
Zêrker
“Go zêrker hatîye oba ‘Emo?” [wr. 40b]
Delal: Kesê ku bang dike û ji xelkî ra daxuyanîyan radigihîne.
“Dibêjin ku delal gazî kirîye, pera şikestin.” [wr. 26b]

2. BERHEMA “TUHFETU’L-XÎLLÂN FÎ ZIMANÊ KURDAN”

Berhema Mela Mehmûdê Bazîdî ya giranbiha, “Rîsaleyî Tûḥfetu’l- Xîlān Fī Zimanê Kurdan” (Dîyarîya Dostan di Zimanê Kurdan da), ku ji bo hînkirina kurdîya kurmancî hatîye amadekirin û ji beşên rêziman, ferhengok û dîyalogan pêk tê, yek ji giringtirîn berheman e ku di koleksîyona Aleksandre Jabayî da cih girtîye. Herçend yekemîn rêzimana kurmancî, ya Elî Teremaxîyî (1590) ye lê wisa xuya dike ku cara pêşî xebata ku tenê ji bo rêzimana kurmancî û bi zimanê kurmancî hatîye kirin, ev xebata hêja ya Bazîdî ye.

Di vê xebatê da Bazîdî da sê beş hene ku ev beş; rêziman, ferhengok û dîyalog in. Bazîdî, di vê xebatê da û bi taybetî di beşa rêzimanê da, li ser bi dehan mijarên rêziman û zimannasîyê sekinîye û bi mînakan ew, rave kirine. Ev xebat ji alîyê naveroka xwe ve gelekî dewlemend e. Ji mijarên morfolojîk û morfo-sentaktîk bigirin heta yên sentaktîk û semantîk, gelek mijarên zimanî tê da cih girtine. Ji mijarên beşên axaftinê, têperîyê (transitivity) bigirin heta hokarîkirinê (causativisation) û têneperkirinê (detransitivization); ji kêşana karan bigirin heta deman û rêkkeftina (agreement) li gel cihnavan; ji hevalnavên pêveberî, biçûkkirina navan bigirin heta lîsteya kar û navên hevmana û hevdeng û dariştina bêjeyan, gelek mijar tê da hene.

Dema em ji hêla naverokê ve li vê xebata Bazîdî binêrin, bi hêsanî tê dîtin ku sê beşên ji hev cuda ne. Bazîdî ji ber ku ev pirtûk bi mebesta hînkirina kurdîya kurmancî nivîsîye, beşa yekem bi giranî kirîye rêziman; beşa duyem ferheng û beşa sêyem jî kirîye dîyalog. Eger em li naveroka beşan jî binêrin em dibînin ku bi taybetî di beşa rêzimanê da gelek binbeş û mijar hene. Bazîdî nav li van mijar û binbeşan nekirine lê em ji naveroka wê, dikarin gelek mijar û binbeşan jê peyda bikin. Eger em vegerin ser vê xebatê û mijarên ku Bazîdî li ser wan sekinîye, binirxînin û dabeş bikin, em dikarin beş û mijaran weha bidin:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

2.1. Rêziman

Beşa herî berfireh ya xebata Bazîdî, ev beş e ku ji 74 rûpelan pêk tê û bi dehan mijarên rêzimanî û zimanî tê da hene. Wekî me got Bazîdî ev mijarên rêzimanî li gor tîpolojîya erebîyê, li ser sê beşan; kar, nav û herfan dabeş kirine. Di vê beşê da gelek termên rêzimanê û bi giştî zimannasîyê bi kar anîne. Berî ku em dest bi analîzan bikin eger em lîsteya termên ku Bazîdî bi kar anîne, bidin; hem mijar hem jî dewlemendîya naveroka xebata Bazîdî dê hêsantir bê famkirin. Termên ku Bazîdî bi kar anîne û li hember wan jî bergindên ku îro tên bikaranîn, ev in:

bina fa'il : aktîf (active)
bina mechûl : pasîf (passive)
camid : necandar (animate)
cem' : pirhejmar (plural)
emr : ferman (imperative)
esmayêd naqise : navên kurtkirî
esmayêd tame : navên temam (nekurtkirî)
esmayu'l-işarê : navên nîşanê
fi'l : kar (verb)
hazir : amade, guhdar (hearer)
hezif : jêçûn (deletion)
hezifkirin : jêbirin (deletion)
ism : nav (noun)
ismê fa'il : bikernav
ismê mef'ûl : berkarnav
istîfham : pirsîyarî (interrogation)
istîqbal : dahatî (future)
lazim : têneper (intransitive)
lefz : peyv, bêje (word, lexeme)
masdar : rader (infinitive)
mazî/borî : borî (past)
mef'ûl : berkar (object)
mexsûs/'elem : taybetî (proper)
mirekeb : lêkdayî (compound)
mitekelim : axêver (speaker)
mitekelimê me'e'l-xeyr : axêverê pirhejmar (em/me)
mûzarî : dema niha/fireh
micered : razber (abstract)
mifred : yekhejmar (singular)
mi'enes : mê (feminine)
mişterek : hevbeş / cins
mite'adî : têper (transitive)
mizeker : nêr (masculine)
muzaf : raveber, modîfîyekirî (modified)
muzafun îleyhî : raveker, modîfîyeker (modifier)
nefî : nerênî (negative)
nehî : qedexe

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

nîd'a : bangkirin (interjection)
nisbet : xwedîtî (possession)
qalin : stûr
tesxîr : biçûkkirin (diminutive)
tesnîye : duhejmar
tenkîd : teqezkirin
texfîf : sivikkirin
xayib : neamade (ew/wî/wê/wan)
zîrûh : candar (animate)
zamîr : cihnav (pronoun)

2.2. Beşa Ferhengokê

Bazîdî piştî ku mijarên rêzimanî ku li ser kar, nav û herfan in, rave dike, dest bi mijarên têkildarî ferhengê dike. Ji ber ku Bazîdî ev pirtûk, bi mebesta hînkirina zimanî amade kirîye, beşek jî kirîye ferhengok ku duzimanî ye û kurdî-tirkî ye. Bêguman ev ferhengoka wî hem ji hêla ferhengnasîya kurdî ve hem jî hêla dîrokî ve gelekî giring e. Lewra hem gelek peyv tê da hene ku dê têkevin ferhenga kurdî hem jî yek ji kevintirîn ferhengên kurdî ye û bihayê wê yê dîrokî zêde ye.

Peyvên wekî "**konelk**"ê (ji bo şemsîye/sîwanê) em tê da dibînin ku di ferhengên kurdî yên berdest da nînin. Xulase, ev ferhengoka balkêş ya kurdî-tirkîyê, ne tenê ji hêla dîrokî û kevnbûna xwe ve, ji gelek alîyên din da jî giranbiha ye. Di vê ferhengokê da, li ser kar û navan disekine û lîsteyeka dirêj ya kar û navên hevmana (synonym) dide. Herweha lîsteya navên hevdeng (homonym) jî beşek ji vê ferhengokê ye. Yanî, bi giştî ev ferhengoka ku ji 50 rûpelî (77b heta127b) pêk tê ji lîsteyên kar û navên hevmana û navên hevdeng pêk tê. Em ji beşa karan dikarin dest bi nirxandina wê bikin:

2.2.1. Karên hevmana:

Bazîdî xwestîye lîsteyeka dirêj ya karên hevmana bide. Lê dema ku em li lîsteya wî dinêrin em dibînin ku hevmana û varyantên karan tev li hev kirine. Wekî tê zanîn, peyvên hevmana ew peyv in ku etîmonên (etymon) anku rehên wan ji hev cuda ne lê manaya wan yek e. Peyvên varyant jî ew peyv in ku rehên wan yek in lê li gor herêm û devokan, guhertin di wan da çê bûne. Wekî mînak reha peyvên "nêrîn, nerîn, nêrtin, nihartin, niherîn, nihêrtin …" yek e, lê li gor herêm û devokan ji hev cuda bûne. Lê peyvên mîna "difin, kepû, poz, bêvil"ê hevmana ne û rehên wan ji hev cuda ne. Eger em vegerin ser ferhengoka Bazîdî û li lîsteya wî ya karên hevmana binêrin û em dê bibînin ku hinek tişt tev li hev kirine anku

şaşî kirine. Em dikarin van şaşî û tevlihevîyên di lîsteya karên hevmana da, bikin sê beş:

2.2.1.1. Peyvên ku varyant in, lê ne hevmana ne:

Bazîdî, karên hevmana û varyantên wan tev li hev kirine ku du tiştên cuda ne. Wekî mînak karên "borandin" û "buhartin"; "ajotin" û "hajotin"; "dirîn" û "diryan"ê varyant in, ne ku hevmana ne. Lê Bazîdî varyant û hevmanayên karan tev li hev kirine û ew di nava hev da dane.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

2.2.1.2. Peyvên ku ne kar in lê di nava karan da hatine nîşandan:

Di lîsteya Bazîdî ya karên hevmana da, gelek peyvên wekî nav, hevalnav û hevalkaran jî cih girtine û şaşîya herî mezin ya vê lîsteyê di vî warî da ye. Wekî mînak peyvên wekî "rastî", "duristî", "îzan", "zihn",

"maldarî" hwd nav in, lê ne kar in. Peyvên wekî "beredayî", "jêhatî", "şemirî" hwd hevalnav in û yên wekî "di gel"ê jî daçek in.

2.2.1.3. Peyvên ku ne hevmana ne û ne jî varyant in:

Hinek peyv jî di lîsteya karên hevmana da hene ku ne hevmana ne û ne jî varyant in lê ji hêla têperîyê ve cuda ne. Lewra karên ku Bazîdî wekî hevmana dane, hinek jê têper hinek jî têneper in. Wekî mînak karên "patin" û "pejyan", "cisandin" û "cisîn"ê ji alîyê têperîyê ve cuda ne ku "patin" û "cisandin" karên têper in û "pejyan" û "cisîn" jî têneper in û manayên wan cuda ne.

2.3. Karên hevdeng:

Bazîdî, xwestîye lîsteya karên hevdeng bide lê çawa ku di lîsteya karên hevmana da gelek problem hebûn, di vê beşê da jî tevlihevî û şaşî hene. Em van tevlihevî û şaşîyan dikarin weha dabeş bikin:

2.3.1. Peyvên ku nav in, lê ne kar in:

Di nava lîsteya Bazîdî ya karên hevdeng da gelek nav hene û tu têkilîya wan û karan bi hev ra nîne. Ya rast di vê beşa karên hevdeng ya ferhegokê da, ji karên hevdeng bêhtir navên hevdeng hene. Wekî mînak peyvên mîna "belekî", "nav", "tivir", "jan" û "çûk" navên hevdeng in û herçend wekî hev tên bilêvkirin, Bazîdî manayên wan yên cuda jî dane.

2.3.2. Peyvên ku hevalnav in, lê ne kar in:

Beşek ji lîsteya Bazîdî ya karên hevdeng jî, hevalnav in. Wekî mînak peyvên mîna "zirav", "rijî", "xebîs", "kêm" û "şil"ê hevalnav in û ne kar in.

2.4. Navên hevmana:

Di ferhengoka Bazîdî da, beşa herî zêde û dirêj (96b-127b), ev beş e ku lîsteya navên hevmana ye. Di vê lîsteyê da jî hinek tevlihevî û şaşî hene. Lê li gor lîsteyên karan, bêhtir bi rêk û pêk e û şaşî, ne bi qasî yên karan in. Eger em li gor sernavan van şaşîyan dabeş bikin dê weha bin:

2.4.1. Navên ku varyant in, lê ne hevmana ne:

Di lîsteya navên hevmana da, tiştê herî zêde bala mirovî dikişîne ew e ku Bazîdî gelek caran varyant û hevmanayên navan tev li hev kirine. Wekî mînak "meriv" û "mirov"; "hesp" û "esb"; "ziman" û "ezman"; "newal" û "nihal"; "kanî" û "kehnî" varyant in lê ne hevmana ne. Ji nava varyantan hinek varyant hene ku formên cihguherînê (metathesis) ne. Wekî mînak peyvên "cînar" û "cîran", "herwaz" û "hevraz"ê, mînakên cihguherînê ne.

2.4.2. Navên ku pirmana (polysemous) ne, lê ne hevmana ne:

Di lîsteya navên hevmana da, herçend ne zêde ne jî, hinek peyvên wekî "hîv" û "roj"ê hene ku peyvên pirmana ne, lê ne hevmana ne.

2.5. Dîyalog

Beşa sêyem û ku Bazîdî ew wekî pêveka (zeyl) xebata xwe bi nav kirîye, dîyalog in. Bazîdî dîyar dike ku ev beş, dê alîkarîya axaftina zimanî bike û bi vî awayî dê axaftin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

hêsantir bibe (wr. 127b). Ev beşa ku ji 17 rûpelan (wr. 127b -144b) pêk tê, di forma pirs û bersivan da ye û di nava sê beşên pirtûkê da, herçend beşa herî kurt e û 17 rûpel e, lê ji bo famkirin û analîza wê heyamê gelekî giring e. Li ser mijarên wekî têkilîyên nişte cih û revendan, têkilîyên kurdan û Îranê, têkilî û nakokîyên dînî yên elewî û sunîyan, teknîk û stratejîyên şerkirinê, têkilîyên eşîrî, agahîyên li ser erdnîgarîyê, rêxistinbûna civakî û sîyasî ya kurdan, têkilîyên îqtîdarî yên nava kurdan û nava cîranên kurdan û hwd gelek agahîyên giring dikarin ji wan dîyalogan bên famkirin.

3. BERHEMA "KÊŞANA KARÊN KURDÎ"

Mela Mehmûdê Bazîdî berhema xwe ya "Kêşana Karên Kurdî" di sala 1866ê da ji bo hînkirina kêşana karên kurdîya kurmancî nivîsîye. Navê berhemê, ne ji alîyê Bazîdî ve lê ji alîyê A. Jabayî ve û bi frensizî wekî "Conjugaison des Verbes Kurdes" hatîye danîn ku kurdîya wê dibe "Kêşana Karên Kurdî". Ev berhema Bazîdî jî wekî berhemên din gelekî giring e ku di koleksîyona Aleksandre Jabayî da cih girtîye. Di vê berhema tematîk da ji bilî morfolojîya karên kurdî, li ser sentaksa kurdî jî agahîyan giring hene.

Ev berhema Bazîdî, bi giranî li ser morfolojîya kêşana karan e û zêdetirî bîst karên kurdî wekî mînak pêşkêş kirine. Wî kar li gor cihnavkên kesane û li gor demên borî, niha û dahatîyê û nerênîya van deman û dîsa li gor raweyên fermanî, aktîf û pasîf û hwd kêşane. Lê herçend piranîyê berhemê ji kêşana karan pêk tê jî, beşek biçûk ji vê xebatê li ser sentaksa kurmancîyê ye û behsa hêmanên hevokê û hevokên curbicur dike. Bazîdî bi xwe jî di vê xebatê da dîyar kirîye ku berhema wî ji nehiw (sentaks) û serfê (morfolojî) pêk tê û wiha dibêje: *"Me'lûmê te bitin ku ev qewa'idêd ku di vê rîsalê da hatîye zikir û beyan kirin, ji usûlê qewa'idêd 'ilûmêd nehw û serfê ne."* [wr. 23b].

Ev berhema Bazîdî zêde nayê zanîn û heta niha nehatîye çapkirin. Aydin (2019) li ser vê berhemê gotarek nivîsîye ku gotara wî bêtir danasîna berhemê ya ji alîyê fîzîkî, nasnameyî û naverokî ye û li ser naveroka wê analîz cih nagirin.

Bazîdî di çerçoveya morfolojîya kurmancîyê da, ne tenê li ser karan û kêşana wan, lê li ser beşên axiftinê (parts of speech) yên din jî sekinîye. Wî di bin tesîra tîpolojîya rêzimana erebîyê da, beşên axiftinê wekî sê beş dîtine ku "kar", "nav" û "herf" in. Mijarên wekî yekhejmarî, duhejmarî û pirhejmarîya navan, nîsbet, îzafe, bikaranîna daçekan û hwd bi vê mantixa dabeşkirina erebîyê, tê da cih girtine. Em dê di vê xebatê pêşî li ser taybetîyên zimanê Bazîdî û piştra jî li ser naveroka berhemê nirxandinan bikin.

3.1. Zimanê Bazîdî

Bazîdî ji ber ku li gor tîpolojîya zimanê erebî ev berhem nivîsîye hemû têgihên rêzimanî jî bi erebî ne. Eger em lîsteya termên ku Bazîdî bi kar anîne, bidin; hem mijar hem jî dewlemendîya naveroka xebata Bazîdî dê hêsantir bê famkirin. Termên ku Bazîdî bi kar anîne û li hember wan jî bergindên ku îro tên bikaranîn, ev in:

alet	: navgîn, amûr
cem'i	: pirhejmar
emr	: ferman
emrê hazirî	: raweya fermanî
esmayu'l-işarê	: navên nîşanê
fa'ilê salis	: bikera sêyem
fa'ilê sanî	: bikera duyem
fa'ilê ewel	: bikera yekem

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

fi'l : kar
fi'lê hal : dema niha
fi'lê istîqbal : dema dahatî
fi'lê mazî yê mechûl : dema borî û raweya pasîf
fi'lê mazî yê me'lûm : dema borî û raweya aktîf
hazir : amade
herf : herf
hezif : jêçûn
ism : nav
ismê alet ê cem'i : navê navgînê yê pirhejmar
ismê alet ê mifred : navê navgînê yê yekhejmar
ismê cins ê mifred : navê cins yê yekhejmar
ismê cins ê tesnîye weyaxo cem'i : navê cins yê pirhejmar
ismê fa'il : bikernav
ismê mef'ûl : berkarnav
ismê mekan : navê cihî
ismê zeman : navê demê
istîqbal : dahatî
lazim : têneper
lefz : peyv
mazî : borî
mesder : rader
mef'ûl : berkar
mef'ûlê sanî : berkara duyem
mef'ûlê salis : berkara sêyem
mef'ûlê ewel : berkara yekem
mekan : cih
mitekellim : axiver
mite'adî : têper (wekî nav)
mite'eddîd **:** têper (wekî hevalnav)
muzafê îleyhê cem'i : ravekera pirhejmar
muzafê îleyhê mifred : ravekera yekhejmar
muzafun îleyhî : raveker, modîfîyeker
mifred : yekhejmar
nefî : nerênî
nefyê hal : nerênîya dema niha
nefyê istîqbal : nerênîya dema dahatî
nehyê hazirî : nerênîya raweya fermanî
nisbet : xwedîtî
tesnîye : duhejmar
xayib : neamade
zemîr : cihnav
zîrûh : candar

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

3.2. Naveroka Rêzimanê

Di zimannasîyê da morfolojîya karan bi du awayan tên analîzkirin ku yek morfolojîya darişтinê (derivational) ya din jî morfolojîya rêzimanî ye. Bazîdî di vê berhema xwe da li ser morfolojîya rêzimanî ya karan sekinîye lê li ser morfolojîya darişтina karan nesekinîye. Di morfolojîya rêzimanî da mijarên wekî dem (tense), xuyang (aspect), rawe (mood), rêkeftina li gel cihnavan (pronominal agreement) ya karan hene.

Bazîdî di vê berhema xwe da li ser kêşana bîst û sê karan sekinîye û li gor dem, rawe, rêkeftina cihnavan û hwd ew kêşane. Karên ku wekî mînak dane ev in: *Nîşan dan, zayîn, ajotin, bi pê ketin, qelisîn, kirin, birin, spartin, patin, nasîn, ketin, bihistin, şandin, ve rê kirin, girîn, danîn, çêkirin, dîtin, xwarin, gihiştin, kutan, dirûn, lez kirin".* Herwiha ji ber ku li gor tîpolojîya erebîyê analîz kirine, ji bo her karekê li gor formên wekî bikernav (ismê fa'il), berkarnav (ismê mef'ûl) û navê cihî (ismê mekan) jî bergind nivîsîne.

3.3. Naveroka Ristesazî

Bazîdî dema behsa mijara têperî û têneperîya karan dike gelek hevokan wekî mînak dide û yek bi yek rave dike kîjan biker e, kîjan berkar e û kîjan kar e. Dema behsa biker, berkar û karan dike, li ser rolên wan yên semantîk jî disekine. Wekî mînak ji bo hevoka "'Elo, Hiso kuta" dibêje:

('Elo) fa'il (e), lewra ew "kutan" fi'la wî ye.

(Hiso) mef'ûl e, lewra ew "kutan" li ser wî waqi' bûye.

(Kuta) fi'l e, lewra fi'la ku peyda bû "kutan" e. (wr. 17b)

Piştî ku hevokên wekî "Miho xîvet pêça." (wr. 17b), " 'Ebdo hesp berdan." (wr. 18a), "Ez ketim" (wr. 19a) û hwd bi heman awayî analîz dike, Li ser hejmara biker û berkaran jî disekine. Li ser vê mijarê bi kurtî behsa evan xalan dike:

-Dibe ku di hevokekê da du yan zêdetir berkar hebin. Bazîdî wekî mînak hevoka "Miho pere bi deyn dane Elo, Şemo, Hiso." dide û evana dîyar dike:

(Miho) fa'il e, lewranê eve "bi deyndayîn" jê peyda bû.

(Bi deyn daye) fi'l e, "deyn dayîn".

('Elo) mef'ûlê ewel. (berkara yekem)

(Şemo) mef'ûlê sanî. (berkara duyem)

(Hiso) mef'ûlê salis.(wr. 19b) (berkara sêyem)

- Dibe ku di hevokekê da du yan zêdetir biker hebin. Bazîdî wekî mînak hevoka "Ez û tu, ew, peran bidin 'Emo." dide û evana dîyar dike:

(Ez) fa'ilê ewel. (bikera yekem)

(Tu) fa'ilê sanî. (bikera duyem)

(Ew) fa'ilê salis. (bikera sêyem)

(Bidin) fi'l e.

('Emo) mef'ûl e. (wr. 20a)

- Dibe ku di hevokekê da du yan zêdetir biker û du yan zêdetir berkar hebin. Bazîdî wekî mînak hevoka "Em, hûn, ewan, bibin biçin malêd Keleş, Hiso, Şemo." dide û evana dîyar dike:

(Em) fa'ilê ewel. (bikera yekem)

(Hûn) fa'ilê sanî. (bikera duyem)

(Ewan) fa'ilê salis.(bikera sêyem)

(Bibin) fi'lê ewel. (kara yekem)

(Biçin) fa'ilê sanî. (kara duyem)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

(Keleş) mef'ûlê ewel. (berkara yekem)
(Hiso) sanî. (berkara duyem)
(Şemo) salis. (berkara sêyem)

ENCAM:

Her sê berhemên Mela Mehmûdê Bazîdî, "Xeberdana Zimanê Kurmancî ye", "Tuhfetul Xîlan fî Zimanê Kurdan" û "Kêşana Karên Kurdî" bi naveroka xwe ya zengîn û giringîya tarîxî ji bo tarîxa xebatên kurdî, berhemên gelekî giring in. Hem ji alîyê ferhenga xwe û gencîneya peyvan ve hem jî ji bo famkirina rewşa kurdan ya çand û sosyo-polîtîk a wê demê, xwedî cihên taybetî ne.

Ev sê berhem ji hêla rêzimana kurdî hem jî ferhengnasîya kurdî çavkanîyên dîrokî ne. Bi taybetî berhema wî ya Tuhfetul Xîlan fî Zimanê Kurdan bi naveroka xwe ya rêzimanî gelekî balê dikêşe ku belkî yekem pirtûka rêzimana kurmancîyê ye ku bi kitekit bi dehan mijarên rêzimanî ewqas tê da cih digirin. Berhema wî ya "Kêşana Karên Kurdî" jî xebateka tematîk e ku bi taybetî li ser mijareka spesîfîk e.

Di berhema wî ya "Xeberdana Zimanê Kurmancî ye" da jî em rastî ferhengeka gelekî xurt tên. Ji peyvên kêmnas bigirin heta îdyom û qalibên zimanî, ji navên kesan, eşîran, bajar û bajarokan bigirin heta navê pîvanan, ji navê meslek û karan heta navên nexweşîyan û termên termên leşkerî bi dehan mijar tê da peyda dibin. Ev mijar hemû bi zimanekî gelekî herikbar, di forma dîyalogan da pêşkêş kirine. Peydabûna xebatên bi vî rengî ji bo tarîxa xebatên zimanê kurdî û sermîyanê kurdan yê neteweyî gelekî giring e.

ÇAVKANÎ:

Aydın, T. (2019). Qewa'idêd Serfa Kurdî (I,II), Mela Mehmûdê Bazîdî, Nûbihar Akademî, 12(6), 59-98.

Bedir Khan, K. A. & Bertolino, J. & Nezan, K. (2017). Dictionnaire Kurde Français, Ferhenga Kurdî-Fransizî, Istanbul: Avesta.

Bilbil, M. &Oztirk, M. (2019). Rêzimana Mela Mehmûdê Bazîdî, Tuhfetul Xîlan fî Zimanê Kurdan, Nirxandin-Metin-Faksîmîle, Stenbol: Weqfa Mezopotamyayê.

Bülbül, M. & Öztürk, M. (2020). Berhema Mela Mehmûdê Bazîdî, Kêşana Karên Kurdî, Nirxandin-Metina Sadekirî, Latînîzekirî-Faksîmîle, Stenbol: Weqfa Mezopotamyayê.

Bülbül, M. & Öztürk, M. (2022). Berhema Mela Mehmûdê Bazîdî, Xeberdana Zimanê Kurmancî ye, Metin-Analîz-Faksîmîle, Stenbol: Weqfa Mezopotamyayê.

Demirhan, U. (2007). Ferhenga Destî, Kurdî bi Kurdî. Çapa 2. Stenbol: Sewad.

Farqînî, Z. (2022). Ferhenga Mezin a Kurdî-Tirkî, Büyük Kürtçe-Türkçe Sözlük. Stenbol: Enstituya Kurdî ya Stenbolê.

Îzolî, D. (2022). Ferheng Kurdî-Tirkî/Türkçe-Kürtçe. Enqere: Özgürlük Yolu Vakfı Yayınları.

Kurdo, Qanatê (1960). Ferhenga Kurdî-Rûsî. Moskova: Neşirxana Dewletê ya Ferhengêd Zimanê Dereve o yê Sovêtîstanê.

Mela Mehmûdê Bazîdî (1865). "Xeberdana Zimanê Kurmancî ye", Nusxeya Dijîtal a Arşîva Aleksandre Jabayî ya li Pirtûkxaneya Akademîya Zanistan ya Rûsyayê, No: Kurd 50.

Öztürk, M. (2017a). Koleksîyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî (Vekolîn û Saloxdan), Ankara: Lîs.

Öztürk, M. (2017b). Mela Mehmûdê Bazidî'nin Kürtçe-Türkçe Sözlüğü (İnceleme-Metin). Doğu Araştırmaları, 17(1), 57-89.

Çavkanîyên Dîjîtal
https://www.nisanyansozluk.com
https://turklehceleri.org/tr
https://sozluk.gov.tr/

Abstract::

Mela Mahmud Bazidi (1797-1867) wrote many works for teaching Kurmanji in the 1860s. Bazidi was the Kurdish teacher of Aleksandre Jabayi (1801-1894), who was the Russian ambassador and stayed in Erzirom for 15 years. Jabayi collected and recorded many works that are very important and historical for the field of Kurdish studies. Dozens of valuable works on history, literature, folklore, language, translation are included in the Aleksandre Jabayi Signature Collection. There are also three very valuable works on the Kurdish language and grammar that Mela Mahmud Bazidi wrote to teach Kurdish to Aleksandre Jabayi. These works are "Tuhfetul Xılan fi Zîmanê Kurdın", "Keşana Karen Kurdın" (1866) and "Kermançi Ye Keberdana" (1865). The first two works are about Kurmanji Kurdish grammar and the last one consists of dialogues and Bazidi wanted to teach the language through dialogues.

In this review, we will evaluate these three works from the linguistic point of view. Bazidi has analyzed Kurdish according to Arabic typology in his grammatical works and therefore many grammatical terms are in Arabic. In particular, his work "Tuhfetul Xilan fi Laineh Kurds" is a very detailed grammar and contains dozens of grammar topics. His other grammatical work is also thematic and is based on Kurdish works. A part of his work is a dictionary which is apparently the first Kurdish-Turkish dictionary. But his work, which was not known until now, "Kurmanci Language Communication" is different from the others in terms of linguistic features. Throughout his writing, Bazidi used everyday language or the language of the people. There are many different topics and the vocabulary is very rich. From conflicts between states, tribes and families to beliefs between people, from commercial affairs to diseases and their treatment, dozens of topics have been presented in everyday language but with a rich vocabulary.

Keywords: *Mela Mahmoud Bazidi, Language, Grammar, Terminology, Dictionary.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

Kevneşopiya Mewlîdê Di Nav Kurdan De û Beşdariya Wan Di Edebiyat û Çanda Kurdî De (Bi MînakaKurdên Tirkiyeyê)

Doç. Dr. Halil Akçay
Zaningeha Mardin Artuklu/ Turkiye

Kurte:

Misilmanan di warê zanistî, exlaqî, siyasî, civakî, aborî, wêjeyî û çandî de ji mirovahiyê re kedeke mezin dane avakirin. Mewlîda ku li ser hîmê zayîna Muhammed (s.a.w) hatiye avakirin ji tenê yek ji van hêmanan e. Berhemên mewlûdê, ku mînakên wan ên pêşîn di edebiyata Erebî de têne dîtin, paşê xwe di edebiyata Kurdî de nîşan dane. Van mewlûdan, ji bo wêjeya kurdî xebat u kedeke mezin dane ku hemû mewlûdên nivîskî bi beyt in û ji hêla naverok û formê ve gelek materyalên edebî di nav xwe de ne. Her wiha merasîmên ji bo pîrozkirina jidayikbûna Pêxemberê me (s.a.w) di nav Kurdan de hatin lidarxistin, di warê pirrengî û dewlemendiya çanda Kurdan de kedek mezin da.

Di vê lêkolînê de dê behsa tevkariya mewlûdên ku xwedî bandoreke mezin a wêjeyî û çandî ye, li wêje û çanda Kurdî hatiye kirin. Di vî warî de, piştî ku mateya ferhengê û peyva "mewlîd" hat dayîn, bi kurtasî behsa dîroka mewlûdê ji aliyê nivîsandin û pîrozkirina wê ve hatiye kirin û mewlûdên Kurdî jî di warê nivîskarên wan û ziman û naverok de hatin nîqaşkirin. Her wiha dê malzemeyên edebî yên mewlûdên nivîskî jî hatin eşkerekirin û merasîmên ku di dema xwendina mewlûdê de pêk tên û bandorên çandî yên van merasîmên hanê hatin nîqaşkirin. Ji bo derbaskirina zehmetî û pirsgirêkên cildên lêkolînê, Mewlîdên Kurdî yên ku ji aliyê Kurdên Tirkiyê ve hatine nivîsandin û li herêmên Rojhilat û Başûrê Rojhilat ku Kurdên Tirkiyeyê bi tundî lê dijîn, sînorên lêkolînê pêk tînin.

Peyvên Sereke*: Wêje, Çand, Wêjeya Kurdî, Mewlîd, Merasîm*

Destpêk:

Bi hatina dînê Îslamê re şaristaniyeke bilind di aliyê zanistî, exlaqî, siyasî, civakî, aborî, edebî û çandî de derket holê. Alîkariya xebat û hemân u mijarên nû yên dînî, di çand û edebiyata Misilmanan a li her derê de gelek çêbuye. Yek ji van hêmanan mewlîde ku li ser bingeha jidayîkbûna Muhemmed (s.a.w.) hatîye îcrakirin.

Peyva “mewlîd (مولد)” di ferhengê de ji tîpên ولد hatiye û di maneya “cîhê jidayikbûnê, dema jidayikbûnê, jidayikbûnê” de hatiye bikaranîn. (Ezherî, XIV, r. 179; İbn Manzûr, III, 468). Weke têgîneke çandî ya Îslamî, behsa jidayîkbûna Pêxemberê me (s.a.w.) û merasîm û berhemên ku bi vê minasebetê hatine nivîsandin e. Her çend di rojên destpêkê de ji bo jidayikbûna Pêxemberê me (s.a.w) mewlîd dihat xwendin, lê bi taybetî di salvegerên jidayîkbûn an wefâta mezinên dînî de, di bûyerên ku di her cûre şahî û xemgîniyê de dihatin kirin de, wek dawet, mezun bûn, kar, sinetê, sersaxiyê û hwd. mewlîd dihat xwendin. (Çağmar, 2004, r. 13; Özel, 2004, XXIX, 475).

Di derbarê tarîxa mewlîdê de jî tê gotin ku di heyamên Pêxemberê me, Sehabiyan, Emewiyan û Ebbasiyan de merasîmên mewlîdê tune ne. Salvegera

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

jidayikbûna Pêxemberê me (s.a.v.) cara ewil li Misirê bi merasîmên fermî dest pê kir, ji serdema Muiz-Lidînillah di serdema Fatimiyan de dest pê kir. Di dewra Fatimiyan de li kêleka mewlîda Pêxemberê me bi navê "el-Mevâlidu's-sitte", mewlîda Hz. Elî, Hz. Fatima, Hz. Hesen Hz. Huseyîn û u her wiha mewlîdên xelîfeyê serdemê jî di hatin pîrozkirin. (İbnu't-Tuveyr, 1992, r. 217; Özel, XXIX, 475).

Her çiqas di serdema Eyyûbiyan de merasîmên pîrozkirina mewlîdê hatin rakirin jî ji aliyê gel ve li malan pîroz kirin, berdewam dikir. Di dema Atabegê Eyûbiyan ê Erbîlê Muzafferuddin Kökböri (m. 630/1233) de, bi awayekî fermî dest pê kir û di demeke dirêj de, ji Muherremê heta Rebiulevvelê dihat pîrozkirin. Di van rojan de ji bajarên wekî Bexdad, Mûsil, Cezîre, Sincar, Nisêbîn û ji welatên Farisan gelek hiqûqnas, sufî, waiz, qurrâ û helbestvan di herikîn bajarê Hewlêrê û bi siltan û rayedarên dewletê re beşdarîya merasîma mewlîdê dibûn. (İbn Xelikân, IV, 117-118). Di vê navberê de dema ku muheddis û dîroknasê Endulusî Îbnî Dihye el-Kelbî (m. 633/1235) di sala 604/1207 de hâtiye Hewlêrê, dît ku salvegera jidayîkbûna Pêxember (s.a.w.) bi merasimên mezin tê pîrozkirin û berhema xwe ya bi navê *et-Tenvîr fî mevlidi's-sirâci'l-münîr* nivîsî û pêşkêşî Muzafferuddin Kokbori kir. Kökböri jî 1000 dînar bexşî wî kir (İbn Hallikân, III, 448-450). Cejna mewlîdê di serdema Memlûkiyan de jî berdewam kiriye. Cejna ku ji serê meha Rebîulewwelê dest pê dikir, piştî nimêja nîvro ya roja mewlîdê, xelîfeyê Ebasî yê Misrê, serokên hakimên her çar mezheban, âlim û sufî, emîr û fermandar, dewletparêz, navdarên gel nûnerên welatên cîranan dê bihatana qesra Qahîreyê û di konê merasîmê de cihê xwe bigirtana. Pêşî Qur'an di hat xwendin u paşê vaaz di hatin dayîn u ji teref mensûbê terîqan ve zikr û wird di hatin xwendin u paşê xwarin dihat xwarin û sedeqe li kesên hewcedar di hat belavkirin. Her çend li Misirê celebên pîrozbahiyê ji hev cuda bin jî merasîmên mewlîdê heta îro berdewam dikin (Özel, XXIX, 476).

Her çiqas di serdema Osmaniyan de di serdema Muradê sêyemîn de pîrozbahiyên mewlîdê bi awayekî fermî dest pê kiribe jî, tê zanîn ku di demên berê de jî pîrozbahî dihatin lidarxistin, her çend ne fermî bû jî. Di pîrozbahiyên li Mizgefta Siltan Ehmed de siltan, wezîr, şêxul-Îslam, wezîr, kazaskerên Anatolya û Rûmelî, rayedarên din ên sivîl û leşkerî û ulema bi cil û bergên xwe yên fermî amade bûn. Dîsa di serdema Osmaniyan de 12ê meha Rebîûlewwel li Medîneyê cejneke fermî bû, ji qesrê top hatin avêtin û di wê rojê de dikan nehatin vekirin. Mirov bi kincên xweşik li dora xwe digeriyan û hevdu pîroz dikirin û îşev li Mizgefta Pêxember ji nû ve zindî dibûn. Serê sibê hedîsan dihatin xwendin, ji bo siltanan dua dihatin kirin, mewlîd dihatin xwendin û pişt re jî xelâtan li gel di hat belavkirin. (Sabri Paşa, 2004, II, 513-517; Özel, XXIX, 477). Cejna mewlîdê her çend piştî ragihandina Komarê ya li Tirkiyeyê bi awayekî fermî hat betalkirin jî, li ber çavên raya giştî her tim bi eleqeyeke mezin hat pîrozkirin. Her wiha îro binâvê "Qendîlâ Mewlîdê" rojbûna Pêxember ji aliyê Serokatiya Karên Diyanetê û Weqfa Diyanetê ya Tirkiyeyê bi çalakiyên cur bi cur tê pîrozkirin. Ev çalakiyên ku di sala 1989'an de bi navê "Hefteya Rojbûna Pîroz" û carna li gorî salnameya Hicrî û carinan jî li gorî salnameya Mîladî dest pê kiribûn, bi rêziknameya ku di sala 2010'an de hat weşandin bû hefteyek fermî ya pîrozbahiyê. Bi rêziknameya nû ya ku di sala 2017an de hat derxistin, navê hefteyê bû "Hefteya Mewlîd-î Nebî" û rojên pîrozbahiyê jî li gorî salnameya Hicrî ji roja dozdehê meha Rebîlevvel dest pê kir (Özel, XXIX, 477-478). Di encamê de, pîrozbahiyên têkildarî salvegera jidayîkbûna Pêxemberê me (s.a.w) wekî hêmanek girîng

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

a jiyana olî û civakî di hemû civakên misilmanan de wekî nîşana hezkirina pêxember tê pîroz kirin.

1. Di Warê Berhema Nivîskî de Mewlîd:

Di demên pêşîde di merasîmên mewlîdê de ayetên Qur'anê dihatin xwendin û helbestên ku ji bo Resûlê Xwedê (s.a.w.) hatibûn nivîsandin mîna Kasîdetu'l-burde ya Ka'b b. Zuheyr û helbestên Hesen b. Sâbit, Ebdullah b. Revâha û û hin sehabeyên din û mîna qesîda el-Kevâkibü'd-dürriyya ya Îmam Busîrî di hatine xwendin. Paşê dest bi nivîsandina mewlîdan hat kirin ku bi taybetî di pîrozbahiyên mewlîdê de bên xwendin. Her çendî tê nîqaşkirin bê kê pêşî mewlid nivîsandiye jî, berhema Ebu'l-Ferec el-Cevzî ya bi navê "Mevlîdu'n-Nebî" an jî "Arus" wekî mewlîdê yekem tê zanîn. *et-Tenvîr fî mevlidi's-sirâci'l-münîr* ku Îbnî Dihye el-Kelbî bi teysîya Atabegê Erbilê Muzafferuddîn Kokborî di sala 604/1207 de nivîsîye, wek yekem mewlîdê ku bi şiklê menzûm hatiye nivîsandin navdar bûye. Lê beriya van behsa mewlîdên Kisâî, Waqidî, Xazalî û Sıbt İbnu'l-Cewzî jî hatine kirin. Ji xeynî van mewlîdên Erebî yên Lîsaneddîn Îbnu'l-Xetîb, Îbn Xaldûn, Makkarî, Berzencî, Bustencî, Îbn Hacer el-Heytemî, Munâvî, Nebhanî, Molla Xelîlê Sêrtî, Şêx Muhemmed Emîn el-Heyderî jî hene. (Çağmar, r. 18-19; Tıraşçı, 2013, r. 212). Her çiqas li cîhana tirkan nêzî 200 mewlîdên nivîskî hebin jî, *Vesîletü'n-necât* a Suleyman Çelebî ya herî navdare. (Tıraşçı, rr. 211-213; Ertekin, 2011, r. 3; Özel, XXIX, 477-478; Akçay, 2013, r. 397).

1.1. Mewlîdên Kurdî

1.1.1. Nivîsandina Mewlîdên bi Kurdî

Yekemîn mewlîda nivîskî ya bi Kurdî mewlîda Mele Huseyîn Ertûşî ye ku bi navê "Mewlûda Bâteyî" tê naskirin. Beriya wê di merasîmên mewlîdê de di nav Kurdan de mewlîdên erebî dihatin xwendin. (Doskî, 2015, rr. 139-140). Melâyê Bâteyî, bi çend awayên cuda wek Mele Hesen, Mele Huseyîn, Mele Ehmed û Mele Muhemmed hatibin binavkirin jî, lê ji aliyê lêkolîneran ve hatiye eşkerekirin ku navê wî yê rast Mele Huseyîn e u hat diyarkirin ku navên din birayên wî ne. Nisbeya Bateyî ji gundê wî Batê re, nisbeya Ertûşî jî ji eşîra Mele Huseyîn re hatiye gotin. Di derbarê dîroka jidayikbûna wî de jî nêrînên cuda hene. Bi rastî jî hene ku dibêjin ew di navbera salên 1417-1495an de jiyaye. Yên ku dibêjin ew di navbera sedsalan de jiyaye jî hene. (Ertekin, 2014, rr. 188-189; Karacan ve Aykut, 2015, r. 126). Mewlîda Bateyî li gorî serdema xwe bi zimanekî zelal û bi fehmî hatiye nivîsandin. Lê di encama hewlên cudakirina ziman ji têgînên Farisî û Erebî de, nemaze piştî reforma alfabeyê li Tirkiyê, bi demê re di zimanê giştî de têgihîştina wî zehmet bû. Ji ber vê yekê pêwîstiya nivîsandina mewlîdên ku bi zimanekî ku gel baştir jê fam bike bê xwendin derketiye holê. Bi rastî Şêx Muhemmed Emîn Heyderî di sala 1975an de ji mewlîda Bateyî bi zaravayê Kurmancî sadetir, zelaltir û kurttir mewlîdek nivîsiye. Bi van taybetiyan mewlîda Hayderî bi taybetî di nav kurdên başûrrojhilat de bû (Tıraşçı, r. 215). Ji xeynî vê, berê yan ji piştre, hetâ demâme gelek âlim bi zaravayên Zazakî, Soranî û Kurmancî bi Kurdî mewlîd nivîsandine. Bi vî awayî heta niha zêdeyî 60 mewlîdên Kurdî hatine nivîsandin. Lê bandora mewlîda Bateyî çi ji aliyê naverok û çi ji aliyê şeklê ve hema hema di van mewlîdan tevade de tê dîtin. Hin ji van mewlîdên li jêr hatine dayîn (Akçay, r. 398; Ertekin ve Ertekin, 2017, rr. 149-155):

1) Mewlîda Şêx Huseyin Qazî (Soranî)
2) Mewlîda Mele Ehmedê Xasî (Zazakî)
3) Mewlîda Şêx Mûhemmed Xâl (Soranî)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

4) Mewlîda Mele ‘Ebdulkerîm el-Muderrîs
5) Mewlîda Şêx Muhemmed Emîn Hayderî
6) Mewlîda Mele Nûrîyê Hesarî.
7) Mewlîda Mele Ehmedê Zinarexî/Hezex/Şirnex.
8) Mewlîda Seyîd Muhemmed Şerîfê Batêrgizî.
9) Mewlîda Seyîd Feyzullahê Findikî.
10) Mewlîda Mele Şewqîyê Helexî.
11) Mewlîda Şêx Feyzûllah Xiznewî.
12) Mewlîda Muhemmed Zahit Kardeşlik
13) Mewlîda Mele Muhemmedê Ğursî

1.2. Naveroka mewlîdên bi Kurdî:

Parçeyên mewlîdê hene ku jê re "bahir" tê gotin. Her çend ji mewlîd bo mewlîd diguhere jî, ev bi gelemperî ji van beşan pêk tên: hamd u şikir, afirandina ji ronahiyê û afirandina gerdûnê, afirandina Âdem û şandina wî ji bihuştê bo dinyayê, nesla Resûlê Xuda (s.a.w) u wîlayeta wî, mûcîze, dayîna wî ji Halîmeyê re wek hemşîre, silav/selat, şemail, îsra û miraç, münacat u dûa (Ayrıca bkz. Kızıl, 2012, rr. 124-135). Niha, hin beşên bingehîn û çend nimûne ji van beşan li jêr têne dayîn:

Beşa Yekem: **Hemd u Şikrê Xwedê:**

Di vê beşê de ji bo her cure nîmetên ku Xweda daye ebdên xwe, bi taybetî jî dîn û bawerî, pesn û spasî tê kirin. Li jêr çend nimûne ji mewlîdên girêdayî vê beşê hene:

Mewlîda Bateyî: حمدِ بی حد بو خدای عالمیں - أو خدای دایه مه دین مبیں

Mewlîda Heyderî: أم بدن حمدی خودی أي مسلمان - دایمه پیغمبر ی آخر زمان

Mewlîda Mele Ehmedê Zinarexî:

بنالمی الله أم دکن إبتداء – گو رحمان رحیم ژ بو مه خدا

دپره گو حمدا دکن أم مدام - ژ بو خالقی گو لمه کریه إعلام

Mewlîda Batêrgizî: بنامی خدا أز دکم إبتدا – دکم حمد و شکری ژ بونا خدا:

Mewlîda Mela Muhemmedê Xursî:

حمدی أز دکم ژ زاری – لطفا وي لسر مه تم دباري

Beşa Duyem: **Selawat Li Ser Pêxember:**

Ev beş jî dikare wekî navberek di navbera beşan de were hesibandin. Werhasil, di dawiya her beşê de, ew tê dawetkirin ku bi dubendiyekê selewat û silavan ji Pêxember re bîne. Piştî vê dubendê, cıvata ku li mewlîdê guhdarî dike, bi denge bilind u bi hev re van sê selewatan dibêjin:

الصلاة والسلام عليك يا رسول الله - الصلاة والسلام عليك يا حبيب الله - الصلاة والسلام عليك يا نبي الله

Li jêr çend mînakên dubendên ku ji bo anîna selewat hatine gotin hene:

Mewlîda Bateyî: گو دڤس هن ژناری بن نجات – بعشق شوقك هن بیر ن الصلاة

Mewlîda Hayderî: هون ژعشقا دل ببیره ن و دوام - سر محمد الصلاة والسلام

Mewlîda Batêrgizî: ژعشقا دلی خو گی خاصو عام – بدن سر محمد صلاتو سلام

Mewlîda Mela Muhemmedê Xursî: دە صلاة خودی بسر تیه – لك صلاة کی کمی کو بیه

Mewlîda Mele Burhan Hedbî: گو دخوازن هن خودی کمفخوش بکن – هن صلاتان ل محمد گشبکن

Beşa Sêyem: Xêra Pîrozkirin u Xwendina Mewlîdê:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Di vê beşê de behsa girîngî û xelata pîrozkirina jidayîkbûna Pêxemberê me (s.a.w.) tê kirin. Lê belê ji ber îfadeyên zêde yên li ser dilşewatiyê, dibe ku di vê beşê de rîwayet û xurafeyên qels an jî ne rast cih bigirin. Lê ji bo her mewlîdê ev gotin ne rast e. Weke mînak Şeyx Muhemmed Emîne Hayderî hê di saxbûna xwe de van rîwayetan ji mewlîdê derxistiye. Her wiha Mele Muhemmed Xursî jî diyar kir ku dema mewlîdê dinivîse hewl daye ku ji van rîwayetan dûr bisekine.

Beşa Çarem: **Xuluqandina Ronahiya Pêxember:**

Di vê beşê de tê gotin ku Xwedê pêşî ronahiyê (nûr) afirandiye û ev ronahî ronahiya Resûlê Xwedê ye. Tê gotin ku gerdûn ji vê ronahiyê hatiye afirandin.

Beşa Pêncem: Afirandina Adem Pêxember:

Di vê beşê de afirîna Âdem ku mirovê yekem wek xelîfeyê Xwedê yê li ser rûyê erdê û diyalogên di navbera Xwedê u milyaket u şeytan û Âdem de têne vegotin.

Beşa Şeşem: Neseba Pêxember:

Di vê beşê de nesla Pêxemberê me (s.a.w.) ku bi piranî digihe Ednan tê behskirin.

Beşa Heftem: Dê u Bavê Pêxember:

Di vê beşê de behsa dê û bavê Pêxember (as) tê kirin. Piştre behsa planên Cihûyan ên kuştina Abdullah û amadekariya zewaca Abdullah tê kirin. Cihûyan go ji bo kuştina Ebdullah hateın hazırkırın u zewaca dê û bavê Pêxemberême (s.a.w.)

Beşa Heştem: Bihemlêbûna Amîne bi Pêxember:

Di vê beşê de behsa ducaniya Emîne ya bi Pêxember û xewnên ku wê di vê pêvajoyê de dîtiye û rewşa ducaniyê tê vegotin.

:Beşa Nehem: Jidayikbûna Pêxember

Di vê beşê de teşrîfa Pêxemberê me (s.a.w) ji dinyayê re u nîşanên ku Ebdulmutelip u Âmine dîtine u bûyerên ku di şeva çêbûna Pêxember de qewimîne tê vegotin.

Beşa Dehem: Merheba:

Yek ji girîngtirîn beşên Mewlîdê tê dîtin. Di vê beşê de behsa kelecan û muhabbeta ku dema Pêxember (s.a.w.) teşrîfî cîhanê kiriye tê vegotin. Dema ku ev bêş tê xwendin, li hin cihan ji ber hurmeta Pêxember radibin ser piyan. Li hinek cihan her çiqas ne adet e ku râbşn ser piyan, bi kêmanî radibe ser çokan. Li jêr çend nimûne ji beşa silavan ji hin mewlîdan hatine dayîn:

Mewlîda Bateyî:

جملە ذرات جهان دافڵ ندا - كرەم گازي پەكە گوتن مرحبا
مرحبا يأ سرى فوقان مرحبا - مرحبا أي دردان مرحبا

Mewlîda Hayderî:

هات محمد مرحبا صد مرحبا - هات محمد و شفيعى منذبا

Mewlîda Zinarex :

آفرين صد آفرين هر ژنا – ڤ ديى حق گوتە آش مرا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Beşa Yazdehem: Paşgotin u Dia:

Di vê beşê de ku beşa dawî ya mewlîdê ye, ji bo nivîskar bi taybetî ji Pêxember, malbata wî û sahabiyên wî u ji hemû bawermendan û cemaeta hazir re dua tê kirin. Nivîskar di hin mewlîdan de ji guhdar û xwendevanên amade daxwaz dike ku ji bo Pêxemberê me û hemû ummeta wî û ji bo xwe Fatîhekê bixwînin. Ev dikare di mînakên jêrîn de were dîtin:

Mewlîda Bateyî:

هم ژوه ر چار إمام جادهء – هم ژونا كاتب فيخهء

و جميع مسلمين و صالحه – و قير باقى الفاتحه

Mewlîda Heyderî:

اى ، گو تأليف كرية مولودئ برا - و قيرى حيدري هم حاضر

هون بخويس فاتحه سرڤان تمام - سر محمد الصلاة والسلام

Mewlîda Sîraceddîn Xelîlî:

و سراج و حاضرو هم صالحا – ، كو تلمو هن بخويس فاتحه

1.3. Di Perspektîfa Wêjeyî de Mewlîdên Kurdî:

Hema bêje hemû mewlîdên Kurdî bi şiklê manzûm hatine nivîsandin. Piraniya wan di prosodîya *fâ'ilâtun/fâ'ilâtun/fâ'ilun* meter de hatine nivîsandin. Wan di warê edebiyatê de bi hunerên xwe yên wêjeyî yên wek teşbih u irtiâre u cinas u iqtibâs kedeke mezin dane ziman. Mesela, di mewlîda Seyîd Şerîf Batêrgizî de ev mînakên jêrîn mînakên başin ji bo cînase:

ـ قم طرسيلا و ژ حياء خدا – ـ لم گرو شق دناڤا خدا

Li vir, bêja خدا yên li dawiya her du şetran de mînakên cinasa tam heye. Yek tê wateya Xwedê û ya din tê wateya "xwe". Her wisa di mewlîda Mele Süleyman Kurşun de jî di dubendiya jêrîn de di navbera bêjeyên «خدا» de mînaka tevayî cînas heye:

وي دهو حال و دهو حالى خودا – هو بلاو تيم خو دعوتا خدا

Yek ji hêmanên wêjeyî yên ku di gelek mewlîdan de cih digire istiâreye. Em vê yekê di beşa "Merhaba" di Mewlîda Bateyî de dibînin. Mînakî, di dubendên jêrîn de, şiyana axaftinê ji hemî heyînên gerdûnê re tê destnîşan kirin. Li vir, hem tiştên ku qabiliyeta wan a axaftinê tune ye, bi mirovan re têne teşbîhkirin hem jî hunera intâkê hatiye çêkirin:

جمله زارچها دا ڤ نِدا – كرية گازي بكه گوتن مرحبا

Ev dubendiya Şêx Muhemmed Emîn Heyderî yek ji mînakên baş ên istiarê ye:

صورگى باغا ژ وجهى ته فِي – وك ته شرين و خوشك كسكى دِي

Di dubendê de taybetmendiya şermê ya ku aîdê mirov e, hatiye dayîn ji gûlêre u vî şikli hunera istiare hatiye çêkirin. Di vê rewşê de, gul hatiye şibihandin bi mirovan.

Berawirdkirina Pêxemberê me bi roj, hîv û gula bedewiyê re yek ji mînakên hevpar ên mewlîdê ye.

2. Merasîmên Mewlîdê di nav Kurdên Tirkiyeyê:

Xwendin û pîrozkirina mewlîdê di nava hemû gelên li Tirkiyeyê yên ku dijîn, mijareke hevpar e. Loma jî di nav Kurdên Tirkiyeyê de ji pir tê pîrozkirin. Mewlîd, ne tenê di rojbûna Pêxemberê me (s.a.w.) de, di her cure kêliyên şahî û xemgîniyê de, wek dawetê, mezûnbûn, girtina kârekî, sinet, sersaxiyê jî tê pîrozkirin. Carinan meriv dikare bi mebesta ku tenê çend kesan li ser maseyê kom bike û mêvanan bike tê xwendin. Ev yek nîşan dide ku Kurd hema hema di her bûyereke girîng de Pêxemberê me dixin hevkariya xwe. Kevneşopiya pîrozkirina mewlîdê ku bi berfirehî û bi xurtî di jiyana me de cih digire,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

xwedî bandoreke mezin a çandî ye. Niha em dixwazin van merasiman û tevkariya wan a çandî binirxînin.

2.1. Sedemên Xwendina Mewlîdê:

Bi rastî mewlîd bûyerek e ku bi pîrozkirina salvegera jidayîkbûna Pêxemberê me (s.a.w.) li hemû deverên ku şahî û xem lê tê parvekirin belav dibe. Sedemên xwendina mewlîdên li Tirkiyeyê hema bêje li her herêmê yan jî li her civakê dişibihin hev. Di komên jêrîn de mebestên dayîna mewlîdê pêkan e (Herwiha bnr. Efe, 2009, rr. 15-18; Öztürk, 2018, rr. 86-87):

a. Di Roj û Şevên Dînî de:

Mewlîd bi taybetî di roja Qendîla Mewlîdêde u di Qendîlâ Regaîbê, Şeva Mîracê, Şeva Beratê, Şeva Qedrê, Şevên Remezanê, cejna Remezanê û cejna Qurbanê de tê dayin u tê pîrozkirin. Mewlîd ji bilî meha Remezanê di roj û şevên din ên girîng de hem bi roj hem jî êvarê dikare were dayîn. Carinan di heman rojê de li gundekî yan jî taxekê ji yekî zêdetir mewlîd tê dayîn.

b. Roja Sêyemîn a Sersaxiyê:

Bi gelemperî danê nîvro tê dayîn û dawiya sersaxiyê nîşan dide. Her çiqas ev mewlîda ku dîyarîya pîrozkirina teşrîfa Pêxemberê me (s.a.w) cîhanê bi coşeke mezine, ji bo sersaxiyê were xwendin jî nakok e jî, tê qebûlkirin ku ev mewlîd di kêliyan de hêmaneke teseliyê ye. xemgîniya wek sersaxiyê û tê qebûlkirin ku di dema xwendina mewlîdê de bi îbadetên wek zikr, selewat û nimêj tê xelatkirin.

c. Li ser Salvegerên Jidayîkbûn û Mirinê:

Her çend ne adeteke hevpar e ku di pîrozbahiyên rojbûna zarokan de mewlîd were xwendin, lê tê dîtin ku hin malbatên hestiyar ji aliyê olî ve wekî alternatîfa pîrozbahiyên rojavayî mewlîd xwendine. Her çend ne gelemperî be jî, tê dîtin ku bi taybetî di salvegera mirina rêberên olî û ramanî de mewlîd tên dayîn.

d. Merasimên Soz, Nîşan û Dawet û Sinet:

Herçiqas di merasimên soz û dawet û sinetê de ne zêde be jî, di dawetan de mewlîd tê xwendin. Di hin dawetan de ji ber ku reqsa jin û mêran bihevre guneh tê dîtin û ji bo ku ji şahiyên bi dîlan û muzîkê dûrkevin, tenê mewlîd tê xwendin. Lê dawetên ku jin û mêr li cihên cuda dîlanê û kêf û şahiyê dikin jî pir in, û di van dawetan de mewlîd tên xwendin. Bi rastî di nav Kurdên Tirkiyê de adeteke hevpar e ku di her dawetekê de, bi çi rengî be, mewlîd bê dayîn.

e. Di Nezr û Sondande:

Di nezrû u sondên ku mirov dide di dema peydabûna karekî xwestî de, wek serketina îmtîhanekê, ketina karekî, saxbûn u xilasbûna ji nexweşî yan pirsgirêkekê, çêbuna zarokeki, tayînkirina li cihê xwestî, terfî kirin, girtina dîplomekê yan belgekê, xwedîbuna mal an jî erebekê de jî mewlîd tê dayîn. Mesela dibêjê "*Ger felan felan işê mi were serî ezê mewlîdkê bidim.*"

f. Di Merasîmên Avakirinê û Vekirinê û Danînâ Bigehânde:

Mewlîd bi nîyeta bereketê tê dayin di danîna temel û bingehânde an vekirina saziyeke olî de wek mizgeft û qursa Qur'anêû medrese an jî kargeheke bazirganiyê ya wek dikan û febrîqe û kargehan de.

g. Di vegera ji sefereke girîng wek umre û hec û leşkerîyê de.

h. Her wiha mewlîd tê dayin jî bo destpêka medreseyê û mezûnbûna wê de û dema destpêkirina xwendina Quranê û temamkirina/xetimkirina wê.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

i. Di dema nimêja baranê de jî xwarin û mewlîd tê dayîn.

j. Mewlîd dîsa tê dayin ji bo ku xizm, cîran, dost û eqrebayên li ser sifreyekê tên cem hev tê dayîn. Bi rasti li gundan ev bûyereke hevpar e.

2.2. Amadekariyên Mewlîdê:

Amadekariya ewil a mewlîdê, diyarkirina ku kî were mewlîde û hejmara mêvanên ku werin. Carna xwarinek li gorî hejmara mêvanan tê amadekirin, carna jî pêşî xwarin tê amadekirin û piştre li gorî mêjera xwarinê hejmara mêvanan tê diyarkirin.

2.2.1. Vexwendinâ Mewlîde:

Vexwendina mewlîdê, li gor cih û çînu derecê mêvanan bi gelek awayan tên kirin. Mesela carna zarokan dişînin vexwendinê, carna jî bi telefonê tê vexwendin û carna li cihên ku civak lê ye, wek mizgeft, qehwexane, komele, bi awayekî kolektîf bi anonsê tê kirin. Her wiha dibe ku xwediyê mewlîdê bi xwe serdana malan bike û wan vexwîne mewlîdê. Mêvan li gor sedem û niyet û çarçoveya mewlîdê diguhere. Li gorî vê yekê, mêvan dikarin tenê endamên malbatê jî bin, an jî heval, xizm, cîran, hemî gundî an hemî mêvanên ku ji ber her sedemê amade bin. Li cihên biçûk ên wek gund, qeseba, bajarok, melayê gund, mamosteyê gund an jî memûrên ku timî li gund in tim di nava mêvanan de ne. Lêbelê yên ku her tim tên vexwendin, yetîm û belengazin.

Pankart, broşur, bîlbord, ragihandinên fermî, televizyon û kanalên din ên weşanê û amûrên medyaya civakî ji bo merasîmên mewlîdê yên bi beşdariyeke zêde wek rêbazên vexwendinê tên bikaranîn.

2.2.2. Cih, Xwarin û Îkram:

Cihê ku dê mewlîd were xwendin cihê herî xweş e ku ji bo merasîma mewlîdê hatiye destnîşankirin û temaşevan dikarin serdest bin. Ji ber vê yekê cihê mewlîdê bi baldarî tê hilbijartin. Mesela, cihê xwendina mewlîdê di jûreyên xaniyan de li goşeyê herî xweş e, li mizgeftan jî li ber mihrabê ye. Di salon û meydanan de cihê xwendina mewlîda qonax û platformên bilind in. Kesê ku mewlîdê dide dixwaze ku mewlîd zêdetir li mala wî bê xwendin. Ji ber ku tê bawer kirin ku cihê mewlîd tê de tê xwendin, dê milyaket û bereket bikevin wî cihî, û bi saya selewatên ku di mewlîdê de têne xwendin dê cîh ji çavê xerab û tengasiyê dûr be û tê bawer kirin ku bersivên pirsên milyaketên di gorê de wê hêsantir bibin. Ev bawerî, li ser rîwayetên ku di hin mewlîdan de derbâsdibê. Mînak, di Mewlîda Bateyî de van rîwayetan hene:

هو چهى لى بنه خوندن وحمه لى – دى ملك پس .. تزي وى مر لى

خانيى لى بنه خوندن قُ صلاه – دى بيته باعى دفعا بلا

دافعى جمله حسودى چاڤ خراب – درمزارى سهل لى ردا جواب

Di mewlîda Hayderî de jî ku berê bi vî rengî vegotinên hebûn, lê piştî ku hat fahmkirin ku ev rîwayet lawaz in an jî ne rastin in, ji aliyê nivîskarê wê ve ji mewlîdê hat derxistin.

Ji bo ku cihên mewlîdê paqij û bîhnxweş bin, xwedyê mewlîdê û kesên ku diçin mewlîdê ehmmiyetê didin ku cil û bergên xwe yên paqij li xwe bikin û bêhneke xweş li xwedin. Ji ber vê sedemê li hin cihan di oda ku mewlîd tê xwendin de bêhnên xweş ên wek misk, bixûr û ava gulê tê hiştin.

Di merasîmên mewlîdê de adetî ye ku ji gûhdaran û mêvanan re xêrek bê pêşkêşkirin. Bi rastî di hin mewlîdan de tê bawer kirin ku divê tiştek were pêşkêş kirin, ji

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

ber ku tê gotin dê ji bo vê yekê xelat hebe. Di Mewlîda Bateyî de ev dubendî balê dikişînin ser vê mijarê:

هوکی حاصر یکه أویك طعام – بابخور و سرمت و قرك تمام
تنه حسر ی أودگ خلوی – یی پیغمر أوری
هج بنت هد تشی خواری دی مبارك بت لبر فخودی

Hebûna ayetên ku işaretî bi ikrama mêvanan dikin û hedîsên ku vê meselê teşwîq dikin, kirîye âdet ku di nav civakên Misilmanan de di merasîmên mewlîdê de bi xwarin û tiştên din ikram bê kirin.[1] Bi rastî, gava ku meriv qala mewlidê dike, yekem tiştê ku tê bîra me xwarin an jî ikramin. Ji ber vê yekê mewlid û xwarin du têgînên ku hema hema wek hev in.

İkramên diyariyên ku di mewlîdê de têne kirin, li gorî armanca pêşkêşkirinê, çand û edetên mirovên li wir û herêm û bajaran diguhere. Hêmana xwarinê ya serdest a li herêmê jî hêmana xwarina mewlîdê ye. Ev bi gelemperî ji xwarinên sereke yên goşt pêk tê. Mînak li Mêrdînê û derdora wê xwarinên wekî Hemîs, Bûrgül û goşt, Birinc û goşt, Teşt tên dayîn, li herêmên Şanliurfa û Adiyamanê jî piranî goşt u birinc û tirşik e û carna xwarinên wek lahmacun, söğürme û kebaba balîcana jî tê dayin (Ali Akçay, Dîroka Hevpeyvînê: 20 Kanûn 2022; Musab Koparal, Dîroka Hevpeyvînê: 22 Çile 2023; Ömer Akçay, Dîroka Hevpeyvînê: 22 Çile 2023). Li Mêrdînê nanên bi navê “kulîçe”, “çörekên Suryanî” an jî “nanê şêrîn” jî heye ku bi taybetî di mewlîdan de tên belakirin (Öztürk, 2018, r. 88; Bala, Dîroka Hevpeyvînê: 22 Çile 2023). Li Sêrtê her çendî ji bo girseya gel xwarineke zehmet be jî, carna dolme tên dayîn. Dîsa li Sêrtê bal tê kişandin ku nanê ku li kêleka xwarinên mewlîdê tê belakirin, nane bi kûncî ye (Ömer Akçay, Dîroka Hevpeyvînê: 23 Çile 2023). Li der dora Diyarbekir, Elezîz û Bîngolê xwarinên bi qelyê u biraşti derdikevin pêş. Xwarinên mewlît bi piranî xwarinên goşt in, lê carinan xwarinên wek şêranî, piskewît, leqûm û kek jî hene. Ji ber vê yeke, li hinek cihan navên wek “Mewlîda goşt”, “Mewlîda nân”, “Mewlîda piskewît u leqûma” jî di nav gel de hene. Di mewlîdên ku li mizgeftan bi taybetî di rojên dînî û şevên mübarek de tên dayîn û ne ji kesekî diyar re, bi gelemperî şîranî, kek, pîskewît û leqûm, gufret û meşrûbat têne dayîn. Lê mewlîdên ku kesekî taybet dide bi piranî ji xwarinên sereke yên bi goşt pêk tê. Her çend vexwarina ku li kêleka xwarinê tê pêşkêş kirin bi piranî dew e, vexwarinên cûrbecûr yên wekî lîmonad, ava fêkiyan û cola jî tên pêşkêş kirin. Carinan çay an jî li hin herêman qehweya mîrayê tê dayîn. Lê bi gelemperî çay ji bo mêvanên ku piştî bidawîbûna merasima mewlîdê dimînin û rûnin tê serwîs kirin (Tekîn, Dîroka hevpeyvînê: 20.12.2022; Salihoglu, Dîroka hevpeyvînê: 10.12.2022; Hamzaoğlu, Dîroka hevpeyvînê: 22.01.2023; ; Öztürk, 2018, r. 87-88)

2.3. Xwendina Mewlîdê:

Kesê ku mewlîdê dixwîne bi piranî îmam e. Ger di merasîmê de îmamek hebe, bi gelemperî heta dawiyê ew dixwîne. heger îmam, seydayek bi feqiyên xwe re bê, ji bo teberrüke pêşî ew dest bi mewlîdê dike, piştre feqi di domînin. Di beşa silav û duâyê de dîsa seyda di xwîne û bi seyda mewlîd diqede. Li hinek deveran jî mewlîdvan hene ku bi taybetî bi deng û meqamên xwe navdar in, ew tên davetirin di merasîmên mewlîdê de. Lê ev adet li gorî Tirkan di nav Kurdan de ne zêde ye.

Dema ku mewlîdvan cihê xwe digre, li ser tepsiyek an jî li ser sifreya qumaşê de hinek xwarinên cûrbecûr ên bi navê "teberruk" tên danîn. Bi giştî xwarinên wek bulgur, şekir, birinc, nîsk, xwê, gofrêt, piskewît, lequm û her weha vexwarinên wek şerbet, ava

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

fêkiyan û dew in. Ji xeynê vê, carna pere û berîkên ku di nav wan de pere hene li ser vê tepsiyê têne danîn. Dibê ku ev hemû, ji bo ku bala civatê nekşênê bi paçe ki tê tê nixumandin. Tê bawerkirin ku ev tişt, dê bi mewlîda ku tê xwendin bên pîrozkirin. Dema xwendina mewlîdê di qedê, ev xwarin û şerbetan tên ikram kirin ji kesên amade re, û ew jî ji her yekê hindik tam dikin. Berhemên mayî tê vala kirin cihên xwe. Bi vî awayî tê encamdan ku hemû xwarin bi bereket dibe.

Mewlîd bi xwendina sureyek kurt dest pê dike. Piştî ku selewatek ji tê dayin dest bi xwendina mewlîdê tê kirin. Dema mewlîd tê xwendin, civata hazir bi baldarî li mewlûdê guhdarî dike û dema ku navê Pêxemberê me tê gotin, selewatan didê. Lê dema ku fesla selewatan tê, hemû bi hev re bi dengekî bilind sê selewatan didin. Ev jî heyecaneke xweş di haziran de tênê meydanê. Bi taybetî zarok li bendê ne ku beşdarî vê beşê bibin. Kesê ku mewlîdê dixwîne, li gorî rewşa cemaetê, carna li hin cihên mewlîdê de di derbarê jiyana Pêxemberê me, malbata wî an jî pêxemberên din de bi kurtî agahî dide.

Dema xwendina mewlîdê ji nîv saetê heya saetekê diguhere. Ji bo ku xwarina hazir sar nebe yan jî li gor hin rewşên din ên ji nişka ve çêdibin, tê lez kirin di xwendina mewlîdê de an jî bi kurtkirina hin beşan tê xwendin. Carna jî, ji ber karê lezgîn yê mêvan an jî mazûvan, xwarin zu tê xwarin û paşê di wextekî minasib de mewlîd tê xwendin.

Dema mewlîdê dema firavîn an şîvê ye. Lê kêm caran di di dema taştê de u di Remezanê de di dema sehûrê de mewlîd tê dayîn. Her wiha tê dîtin ku di nava rojê de li gundekî ji mewlîdekê zêdetir tê dayîn. Ji ber ku adetên dayîna mewlîdên hevpar di nav Kurdên Tirkiyeyê de zêde tine ye her malbatek dixwaze mewlîda xwe cuda bide.

2.4. Dawiya Merasîma Mewlîdê û Piştî Mewlîdê:

Piştî ku xwarin tê xwarin, ji aliyê mela ve dûa xwarinê tê xwendin û bi vî awayî mêvan dest bi derketinê dikin. Ji ber vê yekê xwarina xwarinê nîşan dide ku merasima mewlîdê bi dawî bûye. Ji bo ragihandina dawiya merasîmê ne hewce ye ku daxuyaniyek cuda were dayîn. Her yek ji xwediyê mewlîdê re dua dike û derdikeve. Piştî ku qelebalix bela dibe, ji hinek heval û cîranên ku ji bo sohbetê dimînin çay tê pêşkêş kirin. Li hin ciyan piştî ku mêvan bela dibin, zarok tên gazîkirin ser sifrê. Li hinek ciyan ji zarokan re sifreyek cuda tê danîn. Lêbelê, îro, zarok bi gelemperî di nav mêvanan de têne mêvan kirin. Di mewlîdê de sifra jinan, ji ciyê mêran cuda tê danîn. Di gel vê yeke, mewlîdên ku tenê jin an jî tenê mêr tê de beşdar dibin hene. Di mewlîdên ku tenê jin tê de beşdar dibin de jî e ku mewlîdê dixwîne jin e.

3. Di nav Kurdên Tirkiyê de Mewlîdên Ku Herî Pir Têne Xwendin:

Zehmet e ku meriv agahdariya rast bide ji ber ku li ser vê mijarê li ser bingeha statîstîk an lêkolînek meydanî ya mezin diyar tune. Lê belê agahiyên ku ji aliyê kesên çavkanî yên ku bi salan li herêmên cuda merasîmên mewlîdê xwendine yan jî şahidî kirine û nêrînên nivîskar ku bi xwe beşdarî pîrozbahiyên mewlîdê yên li bajarên curbecur bûne, dikarin agahiyên giştî li ser kîjan mewlîd li kîjan herêmê bêhtir tê tercîhkirin bidin. Lê belê mirov dikare bibêje ku Mewlîda Bateyî li herêmê weke her car li pêş e. Mewlîda Şêx Muhemmed Emîn Hayderî ku ji aliyê ziman de xweş û zelal û tê fêhmkirin, di gel mewlîda Bateyî yek ji mewlîdên ku herî bijarte ye. Bi rastî jî hatiye diyarkirin ku mewlîda Hayderî li Diyarbekir, Colemêrg, Şirnex, Mêrdîn, Sêrt û derdora wê zêdetir tê tercîhkirin (Öztürk, 2018, rr. 83-84; Tıraşçı, rr. 215-216). Mewlîda Mehmed Zahid Kardeşlik u di nav Zazayan de Mewlîda Ehmedê Xasi jî mewlîdên ku li hin herêman bi piranî tên tercîhkirin û xwendin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

in. Her wiha mewlîda ku kesê mewlîdê dixwîne an jî kesê ku mewlîdê dide tercîh dike jî girîng e.

4. Fonksiyona Civakî ya Merasîmên Mewlîdê:

Bi rastî di mewlîdan de kêm-zêde civakek heye. Her wiha mewlîd di hemû kêliyên xemgînî û şahiyê de xizm, cîran, heval û hogir, feqîr û dewlemend, zarok û mezinan digihîne hev û di vejîna hestên hevgirtin û parvekirina di navbera mirovan de dibe alîkar. Ji ber ku kombûna li vir bi armanca pîrozkirina jidayikbûna Pêxemberê me li cîhanê, coşa civakî û şahiya yekbûnê zêde dike. Bi van taybetmendiyan re, ji bilî aliyê olî yê mewlîdê, xwedî rolekek civakî ya pir girîng e. Girîngiya ku civak dide mewlîdê, bi dayîna navê "Mewlîd" li kurân û "Mewlîde" li keçên ku di Qendîla Mewlîdê an jî di meha Rebiulevvel, meha ku Pêxember tê de ji dayik bûne jî tê fêmkirin (Efe, s. 19).

ENCAM:

Her çiqas li ser mijarên wekî biryarnameya wê ya olî, pîrozbahiya wê ya dîrokî û awayê cejnê tê axaftin jî, piştî heyamekê hema hema li hemû coxrafya Misilmanan bi coşeka mezin hatîye pîrozkirin û pîrozkirin berdewam e. Merasimên mewlîdê li Tirkiyeyê jî hem ji aliyê Serokatiya Karên Diyanetê ku wekî saziyeke fermî ya dewletê ye û hem ji aliyê gel bi awayekî berfireh tê organîzekirin û pîrozkirin. Îro mewlîd, bûye bûyerek girîng ku gelek hêmanên olî û çandî yên jiyana civakî dihewîne.

Di vê lêkolînê de encamên jêrîn hatin bidestxistin:

Di nav Kurdên Tirkiyeyê de mewlîd bi taybetî di rojbûna Pêxemberê me (s.a.w) de tê pîrozkirin, her weha tê pîrozkirin di her kêliyên şahî û xemgîniyê de, wek dawet, mezûnbûn, kar, sinet û sersaxiyê.

Mewlîda yekem a ku bi kurdî hatiye nivîsandin, mewlîda Molla Huseyîn Ertûşî ye ku tê texmînkirin ku di navbera sedsalên 6-17 an 17-18 de jiyaye. Paşê gelek mewlîd bi zaravayên Zazakî, Soranî û Kurmancî hatine nivîsandin. Heta îro ji 60î zêdetir Mewlîdên Kurdî hatine nivîsandin. Lê di gelek ji wan de, çi ji aliyê naverok û çi jî ji aliyê şeklê ve, bandora mewlîda Bateyî tê dîtin.

Mewlîd bi giştî ji van beşan pêk tê: pesn û şikir, afirandina ji ronahiyê û afirandina gerdûnê, afirandina Adem û şandina wî ji ezmanan bo ser rûyê erdê, nesla Resûlê Xwedê (s.a.w) , şemail, Îsra û miraç, munacat û dûa

Hema hema hemû mewlîdên Kurdî bi nazm hatine nivîsandin. Piraniya wan di prosodîya *fâ'ilâtun/fâ'ilâtun/fâ'ilun* meter de hatine nivîsandın û bi hunerên xwe yên edebî yên wekî teşbîh, îstîare, kînaye, cînas û îktibâs kedeke mezin di warê edebî de dane zimên.

Ji bo ku cihên mewlîdê paqij û bîhnxweş bin, xwedyên mewlîdê û kesên ku diçin mewlîdê jî ehemmîyetê didin ku cil û bergên xwe yên paqij li xwe bikin û bêhneke xweş di xwe bidin.

Ji ber ku di merasîmêde muheqqeq komînek heye û ji ber ku kevneşopiyek gelên herêmê ye ku ji bo mêvanperweriyê ji wan re îkraman pêşkêş dikin, di merasîmên mewlîdê de jî her tim xwarinek an jî şîranîyek tê îkram kirin. Dema mijar mewlûd be, girîngî zêdetir tê dayîn ji bo vê mijarê. Lêbelê, celebê pêşkêşkirinê li gorî dem û cîhan diguhere. Mînakî, xwarinên sereke yên ku bi piranî ji xwarinên goşt pêk tên têne pêşkêş kirin, hem jî şîrîniyên wekî kek, paste û biskuwîtan ji tê peşkeş kirin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Kesê ku mewlîdê dixwîne bi gelemperî îmam e. heger feqyên mela jî beşdarî mewlîdê bibin, ji bo teberrukê pêşî îmam dest pê dike û piştre feqî didomînin. Di beşa merhab û dûayê de dîsa ji îmam re tê dayîn û ji aliyê wî ve tê qedandin. Dema ku kesê ku dê mewlîdê bixwîne cihê wî digre, li ser tepsiyek an jî li ser sifreyek qumaş li ber wî xwarinên cûrbecûr ên bi navê "teberruk" tên danîn.

Edet e ku mewlîd bi xwendina sureyek kurt dest pê dike. Piştî ku selewatek jî tê dayin dest bi xwendina mewlîdê tê kirin. Dema ku tê ser beşa selewatê, bi hev re û bi dengekî bilind sê selewat tên dayin.

Di nav mewlidên herî zêde kut ê bijartin mewlida Bateyî ye. Di warê xwedîbûna zimanekî xweş û têgihîştî de, mewlida Şêx Muhemmed Emîn Heyderî jî yek ji mewlîdên ku herî zêde tê tercîhkirin. Li hinek heremân mewlida Mehmed Zahid Kardeşlik û di nava Zazayan de mewlida Ehmedê Xasi jî tê tercîhkirin. Her wiha bijartina kesê mewlidê dixwîne yan jî yê mewlidê dide jî girîng e.

Mewlîd di warê yekitî û hevgirtina civakî de girîng e, jiber ku xizm, dost û cîranan tîne ba hev. Her çiqas mijar ne zelal be jî, di nav gel de her tim kevneşopiyek heye ku werin cem hev û digel vexwarinek an xwarinê sohbet bikin. Ev yek di helkefteke bilind ya wek jidayikbûna Pêxemberê me de pêk tê, vê yekitiyê xurt dike û kalîteya sohbetê zêde dike.

ÇAVKANÎ:

Akçay, H, 2013, 'Son Dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhemmed Emîn el-Hayderî', Sempozyûma Uluslararası Kimlik, Kültür Ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler, Weşanxaneya Zanîngeha Çewlîkê, Çewlik 07-09/09/2012.

Batergizî, Muhemmed Şerîf, Rîsâletu'l-usûl fî mewlîdî'r-Resûl, Nusxeya neçapkirî.

Çağmar, M.E. (2004). Edebi Açıdan Arapça Mevlidler, Enqere: Weşanên Îlahîyat.

Doskî, T.İ, 2015, 'Jêderên Mewlûda Melayê Bateyî', Sempozyûma Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Bateyî, 20-21 2014, Şirnex.

Efe, A, 2009, 'Türk Toplumunda Mevlid Merâsimlerinin Yeri ve Fonksiyonları (Isparta Ve Çevresi Örnegi)', Kovara Fakulteya Îlahiyatê ya Zanîngeha Dokuz Eylulê, XXIX/2009, rr. 9-30).

Ezherî, Muhemmed b. Ehmed, Tehzîbu'l-luga, thk. Ya'qûb, 'Abdunnebî, Qahîre: ed-Dâru'l-Misriyye.

Ertekin, M.Z, 2011, 'Di Edebîyata Me de Mewlûd û Rûberûkirina Mewlûdên Pêşîn ên Kurdî û Tirkî', Konferansa Uluslararası Kürdoloji, Zanîngeha Colemêrgê.

Ertekin, M.Z, 2015, 'Mewlûda Kurdî ya Yekem û Bandora Wê li Ser Mewlûdên Din', Sempozyûma Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Bateyî, 20-21 2014 Şirnex.

Ertekin, M.Z. ve Ertekin, N, 2017, 'Kurtedîroka Mewlûdnameyên Kurdî', Kongreya Şarkiyat Uluslararası Sosyal Bilimler, 14-17 Îlon Diyarbekir, rr. 149-155.

Ertûşî, Hesen, (1327). Mevlîdu'n-Nebî, Weşana Seyîd Şefik Arvasî, Îstanbul: Çapxaneya Ehmed Kamîl, Dersaadet.

Heyderî, Muhemmed Emîn, Mevlîdu'n-Nebî, Weşanxaneya Ayfa, Îstanbul.

Heyderî, Muhemmed Emîn, (2015). Mevlîdu'n-Nebî (Tuhfetu'l-Heyderî), Diyarbekir: Mekteba Seyda.

İbn Xelikân, Ehmed b. Muhemmed, Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân, thk. İhsân 'Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdir.

İbn Manzûr, Lisânu'l-ʿArab, Beyrut: Dâru Sâdir.

İbnu't-Tuveyr el-Qayserânî, A. (1992). Nuzhetu'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn, Thk. Eymen Fuâd Seyîid, Beyrut: Dâru Frantis Shtanyir Stutgard.
Karacan, H, ve Aykut N, 2015, 'Mele Hüseynê Bateyî'nin Mewlid-i Nebî Adlı Eseri ile Mele Süleyman Kurşun'un Mewlida Pêxember Adlı Eserinin Karşılaştırılması', Enstîtuya Kovara Zimanên Zindî ya Zanîngeha Bîngolê, Sal: 1, Cild: 1, Hejmar: 2, Sermawez, rr. 123-141.
Kızıl, H, 2012, 'Diyarbakır ve Çevresinde Yazılmış Mevlitlerin Konularına Göre Tasnifi Denemesi', Kovara Lêkolînên Zanistî ya Sarkîyat, Hejmar: VII, rr. 116-150.
Özel, A. (2004), 'Mevlid', DİA, Enqere: Weşanên Weqfa Diyanetê ya Tirk.
Öztürk, M, 2018, 'Folklorik Bir Ritüel Olarak Mardin'deki Mevlit Merasimleri ve Çeşitli Özellikleri', Kovara Navneteweyî ya Lêkolînên Civakî, Vol: 11 Issue: 5, rr. 81-90.
Sabri Paşa, E. (2004). Mir'âtü'l-Haremeyn eş-Şerîfeyn ve cezîreti'l-'Arab, Çev. Muhemmed Harb, Qahîre: Dâru'l-ma 'ârifi'l-Arabiyye.
Tıraşçı, M, 2013, 'Güneydoğu ve Doğu Anadolu Çevresinde Arapça, Kürtçe, Zazaca Mevlidler ve Müzikal Olarak İcra Ediliş Tarzları', Kovara Fakulteya Îlahiyatê ya Zanîngeha Cumhuriyetê, Cild XVII, Hejmar: 2 rr. 219-236.
Xursî, Muhemmed, Nezma Şêrîn der mewlîd û sîreta Resûlê emîn, Nusxeya neçapkirî, Qiziltepe/Mêrdîn.
Zinarexî, Ehmed, *Mevlîdu'n-Nebî*, Nusxeya neçapkirî.

Çavkaniyên Devkî:

(Bajarê yekem ê hatî dayîn bajarê ku ew lê dijîn e, û bajarê duyemîn bajarê ku ew agahdarî li ser didin.)

Abdülhalim Akkoyun: 40 salî, mele, Diyarbekir & Qiziltepe (Dîroka Hevpeyvînê: 18 Kanûn 2022).
Ahmet Tekin: 43 salî, akademîsyen, Mêrdîn & Şirnex (Dîroka Hevpeyvînê: 20 Kanûn 2022).
Ali Akçay: 72 salî, seyda, Şanliurfa & Mêrdîn & Êlih (Dîroka Hevpeyvînê: 20 Kanûn 2022).
Hamit Salihoğlu: 50 salî, akademîsyen, Diyarbekir (Dîroka Hevpeyvînê: 10 Kanûn 2022).
Mahsum Mahsumoğlu: 35 salî, muftî, Kocaköy & Çewlik, (Dîroka Hevpeyvînê: 21 Çile 2023).
Mehmet Altın: 43 salî, akademîsyen, Bedlîs & Wan (Dîroka Hevpeyvînê: 22 Çile 2023).
Mehmet Deniz: 70 salî, seyda, Diyarbekir & Qiziltepe (Dîroka Hevpeyvînê: 13.01.2023).
Mehmet Tarhan (Mela Sîrac) : 55 salî, seyda, Qiziltepe (Dîroka Hevpeyvînê: 11 Çile 2023).
Musab Koparal: 35 salî, akademîsyen, Mêrdîn & Adiyaman (Dîroka Hevpeyvînê: 22 Çile 2023).
Omer Akcay: 35 salî, îmam/vaiz, Diyarbekir & Sêrt, (Dîroka Hevpeyvînê: 23 Çile 2023).
Sabahattin Bala: 40 salî, akademîsyen, Mêrdîn, (Dîroka Hevpeyvînê: 23 Çile 2023).

Prawez:

[1] Ji bo ayetân bnr. ez-Zâriyât, 51/24-27. Jibo hedîsân bnr. Buxârî, Nikâh 80, Edeb 31, 85, Riqâq 23; Müslim, Îmân 74, 75, 77. Û bnr. Ebû Dâvûd, Edeb 123; Tirmizî, Qiyâmet 50; İbn Mâce, Edeb 4

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

The ceremonies of the birth of the Prophet (Mawlud) among the Kurds and their contribution to literature and their culture (the Kurds of Turkey as a model)

Abstrac:

Muslims have built a high civilization by making great contributions to humanity in terms of scientific, moral, political, social, economic, literary and cultural. Mawlid, which is based on the birth enthusiasm of our Prophet (s.a.w.), is only one of these elements. Mawlid works that the first examples of which are encountered in Arabic literature, later showed themselves in Kurdish literature. These mawlids have made great contributions to Kurdish literature in that all written mawlids in Kurdish are in verse and contain a lot of literary material in terms of content and form. In addition, the ceremonies held to celebrate the birth of our Prophet (s.a.w.) among the Kurds contributed significantly to the culture of the Kurds in terms of diversity and richness.

In this study, the contribution of mawlids, which have great literary and cultural influence, to Kurdish literature and culture is discussed. In this direction, after the dictionary and term meaning of the word "mawlid" is given, after briefly mentioning the history of the mawlid in terms of its writing and celebration, Kurdish mevlits are discussed in terms of their authors, printing information, language and content. In addition, the literary materials of the written mawlids are revealed and the ceremonies that take place during the reciting of the mawlids and the cultural effects of these ceremonies are discussed. In order to overcome the difficulties and volume problems of the study, the Kurdish Mevlits written by the Kurds of Turkey and the Eastern and Southeastern regions, where the Turkish Kurds live intensely, constitute the boundaries of the study.

Keywords: *Literature, Culture, Kurdish Literature, Mawlid, Ceremony.*

تقليد المولد النبوي عند الكرد ومساهمته في الأدب وثقافتهم (أكراد تركيا أنموذجا)

الملخص:

لقد بنى المسلمون حضارة عالمية من خلال تقديم مساهمات كبيرة للإنسانية علميًا وأخلاقيًا وسياسيًا واجتماعيًا واقتصاديًا وأدبيًا وثقافيًا .احتفالات المولد التي يقوم على طرب وحماسة ولادة نبينا صلى الله عليه وسلم، هو واحد فقط من هذه العناصر. التأليفات حول المولد التي نرى الأمثلة الأولى لها في الأدب العربي، ظهرت لاحقًا في الأدب الكردي. لقد قدمت هذه المواليد مساهمات كبيرة في الأدب الكردي من حيث أن جميع المواليد المكتوبة كانت منظومة ومع ذلك كانت تحتوي على الكثير من المواد الأدبية من حيث المحتوى والشكل. بالإضافة إلى ذلك، فإن الاحتفالات التي أقيمت لمولد نبينا صلى الله عليه وسلم بين الأكراد ساهمت بشكل كبير في ثقافتهم من حيث التنوع والثراء.

في هذه الدراسة، سيتم مناقشة مساهمة المواليد، التي لها تأثير أدبي وثقافي كبير، في الأدب والثقافة الكردية. في هذا الاتجاه، بعد إعطاء معنى كلمة "مولد" لغة واصطلاحا، سيذكر تاريخ المولد بإيجاز من حيث كتابته والاحتفال به، ثم ستناقش الآثار المولدية الكردية من حيث مؤلفيها ولغتها ومحتواها. أيضا سيتم الكشف عن المواد الأدبية من المواليد المكتوبة وسيتم مناقشة الاحتفالات التي تتم أثناء تلاوة المولد والآثار الثقافية لهذه الاحتفالات. من أجل التغلب على الصعوبات ومشكلات الحجم في الدراسة، تشكل حدود الدراسة المواليد الكردية التي كتبها أكراد تركيا والمناطق الشرقية والجنوبية الشرقية، حيث يعيش الأكراد الأتراك بشكل مكثف.

الكلمات المفتاحية: *الأدب، الثقافة، الأدب الكردي، المولد، الحفل.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکولینێن کوردی

Eşîret di sîstema dewlet û mîrgehên kurdî de Eşîra Pencînaran We Mînak

Zeynelabidin Zinar
Vekoler u Nivîskar. Stockholm/ Swêd

Kurte:

Diyar e ku 10-12 dewlet û gelek Mîrgehên Kurdistanê, ji aliyê gelek rewşenbîrên Kurd û biyanî ve, herweha ji aliyê saziyên zanistiyê ve jî rind hatine zanîn û gelek lêkolîn jî li ser wan hatine kirin.

Lê belê sîstema Eşîrên Kurdistanê heta niha nehatiye zanîn û daxwaza ku bête zanîn jî nehatiye kirin. Ji ber hindê desthekatiya eşîran sergirtî maye û jiyana wan/ serpêhatiya wan nebûye babetên lêkolînan.

1995-96 dema me lêkolîneke berfireh li ser Mîrektiya Zozanê Şerefdînê û piştre jî 2005-06 li ser Eşîra Pencînarê ku hatiye kirin, derket holê ku sîstema Eşîrên Kurdistanê jî herwekî sîstema dewlet û Mîrgehên Kurdistanê hatiye domandin.

Di serokatiya piraniya eşîrên Kurdistanê de, çendî ku serokek bi navê AXA hebûye jî, lêmecliseke eşîrê jî hebûye û ji her bavikekî eşîrê, yan ji her eşîreke ku girêdayê bi eşîra sereke ve bûye, nûnerekî wê di meclisa bala de hebûye. Di binê çavdêriya eşîrê de dadgeh, girtîgeh, sezayê sirgûnê jî hatiye bikaranîn, lê sezayê kuştinê nebûye.

Çûnku Eşîrên Kurdistanê, kultura xwe ji Mîrektiyên Kurdistanê wergitine,mîrektiyên Kurdistanê jî, kultura xwe ji Dewletên Kurdan wergirtine, Ji ber hindê pir girîng e ku Saziyên Zanistiya Kurdî, lêkolînine berfireh li ser desthelatiya Eşîrên Kurdistanê bikin. Yek ji wan eşîrên Kurdistanê ku wek sîstema dewletiyê dest helatiya xwe daye domandin jî, Eşîra Pencînarê ye ku di pirtûkeke lêkolîna me de bi rêkûpêk hatiye diyarkirin.

Ya duyem jî, deshelatiya Eşîrên Zozanê Şerefdînê ye ku ew jî ji aliyê me ve wek pirtûk hatiye weşandin. Ya sêyem jî, eşîrên Sasonê ne ku Osman Sebrî li ser wan nivîsiye.

Herweha piraniya eşîrên Kurdistanê bi wê sîstema dewletiyê jiyana xwe domandine. Di Sedsala 18-19an de, Eşîra Pencînarê, du caran şer bi Împeretoriya Osmanî re kiriye.

Di şerê pêşî de eşîr bindest ketiye, lê di şerê duyem de Osmanî bêgav mane û pê re peymana aştiyê çêkirine, hetanî 1924an jî leşkerên Osmanî (Komara Tirkiyê) nediketin nava herêma eşîrê ku sînorên nexşeya wê dema peymanê hatiye kifşkirin.

Deshelatiya Zozanê Şerefdînê di Sedsala 17an de bûye, ew jî xwedanê desthelatiyeke bi rûkûpêk bûye û wek sazûmana dewletbûnê jiyana xwe domandiye.

Bêguman diyar e ku hemû serhildanên Neteweyên Kurd ku di Sedsala 18-19 û nîvê 20 de ku çêbûne. Ew serhildan hemû, ji alyê Eşêrên Kurdistanê ve hatine lidarxistin. Ji ber hindê ye ku dewletên dagîrker, hertim axa û şêxên Kurdistanê xeniqandine.

PEYVÊN SEREKE: *Pencinar, Eşîrên Kurd, Sason, Hisi, Bişar, Cemil, Ehmed, Huseyn, Şerê Mêliha, Barbiro, Oster Om Eufrat.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

1. NAVEROK:

Diyar e ku împeretorî, dewlet û Mîrgehên Kurdan ên ku hebûne, bi eşîrên Kurdan ava bûne. Eşîr jî ji bavikan, bavik jî ji malbatan û malbat jî ji kesan ava pêkhatine. Heta niha pir kêm lêkolînên zanistî li ser Eşîrên Kurdistanê hatine kirin.
Ji ber hindê desthelatiya eşîran sergirtî maye û jiyana wan nebûye babetên lêkolînan zanistî.

1995-96 dema me lêkolîneke berfireh li ser Mîrektiya Zozanê Şerefdînê û piştre jî 2005-06 li ser Eşîra Pencînarê da kirin, derket holê ku sîstema Eşîrên Kurdistanê jî, herwekî sîstema dewlet û Mîrgehên Kurdistanê bûne.

Bêguman Eşîrên Kurdistanê kultura xwe ya îdarî, ji Mîrektiyên Kurdistanê wergitine.

Mîrektiyên Kurdistanê jî, kultura xwe ji Dewletên Kurdan wergirtine. Ji ber hindê pir girîng e ku Saziyên Zanistiya Kurdî lêkolînên berfireh li ser desthelatiya Eşîrên Kurdistanê bikin.

Di serokatiya piraniya eşîrên Kurdistanê de, çendî ku kesek bi navê AXA hebûye jî, lê mecliseke eşîrê jî hebûye. Ji her bavikekî eşîrê, yan ji her eşîreke ku girêdayê bi eşîra sereke ve bûye, nûnerekî wê di meclisa bala de hebûye û kincên li wan jî taybetî bûne da bêtin naskirin. Di binê çavdêriya eşîrê de dadgeh, girtîgeh, sezayê sirgûnê jî hebûne.

Yek ji wan eşîrên Kurdistanê ya bi vî rengî, Eşîra **Pencînarê** bûye ku di pirtûkeke lêkolîna me de bi rêkûpêk hatiye diyarkirin

2. Cih û Warên Eşîra Pencînarê:

Cihê ku niha Eşîra Pencînarê lê ye, Çiyayê Gûrdilan û Deşta Xerzan e. Ew herêma ku bi navê Deşta Xerzan hatiye binavkirin, behnava wê weha ye: Ji binê bajarê Hezo dest pê dike û berûber bi Çemê Xerzan re ber bi başûr ve dikişe, rast çûye di keviya herêma Reşkotan re dibihûre û li binê bajarê Qûbînê berê xwe daye Rojhilat û çûye di Ridwanê re derbas bûye, gihaye ser keviya Çemê Dîcle û Botanê. Ji wirê ber bi bakûr ve di qûntara çiyayê Reşan re çûye xwe gehandiye herêma Babosiyê û dîsa ber bi Rojava ve çûye gehaye binê bajarê Hezo keviya Çemê Xerzanê.

Çiyayê Gurdilan jî ji Rojhilata Deşta Xerzan dest pê dike û bajarê Misircê ji aliyê bakûr ve xistiye hemêza xwe, heta digîje ava Çemê Başûran û çem û çem ber bi başûr ve çûye, aqarê xwe gehandiye heta Bêtilê û keviya Ava Mezin ango devera ku ew çem hemû gehane ser hevûdû.

Li Deşta Xerzanê û li Çiyayê Gurdilan, gelek gundên şên û boş ên Eşîra Pencînarê hene û wek bajar tenê Misirc (Kurtalan) e ku wek navenda Pencînaran hatiye naskirin. Hin ji wan gundên eşîrê ev in: Eynik, Eynqesr, Eyndar, Hishis, Telîba, Darê, Başûra, Çayê, Baqird, Pîrişm, Bînof, Selind, Erenz, Darosil, Haf, Eynxela, Bîşêr, Tureş, Xirbepero, Bêtahm, Bastoqa, Marîb, Gozerdel, Batas, Kelemeran, Bîra Kirêdiya, Kuşana, Eyngerm, Hiler, Seles, Hemdûna, Kanîsork û hwd. Li gor hin çavkaniyan li dora 120î, gundên eşîrê hene. Hin ji van gûndan pirî xweş in, Gotinên Pêşiyan jî li ser wan hatine gotin, wek mînak: “Eynik û Eyndar, Bêkend û Minar, xweştir in ji textê xwendkar.”

3. Bavikên Eşîra Pencînarê:

Li gora lêkolînan, heft bavikên Eşîra Pencînaran hene, lê çend bavikên biçûk jî hene, ew zêde nehatine naskirin. Çendî ku bavik xwe eşîreke tenê dihesibînin, lê Neteweyê Kurd her yekê wan bavikan eşîreke serbixwe dibîne.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Di hin çavkaniyên biyanî de jî Eşîra Pencînarê wek heft eşîr hatine xuyakirin û peyva pencînarê herwekî nav be bo hemiyan.

Çewa ku nivîskara Swêdî Barbroyê di pirtûka xwe ya bi navê "Oster Om Eufrat" (Rojhilata Firatî) de nivîsiye û nexşeyek jî tê de bi cih kiriye, bi sedan navê eşîrên Kurdistanê nivîsiye, herweha navê eşîra PENCINARê jî di nexşeyê de wek eşîreke sereke daye xuyakirin û her heft bavikên wê jî, wek eşîrên girêdayê pê ve daye nasandin.
Heft bavikên Eşîra Pencînarê ev in:

Bavikê Kejikan
Bavikê Kurdikan
Bavikê Mala Faro
Bavikê Mala Şemdîn
Bavikê Miradan
Bavikê Mûsikan
Bavikê Weliyan

Peyrewên Eşîra Pencînarê bisilmanên Sunî û ji rêçika Şafiî ne. Lê sê gundên wan hene ku Ezdayî ne.

Du eşîrên dî jî hene ku Eşîra Pencînarê, wan wek pismamê xwe dibîne, yek Eşîra Siloqan û ya din Eşîra Elikî e.

Rîspiyên eşîran dibêjin ku pêşiyê wan sê bira bûne: Yek bi navê Penco, yek bi navê Silo û yek bi navê Elo bûye.

4. Sîstema îdareya Eşîra Pencînarê:

Meclisek bi navê Meclisa Bala, ya Eşîra Pencînarê hebûye. Ji her bavikekî eşîrê, kesek an du kes endamên meclisê bûne. Ew kes, kesên wisa bûne ku di nava bavikê xwe de pêbawr, dirust, rastgo û mirovperwer bûne. Bi biryara bavêkan ew kes diçûn Civata Bala ya eşîrê. Serokê eşîrê ku bi navê axa hatibû binavkirin jî, çi biryareke ku bida, erêkirina nûnerê endamên meclisê werdigirint û hêj ew biryar ji eşîrê re dibû wek yasa.

Endamên meclisa bala ya eşîrê, kinceke wan a taybetî bi navê EBA hebû, hertim li xwe dikirin. Îcar ew dema li derva digeriyan û ku ew eba li wan bûya, her kesî dizanibû ku ew endamên meclisê ye û rêzmendiya xwe jê re werdigirtin.

5. Serokatiya Eşîra Pencînarê:

Li gor lêkolînan û gotina rîspiyên Eşîra Pencînarê, ev e 250 sal in serokatiya Eşîrê di destê **Mala Faro** de bûye. Herweha ji vê malbatê gelek peya û mêrxasên mezin derketine û dilqekî mezin dane leyîztandin.

Diyar bûye ku di Mala Faro de heta deh bavan jî, tev bi destên leşkerên Împeretoriya Osmanî, hinek jî bi destên leşkerên Komara Tirkiyê hatine kuştîn. Gora gelek ji wan mêrxasan hêjî ne diyar e.

6- Şerê Eşîra Pencînarê bi Împerereroriya Osmanî re:

Di Sedsala 18 û ya 19an de Eşîra Pencînarê, sê şer bi Împeretoriya Osmanî re kirine. Di şerê pêşî de eşîr bindest bûye û hemû gundên wê şewitandine. Lê di şerê duyem de Osmanî bindest bûne û bêgav mane bi eşîrê re peymana aştiyê çêkirine. Hetanî 1924an jî leşkerên Osmanî (Komara Tirkiyê) nediketin nava aqarê Eşîra Pencînarê ku sînorên nexşeya wê, dema di peymanê de hatibû kifşkirin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Dema **Qasimê Ozman** serokê Eşîra Pencînaran bûye, herêma Xerzanê mîrektiyeke serbixwe û girêdayê bi Împeretoriya Osmanî ve bû. Li bajarê Zoqê **Mîrê Kal,** mîrektiya herêmê dikir. Wê demê şerekî xwîndar li **Karmelîh**a Sasonê di navbera eşîrên Kurd û leşkerên Osmanî de çêbûye û gelek leşkerên Osmanî hatine kuştin. Padîşahê Osmanî gotiye: "Eger Mîrê Kal çavên xwe ji eşîrên Kurd re negirtiba, zora me biribûna."

Împeretoriya Osmanî Mîrê Kal vexwendiye Stenbolê û li wirê dest danîne serê. Di şûna wî de serbazek bi navê **Ebdurehman Paşa** bi payeya Musellim hinartine **Keleha Zoqê** û wek Mîrê Xerzanê dest bi kar kiriye.

Ebdurehman Paşa demildest eşîrên herêmê (**Babosî, Pencînarî, Siloqî, Elikî)** xeberdar kiriye ku ew muselim e û mezinê herêma Xerzanê ye.

Qasimê Ozman ê mezinê Eşîra Pencînarê, xeber hinartiye pey **Purto**yê mezinê Eşîra Elikan, **Xalid**ê Hamid ê mezinê Eşîra Babosiyan û **Silê**yê mezinê Eşîra Siloqan, da werin koçka wî. Piştî hatina wan serokeşîran, Qasimê Ozman gotiye wan**:** "Eger hûn tev bi min re bibin yek, ez hikmê vî Muselimê Osmanî li ser xwe qebûl nakim. Em ê herin bêjin wî: Divê tu ji virê herî û Mîrê Kal were cihê xwe. Eger daxwaza me bi cih anî ji xwe baş e, eger na, em ê wî bikujin."

Ew her sê serokeşîr bi Qasimê Ozman re bûne yek, tevî 100 şervanên siwarî yên Pencînarî çûne bajarê Zoqê. Qasimê Ozman gotiye şervanên xwe: Gava min destê xwe avêt simbêlê xwe û bada, hûn lêxin û Muselimê Osmanî bikujin.

Her çar serokeşîr gava çûne ba Muselim Ebdurehman Paşa, Qasimê Ozman gotiye wî: Em mezinatiya te li ser xwe qebûl nakin, divê tu rabî herî Stenbolê û Mîrê Kal dîsa were şûna xwe.

Muselim Ebdurehman Paşa li ser wê gotina Qasimê Ozman, pir xeyidiye û xeberên giran gotiye. Qasimê Ozman jî dest avêtiye aliyekî simbêlê xwe û badaye, şervanên wî Muselim Ebdurehman Paşa tevî 12 leşkerên wî kuştine.

Piştî kuştina Muselimê Osmanî, Împeretoriya Osmanî fermana kuştina Qasimê Ozman daye û di 1838an de 10 hezar leşker bi serokatiya **Topal Ebas Paşa** hinartine ser eşîra Pencînarê. Li Deşta Mêlihayê şer sê sal domandiye û di 1841ê de Osmanî bindest bûne, piştre peymaneke aştiyê bi Eşîra Pencînaran re çêkirine, û Osmanî ji herêma Xerzanê vekişiyane, hetanî 1924an jî leşker nediketin herêma Xerzanê.

Li ser wî şerî straneke folklorî jî heye:

…
Qasim Axa tevlî sed siwarî hicûmê ser Zoqê kir
Kete daîra Ebdurehman Paşa,
serê Ebdurehman Paşa û dozde mufetişan jê kir…
…

Berî Serhildana Bedirxaniyan (1835), piraniya serokeşîr û xûyaniyên Kurdistanê civînek li **Pira Samanê** kirine û biryar dane ku wê li pêşberê Osmaniyan dest bi Şerê Azadiyê bikin. Wê hingê berpirsyariya ku dane **Çetoyê Îskan ê** serokê Eşîra Pencînarê ev bû ku ew dê xetên telefonê yên di navbera Diyarbekir û Sêrtê de biqetîne û bibe asteng da hêza Osmanî ya pêşikvan nekeve nêv herêma Xerzanê.

Gava Şerê Serhildanê dest pê kiriye, artêşa Osmanî di wê demê de du car çûye herêma Xerzan. Lê herdû caran jî, ji aliyê şervanên Çetoyê Îskan ve hatine şikandin. Lê belê cara sisiyan ku hêzeke leşkerî ya zêde çûye herêmê, Çetoyê Îskan dîl ketiye destên Osmaniyan û wî hinartine girtîgeha Girîdê.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Çetoyê Îskan dema ji Girtîgeha Girîdê hatiye berdan, dîsa li Eynqesrê şer bi leşkerên Osmanî re kiriye. Çendî ku agahdariyeke zêde li ser wî şerî bi dest neketiye, lê Çetoyê Îskan dîsanê wek dîl ketiye destên Osmaniyan û wî birine girtîgeha Gêncê.

7- Avakirina Hikûmeteke Kurdî:

JI ALIYÊ CEMÎLÊ ÇETO VE Piştî ku serokê Eşîra Pencînarê Bişarê Çeto li Ormiyê di şerê li pêşerê Rûsên Çar de şehît bûye (1914) û birayê wî yê piçûk Cemîlê Çeto bûye serokê eşîrê, Cemîl jî gelek çalakiyên hêja li pêşberê Osmaniyan kirine.

Li gor pirtûka bi navê *Serhildana Kurdan*, Şerîf Paşa li Parîsê li ser navê rêxistina *Kurt Teavun ve Terakîyê* diyar kiriye û gotiye**:** Bila Kurd hikûmeteke kurdî ava bikin. Li ser wê xeberê, Cemîlê Çeto digel hin eşîrên din yên herêma Xerzanê di 1920î de dest bi avakirina hikûmeteke kurdî kirine. Di eynî demê de Kurdên Qoçgîriyê jî dest bi avakirina hikûmeteke kurdî kirine.

8. Xeniqandina Cemîlê Çeto:

Piştî rûxandina Serhildana 1925an a bi serokatiya Şêx Seîd, Dadgeha Îstiqlalê ya li Diyarbekirê biryara xeniqandina 460 Kurdên xuyanî daye. Serokê Eşîra Pencînaran Cemîlê Çeto jî yek ji wan bûye ku hatiye xeniqandin.

ÇAVKANÎ:

Barbiro Karabûdak “Oster Om Eufrat” - Rojhilata -Çemê- Firat), Tidens Förlags Tryckeri AB, Sweden/Stockholm 1960.
Şerê Sasûnê (1925-1937) Osman Sebrî, Weşanên Pêrî, 2005, Stenbol, rûpel 15.
Pirtûka KURT ISYANLARI, rûpel 33
Jînewariya Derwêşê Sado, Zeynelabidîn Zinar,
kurdî/lêkolîn, Sverige/Stockholm, 2010, 220 rûpe, ISBN 91 89491 84 X).
Hemdîn ū Şemdîn, Zeynelabidîn Zinar, kurdî/folklor - serpźhatī, Pencīnar Weşanxaneya Ēanda Kurdī, Sverige/Stockholm, 1998, 112 rūpel, ISBN 91 972779 75)
Nameya ATATÛRK ji Cemîlê Çeto re, NUTUK cild III, sayfa 944-945, Vesika 53.
13.8.1919. KURT ISYANLARI, Cem Yayin Evi, Istanbul 1991.
PENCINAR Weşanxaneya Çanda Kurdî – STOCKHOLM

Kürt devlet ve beylikleri sisteminde aşiretler Pencinara Aşiretin, örneğin

Özet:

10-12 devlet ve birçok Kürdistan Mirasının, birçok Kürt ve yabancı aydın tarafından ve ayrıca bilim kurumları tarafından iyi bilindiği ve bunlar hakkında birçok çalışma yapıldığı açıktır.

Ancak Kürdistan Aşiretler sistemi bugüne kadar bilinmediği gibi bilinmesi yönünde de bir talepte bulunulmamıştır. Nedense kabilelerin gücü gizli kalmış ve yaşamları/tecrübeleri araştırma konusu olmamıştır.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

1995-96'da Zozan Şerafdin Beyliği ve ardından 2005-06'da Pençinar Aşireti üzerine detaylı bir çalışma yaptığımızda Kürdistan Aşiret Sisteminin yanı sıra Kürdistan Devlet ve Beylikler Sisteminin de sürdürüldüğünü ortaya koydu.

Kürdistan'ın çoğu aşiretinin liderliğinde, AXA adında bir lider olmasına rağmen, bir aşiret meclisi de vardı ve aşiretin her patriğinin veya ana aşiretle bağlantılı her aşiretin mecliste bir temsilcisi vardı. Kabile denetiminde mahkemeler, hapishaneler, sürgünler kullanılmış ama cinayet işlenmemiştir.

Çünkü Kürdistan aşiretleri kültürlerini Kürdistan Beyliklerinden almıştır.

Kürdistan beylikleri de kültürlerini Kürt devletlerinden almıştır.

Kürt İlim Kurumlarının Kürdistan Aşiretlerinin otoritesi konusunda detaylı bir çalışma yapması nedense çok önemli.

. Kürdistan'da devlet sistemi olarak otoritesini koruyan aşiretlerden biri de araştırma kitabımızda doğru bir şekilde anlatılan Pençinar aşiretidir.

. İkincisi ise yine tarafımızdan kitap olarak yayınlanmış olan Zozan Şerafdin Kabilelerinin deşelatıdır.

. Üçüncüsü, Osman Sabri'nin hakkında yazdığı Sason boylarıdır.

. Ayrıca Kürdistan aşiretlerinin çoğu da bu devlet sistemiyle yaşamlarını sürdürmüştür.

18.-19. yüzyılda Pençinar aşireti Osmanlı Devleti ile iki kez savaştı.

Birinci savaşta aşiret boyun eğdirildi, ancak ikinci savaşta Osmanlılar kayıtsız kaldı ve onlarla barış anlaşması yaptı.1924 yılına kadar Osmanlı askerleri (Türkiye Cumhuriyeti), haritası olan aşiretin topraklarına girmedi. sınırlar anlaşma sırasında keşfedildi.

Zozan Sherafdin'in yönetimi 17. yüzyılda kuruldu.

18-19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın ortalarında meydana gelen Kürt uluslarının tüm ayaklanmalarının kesin olduğu açıktır. Tüm bu isyanları Kürdistan aşiretleri organize etti. Bu nedenledir ki işgalci devletler Kürdistan ağalarını, şeyhlerini hep boğmuştur.

ANAHTAR KELİMELER: *Pencinar, Bishar Çet, Hüseyin Axa, Savaş, Mêliha, Sason, Hekariya Aşiretleri.*

Tribes in the system of Kurdish states and principalities the Pencinar tribe For model

Abstract:

It is clear that 10-12 states and many Kurdistan Heritages are well known by many Kurdish and foreign intellectuals, as well as by scientific institutions, and many studies have been done on them.

However, the Kurdistan Tribes system has not been known until now, and there has been no request to be known. For some reason, the power of the tribes has remained hidden and their lives/experiences have not been the subjects of research.

In 1995-96, when we conducted a detailed study on the Principality of Zozan Şerafdin and then in 2005-06 on the Pencinar Tribe, it was revealed that the Kurdistan Tribal System has been maintained as well as the Kurdistan State and Principality System.

In the leadership of most tribes of Kurdistan, even though there was a leader named AXA, there was also a tribal assembly and each patriarch of the tribe, or from each tribe that was connected to the main tribe, had a representative in the assembly. Under the supervision of the tribe, courts, prisons, and exile have been used, but there has been no murder.

Because the tribes of Kurdistan have received their culture from the Principalities of Kurdistan.

The principalities of Kurdistan also received their culture from the Kurdish states.

For some reason, it is very important that the Kurdish Science Institutions do a detailed study on the authority of the Kurdistan Tribes.

. One of the tribes of Kurdistan that has maintained its authority as a state system is the Pencinar tribe, which is properly described in a book of our research.

. The second is the deshelat of the Tribes of Zozan Sherafdin, which has also been published by us as a book.

. The third one is the Sason tribes that Osman Sabri wrote about.

. In addition, most of the Kurdistan tribes continued their lives with that state system.

In the 18th-19th century, the Pencinar tribe fought twice with the Ottoman Empire.

In the first war, the tribe was subdued, but in the second war, the Ottomans remained unmoved and made a peace agreement with them. Until 1924, the Ottoman soldiers (Republic of Turkey) did not enter the territory of the tribe, whose map boundaries were discovered at the time of the agreement.

Zozan Sherafdin's administration was established in the 17th century.

It is certainly clear that all the uprisings of the Kurdish nations that occurred in the 18th-19th century and the middle of the 20th century. All those riots were organized by the Kurdistan tribes. It is for this reason that the occupying states have always strangled the lords and sheikhs of Kurdistan.

KEY WORDS: *Pencinar, Bishar Chet, Huseyn Axa, War, Mêliha, Sason, Hekariya Tribes.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

NIRXANDINEK DERBARÊ LÊXWEDÎBÛNA MÎRÊN KURDAN A DENGBÊJAN DI ÇARÇOVEYA PERGALA HÎMAYEKARÎYÊ (PATRONAJ) DA

Doç. Dr .Mustafa ASLAN
Zanîngeha mardin artuklu / Turkiye

Kurte:

Mijara vê xebatê hîmayekarîya dengbêjan a ji alîyê mîr û hakimên kurdan e di çarçoveya pergala hîmayekarîyê ango "patronajê" da Berîya ku çapxane derkeve û berhem bêne çapkirin, bazara edîb û hunermendan, dîwan û serayên siltan, qeyzer, şah, mîr û began bûn. Di demên borî da li gelek herêmên dinyayê wekî Ewropa, Afrîka, Erebistan û Hindistanê qeyzer, şah, siltan û prensan li edîb û hunermendanbûne xwedî, ew xwedî kirine, ji wan re mal û xanî çêkirine. Dengbêj jî ji wan hunermendan bûn ku ji aliyê van desthelatdaran hatine hîmayekirin û xwedîkirin.

Ji bo hezkirina şah û siltanan bi dest bixin, helbestvanan berhemên pesindarîyê derbarê wan da diafirandin. Herweha helbestvan û edîban ji bo ku di nav civakê de bên naskirin, hewl dane berhemên xwe yên giring bigihînin ber destê siltan an şahan da ku van berheman bixwînin û pesend bikin û bi vî awayî di bazara edebiyatê da bêne naskirin. Her weha di pîrozbahî û ziyafetên li serayan da hunera xwe pêşkêş dikirin û bi helbestî pesindarî û mezinahîya şah an siltanan dikirin da ku ihsana siltan an şahan wergirin. Bi heman mebestê dengbêj jî tevgeriyane, berhemên pesindarîyê derbarê hamîyên xwe û malbata wan de afirandine, di wan da payebilindî, comerdî û lehengîya wan derxistine pêş.

Ev kevneşopîya hîmayekirina edîb û hunermendan ji alîyê mîrên kurdan va jî hatiye şopandin. Mîrên kurdan xwedîtî li edîb û helbestvanan kirine. Di demên ku li Kurdistanê desthilatiya siyasî xurt bû û rewş aram bû, digel şair û nivîskaran jimareya dengbêjan jî zêde bûye. Her mîrekî di qesr û qonaxa xwe de dengbêj hewandine û xwedî kirine, dema çûne şer an rêyeke dûr dengbêjên xwe jî digel xwe birine.

Di vê gotarê dê li ser vê pergala hîmayekarîya mîr û hakimên kurdan a dengbêjan hate rawestin. Bi mijarê ve girêdayî pergala (sîstema) hîmayekarîyê hate nirxandin û agahî hatin dayîn. Ji bo vê xebatê bi gelemperî ji çavkanî û jêderên wekî nameyên akademîk (tezên lîsansa bilind û doktorayê), pirtûk û gotarên ku derbarê mijarê de hatine çapkirin, sûd hate wergirtin. Gotar ji du beşan pêk tê: di beşa yekem da pergala hîmayekarîyê bi gelemperî hate pênase kirin û nirxandin. Ji bo vê bi rêya sûdwergirtina ji jêderan mînak hatin dayîn. Di beşa duyem da piştî nirxandina paşxaneya dîrokî ya pergala hîmayekarîya dengbêjan û şêweya birêveçûna vê pergalê, derbarê çar dengbêjên navdar da agahî hatin dayîn. Ev agahî ji xebatên ber dest hatin wergirtin. Wekî encam derket holê ku pergala hîmayekarîya dengbêjan berdewamîya pergala klasîka hîmayekarîya edîb û hunermandan e ku ji alî desthiltdaran ve dihate şopandin. Her weha wekî encama duyem bal hate kişandin ser xalên hevpar û yên cuda di navbera berhemên edebî yên nivîskî û yên devkî da. Encama sêyem a vê xebatê jî ev e ku piştî têkçûna desthilatdarîya mîrên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

kurdan hunera dengbêjîyê ji dengbêjan ve bi şêweyên cuda û li mekanên nû dest pê kiriye û gihaye heta roja me.

Bêjeyên Sereke: *Edîb, Hunermend, Dengbêj, Desthilatdar, Mîr, Beg, Hîmaye*

Destpêk:

Heta serdema derketina çapxaneyê li erdnîgarîya Ewrûpayê û herêma rojhilatê Ewrûpayê (mînak erdnîgarîya Osmanî û împratorîya îranî), bazara pûtepêdana berhemên edîb û helbestvanan, seray û dîwanên desthilatdaran bûn. Sedemek jê ew bû ku xwendin û nivîsandin di nava civakê de ne berbelav bû, pergaleka perwerdeyê wekî ya îroyîn tune bû û xwendevan kêm bûn. Sedemeke din jî astengîya belavkirin û gihandina berdest a berhemên nivîsandî bû. Nivîskar ne xwedî derfet bûn ku karibin berhemên xwe bigihînin wan xwendevanan ku ji xwe hejmarek pir kêm bûn. Ji ber van her du sedeman dema edîb yan helbestvanekî bixwesta bê naskirin û debara xwe ya aborî bi nivîskarîya xwe bike, pêwist bû berhemên xwe bigihîne ber destê desthilatdarekî. Ger desthilatdar ji berhema / berhemên wî hez bikira, dirav û dîyarî didanê. Carinan ev nivîskar dibûne xebatkarên seraya desthilatdaran û şêwirmendên wan. Bi vî awayî di nav xwendevanên din da jî dihatin naskirin, nav û dengê wan belav dibû. Li ser vê pergala ku wekî "patronaj" ango "hîmayekarî" tê binavkirin gelek xebat hene. Ji van xebatan dîyar dibe ku heman hîmayekarî ji bo dengbêjan jî karîger bû. Wekî edîb û helbestvanan desthilatdar li dengbêjan jî xwedî derketine, ew li cem xwe hîmaye û xwedî kirine. Gelek lêkolîn û xebat derbarê vê pergala hîmayekirina dengbêjan li cîhanê hatine kirin. Ev pergala hîmayekirinê, ji Ewrûpa ta Efrîqa û Hindê, li Erebistanê, li Îranê û erdnîgarîya Osmanî hebû.

Di vê çarçoveyê da gelo helwesta mîr û hakimên kurdan ku li edîb û helbestvanan xwedî derketine li hember dengbêjî û dengbêjan çawa bû? Wan dengbêj jî wekî helbestvanan xwedî kirine yan na? Çi ji xebatên derbarê mijarê de hatine kirin, çi ji bîranînên dengbêjên dawîya sedsala 20an dîyar dibe ku heman pergal di nava kurdan da jî hebû, bi taybetî demên ku desthilatdarên wekî mîr û began xwedî hêz bûn. Di wan deman da, li gor agahîyên ku dengbêj Kerem daye Mehmet Gültekin "mîran, hakiman dengbêj xweyî kirine. Li dîwana her mîrekî kurd da dengbêj hebûn. Dengbêjan qewimandinên berê, her tiştê eşîran dizanîbûn, loma jî ew şêwirmend bûn. (…) Di heyamên berê da li rex mîrê herêmekê navê dengbêjê wî yê serdest jî dihat bibîranîn" (Gültekin, 2013, r. 21). Di vê xebatê da ev pergala hîmayekirin û lêxwedîderketina dengbêjan, bi taybetî ya li bakurê Kurdistanê, bi sûdwergirtina çavkanîyên nivîskî wê bête analîz û gotûbêjkirin.

Xebat ji du beşên sereke pêk tê. Di beşa yekem de dê bi kurtasî li ser pergala patronajê ango hîmayekarîyê bête rawestin. Piştî pênasekirina têgehê wê pergal bi kurtasî bête danasîn. Wekî tê zanîn ji ber ku ev têgeh cara yekem ji alî civaknasê alman Max Weber ve hatiya bikaranîn, pênasekirina vê têgehê dê li gor nirxandina wî bête kirin. Piştî pênasekirina têgehî û nirxandina vê pergalê, pergala hîmayekarîya mîrên kurdan wê bi kurtasî bête nirxandin û mînak ji demên ku mîr û hakimên kurdan xwedî hêz û desthilatdar bûn bêne dayîn.

Di beşa duyem da piştî analîza paşxaneya dîrokî ya hîmayekarîya dengbêjîyê li cîhanê wê li ser peywendên dengbêjî û desthilatdarîya mîrên kurd bête rawestin. Di

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

berdewamîya vê beşê da wekî mînakên hîmayekarîya mîr û hakimên kurdan dê jîyana çar dengbêjên ji bakurê Kurdistanê bête analîzkirin. Sedemên bijartina van her çar dengbêjan yek jê ev e ku derbarê wan da agahî li ber dest hene. Lê ji vêna giringtir sedema duyem ev e ku di jîyana van her çar dengbêjan da mirov li guherînên di pergala hîmayekarîya mîr û hakimên kurdan da rast tê. Ev yek di şadebûnên dengbêjên nîveka duyem ya sedsala 20an da jî xuya dike, bê çawa ev guherîn qewimîne û bandorek çawa li ser jîyan û hunera dengbêjan kirine. Di encamê de bal hate kişandin ser xalên hevpar ên di navbera edebiyata kurdî ya klasîk û dengbêjîyê da û taybetmendîyên ku van her du cure huneran ji hevdu cuda dikin bi kurtî hatin destnîşankirin.

Pergala Hîmayekarîyê (patronaj):

Pergala hîmayekarîyê li ser pergala desthilatdarîyê ava dibe. Li gor Weber sê cure deshilatdarî hene: 1- desthilatadarîya rêveberî (îdarî) li gor pîşe û şiyankarîyê ye; 2- deshilatdarîya kevneşopî ya li gor dab û nerîtên "bavûkalan" û 3- deshilatdarîya karîzmatîk ku ji kesayetîya bêemsal û bêhempa ya destilatdar tê, (Weber, 1971, r. 285-309). Pergala hîmayekarîyê ya mîrên kurdan li gor desthilatdarîya kevneşopî hatîye damezirandin. Lewre di nava desthilatdarîya kevneşopî û pergala hîmayekarîyê da peywendîyên xurt hene. Di desthilatdarîya kevneşopî de desthilatdar li gor daxwaz û pêwistîyên xwe kesên li gel xwe wezîfedar dike, meqam dide wan yan wan xelat dike. Dema mirov li pergala hîmayekarîyê ya mîrên kurdan mêze dike dibine ku mîrên kurdan jî, wekî ku Weber jî destnîşan kiriye, tevgerîyane ango li gor pîvanên xwe kesên derûdora xwe û bi taybetî jî edîb û helbestvan xelat kirine qencî bi wan kirine. Desthilatdar di bin bandora dabûnerîtan de li gor pergala patrîmonyal û pîvanên wekî têkilîyên xizmanî, sedaqet, sertewandina li ber kesayeta wî, pesendkirin û parastina desthilatdarîya wî ji alî kesên ku hatine bijartin û hwd tevdigere ango hin kesan xelat dike, hinek kesan ji xwe dûr dike an dadirizîne. Ev kes carinan xizm, carinan cotkar, xizmetkar û kole, carinan jî nobedarên ber derîyê desthilatdar yan "şûrkêşen" wî ne (Weber, h.b. r. 303-306). Yakup Aykaç jî xwe dispêre van nirxandinan û pergala kurdî ya hîmayekarîyê wekî "sîstema patronajê", ku li ser desthilatdarîya kevneşopî hatîye avakirin, bi nav dike (Aykaç, 2020, r. 17-18). Zeki Gürür jî li ser heman nerînê ye û dibêje ku sîstema hîmayekarîya kurdî "di berhemdariya edebî û hunerî de li gor pergaleke tradîsyonel rû daye" (Gürür, 2014, r. 43).

Li gor Halil İnalcık hîmayekarî "hem ji bo hamî hem ji bo zana û hunermendan pergalek xwedî kargîgerîyeke dualî ye" ango her du alî bi xêra vê pergalê dibin xwedî navûdeng (İnalcık, 2003, r. 13). Yakup Aykaç jî balê dikişîne ser vê xalê û dibêje ku di têkilîya navbera desthilatdar û hunermend da berjewendîyek dualî heye: "li alîyekî desthilatdar digel alîkarîya maddî û manewî hunermend hîmaye dike û dihêle ku navûdeng pê bikeve, li alîyekî din hunermend dibe sadiqekî jidil yê hîmayekarê xwe û bi rêya berhemên pesindarî ku îtxafî wî dike navûdengê wî bi awayekî mayînde di nava civakê de belav dike. Ev jî nîşaneya têkilîyeke jêneger di navbera hunermend û hamî de ava dike û wan dike hewcedarên hev" (Aykaç, h.b., r. 27). Herwekî Aykaç amaje pê dike, hunermend li gorî zîrektî û jêhatîbûna xwe û berhemên ku diafirîne li cem hîmayekar paye bilind dibe. Ji ber vêna hunermendan her tim hewl dane berhemên wan ji alî desthelatdaran ve bêne hezkirin (Aykaç, h.b., r. 28). Lewra wekî İnalcık jî balê dikişîne ser berîya çapemenî derkeve û "derfeta xwendinê ji her kesî ra pêşkêş bike û di heman demê da derfeta aborî ji xwediyê berhemên edebî û zanistî ra çê bibe, zana û hunermend

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

hewcedarên piştgirîya desthilatdar û çîna elît [bijarte] bûn" (İnalcık, h.b., r. 9). Bi gotineke din "bi xêra berhema ku diafirand û îtxafî desthilatdar dikir, her çiqas ne baş bûya jî, piştî ku ji alî desthilatdar ve bihata erêkirin, hunermend yan helbestvan/edîb dibû kesekî muteber, xwedî navûdeng, mal û meqam. Ji vana giringtir ew bû ku hunermendê ji alî desthilatdar ve dihat hîmayekirin, bi xêra alîkarîya maddî û hîmayekarîyê derfeta wî çê dibû xwe bide karê xwe û berhemên serkeftîtir û qîmetgiran biafirîne" (Aykaç, h.b., r. 29). Wekî li jor amaje pê hat kirin, di wan deman de bazara edîb û hunermendan, dîwan û serayên şah, mîr û began bûn. Lewre ji xeynî mekanên navborî li tu cihekî din ne pêkan bû ku hunermendên wekî helbestvan û dengbêjan karîbûna hunera xwe pêşkêş bikirina û xwe bidana naskirin. Mirov dikare heman tiştî ji bo demên piştî mîrektîyan ku desthilatdar êdî axa û beg bûn jî bibêje. Dîwanên van desthilatdaran jî wekî yên şah û mîr û paşayan ji bo hunermendan cihê wê derfetê bûn ku hunera xwe bidin naskirin.

Wekî li her cihî di demên împaratorîyên îranî û Osmanî de tekane rêya ku hunermend yan helbestvan di bazara edebiyatê de bête naskirin, bidestxistina hîmayeya desthilatdar bû. Mînak di dema siltanên Osmanîyan de, "xewn û xeyala helbestvanan ew bû ku siltan wan vexwîne meclisa helbestvanan, [da ku] jê ra helbestekê (qasîdekê) pêşkêş bike û ji bo vê helbestê ji alî siltan ve layîqî xelatekê bête dîtin" (İnalcık, h.b., r. 15). Bi heman armancê "helbestvanên wekî Mela Mehmûd, Nalî û Şêx Riza Talebanî berhemên pesindarî îtxafî hamîyên xwe kirine" (Aykaç, h.b., r. 32). Heman giringîpêdayîna edîb û helbestvanan ji alî desthilatdarên Abbasîyan ve jî hatîye kirin. Xelîfeyên Abbasî jî wekî xelîfeyên emewî qedr û qîmet dane hunermend û edîban. "Mehane pere dane hinek ji helbestvanan ku wekî hunermend û xebatkarên serayê hatine qebûlkirin. Hinek ji wan bûne xwedîyê serwetên pir zêde. Mînak tê gotin ku helbestvan Selman el-Hasî piştî mirina xwe pêncî hezar dînar û sed hezar dirhem wekî mîrate li dû xwe hiştîye ku li gorî demê ev serwetek pir mezin tê qebûlkirin" (Aykaç, h.b., r. 41). Çi di dema Abbasîyan de çi di dema Sasanî û Osmanîyan de ji bo desthilatdaran jî pir giring bû ku navê wan di berhemên edebî de bi pesindarî derbas bibe. Lewre bi gotina Aykaç, ev hem tradisyonek bû hem jî amûrek bû ji bo meşrûkirina desthilatdarîya hukumdar ango helbestvanan bi pesindarîyan mezinbûn û hêza desthilatdar di çavê civakê de pesend dikir (Aykaç, h.b., r. 239).

Helbestvan û edîban wekî dengbêjan hîmayekarê xwe bi şêweyekî ewqas mubalexe pesinandine ku ew birine asta herî bilind. Mînak Katranê Tebrîzî di helbesteke xwe da hamîyê xwe mîrê Şedadî Ebu"l-Hasan Ali Leşkerî weha pesinandîye:

Ey yê ku hêja ye hukmê hemû padişahên dunyayê bike! Li cem şahekî her çi tişt hebin, Xwedê ew hemû dane te.
Li serayan çiqas heyv-rû yan jî saqî hebin, her li ku şahekî yan derwêşekî hebe hemû jî mêvanên te ne.
Leşkerên te li deştê wekî roja mehşerê qelebalix in, bajarên ku ketine destê te bi nimetên curbicur bûne wekî buhiştê.
Saqiyên te ji camêran kêmtir nînîn, mutribên te wekî bulbulên xwende ne.
Dewleta te payende ye wekî qubbeya asîmanê, xaniyê te neqş neqşî ye wekî Rewzeya Ridwanê.
Herçiqas bi fikrên zor û rûdanên zehmet re rûbirû bimînî jî 'eqlê dewleta te, te'yîd û erêkirina te wan rûdanan hêsantir dike.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Pesinandin tên dayîn di meclisa te de, bêhna (xweş a) meclisê ji te ra, slavan (li te) dikin li meydanê, bêhna (xweş a) meydanan ji te ra.
Leşkerên cengê ji te ra ne, dostên bijarte ji te ra, artêşên mezin ji te ra, hunerên bijarte ji te ra.
Mulkê Îran ji roja ewil ve warê bav û kalên te bû, tu jî wekî bav û kalên xwe temamê mulkê Îranê dê bi dest bixî. (Aykaç, h.b, r. 212-213)

Wekî Qatranê Tebrîzî, Melayê Cizîrî jî di helbesteke xwe da pesindarîya mîrê xwe Xan Ebdalê Cizîrê kiriye û bi taybetmendîyên efsanewî ew şibandîye Noşîrevanê Adil, bi comerdiyê jî ew şibandiye Hatem. Mela desthilatdarîya Xan Ebdal wekî ya Îskender û Cem nirxandiye û gotiye hêza wî wekî ya wan e. Gotiye ku Xan wekî Îsa Pêxemberê ku karîbû miriyan ji goran rake û bi xêra wî mirov zindî û li ser piyan diman, xwedî mûcîzeyan e. Herweha Xan şibandiye Xoceyê Xizir û Nûh Pêxember û dua kiriye ku bi qasî Zulqarneyn temen dirêj be (Cizîrî, 1987, r. 212-214).

Pergala Hîmayekarîyê (Patronaj) di Dema Mîrektiyan de:

Ji xebatên lêkolerên wekî Zeki Gürür û Yakup Aykaç dîyar dibe ku wekî siltan û padîşahên Osmanî û îranî û herweha xelîfeyên Abbasîyan, mîrên kurdan jî li edîb û helbestvanan xwedî derketine, ew di dîwanên xwe de xwedî kirine, hîmaye kirine. Wekî li her dera cîhanê, "beriya ku îmkanên çapkirinê û nivîsê belav nebibû û karîgeriya çapxaneyê wekî nosyoneke kulturî, kedkarên edeb û hunerê dermale nedikirin, pêdivî bi mîr û patronekî hebû" (Gürür, 2014, r. 48). Ango wekî İnalcık amaje pê dike, "heta serdema ku çapxane derket û derfeta xwendinê berbelav nebû û bi vî awayî derfeta aborî ji nivîskarên berhemên zanistî û edebî re peyda nebû pêwsîtîya zana û hunermendan bi piştgirî û hîmayeya desthilatdar û çîna serdestan hebû" (İnalcık, h.b., r. 9). Mîrên kurdan jî, di serayên xwe da, "hamîtiya edîb û dengbêjan kirine û li ser kawdan û geşedana wê tradîsyonê roleke pirr mezin lîstine" (Gürür, 2014, r. 43). Li gorî Gürür ev pergala mîrektiyên kurdan ne "sîstemeke patrîmonyal wekî di lîteraturê de çêbûyî [ye]. Ji ber ku mîrektiyên kurdan, xwedî hêzeke mezin nînbûn û hikmê wan bi tenê di nav sînorê cihê ku îdareya wan lê xurt bû, derbas dibû" (Gürür, h.b., r. 44). Lê Aykaç ne di vê bawerîyê de ye, li gor wî di dema mîrektîyên kurdan da jî ev pergala hîmayekirinê hebû û bi rêkûpêkî dimeşîya.[1] Aykaç derbarê mijarê da mînak dide û dibêje "helbestvanên wefakar yên wekî Ehmedê Xanî û Weda'î derbarê hamîyên ku ew hîmaye kirine bi mersiyeyan hestên xwe anîne ziman. Helbestvan Salim û Mistefa Beg qesîdeyên pesindarîyê ji bo mîrektîyên xwe afirandine, herwekî Selîmê Hîzanê û Harisê Bidlîsî ku mesnewî îtxafî mîrên xwe kirine" (Aykaç, h.b. r. 41). Ev mînak jî destnîşan dikin ku di dema mîrektîyên kurdan de jî pergaleka hîmayekarîyê hebû û mîrên kurdan jî li edîb û helbestvanan xwedî derketine, derfet dane wan ku karibin berhemên edebî biafirînin. Lê di gel vêna hin caran hunermendan gilî û gazin kirine ku mîr qedrê wan nagirin. Derbarê vê xalê da mînaka ku herî zêde hatîye rojevê û nîqaş li ser hatine kirin, ev beşa mesnewîya *Mem û Zîn*ê ye ku Ehmedê Xanî têde gilî û gazinan dike:

Rabit ji me jî cihanpenahek
Peyda bibitin me padişahek

Şîrê hunera me bête danîn
Qedrê qelema me bête zanîn

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Derdê me bibînitin ‘elacê
Ilmê me bibînitin rewacê

Ger dê hebuwa me serferazek
Sahibkeremek suxennewazek

Neqdê me dibûye sikkemeskûk
Ned’ma wehe bê rewac û meşkûk

Herçendi ku xalis û temîz in
Neqdeyni bi sikkeyê ‘ezîz in

Ger dê hebuwa me padişahek
Laiyiq bidiya Xudê kulahek

Te’yîn bibuwa ji bo wî textek
Zahir vedibû ji bo bextek

Hasil bibuwa ji bo wî tacek
Elbette dibû me jî rewacek

Xemxarî dikir li me yetîman
Dînane derê ji dest le’îman

Xalib nedibû li ser me ev Rûm
Ned’bûne xerabeyê di dest bûm

Mehkûmû ‘elehî û se’alîk
Mexlûb û mutî’ê Turk û Tacîk (Xanî, 2010, r. 36-37)

Li gor Gürür di vê beşa mesnewîya *Mem û Zîn*a Ehmedê Xanî da, tunebûn yan lawazîya pergala hîmayekarîyê bi awayekî aşkera hatîye nîşandan. Nirxandina Gürür derbarê mijarê da weha ye:

Di vir de payenedana berhemên edîban, nemaze jî ya Xanî di helbestê da bûye egera gilî û gazinan. Lewma jî li gor wî, eger “cîhanpenahek” hebûya û padîşahekî hamîtiya wî bikira, dê “qedrê qelem”a edîbên wekî wî, bihata zanîn û “şîrê hunerê” jî bihata danîn. Anku mirov dikare bibêje ku, wekî li jor jî hatî dîyarkirin, paye û girîngiya berhemên edîban, bi pesnê hamiyan aşkera dibe. Qedrê qelemê û şîrê hunerê, bi hebûna cîhanpenahekî mimkun e. Dîyar e ku xwedîderneketina edîban, li gor dema xwe jî ji aliyê edîban ve wekî arîşeyeke mezin dihate nirxandin. Di van beytên Xanî da jî dîyar e ku ev tişt di nav edîbên kurdan da bi awayekî zelal xuya ye. Di îfadeyên wekî “Derdê me bibînitin 'elacê” û “ilmê me bibînitin rewacê” da bi awayekî balkêş û zelal, hîmayenekirin wekî derdekî tê terîfkirin û dermanê wî derdî û rewaca berhemdariya edebî jî xwe li ser hebûna patronajê aşkera dike. Eger patronajiya şairên kurdan bihata kirin, li gor Xanî ilmê wan, berhemdariya wan a kulturî, edebî û hunerî dê her zêdetir û hêjatir bûya. Dê gelek girîngî û qiymet bihata dayîn û ilm û berhemdariya wan di rewacê de bûye.” (Gürür, h.b., r. 46-47).

Lê Aykaç dibêje “Xanî rewşa kurdan ku di şer û pevçûnên navbera Osmanî û Îranîyan da ne xwedî gotin bûn bi çavê karmendekî serayê mêze dike û li gor wî ji bo kurdan çareserî hebûna desthilatdarekî ji mîr bihêztir e. Ango digel ku her berhema xwe

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

bi kurdî nivîsîye û wekî helbestvan hatîye hîmayekirin jî, tunebûna hamîyekî ji bo Xanî tê wateya tunebûna desthilatdarekî bihêztir û xwedî qudret" (Aykaç, h.b., r. 420). Nerînên Ayhan Tek ên derbarê mijarê de vê nirxandina Aykaç pesend dikin. Tek weha dibêje: "li gor Xanî, eger ji kurdan siltanekî bazara rewacê û sîstema patronajê pêkînaba dê hingî şertên jîyana kurdan guherîban û dê Rûm û Ecem li ser kurdan nerabiban. Eger ne, mesele li vir ne patronaj ba, Xanî dê pêşiyê xweziya padîşehî kiriba ku ew ji destê Rûm û Eceman xilas kiriban paşî qedr û nirxa 'ilm û zanînê dê danaba. Lê li gor Ehmedê Xanî rêya xilasiya milletê kurd yê li "çar-kenaran" çawa di destê wî padîşahî de ye her wisa rewac û bazara şairan jî di eynî destî da ye" (Tek, 2010, r. 54). Ji nirxandinên Aykaç û Tek dîyar dibe ku wekî hemû desthilatdaran mîr û begên kurdan hunermend, edîb û dengbêj hîmayekirine, li wan xwedî derketine û ji alî aborî ve piştgiriya wan kirine.

Lê dîsa jî mimkun e bête gotin ku lêxwedîderketina edebiyata kurdan, hîmayekirina edîb û dengbêjan jî bi qasî hêza mîrektîyên kurdan ên siyasî encam daye. Ev têkilî bi awayekî sirûştî derketîye holê. Herçend şairên wekî Ehmedê Xanî, bo tunebûna vê pergalê, çênebûna pegaleka telîfê gelek bi gilî gazin bin jî, di seray û qonaxên mîrektiyên kurdan da, edîb û zana û ilmdar hatine parastin.

Peywenda Desthilatdarî (Patronaj) û Dengbêjîyê:

Di serî de pêwist e bête gotin ku her çiqas berhemên epîk ên dengbêjîyê di serî de girêdayî esilzadeyî û mîrîtîyê bin jî, berhemên lîrîk zêdetir aîdê gel bi xwe bûye. Hinekî jî ji ber vê dengbêj di nava gel de bi pêş ketine. Lê dîsa jî çend mînakên ber dest ku em ê li jêr amajê pê bikin dîyar dibe ku wekî têkilîya hunermend û mîran têkiliya mîr û dengbêjan jî gelekî bi hêz bû ye. Her mîrekî di qesr û qonaxa xwe de dengbêj hewandine û xwedî kirine. Wekî Gürür jî destnîşan dike mîran "dengbêj bi xwe ra birine şer û cengan. Dengbêjan şervan motîve kirine û mîsyoneke wan a pedagojiyê hebûye. Dengbêj hem li dîwanxaneyan digel cimaeta li derdora mîr stran û destan û çîrok gotine, hem jî car caran ji mîran re rûsipîtî kirine û di geşt û gera wan de jî li gel mîr bûne" (Gürür, h.b., r. 50).

Giring e bête bibîrxistin ku hîmayekirina hunermendan bi giştî û ya dengbêjan bi taybetî di demên borî de li cîhanê pir berbelav bû. Ango ji çavkanîyên berdest xuya dibe ku kevneşopiya parastin / hamîtîya dengbêjan di nav gelek civakan de hebûye û li hin deverên erdnîgarîya Efrîqayê hîna jî berdewam e. Mînak di pergala rêveberiya rûsan da Knez (Kinyas) hebûn. Knezên rûsan kêm zêde dişibin mîrên kurdan. Di sedsala Xan û di serê sedsala XIan da di bingeha waqayînameyên wan da bi piranî vegotinên devkî, efsane û kilam hebûn. (…) Di nav artêşa Knezan de vebêjerên destanan yanî destanbêj hebûn (Sokolov, 2009, r. 43). Sokolov dibêje di waqayînameyekê da hatîye gotin ku destanbêjekî bi navê Mîtûs, ji ber ku nexwestiye xizmeta Knez bike lêdan xwarîye û paşê dest û lingên wî hatine girêdan û bi zorê ew birine Danil Galitskiyê. Dîsa li gorî Sokolov, knezan pir qîmet didan pesindanên hozanan. Pişti serfiraziyên şeran, di vegerê da kilam diavêtin ser wan. Destana Îgorê ku di nav gelê rûsî de pir bi navûdeng e, navên gelek Knezan tê da hene (Sokolov, h.b., r. 44).

Şahên hindî jî xwedî dengbêj bûn. Navûdengê wan bi xêra dengbêjan belav dibû. Ev belavbûn li gorî zîrektî û jêhatîbûna dengbêjên wan bûn. Ew peyamnêr, perwerdekarên taybet, hozanên dîwanxanan, afirînerên asaletên binavûdeng û mêrxasên ku dadiketin qada şer bûn da ku pesindariya mêrxasiyê di şer da bikin. Beramberî karê wan şah yan began zevî, dewar û pez didan wan (Rewers, 2016, r. 4). Her şahekî yan begekî hindî ku bixwesta piştî mirinê navê wî li dinê bimîne pêwist bû

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

dengbêjekî xwedî bike û her pêwistîyên wî bi cîh bîne. Beramberî wê dengbêj stran derbarê mêrxasî û comerdiya wî da diafirandin û bi vî awayî pesindarîya wî dikir. Mînak şah Man Sing soza çar filan daye dengbêjê xwe ji bo di şahîya dawetê de pesindariya wî bike. Dengbêj bi awayekî wiha pesindariya Man Sing kiriye ku ew gihandiye asta xwedayê hindî Vîşnû (Rewers, h.b., r. 1).

Heman kevneşopî li tevaya erdnîgarîya Efrîqayê jî heye. Weke mînak li Nijerya û Beninê (Efrîqaya Rojava) li qesra her mîrê herêmî dengbêj hebûn. Ev dengbêj ne tenê pesindariya mîrên xwe dikirin, herweha dema mêvanek dihat, li devê qesrê di rawestiyan û mêvan bi pesindarî pêşwazî dikirin, qenciyên wî bang dikirin (Smith, 1957, r. 31). Di van qesran de dengbêjên jin jî hebûn, lê ew wekî yên mêr dernediketin derve, ji ber ku ew wekî beşek ji malbata mîr dihatin qebûlkirin (Akinyemî, 2001, r. 96). Karê dengbêjan ne tenê pesindarî yan jî pêşwazîkirina mêvanên mîr bû. Dengbêj di heman demê de emanetgeha bîra bavûkalên mîrê xwe bûn. Bi xêra wan mîr dîroka bavûkalên xwe, mêrxasiyên wan, comerdiya wan nas dikirin (Akinyemî, h.b. r. 106). Ev dengbêjên ku li Efrîqayê wekî *griot* têne binavkirin digel rola bîra civakê, navbercî bûn ku nakokî ji holê radikirin. Mît û hikayetên derbarê dîroka civakê da *griot*an di serê xwe de qeyd dikirin. Her wekî deverên din ên Efrîqayê li Nîjeryayê jî dengbêjan xwe bi mîrek yan begekî ve girê didan û stranên pesindariyê derbarê mêrxasî û comerdiya wan da diafirandin (Zanetti, 1990, r. 161). Wekî li jor amaje pê hat kirin, heman helwest û tradîsyon li serayên Îran û Osmanî jî hebûn. Şahên îranî û siltanên osmanî helbestvanên herî zîrek li dora xwe dicivandin. Van helbestvanan jî di pîrozbahî û ziyafetên li serayê lidarxistî da hunera xwe pêşkêş dikirin: Bi helbestî pesindarî û mezinahîya şah yan siltan dikirin.[2]

Di demên ku li Kurdistanê desthilatiya siyasî xurt bûye û rewşeke aram dest pê kiriye, em dibînin ku wekî şair û nivîskaran jimareya dengbêjan jî zêde bûye. Gürür jî vêna pesend dike û dibêje "di dawiya sedsala XIXan da em rastî hin belgeyan tên ku têkiliya mîr û dengbêjan nîşan dide. (…) Îcrakarên hunera devkî, bi qasî edîb û şairên xwendewar, nedibûn nailê pûtepêdana patronan. Lê di hin çavkanî û berhemên dengbêjiyê da em dibînin ku têkiliyeke patron û dengbêjan a ku hîmayeya wan dike bi awayekî zelal aşkera dibe" (Gürür, h.b., r. 48-49).

Di Jîyana Çar Dengbêjan da Şopên Hîmayekarîya Mîr û Hakimên Kurdan

Ehmedê Xanî di *Mem û Zîn*ê de behsa zanayên temendirêj dike ku ihtimaleke pir mezin ev kes dengbêj in.

Danayê mu'emmerê kuhensal
Evrengehe go ji bo me ehwal
Go 'adetê pêşiyê zemanan
Ev bû li hemî cih û mekanan" (Xanî, h.b. r. 68)

Eger mirov van risteyên Xanî bingeh bigire, mirov dikare bibêje ku qet nebe ji sedsala 17an û vir ve dengbêjî di nav kurdan de hebûye. Lê ji ber ku berhemên dengbêjan wekî yên helbestvan û edîban nehatine nivîsandin, ne pêkan e ku mirov tesbît bike ka ev berhem kengî û ji alî kîjan dengbêjan ve hatine afirandin û bi vêna kevnarîya dengbêjîyê di nav Kurdan da tesbît bike. Bê gûman wekî wê li jêr amaje pê bête kirin, em îro dizanin ku dengbêjê navdar Evdalê Zeynikê dengbêjiya Surmelî Mehmed Paşa kiriye. Ehmedê Fermanê Kîkî li cem Reşid Begê Kîkî demeke dirêj dengbêjiya eşîra Kîkan kiriye. Herwiha Karapetê Xaço ku bi eslê xwe ermen e, wî jî li cem Filîtê Quto dengbêjiya eşîra Reşkotan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

kiriye. Li gor agahîyên ku Gültekin radigihîne Gulê Watê ku wekî Gula file jî tê binavkirin, dengbêja Mîrê Xamûrê bûye (Gültekin, 2013, r. 28).

Her weha wekî Zeki Gürür radigihîne ku "di seraya Îbrahîm Paşayê Milî de gelek dengbêj hatine hîmayekirin, çalakiyên kulturî û hunerî di bin desthilatiya wî de hatîye dermale kirin. Dengbêjekî bi navê Biroyê Şerqî jî hebû ku ew wekî dengbêjê wî (…) yê esil bû. (…) Biroyê Şerqî her tim digel Îbrahîm Paşa bûye, di qesra wî de her tim hunera xwe afirandiye û rûdanên derdora wî qewimîne, honandiye. Şer û seferên wî kiriye stran û têkiliya wî û dewleta osmaniyan di stranên xwe de kiriye babet" (Gürür, h.b., r. 49-50). Xelîl Cindî, sala 1979an di rojnameya *Rewşenbirî Niwê* beşa Kelepûrî Netewî jimara 75an da li ser Biroyê Şerqî gotarekiê dinivîse û wî wekî dengbêjê çira û mûma dîwanxaneya Îbrahîm Paşayê Milî destnîşan dike. Li gor Xelîl Cindî, ji ber ku deng û awazê Biroyê Şerqî pir xweş bû ew bûbû dengbêjê Îbrahîm Paşa. Pîr Guroyê Şingalî ku di 70 salîya xwe da (sala 1934an yan jî 1935an) koça dawî kiriye, Biroyê Şerqî nas kirîye. Derbarê wî û dengbêjiya Biroyê Şerqî ya dîwanxaneyê da agahîyên balkêş dide. Li gor van agahîyan Biroyê Şerqî ji ber ku stranbêjê dîwanxaneya Îbrahîm Paşa bû, gelek serpêhatiyên wî di nav tradîsyona dengbêjiyê de honandiye, bi terz û şêweya dengbêjiya xwe ew serpêhatiyên Îbrahîm Paşa di forma kilama epîk de hikayet kiriye. Biroyê Şerqî her tim digel Îbrahîm Paşa bûye, di qesra wî da her tim hunera xwe afirandiye û rûdanên derdora wî qewimîne, honandiye (Gürür, h.b., r. 49-50).

Herweha dengbêj Şêx Silê dengbêjê Taharxanê Qelenîyê bûye, herwekî Pero ku dengbêjîya Evla Begê kiriye (Gültekin, h.b., r. 28). Brayên Celîl derheqê Pero da hinek agahî ji dengbêjê ermenî Sargis Bozoyan girtin e ku weha dibêje: "Pero qîza azib bi dergistî bû. Wê payîzê gerek qelen temam bidana, dergistîya xwe bibirana. Nêzîkî payîzî Xwedê jê stand, bi xurya ket. Ku xurî derxistin, herdu çavên wê ji ber xurya kor bûn. Destgirtîyê wê nedixwest dev jêberde digot, bextê mine bera bê. Lê dê bavê wî qayîl nebûn. Digotin hem evqas qelen bidin hem bûka kor bînin mal? Çend cînara jî lome kirin ku dest jê bikşîne. Lawik axir devjêberda. Pero bû aşiq ser xwe klam derxist û ber beglera, axa ber cime'etê tavêt ser xwe, klam digotin heta bû dengbêj. Axa siwarekî xwe tevlî hespekî vala dişandin dû Pero, tanîn ji bo ji wan re klama bêjê. Pero şevek du şeva ji wan ra distira, piştra dîse dişandin cihê wê" (Celîl & Celîl, 2016, r. 613). Li jêr li gorî tarîx û demên jîyana wan kurtejîyana çar dengbêjan wekî mînakên hîmayekarîya dengbêjîyê û guherîna vê pergalê, dê bête pêşkêşkirin.

Dengbêj Evdalê Zeynikê

Wekî tê zanîn li nav kurdan Evdalê Zeynikê dengbêjê herî naskirî ye. Herweha dengbêjê dawî ye ku di bin hîmayekarîya mîran da jîyaye. Ango jîyana wî şadebûna dawîya desthilatdarîya pergala mîrektîyên kurdan û bidawîbûna hîmayekarîya wan a hunermend û dengbêjan dike. Bi gotina Gültekin, gelek dengbêjan hîmayeya "alîkarên hunera xwe winda kiribûn. Bi vî awayî dema serdestîya hunera dengbêjîyê jî diqede, dengbêjên wekî Evdal êdî tenê mabûn û kesên xwedîderfet ên ku ew diparastin nemabûn" (Gültekin, h.b., r. 27).

Evdal li dor 1800î, li gundê Cemalwêrdî ku niha girêdayî bi Intabê/Tutaxa Agirî ve ye ji dayik bûye. Tê gotin ku 113 salan jîyaye. Hîna sê salî ye, bavê wî dimire û diya wî Zeynê wî mezin dike; ji ber vê jê re Evdalê Zeynê tê gotin. Tê îdiakirin ku Evdal heta 30 salîya xwe karê rêncberî û şivantîyê dikir û yek klam tenê jî nizanîbû. Di sîh salîya xwe de xewnekê dibîne. "Di xewnê da dinya serûbin dibe û Evdal vedireşîne, ji qirika wî hebên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

garis dirijin. Evdal bi halekî ecêbmayî hişyar dibe û ji bo şirovekirinê diçe cem rûspiyê gund. Rûspiyê gund ji Evdal ra dibêje: “Ger te ev xewn di pazde salîya xwe da bidîta, tu wê bibûya zanyarekî pir mezin û her kes ê ji te fêrî zanistê bibana. Te bîst salîya xwe da ev xewn bidîta, tu wê dewlemendtir bibiya. Ji ber ku te di sîh salîya xwe da dîtîye tu yê bibî dengbêjekî mezin, şairekî mezin û hetanê dinya ava be, wê navê te bê yadkirin”, (Gunduz, 2015, r. 7-7). Lê Mehmet Gültekin dibêje ev ne rast e: “Ev bawerî tenê wek qedirgirtina hunera wî ya ji aliyê civatê da dikare bê hesibandin. Evdal jî wek dengbêjên mayîn ji ekola vê hunerê tê, di dibistana dengbêjiyê da perwerde bûye û ji hostadên xwe bi sedan kilam û destan hîn bûye” (Gültekin, h.b., r. 25-26). Herweha Gültekin dibêje ku “Evdal ji salên 1850an heta 1865an dengbêjê serayê ye” (Gültekin, h.b., r. 27).

Evdalê Zeynikê wekî “pîrê dengbêjan” an “şahê denbêjan” tê naskirin. Ji aliyê hin nivîskaran wekî Homerosê kurdan jî tê binavkirin. İhsan Colemêrgî, Evdalê Zeynikê weke “pîrê dengbêjan” bi nav dike. Li gor wî “ger dengbêjekî wekî Evdalê Zeynikê derneketibûya, belkî li herêma Serhedê dengbêjî ewqas ne berbelav bûya” (Vgz. Parıltı, 2006, r. 87). Wî tradîsyonek ava kiriye. Di hevpeyvînekê de Yaşar Kemal dibêje “wî destana Memê Alan ji pênc dengbêjan guhdarî kiriye û her car dengbêjan gotine ev Memê Alan a Evdalê Zeynikê ye” (Parıltı h.b., r. 114). Surmelî Mehmet Paşa ewqasî hurmeta Evdal digirt ku bêyî wî “xwarin nedixwar. Dema mêvanê wî hebûna jî, piştî xwarina mêvanan Mehmet Paşa ji xizmetkarên xwe ra digot “xwarina min û Evdal bînin” (Kevirbirî, 2002, r. 48). Evdal “serpereştiya Surmelî kiriye, fikrên wî di nezera Surmelî da xwedî qedr û pûteyê bûne” (Gürür, h.b., r. 64).

Birayên Celîl derbarê Evdal da şadebûna dengbêjekî ermenî bi navê Sargis Bozoyan neqil dikin û dibêjin “wî Evdal dîye û bavê wî Martîros Barêyan bi Evdal ra straye. Bi gotina Bozoyan Evdalê Zeynê mêrekî bejinbilind î qemer bûye. Dengbêj û sereskerê Surmelî Mehmed Paşa bûye. Dengbêjî ji Kor Huseyin Paşa ra kiriye. Bi Şêx Silê, dengbêjek ji Dîyarbekrê, ra straye. Gulê û Pero ra ketiye lecê. Ew bi şohreta strana xwe, bi kamilîya gotina xwe beramberî Evdalê Zeynê bûne” (Celîl & Celîl, h.b., r. 613).

Li gor agahîyên ku Salihê Kevirbirî radigihîne, dengbêj Şêx Silê navê Evdalê Zeynikê dibihîze. “Diçe ku here leca wî bi klamgotinê. Dema ku Mehmet Paşa û Evdal xwarinê dixwin, Şêx Silê dest pê dikê davêjê ber Evdal û bi klam dibêje gerek em sê roj û sê şevan klaman bibêjin. Dema ku Evdal dengê wî dikê kevçî ji destê wî dikevê û bersiva wî didê. Bi vî awayî dest pê dikin, bi saetan davêjin ber hev. Dawîyê Şêx Silê diweste, dev ji klamgotinê berdide. Lê Evdal berdewam dike, sê rôj û sê şevan klaman dibêjê. Ji ber vê jî ava reş bi çavên wî de tê û li wir kor dibe” (Kevirbirî, h.b., r. 49). Dengbêj Keremê Bazîdî ku Mehmet Gültekin derbarê dengbêjîyê da gelek agahî jê wergirtine, vê bûyerê bi awayekî din dibêje. Li gor gotina Kerem, Evdal xwestiye ku here leca Şêx Silê û wî çaxî Evdal kor bûye. Mehmet Gültekin vê bûyerê weha ji devê Kerem neqil dike: “Dîwanê da gelek stira, jê ra gotin: Evdal tu xweş distirêyî, xazila tu rojekê rastî Şêx Silê bihatayî çika tu zor î ya Şêx Silê. Ê, go, ew li Îranê, ez li Romê, destê me nagihêje hev. Wan jî xulamek danîn li bal Evdal, ew ji Elaşgirê birêket hatin (…) êvarekê bûn mêvanê Taharxan li Qelenîyê. (…) Xwarin hat, piştra sinî kişiyan. (…) Sinî kişiyan, cimaetê destê xwe şûştin. Taharxan go: Kuro gazî Şêx Silê bikin, bira warê gula me veke. Şandine pey, Şêx Silê hat. De dengbêjên berê li ser piya distiran, rûnediniştin, na. Yê wî axayî pişta xwe dida wî dîwarî, yê vî dida vî dîwarî. Waxta ku efendim hinekî Şêx Silê stira, Evdal jî diricife mîna şiva li nav avê, şair e, aşiq e. Taharxan go: Rêwiyê min, kurkê mêvanê delal, ew hafiz çima

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

ûsa dike? Go: Walle Xan, tu îzin bidî, bira ewinga jî kilamekê bêje. Kurê min, go, dengbêj ba dengbêjê min nastirên, devê bavê ti dengbêjan neketiye li cem Şêx Silê bistirên. Ê go axa, xan, ew xulamê te me, em devdelçî nînin, nakevine qoşê, dilê wî dixwaze, bira ew jî yekê bibêje. Waxta ku ûsa go, Evdal rabû ser xwe, ê jê ra yekî bibêje, çika çi dibêje. (…) Şêx Silê go, Taharxan beg eva kî ye? Go, walle nizanim, hafizek e hatîye vira, hêçika nan danê, nan jî naxwar. Xulam dibêje ku ew Evdalê Zeynikê ye. Taharxan dibêje: Peyîî, ew dengbêjê Surmelî Memed Paşa ye, hatîye dîtina min. Zûkin jê ra pezekî serjêkin! Evdal dibe, Xan heta ez û dengbêjê te têr nevêjin berhev ez tiştekî naxwim. Ûsa destpê kirine kilam avîtine ser hev" (Gültekin, h.b., r. 26-27).

Ev bûyer bi awayekî din jî, ji alî Ahmet Aras ve weha hatîye nivîsandin: Rojek ji Serhedê dengbêjek diçe Qelenîyê xwe wekî Evdalê Zeynikê dide nas kirin û bi Şêx Silê ra dikeve lecê, Şêx Silê zora wî dibe. Li ser vê Taharxan ji Surmelî Mehmed Paşa ra nameyek dişênê û jêre dibe heyfe yekî wek te dengbêjên weha li cem xwe xweyî dike. Ev yek pir zora Mehmed Paşa diçe, gazî Evdal dike jêre dibê here bi dengbêjê Taharxan ra têkeve lecê. Rûspiyê xwe Emerê Hecî Îso û yekî din tevlî Evdal dişênê. Evdal diçe li dîwana Taharxan li pêşberî wî û giregirên herêmê bi Şêx Silê ra dikevin lecê, heft roj û hef şevan bi hevra distirên. "Dawiyê da dengê Şêx Silê dikevê û Şêx Silê dest li ber Evdal datîne. Tarxanê Qelenîyê diqehire û li Şêx Silê hêrs dikeve. Evdal jê ra dibe, Mîrê min, hêrs nekeve, Şêx Silê dengbêjekî yektaye û şairekî mezin e. Bawer bike hetani niha tu kesî li pêşiya min ewqasî berxwe nedaye. Tu wîyayî bizanibe ku di şairîyê da Şêx Silê ji min zêdeye, kêm nîne" (Aras, 1996, r. 69-70; 74-75).

Li gor Abidin Parıltı, Evdal bi vê jêhatîbûna xwe ya leca bi dengbêjan ra zora dengbêja jin ya ermen Gulê jî dibe û di cihê wê de dibê dengbêjê Surmelî Mehmed Paşa (Parıltı, h.b., r. 113). Surmelî Mehmed Paşa nevîçîçirkê İshaq Paşayê Bazîdê ye. Di 1865an de Evdal tevlî Surmelî Mehmed Paşa ku li ser daxwaza siltanê Osmanî ji bo li hember Kozanoglu ku li derdora navçeya Kozan bajarê Edenê, li dij siltanê Osmanî serî hildaye, şer bike diçin herêma Edenê. Li wir Surmelî Mehmed Paşa digel artêşa Osmanî zora Kozanoglu dibin, piştre bi êşa kolerayê dikeve û li wir dimire, Evdal bê xwedî dimîne (Aras, h.b., r. 81-100). Rîwayet tê kirin ku Evdal klama Qulingo piştî korbûna xwe afirandiye û di vê klamê de xwe weke qulingê baskşikestî teswîr kiriye (Parıltı, h.b., r. 120). Li ser rewşa Evdal ya piştî korbûna wî dengbêjan gelek kilam afirandine. Ji wana Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl 24 berhev kirine û di ansîklopedîya bi navê *Zargotina Kurda* cildê sisiyan de çap kirine.

Dengbêj Çingo

Dengbêjê duyem Çingo jî wekî Evdal dengbêjiya mîran kiriye. Derbarê dengbêj Çingo û malbata wî da zêde agahî nînin. Tenê Mehmet Gültekin di xebata xwe da cih daye hinek agahîyan derbarê malbata Çingo da ku ji devê dengbêj Kerem girtine. Li gor van agahîyan Çingo berîya Evdal jîyaye, lewra wî dengbêjîya Îshaq Paşayê Bazîdê kiriye. Bavê kalê Surmelî Mehmed Paşa ye. Li gor agahîyên ku Gültekin dide, piranîya dengbêjên navdar ên herêma Bazîdê di dawîya sedsala 18an û nîvê yekemîn ê sedsala 19an da ji malbata Çingo derketine. Malabata Çingo malbata dengbêja bûye. Kurê wî, Şerîfê Çingo dengbêjîya Behlûl Paşa, kurê Îshaq Paşa kiriye. Şerîfê Çingo xwedî dengekî gelek xurt bû û herdem tev Behlûl Paşa beşdarî rêwîtîyên wî bûye. "Rojekê dema Şerîf tev Behlûl Paşa ji nêçîrê vedigere, ew ber bi êvarê digihîjin gundê Zengezor ê ku bi qasî 4-5 km ji qesrê dûr e. Hema di wê quntarê da paşa ji wî ra dibêje: "Şerîf hela kilamekê bistirê, em

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

binihêrin çika dengê te digihîje kelê." Şerîf dest bi kilamê dike û her diçe dengê xwe zêdetir dike. Piştî demeke kurt ji pencera qesra paşa îşqa fenereke ku diheje dîyar dibe. Paşa bi metelmayî û kêfxweşî dibêje: "Dilê te çi ji vê dinayê dixwaze bibêje!" Ji ber ku serê êvarê hewa hinekî sar bûye, Şerîf li kurkê paşa mêze dike û dibêje: "Ez kurkekî dixwazim." Behlûl Paşa jî ji wî ra kurkekî pir giranbiha dide çêkirinê" (Gültekin, 2013, r. 21-22).

Dengbêj Ehmedê Fermanê Kîkî[3]

Ji tarîxa jidayîkbûna Ehmedê Fermanê Kîkî xuya dibe ku ew di dema Evdalê Zeynikê de hatîye dinyayê. Li gor agahîyên ku Celadet Alî Bedirxan di kovara *Hawar*ê de dane Ehmed ji bavikê (birra) Necaran ê eşîra Kîkan e û di sala 1859an de li gundê Milebî yê bi ser navçeya Şemrexa Mêrdînê ji dayîk bûye. Di sala 1951ê da, mehek piştî mirina Celadet Bedirxan, wî jî li Şamê koça dawî kiriye. Li gor van tarîxan Ehmed 92 salan jîyaye. Dîsa li gor agahîyên di kovara *Hawar*ê de, di sala 1929an de Celadet Bedirxan ji Şamê tê sînorê navbera Sûriye û Tirkiyeyê bi şev derbas dike û diçe gundê ku Ehmed lê dimînê ku nêzîkî bajarê Mêrdînê ye. Celadet wî razî dike ku pê re here Şamê. Ji roja ku pê ra diçe heta mirina xwe Ehmed li cem Celadet dimîne, ji wî û civata wî û mêhvanên wî ra stran û destanan dibêje. Celadet gelek berhemên dengbêj Ehmed di kovara *Hawar*ê da çap kirine.

Celadet Bedirxan weha Ehmedê Fermanê Kîkî dide naskirin: niha 75 salî ye lê hîna jî pir li ser xwe ye, yek tayê spî di porê wî de tune ye. Wekî nixurîyê bavê xwe Ehmed di temenekî biçûk de dest bi şivantîyê kiriye. Bavê wî jê re bilûrek dikire ku li ber pez her tim lê dixist. Bi gotina wî hîna di wî temenê biçûk da bavê wî jê re şûrek û demançeyek "kurmancî" jî kirîye. Mehmed Uzun di berhema xwe ya bi navê *Dengbêjlerim* de dibêjê "li gor agahîyên di kovara *Hawar*ê de Ehmed ji bavê xwe ku dengbêj bû hînî dengbêjîyê bûye" (Uzun, 2006, r. 97). Lê ev agahî şaş e, di kovarê de agahîyeke bi vî awayî tune ye. Bi gotina Ehmed, ew ji zarotîya xwe ve beşdarî civata axa û mezinên eşîra xwe bûye û ji dengbêjên ku di van civatan da distran hînî dengbêjîyê bûye.

Piştî xortanîya xwe Ehmed dev ji mala bavê xwe berdide û diçe dibe dengbêjê Reşîd Beg, serokê eşîra Kîkan. Çend salan li cem Reşîd Beg dimîne, paşê navbera wî û Reşîd Beg nexweş dibe, Ehmed jê dixeyide, diçe Wêranşahrê da ku bibe dengbêjê İbrahîm Paşayê Milî. Bi guman ji ber vê agahîyê Uzun di berhema xwe ya navborî de dibêje ku Ehmed bûye dengbêjê İbrahîm Paşa (Uzun, h.b., r. 98). Lê ev jî şaş e, dibe ji ber ku agahîyên derbarê Ehmed ên *Hawar*ê da bi fransî ne Uzun şaş fam kiribin, lewra agahîyeke bi vî rengî di kovarê nîne. Rast e wekî wî gotiye, Ehmed xwestiye bibe dengbêjê İbrahîm Paşa lê berî ku bigihîje cem wî hin kes ji İbrahîm Paşa re dibêjin ku Ehmed Kîkî ye û hatîye ji eşîra xwe re sîxurîyê bike. Li ser vêna İbrahîm Paşa wî diavêje zindanê. Hevjîna İbrahîm Paşa ya bi navê Xensa ku ew jî Kîkî ye, dibihîze ku yek ji eşîra wê di zindanê de ye. Bi dizî gazî dergevanê zindanê dike û jê dixwaze ku Ehmed berde. Bi vî awayî Ehmed ji zindanê derdikeve û carek din tê cem Reşîd Beg. Piştî çend salekî din ku li cem Reşîd Beg dimîne, careke din navbera wan nexweş dibe, Ehmed dixeyide û diçe cem Emer Beg, serokê eşîra Dimilîyan ku li bakurê Mêrdînê nîştecî bûn û dibe dengbêjê wî. Piştî çend salan Ehmed dev ji Emer Beg jî berdide û diçe cem Evdilqadir Paşa li bajarê Mêrdînê, bîst salan dengbêjîya wî dike. Evdilqadir paşa Ehmed dizewicîne. Piştre Ehmed ji Mêrdînê diçe Amedê û li wir jî bi qasî deh salan dimîne.

Ehmed wekî dengbêj û endamê eşîrê du caran beşdarî şerê navbera eşîra xwe Kîkan û Milan bûye. Ehmed berhema xwe ya bi navê *Delalê Berîyê* li ser van şeran

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

afirandiye; bi gotina wî piştî afirandina vê berhemê Ehmed di nava civakê de dibe dengbêjekî bi "navûdeng".

Her çiqas mirov nikaribe têkilîya Ehmedê Fermanê Kîkî û Mîr Celadet Bedirxan di çarçoveya pergala hîmayekarîyê (patronaj) da bi nirxîne jî, dîyar e ku Ehmed di 22 salên dawî yên jîyana xwe da ji alî Celadet Bedirxan ve hatîye hîmayekirin, di mala wî da wekî endamek ji malbatê jîyaye. Lê bi gotina Mehmed Uzun, piştî mirina Celadet Bedirxan pir nemaye, xuya ye ku gelek xema mîrê xwe xwarîye û koça dawî kirîye. Giring e bête gotin ku mirov nikare xwedîderketina Celadet wekî ya hamîyên demên borî binirxîne. Lewra her çiqas ew nevîyê Mîr Bedirxan be jî Celadet kesekî rewşenbîr û xwedî hişmendîya netewparêzîyê bû. Lewra ji ber vê hişmendîyê hatîye Ehmedê Fermanê Kîkî ji dora Mêrdînê birîye Şamê cem xwe da ku ji devê wî berhemên dengbêjîyê wergire û wan di kovara *Hawar*ê da çap bike. Bi gotineke din Celadet ne tenê ji bo li dengê Ehmed û blûra wî guhdar bike ew birîye Şamê, xwestîye berhemên ku Ehmed afirandibûn û distran ji windabûnê xelas bike. Bi xêra vê hişmendiya Celadet em îro ji jîyana dengbêj Ehmed û berhemên wî agahdar in.

Dengbêj Reso (1902-1983)

Dengbêj Reso ji gundê Gopala ye û bi navê Resoyê Gopala, Resoyê Mihacir, Resoyê Qilîwelo û Mîrê Dengbêjan tê naskirin (Beğik, 2015, r. 43). Di jîyana Reso da şivanî, gavanî û paleyî, yanî sê îşên bingehîn hene ku hemû jî pêdiviyên koçeriyê ne. Malbata Reso di şerê Rûs û Osmaniyan da, ji dora çiyayê Elegezê tê û xwe berdide Deşta Îdirê. Ev tarîx tê piştî sala 1878an (Beğik, h.b., r. 36). Reso di jîyana xwe da li çend gundên Serhedê maye. Mînak, ji gundê Gopala bar kiriye gundê Xirgizê ku li ser qeza Kopê (Bulanix) ya Mûşê ye. Xirgiz gundê şêxan e. Li gor ku lêkoler Mehmûd Begik neqil dike, şêxan ji Reso gelek hez dikirin. Ji xeynî dengbêjîyê Reso diçû ber pez û dewarên wan jî. Wekî ji van agahîyan dîyar e, şêweya hîmayekarîya dengbêjan hatîye guhertin: li hin deveran şêx di cihê mîran da bûne desthilatdar û hîmayekarên hunermendan. Lê Reso digel ku şivantiya şêxên xwe dikir, bi gotina Begik, "tu civatek û dawetek ji destê xwe bernade û diçe wan. Reso di her civatê de gula civatê ye. Wisa dibe ku şêxên Xirgizê Şêx Nûreddînê Şêx Silêman û Şêx Bahaddînê Şêx Ûsiv, zarokên xwe di şûna Reso da dişînin ber pez û dewaran da ku Reso ji wan û mêvanên wan ra kilam, beyt û destanan bibêje" (Beğik, h.b., r. 44).

Dengbêj Resoyê Gopala, wekî Ehmedê Fermanê Kîkî di dema Evdal de hatîye dinyayê û dema ku Evdal wefat kiriye, Reso 10 salî bûye. "Resoyê dengbêj heya çû ser dilovanîya xwe, weka şagirtek Evdalê Zeynikê kilamên Evdal got û weka terzê kilamgotina Evdal jî, kilamên ku wî bi xwe afirandibû, digot" (Beğik, h.b., r. 25-26). Ji ber vêna Reso weke şagirtê Evdal tê naskirin. Reso, Evdal nediye, lê hevçerxa Evdal, Gula File dîtiye. Bavê Reso, Welo, bi xwe şagirtê ber destê Evdalê Zeynikê ye. Apekî Reso bi navê Evdo hebûye ku dengbêjekî gelek baş bûye û şagirtê Evdalê Zeynikê bûye. Reso jî ji bavê xwe, mam û birayê xwe fêrî dengbêjiyê bûye ku bingeha wî diçe ser terzê Evdal" (Beğik, h.b., r. 32-33). Bi gotineke din malbata Reso jî wekî ya Çingo malbatek dengbêj bûne.

Derbarê rasthatina Reso û Gula dengbêj da weha tê gotin: "Reso rojekî li dîwana Gula File, li bajarê Îdirê di temenekî gelek biçûk da, li ber Gulê kilam gotiye. Ahmet Aras ji devê Sadiqê kurê Reso, behsa vê bûyerê wiha dike: "Bavê min pirr bi hewes bûye, hê şeş-heft salî bûye dest bi stirînê kirîye. Wê demê diçe nav civatan, dengbêjan guhdarî dike. Bi texmîn 8-9 salî bûye, kirasekî dirêj lê bûye, diçe nav cemata Gula File. Ew Gula ku bi Evdalê Zeynikê ra ketiye lecê. Gulê êdî pîr bûye, salên wê li ser heştêyî bûne, lê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

strandina wê hêj baş bûye. Giregirên Îdirê li dorê kom bûne, ewê jî kilam gotine. Bavê min diçe li bilinga dîwanê rûdine, ji xwe re guhdarî dike. Demekî şûnda yek bavê min destnîşan dike û dibê, 'Ev kurikê hanê jî kilaman dibêje.' Gulê gazî bavê min dike, dibe kêleka xwe. Dibê: 'Hela bistrê, çika tu çawa dibêjî?' Bavê min jî dest diavêje pelinga guhê xwe û distrê. Du, sê kilaman dibêje. Gulê dibê: 'Bes e, bes e. Te perda guhê min qetand lawo!… Eferim ji te ra, welleh tu xweş dibêjî, di paşerojê da tuyê bibî dengbêjekî yekta" (Aras, 2010, r. 18).

Li gor agahîyên ku Mehmûd Begik bi dest xistine, dengbêj Reso ji Hecî Sinoyê dengbêj hînî dengbêjiyê bûye. Begik weha dibêje: "Dema malbata Resoyê Gopala ji bajarê Îdirê koç dike û diçe gundê Mele Dawûda, li cem Hecî Sînoyê dengbêj dimîne. Hecî Sîno bi temenê xwe ji Reso mezintir bûye. Li gor Ahmet Aras Reso ji Hecî Sîno fêrî dengbêjiyê dibe. "Hecî Sîno dengbêjekî gelek zana, navdar û xwedî rûmeteka mezin e. Ew bixwe şagirtê Evdalê Zeynikê ye. Reso di wê xortaniya xwe da li ba Hecî Sîno dengbêjiya xwe bi pêş dixe û dikeve bin bandora Hecî Sîno" (Beğik, h.b., r. 34; 43). Lê Evdilkerîmê kurê wî, gotiye ku Reso ji Hecî Sîno fêrî kilaman nebûye. Ahmet Aras ji devê Evdilkerîmê kurê Reso weha neqil dike:

"Bavê min kilamên Evdalê Zeynikê jî digot. Ewî hem li Gula File guhdarî kiribû, hem jî şagirtên Evdêl ên din. Mala kurê Evdalê Zeynikê yê piçûk Mihê, li gundekî Milazgirê bûye. Rojekê ew û bavê min rastî hevdu tên. Mihê bi bavê min kilaman dide gotin. Di pey ra dibêje: Bawer bike tu jî bi qasî bavê min xweş dibêjî. Helal be ji te ra, dengê te jî tesîrekî mezin li merivan dike" (Aras, h.b., r. 20).

Ahmet Aras dibêje "min di havîna sala 1966an de, li Qereyaziyê li Reso guhdarî kiriye. Wî ji me ra sê saetan stran got. Min jê pirsa Evdalê Zeynê kir. Min jê pirsî û got bi qene'eta te Evdalê Zeynikê dengbêjekî çawa bûye? Reso got ku Evdalê Zeynikê dengbêjek pir baş bûye. Lê ew tiştên ku hatîye serê wî, nehatine serê tu kesî. Lê ew dayina ku Xwedê daye wî jî, nedaye tu kesî. Reso şair û dengbêj bû. Wî gelek kilam afirandine. Ji wan kilamên wî gelek ji wan niha di nava gel de tên gotin. (…) Reso di eynî wextê de destanbêj bû. Destana *Memê Alan* (ya gelêrî) û ya Filîtê Quto, yên ku wî gotine, ew di arşîva min da ne. Min ji gelek dengbêj û destanbêjan van destanan guhdarî kiribûn, çend varyantên yên din jî di arşîva min da hene. Lê tu kes bi qasî Reso van destanan ewqas baş, ewqas xweş nabêje" (Aras, h.b., r. 20).

Resoyê dengbêj xwediyê gelek kilamên siyasî ye. Bi gotina Begik, ew "di gelek civatan de rûniştiye û ji wan fêrî bûyerên di nava dîroka Kurdan qewimî ne bûye. Di nava civatên ku Reso di wan de rûniştiye, civatên axa, began, şêxan û mezinên eşîrên Kurdan hene. Li gor pêzanîna me gelek caran di dîwana kurên Xalid Begê Cibrî, di dîwana Mehmûd Beg û Îbrahîm Beg de rûniştiye" (Beğik, h.b., r. 67).

Encam:

Wekî encam mirov dikare bibêje ku pergala hîmayekarîya dengbêjan wekî berdewamîya pergala hîmayekarîya edîb û hunermendên edebiyata klasik pêk hatîye. Di afirandina berhemên xwe da hem edîb û helbestvanan hem dengbêjan wêje wekî amûr bikaranîne. Digel vê hevparîyê xaleka cuda ya bingehîn heye ku hunermend yan helbestvanên edebiyata klasîk berhemên xwe nivîskî afirandine û yên dengbêjan her tim devkî mane. Ji ber vê sedemê jî derbarê dîroka dengbêjên ku ji alî mîr û hakimên kurdan ve hatine hîmayekirin zêde çavkanî tune ne. Mînak wekî li jor hat destnîşankirin, ji xeynî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Evdalê Zeynikê ku dengbêjîya Surmelî Mehmed Paşa kirîye, derbarê dengbêjên bakur da agahî zêde li ber destê me tune ne.

Wekî Zekî Gürür amaje pê dike, piştî Evdal, "îdareyên mîrektiyên kurdan têk çûn û hîmayekirina dengbêjan jî derbasî sefheyeke dîtir bû. Lewre jî mirov dikare bibêje ku, ew dengbêjê dawî yê serayên mîr e. Piştî mirina wî hem ev parastin têk diçe û hem jî mirov dikare îdia bike ku, dengbêjiya klasîk êdî kete îstîqameteke têkçûnê" (Gürür, h.b., r. 65-66). Xebat û nirxandinên heyî vê nerîna Gürür pesend dikin. Lê dîsa jî, her çiqas pergala mîrektîyên kurdan têk çûbû û hîmayedarîya dengbêjan ji alî desthilatdaran va bi dawî bûbû jî heta şerê cîhanê yê yekemîn li Kurdistanê dengbêjî pir berbelav e û dengbêj li her derê ev huner dikirin. Mînaka malbata Ûsivê Mihacir vê yekê pesend dike: Ûsivê Mihacir û neviyê wî ku tevde dengbêj bûn, li nav welêt digeriyan û dengbêjî dikirin. Her weha dengbêjên wekî Reso jî şahidên bûyerên vê serdemê ne (Begik, h.b., r. 24-25).

Xaleka din ya giring ku wekî encam hêjayî destnîşankirinê ye ku dengbêjan jî wekî edîb û helbestvanên klasîk bi mubalexe pesindarîya hîmayekarê xwe kirine. Dema mirov li berhemên edebiyata klasîk mêze dike ev hevparî aşkere derdikeve pêşberî me. Ji mînaka helbestvan û edîbê Katranê Tebrîzî dîyar dibe, yê ku hîmaykarê xwe mîrê Şedadî Ebu'l-Hasan Ali Leşkerî bi şêweya mubalexe pesinandiye. Edîb û nivîskarê îranî yê binavûdeng Firdewsî jî wekî dengbêjekî şahên îranî bi pesindarîyên mubalexe teswîr kirine. Heta mirov dikare bibêje ku Firdewsî di van pesindarîyên xwe da wekî dengbêjekî tevgerîyaye. Helbestvan û edîb Melayê Cizîrî heman rêbaz di afirandina berhemên pesindarî yên derbarê hîmayekarê xwe da bi kar anîye.

Lê her çiqas edîb û helbestvanên klasîk bi rêbazek dengbêjî berhemên pesindarîyê afirandibin jî çend xalên balkêş hene ku wan ji dengbêjan cuda dikin. Yek jê ew e ku berhemên edîban nivîskî ne û berî herkesî hîmayekar van berheman dixwîne û pesend dike yan pesend nake. Ji ber vê berîya ku pêşkêşî hîmayekarê xwe bike hunermend çendîn car bixwaze dikare berhema xwe biguhere, yan ji nû de binivîsê da ku şêweyê herî "serkeftî" bide berhema xwe. Lê piştî ku berhema xwe pêşkêş kir derfeta ji nû de nivîsandinê yan guhertina heman berhemê nedima. Herî zêde dikarîbû berhemek din binivîse.

Berovajî edîb û helbestvanan dengbêjan berhemên devkî afirandine û digel berhemên pesindarîya hîmayekarên xwe, berhemên din jî derbarê mijarên wekî mirina kesên ku di ciwanîya xwe de mirin e, evîna ciwanên bêmirad, şerên navbera eşîran û hwd afirandine, ji alî civakê ve hatine guhdarkirin û hezkirin. Digel hîmayekarê xwe çûne qada şer û li wir stranên tije pesindarî gotine da ku hestên şervanan û yên hîmayekarê xwe gur bikin, motivasyona wan xurt bikin. Lê hunermendên edebiyata klasik weha tevnegerîyane. Bi gelemperî di şev yan civînên îşretê û şahyê da helbestvanan helbest gotine û di wan da pesindarîya hîmayekarê xwe kirine.

Bê gûman dengbêj jî wekî edîb û hunermendan berîya ku berhema xwe li pêş hîmayekarê xwe û civata wî icra bike, wê amade dike, şêwe didiyê û li ser dixebitê. Lê piştî amadekirinê ger di dema îcrayê da kêmasîyek derkeve yan rexne lê bên kirin, ew hem demildest dikare van kêmasîyan telafi bike hem bi dû ra dikare bi varyanteke din berhema xwe îcra bike ku ji bo edîban ne pêkan e. Herweha devkîmayîna berhemên dengbêjîyê derfet daye / dide dengbêjan ku karibin berhemên afirandî biguherin, bi şêweyeke din îcra bikin, hinek beş yan riste, biwêj li wan zêde bikin yan jê derxin. Ev berhemên ku di dirêjahîya demê de dibin "anonîm" ji alî dengbêjên nifşên nû bi varyantên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

nû tên îcrakirin. Bi gotineke din, berhemên ku dengbêj ji hîmayekarê xwe û dîwana wî ra jî îcra kirin, bi varyantên curbicur têne îcra kirin. Lê di heman demê da ji ber ku devkî ne xetera windabûna van berheman her tim heye û ihtîmal e ku gelek berhem winda bûbin yan ji ber ku ji alî nifşê dengbêjên nû ve nehatine jiberkirin û îcrakirin ji bîr çûbin. Ev jî berovajî berhemên nivîskî yên edebî alîyê lawaz ê berhemên dengbêjîyê ye. Digel vê lawazîyê ji berhemên berdest ku heta roja me hatine, dîyar dibe ku hunera dengbêjîyê pir zindî ye. Bê guman îcrakarên îroyîn ên vê hunerê ne wekî yên demên borî ne. Ew li gor şert û mercên serdema xwe û bi sûdwergirtina ji mîrateya hunerî ya dengbêjên berî xwe, wekî Evdalê Zeynikê, Resoyê Gopala yan Çingo, karê xwe berdewam dikin. Hîmayekarê wan jî êdî bi gelemperî civak e û qada îcrayê jî cihên wekî TV û Youtubê ne.

ÇAVKANÎ:

Akinyemi, A. (2001). "The Yorùbá Royal Bards: Their Work And Relevance in TheSociety", *Nordic Journal of African Studies* 10 (1) 90-106.

Aras, A. (1996). *Şairê Kurda yê Efsanewî Evdalê Zeynikê*, İstanbul: Deng

(2010), "Kilama Kurdî û Dengbêjiya Serhedê", *Bîr* 7 1-22

Aykaç, Y. (2020), *Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj (1514-1846)*, (Teza doktora ya ne çapkirî). Zanîngeha Dicle.

Bedirxan, C. E. (1934). *Hawar*, 24-25

Beğik, M., (2015). *Dengbêj Resoyê Gopala (jîyan û berhem)* (Teza Masterê ya ne çapkirî), Zanîngeha Mardin Artuklu.

Celîl O. & Celîl C. (2016). *Zargotina Kurda*, Cild I, Wien: Înstîtûta Kurdzanîyê.

Cizîrî, M. (1987). *Dîwan* (wer. Kaya Z. & Bozarslan M. E.), Stocholm: Weşanên Roja Nû

Gültekin, M. (2013). *Zargotina Kurdên Serhedê: Kilam û Destanên Epîk ên Dîrokî, Mêrxasî û Serhildan*, İstanbul: Avesta

Gunduz, H. (2015). *Homerosê Kurd: Evdalê Zeynikê*, İzmir: Na.

Gürür, Z. (20214). *Dengbêjî di peywenda patronajê de.* (Teza masterê ya ne çapkirî). Zanîngeha Mardin Artuklu.

İnalcık, H. (2003). *Şair ve Patron*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları

Kevirbirî, S. (2002), *Bir Çığlığın Yüzyılı: Karapetê Xaço*, İstanbul Sî.

Parıltı, A. (2006), *Dengbêjler (Sözün Yazgısı)*, İstanbul: İthak,

Rewers, A. (2016). *The Bardic Tradition in Hinduism,* http://www.mahavidya.ca/2017/12/26/the-bardic-tradition-in-hinduism/ (Serlêdan 22/02/2018)

Smith, M. G. (1957). "The Social Functions and Meaning of Hausa Praise-Singing", *Africa* 27, 27-45.

Sokolov Y. M. (2009). *Folklor: Tarih ve Kuram*, (wer. Özer, Y.) Ankara: Geleneksel

Tek, A. (2010). "Li Dor Behsa Patronajê, Mem û Zîna Ehmedî Xanî"*, Mukaddime* 3, 41-60

Xanî E. (2010), *Mem û Zîn* (amd. Şemrexî, H.), İstanbul: Nûbihar.

Uzun, M. (2006). *Dengbêjlerim*, İstanbul:İthaki

Weber, M. (1971). *Economie et Socété*, Tome I, (wer. Freund, J. & all.), Paris: Plon

Zanetti, V. (1990). "Le griot et le pouvoir: Une relation ambiguë", *Cahiers d'ethnomusicologie* 3 161-172

Perawez:

[1] Bnr. Aykaç h.b., r. 32; 208-256; 305-470.

[2] Ji bo agahîyên berfireh bnr. İnalcık, h.b. r. 25-26.

[3] Agahîyên derbarê Ehmedê Fermanê Kîkî ji vê çavkanîyê hatine girtin: Bedirxan C. A. (1934), *Hawar*, j. 24, rûpel 13-14 û j. 25, rûpel 14.

PATRONAJ SİSTEMİ ÇERÇEVESİNDE KÜRT MİRLERİN DENGBÊJLERİ HİMAYESİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Özet:

Bu çalışmanın konusu dengbêjlerin patronaj sistemi çerçevesinde Kürt mir ve hükümdarları tarafından himaye edilmeleridir. Matbaa çıkmadan önce sultan, kayzer, şah, mir ve beylerin saray ve divanları edebiyatçı ve sanatçıların pazarıydı. Eski zamanlarda Avrupa, Afrika, Arabistan ve Hindistan gibi bölgelerde şahlar, sultanlar ve prensler edebiyatçı ve sanatçılara sahip çıkmışlar, onlara evler yapmışlar. Dengbêjler de söz konusu hükümdarlar tarafından himaye edilmiş sanatçılardır. Şairler şah ve sultanların beğeni ve sevgisine mazhar olmak için onları öven şiirler yazmışlar. Keza şair ve edebiyatçılar toplum içinde tanınmak ve böylece edebiyat pazarında yer bulmak için en önemli eserlerini sultan ve şahlara ulaştırarak onlar tarafından okunup onaylanmasını sağlamaya çalışmışlar. Sultan ve şahların ihsanını almak için saraylarda verilen ziyafet ve yapılan kutlamalarda şiirler okuyarak hünerlerini sergilemişler. Dengbêjler de aynı amaçla hamileri ve ailelerinin üstüne yazdıkları eserlerde onların yüksek mertebesini, cömertlik ve kahramanlıklarını överek öne çıkarmışlar.

Bu edebiyatçı ve sanatçıları himaye etme geleneği Kürt mirleri tarafından da takip edilmiştir. Kürt mirleri edebiyatçı ve şairlere sahip çıkmışlar. Kürdistan'da siyasi iktidar güçlü olup barışın hakim olduğu dönemlerde şair ve yazarların yanı sıra dengbêjlerin de sayısı artmıştır. Her mir konağında dengbêj tutmuş, onu beslemiş, savaşa veya uzun bir yola çıktıklarında dengbêjini yanında götürmüştür.

Çalışma Kürt mir ve hakimlerinin bu dengbêj himaye sistemini ele almaktadır. Buna bağlı olarak patronaj sistemi analiz edilerek konu hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışma için genelde konu hakkında yapılmış akademik çalışmalar (yüksek lisans ve doktora tezleri) ile yayımlanmış kitap ve makalelerden yararlanılmıştır. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde patronaj sistemi genel olarak tanımlanarak ele alındı. Bunun için yazılı kaynaklarda yer verilmiş örnekler verildi. İkinci bölümde dengbêj himaye (patronaj) sisteminin tarihsel arka planı ve bu sistemin işleyiş şekli ele alındıktan sonra eldeki kaynaklardan yararlanılarak tanınmış dört dengbêjin yaşamı hakkında bilgiler verildi. Sonuç kısmında, dengbêj himaye sisteminin hükümdarlar tarafından takip edilen klasik edebiyatçı ve sanatçıları himaye etme sisteminin (patronaj) devamı olduğu ortaya çıktığına dikkat çekildi. Ardından yazılı edebi eserler ile sözlü edebi eserler arasındaki ortak ve farklı noktaları ele alındı. Son olarak da Kürt mirliklerin iktidarının sona ermesi ardından dengbêjler tarafından dengbêjlik sanatının farklı tarzlarda ve yeni mekanlarda icra edilmeye başlandığı ve günümüze kadar geldiğine dikkat çekildi.

Anahtar Kelimeler: *Edip, Sanatçı, Dengbêj, Hükümdar, Mir, Bey, Himaye*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

AN ANALYZE ON THE PROTECTION OF THE DENGBÊJS BY THE KURDISH MIRS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PATRONAGE SYSTEM

Abstract:

The subject of this study is the care of the dengbêjs by the Kurdish mirs and rulers within the patronage system. Before the advent of printing, the palaces and divans of sultans, emperors, shahs, mirs and begs were the marketplace for writers and artists. In ancient times, in regions such as Europe, Africa, Arabia and India, the shahs, sultans and princes took care of the literati and artists; they built houses for them. The dengbêjs were also artists who were sponsored by their respective rulers. The poets wrote poems praising the shahs and sultans in order to be appreciated and loved by them. Similarly, the poets and writers tried to write their most important works to be read and appreciated by the sultans and shahs and to be recognized by the society to find a place in the literary market. They demonstrated their skills by reciting poetry at the festivals and celebrations in the palaces in order to gain the favor of the sultans and shahs. For the same purpose, in the performances they wrote about their benefactors and their families, the dengbêjs also highlighted the high rank of these rulers, their generosity and their heroism.

This tradition of supporting writers and artists was also adopted by the Kurdish Mirs. They took care of the writers and poets. In the times of peace in Kurdistan, where the political power of the Mirs was strong, the number of dengbêjs increased as well as the number of poets and writers. Each mir kept dengbêj in his palace, fed him and took him with him when he went to war or on a long journey.

The study deals with this dengbêj patronage system of the Kurdish mirs and rulers. In this context, the patronage system is analyzed and some information about this system is given. The main sources used for this study are the academic papers (master's and doctoral theses) and the published books and articles. The study consists of two main parts: In the first part, the patronage system is defined and discussed in general terms. For this purpose, some cases are given as examples. In the second part, after an overview of the historical background of the dengbêj patronage system (patronage) and the functioning of this system, the information about the lives of four well-known dengbêjs is given from the available sources. As a conclusion, it was pointed out that the dengbêj patronage system is the continuation of the classical patronage system for literary writers and artists that was followed by the rulers. As a second conclusion, the similarities and differences between written literary works and oral literary works were discussed. Finally, it is pointed out that after the end of the rule of the Kurdish Mirs, the art of Dengbêj was practiced in different styles and new places by the Dengbêjs and survived until today.

Keywords: *Writer, Artist, Dengbêj, Sovereign, Mir, Beg, Patronage*

MENTEŞÂOĞULLARININ MENŞEİ MESELESİ

Doç. Dr. Kenan BOZKURT
University of Batman-Turkish Lenguage and Literature/TURKEY
Doç. Dr. Şahin ŞİMŞEK
Batman University, Faculty of Islamic Sciences/ TURKEY

Özet:

XIII. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da Moğol baskısının zayıflaması sonucu oluşan otorite boşluğundan faydalanmak isteyen birçok unsur, Anadolu'daki şehirlerin yönetimini ele geçirmek için harekete geçmiş ve bu amaçla da Anadolu'yu bir mücadele alanına çevirmişlerdir. Resmi Türk tarih tezine göre bu mücadelenin merkezinde yer alan yegâne unsur Türklerdir. Türk kaynakların aktarımına göre bu durumdan faydalanan Türkmen beyleri yavaş yavaş Selçuklularla ilişkilerini keserek bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Anadolu Selçuklularının hâkimiyetindeki topraklarda kurulmuş olan bu beyliklere Anadolu beylikleri denilir. Bunların çoğu uçlarda ve kıyı bölgelerinde teşekkül etmişti. Selçuklu-Moğol idaresinin daha kuvvetli bir şekilde göründüğü Orta Anadolu'da kurulan beylik sayısı ise çok azdır. XIII. yüzyılın son çeyreğinde Antik Karia (Milas, Muğla ve çevresi) bölgesinde kurulmuş olup aşağı yukarı 250 yıl hüküm sürmüş olan Menteşâoğulları Beyliği de bu otorite boşluğundan faydalanarak kurulmuş beyliklerden biridir. Genel olarak Cumhuriyet sonrası yazılan kaynaklarda bu beyliğin Türk olduğu ve Moğol İstilası sonrası Anadolu'ya gelen Türkmenler tarafından kurulduğu aktarılır. Ancak Batılı tarihçilerden Paul Wittek ve başta İsmail Hakkı Uzunçarşılı olmak üzere birçok Türk tarihçi, bu beyliğin kurucusu olan Menteşâ Bey'in atalarının kim olduğu ve kökeni hakkında kesin bir şey söylenilmeyeceğini belirtir. Wittek ve Uzunçarşılı, Menteşâoğullarından Ahmed Gazi'nin 1391 tarihli mezar taşında yer alan "Ahmed Gazi ibn İbrahim ibn Orhan ibn Mesud ibn Menteşe ibn Ablistan ibn Karabey/Kuru Bey" kitabesinden hareketle onun üst atası hakkında yorumlarda bulunmuşlardır. Wittek'e göre kitabenin sonunda yer alan üst ata "Kara" iken Uzunçarşılı bu ismi "Kuru" olarak okumayı tercih etmiştir. Bu iki okuma da yazının okunamamasından dolayı üst ata olarak belirlenen ismin kesin olmadığını gösterir. Wittek, bu farklılığı kitabeye bu ismin sonradan eklenmiş olabileceği ihtimaline bağlar. O, Menteşe isminin sadece bir kitâbede bulunup diğer belgelerde olmamasından hareketle ismin sonradan idhal edilmiş olabileceğinden bahseder. Ancak Şikârî, Karamanoğulları tarihini ele aldığı Karaman-nâme adlı eserinde Menteşâoğulları Beyliği'ne adını vermiş olan Menteşâ'nın kökeni hakkında net bilgiler verir. Ona göre Menteşâ, Bahadır Bey'in oğludur. Bahadır Bey ise Anadolu'da Moğol ve Türklerle mücadele etmiş, Konya, Ankara ve Sivas'ı zapt etmiş önemli bir Kürt komutan ve beydir.

Bu çalışmada başta Şikârî'nin kaleme aldığı Karaman-nâme adlı eseri olmak üzere konuyla ilgili yazılmış eserlerden hareket edilerek Menteşâ Beyliği'nin kurucusu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Menteşâ Bey'in kimliği üzerinde durulacak, Menteşâ Beyliği ve bu beyliğin faaliyetleri, yayılım alanları hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Beylikleri, Menteşâoğulları, Kürtler, Şikârî.

The Issue of Origin for The Menteshes

Keywords: Anatolian Principalities, The Menteshes, Kurds, Şikârî.

ARÎŞEYA KOK/BINYADA BEGLİGA MENTEŞÂ

Giriş:

Anadolu'nun kaderinin günümüze kadar şekillenmesinde, özellikle de Orta ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir yere sahip olan Selçuklular, Gaznelilerin sınırları içinde göçebe boylar halinde yaşarken Sultan Mesud zamanında otlak bulma amacıyla arayışa düşmüş, bu arayışın sonucunda da Gaznelilere karşı Horasan'da isyan ederek bir dizi yıpratıcı savaşlara girişmiştir. 1040 yılında Dandanakan Savaşı'yla Gaznelileri yenen Selçuklular kısa sürede Kuzeybatı Afganistan, Türkmenistan, İran, Kafkasya, Irak, Kürdistan, Aran, Suriye ve Anadolu'nun önemli bir bölümüne sahip oldular. İlk olarak Selçuklular, 1040'lı yıllarda İran'ın içlerine doğru Büveyhîlerin hâkim olduğu alanlara akınlar düzenleyerek Büveyhîler'in ellerindeki toprakların büyük bir kısmını ele geçirdiler. Daha sonra Kürdistan ve Luristan'ın dağlık bölgeleri ile Kürt emirlerin hâkimiyetinde olan Fars'ın batı eyaletlerine yöneldiler. Bu dönemde Şehrizor, Dinaver, Hulvan ve Kirmanşah gibi şehirler Annazî Kürt Emirliğinin hakimiyetindeyken Ahlat, Amid, Malazgirt Mervanî Kürtlerinin hakimiyetindeydi. Söz konusu dönemde Irak, El-Cezire ve Kuzey Suriye ise Arap ve Kürt emirliklerinden Mezîdîler, Ukayliler ve Mirdasîlerin hâkimiyetindeydi (Agacanov, 2006, s. 110).

Selçukluların başlattığı fütuhat esnasında bazı olumsuz olaylar yaşanmış ve bölge halkları bundan etkilenmişlerdir. Tuğrul Bey'in önderliğindeki Selçuklu ordusu, Büveyhîlerin hükümdarı Fulad Suttun'u dize getirerek Selçuklu hâkimiyetine boyun eğdirmiştir (Agacanov, 2006, s. 114). Batıya doğru ilerleyen Selçuklular, Gürcü krallığını yenerek onları kendisine bağladıktan sonra Kürt devletlerini de kendilerine bağladı; Annâzî, Şeddadî ve Revvadî Kürt devletleri onlara boyun eğdi. Anadolu'ya doğru fütuhatı genişleten Selçuklular, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hâkimiyet kurmuş olan Mervanîlerle temasa geçtiler. Ancak Mervânîlerle Büyük Selçuklular arasındaki ilişkiler, daha eskiye dayanmakta olup Tuğrul Bey zamanında başlamıştı. Diyarbekir (Amid) ve Musul bölgesinde yağmalar yapan Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzların (Yabgulular) faaliyetlerinden şikâyetçi olan Nasrüddevle, bu vesileyle haberleştiği Tuğrul Bey ile dostane münasebetler kurmuş ve Büveyhîler adına okuttuğu hutbeyi Tuğrul Bey adına okutmaya başlamıştır. Böylece Mervanîler, Selçuklular'ın tabiiyetini kabul etmiştir (Tufantoz, 2004, 29/230).

Kürtlerle Selçukluların ilişkileri Tuğrul Bey döneminde başlamış olsa da ilk temaslar, Selçuklu akınlarının Kürdistan'a ulaşmasından çok daha öncedir. Zira Türk boyları, Anadolu'ya önceleri boylar halinde göç etmiştir. İlk gelen Türk boyları, Mervanî idarecileri tarafından uç bölgelere yerleştirilmiş ve Bizanslılara karşı tampon işlevi görmeleri sağlanmıştır. Ancak Claude Cahen, Kürtlerin bu gelen ilk göçlere pek tahammül etmediğini de aktarır. Ona göre Tuğrul Bey'in kendisine boyun eğmek ve onu başbuğ olarak kabul etmek istemeyen Türkmenler, güneye Kürdistan'ı aşarak Yukarı Mezopotamya'ya gitmişlerdir. Kendilerine rakip olmalarını istemedikleri için onlara karşı birleşen Kürtler ve Bedeviler tarafından burada yok edilmiştir. Cahen'e göre bu olaydan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Selçuklular zarar görmek şöyle dursun, büyük bir yarar bile sağlamış; zira liderliğini kabul etmeyen boylar, Kürtler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Geriye kalan yöresel beyler, yeni felâketleri önlemenin en etkili çaresinin Tuğrul Bey'le anlaşmak olacağı görüşünde birleşmişlerdir (1979, s. 40-41).

Bu dağınık göçlerden sonra Alparslan döneminde Bizans'a karşı fetih hareketi başlatılmıştır. Bunu "cihat" adı altında yürüten Alparslan, bu yolla istila hareketine dinsel bir hüviyet kazandırarak Müslüman toplulukları kendi safına çekmeyi başarmıştır. Alparslan; yanındaki askerleri ile beraber Şeddadî, Revvadî ve Mervanî Kürtlerinin desteğiyle Malazgirt Ovası'nda 1071'de Bizans ordusunu mağlup etmiştir. Ahmed b. Mahmud, Selçuk-nâme'sinde bildirdiğine göre bu savaşta on bin Kürt Alp Arslan'ın yanında yer alırken onun ordusunun sayısı dört bin civarındaydı (1977, s. 94). Tufantoz ise orduda yer alan bu askerlerin Mervânîler'in hâkimiyetindeki Amid bölgesinden olup gönüllü olarak Selçuklu ordusuna katılmış ve bu zaferden sonra Ahlat ve Malazgirt, Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir (2004, 29/231). Bu zafer ile Selçuklular, Anadolu'nun kapılarını kendilerine açıp burayı gelecekteki Türk yurduna dönüştürmenin ilk adımlarını atmışlardır. Çünkü Selçukluların Malazgirt zaferi, Oğuz ve Türkmen boyların Anadolu'nun içlerine kadar yayılmasına imkân tanımış, 1070-1080 yılları arasında Rum/Konya Selçuklu devleti kurulmuş; bu savaştan sonra Alparslan, Oğuz ve Türkmen beylerine Erzurum, Mardin, Malatya, Kayseri, Maraş gibi şehirleri vererek burada beyliklerin temeli atılmıştır (Agacanov, 2006, s. 142). Ancak Selçukluların Anadolu topraklarındaki asıl kalıcılığını sağlayan 1176 yılında kazanılan Miryokefalon Savaşı olmuştur. Bu savaş neticesinde Bizans devleti kesin bir yenilgiye uğratılmış ve Bizanslıların Selçuklulara karşı direnci tamamen kırılmıştır. Bu tarihten sonra Selçuklular, Anadolu'nun önemli bir kısmını kendi hâkimiyetleri altına almayı başarmıştır. Büyük Selçuklu devleti Melikşah'ın ölümünden sonra taht üzerinde hak iddia edenler arasında taksim edilmiştir. Sultan Sencer zamanında Selçuklu toprakları birleştirilmiş olsa da onun ölümünden sonra Büyük Selçuklu devleti dağılmış; devletin hâkim olduğu alanlarda birçok devlet kurulmuştur. Bunlardan biri de Anadolu Selçuklu devletidir.

1. Anadolu Selçukluları:

Kaynaklarda Selâcıka-ı Rûm (Selcûkıyân-ı Rûm) adıyla geçen Anadolu Selçukluları için günümüzde Türkiye Selçukluları ifadesi de kullanılmaktadır. I. Kılıçarslan, Mesud, II. Kılıçarslan, I. Gıyâseddin Keyhüsrev, I. Alâeddin Kekubat gibi başarılı hükümdarlar zamanında hâkimiyet alanını ve gücünü artıran Selçuklular, Eyyûbî ve Bizanslılarla hâkimiyet mücadelesine girmiş, Bizans'ı Marmara ve çevresine sıkıştırırken doğuda Eyyûbîlerle yer yer ittifaklar kurmuş yer yer de savaşmışlardır. Ancak Anadolu Selçukluları, 13. yüzyılın ilk çeyreğinde başarısız hükümdarlar ve iç karışıklıklar yüzünden eski güçlerini kaybetmişlerdir. II. Keyhüsrev zamanı Anadolu Selçuklu devleti için bir çöküş dönemidir (Sümer, 2009, 36/380-82). Ancak bu dönemdeki en önemli olay Moğol İstilası'dır. 1206 yılında, Onon Irmağı kıyısında bütün Kuzey Asya konargöçerlerinin lideri seçilen ve Cengiz (Çing-gis) Han unvanını alan Temuçin (1206-1227), Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bir istila hareketi başlatmıştır. Bu hareket, başta Hârezmşâhlar devletinin siyasi teşekkülünü ortadan kaldırmıştır (Uyar, 2012, s. 409). Hârezmşâh devletinin yıkılışı, Selçukluları Moğol İstilası'na açık hale getirmiştir. Alâeddin Keykubâd, ülkesindeki şehirleri surlarla çevirtmek suretiyle tahkim etmesine ve askerî kuvvetini artırmasına rağmen, Ögedey'in tabiiyet teklifini, Moğollarla girişilecek bir savaşı göze

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

alamadığından hemen kabul etmiştir (Uyar, 2012, s. 411). II. Keyhüsrev'in 1243'te Kösedağ'da savaşmadan orduyu terk edip kaçması ile başlayan Moğol tabiiyeti dönemi, zaman içerisinde ağırlaşarak Türkiye Selçuklu hanedanının tarihi rolünü sona erdirmiştir. Selçuklu sultanını meşruiyeti sağlamak için sembolik olarak yerinde bırakan ve Anadolu'yu önceleri yerli ümera aracılığıyla yöneten Moğollar, daha sonra ümeranın ihaneti ve Türkmen isyanları nedeniyle, ülkeyi bundan sonra merkezden gönderdikleri valiler eliyle idare etmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum; idari, sosyal, askeri ve her türlü düzeni alt üst etmiş, ağır vergiler altında ezilen millete, Moğol ordularının beslenmesi gibi büyük bir mali külfet daha yüklemiştir (Bezer, 2019, s. 8). Yaşanan bir dizi olaydan sonra tahtı elinde tutan hükümdarların otorite kuramamaları, Selçukluların Anadolu'daki varlıklarına son verilmesine neden olmuştur. Tarihçiler, genel olarak 1308 yılında II. Mesud'un ölümünü Anadolu Selçuklu devletinin sonu kabul ederken bazı tarihçiler, V. Kılıçaslan adında bir padişahın tahta çıktığını ve saltanatının 1318'e kadar devam ettiğini belirttir. Ancak kesin olarak Anadolu Selçukluların inkırazı, umumi vali tayin edilen Demirtaş'ın 1318 yılında Selçuklu şehzadelerini öldürmesiyle olmuştur (Merçil, 2013, s. 152).

XI. asırda Selçuklular ve 13. asrın başından itibaren ortaya çıkarak süratle batıya yayılan Moğollar, Orta ve Yakındoğu'da bütün dengelerin altüst olmasına sebep olmuştur. Selçuklu ve Moğol İstilası'nın yarattığı tahribat, Ortadoğu'nun siyasi haritasını darmadağın etmekle beraber Arap ve Kürtlerin tarihsel olarak devlet kurma becerilerine de büyük bir darbe vurmuştur. Selçukluların Revvadî, Şeddadî ve Mervanî gibi güçlü Kürt devletlerini yıkması, dönemin Kürt devletlerine ve Kürdistan'daki toplumsal dinamiklere büyük bir darbe vurmuş olmasına rağmen Eyyubilerin ortaya çıkmasıyla Kürtler, yeniden büyük bir devletin şemsiyesi altında bir araya gelebilmişlerdir. Ancak Moğol İstilası, Kürtleri ve Arapları geriletmiş ve onların siyasal dengesini alt üst etmiştir. Moğol hükümdarı Hülâgû'nun 1259 yılında Meyyâfârkîn ve el-Cezîre bölgesini, 1260 yılı başlarında da Halep'i ele geçirmesi, Kürtlere sağlam bir set olan bu iki Eyyûbî kolunun sonu olmuştur. Ketboğa Noyan, Mart 1260'ta Dımaşk'ı teslim almış ve Memlüklerle Moğollar arasında 3 Eylül 1260'ta Ayncâlût'ta, 6 Eylül 1260'ta Beysan yakınlarında yapılan iki savaşın Memlükler'in kesin zaferiyle sonuçlanması üzerine Hülagû, 1260'ta yanında tuttuğu Eyyûbîlerin Halep sultanı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'u öldürterek Eyyûbî iktidarına son vermiştir. Baybars'ın da 1263'te Kerek ve Humus'taki Eyyûbî hâkimiyetine son vermesiyle geniş bir alana hâkim olan Eyyûbî saltanatının sona ermesine neden olmuştur. Sadece Hama ve Hısınkeyfâ Eyyûbîlerin elinde kalmışsa da bu iki beylik, herhangi bir varlık gösteremeden bir müddet daha yaşamıştır (Şeşen, 1995, 12/30). Moğollar, Kürdistan'ın birliğini sağlayan Eyyûbî iktidarına son verilmesine sebep olduğu gibi Kürdistan'daki istikrarın Kürtlerin aleyhine bozulmasına da neden olmuştur. Bu tarihten sonra bir birlik oluşturamayan Kürtler, Türkler ve Farslar arasında sıkışarak yerel feodal beyler halinde 19. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürebilmiş ve bugünkü dört devlet arasında bölünüp devletsiz olarak varlıklarını sürdürmelerinin zeminini oluşturmuştur.

2. Anadolu Selçukluları Sonrası Kurulan Beylikler:

Selçuklu devletinin siyasi otoritesinin zayıflaması üzerine taht kavgaları ve yerel beylerin kontrol ettikleri bölgelerde kendi hâkimiyet alanlarını genişletme mücadelesi de artmıştır. Bu dönemde özellikle Seyfüddin Torumtay, Cacaoğlu Alâüddin, Hüsâmüddin Biçer gibi önemli devlet adamları ve diğer ileri gelen beylerin hâkimiyet kavgalarının bir

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

sonucu olarak iktidar mücadelesine giren Selçuklu şehzadeleri arasındaki kavgalar körüklenmiştir. Bu kavgalarla zayıf düşen Selçukluların 1256'da Baycu Noyan'la giriştikleri savaşta yenilmeleri, var olan durumu daha da zorlaştırmıştır. Vezir Muinüddin Süleyman Pervâne'nin 1259'da Kızılırmak sınır olmak üzere, iki sultanlığa ayrılması, Karamanlıların komutanlarından Halil Bahadır'ın Konya'yı 1262'de ele geçirmeleri, Karamanoğlu Mehmed Bey ve Giyâsüddin Siyâvuş (Cimri) hâdisesi (1277), Moğollara karşı Hatîroğlu İsyanı (1278) ve Baybars'ın Anadolu'ya girip Kayseri'ye kadar gelmesi (1277), Anadolu Selçuklu devletinin otoritesinin tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu boşluktan yararlanan birçok yerel bey, bağımsızlığını ilan ederek irili ufaklı çok sayıda beyliğin kurulmasını sağlamıştır.

Bu beyliklerin kurulmasındaki en önemli amil, Moğol İstilası'nın önünden kaçıp Anadolu'nun Bizans sınırına akın eden boy ve milletlerdir. Bu milletlerin batı sınırlarına yerleşmesi, Rumların aleyhine bir demografik değişikliğin oluşmasına zemin hazırladığı gibi birçok beyliğin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır (Emecen, 2012, s. 213). Bir daha toparlanmasına artık imkân kalmamış olan Selçuklular ve Anadolu'da, XIII. yüzyıl sonlarına doğru, gittikçe zayıflayan Moğol zorbalığı karşısında Türk beyleri ve halkının yer yer direnmeleri görülmüş ve çökmekte olan Selçuklu devletinin yıkıntıları üzerinde Hezârfen Hüseyin Efendi'ye göre Emîr Aydın, Saruhan, Emîr Germiyan ve Menteşâ dışında on dört beylik ortaya çıkmış ve bu beylikler, hicri yedinci yüzyılda Selçukluların ümerası olarak kurulmuş ve yüz yetmiş dokuz yıl Anadolu'da varlık göstermiştir (Nas, 2019, s. 345). Bu tarihler arasında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Pervâneoğulları, Sâhipataoğulları, Karasioğulları, Germiyanoğulları, Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Menteşâoğulları, Hamîdoğulları, Eşrefoğulları, İnançoğulları, Candaroğulları, Karamanoğulları gibi çok sayıda beylik kurulmuştur (Kafesoğlu, 1972, s. 106).

2.1. Menteşâoğulları Beyliği ve Hükmettiği Bölge:

Batı Anadolu'da kurulan Menteşâoğulları Beyliği, Selçuklu hükümdarları tarafından ikta olarak verilen bir uç beyliğidir. Bizans Kaynakları, Beyliğin kurucusu Menteşâ Bey'in ismini anmadan Salpakis/Salampakis adında bir sahil beyinin bu beyliğin kurucusu olduğunu aktarır. Bu kaynaklara göre 1269 yılına doğru Teke kıyılarını tamamen ele geçiren Menteşâ, daha sonra Karia sahillerindeki Strobilos, Stadia ve Trachia limanlarını ele geçirmiştir. 1289'de ise Mentşâ Bey, Tralles (Güzelhisar/Aydın) ve Nyssa (Sultanhisar)'ı ele geçirerek (Emecen, 2012, s. 215-216) burada beyliğin temellerini atmıştır. Menteşâ Bey, Muğla'yı aldıktan sonra beyliğinin topraklarını Denizli dağlarına ve Menderes Nehri havzasına kadar genişletmiştir. Menteşâ Beyliği'nin toprakları Fethiye, Muğla, Balat, Milâs, Bozöyük, Marin, Burnar, Beçin, Çine, Tavas, Aydın, Fenike ve Köyceğiz gibi kasaba ve şehirleri kapsamaktaydı. Bunların çoğunluğu, Menteşâ Bey tarafından fethedilmiştir (Koca, 2012, s. 161-162). Bu uç beyliği önceleri bir sahil beyliği şeklinde Selçuklu devletine bağlı olarak kurulmuş; ancak Moğol İstilası sonrasında oluşan otorite boşluğundan faydalanarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Menteşâ Beyliği etrafında doğuda Hamitoğulları, kuzeydoğuda Germiyanoğulları, kuzeyde Aydınoğulları ve güneyde Tekeoğulları beylikleri bulunmaktaydı. Kurulmuş olduğu Karia bölgesine zamanla bu beyliğin kurucusu Menteşâ'nın ismi verilerek buraya Menteşe yöresi denmiştir.

Karia bölgesi, Anadolu'nun Güneybatı sahilleri ile hinterlandını günümüz Aydın ilinin güneyi, Denizli'nin uç kısımları ve Muğla ilinin tamamını kapsayan yöre olarak hem Doğu ve Orta Akdeniz'e hem de Adalar (Ege) Denizine hükmeden konumuyla tarihin her

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

döneminde jeostratejik bakımdan büyük öneme sahip bir bölge olmuştur. Günümüzde Muğla'nın merkez ilçesi olan **Menteşe yöresi ise** doğuda Denizli ili, batıda Milas ilçesi, kuzeyde Kavaklıdere ile Yatağan ilçeleri ve güneyde ise Ula, Köyceğiz ilçeleri ve Ege Denizi ile çevrili olup tarihsel olarak Menteşâoğullarının hâkim olduğu alanı ifade etmektedir. Osmanlı dönemi tarihleri de aşağı yukarı aynı bölgeyi Menteşâoğullarının hâkimiyet alanı içinde verir. Örneğin Müneccimbaşı Ahmed Efendi'nin kaleme aldığı *Sayaifü'l-Ahbar fi Vakayiü'l-Asar* adlı eserinde Menteşaoğullarının yayılım alanını tarif ederken onların pek çok şehre ve kazaya hâkim olduklarını söyleyip bu beyliğin merkezinin Muğla olduğunu ve Balat, Bozöyük, Milas, Beçin/Peçin, Marin/Mazın, Çine, Tavas/Avas, Burnaz/Pirnaz/Pirtaz, Mekri/Fethiye ve Köyceğiz kasabaları bu toprakların içine dâhil olduğunu söyler (akt. Wittek, 1986, s, 48).

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsar* adlı eserinde Finike ve Milas'ı Menteşâoğullarının hâkim olduğu topraklar içinde kabul eder. Ancak ona göre Finike'nin Antalya hakimi Hıdır b. Dündar olup Menteşâoğluları, burada bir vasaldır ve Hıdır b. Dündar tarafından buraya bey olarak atanmışlardır. Ona göre bu beyin yaklaşık 40 bin kişilik bir ordusu vardır. Aynı şekilde Rimlas'ın (Milas) da Menteşâoğullarının yurdu olduğunu ve süvari sayısının 3 binden fazla olduğunu söyler (2014, s. 144). Ayrıca el-Ömerî, Foka/Foça'yı da Menteşâoğullarının yurdu olarak gösterir. Foça'yı ikinci kuşağın dokuzuncusu olarak gösteren el-Ömerî, buranın hâkiminin Orhan b. Menteşâ olduğunu söyler. Ona göre bu beyliğin idare merkezi Foça şehridir. Mevkii, Tevazi'nin kuzeyindedir. Bu memleketlerin karşısında Sakız adası var. Foça sahibinin elli kasabası iki yüz kadar kalesi ve müstahkem mevkisi vardır (2014, s. 167).

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinin dokuzuncu cildinde yer alan bilgiler, Menteşâ Beyliğinin sınırlarını açıkça ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi'ye göre sonradan bir sancağa dönüştürülen Menteşâ Beyliği, Anadolu Eyaleti'ndeki en büyük sancaktır. Çelebiye göre bu sancağın kuzeyinde Aydın Sancağı, kuzeyinde Sığla Sancağı yer almaktadır. Doğusunda ise Teke Sancağı bulunmaktadır. Evliya Çelebi, eserinde Tilkili kasabası, Davaz/Tavaz Kalesi, Muğla, Milas, Yerkeseği, Bozöyük, Eskihisar, Peçin, İsbat Kalesi, Mekri/Fethiye gibi şehirleri Menteşâ Beyliğinin toprakları içinde verir (Karaman&Dağlı, 2013, 9/116-156) Menteşa Beyliği üzerine çalışan Paul Wittek de bu bilgilerden hareket ederek bu beyliğin sınırlarını çizmeye çalışır. Ona göre bu beyliğin kuzeyinde Menderes Nehri yer almakta olup bu nehir beyliğin doğal sınırıdır. Nehrin güneyindeki ovalar ve sahiller, beyliğin parçasıdır. Menteşa'nın doğal sınırı, kuzeyde Menderes nehri kabul edilebilir. Her hâlükârda bu nehrin güney kıyılarından başlayan ovalar ve sahil kesimleri, Menteşa Beyliği'ne aittir (Wittek, 1986, s. 48).

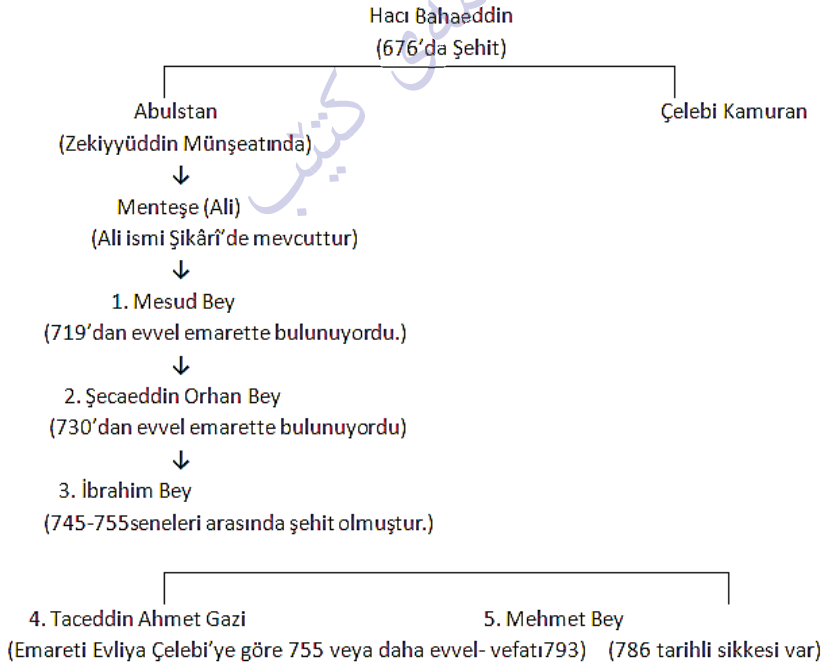
Karya bölgesine Müslüman ve Türk yerleşimi, Menteşâ Beyliğin kurulmasından çok önceleri olmuştur. Uçlara akın eden göçebe ve akıncı boylar, Bizans'ın hâkim olduğu bu alanları taciz ederek buralara yerleşmiştir. Moğol İstilası'nın tazyiki arttıkça bu uç bölgelere göçler daha da hızlanmış; Bizans güçleri, bu boylar üzerine bazı seferler düzenlemiş olsa da kesin bir başarı elde edememiştir (Gökyay, 1988, s. 70). Bizans kaynaklarının verdiği bilgilere göre bu bölge, 13. yüzyılın ortalarında kaybedilmiş ve Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir. (bkz. Wittek, 1986, s. 1-24). Orhan Şaik Gökyay'a göre Menteşâoğulları, bu bölgeye İznik İmparatorluğu zamanında Antalya ve Likya kıyılarından deniz yoluyla içeri girerek Meğri/Fethiye bölgesini ele geçirmiş, buradan da içeriye doğru genişleyerek hâkimiyet alanlarını oluşturmuştur (1988, s. 70).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

2.1.1. Menteşâoğullarının Şeceresi:

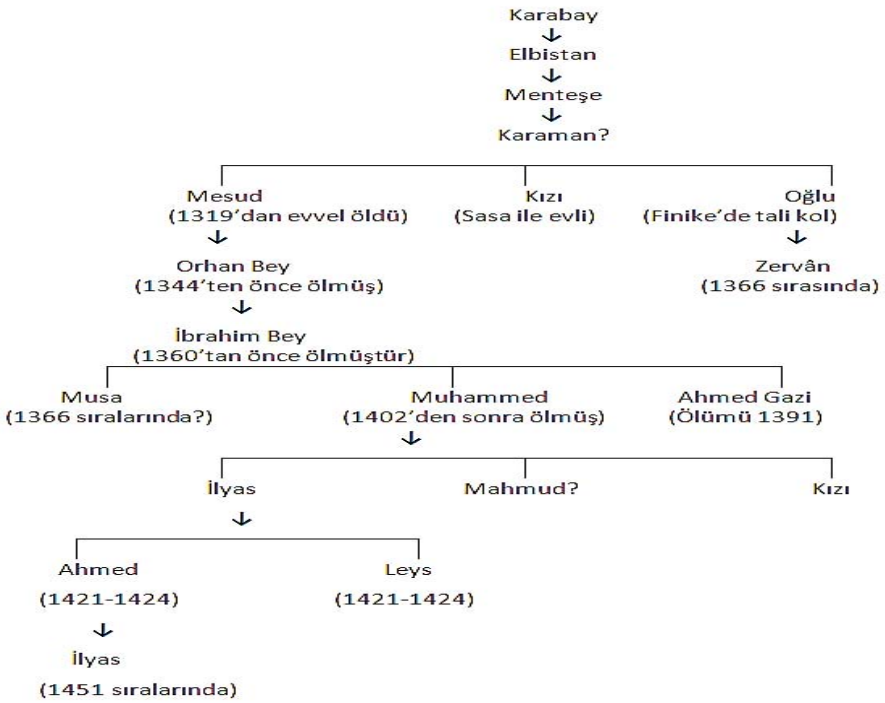
Menteşâoğulları beyliğini konu edinen günümüz çalışmalarında bu beyliğe ismini veren Menteşâ/Menteşâoğullarının şeceresi hakkında kesin bir bilgi vermekten kaçınılır. Bu konuda fikir bildiren tarihçilerin ortak görüşleri, eldeki kaynakların yetersizliğinden dolayı Menteşâ Bey'in ceddi hakkında kesin bir şeyin söylenemeyeceğidir (bkz. Wittek, 1986, 25-55; Uzunçarşılı, 1988, s. 70; Köprülü, 2016, s. 955). Menteşâ Bey'in şeceresi verilirken Şikârî, Dehânnî ve Yârîcânî'nin Farsça olarak kaleme aldığı eserlerini Türkçeye tercüme ederek ve son kısmını da kendisi yazarak oluşturduğu eserinde onun Hacı Bahadır/Bahaddin'in oğlu olduğunu söyler (2005, s. 105). Müneccimbaşı Ahmet Dede, Camiü'd-Düvvel adlı eserinde Şikârî'nin eserinden hareketle ilk ceddin Hacı Bahaeddin olduğunu kabul eder. Ancak o, diğer kaynakların aksine Mes'ud ve Orhan Bey'i bu şecereye dâhil etmez ve Yakup Bey'i Menteşâ Bey'in oğlu kabul eder. Ona göre bu ailenin şeceresi Bahaeddin bin Menteşâ bin Yakup bin ilyas bin Üveys ve Ahmed'dir (akt. Wittek, 1986, s. 174-175).

Bu konuda bir çalışma yapan Fuat Köprülü, Menteşâ Bey'in ilk ceddi olarak Hacı Bahadır'ı gösterir; ancak onu babası olarak değil de dedesi olarak verir ve babasının Abulstan olduğunu aktarır (akt. Köprülü, 2016, s. 956). Tevik Bey, ceddi meselesinden ziyade kaynaklarda Menteşâ Bey'in oğlu olarak verilen Mesud Bey ile Menteşâ'nın aynı kişi olduğunu iddia eder (akt. Köprülü, 2016, s. 956). Ancak Eflâkî Menakıbü'l-Ârifin adlı eserinde Mesud Bey'in çok açık bir şekilde Menteşâ Bey'in oğlu olduğunu söyleyerek bu ikisinin farklı kişiler olduğunu bildirir (1973, 2/244). Köprülü, Anadolu Beylikleri Üzerine Notlar adlı çalışmasında Menteşâoğullarının şeceresini şu şekilde aktarır:

Paul Wittek, Fuat Köprülü'nun verdiği bu şecereyi aşağı yukarı aynı şekilde vermekle beraber Hacı Bahaeddin'in yerine Karabay'ı ilk ced olarak alır ve Albustan'ı da Elbistan olarak vermeyi tercih eder. Mesud'u Menteşâ'nın oğlu olarak alan Köprülü'nün yerine o, Mesud ile Menteşe arasına Karaman (Kirman) diye birini ekler; ancak bunun kesin olmadığını da belirtmekten geri durmaz. Buna göre Wittek, Menteşâoğullarının şeceresini şöyle verir:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Wittek'in verdiği bilgilerde bazı sıkıntıların olduğu görülmektedir. Zira bu şecerede Karaman olarak verilen şahıs, Menteşâ'nın oğullarından Kirman olmalıdır. Ayrıca Âşık Paşa, tarihinde Yakup Bey adlı birinden bahseder ve İlyas ile Mahmud'u bu beyin oğlu olarak verir. Ona göre Yakup Bey, vefat edince geriye İlyas ve Mahmud adında iki oğul bırakmış, Mahmud, bey olmazken İlyas, beyliğin başına geçmiştir. Onun ölümünden sonra varis olarak bıraktığı Veyis/Leys ile Ahmed, Osmanlı tarafından tutsak edilerek Tokat'ta bir kaleye kapatılmıştır. İki yıl boyunca kalede tutsak edildikten sonra Ahmed Bey, bir hile ile kaleden kaçmıştır (2003, s. 180-181).

Wittek'in yukarıda verdiği bu şecere, bir kitabeden alıntıdır. Wittek'in eserinde verdiği bu kitabede Menteşâoğullarından Ahmed Gazi'nin cedleri, "*Ahmed Gazi ibn İbrahim ibn Orhan ibn Mesud ibn Menteşe ibn Ablistan ibn Karabay*"[1] şeklinde verilerek (1986, s. 142-143) ilk ced olarak Karabay gösterilir. Wittek, kitabede yer alan Ablistan'ın Elbistan olması ihtimalinin daha yüksek olduğunu ve Elbistan ile ilişkili olarak bir yer adına işaret olabileceği ve ailenin buradan gelmiş olabileceği ihtimalini de göz önünde bulundurur. Ayrıca o, kitabenin geç bir dönemde yazılmış olması hasebiyle bu kitabede bir tahrifatın ya da eklemenin de yapılmış olabileceği ihtimalinin varlığına da dikkat çeker (1986, s. 52)

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri adlı eserinde Menteşâoğullarından bahsederken Şikârî'nin verdiği bilgileri kullanarak ilk ceddin Sahil Beyi Bahaeddin olduğunu aktarsa da Gazi Ahmed Bey'in 1391 tarihli kabir kitabesinden hareket ederek ilk ceddin Kuru Bey olduğunu ve Menteşâ'nın babasının da Elbistan olması gerektiğini iddia eder (1988, s. 70-71).

Veysi Turgut, Menteşâ Bey'in İsmi, Menşe'i ve Menteşâoğulları'nın Vakıflarına Dair adlı makalesinde Wittek ve Uzunçarşılı'nın görüşlerini tenkit ederek ailenin kökenini Harezm Türklerine dayandırır. Kitabede geçen قرلی ya da قرلی ifadesinden hareketle ve oldukça zorlama bir şekilde ilk ceddin Kayır (Kır) olduğunu belirttir. Ona göre okunaksız

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

mezar taşından dolayı Kara/Kuru şeklinde takdim edilen şahsın adının Kır Bey/Kır Han (Kayır Han) şeklinde okunması, Menteşâ Bey'in köklerini, aynı adı taşıyan ve 1230'da Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Alaeddin Keykubad'a sığınan Harzemşahlara mensup emirlerden Kırhan/Kayır Han'a dayandırılabilir (2017, s. 26). Ancak Turgut'un makalesinde Menteşâ Bey'in ceddi olarak dayandırmaya çalıştığı Kır Bey'in yaşadığı yer ile Menteşâ'nın ve Şikârî'nin babası olarak gösterdiği Hacı Bahaeddin'in yaşadığı yerler oldukça farklıdır. Turgut'un ced olarak zorlama bir şekilde vermeye çalıştığı Kır Bey'in Gerede, Ereğli, Sakarya civarında yaşadığı aktarılırken Hacı Bahaeddin'in etkinlik alanı Sivas, Konya Kayseri ve Ankara'dır. Şikârî'nin eserini Menteşâ'nın hayatta olduğu bir dönemde Karamanoğulları'nın hâkimiyeti zamanında yaşamış Yârîcânî ve Selçuklu sarayında bir şair olan ve Aleaddin Keykubat'ın kendisinden bir Selçûk-nâme yazmasını istediği Dehânnî'ye dayandırarak kaleme aldığı ya da tercüme ettiği düşünüldüğünde Şikârî'nin Hacı Bahaeddin'i Menteşâoğullarının ilk ceddi olarak vermesinin daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Zira Yârîcânî ve Dehannî, hem Hacı Bahaeddin'in hem de Menteşâ'nın faaliyetlerinden haberdar olmaları gayet mümkündür ve bunları belki de şahsen tanıma fırsatı da bulmuşlardır. Bütün bunlarla beraber Şikârî'nin yer yer olayları karıştırdığı da görülür. İbn Bibi'nin eserinde Hacı Bahaeddin'in bizzat Selçuklular tarafından emirü's-sevahil olarak Ege kıyılarının kendisine uç olarak verildiği ve Cimri Olayı'nda Ermenek Türkleri ve Karamanoğulları tarafından öldürüldüğü aktarılırken (1996, s. 209) Şikârî'nin, Karamanoğulları tarafından bu bölgenin kendilerine verildiği ve Bahaeddin'in kendilerine bağlı bir bey olduğunu söyleyerek yanılgıya düştüğü görülür (2005, s. 129). Bu farklı aktarımın sebebi de Şikârî'nin Karamanoğullarını Selçukluların varisi gibi gösterme ve onları yüceltme gayesidir.

2.1.2. Menteşâoğullarının Kökeni Meselesi:

Anadolu Selçuklu devletinin Moğol İstilası sonrası içine düştüğü siyasi krizden ve otorite boşluğundan faydalanarak kurulmuş birçok beylikten biri olan Menteşâoğulları Beyliği, Cumhuriyet sonrası yazılan Türk kaynaklarında "Menteşeoğulları, Menteşe Emirliği, Menteşe Beyliği" adları ile yer alır. Günümüzde Menteşe olarak hafifletilip söylenen bu isim eski kaynaklarda ve kitabelerde Menteşâ (منتشا) şeklinde yazıldığından (Wittek, 1988, s. 27; Şikârî, 2005, s. 104; Bakır, 2008, s. 770) Osmanlı kaynaklarında bu beylik için "Menteşâoğulları Beyliği, İmâret-i Veled-i Menteşâ, İmâret-i İbn Menteşâ, Ferzend-i Menteşâ ya da İbn Menteşâ" ifadeleri kullanılmıştır. Bizans ve Batı kaynaklarında ise kendi dillerine uydurarak "Mandachias, Mandasias, Mantaxias" şeklinde geçmektedir (Wittek, 1988, s. 27). Bizans kaynaklarında Menteşe, "Salpakis" unvanıyla da yer almaktadır (Pachymeres, 2009, s. 59). Buradaki unvan, onun sahil beyi olmasından kaynaklı olup bu sözcük "sahil beyi" sözcüğünün bozulmuş şeklidir (Wittek, 1986, s. 29; Gökyay, 1988, s. 70). Wittek, bu sözcüğün bir unvan olduğunu ve İranlılar arasında "*cesur*" anlamına geldiğini söyler (1986, s. 26). F.M. Emecen ise bu unvanın bu şekilde tanımlanmasına karşı çıkarak bununla kastedilenin Türkmen alpler olduğunu belirtir. Ona göre Pachymeres'in eserinde geçen "Salpakis/ Salampaxides", sahil beyi olmadığı gibi bazı araştırmacıların belirttiği gibi "Selam Bey" de değildir. Ona göre yazılışı Türkçeye yakın olması hasebiyle "Âlem Bey" olması muhtemeldir. O, bu iddiasını Osmanlı şehzadelerinden Âlem Bey'e dayandırır. Bunun dışında Emecen, Saruhan Bey'in babasının "Alpagı" olmasından hareketle bu unvanın Türk adlarından biri olması gerektiğini söyler (2012, s. 215).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Bizans kaynaklarında da yer alan Menteşâ ve oğulları, onların kimliğinden ziyade Bizans'a karşı yürüttükleri savaş ve yıkım nedeniyle yer alır. Pachymeres, Bizans topraklarının günden güne erimesini ve kaybedilen topraklardaki mezalimi anlatırken bunun müsebbipleri arasında Menteşâoğullarını da anar ve bunu şu şekilde dile getirir:

Doğudaki topraklar gittikçe çürüyor, İmparatora her gün birbirinden kötü haberler geliyordu. Topraklarımızda olanları, çekilen acıları biz kendi gözlerimizle görebiliyor acıların neden olduğu sızlanmaları duyabiliyorduk. Artık düşmanla aramızdaki tek sınır boğazdı. Düşman başına buyrukluğuyla tüm toprakları, kiliseleri, görkemli manastırları istila ediyor, bazı kaleleri yıkıyor, bazılarını ise yakıyordu. Her gün insanları öldürerek ve kızlarını kaçırarak mutlu oluyorlardı. Bu daha önce hiç duyulmamış bir zalimlikti. Bithynia, Mysia, Phrygia, ve Lydial'nın civarındaki topraklar yani ünlü Anadolu'yu, birkaç güçlü yerin dışında, tamamen yıkmışlardı. Bu bahsettiğimiz olayları yapan ve ölüm getiren zalimler ise Amourios'lar, Osman'lar, Alişirler, Menteşeler, Süleyman Paşalar, Alaides'ler, Ameramanes'ler, Lamises'ler(?), Sphondylcs'ler(?) ve Pagdines'lerdi(?). Kibirlerinin ve ürkütücü karakterlerinin verdiği cüretle, vahşi bir ateş gibi, her yeri ele geçiriyor ve parçalıyorlardı onların daha da ileri gitmelerine engel olabilen tek şey denizdi (2009, s. 78-79).

Pachymeres, Anadolu'daki uç beylikleri sıralamakla beraber genel olarak bu beyliklerin tamamını Türk olarak nitelemekten de geri durmaz. Bu tarz bir niteleme, bir ırka gönderme olmayıp Türk kavramının Müslümanlıkla özdeş kabul edilmesinin bir sonucudur. Zira Moğol İstilası'nın yarattığı güvensiz ortam ve yıkım, Türkistan ve Afganistan'dan Anadolu'ya kadarki bölgede kendini güvende hissetmeyen ve Moğol zulmünden kaçan tüm milletleri Selçukluların himayesinde Bizans sınırına yığdırmıştır:

"İmparator tarafından ayrıcalıklara sahip olan ve güzel umutlarla yaşayan Aydın halkı şimdi yeni bir durumdaydı. Türklerden oluşan bir grup onlara saldırdı. Güçlü bir adam olan Salpakis, yani onların kendi dillerindeki adıyla Menteş Bey çok sayıda adamdan oluşan ordusuyla saldırmış ve şehri kuşatmışlardı" (2009, s. 59).

Osmanlı döneminde kaleme alınan kroniklerde ise onun kökeni üzerinde pek durulmaz. Bu dönemin müverrihlerinden biri olan Yazıcıoğlu Ali, Selçûk-nâme adlı eserinde Menteşâ'dan sadece Selçuklu tarafından kendisine beylik verilen kimseler kısmında bahseder (Bakır, 2008, s. 770). Wittek'in aktardığı bilgilere göre Müneccimbaşı ise Menteşâoğullarından bahsederken Yazıcıoğlu Ali'den farklı olarak onların kökeni hakkında bir bilgi verir ve bu bilgiyi Şikârî'nin tarihindeki bilgilerden alıntıladığını bildirerek onun Kürtlüğüne temas eder. Ona göre Menteşâ, Sivas hâkimi ve aynı zamanda bir Kürt olan Bahaeddin'in oğludur (1986, s. 172). Âşıkpaşazâde, Hadîdî gibi Osmanlı kronikleri de Menteşâoğullarından bahsederken onların Osmanlı ile olan ilişkileri üzerinde durarak kökenleri hakkında bilgi vermekten kaçınır (Hadîdi, 1991; Aşıkpaşazâde, 2003).

Osmanlı döneminde yazılmış kronikler içinde Menteşâoğullarının kökeni hakkında en net bilgiyi veren Şikârî'dir. Şikârî, Karamân-nâme adlı eserinde bu beyliğe ismini veren Menteşâ hakkında oldukça teferruatlı bilgi verir. Şikârî'ye göre Menteşâ, Sivas'a hâkim olmuş ve Ankara, Konya, Kayseri gibi bölgelerde hâkimiyet kurmuş olan Hacı Bahadır/Bahaeddin'in oğludur. Şikârî, Hacı Bahadır ve Bahaeddin isimlerini aynı metin içinde kullanarak bu iki ismi bir kişiyi işaret edecek şekilde ele alır:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Râvi eydür: Sultan 'Alâüddin'in Sivas'da meger hutbesi okunurmuş. Meger ***Hacı Bahâdır,*** *cümle Kürdü başına cem' edüb baş çeküb hutbeyi nâmına okutmuş imiş. Sultana 'âsi olmuş. Sultan dahi 'asker çeküb cenge gelmek üzere iken haber geldi ki Oğuz begleri Sivas'ı Hacı Bahâdır elinden almışlar deyü. Sultan 'Alâüddin safâ eyledi. Bir mektub Kayseriyye Begi Ca'fer'e gönderdi. Ca'fer mektûbu alub 'izzetle sultâna okuyuverdi. Demiş ki, sen ki Kayseriyye begisin,* ***Hacı Bahâeddin*** *elinden Sivas'ı alub zabt eden ne kimsedir? Yoklayub bilüb bu cânibe bildüresin demiş*" (2005, s. 105)

Şikârî'nin belirttiği bilgilere göre Menteşâ'nın babası olarak verdiği Hacı Bahâdır/Bahaeddin köken olarak Kürt'tür ve Sivas'ın beyidir. Müellif, bu bilgiyi eserinde çok açık bir şekilde belirterek Hacı Bahaeddin'i "Kürd begi Hacı Bahaeddin" olarak verir (2005, s. 109). Şikârî, sonraki Osmanlı tarihlerinde de kullanılan imlaya sadık kalarak Menteşâ'nın adını Menteşâ (منتشا) olarak kaydetmekle beraber onun tam isminin ise Ali Menteşâ olduğunu belirtir:

"Râvi eydür: Oğuz ve Türkmân kavmi Ermeni ta cengden gelmişer idi. Haber erişdi ki ne tursursuz? Kürt begleri sizi kırmağa geldi, dediler. Nûreddin eydür:

– Bunlara hîle gerek. Yohsa çok tâifedir ceng mümkin degildir dediler.

Kosun eydür:

– Ben size 'âsî olub kaçub anda varayım. İşitdim, oğlu 'Ali Menteşâ(yı), Sivas'da yerine koyub gitmiş. Hacı Bahâddin ile ceng ederken ben Sivas'ı Menteşa elinden alayım dedi. Bu re'y ma'kul görüb Kosun'u Sivas'a gönderdiler. Bin er ile gitdiler. On bir bin er cem' edüb 'asker-i Kürde mukabil erişüb cenge başladılar" (Şikârî, 2005, s. 104).

Şikârî, çok açık bir şekilde Hacı Bahadır'ı bir Kürt beyi ve Kürt olarak eserinde tanıtmıştır. Menteşâ adını Şerefxan'ın eserinde de görmekteyiz. Şerefxan, eserinde üç Menteşâ'dan bahseder. Bunların ilki Kilis Kürt beyliğinin hükümdarlarından Menteşâ'dır. Şerefxan, "*Kilis Hükümdarları Hakkında*" bölümünde Şikârî'nin Menteşâ Bey hakkında verdiği bilgiye yakın bir bilgiden bahseder. Kürt mirlerin kökenini Araplara dayandırma modasına uyarak Kilis Beyliği'nin kökeninin Kureyş'e dayandıran Şerefxan, bu beyliğin üç kardeş tarafından kurulduğunu, bunların Şemseddin, Bahaddin ve Menteşâ olduğunu söyler. Şikârî'de baba-oğul olarak karşımıza çıkan Bahaddin ve Mentaşâ, Şeref-nâme'de iki kardeştir. Şerefxan, bunu öyle aktarır:

"Haşimi ailesinin soyunu bilen ve Kureyş'in dalları konusunda ihtisas sahibi olan kimselerce de açıkça bilindiği gibi, Kilis hükümdarlarının soyu, kendi iddialarına göre, Abbas Efendimize -Allah ondan razı olsun- ulaşır. Dediklerine göre onlar, doğru rivayet gereğince Hakkari ve İmadiye hükümdarlarının amca oğullarıdır. Bunlar üç kardeşti ve adları Şemseddin, Bahaddin ve Menteşa'ydı. Hakkari hükümdarları Şemseddin'in soyundandır ve Kürtler tarafından bunlara "Şemû" denilmektedir; Bahaddin'in soyundan olan İmadiye hükümdarlarına da "Behdin" denir; Kilis hükümdarlarına gelince, bunlar da Menteşâ'nın soyundandır ve onlara «Mend» denir. (Şerefxan, 1971, s. 248).

Şerefxan'a göre Mentaşâ Bey, Kilis beylerinin ceddi olup bu beyliğin hükümdarları onun soyundan gelmektedir. Selçuklu sarayında görev alan Mende Bey'in Şerefxan'ın belirttiği gibi Kilis hükümdarlarından birisi olması gayet yüksek bir ihtimaldir. Şerefxan, eserinde bize başka Menteşâlar hakkında da bilgi verir. Yazar, Erdelan Beyliğini anlatırken Safevî komutanlarından Muhammed Han Ustaçlu'nun kızıyla evli olan ve Erdelan ailesinden olan bir Mentaşâ'dan bahseder (1971, s. 105). Bir diğer Mentaşâ ise 16. yüzyıda yaşamış olup Safevî şahı Tahmasp'ın mahiyetinde yer alan ve aslen Kürt olan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Menteşâ Sultan'dır (Şerefxan, 1971, s. 508). Şeref-nâme'den çok açık bir şekilde anlaşılacağı üzere Menteşâ ismi, Kürtler tarafından yaygın kullanılan bir isimdir. Ayrıca Kilis Beyliği'nin kurucusu olarak verilen Menteşâ'nın da Şikârî'nin belirttiği Hacı Bahaeddin'in oğlu olarak verilen Menteşâ arasında enteresan bir benzerlik vardır. Bu da yazarlardan birinin meseleyi karıştırdığı ihtimalini doğurduğu gibi iki yazarın farklı kişilerden bahsetmesi de mümkündür.

Cumhuriyet döneminin Türkçü havasının hâkim olmasıyla bu bilgi sümen altı edilmiştir. Bu dönemde resmi tarih tezi ışığında kaleme alınmış çalışmalarda hiçbir kaynak gösterilmeksizin onun Türklüğüne vurguda bulunulmuş ve Menteşâ ismi de değiştirilerek Menteşe'ye dönüştürülmüştür. Anadolu Beylikleri üzerine bir çalışma yapan Orhan Şaik Gökyay, Menteşe'yi doğrudan bir Türkmen olarak ele alır (1988, s. 70).

Fuat Köprülü, Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar adlı çalışmasında Menteşâ Bey'in kökeni hakkında kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını söyleyerek bu beyliğin kurucusunun kökeni meselesinin karanlıkta kaldığını aktarır. Şikârî'nin tarihinde verdiği bilgilerden hareket ederek onun ceddi hakkında bilgi vermeye çalışarak şöyle der:

Bunların cedd-i ekberleri addedilen Bahaeddin'in Cimri Hadisesi diye maruf vaka esnasında Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından şehit edilen Melikü's-sevahil Hacı Bahaeddin olduğu kabul edilirse ki Ahmet Tevhid Bey'in bu noktay-ı nazarını Halil Ethem Bey de kabul etmiştir. Bu takdirde, onun Çelebi Kamuran adlı bir oğlu olduğunu Sadr-ı mutabbab lakabıyla meşhur Zekiyyüddin Ebubekir Kanuni'nin münşeatında mevcut bir taziyetnâmeden anlıyoruz. Bahaeddin'e doğrudan doğruya intisabı olan Zekiyüddin'in bu hadise münasebetiyle yalnız Çelebi Kamuran'a taziyetnâme yazması ve onun başka çocuklarından hiç bahsetmemesi, oldukça şayan-ı dikkattir. Buna nazaran bu iki Bahaeddin'in iki ayrı şahıs olması ihtimali de kolayca reddedilemez (2016, s. 955).

Köprülü, bazı kitabelerden hareketle Menteşâ'nın babasının isminin Abulstan olabileceğini söyler. Köprülü, Şikârî'den haberdar olduğu halde onun Kürtlüğe dair verdiği bilgileri anmadan geçer.

Benzer bir peşin hükmü Batılı yazarlar da benimser. Hammer de *Büyük Osmanlı Tarihi* adlı eserinde kaynak göstermeden Menteşe'yi, Germiyan ve Karaman gibi Türkmen beylerden biri kabul eder (2015, 1/68). Paul Wittek, bu beyliğin kurucusu olan Menteşâ Bey'in atalarının kim olduğu ve kökeni hakkında kesin bir şey söylenilmeyeceğini söyler. Wittek, Menteşâ Bey'in kimliği, aile şeceresi ve bölgeye nereden geldiği konusunda farklı kaynaklardan hareketle bilgi vermeye çalışır. Ona göre Menteşe ismi, bir şahıs ismi olarak bu bölgeye ismini vermiş olabileceği gibi bunun bir boy isminin olması da gayet doğal olup buraya daha önce göç etmiş boyların ismi, burada zamanla yer ismi oluştur (1986, s. 28). Wittek, Menteşâoğullarından Ahmed Gazi'nin 1391 tarihli mezar taşında yer alan "*Ahmed Gazi ibn İbrahim ibn Orhan ibn Mesud ibn Menteşe ibn Ablistan ibn Karabay*" kitabesinden hareketle onun üst atası hakkında yorumlarda bulunmuşlardır. Wittek'e göre kitabenin sonunda yer alan üst ata "Kara"dır. Wittek, bu farklılığı kitabeye bu ismin sonradan eklenmiş olabileceği ihtimaline bağlar. O, Menteşe isminin sadece bir kitâbede bulunup diğer belgelerde olmamasından hareketle ismin sonradan idhal edilmiş olabileceğinden başka, Elbistan'ın bir yer ismi olması dolayısıyla ailenin menşeinin buradan çıkmış olabileceğini düşünmektedir (1986, s. 52).

Bu kitabeden hareket eden Uzunçarşılı ise bu ismi/ قرہ "Kuru" olarak okumayı tercih etmiş ve Menteşâ Bey'i Meğri/Mekri (Fethiye) tarafından içeriye girerek buraya

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yerleşen Türkmenlerden biri olarak vermiştir. Şikârî'ye atıfta bulunarak babasının adının Emirü's-sevâhil Bahaeddin olduğunu söylese de onun Kürtlüğü meselesini ele almadan Ahmed Gazi'nin kabir kitabesindeki قرلى ifadesini Kuru Bey olarak okuyup ona bir Türk ecdad icat eder (1988, s. 70). Veysi Turgut ise kabir kitabesinden hareketle onun ilk atasının Harzemşahlardan Kır veya Kayır Hanın olması gerektiğini söyler (2017, s. 26). Ancak burada geçen قرلى ifadesi, ne Wittek'in iddia ettiği gibi Kara ne Uzunçarşılı'nın iddia ettiği Kuru Bey ne de Turgutun iddia ettiği Kayır Han ya da Kır Han şeklinde okunabilir. Menteşâ Bey'in yerleştiği bölge isminin antik dönemlerden beri "Karia/Karya" olması hasebiyle böyle bir isimlendirmenin tercih edilmiş olması muhtemeldir. Zira kitabede yer alan قـرلى ifadesi, Karia olarak okunmaya oldukça müsaittir. Ama tüm bu ihtimallerle beraber Wittek'in bunun sonradan idhal edildiği görüşünü Şikârî'nin verdiği bilgiler bağlamında göz önünde bulundurmakta fayda vardır.

Selim Koca, hazırlamış olduğu *Anadolu Türk Beylikleri* adlı çalışmasında Şikârî'nin Menteşâ'nın babası hakkındaki görüşlerini olduğu gibi kabul ederek Menteşâ'nın babasını Selçuklu sahil komutanlarından (Emîrü's-sevâhil) Bahaeddîn veya Bahadır Bey olduğunu söyler. Ancak Şikârî'de geçen Hacı Bahaeddin'in Kürt kimliğine temas etmeden "Sahil Beyi" unvanlı Menteşâ Bey'in XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Antalya'dan deniz yoluyla Bizans'ın Karia (bugünkü Muğla ve çevresi) yöresine gelen Türkmenlerin başında olduğunu ve Fethiye (Makri) ve çevresini ele geçirip burada kuvvetlice yerleştiklerini belirttir (2012, s. 161-162). İslam Ansiklopedisi gibi muteber kabul edilen bir kaynakta bile hiçbir delil gösterilmeksizin bu beyliği Türk olarak verilmiş ve onların o yöreye deniz yoluyla gelip içeri doğru girerek sahil ile Denizli arasındaki bölgeye yerleşen Türkmenler olduğu söylenmiştir.

Şikârî, Karamanoğulları tarihini ele aldığı Karaman-nâme adlı eserinde çok açık bir şekilde Menteşâ Bey'in milliyeti ve babası hakkında çok açık izahlarda bulunmuş olmasına rağmen ona zorla bir baba bulunmaya çalışılması abesle iştigaldir. Şikârî'nin bu izahatlarına rağmen Cumhuriyet sonrası yazılan kaynakların onu Türkleştirmesi resmi Türk tarih tezinin bir parçası olduğu gibi ret ve inkâr politikalarının akademideki yansımalarının da bir sonucudur. Şikârî'nin eserinde açıkça verdiği bilgiler dururken ihtimaller üzerinden hareket etmek pek de kabul edilebilir bir durum değildir. Ayrıca Menteşe ve Sâsân gibi isimler de Türkçe olmadığı gibi o dönem ve daha önceki dönemlerde yaşamış Türklerde kullanılan isimler de değildir. Hacı Bektaş-ı Veli'nin Menteş adında bir kardeşi olduğu aktarılsa da Hacı Bektaş'ın Türklüğü de tartışmalı bir konudur (Âşık Paşa, 2003, s. 298). Bütün bunların dışında Moğol İstilası'nın yarattığı kaostan kaçmaya çalışan her milletten insanın Batı Anadolu'ya, hatta Rumeli bölgesine kaçtığını anonim bir Tevarih-i Al-i Osman'dan şu şekilde öğrenmekteyiz:

"Cümle uğrayacağı yerlerün halkı kaçup denizi geçüp Rûmili'ne döküldiler. Tâ hatta Arap'dan, Kürd'den, Türkmen'den ve Anatolı'dan adam kaçup Rûmili'ne geçdiler. Ol zamâna erişmiş âdemîler şöyle rivâyet itdiler kim: Rûmili'nde nice halk gördük kim, bizim aslumuz Arap'dur, ve kimi Türkmendür, kimi Kürt, kimi Anatolı. Kimi eydür: 'Bizüm aslumuz Çağatay idi' dir. Kaçup Rûmili'ne gelmişlerdür. Ve hem Vâkı' ekser Rûmili'nün şinlik (şenlik) olmasına bu(n)lar (sebep) olmışdur." (Giese, 1992, s. 49).

Yukarıdaki alıntıdan açıkça anlaşıldığı gibi Anadolu coğrafyasını şekillendirenler sadece Türkler olmayıp Araplar, Farslar ve Kürtler de bu coğrafyada aktif rol almış ve cihat faaliyetleri içinde bulunmuştur. Ayrıca Yazıcızade Ali, Selçuk-name'sinde Selçuklu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

sarayında yüksek rütbelerde yer alan ve İzzeddin Kılıçarslan'a hizmet eden Şemseddin Kürd Beg ve Mende Beg gibi önemli Kürt devlet adamlarından bahseder (Bakır, 2008, s. 176). Clude Chan, Germiyan Beyliği'nin Kürtlüğünü gündeme getirerek bu beyliğin kurucularının Kürt olduğu, tamamen Kürt denilmese de bu beyliğin Kürt ve Türk karışımı bir beylik olduğunu söyler. Ona göre Selçuklu Moğol hükümetince, Türkmenler karşısında onlara yardımcı olmaları için 1275 yıllarına doğru doğu Anadolu'dan alınıp batı Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir (1979, s. 299). Yine Yazıcızade Ali, Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya'yı fethetmek için oluşturduğu ordunun içinde Kürtlerin olduğunu kaydeder (Bakır, 2008: 194). Bütün bunlar, Kürtlerin Selçuklu döneminde nerelere kadar yayıldığını ve beyliklerdeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Chan, bu yayılımın sebebini de Selçukluların politikasının Türklüğe dayalı bir milliyetçilikten beslenmemesine bağlar (1979, s. 274). Menteşâoğullarının da bu politikanın sonucu olarak Karia bölgesinin kendilerine ikta olarak verilmiş olması ya da Türkmenlere karşı bir denge unsuru olarak kullanılmış olması mümkündür.

Evliya Çelebi, Muğla'ya yaptığı seyahat esnasında buranın Anadolu'nun bir parçası olduğu halde garip bir kavmi olduğundan ve halkının Farsça konuştuğundan bahseder (Karaman&Dağlı, 2013, 9/119). Evliya Çelebi'nin bu tespiti, içinde abartıları taşısa da halkın Türkçenin dışında bir dil konuştuğunu belirtmesi bakımından önemlidir. Zira burada yaşayan halkın bir kısmının doğudan göç ettiğini gösterir ki Menteşâ Bey'in de bunlardan biri olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca Şah İsmail zamanında onun Şiilik propagandasına uyarak birçok insanın Menteşe vilayetinden İran'a göç ettiği de aktarılmaktadır (Koca, 2008, s. 14-15). Bu da bölgede Şia ya da Alevi mezhebinden kimselerin yaşadığını gösterdiği gibi kendini Farslara daha yakın hisseden Kürtlerin bu bölgedeki varlığına da işaret olabilir. Nitekim Türk Tarih Kurumu eski başkanı Yusuf Halaçoğlu, katıldığı bir programda Kürtlerle Türklerin birlikte Batı Anadolu'ya göç ettiklerinden ve 15. ile 16. yüzyıllarda Ege kıyılarında meskûn Kürt aşiretlerinin varlığından ve bu bölgeye Kürt aşiretlerinin yayılışından bahseder.[2] Aydın ili tahrir defterinde Davud Bey adında birinin tımarı olarak "Kürt Hacı" adında bir köyün yer almış olması, bu bölgedeki Kürt varlığının açık bir göstergesidir (Sarıkaya, 2014: 62). Bütün bu bilgiler, Şikârî'nin belirttiği gibi beyliğin kurucusu Menteşâ Bey'in Kürt olduğunu ve ikta olarak kendisine verilen bu bölgede bir beylik kurduğunu gösterir.

2.1.3. Menteşâoğullarının Siyasetteki Rolleri:

Cimri olayında Karaman ve Ermenek Türklerinin Konya'da bulunan ve şehri savunmakla görevli olan Sivas emiri Hacı Bahaeddin'i öldürmelerinden sonra emirü's-sevâhil olarak oğlu Menteşâ Bey atanmıştır. Şikârî'nin verdiği bilgilere göre babası Hacı Bahaeddin, Sivas emiriyken oğlu Menteşâ, babasıyla beraber aktif olarak siyasetin ve mücadelenin içinde yer almaktaydı. Menteşâ Bey, deniz yoluyla geldiği Mekri/Fethiye bölgesinden içeri girerek antik Karia topraklarında, diğer bir deyişle Muğla, Milas, Peçin ve Balat'a egemenlik kurmuş ve burada beyliğinin temellerini atmıştır. Ege denizine yönelik gaza ve akınlarla sivrilen ve denizcilik geleneğine sahip olan beylik, bu özelliğiyle diğer beyliklerden kısa sürede ayrışmıştır. Bu ayrışmayı sağlayan da tarihçilere göre mahalli Rum denizcilerinin tecrübelerinden faydalanmalarıdır (Uzunçarşılı, 1988, s. 70; Emecan, 2012, s. 214).

İlk dönemlere dair elde kaynak olmadığından Menteşâ Bey ve faaliyetleri hakkında bilgi oldukça azdır. Bizans kaynaklarında ise Bizanslarla girdiği çetin mücadele

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

sonrası yer almaktadır. Bizans tarihçisi Pachymeres, ondan 1282 yılında Sultanhisar/Nyssa ve Denizli/Tralles'in fethinden ve bu fetih esnasında şehirlerde yarattığı kıyımdan dolayı bahseder (2009, s. 78-79). İlhanlı hükümdarı Geyhatu'nun 1291 yılında Menteşe topraklarını yağmaladığı zaman hala hayatta olan Menteşâ Bey'in 1293 yılından sonra vefat ettiği tahmin edilmektedir. Ancak onun tam olarak ne zaman öldüğü bilinmemekte, onu dizginlemek için harekete geçen Moğol-Selçuklu güçlerinin bir seferi sırasında şehit edildiği ve kabrinin Fethiye'de olduğu rivâyeti vardır (Turgut, 2017, s. 35)

Menteşâ Bey'in ölümünden sonra ardında Kirman ve Mesud adında iki oğul bırakır. Kirman, Fethiye'de hüküm sürerken Mesud Bey, Beyliğin idari merkezinde hüküm sürer. Böylece Menteşâ Beyliği'ne ikili bir yönetim hâkim olur. Ancak Kirman'ın hâkim olduğu Fethiye, Hamidoğulları beyliğinin eline geçer ve bir daha geri alınamaz. Buna rağmen Mesud Bey dönemi, Menteşâoğullarının gücünün zirveye ulaştığı dönemdir (Koca, 2012, s. 163). Mesud Bey, 1300 yılı itibariyle Ege Denizi ve sahillere yakın adalara yaptığı seferlerle adını duyurmaya başlar (Emecen, 2012, s. 216). Mesud Bey, bir ara Aydın'ı Bizans'a kaptırdıysa da, daha sonra bu şehri geri almayı başarır. Güçlü bir donanma meydana getiren Mesud Bey, sahillere hâkim olduktan sonra Rodos'u kuşatarak adanın büyük bir kısmını ele geçirir. Fakat Memlûkler tarafından Akka'dan atılan Sen Jan Şövalyeleri, Rodos'a yerleşmeleri ile Menteşâoğulları karşısında güçlü bir askeri güç olarak yer alır. Papa ve Fransa'nın desteği ile Mesud Bey'den adayı alarak tamamına sahip olurlar (Uzunçarşılı, 1988, s. 71-72). Öte yandan, tüm başarılarına rağmen Anadolu Selçuklularına bağlı bir beylik olarak kalan Mesud Bey Anadolu'daki beyleri itaat altına almak için gelen Moğol İlhanlı valisi Emîr Çoban'a bağlılık göstererek beyliğini korur (Koca, 2012, s. 164). Mesud Bey'in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber onun 1320'li yıllarda öldüğü tahmin edilmektedir. Mevlevî tarikatına Mevlânâ'nın torunu Ulu Arif Çelebi'nin Menteşe bölgesine ziyareti esnasında oğlu Orhan ile katılarak Mevlevîliğin bu bölgede yayılmasına katkı sunar (Eflâkî, 1973, 2/244-245).

Mesud Bey'in ölümünden sonra beyliğin başına onun altı oğlundan biri olan Orhan Bey geçer. Milas'taki bir camii kitabesinde Orhan Bey'in tam ismi Emîr-i Kebir Şucaüddin Orhan olarak geçer (Uzunçarşılı, 1988, s. 73). Orhan Bey, İtalyan kaynaklarının bildirdiğine göre Rodos adasını almak için 1320 veya 1321 yılında Sen Jan Şövalyeleri'ne karşı bir sefer düzenlemişse de bu seferde başarı elde edememiştir. İbn Battuta, Muğla seyahatinde kendisiyle tanışma fırsatı bulur. Kendisinden "Milas Sultanı" diye bahseden İbn Battuta, onu "Hükümdarlar arasında boyu posu, temiz ahlakı ve zekâsıyla tanınmıştır." şeklinde tanıtarak ondan ilme ve âlimlere büyük bir değer veren cömert biri olarak bahseder (2004, 1/411-412). Orhan Bey ile aynı dönemde yaşayan ve bölgede bir süre bulunmuş olan Mesâlikü'l-Ebsâr'ın yazarı Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, Menteşâoğullarını Antalya hâkimi Hıdır b. Dündar'ın vasalları olarak gösterir ve onların hakim olduğu Finike şehrini Hıdır Bey tarafından tayin edilen bir bey tarafından idare edildiğini ve yaklaşık kırk bin kişilik bir ordusu olduğunu söyler (2014, s. 146). O, Foke/Foça şehrinden bahsederken Orhan Bey ve memleketi için şunları söyler:

"Buranın hâkimi Menteşâ oğlu Orhan'dır. İdare merkezi Foke (Foça) şehridir. Tewaza'nın (Tavaz) kuzeyinde yer alır. Kuzeydoğusunda Defnose Adası (Kuş Adası) bulunur. Tam karşısında Sakız Adası yer alır. Bunlar, onun ülkesinin arka tarafında ardı ardına uzanırlar. Foke hâkiminin elli kasabası, iki yüz kadar kalesi ve hisarı vardır. Ordusu da yüz bin veya daha ziyadedir. Bunların kılıçları hiç kınına girdiği görülmemiştir. Ona

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

hiçbir kimse engel olamaz. Düşmanlarıyla daimi surete karada ve denizde savaş halindedirler. Kendisine muhalif olan Müslüman veya kâfir olsun onu yok eder. Gece ve gündüz at ve gemi sırtından inmeyip başı yastık görmez. Daima savaş halindedir. Kâfirlerin gözlerini pek korkutmuştur. Her ne tarafa teveccüh etseler galip gelirler. Bu durumları çok meşhurdur. Hiçbir kimse ona hiçbir surette muhalif bir harekette bulunamaz. Bu memleketlerde Türk beylerinden Germiyan sahibinin mudara ve müdahale edeceği ve en ufak bir dostluğuna razı olacağı bundan başka bir bey yoktur. Hâlbuki o, bunun fevkindedir. Ama hiç şüphe yok ki, bunun kuvvet ve kudreti öteki beyliklerden daha üstündür. Bunun makamı bütün beyler arasında bir üstün değeri vardır. Bunun onlar üzerine bir ayrı meziyeti vardır. Bu memleketin Dirhemi, rıtlı, muddu ve fiyatları Germiyan'ınki gibidir" (el-Ömerî, 2014, s. 167).

El-Ömeri'nin belirttiği Menteşâoğullarının Hamidoğullarından Dündar Bey'e tabi olduğu kaydını Yazıcıoğlu da kendi tarihinde dile getirir (Bakır, 2008, s. 770). Uzunçarşılı'ya göre tabii olan bu kimsenin Menteşâ Bey'in oğlu Kirman'ın oğlu Zervan'ın olması muhtemeldir (1988, s. 73). Orhan Bey'in 1344 yılından vefat etmesinden sonra oğlu İbrahim Bey, yerine beyliğin tahtına oturmuştur. Diğer oğlu Hızır Bey ise Çine tarafına hükmetmiştir. Latinlerin 1344'te İzmir'i ve sahillerini ele geçirmesi Aydınoğullarıyla beraber Menteşâoğullarını da zor duruma sokmuştur. Girit'e yönelik tehdidin ardından İzmir'i kurtarmak için Aydınoğullarıyla bir anlaşma yapmışsa da Venediklilerin durumdan haberdar olup Balat limanına bir donanma göndermesi ile bu plan suya düşmüştür. 1352-1355 yılları arasında Girit Dukası Marino Morosini ile bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra İbrahim Bey'in vefat ettiği tahmin edilmektedir (Emecan, 2012, s. 217).

İbrahim Bey'in vefatı, 1360'ta Menteşâ Beyliğinin parçalanmasına neden olmuş ve beylik, İbrahim Bey'in oğulları arasına paylaşılmıştır. İbrahim Bey'in oğullarından Musa Bey, Balat ve Milâs'ta; Mehmed Bey Muğla ve Çine'de; Ahmed Bey de Fethiye ve Marmaris'te hüküm sürmeye başladı (Uzunçarşılı, 1988, s. 74; Koca, 2012, s. 164). 1375'ten önce vefat eden Musa Bey'in Memluk sultanlarıyla haberleşmeleri olduğu ve onlarla ilişkileri olduğu bilinmektedir. Nitekim İskenderiye'yi zapt eden Haçlılara karşı oluşturulacak itiffak için gönderilen davet mektubunda adı yer almamış olsa da kendisin davete icabet ettiği, Kıbrıs donanmasının Aydın ve Menteşe sahillerini tehdit etmesinden anlaşılmaktadır. Musa Bey'in vefatından sonra kardeşi Ahmet Gazi, Balat ve Milas'ı ele geçirmişse de Musa Bey'in oğlu Mahmud Bey; Balat, Çine ve Muğla hâkimi olarak görülmektedir. Onun ölümünden sonra da yerine oğlu Mehmed Bey geçmiştir ve 1389'daki Kosova Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun yanında savaşa katılmıştır (Hammer, 2015, 1/220). Sultan Murat'ın öldürülmesinden sonra yerine geçen Yıldırım Bâyezid zamanında Karamanoğlu Alâüddin Bey'in teşvikiyle Saruhan, Aydın ve Germiyan beyliklerinin oluşturduğu ittifak içinde yer almıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 74-75). Ancak bu ittifak sonrası Yıldırım Bayezid, 1390 yılında Batı Anadolu'daki diğer beyliklere yaptığı gibi Mahmud Bey'in elindeki toprakları da alarak Menteşâ Beyliği'nin de siyasî varlığına son vermiş ve topraklarını Osmanlı Devleti'ne katmıştır (Hammer, 2015, 1/240). Ancak Mahmud Bey ile helalleşmek adına ona Bergama kazasındaki araziyi mülk olarak vermiştir. Mahmud Bey'in babası Muğla ve Çine emiri Mehmed Bey, memleketini terk ederek önce Mısır'a kaçmış ve sonradan da Mehmed Bey, buradan Cândâroğulları

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Beyliği'nin merkezi Kastamonu'ya geçmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s. 76; Karadeniz, 2011, s. 12; Koca, 2012, s. 165).

2.1.3. Menteşâoğulları Beyliği'nin Sonu:

Kurulduğu coğrafya itibariyle gelişmeye pek müsait olmayan Menteşâ Beyliği, denizcilik faaliyetleri ile Ege'de bir dizi fetih hareketlerinde bulunmuş, denizcilik faaliyetleri ile Batı dünyasıyla da oldukça yakın ilişkiler kurmuş, ticari faaliyetleri daha rahat yürütmek için İtalya devleti ile ticari münasebetler kurmuştur. Ancak Sakarya bölgesinde Bizans sınırında yıldızı parlayan Osmanlıya karşı sönmeye başlamıştır. (Emecan, 2012, s. 214-215). Yıldırım Bâyezid'in Menteşâoğulları Beyliği'ne son vermesinden sonra Meteşeoğlu İlyas Bey, Timur'a sığınarak ondan yardım ister. Timur, Bayezid'den beylerin topraklarının geri verilmesini istese de Bayezid bunu kabul etmez. 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda Bâyezid'in ordusunda yer alan beyliklerin askerleri, beylerinin saflarına geçerek Bayezid'in yenilmesine sebep olur (Hadîdî, 1991, s. 126-130). Bu yenilgi sonrası Menteşâoğlu İlyas Bey, tekrar beyliğinin başına geçer ve Timur'a bağlı olarak varlığını sürdürür. Timur'un beyliklere eski topraklarını vermesindeki amacı Osmanlıyı Anadolu'da zayıflatmaktı (Hammer, 2015, 2/88).

Topraklarını yeniden elde eden İlyas Bey, kurnazca bir siyaset güderek Yıldırım Bayezid'in çocukları arasındaki taht mücadelesinden faydalanır. Beyliğini güçlendirmeye çalışarak bölge siyasetine dâhil olur. Cüneyd Bey'in karşısında yenilgiye uğramış olan Aydınoğlu II. Umur Bey'e altı bin kişilik bir imdat kuvveti göndererek yardım eder. Böylece İlyas Bey, Umur Bey'in ülkesine tekrardan hâkim olmasını sağlar (Koca, 2012, s. 166; Hammer, 2015, 2/98). Öte yandan İlyas Bey, Menteşâoğulları Beyliği donanmasını da tekrar deniz seferleri yapabilecek şekilde güçlendirdi. Dış dünya ile ticaretin de önemini kavrayan İlyas Bey, 1403 yılında Venediklilerle ticareti karşılıklı düzenleyen bir anlaşma yaptı. Fakat Akdeniz'deki korsanlık faaliyetleri yüzünden, bu anlaşmadan beklenen sonuç alınamaz (Uzunçarşılı, 1988, s. 79.

1405'te Çelebi Mehmed kardeşi İsa Bey'e yardım eden Aydınoğlu Cüneyd Bey, Saruhan ve Menteşâ Beyliği'ne ait müttefik kuvvetlerini mağlup eder. Aydınoğlu Cüneyd Bey ile Menteşâ Beyi onun yüksek hâkimiyetini kabul eder (Karadeniz, 2011, s. 23). İlyas Bey, kardeşlerini birer birer bertaraf ederek Osmanlı ülkesine sahip olan Mehmed Çelebi'yi metbû' hükümdar olarak tanımak zorunda kalır ve oğulları Ahmed, bunun güvencesi olarak Osmanlı sarayına rehin göndermek zorunda kalır. İlyas Bey'in 1421 yılında ölümü üzerine oğulları kılık değiştirip Edirne'den kaçarak gelip babalarının ülkesine sahip olur (Hammer, 2015, 2/42). II. Murad, saltanatının ilk yıllarında, 1. Bayezid'in tahta çıktığı anda karşılaştığı duruma benzer bir hadiseye muhatap olur. Tahta çıkar çıkmaz Menteşe ve Karaman beylerine elçi göndererek ona bağlılık bildirmesini ister (Hammer, 2015, s. 158). Ancak II. Murad'ın Düzmece Mustafa ile taht mücadelesinde bulunmasını fırsat sayan Anadolu beylikleri her biri bir taraftan Osmanlılardan toprak ve taviz koparmak için harekete geçer. Çelebi Mehmed tarafından geri alınan yerler, Karamanoğulları tarafından tekrar zapt edilir. Bu zapt üzerine Menteşâoğlu yeniden istiklalini ilan eder (Karadeniz, 2011, s. 26). Fakat yeni Osmanlı Hükümdarı II. Murad, onların Menteşe elinde hüküm sürmelerine izin vermez. Üzerlerine yürüyerek İlyas Bey'in kendisine varis bıraktığı kardeşi Mehmed Bey'in Üveys ve Ahmed adındaki iki oğlunu yakalar. Onları 1424'te Tokat'taki Bedevi Çardak Hapishanesi'ne kapatır. Ahmed, bir hile

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ile kurtulmayı ve İran'a kaçmayı başarırken Üveys, kendisine yardım ettiği tespit edilen hizmetçi ile beraber başları vurularak katledilir. Bunun üzerine II. Murat, Balaban Paşa'yı Menteşe topraklarına bey olarak atar. Böylece, Menteşâoğulları Beyliği'nin siyasî varlığı sona erer (Hammer, 2015, s. 183). Bundan sonra bir sancak haline getirilen Menteşe eli, Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlanarak yönetilir.

Sonuç:

Sonuç olarak yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle Menteşâoğullarının Kürt olduğunu söyleyebiliriz. Zira kaynakların onun kimliği hakkında verdikleri net bilgi budur. Diğer bilgiler ise sadece yorumlar ve zorlamalar üzerine inşa edilmiştir. Wittek'in, Uzunçarşılı'nın, Turgut'un onun menşei üzerine yürüttükleri iddialar, hiçbir kaynakta yer almamakla beraber sonradan eklenmesi mümkün olan bir ifadenin zorlama bir şekilde okunmasına dayanmaktadır. Ancak Şikârî'nin tarihinde verdiği bilgiler ise oldukça nettir. Şikârî, eserinde Menteşâ'nın babasının Kürt beyi Hacı Bahaeddin olduğunu söyleyerek onun Kürtlüğünü şüpheye mahal bırakmayacak şekilde çok açık olarak dile getirir. Şikârî'nin tarihini oluştururken olayların geçtiği tarihlerde yaşayan ve eserlerini kaleme alan Dehannî ve Yârcânî'nin tarihlerinden faydalanması, verdiği bilginin sıhhatini kuvvetlendirmektedir. Zira Dehannî, Selçuk-nâme'sini Aleaddin Keykubat döneminde bizzat sultanın emriyle kaleme almışken Yârcânî, Karamanoğlu tarihini 14. yüzyılda Karamanoğlu Alaeddin'in isteği üzerine kaleme almıştır. Yani yaşadıkları dönemde gerçekleşen olaylara bizzat şahitlik ederek aktarmışlardır. Bu da Şikârî'nin verdiği bilgilerde gerçeklik payının yüksek olduğunu gösterir.

Menteşâ Bey'in Kürt olması ihtimalini güçlendiren bir diğer sebep ise İbn Bibi, Ahmed b. Mahmud ve Yazıcızâde'nin Selçuk-nâmelerinde verdiği bilgilerdir. Zira bu müellifler, günümüz resmi tarih tezinin aksine Kürtlerin Selçuklu devleti içinde aktif bir özne olduklarını gösterir. Şemseddin b. Kürd, Mende Bey ve Felekeddîn Halîl Kürd gibi yüksek konumlarda görev alan şahsiyetlerden bahsettiği gibi Selçuklu ordusu içinde Kürtlerin ağırlığından da bahseder. Selçuklu tarihine dair bu kaynaklarda yer alan bu bilgiler, Menteşâ Bey'in de Selçuklu bünyesinde yer alan Kürtlerden birisi olduğunu ve bunun hiç de uzak bir ihtimal olamayacağını gösterir. Nitekim Cloud Chan de eserinde benzer görüşleri dile getirir.

Kanaatimizce Menteşâ'yı Kürt olarak kabul etmemizi gerektirecek bir başka neden ise onun ve ailesindeki bireylerin taşıdığı isimlerdir. Bilindiği gibi Menteşâ ismi Türkçe dil yapısına uygun bir sözcük olmadığı gibi Türk tarihinde bu adı taşıyan başka bir isim de pek yoktur. Hacı Bektaş-ı Veli'nin *Menteş* adında bir kardeşinden bahsediliyor olması ve bu isimden hareketle de Menteşâ'nın Türk olabileceği tezinin savunulması yersizdir. Çünkü Hacı Bektaş'ın Mevlânâ ve diğer birçok mutasavvuf şahsiyette olduğu gibi İran ve Afganistan bölgesinden gelmiş olma hasebiyle Türklük kimlikleri tartışmalıdır. Bunun yanında Şerefxan'ın tarihinden öğrendiğimiz kadarıyla Kürt soyluları arasında aynı adı taşıyan birden çok kimse bulunmaktadır. Menteşâ'nın dışında bu ailede bulunan Zervan, Kirman gibi isimler de Kürtçe telaffuza ve dil kurallarına daha uygun kelimelerdir ve Türk isimleri içinde bu isimlere rastlanılmamaktadır. Bu da bu ailenin Kürt olabileceği ihtimalini güçlendirir.

Son olarak da Anadolu'nun iç ve batı kısmının sadece Türklerden oluşmadığı, Moğol İstilası'nın yarattığı kaostan kaçan birçok milletin daha güvenli bulduğu Bizans sınırına yığılmış olmasıdır. Hem anonim Tevarih-i Al-i Osman'da geçen ve yukarıda verilen

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

bilgilerden hem de Yusuf Halaçoğlu'nun aşiretler üzerinde yaptığı çalışmalardan açıkça anlaşılacağı üzere Batı ve İç Anadolu'da yoğun bir Kürt nüfusu bulunmaktadır. Bu nüfus, günümüzde her ne kadar zaman içinde Türklerle kaynaşıp Kürt kimliğini yitirmişse de Osmanlı kaynakları, bu bölgedeki Kürtlerin uzun bir dönem kimliklerini koruduğunu göstermektedir. Sonuç olarak yukarıda verilen bütün bu bilgiler, Menteşâoğullarının Kürt olduğu ihtimalini güçlendirse de Şikârî'nin tartışmalara mahal vermeyecek şekilde onu Kürt olarak vermesi, onun Kürt olarak kabul edilmesi için yeterlidir. Onun Türklüğüne dair kaynakların verdiği bilgiler ise dayanaktan yoksun ve zorlama ihtimaller üzerine inşa edilmiş olup resmi tarih tezinin bir sonucudur.

KAYNAKÇA:

Agacanov, S.G. (2006). *Selçuklular* (çev. Ekber N. Necef& Ahmet R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Ahmed b. Mahmûd (1977). *Selçuk-nâme I-II* (hz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Kervan Kitapçılık.

Ahmed Eflâkî (1973). *Ariflerin Menkıbeleri I-II* (çev. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Hürriyet Yayınları.

Altın, K.-Kömürcü, E. (2021). "Beylikler Döneminin Anadolu'nun Türkleşmesine Katkıları", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 5(2), ss. 170-186.

Âşık Paşazâde (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi* (haz. Kemal Yavuz&Yekta Saraç). İstanbul: K Kitaplığı.

Bakır, A. (2008). *Yazıcızâde Alî'nin Selçuk-nâme İsimli Eserinin Edisyon Kritiği (Giriş - Metin – Dizin).* Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Cahen, C. (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (çev. Yıldız Moran). İstanbul: E Yayınları.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci (2004). *İbn Battûta Seyahatnamesi* (çev. A. Sait Aykut). İstanbul: Yapıkredi Yayınları.

Emecen, F.M. (2012). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Timaş Yayınları.

George Pachymérès (2009). *Bizanslı Gözüyle Türkler* (çev. İlcan Bihter Barlas). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

Giese F. (1992). *Anonim Tevârih-i Al-i Osman* (haz. Nihat Azamat). İstanbul: Marmara Üniv. Ed. Fak. Yayınları.

Gökmen, E. (2012). "XVIII. Yüzyılda Muğla'da Dinî Ve Sosyal Yapılar", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Bahar, 28, ss. 74-111.

Gökyay, O.Ş. (1988). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hadîdî (1993). *Tevârih-i Âl-i Osman* (hz. Necdet Öztürk). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Hammer, J. V. (2015). *Büyük Osmanlı Tarihi* (çev. Mehmet Ata, Vecdi Bürün, Refik Özdek). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

https://www.youtube.com/watch?v=8ILzJ394Qeo (Erişim Tarihi: 21.01.2023).

Kahraman, S. A.; Dağlı, Y. (2013). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Karadeniz, H. B. (2011). *Osmanlılar ile Anadolu Beylikleri Arasında Psikolojik Mücadele*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Koca, S. (2008). *Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü (Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı).* (ed. Zekerya Türkmen). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
Köprülü M.F. (2016). Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar (hz. Samet Alıç). *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15 (3) ss. 949-970.
Merçil, E. (2013). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
Nas, A. (2019). *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Tenkîhü't-Tevârih-i Mülûk" İsimli Eserinin Tahlili ve Metin Tenkidi.* Yayınlanmamış YL Tezi. Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi.
Sarıkaya, H. (2014). *T.T. 0008 Numaralı Tapu Tahrir Defteri'nin Transkripsiyonu ve Tahlili.* Yayınlanmamış YL Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.
Sümer, F. (2009). Anadolu Selçuklular. DİA C.36 s. 380-384. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
Şerefxanê Bidlisî (1971). *Şeref-nâme (Kürt Tarihi)*, (çev. M. Emin Bozarslan). İstanbu: Ant Yayınları.
Şeşen, R. (1995). Eyyûbîler. DİA C. 12. s. 20-31. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım -Mesalikü'l-Ebsar-* (çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
Şikârî (2005). *Karamannâme [Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi]* (hz. Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu). İstanbul: Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayınları.
Tufantoz, A. (2004). Mervanîler. DİA C. 29. s. 230-232. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
Turgut, V. (2017). "Menteşâ Bey'in İsmi, Menşe'i ve Menteşâoğulları'nın Vakıflarına Dair Osmanlı Araştırmaları", *The Journal of Ottoman Studies*, XLIX, ss. 25-55.
Uyar, M. (2012). *Moğol İstilası Döneminde Selçuklular. Selçuklu Tarihi* (ed. Refik Turan). Ankara: Grafiker Yayınları.
Wittek, P. (1986). *Menteşâ Beyliği -13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkikler-* (çev. O. Şaik Gökyay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Dipnot:

[1] احمد غازی بك ابن ابراهیم بك ابن ارخان بك ابن مسعود بك ابن منتشا بك ابن ابلستان بك ابن قربی بك

[2] Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=8ILzJ394Qeo (Erişim Tarihi: 21.01.2023)

Kurte:

Ber bi dawîya sedsala XIIIan da piştî lawazbûna zexta Moxolan a li ser Anatolîyayê di desthiladarîya li wê deverê da valahîyek derdikeve holê. Gelek miletên/unsurên dixwestin ku ji vê yekê sûd wergirin, ji bo ku rêvebirîya bajarên Antolîyayê bi dest bixin hereket kirine. Bi vê meqsedê wan Anatolîya kir qada şer û têkoşînê. Li gor teza fermî ya li ser dîroka Tirkan, di navenda vê têkoşînê da miletê tekan e Tirk in. Li gor salixvedanên çavkanîyên Tirkî, begên Tirkmen ên ku ji vê rewşê îstifade kirin, hin bi hin têkilîyên xwe yên bi Selçûqiyan ra birîn û serxwebûna xwe îlan kirin. Ji bo begligên ku li axa ku di bin hakimîyeta Selçûqiyan da hatîne avakirin, Begligên Anatolîyayê te gotin. Piranîya wan li cihên dûr û qeraxên deryayê ava bûne. Ji ber ku desthilatdarîya Selçûqiyan-Moxolan lê xurt bû, hejmara begligên ku li Anatolîya navîn gelek kêm e. Begliga Menteşâ jî yek ji wan begligan e ku ji vê valahîya desthilatî îstifade kirîye û begliga

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

xwe ava kirîye. Begliga ku di çaryeka dawîn a sedsala XIIIan da li Qaria Antîk (Mîlas, Muxla û derdora wê) hatîye avakirin li derdora 250 salî hikim kirîye. Bi gelemperî di wan çavkanîyan da, ku piştî dewra Cumhûrîyetê hatine nivîsîn, tê gotin ku ev beglig Tirk e û ji alîyê Tirkmenên ku piştî îstilaya Moxolan hatine Anatolîyayê ve hatîye avakirin. Lêbelê ji dîroknasên rojavayî Wittek û di serî da İsmail Hakkı Uzunçarşılı gelek dîroknasên Tirk, dîyar dikin ku meriv nikare gotine vebirî bibêje di heqê pêşîyên/bavikên Menteşa Beg da yê damezirînerê vê begligê ye ka gelo kî ne û ji kîjan binyadê ne. Wittek û Uzunçarşılı ji kîtabeya bi tarîxa 1391 a li ser kêlika Ehmed b. Xazîyê ji Begliga Menteşâ "Ehmed ibn Xazî ibn Îbrahîm ibn Orhan ibn Mes'ûd ibn Menteşâ ibn Ablîstan ibn Qarabey/Quru Bey" di heqê bav û kalên wî da hin şirove kirine. Li gor Wittek bapîrê herî mezin ê di dawîya kîtabeyê da "Qara" ye, lê Uzunçarşılı ev yek wekî "Kuru/Quru" xwendîye. Ev her du xwendin jî ji ber ku nivîs nayê xwendin, nîşan dide ku navê ku wekî pêşî/bavik hatîye destnîşankirin, ne teqez e. Wittek li ser vê yekê disekine, muhtemel e ku ew nav piştre li kîtabeyê hatibe zêdekirin. Ji ber ku navê Menteşe, berevajî belgeyên din bi tenê di vê kîtabeyê da heye, bi ya wî pêkan ku ev nav paşê lê hatibe îlavekirin. Lêbelê Şikarî di berhema xwe ya bi navê "Qaraman-name"yê da ya li ser dîroka Qaramanoxulları, di heqê esil û binyada Menteşeyê ku "Begliga Menteşeoxulları" navê xwe jê girtîye, agahîyên zelal dide. Li gor wî; Menteşâ, kurê Bahadir Beg e. Bahadir Beg jî beg û fermandakerî mezin ê Kurd e ku li Anatolîyayê bi Moxol û Tirkan ra mucadele kirîye û Qonya, Enqere û Sîwas xistîye bin hakimîyeta xwe. Di vê xebatê da dê di serî da ji berhema Şikarî ya bi navê "Qaraman-name", ji berhemên ku di vê mijarê da hatine nivîsîn li ser kesayet û şexsîyeta Menteşâ Begê ku damezirînerê Begliga Menteşâ ye bê rawestin, dê hewl bê dayîn ku di heqê Begliga Menteşâ û çalakîyên wê da û qadên ku lê belavbûne, agahî bê dayîn.

Bêjeyên Sereke: *Begligên Anatolîyayê, Begliga Menteşâ, Kurd, Şikarî.*

قضية منشأ وأصول إمارة مَنْتَشا

الملخص:

في نهاية القرن الثالث عشر تحركت العديد من العناصر التي أرادت الاستفادة من فراغ السلطة الناتج عن تقليص الضغط المغولي في الأناضول، للاستيلاء على مدن الأناضول، ولهذا الغرض قاموا بتحويل الأناضول إلى ميدان للنضال والمعركة. ووفقاً لتاريخ التركي الرسمي، فإن العنصر الوحيد الفاعل في قلب هذا الصراع كان هو الترك. وبحسب المصادر التركية، فإن أمراء التركمان، الذين استغلوا هذا الوضع، قطعوا علاقاتهم تدريجياً مع السلاجقة وأعلنوا استقلالهم. وتسمى هذه الإمارات التي نشأت في الأراضي الواقعة تحت سيطرة سلاجقة الأناضول: بالإمارات الأناضولية. وقد تم تأسيس معظمهم في المناطق الهامشية والساحلية. عدد الإمارات التي تم تأسيسها في وسط الأناضول، حيث تظهر الإدارة السلجوقية المغولية بقوة أكبر، قليل جدًا. ومن الإمارات التي استفادت من هذا الفراغ: إمارة بني منتشا (Menteşaoğulları)، فتأسست في الربع الأخير من القرن الثالث عشر في منطقة كاريا القديمة (ميلاس وموغلا وضواحيها) وحكمت ما يقرب من مأتين وخمسين عامًا. وفي المصادر المكتوبة بعد تأسيس الجمهورية التركية، بشكل عام يذكر إن هذه الإمارة كانت تركية وأن شأها التركمان الذين قدموا إلى الأناضول بعد الغزو المغولي. ومع ذلك، فإن المؤرخ الغربي بول ويتيك (Wittek) والعديد من المؤرخين الأتراك بما فيهم إسماعيل حقي أوزونتشارشيلي (Uzunçarşılı)، يقولون إنه لا يمكن الجزم بالقول عن أسلاف وأصول منتشا بك، مؤسس هذه الإمارة.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

علق ويتيك و أوزونتشارشيلي، بناءً على النقش الموجود على قبر غازي أحمد، من أمراء بني منتشا بتاريخ ١٣٩١ "أحمد غازي بن إبراهيم بن أورهان بن مسعود بن منتشا بن عبد الله بن قربي / قورو بي". ووفقًا لـ ويتيك، فإن الجد الأعلى الموجود في نهاية النقش هو "قره" ، بينما فضل أوزونتشارشيلي قراءة هذا الاسم على أنه "قورو". تظهر كلتا القرائتان أن الاسم الذي تم تحديده على أنه الجد الأعلى غير مجزوم به بسبب عدم القدرة على قراءة النقش. يعزو ويتيك هذا الاختلاف إلى احتمال إضافة هذا الاسم إلى النقش لاحقًا. ويقول إنه ربما تمت إضافة الاسم لاحقًا، لأن اسم منتشا موجود فقط في نقش واحد وليس في وثائق أخرى. ومع ذلك، يعطي شكاري (Şikârî) معلومات واضحة عن أصل منتشا، الذي أعطى اسمه لإمارة بني منتشا، في كتابه المسمى قرمان نامه (Karaman-nâme) المتعلق بتاريخ إمارة بني قرمان (Karamanoğulları). وفقا لـ شكاري فإن منتشا هو ابن بهادر بك. وبهادير بك هو قائد وأمير كردي مهم قاتل ضد المغول والأتراك في الأناضول واستولى على قونية وأنقرة وسيواس.

في هذه الدراسة، سيتم التأكيد على هوية منتشا بك، مؤسس إمارة منتشا، بناءً على الدراسات المتاحة حول هذا الموضوع، لا سيما الكتاب المسمى قرمان نامه لـ شكاري، و سيتم تقديم معلومات حول إمارة منتشا. وأنشطتها ومناطق توسعها.

الكلمات المفتاحية: *إمارات الأناضول، إمارة بني منتشا، الأكراد، شكاري.*

Abstract:

Towards the end of the 13th century, many forces that wanted to take advantage of the authority vacuum, created as a result of the weakening of Mongolian pressure in Anatolia, took action to seize the administration of the cities in Anatolia, and for this purpose, they turned Anatolia into a field of struggle. According to the official Turkish history thesis, the only element in the center of this struggle is the Turks. According to the Turkish sources, the Turkmen lords, who took advantage of this situation, gradually cut off their relations with the Seljuks and declared their independence. These principalities, which were established in the lands under the domination of the Anatolian Seljuks, are called Anatolian principalities. Most of them were formed in the edges and coastal areas. The number of principalities established in Central Anatolia, where the Seljuk-Mongol administration appears more strongly, is very few. In the last quarter of the 13th century, the Menteshes, which was established in the ancient Caria (Milas, Muğla and its surroundings) region and ruled for approximately 250 years, is one of the principalities established by taking advantage of this authority gap. In general, in the sources written after the Republic, it is stated that this principality was Turkish and was founded by the Turkmens who came to Anatolia after the Mongolian Invasion. However, many Turkish historians, including Western historians Paul Wittek and İsmail Hakkı Uzunçarşılı, state that nothing definite can be said about the ancestors and origins of Menteshe Beg, the founder of this principality. Wittek and Uzunçarşılı commented on the inscription of Ahmed Gazi, one of Menteşaoğulları, dated 1391, based on the inscription "Ahmed Gazi ibn İbrahim ibn Orhan ibn Mesud ibn Menteşe ibn Ablistan ibn Karabey/Kuru Bey". According to Wittek, the upper ancestor at the end of the inscription was "Black", while Uzunçarşılı preferred to read this name as "Dry". Both of these readings show that the name determined as the parent ancestor is not definite due to the inability to read the inscription. Wittek attributes this difference to the

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

possibility that this name may have been added to the inscription later. He mentions that the name may have been added later, as the name Menteshe was found only in one inscription and not in other documents. However, Şikarî gives clear information about the origin of Menteshe, who gave his name to the Menteshes in his work named Karaman-nâme, in which he deals with the history of Karamanids. According to him, Menteshe is the son of Bahadır Beg. Bahadır Beg, on the other hand, is an important Kurdish commander and beg who fought against the Mongols and Turks in Anatolia and captured Konya, Ankara and Sivas. In this study, the identity of Menteshe Beg, the founder of the Menteshes, will be emphasized, based on the works written on the subject, especially the work named Karaman-nâme written by Şikari, and information will be given about the Menteshes and its activities and expansion areas.

هەوالنامەی کتێب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

1071 ŞERÊ MELEZGIRT Û ROLA KURDAN

Abdulkerim BATMAZ
Zakho Üniversitesi- İnsani Bilimler Fakültesi- Türk Dili Bölümü- Kürdistan Bölgesel Hükümeti/Irak

Kurte:

Dîrok zanisteke ku lêkolînê liser rabirdûyê dike da ku dema îroyîn şîrove bîke siberojan ronî bike. Dîrok ji bo jiyan, rewşên sosyo-ekonomîk, çand û tekîliyên mîrovên serdemên berê tev wext û cîh diyar bike lêkolînê pêk tîn. Di dîrokê de ti netewe tine ku paşeroja xwe arasteyî rabirdûya xwe bike.

Ji bo miletekî felaketa herî mezin ev e ku dîroka wî ji aliyê kesên din ve bê nivîsandin. Ev tespît pir watedar e û gelê Kurd eleqedar dike. Ji ber vê yekê Kurd tevî hemû zehmetiyan, dema dest bi nivîsandina dîroka xwe bikin, dikarin xwe bigihînin rastiyên berê.

Şerê Melezgirtê tevî 950 sal di ser re derbas bûye hêji dibe mijarê niqaş û polemîkên cuda. Ji hêla gelek dîroknasan ve wekî destpêka hilweşîna demdirêj aîmparatoriya Bîzansê tê pejirandin. Ev şer di heman demê de bû sedema Seferên Xaçperestan ji. Şerê Melezgirtê hem ji bo alema Îslamê, û ji bo Ewropî hem jî, ji bo Kurd û Tirkan xwedî cihekî girîng e. Ji ber vê yekê şerê Melezgirtê di navbera dû gelên cuda an dû neteweyên cuda de derneketiye. Gotûbêja li ser hebûna Kurdan li şerê Melezgirtê li dora çend pirs û şîroveyên ku ji bersivên ku ji wan re hatine dayîn dizîvire. Gelo di şerê Melezgirtê de Kurd di nava artêşa Selçûqiyan de hebûn? Hejmara wan çend bûn? Aya beşek ji artêşa Selçûqiyan pêk dianîn? Gelo di şerê Melezgirtê de Kurd û Tirk bi hev re biser ketin? Taktîkên şer ên Siltan Alparslan û Romanos Diogenis çi ne?

Dema ku em li van hemû pirsan dinêrin, em nikarin bigihîjin belgeyên orîjînal û objektîf ên derbarê şerê Melezgirtê de. Ji bo ku sedem û encamên wî şerî baş bên fêmkirin, pêwîste serpêhatiya guherîna herêmê ya demeke dirêj were analîzkirin.

Peyvên Sereke: *Şerê Melezgirtê, Kurd, Siltan Alparslan, Romanos Diogenis.*

Destpêk:

Wek ku tê zanîn; ji bo miletek felaketa herî mezin, nivîsandina dîroka wî ya bi destê dijmina bê nivîsandin. Ew tespît pir watedar e û rastîya Kurda eleqedar dike. Ji ber wê yekê Kurd bixwe dest bavêje dîroka xwe binîvîse, bi serê xwe pir girîng e.

Şerê Melezgirtê her çend ji hêla dîroknasên Rojhilata Navîn û dîroknasên nûjen ve hindik tê zanîn jî, şer li ser gir û çiyayên Başûr û rojhilata Melezgirtê pêk hatîye. Ev şerê dîrokî li deştâ Melezgirtê li qiraxê çemê Miradê di navbera Romanos Diogenis û Siltan Alparslan çêbûye.

Bê guman di navbera Cîhana Bîzans û Cîhana Îslamê de encamên mezin derxistin holê. Ew yek ji têkiliyên dîrokî yên herî girîng e ku çêbûye. Ji ber vê yekê Şerê Melezgirtê; dîroka Bîzansî, Kurd, Tirk, Ermenî, Gurcî, Ereb, Faris, Selçûkî, Ûz, Peçeneg û Slav hwd, bala hemû dîroknas û zimannasên ku pê re eleqedar in kişandiye ser xwe.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Armanca wî şerî, ji bo Tirkan hem vekirina dergehê Anatolya bû, hem jî ji bo rawestandina Împaratorê Bîzansê bû. Her dîsa armanca sefera Romanos Diogenis ew bû da ji Melezgir û Xelatê heta Rey û Hemedanê erdên cîhana Îslamê dagîr bike. Li cebheya pêşîn jî erdên Kurda hebû. Erdên Kurda, ji yên nav dewletên Şeddadî, Rewadî û Merwaniyan de bû. Ger Împarator Romanos Diogenis bi serketaya ev her sê dewlet jî wê têketana bin desthilatdarîya Romayê.

Sala 1071'ê, salekî ku berjewendiyên dû dewletên mezin yên Rojhilata Navîn li hev ketin. Ev dewlet Împaratoriya Bîzans û Dewleta Selçûqiyan bûn. Di sala 1071'an de, Împaratorîya Bîzansê li dijî dewleta Selçûqiyan a Mezin dest bi amedekarîya şer kir. Romanos Diogenis hema hema hemî xezîneya dewletê ji bo afirandina artêşek mezin bikar anî. Her çend di çavkaniyan de hejmarên cuda li ser hejmara vê artêşê hatine dayîn jî, Dîrokzanên Îslamê yên wê demê îddîa dikin ku hejmara artêşa Romayê ji 200 hezar kesan pêk dihat. Hejmara artêşa Siltan Alparslan di navbera 14-20 hezar kesan de bû. Tê gotin ku hemî siwar bûn. Ji van, şeş hezar kes yên yekîneya taybet a Siltan bûn, yên din jî leşkerên dewleta Şeddadî, Rewadî û Merwanî û beşek ji gelên misilman ên nav van dewletan bûn (Strabo, 1993: 29).

Ji ber wê yekî lêçûnên seferê jî hat zêdekirin, diyar bû ku têkçûneke muhtemel dê derbeyeke mezin a aborî li Bîzansê bide. Di her rewşê de, armanca herî mezin ya Romanos Diogenis, ew bû ku Tirkan bi tevahî ji Anatolyayê derxîne (Strategikon, 2010: 29). Ji bo vê armancê her tişt xistiye xeterê.

Ji aliyê din ve Siltan Alparslan bal kişand ser aloziyên li Xîlafeta Fatimîyan a Misrê.Di serdema Xelîfe El-Mustensir de ji ber lawazbûna xezîneya dewletê desthilatdariyê, di navbera walî, fermandar û emîrên wezîr de şer derket. Nasırü'd-devle, piştî ku Sûdaniyên ku ji bo Dewleta Fatimîyan tehdîd bûn ji holê rakir, dema ku hêzek cidî li hember wî nemabû, çavê xwe berda xelîfetiyê. Ji bo vê yekê biryar da ku ji Siltan Alparslan ku dijminatiya wî bi Dewleta Fatimîyan re hebû alîkariyê bixwaze. (Tufantoz, 2004: 231). Weke ku tê dîtin, pêşketinên ku di sala 1071'an de bêyî ku haya wan jê hebe, van her sê dewletên mezin (Împaratoriya Bîzans û Dewleta Selçûqiyan û Fatimî) ber bi qedera xwe didan (İbn-i Adim, 1976: 380).

Xaka Kurdistanê xwedî erdnîgariyeke ku di çarçoveya xwe de bi gelek çandan re li ber xwe daye û di pêvajoya dîrokî de mazûvaniya gelek netewe, ol û dewletan kiriye. Bi rastî rûmeta gelek miletan li Kurdistanê ket nav rûmeta gelek miletan, lê rûmeta gelek miletan hat veşartin.

Mixabin di dîrokê de îro jî, li hember emperyalîstan, gelek kes alîkarîya ku Kurdan daye Tirkan û bûyerên dîrokê paşguh dike û hebûna Kurdan jî înkar dike. Ev rewş Kurdên dilsoz pir diêşîne. Me dem bi dem dît û şahidî kir; dema ku dîroknas an jî zanistek Kurd, bi hestên herî samîmî bibêje; "Kurd hene, ez Kurd im" li beramberî wî tevgerên cudaxwaz xwe dîyar dikin dibêjin "Kurd tine ne, ev Tirkên çiyayî ne". Di aslê xwe de kesên ku bi vî rengî dihizirin û li ser Kurdan serdest in armanca wan ew e ku; feraseta netewe di nav Kurdan de belav nekin û wan ji netew-dewlet dûr bixin. Tirk, miletekî ji Asyaya Navîne. Li aliyê din Kurd jî bi eslê xwe miletê Mezrabotan, ango Mezobotamya ne. Pêvajoyên Îslamiyetê yên her du gelan ji hev cuda bin jî, ya herî eşkere û hevpar taybetmendiya wan ew e ku misilman in. Di wê demê de Dewleta Ebbasîyan li alema Îslamê desthilatdar bû. Nûnertiya dewletê dikir. Lêbelê sedsalê XI. Dewleta Ebbasiyan qels bû û di erdnîgariya Îslamê de devletên bi navê Tevaif'ül-Muluk hat avakirin. Valahiya

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

siyasî ji Dewleta Ebbasî û qada olî bi giranî ji aliyê Bûweyîyên Şîe ve hatibû dagirtin. Dewletên Kurdan li Îran, Azerbaycan, Bakûrê Iraqê û Rojhilatê Anatolyayê serdest bû. Bûweyîyên Şîe li Îran û Iraqê bûne hêzeke siyasî ya sereke, gelek dewlet, mîrek û xanedanên Kurdan xwe we girêdabû. (Bidlîsî, 2006: 18).

Dema ku Selçûkî hatin Îranê û bi gelê Kurd re ketin têkilîyê, xanedan û waliyên Kurda li Îran û Azerbaycanê ji aliyê dînî ve girêdayî Bûweyiyên Şîe bûn. Hesneveyh, Revadî, Şeddadî û Merwanî di demê Siltan Tugrul de çend têkilîyên wan hebûn. Di dema Siltan Alparslan de, Kurd jî bi Selçûqiyan re li Şerê Melezgirtê bi Bîzansiyan re şer kirin. Di nav xanedanên Kurdan de ya herî bibandor û li Anatolyayê ava bûye, Merwanî ne. Merwanî beriya Selçûqiyan bi qasî şêst salan li Farqînê û Anatoliyê dijîyan. (Müstevfi, 1919: 34, 54, 78, 87, 100, 107).

1.1 Kurd û Selçûkî:

Kurd bi eslê xwe yek ji gelên xwecihîyên/otoktonên Rojhilata Navîn in. Lê mixabin agahiyên li ser Kurdan wek; dîrok, erdnîgarî, pêkhateya etnîkî û çandî kêm in. Rastiya hin agahiyên derbarê Kurdan de cihê nakokiyê ye. (Bidlîsî, 2006: 32).

Erdnîgar û nivîskarên Îslamî, di berhemên xwe yên li ser Kurdan de nivîsîne û agahî dane û xebat kirine ew in: Ebdullah b. Hurdezbih, Vazih El-Yaqubî, Omer Ibn Rusteh, Ibn Fakih el-Hemedanî, Huseyin el-Mesûdî, Îstehrî el-Farisî, Elî Îbnî Hevkel, Ehmed el-Mukeddesî, Mihemed El-Bekrî, Îdrîs el-Îdrîsî, Yakût el-Hemewî, Zekeriya Kazwînî û Îbnî Se'd el-Mexrîbî. (Ezrak, 1990: 73, 74).

Nivîskarên dîroka Îslamî ku di berhemên xwede li ser Kurdan xwedî agahî û pirtûkên wan hene ji ev in: Dîroka Tabarî Belazûrî, Fütûh ül-Büldan û Ensâb ve'l-Eşraf, Ebû Henîfe Dineverî, Ehbar el-Tîval, Îmam Zehebî, Tarih'il-Îslam, Câhiz, Kitab'et-Tajfî Ehlak el-Muluk, Îbn-î Miskeveyh, Tecarib'el-Ümem, İbnü'l-Ezrak, Dîroka Amed û Meyyafarqin, Îbnû'l- Esîr, el-Kamil, fit-Dîrok, Hafiz Îsfehanî, Ehbar-î İsfehan, Mutehhar Tahir el-Makdîsî, el- Bed-i ve't Tarih, İbn-i Kathir, el-Bidaye ven-Nihâye, Kemâleddin İbn-i Adim, Buğye et-Taleb fî Dîroka Haleb û İbn-i Xaldun dîroka wî Îbnî Xeldûn Muqaddîme. (Esîr, 1987: 36, 65. Miskeveyh, 1916: 106).

Di serdema Dewleta Ebbasîyan de Tirk û Kurdên misilman bi hev re dijiyan. Kurd li herêmên gundewarî yên bajaran dijîyan û cotkarî dikirin. Tirk di dewleta Ebasiyan de bûne leşker û cerdevanên artêşa xîlafetêbûn. Kurdan dema ku li dijî Dewleta Ebbasîya serî hildan, fermandarên Tirk carinan serhildana Kurdan ditepisandin. Wek mînak serhildana Kurdan ya Cibal û Faris, Vasıf el-Turki tepisand. (Esîr, 1987: 1218). Di navbera her dû miletan de dem bi dem hin pirsgirêk derketin. Dewleta Ebbasî gelek caran ketîye nevbera şerrê van her dû gelan.

Kurd beriya ku bi Selçûqiyan re rû bi rû bibin, di dewleta Xeznewî de leşker bûn. Mehmûdê Xeznî hêza leşkerî ya Kurdan li dijî Qerexaniyan (Karahanlı) bikar anî bû. Artêşa Xeznewî ya ku li dijî Selçûqiyan şer dikir, ji siwarên Kurd û Ereb pêk dihat. (Beyhâkî, 1982: 663, 664). Di nava artêşa dewleta Xeznewî de Kurd, Ereb, Faris û Daylemî hebûn. Artêşa Xeznewî ji Tirk, Sîstanî, Hîndû, Tacîk, Kurd û Ereb an pêk dihat. (Grigorevich, 2006: 69).

Dema ku Oxûzên pêşengên Selçûqiyan hatin bajarê Reyê, Waliyê Xeznewiyan Taş Ferraş bi 3000 siwarên ku Kurd jî di navde bûn, wan pêşwazî kir. (Köymen, 1993: 65).

Artêşa Selçûqiyan jî ji neteweyên curbicûr pêk dihat. Bingeha artêşê, Tirk û endamên eşîra Tirkmenan bûn. Paşê Kurd, Ereb, Ermen, Daylam, Faris û miletên din

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

hebûn. Tirkan û Tirkmenan hêmana sereke ya artêşê bûn, piştre hêza Artêşê Kurd û Memlûkîyan pêk dihat. (Sallabî, 2007: 349).

Dewleta Ebbasî dewletekî konfederal bû ku ji emîrîyên cuda yên ku li gor qanûnên Îslamî li hemberî hev xwedan maf û berpirsiyarî bûn pêk dihat. Her dewletekê (emîrîyekê) li ser navê xelîfe û siltanê ku wî ew naskiribû xutbe dida xwendin, baca siltan û xelîfe cuda cuda dida û esker dişand şer. (Ezrak, 1992: 112). Di destpêkê de Xelîfeyê Ebbasî hem serokê dînî hem jî yê serokê sîyasî yê alema Îslamê bû. Emîriyên Îslamê (dewletên misilman) jî ew nas dikirin. Lê piştî Xelîfe Harûn Reşîd, li navendê şerên dijayetiyên navxweyîn û reqabetê(minafeseyê) desthilatê destpêkir, ji sedsalên 9-10a û pê ve desthilatên dînî û sîyasî ji hev cûda bûn. (Esîr, 1987: 1218).

Xanedaniya Bûweyîyan li Bexdayê desthilata sîyasî bi dest xist. Li cîhana Îslamê di xutbeyan de ji bilî navê xelîfe, navê serokê Bûweyîyan jî hat xwendin. Kî li Bexdayê desthilatdar bûya xelîfeyan digot navê wî di xutbeyan de hildin, bacê û esker bidin wî. Wek dewletên din yên misilman dewletên Kurdan jî ev dikirin. (Mercîl, 1992: 415).

Ji destpêka sedsala 11a û we Oxuzî/Selçûqî ji Asyaya Navîn ji Xorasanê, ber bi Buweyîyan hatin dest bi şerê li ser desthilata Bexdayê kirin. Xelîfe ji desthilata Buweyîyên şîe yên ser Bexdayê tengav bibû, piştgiriya Tuxrul Begê Selçûqî yê Sunne kir. Di encamê de Tuxrul Buweyî şikandin û bû desthilatdarê sîyasî yê Bexdayê. (Ezrak, 1992: 146).

Piraniya Selçûqiyan û Oxûzîyan li Maveraünnehirê çûn cem Îbrahîm Yinal, li ser vê yekê Îbrahîm Yinal ji wan re got: ‘‘Hûn li vir bimînin û Welatê min ji di tengasiyê de ye, ji ber ku hûn li vir pêdiviyên xwe pêk tînin. Ji bo min tişta ku hûn dikarin bikin ew e ku hûn biçin li dijî Yewnaniyan (Rûm) şer bikin û di rêya Xwedê de cîhadê bikin.

Ji ber vê yekê hûn dê ganîmet bistînin, di karên ku hûn ê bikin de ez dê li ser şopa we bim, ez ê alîkariya we bikim.’’ (Esîr, 1987: 415). Oxûzîyan vê pêşniyarêyê qebûl kirin û bi rê ketin. Îbrahim Yinal biqasî ku Misilman wek hedef nîşan neda bû jî, Oxûzan misilman ji kirin hedef. Oxûzîyan berê êrîşên xwe dan rojhilat û li ser Îranê re xwe gihandin Azerbaycanê. Mîrê Azerbaycanê Vehsûzan bi Oxûziyan re bû alîkar û bi wan re xizimtî kir. Lê belê Oxûzên bi pêşengiya Toros, Goktaş û Mansûr li herêmê di sala 1037-1038’an de ketin naw bajêr, mizgeft şewitandin û gel qetil kirin, gelek kes kuştin. Her wiha gelek ji Kurdên Hezbaniyê jî hatin kuştin. Pirsgirêk û tevlihevî zêde bû. Kurd û xelkê bajêr dema felaketa ku hatiye serê wan dîtin, xwestin pêşî li xerabiyên Oxûzîyan bigirin. Ji bo aştî û tifaqê hewl dan. Li herêmê li dijî Oxûziyan tifaqek hat avakirin. Li ser vê yekê Oxûzî bûn dû parçe û ji herêmê derketin. Ê derketin piştxwe re bajarê Hemedan û Rey şewitandin û talan kirin.(Gregory, 1999: 295).

Di sala 1041’ê de Oxûz dest bi dagirkirina ser axa Kurda kirin. Nasruddewle Ahmet li ser komkujî û qetlîamên ku ji aliyê Oxûzan ve hate kirin bi nameyek ji Siltan Tûxrûl re nivîsand. Nasruddewle li Diyarbekrê Emîrê dewleta Merwanîyan bû. Siltan Tûxrûl bersiva nameyê da û jê re got: ‘’Min bihîstiye ku leşkerê min hatine bajarê we. Dilfireh tû emîrekî dewleta xwe yî; mal û milk bide leşkerê min, pereyên bide wan û li hember kafiran (Bîzansiyan) divê hûn ji alîkarî leşkerên min werbigirin. Ji ber ku armanca wan axa Ermeniyan e.’’ (Turan, 2012: 113). Emîrê dewleta Merwanîyan Nasruddewle ev yek qebûl nekir. Di sala 1043’an de Tûxrûl Beg di bin fermandariya du fermandaran xwe de 10 hezar leşker bi siwaran pêk dihat, şand Diyarbekir û wek mîrîtî da wan her dû fermandarên xwe. Fermandarên bi navê Boxa û Anasioxlu êrîşê gelên li vir kirin û

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Dîyarbekîr talan kiri duran berê xwe dan Farqînê. Li ser vê yekê deriyên bajêr hate girtin û di navbera her dû aliyan de lihevhatin çêbû.

Emîrê dewleta Merwanîyan Nasruddevle ji wan re 50 hezar zêr pêşkêş kir û ji wan xwest ku ji axa wî derkevin, lê ew wî çendî qebûl ne kirin. Paşê di navbera emîr û her dû fermandaran de şer derket. Li ser vê yekê, Nasruddevle êrîşî wan kir, gelek kes kuştin, hinek ji wan girtin û her tiştê wan wek xenîmet dest xistin. (Ezrak, 1992: 152, 153).

Ji sala 1043'an Îbrahîm Yinal, bi leşkerê xwe we, heta Hemedan û Îsfexanê û di nav sê salan de heta beravên Dîcleyê warê Kurdan bi dest xistin. Paşê Yinal, herêma Geylan bindest kir. Paşê derbasî çemê Arasê bû, kete Arran, Gurcistan û Ermenîstanê, bi wî rengî beşek mezin ji herêma Kurdan ketibû destê Selçûqiyan. (Sevgen, 1982: 17).

Ji aliyekî ve Selçûqiyan erdnîgariya Îslamê xistin bin desthilatdariya xwe. Ji aliyê din ve li hemberî Xiristiyanan Kafkasya û Anatolya jî dagir kirin. Serkeftina herî girîng a Selçûqiyan li hember Bîzansê di serkeftina Şerê Pasinê bû. Piştî serkeftina Hesen Kalê (Pasin 18 Îlon 1048), Împaratorê Bîzansê Kostantinosê IX. bi rêya Merwanîyan ji Siltan Tuxrul daxwazê aşîtîyê kir. Piştî serkeftinê Împeratorê Bîzansê, Siltan Tuxrul bi dû qasidan re diyariyên hêja şandin. Qasid li cem Merwanîyan sekinîn, lê ji ber ku Merwanî bi Selçûqiyan re nav têkoşîneke de bûn, Qasid diyariyên wan li cem xwe hişt û ewlehiya rêyan ji xwe re gerîya. (Cevzî, 2011: 35).

Dîroknasê Tirk Osman Turan dibêje ku, navbera Selçûqî û Împaratoriya Bîzansê bi rêya Emîrê Merwanî Nasruddevle li Diyarbekirê, bingeha însiyatîfa aşîtiyê ava kir. Tuxrul Beg daxwaza wi aşîtîyê qebûl kir. Qasidê Bîzans G. Dross, li gel zelamê Nesruddevle, Şêx el-Îslam Ebû Ebdullah b. Merwan re çû paytexta Selçûqîyan, diyariyên bi nirx û nirxek nedîtî împarator ji siltan re şand. (Turan, 2012: 124).

Di sala 1048'an de têkiliyên navbera eşîrên Hemîdî û Hîzbaniyan xirab dibin. Siltan Tuxrul di sala 1049'an de ji Melîk Nasruddevle Ehmed xwest ku bi navê Siltan Tuxrul xutbeyên înê bixwîne û li seranserê welêt belav bike. Melîk Nasruddevle ev daxwaz qebûl kir û fermana bicihanîna daxwazê da. Piştî vê bûyerê, dû têkiliyên baş di navbera her dû dewletan de çêbû. Nasruddewle Ehmed ji bo piştgiriya Siltan leşker şand û Siltan jî gelek diyariyên hêja dan Melîk Nasruddevle Ehmed. (Zekî Beg, 2011: 500).

Tuxrul Beg di sala 1054-1055 de çû Azerbaycanê û Tebrîzê. Li wir ji Mîrê bajêr Ebû Mensûr Vehsuzan b. Mihemed er-Rewadî li ser navê Tuxrul Beg xutbeyek da û ji bo razîbûna wî diyarî şand. Tuxrul Beg rêvebiriya herêmê da wî. Dûre Tuxrul Beg berê xwe da Melezgirt, ew der bin hekîmîyeta Romayiyan bû. Bajar dorpeç kir û gel di rewşeke dijwar de hîşt, li derdora bajar talan û wêran kir. Melezgirt bajarekî qelebalix bû. Di vê navberê de li Amedê Melîk Nasruddevle b. Mervan gelek diyarî û leşker da Tuxrul Beg. Nasruddevle ber serê xwe li ber Tuxrul Beg tewandibû û li ser navê wî xutbe dabû xwendin. (Gregory, 1999: 304).

Di destpêka sala 1054'an de Tuxrul Beg çû Tebrîzê. Ji xanedana Rewadî Emîrê Kurd Ebû Mensûr Vahsûdan Şadadî ên ku li Genceyê desthilatdar bûn wan îtaeta bi şertê dayîna bacên salane yên Abdulesvar qebûl kir. Emîrê Merwanî Nasruddevle jî bi alikariya leşker û kelûpelan beşdarî Şerê Melezgirtê bû. (Turan, 2012: 126).Di sala 1055an de Tuxrul Beg dikeve Bexdayê û parastina xîlafeta Îslamiyet û Ebbasiyan dike. Ev rewş bû sedem ku xurtbûna Selçûqîyan ya siyasî û olî û qada serweriya xwe li cîhanê berfireh kir. (Xeldûn, 1971: 491).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Bûweyîyê Şîe, piştgiriya leşkerî ya herî girîng ji KIurdan digirt. Selçûqiyan dema ku bi Buweyîyê Şîa re dest bi têkoşînê kirin, bi Merwaniyan re bûn dijmin. Melîk Nasruddevle Ehmed gûh neda Selçûqîyan û alîkariya Bûveyîyên Şîe kir. Bûweyîyê Şîe dema wî şerî wenda kir Siltan Tuxrul û Merwanî bûn dijminên hev. Ji ber vê yekê, Siltan Tuxrul, tevî her tiştî wekî tedbîr hate herêmên axa Diyarbekirê yên di bin desthilatdariya Merwanî yan de, navenda leşkerî ava kirin (17-18 Tebax 1057). (Cevzî, 2011: 26, 33).

Melîk Nasruddevle Ehmed dema ku di şerê Selçûqiyan û Bûveyîyên Şîe de bi ser ne ketin, diyariyên giranbiha ji xanima Tuxrul, Xatûn Siltan re şand û alîkarî ji Xatun Siltan xwest ku zirarê nebîne û jê re got: "Ez û hemwelatiyên xwe ditirsin. Min ji tirsa piştgirî da Bûveyên Şîe. Ez kalekî heftê salî me. Tu mebest û armanceke min a din nîne ji bilî parastina bajarê xwe.'' Xatun ev xeber pêşkêşî Siltan kir. Li ser vê yekê Siltan ji jina xwe Hatûn re got: "Wî du qaside min xistine zindanê, alîkariya dijminên me kir. Ez ji nêz ve fêr bûm ku li der û dora leşkeran kom dikin û li hemberî me tedbîran digirin. Bi rastî hemû kirinên wî sûcekî ku nayê efûkirin e'' (Cevzî, 2011: 36).

Meraq dikim ev gotin çiqas rast in, we ji kîjan bûyerên dîrokî tiştekî wiha bihîstiye? Lê mixabin dema ku qala Kurdan tê kirin, li ser her tiştî neheqî tê kirin û dikarin derewan jî bikin. Her wiha gelek dîroknasên Tirk dema Şerê Melezgirtê dinivîsin qet behsa Kurda nakin. Heger yekî li ser Kurdan tiştek binivîse jî bi wî şiklî hewcedariya jina Siltan dikin û bêqîmet nîşan didin.

Beşek ji hêzên Selçûqiyan berê xwe dan Farqînê û bajar talan kirin. Merwaniyan qasidê taybet ji Îbrahîm Yinal re şand û jê alîkarî xwest. Di vê navberê de bîst leşkerên Oxûzîyan kete Farqînê keşîşxaneya Nasranîya ku çar sed keşîş li têde bûn û sed û bîstê wan keşîşan kuştin. Paşê yên ku sax mabûn, bi berdêla zêr û zîv ve hatin berdan. Merwanîyan sefîr şandin ba Siltan, lê Siltan heqaret li wan sefîran kir. Piştre Merwaniyan 100 hezar dînar şandin. Siltan jî bi wî re aşîtî qebul kir. Siltan Tûxrûl ji ber alîkariya Merwanîyan a ji bûna Bûveyîyên Şîe re bajar di bin kontrol û çavdêriyeke tund de hişt. (Cevzî, 2011: 37, 38, 39). Şeref Xan û dîroknasên Bîzansî ji dîroknasên Tirkan cuda li têkiliyên Selçûqiyan û Merwanîyan dinêre. Ew îdia dikin ku Merwanî bi dilxwazî bi Selçûqiyan ve hatine girêdan. Melîk Nasruddevle Ehmed qasidek şand ba Siltan Tuxrul û îtaet û dilsoziya xwe jê re pêşkêş kir. (Gregory, 1999: 310).

Di sala 1060'î de Emîrê Farqînê û Diyarbekirê, Ehmed b. Merwan Ebû Nasr El-Kurdî di heştê saliya xwe de wefat kirî. Nasruddevle Ehmed, pêncî û dû sal fermandariya Merwaniyan kir. Di dema xwe de tû kes bi qasî miletê wî dewlemend nebû û tû hukimdar wek wî temendirej nejiyabû. Herêma ku lê serdest bû bibû navenda zanist, çand û bazirganiyê. (Bidlîsî, 2006: 35).

Di serdema Tuxrul û Çaxrî Beg de avakirina Dewleta Selçûqiyan hate temam kirin û siltanîya dewletê bi Siltan Alparslan re dest pê kir. Siltan welatê xwe ji alîyên siyasî we aram kir û paşê artêşa xwe xurt kir. Piranî leşkerên Artêşa Siltan Alparslan ji Memlûkan pêk dihat. Leşkerên artêşê ji profesyonelên yên Tirk, Kurd, Îranî, Ereb, Ermenî û gelên din pêk dihat. (Zekî Beg, 2011: 506).

Thomas Ripper ku ji Mîrhond çavkanî girtiye hin zanyariyan parve dike. Li gor vê Alparslan bi artêşa xwe re meyhên Hezîran-Tîrmehê sala 1066'an de ber bi Nîşabûrê ve diçe. Di nav wan de Emîrê Merwanî û gelek kesên ji qesra wî jî hebûn ku meha Remezanê bi siltan re derbas bikin. Di destpêka meha Şewalê de Siltan berîya Cejna Remezanê 12

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

hezar mîr û kesayetên din ên berpirsiyarên welatê xwe wergirtin. Siltan serweteke mezin diyarî wan kesan kir. (Grigorevich, 2006: 172).

1.2 Serdema Siltan Alparslan (1063-1072):

Alparslan ku navê wî Muhammed bin Davud Çaxrî ye, Siltanê dûyemîn ê Dewleta Mezin a Selçûqiyan e. Serfermandar û mîrekî leşkerî ye ku arasteyî hatina Tirkan ji Asya Navîn bo Kurdistanê kir. Damezrînerên dewleta Selçûqiyan a Mezin, Kurê waliyê Xorasanê Çaxrî Beg, û biraziyê Siltanê Selçûqî Tuxrul Beg e.(Ripper, 2012: 236, 237). Di dema damezrandina dewletê de di nav şert û mercên dijwar de mezin bû. Di destpêka xortaniya xwe de bi serkeftinên xwe yên di şerên wek Dandanakan de, ku bi yekîneya hevalên xwe re tevlî bûye, bal kişandiye ser xwe û piştî mirina bavê xwe, bûye Walîyê Xorasanê. (Turan, R. 2012: 115).

Dema ku Tuxrul Beg mir, li dewleta Selçûqiyan ji bo rûniştina li ser textê siltaniyê pevçûnan dest pê kir. Kurê Tuxrul Beg tunebû, wasîyet kir ku ji kurên Çaxrî Beg Silêman biçe ser text. Wezîrê Selçûqiyan Amîd'û'l- Mulk ev wesiyet bi cîh anî û Silêman li bajarê Reyê kir siltan. Lê kurê Çaxrî Beg, Alparslan tevî hin emîr û mîrên xwe siltantîya Silêman nas nekir. (Merçîl, 2011:37). Li bajarê Qezwînê li ser navê Alparslan xutbe hat xwendin. Alparslan li ser navê Selçûqiyan li bajarê Reyê hat ser text.

Alparslan di sala 1068'an de ji bo sefera Kafkasyayê ket rê. Li kêleka wî Nizamulmulk û her wiha fetihkarê navdar Sav Tekin jî hebû. Siltan piştî hewldaneke dûr û dirêj Kafkasya zeft girt. Wî bajarên Tiblîs û Rûstov dane îdareya Fadlûn û li wir mîrektiyeke sînorî ava kir. Çendek şûnde Fadlun gûh neda Siltan û li hember wî serî hilda. Piştî serkeftina Melezgirtê, Nizamulmulk çû ser Fadlun, ew dîl girt û anî cem Siltan. (Aksarayî, 2000: 12).

Siltan Alpaslan sefera xwe ya yekem li ser Gurcistanê û Bakûrê Kurdistanê re kir. Di vê seferê de kurê wî Melîkşah û wezîrê wî Nizamulmulk jî amade bûn. Ber bi herêmên Qers û Anî yên ku di destê Bîzansê de bûn, bi pêş ve çûn û ev herêm wergirtin. Di encama wê fethê de Xelîfeyê Ebbasiyan nasnavê "Ebû-Feth" ango "Bavê fethan" da Alparslan. (Merçîl, 2011: 98).

Alparslan ji bo hilweşandina Dewleta Fatimiyan û desteserkirina Misirê seferek saz kir û ewil kete nav axa Bîzansiyan. Her çiqas di sala 1071'an de Rihayê ku di bin desthilatdariya Bîzansiyan de bû dorpêç kir jî, lê bi serneket.Cara din Alparslan ji Rihayê heta Helebê dorpêç kir, dû ramifteyên van bajêran wergirt. Alparslan ku ber bi Şamê ve diçû, xeber jê re hat ku Împaratorê Bîzansê Romanos Diogenis ji bo ser Îranê seferê ra artêşeke mezin kom kiriye û ji ber wî çendê Siltan Alparslan bi lez vegeriya. (Belgeya Mateosê ji Rihayê, 2000: 119, 120).

1.3 Serdema Romanos Diogenes (1068-1072):

Dîrok û cihê jidayikbûna wî jî ne diyar e. Di 4ê Tebaxa 1072'an de li Girava Protî (Kinaliada) mir. Bavê wî, Konstantîn Diyojen, mîrekî Kapadokya bû. Diya wî jî xwişka Qeyser Romanos Argyros III. bû.

Romanos Diogenes Triaditza (Sofya) waliyê leşkerî bû, sala 1067'an de piştî mirina Konstantîna X.em de ew li Hadrianopolis (Edirne) ji ber serhildana ku wî di demek kurt de hate girtin û birin Konstantînopolê (Stenbolê). (Enstîtuya Zanistên Civakî ya Zanîngehê, Beşa Dîrokê 'Dîroka Serdema Navîn', Teza Masterê, 2016: 109.110).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Emperîsya Evdokia di yekê Çileya 1068'an de bi Romanos Diogenes re dizewice û di wê baweriyê de ye ku dikare valahiya îdarî û leşkerî ya li welêt dagire. Romanosa IV. di destpêka salên 1070'an de bêyî ku tu destkeftiyên berbiçav ji kampanya xwe ya li dijî Misilmanan bi dest bixe, vegeriya Konstantînopolîsê. Meha Adara 1068'an de êrişên xwe yên li Anatolyayê û Kurdistanê zêde kir, ji bo ku serkeftinên leşkerî bi dest bixe da ku pozîsyona xwe li hember dijberên xwe xurt bike. Di bihara sala 1071'ê de li dijî Selçûqiya (Kurd, Tirk, Ermenî, Gurcî, Ereb, Faris), dest bi tevgera xwe ya dawî kir. Diogenes Romanosê ku di 26'ê Tebaxa 1071'an de di Şerê mezin ê Melezgirtê de bi dijwarî têk çû û dîl hat girtin, bi Alparslan re peymana dostanî çêkir û piştî hefteyekê hat berdan. (Attaleiates, 2010: 185).

Li ser xebera têkçûna Bîzansê birayê Konstantinosa X., Loannes; Emperîsya Evdokia ji qesrê derxist û kurê wê Mikhaela VII. kir împarator.

Romanosê IV. yê ku bi hêzên ku berhev kiribûn Amesia (Amasya) kiribû baregeh, di şerê Dokeryayê (Tokatê) de têk çû û xwe spart Kela Edeneyê, lê di havîna 1072'an de ji aliyê artêşeke din a Bîzansê ve hat şikandin û hat girtin. Di 29'ê Hezîrana 1072'an de bi mîlekî di çavên wî dan û wî şandin Girava Protî (Kinaliada) ya Kûtahyayê. Li wir ji ber birînên xwe jiyana xwe ji dest da.

1.4 Nameya Ku Împerator Romanos Diogenes Ji Siltan Alparslan Re Şandiye:

Siltan Alparslan piştî çareserkirina pirsgirêka Helebê, berê xwe da Misrê, dema ku wî amadekariyên sefera Misrê dikir, Nameya Împeratorê Bîzansê hat, di nameya Împarator de nivîsîbû ku ; Artêşa Bîzansê li ser Erzerom de diçe, Xelatê dixwast ku Alparslan ji herêmên Melezgirt, Ercîş, Xelat û Menbiç derxîne. (Mîrhand, 2018: 90,91). Wekî din diyar kir ku ew ê bi artêşa xwe êrîş bike. Alparslan li ser vê peyama Qeyser û yekcar hêrs bû ji bo rawestandina artêşa Bîzansê, dev ji sefera xwe ya Misirê berdide û diçe Anatoliya Rojhilat, ango Bakûrê Kurdistanê. Di vegerê de Siltan Alparslan Ji bo fetihên li herêma Sûriyeyê qut nebin, û şer neyên sekinandin beşek leşkerê xwe li herêma Helebê hişt û yekser vegeriya. Di vê navberê de, ji Nîzamulmulk dixwest ku ew bi xwezaya xwe here Tebrîzê. (Kafesoglu, 1989: 526,530). Wekî ku di hin dîroknas dibêjin dema vegerê de hin leşkerên wî nekarîbûn bigihîje artêşê di rê de hatin veqetandin. Heta Siltan Alparslan dema ku di çemê Firatê re derbas dibe, tê gotin ku di kerwanê wî de gelek hesp, deve û hêstirên bar hilgirtî telef bûn. Siltan Alparslan ne tenê ji bo parastina Dewleta Selçûqiyan, ji bo parastina dewletên Îslamî jî diviyabû pir bi lez bimeşiya. Bi rastî, li vir tiştek din a balkêş heye. Dem ji bo Siltan Alparslan pir girîng bû, çûyîna wî ya ji bo Misrê bû sedema şikestina artêşa Bîzansê li Rojhilatê Anatolîyê (Bakûrê Kurdistanê). (Hûseynî, 1999: 30).

1.5 Şerê Melezgirtê (26 Tebax 1071):

Li gorî dîroknasan, Siltan Alparslan bi tevahî artêşekî ku ji dora 13-15 hezar leşker pêk hatiye çûye heremê Rojhilatê Anatolîyê (Bakûrê Kurdistanê). Tevî leşkerên ji parêzgehên derdorê ev hejmar derket 50 heta 60 hezarî. (Kazvînî, 2015: 35). Gelo ev leşkerên parêzgehên derdor kîne? Dewletên; Şeddadî, Rewadî û Merwaniyan wî demî ma tenê temaşe dikirin? Wan di nav wî şerê de cih ne negirtin?

Weke ku tê dîtin Sultan Alparslan rasterast bandorê li qedera wê herêmê bike ji bona şerê mezin bê amadehî bû. (Turan, R. 2012: 127, 134). Heta wezîrê wî Nizamulmulk

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

jî li ser vê meselê yek ji van hevokan di pirtûka xwe ya bi navê "Siyasetname" de wiha nivîsiye:

Pirsa rewşa leşker û kesên dûr û nêzîk, kêm û zêde çawa ne. Erkê padîşah e ku bizane. Heger nezane; îhmal, tembel û zulmê dike, serleşkerên wî rasterast ji aliyê siltan ve bê tayînkirin, ne ji aliyê kesî din ve. (Nizamulmulk, 2010: 85, 113).

Gelo çima Nizamulmulk di pirtûka xwe de tiştekî wîha nivîsand? Helbet eger kesên ji neteweyên din tevlî artêşê bibin, di qonaxa yekem de yekîtî û yekrêzî di wê artêşê de çênabe. Gelo ew neteweyên din kîne? Ma ne gelên li wir dîjîn wek; Hasnewî, Şeddadî, Rewadî, Merwanî ne.

Agahiyên li ser Kurdên ku beşdarî şerê Melezgirtê bûne, di dîroknasê Memlûkî Ibnu'd--Devaddari, ku bi qasî 260 sal piştî şer, pirtûkek bi navê Kenzü'd-Dürer û Câmiü'l-Gurer nivîsiye de jî heye. Di wê pirtûka bi nawê Kenzü'd-Dürer de tê gotin ku "Kurd û eşîrên din jî di nav de nêzî 10 hezar kes beşdarî Siltan Alparslan bûn."

Li ser hebûna Kurdan di nav Şerê Melezgirtê di artêşa Selçûqiyan de ev agahîyên dîroknasan hatine gotin:

Siltan Alparslan sala 1071'ê ji bo Şerê Melezgirtê amadehiyek mezin kir û ji leşkerên xwe re jî axaftinek kurt kir: ‘‘Em dixwazin xezeya ku Misliman ji zûde ye dikin em berfirehtir bikin.’’ Leşkerên wî jî gotin Siltan em leşkerên te ne, tu çi bikî em ê li pey te bin. Wê demê 10 hezar Kurd tevlî artêşa Siltan bûn. Siltan bi çar hezar leşkerên Hassa yên di bin emrê xwe de jî pir bawer bû. (Cevzî, 2011: 170).

Ibnü'd-Devadari di pirtûka xwe ya bi nawê Kenzü'd-Dürer û Câmi'ül Gurer de dibêje; Nêzîkî 10 hezar kes ji Kurd û eşîrên din tevlî artêşa Siltan Alparslan bûn. (Sûmer, A. Sevîm. A. 1971: 57).

M. Elî Sellabî ji dîroknas Îbnî Ebî'l-Heycayî rîwayet kiriye û dibêje; Kurd yek ji hêmanên ku artêşê Selçûqiyan de cîh xwe girtin. Siltan Alparslan di Şerê Melezgirtê de deh hezar leşker li Kurdan kom kiribû. Di wî şerî de Kurdan bi leşkerên siwar bi lehengî şer kirin. (Sallabî, 2007: 385).

Dibe ku di sala 1071'an de beşek ji nifûsa misilmanên mîrnişîniya Merwaniyan be, di şerê Melezgirtê de bi îradeya xwe û bi awayekî aktîf beşdarî refên artêşa Selçûqiyan bûne. Wisa dixuye ku Michael Psellos ji ber hejmara leşkerên Kurd Siltan Alparslan wek hukumdarê Tirk û Kurda bi nav kiriye. (Psellus, 1992: 229).

Selçûqiyan piştî Şerê Melezgirtê dest bi dagirkirina Anatolyayê (Bakûrê Kurdistanê) kirin. Wê demê ji xanedana Merwaniyan berdewam kir, lê belê ji bo rûnîştina li textê siltanîyê bi pevçunê mijûl bûn. Birayê Seîd Nizameddîn ji bo piştgirîya wî bike pere daye wezîr Nizamülmülk. Li ser vê yekê Seîd nameyek ji birayê xwe Nîzameddîn re nivîsî û gotinên bi dilê wî xweş kir û sond xwar ku ew ê bi wî re dilsoz be. Li ser vê Nizameddîn ew gazî Farqînê kir, bi xêr û xweşî lê geriyaye û ew azad kiriye, Rêveberiya Amedê da wî. Lê paşê Nizameddîn poşman bû. Paşê gazî hevjîna xwe kir. Ji wî re gotiye ku bila birayê wî Seîd bikuje. Piştî mirina birayê wî rêveberiyê Amedê derbasî Nizameddîn bû. Ji desthilatdariya wî re tu astengî nema. Birayên wî û mamên wî ketin bin emrê wî. (Cevzî, 2011: 180, 182).

Agahiyên herî girîng ên li ser rola Kurdan di Şerê Melezgirtê de di pirtûka "Mir'atü'z-zeman fi Tarihi'l-ayan" a Ebu'l-Muzaffer Yusuf ku bi navê İbnü'l-Cevzî tê naskirin de ev in. Cevzî, yek ji nivîskarên sedsala 13'an e, dibêje; "Berî çendekê 10 hezar kurd tevlî Siltan Alparslan bûn. Lê wî (siltan) li pey xwe de 4 hezar leşkerên xwe yên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

fedakar hesab dikir". Sibt İbnü'l-Cevzî yê ku li Şamê jiyaye, bi qasî 180 salan piştî Şerê Melezgirtê dîroka xwe nivîsîye. Sibt-Ibnu'l-Cevzî agahiya sedsala 11. ji Garsunni'me "Uyunu't-Tevârih" girtiye, ku di sala 1088 de miriye.

Bi vî awayî, di Şerê Melazgirê de ji bilî mihafizên xas ên Siltan Alparslan, eskerên van her sê dewletên Kurd û xelkên sivîl hebûn. Di şer de serkeftin hat bidestxistin, Împaratorê Romayê êsîr ket. Paşê peymana aştîyê û lihevkirinê hat bestin. Împaratorê Romayê dev ji sefera xwe berda, vegeriya ber bi Konstantîniyê.

Xaleke pir girîng a ku divê bi taybetî were dîtin ew e ku; Siltan Alparslan bi hefteyan ji bo Şerê Melezgirtê artêşek berhev kir. Ew artêş bi amadekarî û diyarkirina stratejiyan nehat û bi temamî amade ne bûn, heta wan çavkanîyên nivîsandî de hatîye dîyar kirin, Siltan Alparslan û artêşa wî dûrî cihê ku şer lê biqewime bûn. artêş ji rêz û dîsîplînê qut bû. Ji bo van hemûyan, di rêya vegerê de dema leşker, malzemeyên û sewalên ku xwe winda kirine lê zêde bin rewş dijwar da bûn. Bi ser de jî, derdora 200 hezar leşker di artêşa Bîzansê de amade ne ku şer bikin. Leşkerên Siltan Alparslan bi giştî li dora 50.000 bû. Hejmara artêşa xwezayî Hêjayî gotinê ye ku hejmareke hindik be jî di nav fermandarên payebilind û pir xwedî ezmûn de cih digire. Di dawiyê de tevî van hemû neyînîyan jî Siltan Alparslan di şer de bi ser ket. Bi vî şerî deriyê Anatolyayê ji Tirkan re hat vekirin.

Li gorî dîroknasên Tirk-Îslamî û nivîsên fermî, Şerê Melezgirtê "bi fethkirina Anatolyayê ji bo Tirkkirin û Îslamîzekirina bû" Lêbelê, daneyên dîrokî vê yekê îspat nakin. Bi rastî ji bo ku ji xwe re welatek nû peyda bikin hatiye fethkirin û cihên ku Kurd lê dijîn bi navê Îslamê hatine dagirkirin.

Encam:

Dema em li muzakere, name, propagandayên ku li dijî hev hatine kirin, amadekariyên şer û naveroka van hemû hewldanên beriya şerê navbera Bîzans û Selçûqiyan dinêrin, Şerê Melezgirtê di navbera du beşên wek Îslam û Xirîstiyantiya de tê encamdan. Herdu alî jî ku eger her yek ji wan deran têk biçe, aliyê serketî dê hemû axê bi dest bixe û ev yek jî di dawiyê de dê bibe sedema guhertinên radîkal di warên siyasî, olî, civakî û çandî yên wan welatan de. Serketîna Selçûqiyan bu sedema Tirkkirina Anatolîyê.

Artêşa Selçûqiyan ne ji yek etnîkî bûn, ji etnîk û olî yên cuda pêk dihat. Selçûkî ji cara yekem ku bi Kurdan re rû bi rû man, di nav nakokiyên vekirî de bûn. Selçûqiyan li gel Kurdan hêmana biratiya îslamî destnîşan kir. Ermeniyên Xiristiyan û li dijî Bîzansê bi Kurdên re îtîfaq çêkir. Selçûqiyan jî Ji nakokiyên di navbera eşîran de, hin emîrên wan ên nêzîk û ew eşîr anîn ser kar û ew xistin bin serweriya wan. Selçûkî, leşkerên Kurd di nav artêşa xwe de ji ber ku haya wan ji hêz û ezmûna leşkerî heye û di rêvebirina dewletê de mîr û waliyên Kurdan yên serkeftî cih kir. Teşkîlata dewleta Selçûqiyan jî wek artêşa wê ji hêmaneke etnîkî pêk dihat ne tenê yek ol, yek etnîk ango yek millet bû. Tirk û Kurd, li ser esasê biratiya Îslamê, li dewleta Selçûqiyan de bûn. Diyar e ku dema Selçûkî ji Asyaya Navîn hatin Rojhilata Navîn, herêmê çarenûs bi awayekî radîkal guhertin. Avaniya siyasî ya erdnîgariya ku bi navê Rojhilata Navîn tê binavkirin, ji nû ve hate avakirin. Dewleta Selçûqiyan ku ava bû, bi qasî du sedsalan li herêmê serwer bû û li herêmê hukum kir. Avaniya olî ya Rojhilata Navîn bi giranî ye guherî, serdestiya Xirîstiyanan li Kafkasya û Anatolyayê gelekî qels bû û Misilman derketin pêş. Anatoliya ku wek Asyaya Biçûk tê zanîn, bûye navenda dewlet û şaristaniyê. Avabûna mezhebî ya herêmê hatiye guhertin. Yanî serdestiya şîeyan ku ev sed sal in li Misir û Îranê berdewam dike, bi dawî bûye. Her

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

wiha hêza etnîkî ya serdest a li herêmê jî dest guhertiye. Selçûkiyan serweriya erdnîgariya ku Pers û Selçûqiyan lê dikirin, bûn avaniya olî û etnîkî ya ku wî li Rojhilat damezrand, demek dirêj hebûna xwe domand.

Dema em li van hemû bûyeran dinêrin, bandora Kurdan di Dewleta Selçûqiyan de xwedî cihekî girîng e, lê mixabin ev hemû di dema xwe de hatine jibîrkirin û îro nîqaş li ser wê yekê tê kirin ku Kurd beşdarî Şerê Melezgirtê bûne yan na.

Em dikarin tevlêbûna Kurdan ji bo şerê Melezgirê bi kurtasî li ser çar xala şîrovê bikin.

1. Hine zanayan ku di bin tesîra fikr û ramanên Tirkperest û Turanîst in, rola Kurdan di şerê Melezgirtê de kêm dinirxînin û dibêjin ku armanca sereke ya vî şerî Tirkkirin û nîştecîhbûna Anatolyayê û xwe cih kirine. Dibêjin netewperestî di Tirkkirin û Îslamîzekirina herêmê de sedema Tirkbûnê/hêza şûrê Tirk ser ketîye. Ji ber vê yekê îdia dikin ku serkeftina artêşa Alparslan bi nasnameya Tirkî tevgeriyaye.

Dîroknasên şovenîst şerê Melezgirtê weke şerekî tenê ya Tirkan bi nav dikin. Heger ev şer tenê bi navê miletekê ve bê girêdan dibe ku ji aliyê hejmarî û ji Tirkan zêdetir şerê Kurdan bin. Wê demê li heremê çar-pênc mîrnişînên Kurdan hebûn û hejmara leşkerên ku dabûn Alparslan ji hejmara Tirkan sê-çar qat zêdetir bû. Ji aliyê din ve di navbera agahiyên van çavkaniyan ên derbarê Melezgirtê de hin xeletî û nakokî hene. Weke mînak dema ku bi eslê xwe yekî Tirk e Îbnu'l-Cewzî dibêje ku nêzî 10 hezar Kurd (ne tenê Kurd, Kurd û miletên din) beşdarî vî şerî bûnin, Ibnu'l-Devaddarî ji dibêje 10 hezar (Kurdan û miletên din re) beşdar bûnin. Lê belê Ibnu'l-Nedîm û Ibnû' el-Esir dibêjin 15 hezar, Îmaduddîn el-Isfehanî dibêje 14 hezar û Usama Ibn el-Munqiz dibêje 13 hezar Kurd beşdarî Şerê Melezgirtê buna. Her wusa, hin alim û dîroknasên wê demê bi giştî vegotinên Îbnu'l-Cewzî zêde cîddî na bînin.

Serokê Berê yê Cemiyeta Dîrokî ya Tirkiyê Yûsif Halaçoglu dibêje ku: "Di artêşa Dewleta Mezin a Selçûqiyan de tenê devşîrme hebûn. Ev jî xiristiyan bûn. Ji xeynî vê ti leşkerên din tune bûn. Dema Alparslan hat Anatoliyê ev erd di bin destê Bîzansiyan de bûn. Di artêşa Diyojen de Tirkên Peçeneg ên Xiristiyan hebûn. Dema ku Alparslan di di şer de bi serket Tirkên Peçeneg tevlî Alparslan bûn. Di wî şerî de Kurd tunebûn. Kurd, nebûne xwedî dewlet û mîrektiyek. Ne mimkûn bû ku di artêşa Alpaslan de Kurd jî hebin.

Lê berovajî îdiaya Yusif Halaçoglu; Di bin desthilatdariya Bîzansiyan de be yan jî serbixwe be jî, mirov dikare bibêje ku li herêmên Rojhilat û Başûrê Rojhilatê çar pênc mîrêktiyên Kurd hebûn. Ya herî mezin mîrekiyên dewletên Şedadî û Merwanî bûn. Weke ku Halaçoglu jî diviya bû bigota, "Xiristiyanên ku di nava artêşa Alparslan de hatibûn leşkerkirin" ne tenê ji eşîrên Tirkan bûn; Di heman demê de hinek hêmanên Ermenî û Gurcî jî hebûn ku ji desthilatdariya Bîzansê zerar dîtibûn. Paşê, gelek eşîrên Tirkên xiristiyan jî hebûn (Pechenek, Ak-uz/Ak-oxuz) ku ji artêşa Bîzansê hatibûn peywirdarkirin. Lê mixabin fikrên netewperestî û şovenîst bûyerên dirokê jî wek xwe dinivîsin.

2. Fikrên hine kesên di bin tesîra Tirkî-Îslamîye ku, aliyê wan ji armanca şerî tenê olî an ji parastina îslamîyetê ye. Ev kesan li meydana şer de henûn û rola Kurdan qebûl dikin, lê îdia dikin ku Kurd beşdarbûna bi navê "biratiya olî" û Îslam/Cîhad e tewlî wî şerî bûnin.

3. Fikrên Çepên sosyalîst, zêde guh nade van gotinan, yên eleqedar in ji êdî li ser lêkolînê nakin.

4. Fikrên diroknasên Kurd: Li sedsala 11em de (di serdema Ebbasiyan de) li herêmên Bakurê Rojavayê Îranê (Azerbaycan-Gurcistan-Qers û Îdir û hwd.) gelek mîrektî/dewletên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

misilman ên bi mezinahiyên cûr bi cûr cûda hebûn. Mînak, Şîrwanşêxên Kurd, Şadîyên Kurd (Şeddadî), Kurdên Hezbanî (ji Urmiyê ne), Rewvadî li Tebrîzê, Ziyariyên Kurd ên li Jûrcan û Teberistanê, Bûveyîyên Şîe li Îran û Iraqê, Kurdên Mervanî yên Diyarbekir-Silvanê (Farqîn), Mîr û eşîrên Tirkmen yên ku ji aliyê Îranê ve berê xwe dane Anatolyayê (piranî Kafkasya) hê nebûne xwedî dewlet. Ew eşîret, mîrek û dewlet bi tû cîhekî asayî ve nehatine girêdan. Hemî serok, mezinê eşîra an ji gûh nadin rêgezên nav civatê. Her yekê bi serê xwe dijiya. Ji ber vê yekê ew an wekî ku hesabên wan hatibin tevdigeriyan. Piştî damezrandina dewleta Selçûqiyan di sala 1040'î de, sefer û dagirkirina ber bi Kafkasya, Anatolya û Iraqê her ku diçû zêde dibû. Roman Diogenes (Romanos Diogenes), di zivistana 1070-1071'ê, ji bo ewlekariya sînorên rojhilatî, Yewnan û Ermeniyan wî artêşek ji Bulgar, Alman, Frank, Gurcî, Xazar, Peçeneg, (ûz (Oxûzên Xiristiyan) û Kipçak ava kir, ku hejmara wan di navbera 30 hezar û 200 hezarî de ber bi Erziromê ve diçûn.

Di wê demê de Elewî yê bi navê Nasirû'ldevle yê bi eslê xwe Hemdanî ku wezîrtiya dewleta Fatimiyan dikir. Li Xorasanê ji Alparslan re pêşniyar kir ku bi destxistina Misirê ango dewleta Fatimiyan feth bike. Ew jî di berdela wî de dev ji Fatimiyên Şîe berde û tevlî xelîfetiya Ebasiyan a Sunî bibe. Li ser banga xelîfeya Ebbasî, Alparslan di Tîrmeha 1070'an de ji Xorasanê derket û berê xwe da deşta Arranê û li wir jî mîrê Genca Şadilî/Şeddadî Fadlunê IIem bi xwe re bir sefera Misirê. Paşê li gel Şedadiyan re û bajarên der û dora Melezgirtê girtin. Rêya Farqînê û Amedê girtin. Alparslan tevî hin eskerên mîrektiya Merwanî ya, ku hukimê wê herêmê dikirin, di ser Rihayê re çûn Helebê û paşê çûn Şamê. Lê Alparslan bihîst ku împaratorê Bîzansê hatiye Anatoliyayê Rojhilat û ji bo vegerandina cihên ji aliyê Selçûqiyan ve hatine zeft kirin ketiye tevgerê, hinek ji hêzên xwe hişt ku fethên li Sûriyeyê bidomînin û bi Fadlûn re di ser Bitlîsê re vegeriyan Xelatê (Ahlat). Dema ku ew gihîşte Xelatê, 15 hezar leşkerên Siltanê Selçûqî hebûn. Hin ji wan Azerî (Ermenî û Gurcî), hin ji wan Kurdên Şedadî bûn û yên mayî jî leşkerên Xorasanê (Turkmenên Oxûz) bûn. Hêzên ku mîrektiya Merwaniyan hejmara giştî 10.000 leşkerê Kurd bûn. Li aliyê din leşkerên Xorasanê yekîneyên taybet ên di bin fermandariya Alparslan de ne û hejmara wan derdora 4 hezarî bûn. Li gorî M. A. Köymen; li Şerê Melezgirtê, artêşa Alparslan bi beşdarên ji eşîr û civakên din re 40 hezar bû. Li aliyê din M. Halîl Yinanç, bi beşdariya eşîrên Bûhtî, Beşnewî, Humeydî, Hekarî û Zevzanî (Zaza) hejmara leşkerên Kurd 27 hezar daye. Dîroknasê Tirk Osman Turan dibêje tevaya artêşa Alpraslan a li Şerê Melezgirte 50 hezar e. Di warê etnîkî de di nav refên artêşê de Tirkmen, Kurd, Ereb, Faris, Ermeniyên Îslamî û Gurcî hebûn.

Selçûqî ji cara yekem ku bi Kurdan re rû bi rû man, di nav nakokiyên vekirî de gel? Kurdan hêmana biratiya Îslamî destnîşan kirin. Selçûqî, li dijî Ermeniyên Xiristiyan û Bîzansê bi Kurdên re îtîfaq çêkir. Selçûqiyan ji nakokiyên di navbera eşîran de sûd wergirt, hin emîrên ên nêzîkî xwe anîn ser kar û ew eşîr xistin bin serweriya xwe. Selçûqî, eşkerên Kurd di nav artêşa xwe de jih kir, ber ku haya wan ji hêz û ezmûna leşkerî hebûn. Di rêvebirina dewletê Selçûqî de mîr û waliyên Kurdan bi serkeftî kar kirine. Artêşa dewleta Selçûqiyan jî wek artêşa pir etnîkî pêk dihat. Tirk û Kurd, li ser esasê biratiya Îslamê, li dewleta Selçûqiyan dijîyan.

Diyar e ku dema Selçûqî ji Asyaya Navîn hatin Rojhilata Navîn, herêmê çarenûs bi awayekî radîkal hatiye guhertin. Avaniya siyasî ya erdnîgariya ku bi navê Rojhilata Navîn tê binavkirin, ji nû ve hate avakirin. Dewleteke xurt a Selçûqiyan ku ava bû, bi qasî dû sedsalan li herêmê serwer bû û desthilatdariya herêmê kir. Avaniya olî ya Rojhilata

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Navîn bi giranî ye guherî, serdestiya Xirîstiyanan li Kafkasya û Anatolyayê ango Kurdistanê gelekî qels bû û Misilman derketin pêş. Anatoliya ku wek Asyaya Biçûk tê zanîn, bûye navenda dewlet û şaristaniyê. Avabûna mezhebî ya herêmê hatiye guhertin. Yanî serdestiya Şîeyan ku ev sed sal in li Misir û Îranê berdewam dike, bi dawî bûye. Her wiha hêza etnîkî ya serdest a li herêmê jî dest guhertiye. Selçûqiyan serweriya erdnîgariya ku Pers û Selçûqiyan lê dikirin, bûn Avaniya olî û etnîkî ya ku wî li Rojhilat damezrand, demek dirêj hebûna xwe domand.

Çavkani:

AĞACANOV, Sergey Grigorevich, Selçûkî, (Trans. E.N. Najaf- A. R. Annaberdiyev), Stenbol, 2006.

AKSARAYI, Kerimüddin Müsâmeretü'l- Ahbâr, (Trans. M. Öztürk), Ankara, 2000.

AZIMÎ, Dîroka Azimî: Beşên Têkildarî Selçûqiyan (H.430-538=1038/39-1143/44) hatiye çapkirin

BALUKEN, Yusuf, Di Serdema Merwaniyan de Têkiliyên Di Navbera Komên Olî de, (Neçapkirî Teza Mastirê), Wan, 2010.

Belgeya Mateosê ji Rihayê (952-1136) û Zeylî ya Kahîn Grigor (1136-1162), Trans: Hrant D. Andreasyan, TTK, Enqere, 2000.

BEYHAKÎ, Ebu'l- Fazl, Dîroka Beyhâkî, Beyrut, 1982.

BİÇER, Bekir, "Selçûqi û Kurd", JASSS The Journal of Academic Social Science Studies, Cild: VI, Hejmar 2, Sibat 2013.

Bidlîsî, Şeref Xan, Şerefname, (Trans. M. Emin Bozarslan), Stenbol, 2006

CEVZÎ, SIBT İBNÛ'L- Selçûkî di Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l- Âyan de, (Ter. A. Sevim), Enqere, 2011.

EBU'N NASR, Mohammed, Abdulazim Yusuf, Selçûqî Tarih-I uhum es Siyasî ve'l- Asker, 2001.

EFREM, Î.Y. Dîroknivîsên Suryanî. (Werger: M. Şêr). Weşanên Doz, Stenbol, 2009.

Enstîtuya Zanistên Civakî ya Zanîngehê, Beşa Dîrokê (Dîroka Serdema Navîn), Teza Masterê, Enqere, 2016.

EL-HUSEYNÎ, Ahbarü'd- Devleti's-Selçukiye. Necati Lugal (Trans.). 2nd Edition. Enqere, 1999.

GRIGOREVICH, Sergey, Aghajanov, Selçûkî, 2006.

GREGORY, Abu'l-Farac, History of Abu'l-Farac, (Trans. Ö. Rıza Doğrul), c. I, Enqere, 1999.

KAFESOĞLU, İbrahim "Heyîna Selçûqiyan a Yekemîn a Anatoliya Rojhilat (1015-1021) û Dîroka Wê Girîngiya Wê", Diyariya Fuad Köprülü ji bo 60 saliya jidayikbûna wî, Stenbol, 1953

Kazvini H. M. Târîh-i Gûzîde. Erkan Goksu (Ed.) Çanda Bilge. Weşanên Hunerî. Stenbol, 2015.

KEMÂLEDDÎN İBN-İ ADİM, Buğye et-Taleb fi Dîroka Helebê, (Haz. A. Sevim), Enqere, 1976.

KÖYMEN, M. Altay, Dîroka Împeratoriya Mezin a Selçûqiyan, c. Ez, Enqere, 1993.

IBNU'L- EZRAK, Ehmed b.Yusuf b. Elî (577/1181), Meyyâfârqîn û Dîroka Amîd (Beşa Artûqiyan),Wergerandin Ahmet Savran, Erzirom, 1992

IBNU'L- EZRAK, Dîroka Kurdên Merwanî, (Trans. M. Emîn Bozarslan), Stenbol, 1990.

IBNU'L-ESIR, el-Kamil fi't-Tarih, (Trans. A. Özaydın), c. 9, Stenbol, 1987.

İBN XELDÛN, Dîroka Îbn Xeldûn, c.3, 4, Beyrût, 1971.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Mateos ji Rihayê ye. Belgeya Mateosê ji Rihayê û Pêveka Bavê Grigor. Hrant D. Andreasyan werger, Çapa 3. Enqere: 2000.
MERÇÎL, Erdoğan, Dewleta Selçûkî ya Mezin, Nobelolog Weşan, Enqere, 2011.
MÎRHAND, Muhammed bin Havendşah bîn Mahmud, Revzatu's-Safa fi. Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Muluk ve'l-Hulefâ, (Tabaka-i Selçûkiyye), werger. Erkan Goksu, Enqere, 2015.
MINORSKY,V., Kurd û Kurdistan, çapa 2., Stenbol, 2004.
MERÇÎL, Erdoğan, Dîroka Dewletên Selçûqiyan, TTK, Enqere, 2014
Nizamulmulk, Politicsname. (Sadık Yalsızuçanlar, Jun.). Stenbol: Klasîkên cîhanê ê kevnar, 2010.
SALLABÎ, Ali Muhammed, Devletê Selçûqiyan, Beyrut, 2007.
SEVGEN, Nazmî, Mîrekiyên Tirk, weşanên TKAE, Enqere, 1982.
SEVÎM, Alî, YUCEL, Yaşar, Dîroka Fetihbûna Tirkiyê, Selçûkî û Mîrekiyên Serdem, TTK, Enqere, 1989
SEVÎM, Alî Ankara 1988. EHMED b. Mehmûd, Selçûkname, weş. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2011.
SUMER, Faruk, Di Damezrandin û Pêşketina, Dewleta Sefewî Rola Tirkên Anatoliyê Enqere, 1992.
SUMER, Faruk, Ogûzî, Stenbol 1992.
RIPPER, Thomas, Merwaniyên Diyarbekirê (Trans. Bahar Ş Fırat), Stenbol, 2012.
Rêbera Çand û Tûrîzmê ya Mûşê, Amadekar: Midûriyeta Çand û Tûrîzmê ya Parêzgehê-Hekîm Bilginer, Mûş, 2006.
TURAN, Osman, Dîroka Selçûqiyan û Şaristaniya Tirk-Îslamî, 12 çap, Stenbol, 2010. Tirkiye di dema Selçûqiyan de, çapa 10., Stenbol, 2010, Dîroka Dewletên Tirk ên Rojhilatê Anatolyayê, çapa 6'an, Stenbol, 2001
TURAN, Refîk, Li Şerê Melezgirtê Jidayikbûna Şaristaniyê û Dewleta Tirk Refik Turan (Ed.). Di Destana Dîroka Selçûqiyan de. Weşanên Grafîk, Enqere, 2012.
TUFANTOZ, Abdurrahim, Di Serdema Navîn de Diyarbekir Mervanoğulları (995-1085) Weşanên Aça, Enqere, 2005
TURAN, Osman, Dîroka Selçûqiyan û Şaristaniya Tirk-Îslamî, Stenbol, 1980.
TURAN, Osman, Tirkiye di dema Selçûqiyan de, Stenbol, 2004.
ZERRAR, Sadik Tevfik, al-Kabâilü ve'z-Zeamâtü'l-Kabileti'l-Kurdiyye fî Usûri'l-Vüstâ, Duhok, 2006.
ZEKÎ BEG, MUHAMMED EMÎN Kurd û Dîroka Kurdistanê, (Komîsyona Veguhêz), Stenbol, 2011.

1071asta kurtlerin roluSav

ÖZET:

Tarih, geçmişi incelemek, bugünü yorumlamak ve yarına ışık tutmak için geçmiş dönemlerde yaşayan insan topluluklarının yaşayışlarını, sosyo-ekonomik durumlarını ve yaratmış oldukları kültürleri, birbirleriyle olan ilişkilerini yer ve zaman göstererek inceleyen, nedenleri, sonuçları ve yorumlarıyla günümüze objektif bir biçimde aktaran bilim dalıdır. Tarihte hiçbir millet yoktur ki geçmişini baz almadan geleceğine yön verebilmiş olsun.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Bir halk için en büyük felaket tarihinin başkaları tarafından yazılmasıdır. Bu tespit çok anlamlıdır ve Kürt halkını ilgilendirmektedir. Dolayısıyla bütün zorluklara rağmen Kürtler kendi tarihlerini yazmaya başladıklarında geçmişin realitelerine ulaşabilirler.

Malazgirt Savaşı aradan geçen dokuz buçuk asırlık zamana karşın hala çeşitli tartışmalara ve polemiklere konu olmaktadır. Birçok tarihçi açısından Bizans İmparatorluğu'nun uzun süren çöküş sürecinin başlangıcı olarak kabul edilen bu savaş aynı zamanda Haçlı Seferleri'nin tetikleyicisi olmuştur. Malazgirt Savaşı'nın hem İslam Dünyası ve Avrupalılar için hemde Kürtler ve Türkler için önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple Malazgirt Savaşı iki farklı halk veya iki farklı ulus arasında meydana gelmemiştir. Malazgirt'teki Kürt varlığı ile ilgili tartışma birkaç soru ve bunlara verilen cevaplardan üretilen yorumlar etrafında dönmektedir. Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu ordusunda Kürtler var mıydı? Sayıları ne kadardı? Malazgirt Savaşı'nı Kürtler ile Türkler birlikte mi kazandılar? Sultan Alparslan'ın ve Romanos Diogenis'in savaş taktikleri nelerdir?

Tüm bu sorulara baktığımızda Malazgirt Savaşı ile ilgili orijinal ve objektif belgelere ulaşamıyoruz. Bu savaşın sebepleri ve sonuçlarının iyi anlaşılabilmesi için bölgenin uzun zamandır yaşadığı değişim serüvenini iyi analiz etmek gerekir.

Anahtar Kelime: *Malazgirt Savaşı, Kürt, Sultan Alparslan, Romanos Diogenis.*

الملخص:

التاريخ علم يدرس الماضي من أجل تفسير الحاضر وإلقاء الضوء على المستقبل. التاريخ هو دراسة الحياة والظروف الاجتماعية والاقتصادية وثقافة وفردية الناس في العصور السابقة من أجل تحديد الزمان والمكان. لا توجد أمة في التاريخ توجه مستقبلها إلى ماضيها.

أكبر كارثة للأمة هي أن تاريخها يكتبه أناس آخرون. هذه النتيجة ذات مغزى كبير وتتعلق بالشعب الكردي. لذلك ، على الرغم من كل الصعوبات ، عندما يبدأ الأكراد في كتابة تاريخهم ، يمكنهم الوصول إلى حقائق الماضي.

على الرغم من مرور ٩٥٠ عامًا ، لا تزال معركة ملازكرت موضوع نقاشات ومناظرات مختلفة. تم قبوله من قبل العديد من المؤرخين كبداية لانحدار طويل الأمد للإمبراطورية البيزنطية. أدت هذه الحرب أيضًا إلى الحروب الصليبية. تحظى معركة ميليزجيرت بمكانة مهمة لكل من العالم الإسلامي والأوروبيين ، وكذلك للأكراد والأتراك. لذلك ، لم تحدث حرب ملازكرت بين شعبين مختلفين أو بين دولتين مختلفتين. يدور النقاش حول وجود الكرد في معركة مليزجيرت حول عدة أسئلة وتعليقات مبنية على الإجابات التي أعطيت لهم. هل كان هناك أكراد في الجيش السلجوقي في معركة ملازكرت؟ كم كان عددهم؟ هل شكلوا جزءًا من الجيش السلجوقي؟ هل نجح الأكراد والأتراك معا في معركة ملازكرت؟ ما هي تكتيكات معركة السلطان ألبارسلان ورومانوس ديوجينيس؟

كلمات مفتاحية: *معركة ملازكرت ، الأكراد ، سلطان ألب أرسلان ، رومانوس ديوجينيس.*

Abstract:

History is a science that studies the past in order to interpret the present and illuminate the future. History is the study of the life, socio-economic conditions, culture and individuality of people of previous eras in order to determine the time and place. There is no nation in history that directs its future to its past.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

The biggest disaster for a nation is that its history is written by other people. This finding is very meaningful and concerns the Kurdish people. Therefore, despite all the difficulties, when Kurds start writing their history, they can reach the past truths.

Even though 950 years have passed, the Battle of Melezgirt is still the subject of various debates and polemics. It is accepted by many historians as the beginning of the long-term decline of the Byzantine Empire. This war also led to the Crusades. The Battle of Melezgirt has an important place for both the Islamic world and the Europeans, as well as for the Kurds and Turks. Therefore, the Melezgirt war did not occur between two different peoples or two different nations. The discussion about the presence of the Kurds in the battle of Melezgirt revolves around several questions and comments that are based on the answers given to them. Were there Kurds in the Seljuk army in the battle of Melezgirt? How many were they? Did they form part of the Seljuk army? Did Kurds and Turks succeed together in the battle of Melezgirt? What are the battle tactics of Sultan Alparslan and Romanos Diogenis?

Keywords: *Battle of Melezgirt, Kurds, Sultan Alparslan, Romanos Diogenis.*

XI. Asrın İlk Yarısında El-Cibâl Bölgesinde Bir Aşiret: Cûrkân (Goran) Kürtleri

Dr. Arafat YAZ
Diyarbekir/ turkiye

Özet:

İslamiyetin ortaya çıkmasından sonra Arap yarımadasında Müslümanlar devlet kurup hızlı bir şekilde devletin sınırlarını genişletmişlerdir. Hülefâ-yı Râşidîn döneminde Suriye, Mısır, Anadolu ve İran'ın ötesine geçen Müslümanlar, Emevîler zamanında büyük bir imparatorluk kurmuş ve çeşitli milletleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Emevîlerin mirasını devralan Abbasiler, yeni yerler fethetmekten ziyade hükmettikleri bu geniş toprakları muhafaza etmeye çalışmışlardır. Fakat kuruluşlarından bir süre sonra özellikle merkezden uzak yerlerde imparatorlukları çeşitli devletlere bölünerek parçalanmıştır. X. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasîlerden ayrılan Kürtlerin çeşitli devletler kurduğu görülmektedir. Anadolu, Ermenistan, Azerbaycan, İran ve Irak'ta yaşadıkları görülen Kürt aşiretleri, yaklaşık yarım asır içinde altı devlet kurmuşlardır. Ermeniye'de Şeddâdîler, Azerbaycan'da Revvâdîler, el-Cibâl bölgesinde Hasanveyhîler, Diyâr-ı Bekr'de Mervânîler, İran-Irak sınırında Annâzîler, Bağdat'ın güneyinde Câvânîler, Abbasî hakimiyet alanlarında kurulmuş devlet sıfatına haiz oluşumlardır. Mezkur coğrafyada meydana gelen bazı önemli olaylarda yer almaları sebebiyle çeşitli kaynaklarda Kürt aşiretlerinden bahsedilmiştir. Bu aşiretlerden biri orta çağ kaynaklarında Cûrkân, Cûrekân, Cevzekân, Cûzekân ve buna yakın kelimelerle ifade edilen Kürt aşiretidir. Hulvân, Hemedan, Sâbûr Hâst, Saymara ve civarında yaşayan Cûrkân Kürtleri hem siyasi hemde ilmi alanlardaki faaliyetleriyle anılmışlardır. Hadis, tabakat ve teracim kitaplarında Cûrkânî, Cevzekânî nisbesini taşıyan alimlere rastlanmaktadır. Fakat bu aşiretin Goran aşireti olduğu İbnü'l-Müstevfi ve el-Ömeri'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu çalışmamızda İran'ın kuzeybatı bölgesinde siyasi ve ilmi alanda kayıtlarda yer edinen Cûrkân/Cevzekân Kürtleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Goran, Cûrkân, Cevzekân, İran, Kürtler*

Giriş:

X ve XI. asır, İslam coğrafyasında birçok yeni aktörün tarih sahnesine çıktığı ve dengelerin önemli ölçüde değiştiği bir dönemdir. Dört halife döneminin akabinde Emevîler, imparatorluğun sınırlarını olabildiğince genişlettikten sonra iktidarlarını kaybetmiş ve miraslarını Abbasilere devretmişlerdir. Fakat Emevîlerin kurduğu imparatorluğun büyüklüğü, Abbâsîlerin bunu zapt edememesine neden olmuş ve İslam coğrafyasında birden fazla devletin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bunlardan en erken dönemde ortaya çıkanı Edülüs Emevîleridir. Abbâsîlerden kaçıp Endülüs yani İspanya'ya giden Emevî hanedanından Abdurrahman b. Muaviye, Endülüs'e geçerek burada 756 yılında hakimiyeti ele almıştır. Böylelikle İslam sınırlarının Avrupa'daki ucunda Abbâsîlerden bağımsız yeni bir devlet ortaya çıkmıştır.(Özdemir, 1995, pp. 211–212)

IX ve X. asırda ise bu durum Abbâsîler için daha kötü hale gelmiş ve merkeze çok da uzak olmayan yerlerde bile yeni devletler, emirlikler ortaya çıkmıştır. Örneğin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Abbâsîlerin güçlü olduğu dönemde bile Fas'ta İdrîsîler (789-985) ile Tunus ve Cezayir'de Ağlebîler (800-909) merkezden ayrılmışlardır.(Özaydın, 1988, pp. 475–478; Razûk, 2000, pp. 495–497) Bu parçalanma, büyük imparatorluğun kontrolünün uzak kesimlerde sağlanamadığını göstermektedir. Fakat sadece durum bununla sınırlı kalmamıştır. Horasan ve Maveraünnehir'de Sâmânîler (819-1005) ve Tâhirîler (821-873), İran'ın doğu kesiminde Saffârîler (861-1003) gibi devletler kurulmuştur. (Kurt, 2010, pp. 403–404; Merçil, 2008, pp. 464–465; Tunç, 2017, pp. 12–14; Usta, 2009, pp. 64–68; Yaz, 2023, p. 263) Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da kurulan Gazneli Devleti ise (963-1186) diğerlerine göre daha güçlü bir devlet niteliği göstermiş ve İslam sınırlarını Hindistan'ın içlerine doğru genişletmiştir. (Merçil, 1996, pp. 484–486) Aynı şekilde Mısır ve Suriye'de Tolunoğulları (868-905) ile İhşidîler (935-969) hüküm sürmüş ve bir süre sonra Abbâsîleri ciddi anlamda sıkıntıya sokacak olan Fatımî Devleti (909-1171) zuhur etmiştir. Bunun yanı sıra İran ve Irak bölgesinde hükümran olan Büveyhî Devleti'nin (932-1062) ortaya çıkmasının ardından Abbâsîler, güç olmaktan öte Sünni İslam dünyasını temsil eden bir sembol olarak kalmışlardır.(Ağırakça, 2000, pp. 551–553; Merçil, 1992, pp. 496–500; Özkuyumcu, 2012, pp. 233–236; Seyyid, 1995, pp. 237–240) Emevîler zamanındaki güçlü merkezi otoriteye sahip İslam dünyasının tek devletten oluşan model, Abbâsîler zamanında çoklu bir görüntüye bürünmüştür. Bu esnada Azerbaycan, İran, Irak, Anadolu ve Suriye'de yaşayan Kürt aşiretleri de çeşitli devletler kurmuşlardır.

1. XI. Asrın Arifesinde Kürtlerin Durumu

Yukarıda değindiğimiz gibi VIII. asrın ortalarında Abbâsîlerin kuruluşu ile başlayan büyük İslam imparatorluğunun çözülme ve parçalanma süreci, XI. yüzyıla gelinirken daha ileri bir safhaya varmış ve Müslümanların kontrol ettiği topraklarda birçok devlet ve emirlikler ortaya çıkmıştır. X. asırda Kürtlerin de kendi hakimiyetlerini tesis etmek için devletler kurdukları görülmektedir. Mezkur asrın ikinci yarısından sonra birçok Kürt iktidarının Azerbaycan, Ermenistan, İran, Irak ve Anadolu'da kendini gösterdiği görülmektedir.

Bu devletlerden ilki 951 ile 1199 yılları arasında Arran ve Ermenistan'a hükmeden Şeddâdî Delveti'dir. Kendilerinden önce bu bölgeye egemen olan Müsafirîlerin kontrolü kaybederek peyderpey Kazvîn'e bağlı Târum'a çekilmesi üzerine oluşan iktidar boşluğunu Şeddâdîler doldurmuştur. Gence, Dvin ve Ani merkezlerinden yönetilen bu Kürt Devleti'nin Ani kolu, 1199 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve onlardan günümüze birçok eser ulaşmıştır.(Bezer, 2010, pp. 409–410; Keleş, 2014, pp. 270–272)

Bu devletlerden bir başkası ise kökeniyle ilgili tartışmaların sürdüğü fakat Kürt oldukları bilinen Revvâdîlerdir. Arapların Ezd kabilesine mensup oldukları rivayet edilen ancak Kürtlerle akrabalık kurarak melezleştikleri veya Kürtleştikleri söylenen Revvâdîler, X ve XI. yüzyılda Tebriz'i merkez edinip İran ve Azerbaycan'da hüküm sürmüşlerdir. (Adilov, 2021, p. 53,66; Coşkun, 2020, p. 1,11-12)

Hasanveyhî Kürtleri, 961 ile 1015 yılları arasında Abbâsîlerin otoritelerinin sarsılması nedeniyle yaşadıkları yerde muktedir olmuşlardır. Başkent olarak Dinever'i seçen Hasanveyhîler, Nihavend, Sâbûr Hâst, Şehrezor ve Hemedan civarında yaklaşık yarım asır boyunca iktidar olmayı başarmışlardır. Fakat hanedan üyeleri ve Annâzî Kürtleri ile süren iç ve dış çekişmeler, devletin sonunu getirmiştir.(Çetin, 2018, pp. 155–156; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, p. 18:230)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Mervânî Devleti ise 978 ile 1085 yılları arasında Anadolu'nun güneydoğusunda hüküm sürmüştür. Başkent olarak Meyyâfârikîn'i seçen Mervânîler, hükmettikleri topraklarda büyük bir medeniyet kurmayı başarmışlardır. Kürt tarihinde belirgin bir iz bırakan Mervânîler, bir asırdan fazla yönettikleri Diyâr-ı Bekr bölgesi ve civarını ilmi ve ekonomik açıdan kalkındırıp imar etmişlerdir. Mervânîlerin zenginlikleri ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin bereketi nedeniyle buranın nimetlerine göz diken eski Mervânî veziri Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr'in azmettirmesiyle bu devlet Selçuklular tarafından ortadan kaldırılmıştır.(Yaz, 2020, pp. 723–749, 2021a, pp. 107–125)

Şazencan Kürt aşireti, Ebü'l-Feth Muhammed b. Annâz'ın liderliğinde Hulvân ve Karmisin (Kirmanşah) arasında bulunan Horasan yolu üzerindeki bölge ve civarında meskun idiler. Daha çok Hulvân şehri ile ön plana çıkan Annâzîlerin kurmuş olduğu devlet, 991 yılından 1117 yılına kadar hakimiyetini korumuştur. (Al-Birwari, 2016, p. 14,18; Özaydın, 1991, pp. 215–216)

Kürtlerin Bağdat'ın güneyi ve doğusunda kurduğu bir başka devlet ise Câvânîlerdir. 1002 yılında siyasi bir aktör olarak beliren Câvânîler 1161-1162 yılına kadar bu bölgede etkili olmuşlardır. Bahsi geçen tarih aralığında bazen güçlü bir konumu ulaşan Câvânîler bazen daha zayıf görünseler bile Bağdat ve çevresinde gerçekleşen önemli olaylarda mühim bir aktör olmuşlardır.(Yaz, 2021b, pp. 253–283)

Bunun yanı sıra Azerbaycan, Ermenistan, İran, Irak ve Anadolu'da bulunan birçok Kürt aşiretinin var olduğunu görmekteyiz. Bazen bu aşiretler önemli faaliyetler icra ederek tarih sahnesinde kendilerini göstermişlerdir. Bazen de bulundukları bölgeyi kontrol ederek mahalli yönetimler şeklinde varlıklarını sürdürmüş ve ön plana çıkmadıkları için tarihi metinlerde yer almamışlardır. Fakat X ve XI. yüzyılda belki de daha önceden hiç olmadığı kadar Kürtlerin varlığı, siyasi güce dönüşüp devletleşmiştir. Bu nedenle genel olarak X ve XI. yüzyıla Kürt asrı demek yanlış olmayacaktır.

Orta Çağ'daki İslam kaynaklarına bakıldığında Kürtlerin İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan ve Anadolu'ya yayıldığı görülmektedir. Bu dönemde İran'ın dört bir tarafında Kürt aşiretlerinin olduğu müşahede edilmektedir. Orta Çağ'daki çoğu İslam tarihçileri Farsları ayrı bir millet olarak ele almayıp onlara da Kürt demektedirler. Fars bir bölge ismi olarak geçmekte ve burada hatta tüm İran coğrafyasında yaşayan Kürt-Farslara Kürtler denildiği anlaşılmaktadır. Bu durum aslında aynı dili, aynı coğrafyayı paylaşan iki milletin daha doğrusu aynı milletin yakın geçmişte bile farklılaşmadığını göstermektedir.

X ve XI. yüzyıl, İslam dünyasında Şiîlerin güçlendikleri ve birçok yeri kontrol altına alarak devletler kurdukları bir dönemdir. İran-Irak diyarında kurulan Büveyhîler, Şiîliği benimsemiş ve Abbâsîlerin yanı başında giderek güçlenmişlerdir. 945 yılı ise Büveyhîlerin bir asırdan fazla sürecek olan Bağdat'a tahakküm etmelerinin miladı olmuştur. Bağdat'a girip Sünnî İslam dünyasının merkezini ele geçiren Büveyhîler, Abbâsîleri ortadan kaldırmayı tercih etmemiş ve onları çıkarları doğrultusunda kullanmayı seçmişlerdir. Bu tarihten itibaren Abbâsîler, genellikle onay mercii olarak kalırken, Büveyhîler ise Sünnî İslâm dünyasının siyasi gücü ve lideri olmuşlardır. İslam coğrafyasındaki emirlik ve devletler Abbâsîler ile Büveyhîlerin isimlerini sikkelerinin üzerine nakşetmişlerdir. (Merçil, 1992, pp. 496–500) Güç dengesini Şiîlerin lehine sağlayan bir başka gelişme ise Fatımî Devleti'nin kurulması ve Kuzey Afrika, Suriye, Irak ve Anadolu'ya nüfuz etmesidir. X ve XI. asırda İslam dünyasında Şiîlerin Abbâsî Devleti'nin doğusu ve batısında kurdukları devletlerle hakimiyet kurdukları görülmektedir. Fatımîlerin yayılıp güçlenmeye çabaladığı

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

dönemde ise Selçuklular ortaya çıkmış ve dengeleri değiştirmişlerdir. 1040'ta Dandanakan Savaşı'nın ardından güçlenen Selçuklular, Büveyhîlerin egemen oldukları bölgeye hakim olarak 1055'te Bağdat'a girmiş ve Büveyhîlerin yaklaşık 110 yıllık Bağdat egemenliğini sonlandırmışlardır. İran, Irak, Azerbaycan ve Suriye'de Selçukluların ilerlemeleri karşısında duracak güçlü bir devlet olmadığından kısa süre sonra bu bölgeler onların kontrolüne geçmiştir. 1055-1060 yılları arasında Arslan Besâsîrî ile İbrahim Yınal'ın Fatımî daisi Hibetullah eş-Şirâzî'nin desteğiyle Selçukluları zor durumda bırakmasının haricinde, Selçuklular ciddi bir mukavemet ile karşılaşmadan İslam dünyasının merkezindeki tek güç olmuşlardır. Bahsi geçen Kürt devletleri de peş peşe Selçuklulara tabi olmuş ve onlarla beraber hareket etmiş hatta bazen Selçuklular ile beraber diğer Kürt devletlerine karşı savaşmışlardır. Abbâsîlerin güç kaybetmeleri ile devletleşen Kürtler, Selçukluların bu bölgeye girmelerinin ardından onlara tabi olmuş ve güçlerini yitirerek zamanla iktidarlarını kaybetmişlerdir.(Abul-Farac, 1999, p. 1:306-307; İbnü'l-İbrî, 1986, pp. 121–122)

Bu dönemde yoğun şekilde bölgeye gelen Türk nüfusu, buralarda yaşayan insanların içine karışmıştır. İlk dönemde İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusuna gelen Türkmenler ile yerli halk arasındaki anlaşmazlık ve kargaşa, Bizans topraklarının hedef alınması ile önemli ölçüde son bulmuştur. Cûrkân Kürtlerini işleyeceğimiz asırda, Cûrkân Kürtlerinin yaşadığı İran başta olmak üzere İslam dünyasının siyasi ve etnik açıdan bir değişim ve dönüşüm içerisinde olduğu görülmektedir.

2. Cûrkân, Cevrekân, Cevzekân İsmi ve Aşiretin Yaşadığı Yerler

Bu ismin nasıl okunduğu konusunda ciddi bir karışıklık olduğu en başta vurgulanmalıdır. Hem ismin kendisinin farklı yazılış ve okunuşu hem de bu isme yakın kelimelerin var olduğu görülmekte ve kelimenin aslının tespiti zorlaşmaktadır. Cevzek, Cûrkân, Cûrekân, Cevrekân, Cûzkân, Cûzekân, Cevzekân, Cevzetan, Cevzecân gibi aşiret isimlerinden bahsedilmekte ve bunların farklı yerlerde yaşadıkları belirtilmektedir. Fakat bunların içinde en fazla geçen (جوزقان) kelimesi Cûzkân, Cûzekân veya Cevzekân olarak okunmaya müsaittir.

Şimdi bu kelimeleri bağlamı ile sizlere aktarmak istiyoruz. Bu kelimenin köküne yakın olanlardan biri Cevzek'tir. Bu konuda tarihçiler, Nîşâbûr ve Herat olmak üzere iki yerde Cevzek adlı bir yerleşim yerinin varlığını teyit ederler. (İbn Abdülhak el-Bağdadî, 1412, p. 1:357; İbnü'l-Esîr, 1980, p. 309) Cevzek ismine yakın olan Cevsek ise Bağdat'ta Nehrevan'a yakın olan bir köyün ismidir. (Es-Sem'anî, 1988, p. 2:121)

Okunuşu bir harf ile ayrışan (جوذقان); Cûzkân, Cûzekân ve Cevzekân olarak okunmaya müsaittir. Sem'anî, Yakût el-Hamevî ve İbnü'l-Esîr, Cevzekân (جوذقان) denilen yerin Nîşâbûr nahiyesinde bulunan Bâheriz'in köylerinden biri olduğunu söylemekte ve İsmail b. Ahmed b. İsmail el-Cevzekânî el-Bâherizî'nin buradan olduğunu kaydetmektedirler. (El-Hamevî, 1995, p. 2:180; Es-Sem'anî, 1962, p. 3:389-390; Es-Süyûtî, n.d., p. 1:70; İbnü'l-Esîr, 1980, p. 305)

Bazı kaynaklarda da Cevzekân'ın Cevzetân olarak da geçtiği görülmektedir. (El-Askalânî, n.d., p. 1:379) Büyük ihtimalle bu kullanım bir istinsah hatası veya yanlış yazımdan kaynaklıdır. Yine bu isme yakın olan Cevzecân'ın Belh civarında bir Yahudi kasabası ve Cevzedân'ın ise Bağdat yakınındaki Abkara'nın yanında bulunan bir köy olduğu söylenmektedir. (İbn Abdülhak el-Bağdadî, 1412, p. 1:357)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Yakût el-Hamevî, (جُوزَقَانُ) Cûzekân olarak kaydettiği yerin Hemedân Köylerinden bir köy olduğunu, burada Hulvân civarında meskûn olan bir Kürt aşiretinin bulunduğunu ve bu aşiretin nisbesini taşıyan meşhur Ebu Abdullah Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin b. Cafer el-Cûzekânî diye bir alimin var olduğunu söylemektedir. Fakat belli ki Yakût'un bahsettiği bu aşiret İbnü'l-Esîr'in kayda geçirdiği (جورقان) aşireti ile aynıdır.(El-Hamevî, 1995, p. 2:184)

Araştırdığımız Kürt aşiretinin isminin aslının (*جوزقان*) veya (جورقان) şeklinde mi yazıldığı ilk akla gelen sorudur. Bahsi geçen Kürt aşireti ile ilgili en önemli kaynak İbnü'l-Esîr olup muhtemelen bu bilgileri İbnü'l-Esîr'den almış olan İbn Haldûn'dan başka da onlardan detaylı bir şekilde bahseden tarihçilere rastlanmamaktadır. (*جـوزقـان*) veya (جورقان) Kürt aşiretinden bahseden ana kaynak olan İbnü'l-Esîr'in El-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb adlı eserinde (جورقان)'ı işlediği fakat (*جوزقان*) diye bir aşiretten bahsetmediği göz önüne alındığında bu aşiretin isminin Cûrkân olduğu ortaya çıkmaktadır.(İbnü'l-Esîr, 1980, p. 1:307) Bu karmaşanın nedeni ise İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Tarîh adlı eserinde bir noktalama işaretinden kaynaklanmaktadır. Bir yerde (جـورقـان) olarak yazılmış olan bu kelime (İbnü'l-Esîr, 1997, p. 7:596) aynı kitapta diğer yerlerde (*جـوزقـان*) olarak kaydedilmiştir.(İbnü'l-Esîr, 1997, p. 7:692,693,698,753) Bu araştırmada kullandığımız el-Kâmil'in Türkçe tercümesinde de bu kelime Cevzakan şeklinde okunmuş ve yazılmıştır.(İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:272,325) Aslında bu iki kelime arasındaki fark muhakkikler tarafından görülmüş ve el yazması nüshalarda (*جوزقان*) veya (جورقان) şeklinde yazılı olduğu dipnotlarla belirtilmiştir.(İbnü'l-Esîr, 2012c, p. 7:692) Yani yanlışlıkla (جورقان) kelimesindeki zeyn harfinin üzerine konan bir nokta nedeniyle bu sözcük, (*جـوزقـان*) şeklinde galat-ı meşhur olup sonraki kaynaklarda en çok yer alan kelime olmuştur. Bu kelimenin aynı şekilde İbn Haldûn'un eserinde de bahsi geçen iki şekilde geçtiği görülmektedir.(İbn Haldûn, 2000, p. 4:695;6:167,593) Fakat İbn Haldûn da bu sözcük daha farklı bir şekilde, yazım yanlışı olarak (الأكراد الجودرقان) Cûderkân/Cevderkân olarak da kayda geçmiştir. (İbn Haldûn, 2000, p. 4:633,648) Ancak bu kelimenin başka kaynaklarda olmayışı ve aynı kitapta aynı aşiretten bahsediliyor olması, yanlış yazılmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu merhaleden sonra kelimenin aslının (*جـوزقـان*) değil de (جـورقـان) olduğu anlaşılmaktadır. Fakat (جـورقـان) kelimesinin de Cevrekân, Cûrekân ve Cûrkân şeklinde okunmaya müsait olduğunu belirtmek gerekir. Peki bu kelimenin doğru okunuşu nedir? Bu sorunun cevabı, aşiret ile ilgili verilen bilgilerin ana kaynağı olan İbnü'l-Esîr tarafından verilmiştir. (الجورقاني بِضَم الْجِيم وَسُكُون الْوَاو وَالرَّاء وَفتح الْقَاف وَفِي آخرهَا النُّون) İbnü'l-Esîr, el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb adlı eserinde bu kelimenin Cûrkân şeklinde okunduğunu yazmıştır.(İbnü'l-Esîr, 1980, p. 1:307) Ondan önce yaşayan Sem'anî de İbnü'l-Esîr gibi bu kelimenin okunuşunu verirken çok sonralarında yaşayan Süyutî ise bu kelimeyi Cûrekân olarak okumuştur.(Es-Sem'anî, 1962, p. 3:394,395; Es-Süyûtî, n.d., p. 1:70) Fakat ilk, daha eski ve ana kaynak olmaları nedeniyle İbnü'l-Esîr ve onun gibi kayda geçen Sem'ânî'nin yazdıklarının doğru kabul edilmesi gerekir. Cûrkân olan kelimenin aslının günümüze gelinceye kadar farklı şekilde okunduğu ve Cevzekân şekli ile hadis, tarih, tabakat ve teracim kitaplarında yer bulduğu görülmektedir. Bu nedenle aşiretin isminin Cûrkân ve galatı meşhur şeklinde Cevzekân olarak kabul gördüğünü müşahede etmekteyiz. Araştırmamıza göre Cûrkân sözcüğü, ilk olarak Mesûdî'de (ö. 956) geçmektedir. Mes'ûdî Kürt aşiretlerini sayarken Cûrkân'ı zikretmiştir. (Mes'ûdî, n.d., p. 78, 1973, p. 2:124) Daha

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

sonrasında yukarıda belirttiğimiz üzere Sem'ânî (ö. 1166) ve İbnü'l-Esîr (ö. 1233) onların hakkında bilgi vermektedir.

İbnü'l-Esîr, *Cûrkân*'ın Hulvan civarında oturan büyük bir Kürt kabilesi olduğunu söylemekte ve verdiği bu bilgiler başka kaynaklarda da geçmektedir. (Ez-Zebîdî, 2001, p. 25:126; İbnü'l-Esîr, 1980, p. 1:307) Bazı tarihçiler de Curkân'ın Hemedân'da olduğunu söylemektedirler. (Es-Safedî, 2000, p. 12:195; Es-Sem'anî, 1962, p. 3:395; Es-Süyûtî, n.d., p. 1:70; Ez-Zehebî, 1985, p. 20:178, 2003, p. 11:825; İbn Nukta, 1410, p. 2:185) Ez-Zîrîklî bu kabilenin Irak ve Hemedan arasında yaşadığını iddia etmektedir.(Ez-Ziriklî, 1085, p. 2:230) Cevzekân formunun Hemedan ile zikredildiği ve el-Cevzekânî el-Hemedânî diye alimlerin anıldığı çok sayıda kayıt mevcuttur.(El-Fîrûzâbâdî, 2005, p. 871; El-Hamevî, 1995, p. 2:184; El-Kîlânî, 2000, p. 39; Es-Süyûtî, 1403, p. 471; Ez-Zebîdî, 2001, p. 125; Ez-Zehebî, 2006, p. 17:179, 1993, p. 19:314;37:40, 1998b, p. 4:70; İbn Abdülhak el-Bağdadî, 1412, p. 1:357; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, 1986, p. 6:222;11:158)

Curkân veya Cevzekân Kürtlerinin anlatıldığı tarihi vakalarda da nerede yaşadıklarından bahsedilmektedir. Bu vakalar XI. asrın ilk yarısında olduğu için o tarihte aşiretin meskun olduğu yerlerin Sem'anî, İbnü'l-Esîr ve sonrakilerin belirttiği yerler ile yakın ancak farklı yerler olduğu görülmektedir. Tarihi vakalarda izlerini sürdüğümüzde Hasanveyhîlerin hizmetinde iken 405 yılında (1014-1015) Kûsahda Kalesi, Dinever, Şehrezor ve Hemedan civarında olduklarını söylenebilir. (İbn Haldûn, 2000, p. 4:692; İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:197-198, 2012c, p. 7:596) 417 yılında (1026) Cûrkân Kürtlerinin tümü veya önemli bir kısmının Sâbûr Hâst çevresinde meskun ve etkili olabilecek bir nüfusa sahip olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır. (İbn Haldûn, 2000, p. 4:633; İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:272-273, 2012c, p. 7:692) Aynı şekilde İbrahim Yınal'ın 437 (1046) yılında es-Saymara'da yaşadıkları söylenen Cûrkân Kürtlerine ağır darbe vurduğu bilgisinden burada da önemli bir Cûrkân nüfusu olduğu anlaşılmaktadır.(İbn Haldûn, 2000, p. 4:695; İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:402-403) Bir kayıtta İbn Haldûn, Cûrkân Kürtlerinin Nîşâbûr'da yaşadığını söylemektedir fakat İbnü'l-Esîr'e göre burası Sâbûr Hâst'tır. (İbn Haldûn, 2000, p. 4:648) Faaliyet gösterdikleri ve belki de yaşadıkları yerler arasında da Kesb Kalesi,(İbn Haldûn, 2000, p. 4:648; İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:325-326) Kerec, Isfahan, Berûcird ve Selimûh Kalesi gibi yerleri sayabiliriz. (İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:387)

Araştırmacı Zerâr Tevfîk, Cûrkân'ın Gorân aşireti olduğunu ve Abbâsîler zamanında kendini gösterdiğini, bazı yerlerde Cüzkân olarak geçtiğini, Hulvân, Dertenk ve Şabûr Hast civarında yaşadıklarını söylemektedir. (Zerâr Sedîk Tevfîk, n.d., pp. 71–72) Cûrkân kelimesinin başındaki C harfinin Kürtçe'deki G harfi olma ihtimali ile beraber düşünüldüğünde bu kelimenin Goran sözcüğünün diğer dillere bozularak geçmiş olma hali olduğu ihtimali güçlenmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr'in çağdaşı olan İbnü'l-Müstevfî'ye (ö. 1239) bakıldığında Kürt aşiretleri içerisinde el-Kûrâniye (الكورانية) yani Goran aşiretinin de sayıldığı görülmektedir.(İbnü'l-Müstevfî, 1980, p. 2:20,444) Şayet Goran kelimesini Arapça'ya uydurmuşlarsa Mes'ûdî, Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr'in de Cûrkân ismini el-Kûrâniye (الكورانية) şeklinde yazmış olmaları daha mantıklı değil miydi? Bu ihtimal bizi bu tezden uzaklaştırsa da İbnü'l-Mistevfî'nin Kürt aşiretleri içerisinde Cûrkân'dan bahsetmemesi, bizi Zerâr Tevfîk'in iddiasına yeniden yaklaştırmaktadır. El-Ömerî'nin (ö.1349) eserindeki el-Kûrâniye (الكورانية) yani Goran Kürt aşiretinin Hemedan ve Şehrizor'da bulunan bir taife olduğu malumatı, Cûrkân aşiretinin aslında Goran Kürtleri olduğunu açık bir şekilde izah ve ikna etmektedir.(El-Ömerî, 1423, p. 3:260)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

3. Cûrkân Kürtlerinin Tarih Sahnesine Yansıması

Tarihi kaynaklara bakıldığında Cûrkân/Cevzekân Kürtlerinin XI. asırdan önce sanki var olmadıkları ve XI. asırda ortaya çıktıkları ve yine XI. asrında ortalarına kadar varlıklarını sürdürüp tabiri caizse yok oldukları gibi bir izlenim elde edilmektedir. Yaklaşık yarım asırlık bir dönemde siyaset sahnesinde kendilerini güçlü bir şekilde gösteren bu Kürt aşiretinin hakkında sonrasında bir kayda rastlanmaması ilginçtir. Fakat anlaşıldığı üzere bu aşiretin isminin yanlış olarak kayda geçirilmesi bunun en önemli nedenidir.

3.1. Cûrkân Kürtlerinin Bedr b. Hasanveyh'i Öldürmeleri

Yukarıda bahsedildiği gibi Hasanveyhî Kürtleri, 961 ile 1015 yılları arasında Dinever, Şehrezor ve Hemedan çevresinde yaklaşık yarım asır süren bir iktidar kurmuşlardır. Aşağıda vereceğimiz bilgilere binaen Cûrkân Kürtlerinin Hasanveyhîlerin hizmetinde ve hükümdara çok yakın oldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki Cûrkân yani Cevzekân Kürtleri, Hasanveyhî hükümdarını öldürerek Hasanveyhî Devleti'nin son bulmasının yolunu açmışlardır.

Cûrkân Kürtleri olarak İbnü'l-Esîr tarafından anılmaları, 405 (1014-1015) el-Cibal'de hakimiyet kurmuş olan Hasanveyhî hükümdarı Bedr b. Hasanveyh'in öldürülmesi münasebeti iledir. Olayların gelişmesi Bedr b. Hasanveyh'in Hüseyin b. Mes'ûd el-Kürdî'nin elindeki toprakları almak için sefere çıkması nedeniyle olmuştur. İbnü'l-Esîr, Kûsahda Kalesi'nde Hüseyin'i muhasara eden Bedr'in askerlerinin kışın sefere çıktıkları için Bedr'i öldürmeye karar verdiklerini söylemektedir. Ancak tahminimize göre mutlaka bunun farklı nedenleri de olmalıdır. Büyük ihtimalle kış mevsiminin zorlu koşulları ve abluka sırasında askerlerin zayiat vermesi, kendisine karşı böyle bir tepkinin oluşmasına zemin oluşturmuştur. Bedr b. Hasanveyh'in kendi bildiğini okuması ve kimseyi dinlememesi de buna neden olmuş olabilir. Zira Bedr'e karşı kurulan komployu haber veren kişi, Bedr tarafından kovulmuş ve ısrarla huzuruna girmek istemesine rağmen ona müsaade edilmemiştir. Hatta çadırının arkasından bağırıp kendisini öldürmeye kararlı olduklarını söylemesine rağmen Bedr, dediklerini ciddiye almamıştır. Sonunda bir tepeye çıkan ve orada oturan Bedr, kendi adamları tarafından öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, onu öldürenlerin Cûrkân taifesi olduğunu söylemektedir. Buradan da Cûrkân Kürtlerinin Bedr'e yani Hasanveyhî hükümdarına yakın oldukları anlaşılmaktadır. Hüseyin b. Mes'ûd bu durumu görünce cesedin yanına gitmiş onu Hz. Ali şehitliğine götürüp defnetmelerini emretmiştir. Bedr b. Hasanveyh'i öldüren Cûrkân taifesi de kaçmış ve Şemsüddevle Ebu Tahir b. Fahrüddevle b. Büveyh'in hizmetine girmişlerdir.(İbn Haldûn, 2000, p. 4:692; İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:197-198, 2012c, p. 7:596; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, p. 18:231-232)

3.2. Alaüddevle b. Kâkeveyh ile Cûrkân Kürtleri Arasında 1026'da Başlayan Savaş

Cûrkân Kürtleri hakkında ikinci kayıt 417 (1026) yılına denk gelmektedir. Cûrkân Kürtleri, bu yılda Cibal ve Yezd bölgesinde hüküm süren Kakûyîlerin (1007-1119) hükümdarı Alâüddevle Ebu Cafer Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr ile savaşmış ve kendilerini göstermişlerdir. (Güner, 2001, pp. 219–221) Savaştan önce Cûrkân Kürtlerinin yaşadığı bölge olan Sâbûr Hâst

3.3. Savaşın Bölgeye Yayılması

417 yılında (1026) Kâkûyîlerin hükümdarı Alâüddevle'nin amcasının oğlu Ebu Cafer'in öldürülmesi ve Alâüddevle'nin ordusunun Cûrkân Kürtleri tarafından yenilmesinin Alâüddevle'yi intikam alamaya ve kendisine isyan eden Cûrkân Kürtlerini

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

itaat altına almaya sevk ettiği muhakkaktır. Fakat Alâüddevle'den daha ziyade Ali b. İmran'ın endişeye kapıldığı ve bu endişenin onu farklı yol ve yöntemlere ittiği görülmektedir. Öyle ki aradan çok zaman geçmemesine rağmen 418 yılının Rebiülevvel ayında (Nisan-Mayıs 1027) Alaüddevle ile Cûrkân Kürtleri arasındaki ihtilaf farklı bir boyuta varmıştır. Bu olaylar esnasında Alaüddevle'ye isyan bayrağı çeken Ali b. İmran, korkusundan Taberistan'a hükmeden İspehbüd ile irtibata geçerek onu el-Cibal'i alması için teşvik etmiştir. O esnada İspehbüd, Rey şehrinde Velkin b. Venderîn ile beraber bulunuyordu. Ali b. İmran, Menuçehr b. Kabus b. Veşmgir'e mektup yazarak ondan da yardım istemiş ve kendini bölgeye hakim bir güç olarak göstermiştir. Alâüddevle ile düşman olan İspehbüd, Ali b. İmrân'ın istediği şekilde Velkîn ile beraber Hemedan ve el-Cibâl'ın bazı yerlerini alarak Alâüddevle'nin memurlarını oradan çıkarmıştır. İspehbüd, Velkîn, Menûçehr, Ali b. İmran ile beraber olan Cûrkân Kürtlerinin bir araya gelmesi ile güçlenen müttefikler, Alaüddevle'yi ortadan kaldırmak için Isfahan'ın üzerine gitmişlerdir. Durumun ciddiyeti üzerine Alâüddevle, mallarını şehirden dışarı çıkarmış ve Isfahan'a kapanıp şehri savunmuştur.

İki taraf arasında vuku bulan çatışmaların ardından Cûrkân Kürtlerinin içerisinde yer aldıkları müttefikler savaşta başarısız olmuştur. Bu savaşın kazanılmasında Alâüddevle faktörünün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Alâüddevle, savaş sürerken ittifakı oluşturan askerler ile irtibata geçmiş, onları yanına çekmek için iyilikle muamele edip çok miktarda mal vermiştir. Böylelikle kuşatma altında iken dört gün gibi kısa bir süre sonra düşmanlarının kuşatmadan vaz geçirip güçsüz bir şekilde ayrılmalarını sağlamıştır. Alâüddevle, düşmanlarının peşinden giderken ittifakı tamamen parçalamak için Cûrkân Kürtleri ile diplomasi yürütmüş ve Cûrkân Kürtlerinden bir kısmını kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Nihavend'e kadar müttefikleri takip eden Alaüddevle, şehrin önünde onlara yetişmiş ve yaşanan savaşta onları yenerek birçok esir almıştır. Savaşta Velkîn'in iki oğlu öldürülürken İspehbüd, iki oğlu ve vezirleri esir düşmüştür.[1] İspehbüd 419 yılı Receb ayına kadar (Temmuz-Ağustos 1028) esir kaldıktan sonra ölmüş, Velkîn Cürcân'a giderken Ali b. İmran ise Kinkever kalesine sığınmış ve Alaüddevle onu burada kuşatmıştır.

Alâüddevle, sonuç almak üzere Ali b. İmran'ı kuşatmışken Rey kentinin savunmasız kalması, müttefiklerden Velkin b. Venderîn'i harekete geçirmiştir. Velkîn, Cürcân'da durumunu düzelttikten sonra Menuçehr b. Kâbûs'un yanına giderek Rey kentini alması için onu kışkırtmıştır. Alâüddevle'nin Ali b. İmran'ı kuşatmakla meşgul olması, Rey şehrini almayı kolaylaştırmıştı. Bu esnada Alâüddevle'yi zora sokacak bir başka gelişme daha olmuş ve Alaüddevle'nin Kum şehrini yönetmekle görevlendirdiği ve aynı zamanda damadı olan Velkin'in oğlu da isyan ederek babasının tarafına geçmiştir. Velkîn, oğlu ve Menuçehr'in oluşturduğu ittifak harekete geçip Rey üzerine gitmiş ve burada Mecdüddevle b. Büveyh ile savaşmış ancak yenilmişlerdir. Bu ittifak ve Rey şehrinin tehlikeye düşmesi Ali b. İmran'a yaramış ve onunla anlaşmıştır. Bu anlaşmadan karlı çıkan bir başka taraf da Cûrkân Kürtleri idi çünkü bir kısmı Alâüddevle ve bir kısmı da Ali b. İmran'ın yanında savaşıyorlardı.

Alaüddevle'nin Ali b. İmran ile anlaşmasının üzerine Velkin, Rey'den bir şey elde edemeden ayrılmıştır. Alaüddevle ise Rey şehrine yönelerek Menûçehr'i tehdit etmiş ve topraklarına saldıracağını kendisine söylemiştir. Bu esnada Ali b. İmran'ın yaptığı hamle, bir süre sonra kendisini hedef haline getirmiştir. Ali b. İmran, Menuçehr ile haberleşip onu Alaüddevle'ye karşı kışkırtınca, Alâüddevle Rey üzerine gitmekten vazgeçerek Ali b.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

İmran'a yönelmiştir. Ali b. İmran, Kinkever kalesine erzak depolayarak Menuçehr'den yardım istemiş ve Menuçehr'in gönderdiği altı yüz asker ile kendisini savunmaya koyulmuştur. Ali b. İmran, bir süre direndikten sonra erzakı azalınca Alaüddevle ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Alaüddevle, Kinkever kalesinin kendisine verilmesi, yardıma gelen Menuçehr'in komutanının teslim edilmesi ve Ebu Cafer'in katillerinin iadesi şartıyla barış teklifini kabul etmiştir. Olayların başlangıcında yanındakileri teslim etmektense Alâüddevle'ye isyan eden Ali b. İmran, müttefiki Menûçehr'in komutanı ve Cûrkân liderleri olduğu anlaşılan Ebu Cafer'in katillerini Alâüddevle'ye teslim ederek daha kötü bir duruma düşmüştür. Ebu Cafer'in katillerini öldürüp Menûçehr'in komutanını hapseden Alâüdevvle, Kinkever Kalesi'ne karşılık Dinever şehrini Ali b. İmran'a ikta etmiştir. Bir süre sonra Menuçehr ile barışan Alaüddevle, tutsak olan komutanını serbest bırakmıştır. (İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:277-278, 1997, p. 7:697-698; İbn Haldûn, 2000, p. 4:633-634)

4. Oğuzların İran'a Girmeleri ve Dengelerin Değişmesi

420 (1029) yılının bölgeyi ilgilendiren en önemli olayı, Gazneli Sultan Mahmud'un Rey'e gelerek buranın hakimi olan Mecdüddevle b. Fahrüddevle b. Büveyh'i hapsettirmesidir. Kazvin ve çevresini de alan Sultan Mahmud, Velkîn b. Venderîn'i de tevkif ettirmiştir. Bölgedeki aktörlerden biri olan Menûçehr b. Kâbûs b. Veşmgir'in ona boyun eğmesiyle birlikte el-Cibal'den Ermeniye'ye kadar olan bölgedeki şehirlerin birçoğunda Sultan Mahmud adına hutbe okunmaya başlamıştır. (İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:294-295, 2012c, p. 7:710-711)

İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan, Anadolu ve Suriye'yi kasıp kavuracak ve yaklaşık yirmi sene sürecek olan Oğuzların batıya doğru ilerlemeleri bu yıl başlamıştır. Gazneli Sultan Mahmud, bu yıl Arslan b. Selçuk'un komutasında olan ve Buhara'da kalan Oğuzlara saldırmış ve onları dağıtmıştır. Sultan Mahmud, Arslan b. Selçuk'u esir alıp Hindistan'da hapsettirmiş ve Oğuzları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Sultandan kaçan Oğuzlar, Horasan'a gitmiş ancak orada da Sultan Mahmud'un saldırısına uğrayınca bir kısmı Alâüddevle'nin hakim olduğu Isfahan'a gitmişlerdir. Sultan Mahmud, Alâüddevle'den Oğuzların kellelerini isteyince Alâüddevle onlara ziyafet adı altında pusu kurmuş ve son anda bunu haber alan Oğuzlar ziyafete katılmaktan vaz geçmiş ancak çıkan çatışmalardan sonra Isfahan'ı da terk edip Azerbaycan'a gitmek zorunda kalmışlardır.(İbnü'l-Esîr, n.d., pp. 291–292) Sultan Mahmud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sultan Mesud ile anlaşan Oğuzlar, bir süre sonra tekrar isyan edince üzerlerine Tâş Ferrâş ile Ebu Sehl el-Hamdûnî'yi göndermiş ve Oğuzları kontrol altına almak için onlarla savaşmışlardır. Oğuzlarla yapılan savaşlarda bu bölgede yaşayan Kürtler de Gaznelilerin tarafında yer almışlardır. İbnü'l-Esîr'in anlattığına göre bu Oğuzlar, Arslan b. Selçuk'un aşiretine mensuptu ve Selçukluları kuracak olanlar yani Tuğrul ve Çağrı beyler daha henüz Mavereünnehir'deydiler. (İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:293, 2012c, p. 7:715-716)

Sultanın hacibi Tâş Ferrâş, Oğuzlara saldırıca Rey tarafına yönelip yol üzerindeki bazı şehirleri yağmalamışlardır. Göktaş, Boğa, Kızıl, Yağmur ve Anasıoğlu'nun emrindeki Oğuzlar sırasıyla Damğan, Semnân, Huvârrü'r-Rey, İshakâbâd ve Müşkeveyh şehirlerini yağmalamışlardır. Tâş Ferrâş ve Ebu Sehl el-Hamdûnî'nin komutasındaki Gazne ordusu, Cürcân ve Taberistân hakimlerinden destek aldıktan sonra Oğuzlarla savaşa girişmişlerdir. Bu savaşta esir düşen bir Kürt liderinin kurtulmak için Kürtleri savaştan geri çekmesi sonucunda Tâş Ferrâş savaşı kaybedip öldürülmüştür. Bu galibiyetten sonra Rey üzerine

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

giden Oğuzlar, Ebu Sehl el-Hamdûnî ve Rey şehri halkı ile savaşmış ve halk şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Sonrasında Ebu Sehl, kendisini takip eden Oğuzları Tebârek Kalesi'nde mağlup edip liderlerinden Yağmur'u esir almıştır. Oğuzlar, 427'de (1035-1036) Rey şehrinden ayrılınca yardıma gelen Cürcân askerlerinin baskınına uğramış, liderleri ve iki bin askerleri esir düşmüştür.(İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:293-294, 2012c, p. 7:717; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, p. 18:348)

Oğuzların gittikleri yerlerde verdikleri hasar ve önlerinin alınamaması, bazı emirlerin Oğuzlarla iyi ilişkiler kurma yolunu tercih etmelerinde etkili olmuştur. Oğuzlar, Azerbaycan'a gittiklerinde Revvâdî emiri Vehsuzan, onlara ikramda bulunup akrabalık tesis etmiştir. Ancak Boğa, Göktaş, Mansur ve Dana'nın başlarında bulunduğu Oğuzlar, her tarafı yağmalamaya başlamışlardır. 429 yılında (1037-1038) Meraga'ya giderek insanları öldürmüş, Camileri ataşe verip Hezbaniye Kürtlerini katletmişlerdir. Oğuzların bölgedeki tüm otoriteleri tehdit etmesi üzerine, bölgedeki Kürtler aralarındaki ihtilafları bir tarafa bırakıp birleşmişlerdir. Birçok kişinin Oğuzlara karşı birleşmeleri, Oğuzların Azerbaycan'ı terk etmelerine neden olmuştur. İki kola ayrılan Oğuzlardan bir kısmı Boğa komutasında Rey üzerine giderken, Mansur ve Göktaş komutasındaki diğer Oğuzlar ise Cûrkân Kürtlerinin bulunduğu Hemedan'a yürüyüp orayı kuşatmışlardır. Ebu Kalicar b. Alaüddevle b. Kakeveyh, onlarla savaşmış fakat uzun süren muhasara sonrasında Oğuzlarla anlaşmak zorunda kalmıştır. Rey'de bulunan Alaüddevle b. Kakeveyh de Oğuzların güçlenmesinden korkarak Receb ayında (Temmuz-Ağustos 1029) Isfahan'a kaçmıştır. Oğuzlar çok kötü bir şekilde şehri yağmalayıp insanları öldürmüş ve Anasıoğlu komutasındaki Oğuzlar, Alaüddevle'nin peşine düşüp Kazvin'e gitmişlerdir. Urmiye'deki Oğuzlar ise Ermeniye'ye girmiş ve birçok kişiyi öldürüp ganimetlerle geri dönmüşlerdir. (İbnü'l-Esîr, n.d., pp. 295–296, 2012c, pp. 718–719)

Oğuzlar bazı yerel güçlerle ittifak kurmuş ve bölgede yaşayan otoriteler arasındaki düşmanlıktan faydalanmışlardır. Hemedan şehrinin hakimi Ebu Kalicar ile barış yaptıktan sonra Oğuzlar, 430 (1038-1039) yılında Fenna Hüsrev b. Mecdüddevle b. Büveyh'in komutasındaki Deylemliler ile Rey'den Hemedan üzerine giderek şehirde çok fena işler yapmışlardır. Anlaşma yaptıkları Ebu Kalicar'ı da yağmaladıktan sonra, babası Alaüddevle olanları öğrenmiş ve Oğuzlara saldırıp onlardan birçok kişiyi öldürmüştür. (İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:296-297)

Revvâdî lideri Vehsuzan b. Mehlân, Oğuzların taşkınlıkları ve otoritesini tehdit etmelerinden dolayı, iyi davranıp akrabalık kurduğu Oğuzlardan kurtulmak için çare arayışına girmiştir. 432 (1040-1041) yılında Tebriz'de Oğuzları ziyafete çağırarak onların liderlerinden otuz kişiyi tutuklamış ve onlara saldırarak morali bozulan Oğuzlardan çok kişiyi öldürmüştür. Bunun üzerine Urmiye'deki Oğuzlar toplanıp Musul'a bağlı olan Hakkarî bölgesine girmiş ve buradaki Kürtlerle savaşmışlardır. Kürtler, onlara karşı koymuş ancak yenilmişlerdir. Oğuzlar, Kürtlerin obalarını yağmalayarak mallarını, kadınlarını ve çocuklarını almışlardır. Kürtleri dağlarda takip eden Oğuzlar bu çatışmalarda yenilince aldıkları ganimetleri kaybedip hezimet yaşamış ve esir düşmüşlerdir.(İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:297-298) Bunun sonrasında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal, Rey şehrine doğru hareket edince oradaki Oğuzlar ondan korkup el-Cibâl bölgesinden ayrılmış ve 433 (1041-1042) yılında Diyâr-ı Bekr ve Musul'a girmişlerdir.(İbnü'l-Esîr, 2012c, p. 7:721; İbnü'l-Ezrak, 1990, p. 152)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Rey'den kaçan Oğuzlar, ilk olarak Azerbaycan'a gitmiş fakat burada İbrahim Yınal'ın takibi ve halka yaptıklarından dolayı tutunamamış, Kürt rehberlerin yol göstermeleri ile ez-Zevezân'dan Ceziretu İbn Ömer'e gitmişlerdir. Burada Karda, Bazebda, Haseniye ve Habur'u yağmalamışlardır. Mervânî hükümdarı Nasrüddevle'nin oğlu ve el-Cezîre (Cizre) hakimi Süleyman b. Nasrüddevle, Oğuzlara bölgedeki kasabalarda oturabileceklerini söylemiştir. Süleyman, ilk etapta Oğuzların şerrinden korunmak istemiş ve onlardan daha rahat bir şekilde kurtulmayı düşünmüştür. Vehsuzan'ın yaptığı gibi bir süre sonra Oğuzları ziyafete çağırıp liderleri Mansur'u tutuklamıştır. Ukaylî lideri Karvaş b. Mukalled, Fınık Kalesi'nin hakimi olan Beşneviyye Kürtleri ile Mansur'un dağılan adamlarına saldırarak onları tamamen bertaraf etmek istemiş fakat yenilmiştir. Ukaylîlerin mağlubiyeti ve Oğuzların mukavemetinin kırılamaması Mervânî hükümdarı Nasrüddevle'yi onlarla anlaşmaya zorlamıştır. Nasrüddevle, Oğuzlara ülkesini terk ettikleri takdirde reisleri Mansur'u serbest bırakacağını ve onlara mal vereceğini söylemiş ve onlarla anlaşmıştır. Anlaşmayı bozan Oğuzlar, Diyâr-ı Bekr ve Musul'da ciddi bir tahribat yapmışlardır. Musul'da oğuzlara yenilen Karvaş, canını zor kurtarıp Melik Celalüddevle ve Dübeys b. Mezyed'den yardım istemiştir. Kürt ve Araplar birleşerek Oğuzlara karşı koymaya çabalamış ancak Oğuzlar Musul'da 25 Receb 435 (27 Şubat 1044) tarihinde yine bir katliam yapmışlardır. Oğuzların dehşeti artınca Büveyhî hükümdarı Melik Celalüddevle b. Büveyh ile Mervânî hükümdarı Nasrüddevle Ahmed, Tuğrul Bey'e mektup yazıp Oğuzları şikayet etmişlerdir. Tuğrul Bey, Nasrüddevle'ye yazdığı mektupta bu durumu düzeltmek için asker göndereceğini bildirmiştir. Tuğrul Bey, Celalüddevle'ye gönderdiği mektubunda ise Gazneliler ile savaşlarından sonra tebaası olan Oğuzların Rey'de bozgunculuk yaptıklarını ve üzerlerine gidince korkup kaçtıklarını, Musul ve Diyâr-ı Bekr'e girdiklerini, onları itaat altına almak için onlara bir ders vermenin zaruri olduğunu yazmıştır. Bu esnada yeniden Oğuzlara karşı koyan Ukaylî lider Karvaş, aldığı takviye birliklerle Musul'u almak için harekete geçmiş ve Diyâr-ı Bekr'deki Oğuzların diğerlerine katılmalarına rağmen onları yenmeyi başarmış ve onlara ağır bir darbe indirmiştir. Bu mağlubiyetten sonra Oğuzlar, Diyâr-ı Bekr'i terk ederek Azerbaycan'a geri dönmüşlerdir. (İbnü'l-Esîr, n.d., pp. 299–302, 2012c, p. 7:721-722; Ripper, 2012, pp. 383–385)

Gazneli Sultan Mahmud'un Buhara'daki Arslan b. Selçuk'un idaresindeki Oğuzların üzerine gitmesi ve Oğuzların batıya yönelmelerinin ardından İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'da düzen bozulmuş ve birçok savaş cereyan etmiştir. Oğuzların girdikleri yerlerde kır ve kent yerleşimlerini yağmalamaları, hakim olan devletlerin Oğuzlarla giriştikleri savaşlarda yeterli olamayıp tebaalarını koruyamamaları üzerine yaklaşık yirmi yıl boyunca siyasi ve ekonomik açıdan birçok problem zuhur etmiştir. Oğuzların saldırılarından dolayı zarar gören bölgedeki Kürt iktidarları ve halk, süreç içerisinde Selçukluların buralarda hakim olmalarının ardından onlara tabi olmuştur.

5. Alaüddevle'nin Isfahan ve Cûrkân Kürtlerinin Yaşadığı Yerlere Hakim Olması

Gazneli Sultan Mahmud'un 421 (1030) yılında vefatı ile İran'daki dengelerin alt üst olduğu ve güç dengesinin kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Sultan Mahmud'un ölümüyle Fenna Hüsrev Mecdüddevle b. Büveyh, Rey şehrini almak için Deylemliler, Kürtler başta olmak üzere diğer kavimlerden oluşturduğu ordu ile harekete geçmiştir. Sultan Mes'ud'un naipleri ona karşı koymuş ancak yenilerek geri dönmüşlerdir. Hûzistan'da bulunan ve Sultan Mahmud'dan yardım bekleyen Melik Ebu Kakevyh de

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yardımdan umudunu kesmiş ve yanındaki askerler dağılmıştır. Alaüddevle ise Isfahan'da Sultan Mesud'un saldırısına uğrayacağı ve karşı koyamayacağından korkuyordu. Sultan Mahmud'un ölüm haberini alır almaz harekete geçip Isfahan sonra da Cûrkân Kürtlerinin yaşadığı Hemedan ve başka şehirleri ele geçirmiştir. Bir süre sonra Rey şehrini de alan Alaüddevle, Enûşirvân b. Menûçehr b. Kâbûs'un elinde olan şehirleri bile almıştır. Enûşirvân, Sultan Mesud'dan tanınmasını istemiş ve bu anlaşmadan sonra kendisine Horasan'dan asker gönderilmiştir. Alaüddevle'nin kendisinden aldığı toprakları geri almaya çalışan Enûşirvân, Rey'e doğru yürüyüp kaybettiği topraklarda ilerlerken ona Ali b. İmran ve başka askerler katılmıştır. Böylelikle Cûrkân Kürtlerinin tabi olduğu Alaüddevle ve Ali b. İmran karşı karşıya gelmiştir. Şehrin bir süre kuşatılmasından sonra Alaüddevle yenilerek buradan kaçmış ve takip esnasında yaralanmıştır. Canını zor bir şekilde kurtaran Alaüddevle, Hemedan'dan on beş fersah uzakta olan Kardacân kalesine çekilmiştir.(İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:310-311)

6. Alaüddevle'nin Gazneli Sultan Mesud ile Savaşında Cûrkân Kürtlerinin Rolü

Alaüddevle Ebu Cafer, Sultan Mesud b. Mahmûd'un ordusu ile savaşıp yaralanmış ve Rey'den Ferdecân kalesine sığınmıştı. Daha önceden kendisine yardıma gelen Ferhâd b. Merdâvîc ile Ferdecân kalesinden Burûcird'e gitmiştir. Horasan ordusu Komutanı Taş Ferraş, Ali b. İmran kumandasındaki bir orduyu Alaüddevle üzerine göndermiş ve Ali b. İmran, Alaüddevle'nin peşinden Berucird'e gitmiştir. Üzerlerine ordu gelince Ferhâd, Selimuh kalesine kapanmış ve Alaüddevle Ebu Cafer de Sabur-Hast'a[2] gidip Cûrkân Kürtlerinin yanında kalmıştır. (İbn Haldûn, 2000, p. 4:648; İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:325)

423 (1031-1032) yılında Cûrkân Kürtlerinin yer aldığı bir dizi olaylar cereyan etmiştir. Horasan ordusu Berucird'i ele geçirdikten sonra Ferhâd, Ali b. İmran'a tabi olan Kürtlerle irtibata geçip onları yanına çekmeye gayret etmiştir. Kürtler, Ferhâd'ın teklifini kabul edip Ali b. İmran'ı ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir. Bunu duyan Ali b. İmran, adamları ile Hemedan civarına giderek yol üstündeki korunaklı bir kale olan Kesb diye bilinen yerde konaklamıştır. Kesb'de Ferhâd ve Cûrkân Kürtlerinin kuşatmasında çaresiz kalıp teslim olmayı düşünürken o esnada yağan kar ve yağmur Ali b. İmrân'ı kurtarmıştır. Bu durum için hazırlıksız olan Ferhâd ve yanındakiler, Ali b. İmrân'ı yakalamaktan vaz geçip gitmişlerdir. Ali b. İmran, Taş Ferraş'tan yardım istemiş ve Hemedan'a asker sevk etmesini talep etmiştir. Burûcird'de bir araya gelen Ferhâd ve Alaüddevle, güçlerini birleştirerek Hemedân üzerine gitmeye karar vermişlerdir. Bu esnada Alaüddevle, Isfahan'daki yeğeninden mal ve silah getirmesini istemiş ve yeğeni yola koyulmuştur. Ali b. İmran, bunu haber alıp Alaüddevle'nin yeğenine Cerbâzekân'da saldırıp onu esir alarak askerlerini öldürmüş ve mallarını ele geçirmiştir. Alaüddevle, Ali b. İmran'ın Hemedân'dan ayrılmasından sonra şehre girmiş, onun ardından Kerec'e gitmiş fakat yeğeni nedeniyle kararlılığını kaybetmiştir. Ali b. İmran ise Isfahan'a gidip Alaüddevle'nin mallarını ele geçirmeye niyetlenmiş fakat bunu yapamamıştır. Alaüddevle ve Ferhâd, Ali b. İmran ile karşılaşıp elindeki esirleri kurtarmayı başarmış ancak Alaüddevle'nin kardeşi Ebu Mansûr'un Taş Ferraş'ın yanına gönderilmesi nedeniyle onu kurtaramamışlardı. Ali b. İmran, bunlarla yaptığı savaşta mağlup olmuş ve Kerec'de Taş Ferraş ile buluşmuştur. Ali b. İmran ve Taş Ferraş, Berûcird yakınındaki Alaüddevle'nin üzerine gitmiş ve iki koldan onlara saldırarak onları gafil avlamışlardır. Yenilen Alaüddevle, Isfahan'a giderken Ferhâd

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ise Selimûh kalesine kapanmıştır.(İbn Haldûn, 2000, p. 4:648; İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:325-326)

Bu olaylarda Cevzekân Kürtlerinin Alaüddevle ve Ferhad'ın tarafında olduğu, mağlup ve yaralı şekilde kendilerine sığınan Alâüddevle'yi sahiplendikleri görülmektedir. Bir diğer dikkat çekici husus ise Gazneliler yani Tâş Ferrâş ve Ali b. İmrân'ın yanında da Kürtlerin savaşıyor olmasıdır. Savaşan iki tarafta da bulunan Kürtlerden Ali b. İmrân'ın yanında olanlar, Ferhâd'ın teklifi ile taraf değiştirmişlerdir. Fakat olayların sonunda Alâüddevle, Ferhâd ve Kürtlerin yer aldığı ittifak yenilmiştir.

Daha sonraki yıllarda da bu çatışmalar devam etmiştir. Cûrkân Kürtlerinin yaşadığı bölgede, Cûrkân Kürtlerinin taraf olduğu hasımlar arasındaki savaşta, tarihçiler Cûrkân Kürtlerinin ismini vermemiş olsalar da onların da bu savaşın dışında olmadığı muhakkaktır. 425 (1033-1034) yılında Alâüddevle ile Gazneliler arasında devam eden mücadelede Ferhâd öldürülürken Alâüddevle ise Cerbezakân ile Isfahan arasındaki dağlara sığınmıştır. (İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:334) 434 (1042-1043) yılında ise bölgedeki yeni aktör olan Selçukluların meliklerinden İbrahim Yınal'ın Ebu Kalicar b. Gerşafs b. Alaüddevle'nin üzerine gittiği görülmektedir. Ebu Kalicar'ın peşinden Cûrkân Kürtlerinin yaşadığı Sabûr Hast'a giren Yınal'ın emrindeki Oğuzlar, şehri yağmalamış ve burada çirkin şeyler yapmışlardır. (İbnü'l-Esîr, 2012a, pp. 51–52, n.d., p. 9:387)

7. İbrahim Yınal'ın Gerşafs ve Cûrkân Kürtleri ile Savaşı

437 (1045-1046) yılında Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in emri ile kardeşi İbrahim Yınal, el-Cibal bölgesine girip buraları hakimiyeti altına almaya çalışmıştır. Yınal, Hemedân üzerine yürüyünce burada olan Gerşafs (Kürşafus) b. Alaüddevle ayrılmak zorunda kalmış ve Yınal, Hemedân'ı almıştır. Gerşafs ise Cûrkân Kürtlerine sığınırken, Dinever'e hakim olan Ebü'ş-Şevk de İbrahim Yınal'dan korkup Karmisin'e gitmiştir. Dinever'i alan Yınal sonrasında Karmisin üzerine yürüyünce Ebü'ş-Şevk, buradan da ayrılıp Hulvân'a geçmiştir. Ebü'ş-Şevk, Karmisin'i savunmaları için Şâzencân Kürtleri ve Deylemîleri görevlendirmiş, Karmisîn'i savunan askerler Yınal'ı püskürtmüş ancak sonradan ona karşı koyamamış ve Receb ayında (Ocak-Ocak 1046) Karmisîn'i Yınal'a teslim etmişlerdir. Şehri alıp birçok kişiyi öldüren Yınal kalanlarını kovmuş ve onlar da Ebü'ş-Şevk'in yanına gitmişlerdir. Ebü'ş-Şevk, durumun ciddiyetini anlayınca ailesini es-Sirevân kalesine yollamıştır. Yınal, Şaban ayında (Şubat-Mart 1046) es-Saymara'yı almış ve oraya yakın oturan Cûrkân Kürtlerine saldırıp onlara ağır bir darbe vurmuştur. Bozguna uğrayan Kürtler, Gerşafs b. Alaüddevle ile canlarını kurtarmak için kaçarak Şihabüddevle Ebü'l-Fevâris Mansur b. Hüseyin'in yanına gitmişlerdir. Yınal'ın askerleri bölgeyi yağmalayıp her tarafı ateşe verdikten sonra oradan ayrılmışlardır. Oğuzlar da kaçan halkın peşinden gidip Hanekin'da onlara yetişmiş ve mallarını yağmalamışlardır. Mayadeşt'e kadar olan yerleri yağmalayan Oğuzların üzerine gitmeye niyetlenen Ebu Kalicar, ordusunu toplamış fakat hayvanlarının telef olması sebebiyle sefere çıkamamıştır.(İbn Haldûn, 2000, p. 4:695; İbnü'l-Esîr, n.d., p. 9:402-403; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, p. 18:461)

8. Moğoların Erbil Yakınında Cûrkân Kürtlerini Katlettikleri İddiası

628 (1231) yılının Zilhicce ayında (Eylül-Ekim 1231) bir Moğol grubu Azerbaycan'dan Erbil ve çevresine girmiştir. Moğollar, yol üzerinde Îvâniyye (Yıva) Türkmenleri, Cevzekân yani Cûrkân Kürtleri ve bu bölgede yaşayanları Erbil'e varıncaya kadar kılıçtan geçirmişlerdir. Moğollar, işitilmedik şekilde buralarda çirkin işler

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yapmışlardır. Erbil hakimi Muzafferüddin, Musul'un sahibi Bedrüddîn Lü'lü'den asker desteği alarak Moğolların üzerine gitmiş ve Moğollar bunu duyunca Azerbyacan'a yönelmişlerdir. Moğolların bölgeyi terk etmesi üzerine Muzafferüddîn onların peşine düşmekten vaz geçmiştir. Moğollar; Kerhînî, Dakûkâ ve diğer yerlerde halka istedikleri kötülükleri yapmalarına rağmen kimse onlara karşı koymamıştır.(İbn Haldûn, 2000, p. 5:167,593; İbn Vâsıl, 1377, p. 4:328; İbnü'l-Esîr, 1997, p. 10:450, n.d., p. 12:464-465)

İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'un metinlerinde bu Kürt aşiretinin Cevzekân yani Cûrkân Kürtleri olduğu söylenmektedir. Fakat bu anlatımda Erbil yakınlarında Cevzekân Kürtlerinin meskun olduğunun söylenmesi temelsiz kalmaktadır. Cevzekân/Cûrkân Kürtlerinin Sabûr Hâst, Saymara, Nîşâbûr, Hemedân ve Hulvân civarında yaşadıkları aynı yazar ve diğer kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak bu iki kayıttan başka Erbil civarında yaşadıklarını gösteren bir kanıt bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'un bahsettiği başka bir Kürt aşiretidir. Sanırım bu problemin cevabını İbnü'l-Esîr'in bir başka eserinde bulabiliriz. İbnü'l-Esîr, Hakkarî beldelerinden birinde Cûze olarak geçen bir yerden bahsetmektedir.(İbnü'l-Esîr, 1980, p. 1:309-310) Hakkarî ve Musul arasında aşiretin yaşadığını tarif ettiği bu yer, tam da söylenenlerle uyuşmaktadır. (Cûze/Cûzekân) Diğer kaynaklardan bu tarihte Kürtlerin yaşadığı Hakkari bölgesinden Moğolların geçtiği ve buraları yağmaladığı teyit edilebilmektedir. Biz ilk önce Moğolların Azerbaycan'dan Hemedân civarına gelip oradan Erbil'e gittiklerini varsaymıştık fakat Hemedân'ın Azerbaycan ve Erbil arasına uzak kalması nedeniyle bunun pek de mümkün olmadığını gördük. Olayı derinlemesine incelerken 1231 yılında gerçekleşen bu vakıada, bahsedilen Moğolların Celaleddin Harezmşah'ın peşine düşen Moğol taifesi olduğunu anladık. Moğollar, Azerbaycan'dan Ahlat'a, Ahlat'tan Hani'ye, Hani'den Amid'e ve Amid'de Celaleddin Harezmşah'ı kaybettikten sonra Isfahan'a gitmek isteyen askerlerinin peşinden Diyâr-ı Bekr ve Erbil arasındaki bölgeye girip buraları yağmalamışlardı. (Ez-Zehebî, 1998a, p. 45:52-53; İbnü'l-Esîr, 2012b, p. 10:447)

9. Cûrkân/Cevzekân'a Nispet Edilen İlim Adamları

Cûrkân/Cevzekân Kürtlerine mensup olan ilim adamlarının hakkında detaylı bilgilere ulaşmak, bilgi azlığından dolayı pek mümkün değildir. Tarih, tabakat, teracim ve özellikle de hadis kitaplarında bu nisbe ile anılan bazı ilim adamları vardır. Fakat nesebi ve ilmi olarak onları tanımlayacak kadar detaylar bulunmamaktadır. Cevzekân veya Cûrkân'a nispet edilen ve bahsi geçen aşirete mensup olduğundan bir derecede emin olduğumuz ilim adamlarından bazıları hakkında elde ettiğimiz bilgileri vermek istiyoruz.

Bu alimlerden en meşhur ve zikredileni *Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin b. Cafer Ebu Abdullah el-Cûrkânî el-Hemedânî*'dir. Yazarın 4 ciltlik hadis kitabının ismi el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr ve's-Sahâh ve'l-Meşâhîr'dir. Mevzûât türündeki bu kitapta uydurma hadislerin tespiti amaçlanmıştır. (El-Cevzekânî, 2002, pp. 1–2; Ez-Ziriklî, 1085, p. 2:229-230) Cevzekânî veya Cûrkânî, hadis kitaplarında çokça rastlanan bir isimdir çünkü müelliften sonra gelen hadisçiler için önemli bir kaynak olmuştur. Hüseyin b. İbrahim'in el-Hemedânî ve el-Cevzekânî nisbeleri ile anılması, Hemedan ve Cevzekân ilişkisini gösteren önemli bir kanıttır. Zehebî onun ne zaman öldüğünün belli olmadığını fakat bir kitapta 16 Receb 543 yılında (30 Kasım 1148) öldüğünün yazılı olduğunu söylemektedir. Hüseyin b. İbrahim'in birçok kitap yazdığını ve bunlardan en meşhurunun el-Ebâtîl olduğunu belirtmektedir. (El-Hamevî, 1993, p. 2:834; El-Irâkî et al., 1987, p. 1:484; Es-Selamî, 2005, p. 2:539; Ez-Zehebi, 1404, p. 162; Ez-Zehebî, 1993, p. 37:140, 1998b, p.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

4:70, 2006, p. 17:178; İbn Asâkir, n.d., p. 17; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, 1986, p. 6:222; El-Hamîs, n.d., p. 1:645; El-Kîlânî, 2000, p. 39; El-Gazzî, 1990, p. 2:88, 1990, p. 2:88; İbnü'l-Mülakkin, 2004, p. 2:340; El-Hamevî, 1995, p. 2:184; Hargûşî, 1424, p. 6:361) Zehebî'nin Cûrkânî ve İbnü'l-Cevzî'nin hadis çalışmalarını ele aldığı "Ehâdîsu Muhtare min Mevdûâti'l-Cûrkânî ve İbnü'l-Cevzî" adlı eseri vardır. (Ez-Zehebî, 1404) Cûrkânî, Abdurrahman b. Hamduddunî, Hamd b. Nasr b. Ahmed el-Hafız, Muhammed b. Tahir el-Makdisî, Said b. Nasr b. Ömer b. Hamân, Abdülmelik b. Mekki b. Bencîr ve diğer bazılarından hadis dersi almıştır. Ebü'l-Ganâim Şîrûveyh b. Şehrdâr ed-Deylemî, Saîd Sa'd b. Haşim b. Ali el-Hâşimî, Ebu Bekir Abdurrezzak b. Abdulkadir el-Cîlî ondan ders almıştır. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ondan istifade etmiştir. Babası İbrahim b. Hüseyin b. Cafer el-Cûrkânî'nin de hadis ilmi ile uğraştığı bilinmektedir. (Es-Safedî, 2000, p. 12:195; İbn Nukta, 1410, p. 2:185)

Ebu Müslim Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed b. Ömer es-Sûfî el-Cevrekânî el-Mûnî' de hadis kitaplarında anılan bir alimdir. Hemedân'ın nahiyesi olan Cûrkân'dan olduğu belirtilmektedir. Çok ibadet eden biri olup babasından hadis dersi almıştır. 464 (1071-1072) yılında Hemedân köylerinden bir köyde doğmuş ve 9 Şevval 541'de (14 Mart 1147) Hemedân'da vefat etmiştir.(Es-Sem'ânî, 1975, p. 1:400; İbn Nukta, 1410, p. 2:186)

Bunun dışında bu nisbe ile anılan ve genelde hadis ilmi ile iştigal etmiş olan *Ebu Naîm el-Cevzekânî* (Ed-Dehlevî, 2005, p. 1:233), *Ebubekir el-Cevzekânî* (En-Nesevî, 1953, p. 2:700; İbnü'l-Cevzî, 1992, p. 13:128), *Ebü'l-Fevâris el-Cevzekânî* (Ez-Zehebî, 2006, p. 11:196, 1993, p. 23:44; Hatib el-Bağdadî, 2002, p. 8:688), *İbrahim b. Ya'kûb* (El-Bâcî, 1986, p. 2:729), *Muhammed b. Ahmed Ebu Abdullah el-Cevzekânî* (İbnü'l-Mülakkin, 2004, p. 2:340), *Ahmed b. Muhammed el-Cevzetânî el-Isfahânî el-Edîb* ve *Salih b. Ahmed b. Muhammed el-Cevzetânî'* den de bahsetmek gerekmektedir. (El-Askalânî, n.d., p. 1:379)

Sonuç:

Cûrkân veya Cevzekân Kürtlerinin ismine bakıldığında Mes'ûdî'nin yazdıklarında, Sem'ânî ile İbnü'l-Esîr'in ensab kitaplarında Cûrkân olarak geçtiği ve doğrusunun Cûrkân olduğu görülmektedir. İbnü'l-Esîr'in tarihinde ise Cûrkân جورقان ve daha fazla Cevzekân جوزقان olarak geçmesi nedeniyle sonraki çeşitli ilmî kitaplarda Cevzekân olarak daha fazla kabul görmüştür. Nitekim literatür taraması yapıldığında جوزقان sözcüğünün daha çok tercih edildiği ve daha çok Cevzekân şeklinde harekelenip okunduğu görülecektir. Bunun nedeni ise İbnü'l-Esîr'in tarihinde yanlışlıkla ra harfinin üzerine nokta koyulmasından kaynaklanmıştır. Fakat İbnü'l-Müstevfi ve el-Ömerî'nin yazdıkları ele alındığında ise Cûrkân sözcüğünün Kürtçe aslının Goran olduğu ve bu kelimenin orjinalinin Kürtçe'deki Goran'ın Arapça'ya uyarlanmamış şekli olduğu anlaşılmaktadır. Daha doğrusu Cûrkân, Cûrekân, Cevrekân, Cevzekân, Cûzkân ve bu aşireti işaret etmek için kullanılan diğer kelimeler, Goran kelimesinin çoğulu olan Gorekan'ın Arap dilindeki ifadesinden başka bir şey değildir.

Cûrkân Kürtlerinin yaşadığı coğrafyaya bakıldığında tarihçilerin tanıklığı ile Hulvân, Hemedan, Sâbûr Hâst ve Saymara şehirlerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Fakat onlarla ilgili vakalara bakıldığında Kerec, Isfahan, Berûcird, Hulvân, Dertenk, Nîşâbûr, Kinkever, Selimûh Kalesi, ve Kesb Kalesi'nde kendileri ve müttefiklerinin faaliyet yürüttükleri anlaşılmaktadır. Mes'ûdî ve Sem'ânî tarafından ilk olarak zikredilen Cûrkân Kürt aşiretinin siyasi faaliyetlerine yer veren kişi ise İbnü'l-Esîr'dir. İbnü'l-Esîr'den sonra

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

da Sibt İbnü'l-Cevzî ve İbn Haldûn tarafından bu aşiretin faaliyetleri kayda geçirilmiştir. Bunun dışında tarih kitaplarında Cûrkân Kürt aşireti hakkında pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır. XI. asrın başında kaynaklara yansıyan Cûrkân Kürtleri ile ilgili malumatlar yarım asır içinde son bulmuştur.

İlk olarak tarih sahnesinde görünmeleri Hasanveyhî Kürt Devleti'nin emiri Bedr b. Hasanveyh'i öldürmeleri (405/1014-1015) sebebi ile olmuştur. Bedr'i öldürüp bu devletin yıkılışında rolü olan Cûrkân Kürtlerinin Hasanveyhî hükümdarına yakın oldukları anlaşılmaktadır. Ardından 417 (1026) yılında Kâkûyî liderinin amcazadesi ile yaşanan sorunların büyümesi sonrasında Alaüddevle ve Cûrkân Kürtleri arasında çıkan kriz tüm bölgeyi etkisi altına almış ve savaşlara neden olmuştur. Başka aktörlerin de bu mücadelede yer almasıyla Kum, Rey, Isfahan ve Hemedan şehirlerinin dışına taşan olaylar vuku bulmuştur. Halbuki bu kriz öncesinde Sâbûr Hâst civarındaki Cûrkân Kürtleri özel bir statü ile yönetiliyor, Alaüddevle'nin amcazadesi ve Cûrkân Kürtlerinin lideri Ebü'l-Ferec el-Bâbûnî tarafından idare ediliyorlardı.

Hasanveyhî Kürtlerinin etkisinin kırılmasından sonra Kâkûyîlerin yerel hanedanlarla yaptıkları mücadelelerin seyri, Oğuzların ve sonrasında Selçukluların bölgeye girmesiyle değişmiştir. Oğuzların Kürtlerin yaşadığı bu coğrafyayı yağmalamalarının ardından Selçuklular zorlanmadan buralara egemen olmuşlardır. Selçukluların Maveraünnehir'den doğuya doğru gitmeleri ve Kürtlerin yaşadığı diyarlara hakim olmalarının ardından Kürt devlet ve aşiretlerinin kaderi değişmiştir.

Cûrkân Kürtleri içerisinde alimlerin de çıktığını müşahede etmekteyiz. Bu alimler sayesinde sonraki dönemde bu aşiretten bizi haberdar eden az ama kıymetli bilgiler mevcuttur. Cûrkânî veya Cevzekânî nisbesi ile tanınan ve hadis kitaplarından çokça anılan Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin b. Cafer Ebu Abdullah el-Cûrkânî bunlardan en önemlisidir. Hadis alanında yazığı kitap günümüze ulaşmış ve zaman içerisinde kendisine çeşitli eserlerde atıflar yapılmıştır.

Kaynakça:

Abul-Farac, G. (1999). *Abu'l-Farac Tarihi* (D. Ömer Riza, Trans.; 3rd ed., Vol. 1). Türk Tarih Kurumu.

Adilov, A. (2021). *Revvâdîler (IV-V/X-XI. Yüzyıl)* (E. Atmaca, Ed.). Samer Yayınları.

Ağırakça, A. (2000). İhşîdîler. In *DİA* (Vol. 21, pp. 551–553). TDV.

Al-Birwari, A. M. A. (2016). *'Annâzi Kürt Emirliği (991-1117)* [Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bezer, G. Ö. (2010). Şeddâdîler. In *DİA* (Vol. 38, pp. 409–411). TDV.

Çetin, S. (2018). *Hasanveyhî Kürt Emirliği (961-1015)* [Doktora Tezi]. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Coşkun, D. (2020). Tebriz'de Kurulan Feodal Bir Devlet: Revvâdîler (948/1071). *Tarihin Peşinde*, *23*, 1/23.

Ed-Dehlevî. (2005). *Hüccetüllahi'l-Baliga*. Dârü'l-Ceyl.

El-Askalânî, İ. H. (n.d.). *Tabsîrü'l-Müntebeh bi Tahrîri'l-Müştebeh*. Mektebetü'l-İlmiyye.

El-Bâcî. (1986). *Et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*. Dârü'-Liva li'n-Neşr ve't-Tevzî.

El-Cevzekânî, H. b. İ. (2002). *El-Ebâtîl ve'l-Menâkîr ve Sahâh ve'l-Meşâhîr*. Dârü's-Samîî.

El-Fîrûzâbâdî, M. M. (2005). *El-Kâmûsü'l-Mühît*. Müessesetü'r-Risale.

El-Gazzî. (1990). *Dîvânü'l-İslâm*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

El-Hamevî, Y. (1993). *Mu'cemü'l-Udebâ*. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

El-Hamevî, Y. (1995). *Mu'cemü'l-Büldân*. Darü'Sadr.
El-Hamîs, M. b. A. (n.d.). *Usulü'd-Dîn İnde'l-İmâm Ebı Hanife*. Darü's-Samîî.
El-Irâkî, İbnü's-Sübkî, & Es-Zeydî. (1987). *Tahrîci Ahâdîs-i İhyau Ulumi'd-Dîn*. Darü'l-Asime li'n-Neşr.
El-Kîlânî, A. b. A. (2000). *El-Erbaûn el-Kîlânîye*. el-Mektebetü'l-İslâmî.
El-Ömerî. (1423). *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*. Mecmaü's-Sikafe.
En-Nesevî, M. b. A. (1953). *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Menkübirtî*. Dârü'l-Fikri'l-Arabî.
Es-Safedî, İ. A. (2000). *Kitabü'l-Vâfî bi'l-Vefayât* (1st ed., Vols. 1–21). Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî.
Es-Selamî, Z. A. (2005). *Zeylu Tabakâti'l-Hanabile*. Mektebetü'l-Abîkân.
Es-Sem'anî. (1962). *El-Ensâb*. Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniye.
Es-Sem'ânî. (1975). *Et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-Kebîr*. Riasetu Divâni'l-Evkâf.
Es-Sem'anî. (1988). *El-Ensâb*. Dârü'l-Cinân.
Es-Süyûtî. (1403). *Tabakâtü'l-Huffâz*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.
Es-Süyûtî, C. (n.d.). *Lübü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb*. Dârü's-Sadr.
Ez-Zebîdî, M. M. (2001). *Tâcü'l-Urûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Vol. 34). Darü'l-Hidaye.
Ez-Zehebî. (1404). *Ehâdîsu Muhtare min Mevdûâti'l-Cevrekânî ve İbnü'l-Cevzî*. Mektebetü'd-Dâr.
Ez-Zehebi. (1404). *El-Muîn fi Tabakâti'l-Muhaddisîn*. Dârü'l-Furkan.
Ez-Zehebî. (2006). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Dârü'l-Hadîs.
Ez-Zehebî, Ş. (1985). *Siyeru A'lâmi'n-Nübela* (11th ed., Vol. 20). Müessesetü'r-Risale.
Ez-Zehebî, Ş. (1993). *Târihü'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'l'am*. Dârü'l-Kitâbü'l-Arabi.
Ez-Zehebî, Ş. (1998a). *Târihü'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'l'am* (Vol. 45). Darü'l-Kitabü'l-Arabi.
Ez-Zehebî, Ş. (1998b). *Tezkireti'l-Huffâz*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
Ez-Zehebî, Ş. (2003). *Tarihü'l-İslam ve Vefayati'l-Meşahir ve'l-A'lam* (1st ed., Vols. 9–28). Darü'l-Garbi'l-İslamî.
Ez-Ziriklî, H. (1085). *El-A'lâm* (Vol. 1). Darü'l-İlim li'l-Melâyîn.
Güner, A. (2001). Kâkûyîler. In *DİA* (Vol. 24, pp. 219–221). TDV.
Hargûşî. (1424). *Şerefü'l-Mustafa*. Dârü'l-Beşâiri'l-islâmiyye.
Hatib el-Bağdadî. (2002). *Tarihu Bağdat*. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
İbn Abdülhak el-Bağdadî. (1412). *Merâsidü'l-İttilâ Alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'* (Vol. 1–3). Darü'l-Ceyl.
İbn Asâkir. (n.d.). *Erbaûne Hadisen Li Erbaîne Şeyhan Min Arbaîne Belde*. Mektebetü'l-Kur'an.
İbn Haldûn, A. (2000). *Tarihu İbn Haldûn* (Vols. 1–5). Darü'l-Fikir.
İbn Nukta. (1410). *İkmâlü'l-İkmâl*. Câmiatu Ümmü'l-Kurâ.
İbn Vâsıl. (1377). *Müferricü'l-Kürûb Fi Ahbâri Beni Eyyûb*. Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye.
İbnü'l-Cevzî, E.-F. A. (1992). *El-Muntazam fi-Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem* (1st ed., Vols. 15–17). Darü'l-Kütübi'l-İlmiye.
İbnü'l-Esîr. (1997). *El-Kamil fi't-Tarih* (Vol. 7). Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
İbnü'l-Esîr. (2012a). *El-Kamil fi't-Tarih* (Vol. 8). Dârü'l-Kitabü'l-Arabî.
İbnü'l-Esîr. (2012b). *El-Kamil fi't-Tarih* (Vol. 10). Dârü'l-Kitabü'l-Arabî.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

İbnü'l-Esîr, İ. (n.d.). *İslâm Tarihi el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi* (Vol. 9). Bahar Yayınları.
İbnü'l-Esîr, İ. (1980). *El-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb* (Vol. 1–3). Dârû Sadr.
İbnü'l-Esîr, İ. (2012c). *El-Kamil fi't-Tarih* (Vol. 7). Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
İbnü'l-Ezrak, A. b. Y. (1990). *Mervânî Kürtleri Tarihi* (B. Mehmet Emin, Trans.; 2nd ed.). Koral Yayınevi.
İbnü'l-İbrî. (1986). *Tarihü'z-Zaman*. Darü'l-Meşrik.
İbnü'l-İmâd el-Hanbelî. (1986). *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb* (1st ed., Vols. 4–6). Dar-ü İbn Kesîr.
İbnü'l-Mülakkin. (2004). *El-Bedrü'l-Münîr*. Dâr'ül-Hicre Li'n-Neşr.
İbnü'l-Müstevfî. (1980). *Târihu Erbil* (Vols. 1–2). Darü'r-Reşîd li'n-Neşr.
Keleş, N. (2014). *Şeddâdîler Devleti Tarihi (951-1199)*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Kurt, H. (2010). Tâhirîler. In *DİA* (Vol. 39, pp. 403–404). TDV.
Merçil, E. (1992). Büveyhîler. In *DİA* (Vol. 6, pp. 496–500). TDV.
Merçil, E. (1996). Gazneliler. In *DİA* (Vol. 13, pp. 484–486). TDV.
Merçil, E. (2008). SAFFÂRÎLER. İn *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 35, pp. 463–464). TDV Yayınları. https://islamansiklopedisi.org.tr/saffariler
Mes'ûdî. (n.d.). *Et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Darü's-Sâvî.
Mes'ûdî. (1973). *Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*. Dârü'l-Fikr.
Özaydın, A. (1988). Ağlebîler. In *DİA* (Vol. 1, pp. 475–478). TDV.
Özaydın, A. (1991). Annâzîler. In *DİA* (Vol. 3, pp. 215–216). TDV.
Özdemir, M. (1995). Endülüs. In *DİA* (Vol. 11, pp. 211–225). TDV.
Özkuyumcu, N. (2012). Tolunoğulları. In *DİA* (Vol. 41, pp. 233–236). TDV.
Razûk, M. (2000). İdrîsîler. In *DİA* (Vol. 21, pp. 495–497). TDV.
Ripper, T. (2012). *Diyarbekir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı* (B. Şahin Fırat, Trans.). Avesta Yayınları.
Seyyid, E. F. (1995). Fâtımîler. In *DİA* (Vol. 12, pp. 237–240). TDV.
Sibt İbnü'l-Cevzî. (2013). *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan* (1st ed.). Darü'r-Risaleti'l-Alemiye.
Tunç, M. (2017). *Saffârî Devleti (861-1003)*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Usta, A. (2009). Sâmânîler. In *DİA* (Vol. 36, pp. 64–68). TDV.
Yaz, A. (2020). Mervânî Devleti'nin Kurucusu Bâd b. Dostık. *Turkish Studies*, *15*(2), Article 2.
Yaz, A. (2021a). Mervânîlerin Son Hükümdarı Nâsırüddevle Ebü'l-Muzaffer Mansûr. *Düsbed*, *27*, 107–125.
Yaz, A. (2021b). The Kurdish Emirate of the Jawaniyya in the Region of Abbasid Baghdad (Eleventh and Twelfth Centuries). *International Journal of Kurdish Studies*, *7*(2), 253–286.
Yaz, A. (2023). Ya'kûb b. Leys Döneminde Saffârî-Abbâsî Münasebetleri. In N. Taş (Ed.), *Sosyal Bilimler Kapsamında Akademik Çalışmalar I* (pp. 263–290). İlahiyat.
Zerâr Sedîk Tevfîk. (n.d.). *El-Kabâil ve'z-Zeâmâtü'l-Kabileti'l-Kürdiyye fi Asri'l-Vasît*. Müessetü'l-Mukiryânî.

Dipnot:

[1] İbn Haldûn, bu savaşın 419 yılı ortalarında olduğunu söylemektedir.(İbn Haldûn, 2000, p. 4:634)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

[2] İbn Haldûn, Sabûr Hâst yerine Nîşâbûr demektedir. Ona göre Alâüddevle ile Ferhâd, Ferdehân Kalesi'nden Yezdücerd'e gitmişlerdir. (İbn Haldûn, 2000, p. 4:648)

A Tribe in the El-Jibal Region in the First Half of the XI Century: Kurds of Curkan (Goran)

Abstruct:

After the emergence of Islam, Muslims established a state in the Arabian peninsula and expanded the borders of the state quickly. Muslims, who went beyond Syria, Egypt, Anatolia and Iran during the period of Rashidun Caliphs, established a great empire during the time of the Umayyads and took various nations under their dominion. The Abbasids, who inherited the legacy of the Umayyads, tried to preserve these vast lands they ruled rather than conquering new places. However, after a while after their establishment, their empires, especially in distant places, were divided into various states. It is seen that the Kurds, who left the Abbasids from the middle of the X century, established various states. The Kurdish tribes, which are seen to live in Anatolia, Armenia, Azerbaijan, Iran and Iraq, established six states in about half a century. Shaddadis in Armenia, Rawwadis in Azerbaijan, Hasanwayhis in al-Jibal region, Marwanids in Diyar Bakr, Annazis on the Iran-Iraq border, Javanese in the south of Baghdad, are formations with the title of state established in the Abbasid dominion areas. Kurdish tribes are mentioned in various sources because they took part in some important events that took place in the aforementioned geography. One of these tribes is the Kurdish tribe, which is expressed with Cûrkan, Cûrekan, Cevzekan, Cûzekan and similar words in medieval sources. Cûrkan Kurds living in Hulvan, Hemedan, Sabur Hast, Saymara and its vicinity are known for their activities in both political and scientific fields. There are scholars who carry the rank of Jurkani and Cevzekani in the books of hadith, tabakat and taracim. However, it is understood from the information given by Ibn al-Mustawfi and al-Omeri that this tribe is the Goran tribe. In this study, we will focus on the Kurds of Cûrkan/Cevzekan, who have a place in the political and scientific records in the northwest region of Iran.

Keywords: *Goran, Cûrkân, Cevzekân, İran, Kurds*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

Mervânîlerin İdarî Yapısı

Doç. Dr. ÖMER TOKUŞ
University Of Bingol/ Türkiye

Özet:

Mervânîler 983-1085 yılları arasında Amid ve Meyyâfârikîn şehirlerini merkez yaparak söz konusu bu şehirlere mücavir yerleşim yerlerine hakim olan Kürt menşeili bir devlettir. Kurucuları Bâd veya Bâz ed-Dûstek'e nispetle Devletü'd-Dûstekiyye veya Bâd'ın yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân'dan dolayı Al-ı Mervân ya da Mervânîler şeklinde isimlendirilmişlerdir. İlk olarak Siirt'in kuzeyinde Ma'den ve Kormas köylerinde çobanlık yaparak geçimini sağladığı anlaşılan Bâd'ın, Büveyhî Adüdduddevle'nin 983'teki ölümünü fırsat bilerek topraklarını genişletmeye başladığı görülmektedir. Çok geçmeden Van Gölü havzasında Erciş, ardından da Amid, Meyyâfârikîn ve Nusaybin kentlerini alarak önemli bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Kısa bir süre Musul'a hakim olmasına rağmen 990'da Hamdânîler ile yaptığı savaşı kaybederek öldürülmüştür. Bâd'dan kız kardeşinin oğlu Ebu Ali Hasan b. Mervân yönetime geçmiştir. Yaklaşık yedi yıl emirlik yaptığı anlaşılan Ebu Ali'nin öncelikle Hamdânîleri tenkil ederek Meyyâfârikîn'e hakim olduğu anlaşılmaktadır. Ebu Ali'ye halef olarak tahta geçen Mümehhidüddevle Ebu Said Mansur, on üç yıl emirlik koltuğunda oturmuştur. Haleb Hamdânî emîrinin kızı ile evlenerek Meyyâfârikîn'de Hamdânîlere ait olan saraya yerleşmiştir. Fatımîler ve Bizans ile geliştirdiği ilişkilerden dolayı her iki devlet yöneticilerine mektuplar göndermiştir. Bunların yanı sıra Amid ve Meyyâfârikîn şehirlerinde bazı imar faaliyetleri de gerçekleştirmiştir. Mervânîlerin en parlak dönemi Ebu Nasr Nasruddevle'nin 1010-1061 yılları arasındaki uzun süreli emirliği zamanında tekabül etmektedir. Ebu Nasr, Numeyriler, Ukaylîler ve Oğuzlar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde mimari, ilmi ve edebi hayat ile hayır işlerinde büyük ivmeler gözlemlenmiştir. Çarşı, hamam, saray, köprü gibi yapılar inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra şehrin içme suyu ihtiyacını karşılamak amacıyla faaliyetler gerçekleştirmiştir. Çetin geçen kış şartlarında büyük sıkıntılara düçar kalan yabani hayvanlar için doğaya yem bırakılmış ve hayır amacıyla vakıflar kurulmuştur. Ebu Nasr'dan sonra yerine geçen Nizameddin döneminde (1061-1072) artan Selçuklu saldırıları neticesinde Mervânîlerin anlaşma yapmak suretiyle varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan bu süreçte gerçekleşen Malazgirt savaşına da 10 bin civarında bir ordu ile Mervânî emirinin destek verdiği anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah dönemiyle birlikte Selçuklular ele geçirdiği şehirlere Türk asıllı komutan veya vali tayin etmeye başlamışlardır. Bu tutum kısa süre içerisinde Mervânîlerin Selçuklular tarafından tahdit olarak algılanmasına neden olmuştur. Nitekim 1083 tarihinde Selçuklu kuvvetleri daha önce Mervânîlere de vezirlik yapmış olan İbn Cehîr komutasında Amid üzerine hareket etmişlerdir. Bunun üzerine Mervânî Emîri Mansur, Isfahan'a giderek Melikşah ile görüşmek istemiştir. Ancak bu görüşme esnasında Mervânî veziri Ebu Sâlim'in yanlış yönlendirmesinden dolayı Mervânî topraklar

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir. Çevredeki yerel emirlerden destek alamayan Mervânîler kısa süre içerisinde bütün topraklarını Selçuklulara kaptırmışlardır. Böylece 1085 tarihinde Amid ve ardından da Meyyâfârikîn elden çıkmıştır. Her ne kadar Mansur'a Musul yakınlarında Harba kasabası verilmişse de Mansur, 1093-1094'te yeniden Meyyâfârikîn'e gelmiştir. Bu sırada halkın şikayetlerinden dolayı hakimiyetinin uzun sürmediği ve Tutuş'ın 1093'te şehri kontrol altına aldığı anlaşılmaktadır. Mansur, 1096'da Cizre'de öldürülürken, Ahlat'taki Mervânî hakimiyeti de 1099-1100'de Sökmen el-Kutbî tarafından sonlandırılmıştır. Lice'deki Mervânî yönetimi ise 1137-1138'de Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş tarafından hitama ermiştir. Yerleşim yerlerinden dolayı Abbâsîler, Büveyhîler, Bizans, Hamdânîler, Numeyrîler ve daha başka emirlikler veya devletler ile siyasî, askerî, ticarî ve dinî münasebetler geliştirmişlerdir. Mervânîleri merkeze alacağımız bu çalışmada Mervanîlerin idarî yapısı hakkında bilgiler verilecektir. Böylece, Mervânîler dönemindeki Emirlik, Vezirlik, Haciblik, Hisbe Teşkilatı, Vakıflar, Adlî Teşkilat, Ordu Teşkilatı, İktisadî Teşkilat gibi idarî teşkilatın parçaları hakkında sunun yapılması amaçlanmaktadır.
Anahtar Kelimeler: *Mervâniler, Dustekiyye, İdari Teşkilat, Emirlik, Vezirlik*

Giriş:

Meyyâfârikîn, Amid, Ruhâ, Tell-Fâfân, Nasîbîn, Ahlat ve Amid dağlarına kadar uzanan alana hâkim olan Mervânîler siyasî ve idarî açıdan bağımsız bir devlet görünümüne sahip olmalarına rağmen dönemin teamülleri gereği söz konusu hâkimiyetlerine dinî meşruiyet kazandırmak için Abbasîlere tabiiyet arz etmekteydiler. Bu bağlılık mucibince Mervânîler, bastırdıkları sikkelerde ve okuttukları hutbelerde Abbâsî halifelerinin adlarına yer vermekteydiler. Bu geleneksel yaklaşıma bağlı olarak halifeler de itaat eylemine karşılık lakap, tevkî, unvan ve çeşitli hediyeler ile mezkûr devletin yöneticilerini taltif ediyorlardı (Yusuf II 2001: 73–75). Mervânîlerin devlet geleneği, kurumsal yapı ve teşkilât cihetlerinden çağdaşları Abbâsî ve Fâtımî devletlerden etkilenmişti. Bu etkileşimde adı geçen devletlerde vezirlik yaparak daha sonra Mervânî bürokrasisinde görev ifa eden Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Mağribî ve İbn Cehîr gibi şahsiyetlerin rolü oldukça büyüktür (Yaz 2019a: 146–147). Saltanat usulü bir idarî tarzı yansıtan Mervânîlerde aile üyeleri emîrin yani hükümdarın yanında önemli bir konuma sahip idiler. Mervânîlerin ilk emîri Bâd ve onu takip eden emîrler döneminde siyasî, idarî, askerî, malî ve adlî açıdan işlerin yürüyebilmesi için teşkilatlanmaya önem verildi. Bu ihtimamın sonucu olarak başta emîr ve ona bağlı vezir, hâcib, veliaht, vali, kadı, kâtip, saray, dîvân, şurta, hisbe, vakıf, hutbe, sikke, ordu ve malî teşkilât gibi kurumsal yapı veya vazifeler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Mervânîlerin idarî yapısı, başında emîrin bulunduğu merkez teşkilâtı ve emîre bağlı valinin görev yaptığı taşra teşkilâtı olmak üzere iki başlık şeklinde incelenmeye çalışılmıştır.

1.Merkez Teşkilâtı:

1.1. Emîr

Devletin yöneticilerine verilen isim olan el-Emîr (الأمير) ilk zamanlarda cemaatin başkanı, sonraki dönemlerde savaşlara komutanlık eden kişiler ve valiler için kullanılan bir tabir idi (ed-Dûrî 1995: 121–123). Mervânîlerin başında bulunan yöneticiler de emîr, melik ve hâkim gibi unvanlar kullanmayı tercih etmişlerdir. Nitekim Mervânîlerin ilk atası

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

olan Bâd'ın da melik ve hâkim anlamında emîr unvanını tercih ettiği belirtilmektedir (Yusuf II, 2001: 75). Mervânî emîrleri için basılan sikkelerde de ekseriyetle emîr unvanının istimal edildiğini görebilmek mümkündür. el-Cezîre'de darp edilen Ebû Ali el-Hasan'a ait 385 (995-996) tarihli sikkede "emîr" tabiri dikkat çekmektedir (Heidemann 1997-1998: 599-617; Yusuf II 2001: 109). Emîr unvanı dışında "melik" unvanı da kullanılmış olup daha ziyade "emîr" unvanı tercih edilmiştir (İbnü'l-Adîm, Buğye, III, t.y.: 1130-1131; Yusuf II 2001: 75). 1046 yılında Meyyâfârikîn'i ziyaret eden Nasr-ı Hüsrev (1993: 52) şehrin yönetiminde el-Emîrü'l-Â'zâm İzzü'l-İslâm Sa'düddün Nasrüddevle'nin bulunduğunu söylerken, İbnü'l-Ezrak (2014: 469, 505), Nasrüddevle Ebû Nasr Ahmed ve Nizameddin için "emîr" unvanının kullanıldığını kaydetmektedir.

Devletin başında bulunan emîrin, hâkim veya melik şeklinde isimlendirilen yöneticinin en yüksek mevkie sahip olduğu ve halkı koruyan gözeten bir konum işgal ettiği anlaşılmaktadır. Bu cümleden mutlak idareci olan emîr, savaş veya barış durumlarına karar verme, veliaht tayin etme, elçi görevlendir ve devletin siyasetini şekillendiren bütün işlerde tek sorumlu kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra en büyük yardımcılarından biri olan vezirin çözmekte aciz kaldığı sorunlar da emîre iletilmekteydi. Söz konusu yetki ve salahiyetlere sahip olan emîrin tahta oturması esnasında geleneksel bir tören tertip edilmekteydi. Düzenlenen bu görkemli tören esnasında vezir, ordu komutanı, ümera, önemli şahsiyetler, haneden üyeleri, kadılar, şahitler, şairler ve atama kararını okuyacak kurrâlar hazır bulunurdu. Tören esnasında vezir tarafından emîrlik görevi hanedandan başa geçecek kişiye tevdi edilirdi. Ardından da emîr olacak kişi halka adil davranacağına dair yemin ederdi. Son olarak devlet ricali ve burada hazır bulunanlar da halk ile birlikte emîre bağlılıklarını bildirmekteydiler (İbnü'l-Ezrak 2014: 505–506; Yusuf II 2001: 75; Yaz 2019a: 148). Bu tören veya merasimlere müneccimler katıldığı gibi, emîrin tahta oturma ve hükümdarlığını ilan etme gününü belirlemek için müneccimlerin görüşüne de müracaat edilirdi. Öyle ki, Nâsırüddevle'nin tayininde dönemin tanınan müneccimlerinden İbn Aysûn, Nâsırüddevle'nin emîrliğe geçişi için zamanın uygun olmadığını söylediğinden Nâsırüddevle, üç gün sonra emîrlik tahtına oturabilmişti (İbnü'l-Ezrak 2014: 517–518; Yusuf II 2001: 75).

Dönemin geleneksel uygulamalarından biri de hükümdar olacak kişilere ait bazı alamet veya tebşiratların varlığı idi. Bu cümleden Mervânî emîrleri de unvan, lakap, hutbe, sikke, hil'at, tevkî, taht, tac, tırâz, bayrak ve saray gibi bazı alametlere malik idiler (İbnü'l-Ezrak 2014: 466, 474, 476; Yaz 2019a: 149–156). Mervânîlerin kurucusu Bâd ve ikinci emîri Ebû Ali Hasan unvan ve lakaplara sahip değil iken ancak sonraki emîrler bu geleneğe uyarak unvan ve lakaplar edinmişlerdir. Ebû Mansûr Said *Mümehhidüddevle*, Ebû Nasr Ahmed *Nasrüddevle* ve *İmaduha zî's-sarâmeteyn ve İzzüddevle ve Mecduhâ zî's-sarâmeteyn* unvanlarını kullanmışlardır (İbnü'l-Ezrak 2014: 461, 476; Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII: 212-213; İbnü'l-Adîm Buğye, t.y.: 1130-1131: İbn Şeddâd III/I 1978: 351; Ripper 2000: 178-180).[1] Nasr-ı Hüsrev'in (1993: 52) kayıtlarında ve Amid kitabelerinde Ebû Nasr Ahmed için Sa'düddîn unvanı da tercih edilmiştir (Berchem 1910: 25; Tufantoz 2005: 37-39; Beysanoğlu I 2003: 226). Öte yandan Ebû Nasr Ahmed Nasrüddevle *Şeyhü'l-ümerâ* veya *Emîrü's-Seyyidü'l-Ecel*, *el-Emîrü'l-Muzaffer*, Nizameddin'e *Sultanü'l-Ümerâ* gibi unvanlar da verilmiştir (İliya en-Nasîbînî 1975: 204; İbnü'l-Ezrak 2014: 511; Beysanoğlu I 2003: 226). Son Mervânî emîri Mansûr'un ise künyesi Ebü'l-Muzaffer lakabı ise Nâsrüddevle şeklindedir (Yaz 2021: 107).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Unvanların yanı sıra taht merasiminden sonra başa geçen emîrin ad, unvan ve lakaplarının Cuma veya bayram hutbelerinde hâkim olduğu şehirlerde halifeden sonra okutulması geleneği de hükümdarlığın alametleri arasında yer almaktaydı. Bu cümleden Nasr-ı Hüsrev (1993: 52), Meyyâfârikîn'e ulaştığında (438/1046) hutbede Emirü'l-Azam İzzü'l-İslâm Sa'düddin Nasrüddevle ve Şerefü'l-Mille Ebû Nasr Ahmed adına hutbe okunduğunu ifade etmektedir. Öte yandan Mervânîlerin Amid valisi Abdülberr de sikke ve hutbelerde Mervânî emîrinin adına yer vereceğini taahhüt etmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 463). Mervânîler bastırdıkları sikkelerde Abbâsî ve Büveyhî yöneticilerinin adlarına yer vermişlerdir (Heidemann 1997-1998: 599-617; Ripper 2000; 450-468; Tufantoz 2005: 30-37; Yaz 2019a: 151). Bunların yanı sıra Abbâsî halifesi tarafından Nasrüddevle'ye gönderilen yedi parçalık hil'at, tevkî, tac, tırâz, kılıç, taht ve saray gibi hükümdarlık alametlerinin varlığı dikkat çekmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 476-477; Sıbt İbnü'l-Cevzî XIX 2013: 125-126; İbn Şeddâd III/I1978; 351; Yaz 2019a: 153-154).[2] Hil'atın giyilmesinden sonra söz konusu menşur, kadı, şahitler ve ileri gelen insanların huzurunda okunurdu (İbn Şeddâd III/I, 1978: 351).

Devletin başında bulunan emîrin aile bireyleri ve haremiyle ikamet ettiği bir sarayı ve aynı zamanda sayfiye olarak kullanılan şehri de vardı. Önceleri Hamdânîlerin inşa ettiği sarayı kullanan Mervânîler daha sonra iç çatışmalardan dolayı söz konusu sarayın tahrip olmasıyla yeni bir saray inşa etmişlerdir. Hükümdarın devleti yönettiği bu sarayda aynı zamanda devlet işlerinin görüşüldüğü dîvânlar da bulunmaktaydı (İbn Şeddâd III/I 1978: 336-338). Sarayın büyüklüğünü Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (XIX 2013: 125) kayıtlarından tahmin edebilmek mümkündür. Buna göre Nasrüddevle Ahmed'in sarayında 3 bin cariyenin çalıştığı ileri sürülmektedir. Nitekim burada çalışan cariyelerin her birinin değerinin bin ile on beş bin dinar arasında değiştiğini söylemektedir. Öte yandan kadın hizmetçiler dışında beş yüz odalık cariye ve beş yüz kadar hadimin varlığından bahsedilmektedir.

İlk zamanlarda emîrlerin ani ölümlerinden dolayı veliaht tayin edemedikleri ancak sonraki süreçlerde ise bu durumun değiştiği görülmektedir. Bu cihetten bakıldığında Bâd'ın kendisinden sonra tahta geçecek birini belirlemediği ve bundan dolayı kız kardeşinin oğlu Ebû Ali Hasan'ın tahta geçtiği kaydedilmektedir. Bundan sonraki süreçte ise Ebû Ali Hasan öldürüldüğünde oğlu Fazl'ın (veya Senhârib) yaşı küçük olduğu için yerine kardeşi Ebû Mansûr Said Mümehhidüddevle geçmiştir.[3] Mümehhidüddevle de ardında erkek evlat bırakmadan vefat etmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 452-453, 461, 467-468; Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII 2013: 11, 13; Yusuf II 2001: 77). Bundan dolayı onun ölümünden sonra kardeşi Ebû Nasr Ahmed b. Mervân tahta geçmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî XIX 2013: 125). Kırktan fazla çocuğa sahip olan ve vefatı esnasında ise yirmiden fazla erkek çocuğu hayatta olan Nasrüddevle'nin ise veliaht olarak oğlu Nizâmeddin'i seçtiği ifade edilmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 505-506; Sıbt İbnü'l-Cevzî XIX 2013: 125; Yusuf II 2001: 77).[4] Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Mervânîlerde veliaht belirleme veya tayin etme geleneğinin Ebû Nasr Ahmed Nasrüddevle ile başladığını söyleyebiliriz.

Nizameddin ise kendisinden sonra Nâsırüddevle Mansur'u seçmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 516-517; İbn Şeddâd III/I 1978: 380; Yusuf II 2001: 77; Ertekin 2012: 116). Vezir Ebû Tahir el-Enbârî de Nâsırüddevle'yi teamüllere uyarak hükümdar ilan etmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 518; İbnŞeddâd, III/I, 1978: 379-382; Yusuf, II, 2001: 77). Son olarak özel durumlarda şehrin savunmasız kalması halinde hükümdarların belirlenmesi

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

hususunda halkın isteğinin belirleyici olabileceğine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Mervânîlerin Meyyâfârikîn hakimiyeti sona erdiğinde Selçuklu birliklerinin şehre gelişi gecikince halk Mervânî aile bireylerini buraya davet ederek yönetimi kendilerine teslim etmiştir (İbn Şeddâd, III/I, 1978: 395-396; Yusuf, II, 2001:77). Mervânîler veliaht tayini hususunda Nasrüddevle ile birlikte geleneksel bir yaklaşım sergilemişlerdir. Emîr kendisinden sonra veliaht belirleyebildiği gibi bazen de vali, vezir gibi nüfuzlu şahsiyetler tahta oturacak emîrlerin belirlenmesinde önemli bir rol üstlenebilmekteydiler.

1.2. Vezir:

Arapça veya Farsça orijinli olduğu ifade edilen vezirlik kurumunun Abbâsîler döneminde ortaya çıktığı bilinmektedir. İdarî teşkilat ve protokolde emirden sonraki en yetkili kişi olan vezir, emîrin verdiği sorumlulukları yerine getirmekle mükellef olup emîr adına dîvâna başkanlık yapmaktaydı (Ayaz 2013: 79-82). Siyasî, askerî, iktisadî, idarî ve hukukî açıdan birçok sorumluluk üstlenen vezirlerin Mervânî Devleti'nde de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mervânîlerin kurucularından Bâd b. Dûstek 373'de (983-984) Musul'u ele geçirdiğinde Büveyhîler adına Musul valiliği yapan ve daha sonra tevkif edilen Ebü'l-Mutarraf'ı serbest bırakarak vezir atamıştır (Rûzrâverî VII, 2000: 105-109; İbnü'l-Esîr IX 1991: 36-37; Yusuf II 2001: 77; Yaz 2019b: 13-14). Bu cümleden Mervânîlerin bilinen ilk vezirinin Bâd b. Dûstek döneminde adı geçen ve hakkında tafsilatlı bilgi sahibi olamadığımız Ebü'l-Mutarraf olduğu tespit edilebilmektedir. Bâd'ın vefatından sonra devletin başına geçen Ebû Ali Hasan b. Mervân (380-387/990-997) ve Mümehhidüddevle Ebû Mansûr Said b. Mervân (387-997/401-1010) dönemlerinde vezirlik görevi bulunmamakla beraber hâcib olarak Mem'in (Muhammed) kudretinin arttığı ve bir vezir gibi hareket ettiği kaydedilmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 66; Yusuf II 2001: 78). Bu bilgiler dolayısıyla bazı araştırmacılar vezir ve hâcibin vazifelerinin benzerliğinden veya muhtemelen Mervânîlerde hâciblere yüklenen sorumluluğun fazla olmasından dolayı Mem'in hâcib değil de vezir olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürümüşlerdir (Yaz 2019b: 15). Bâd'ın vefatından sonra Ebû Ali Hasan ve Ebû Mansûr Saîd dönemlerinde vezirlere tesadüf edilmemekte Nasrüddevle'nin emîr olmasını sağlayan Erzen valisi Ebü'l-Kasım el-İsfahanî ile birlikte yeniden vezirden bahsedilmeye başlanmıştır (İbnü'l-Ezrak 2014: 473).

Ebü'l-Kâsım'ın 415'te (1024) vefat etmesinden sonra sırasıyla Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ali el-Mağribî, İbnü'l-Bereke, Ebû Nasr Ahmed b. Yusuf el-Menâzî es-Süleykî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr, el-Ecel Ebü'l-Fazl İbrahim b. Enbârî, Ebû Tâhir Selâme b. İbrahim b. Enbârî, Hristiyan asıllı Tabîb Ebû Sâlim, Ebû Nasr Hüseyin b. Esed el-Farikî gibi şahsiyetlerin Mervânîler döneminde vezirlik yaptıkları anlaşılmaktadır (İbnü'l-Ezrak 2014: 485, 493, 509, 518, 530: Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII 2013: 331-334, 429; XIX 2013: 349; Yaz 2019b: 27-32, 70). Fâtımîlerin hizmetinde bulunan Ebü'l-Kâsım Hüseyin el-Mağribî, Mısır'dan ayrıldıktan sonra Büveyhîler, Ukaylîler ve son olarak Nasrüddevle'ye sığınmıştır. Ebü'l-Kâsım el-İsfahanî'nin vefatından hemen sonra vezirlik makamına geçtiği anlaşılan Ebü'l-Kâsım el-Mağribî'nin Meyyâfârikîn'de kütüphane kurduğu ve aynı zamanda İliya en-Nasîbînî ile ilmî münazaralarda bulunduğu ileri sürülmektedir (Yaz 2019b: 33-65). Ebû Nasr Ahmed b. Yusuf el-Menâzî ise dîvân kâtibliği, elçilik, kadılık gibi görevleri üstlendikten sonra vezirlik mansıbına ulaşmıştır. Şüphesiz O, Amid ve Meyyâfârikîn'de kurduğu kütüphaneler ve bağışladığı kitaplar ile bilinmektedir (Yaz 2019b: 69-74). Musullu olan Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr ise

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Nasrüddevle Ahmed'in vefatından sonra Mervânî tahtına Nizâmeddin'in geçmesini sağlayarak önemli bir rol oynamıştır. Öte yandan Selçukluların Mervânî topraklarına yönelmesini teşvik eden kişilerden biri olmuştur (İbnü'l-Ezrak 2014: 505-506). Son olarak Mervânî emîri Mansûr'a vezirlik yapmış ve verdiği kararlarla Mervânî topraklarının Selçuklular tarafından tamamen istilaya uğramasına neden olan Hristiyan tabîb Ebû Sâlim'i de zikretmek gerekmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 518).

1.3. Hâcib:

"*Araya girmek, engel olmak, birinin bir yere girmesine mani olmak, örtmek, gizlemek*" anlamındaki "*hacb*" kökünden türetilen hâcib, "*bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı*" olarak tasvir edilmektedir. Devlet idaresinde emîr ile diğer devlet görevlileri ve halk arasında aracılık yapan ve karşılamaları organize eden hâcibin Mervânî Devleti'nde de görev yaptığı tespit edilebilmektedir. Bu cümleden *'Arusu'l-hayl*, *Hayru'l-Fursâni'l-Kürd* veya *Hayretü Kâdeti'l-Ceyşi'd-Dûstekî* olarak isimlendirilen Abdullah'ın Mervânîlerin bilinen ilk hâcibi olduğu ileri sürülmektedir. Rûzrâverî (VII 2000: 212) Bâd'ın hâcibi olarak tavsif ettiği bu şahsın Musul önlerinde Bâd'ın ölümünden sonra 380'de (990) yas tuttuğunu yazmaktadır. İkinci Mervânî emîri olan Ebû Ali Hasan zamanında ise bu görevi Mem (Muhammed) ifa etmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 456).[5] Geniş yetkilere malik olan Mem'in, Ebû Ali'nin 387'de (997) Sa'düddevle'nin kızı Sittünnas ile evlenmek amacıyla Amid'e gelişi esnasında Meyyâfârikîn şehrinin idaresini üstlendiği ifade edilmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 460; Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII 2013: 98). Nitekim Ebû Ali'nin Amid'de öldürülmesinden sonra cesedi Mem'in oğlu Şervîn tarafından Meyyâfârikîn'e getirilmiştir. Çok geçmeden Mem, Ebû Ali'nin kardeşi Ebû Mansur Said'i getirterek Mümehhidüddevle unvanı ile tahta oturtmuştur. Tahta oturan emîrin, Mem'i hâcib olarak tayin ettiği ve ülkenin idaresinin Mem ve oğlu Şervin'e bırakıldığı serd edilmektedir. Öyle ki, Mem'in vefatından sonra devletin yönetimine dair işler Şervîn'e bırakılmış ve emîre yakınlığından dolayı Şervîn'in emîrin hanımlarının ve cariyelerinin bulunduğu hareme bile girebildiği söylenmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 460, 463-464, 466, 468; Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII 2013: 98).

Öyle anlaşılıyor ki, Mervânî Devleti'nin idarî mekanizmasında görev alan hâcibler vezir gibi geniş yetkilere sahip idiler. Hâcib ve vezirin görevlerinin bir arada icra edildiği bu süreçten sonra özellikle Ebû Mansur Said yani Mümehhidüddevle döneminden sonra Ebû Nasr Ahmed Nasrüddevle ve Nizameddin Nâsırüddevle dönemlerinde hâcibin adına artık tesadüf edilememektedir. Ancak Fâtımî daîsi Müeyyed fîd-dîn'in Ebû Nasr Ahmed'e gönderdiği mektuplarda hâcib adının kullanıldığı bilinmektedir. Bu da aslında haciblik kurumunun devam ettiğini ancak kaynaklara yansımadığını göstermektedir (Müeyyed 1983: 147; Yusuf II, 2001: 81). Hatta taşra teşkilatında da hâcibliğin varlığına dair bazı kayıtlar bulunmaktadır (Yusuf II 2001: 81). Nitekim Erzen hâkimi Ebü'l-Kasım'ın Siirt'te bulunan Nasrüddevle'yi getirmek maksadıyla gönderdiği heyette bulunanlardan biri onun hâcibi idi (Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII 2013: 205-209).

1.4. Dîvân Teşkilatı:

İdarî, malî, askerî, adlî vb. ülke yönetimi ile ilgili meselelerin görüşüldüğü ve bunlara dair kararların alındığı birim olan dîvân teşkilâtının varlığı Mervânîlerde de bilinmektedir. İbnü'l-Ezrak'ın (2014: 486, 492) Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Ali el-Mağribî'den sonra dîvâna İbnü'l-Bereke'nin baktığını, 431'de ise (1039-1040) dîvân işlerinin İbn

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Hammar'a tevdi edildiğine dair ifadeleri dîvânın varlığını ispatlar niteliktedir. Öte yandan vezir Ebü'l-Kâsım el-İsfahanî ve vakıf nazırı Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed b. Muhavvir'in buğday dağıtımının vakıf aracılığı ile yapılmasına dair aldığı kararı hükümdarın onayına sunmaları da evkaf dîvânına ve icra ettiği göreve dair delil teşkil etmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 492; İbn Şeddâd III/I 1978: 351-353).

1.4.1. Dîvânü'r-Resâ'il ve'l-İnşâ:

Devletin resmî yazışmalarını ve haberleşmelerini yürüten bu dîvân *Dîvânü'l-İnşâ* veya *Dîvânü'r-Resâ'il* olarak da anılmaktadır. Başında bulunan kişiye de *münşî, sahibü'd-dîvânü'l-inşâ* veya *kâtibü'l-inşâ* denilmekteydi. (ed-Dûrî, 1994: 377-381; Yaz, 2019a: 183). Bu dîvânın başındaki. Bu özelliğiyle Mervânîler döneminde de görmekteyiz. Buna göre İbnü'l-Ezrak (2014: 482), Nasrüddevle'nin emirliği ve Ebü'l-Kâsım el-İsfâhanî'nin vezirliği esnasında söz konusu dîvânın sahibinin Ebü's-Saîd el-Kebir el-Kâtib İbn Bahtîşû' el-Hâzin olduğunu söylemektedir. Bu görevi vezir Ebü'l-Kasım el-Mağribî döneminde şair, edip Ebû Nasr Ahmed b. Yusuf el-Menâzî yürütmekte idi (İbnü'l-Ezrak 2014: 486; Yusuf II 2001: 83; Yaz 2019a: 184-185). Bunların yanı sıra Ebü'l-Hasan el-Mürcî, Ebû Ali b. Mavsalâyâ gibi kâtiblerin de bu dîvânın görevlileri arasında oldukları ifade edilmektedir (Yaz 2019a: 185). Mervânîler döneminde kâtib olarak görev yapan şahsiyetlerden biri de Ebü'l-Ferec ez-Zehrecî'dir. İbnü'l-Karih'in Ebü'l-Ala el-Maarrî'ye gönderdiği mektuptan onun 424'te (1032-1033) Nasrüddevle'nin kâtibi olduğunu anlamaktayız (Yusuf II 2001: 83-84; Yaz 2019a: 185).

1.4.2. Dîvânü'l-Cibâyet ve Mali Teşkilat:

Devlet gelirlerinin toplandığı, yıllık malların tahsil edildiği, harcamaların yapıldığı, memur maaşlarının verildiği, askerî birliklerin maaş ve harcamalarının karşılandığı, toplumsal hayata dair harcamaların organize edildiği dîvân idi (Yusuf II 2001: 117; İpşirli 1992: 529-530; Yaz 2019a: 182-183). Bu dîvânın başında *Dîvân Nazırı* (Nazırü'd-dîvân) adında biri bulunmakta idi. Bu bağlamda İbn Bereke'nin dîvân nazırı olduğu vurgulanmaktadır (İbnü'l-Ezrak 2014: 486, 492; Yusuf II 2001: 118; Yaz 2019a: 182-183). Bu dîvânda çalışan ve vergileri toplayanlara âmil adı verildiği gibi bazen idareciler yani valiler için de âmil adının kullanıldığına tesadüf edilebilmektedir (Erkal 1991: 58-60). Öte yandan âmil yerine nâib adının tercih edildiği de kayıtlarda mevcuttur. İbnü'l-Esîr (X 1991: 132) Diyarbekir'deki Mervânî nâiblerinin Hristiyan olduklarını söylemektedir. Âmiller, vergi toplama dışında bina veya çeşitli yapıların inşaat işleri ile de iştigal etmişlerdir. Âmil Ebû Tahir el-Ala b. Kâğıd'ın isminin Nasrüddevle'nin inşa ettirdiği bir yapıda emîrin adının yanında yer alması söz konusu durumu ispatlar mahiyettedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 492; Berchem 1910: 25; Yusuf II 2001: 118; Yaz 2019a: 183).

İbnü'l-Ezrak (2014: 482), Meyyâfârikîn Camii'nin 414'teki (1023-1024) inşası için Ebü's-Saîd Bahtîşû' el-Hâzin'in görevlendirildiğini söylemektedir. Öte yandan İbnü'l-Cevzî de 455'te (1063) Amid şehrinde emîr Saîd b. Mervân'ı zehirlemek isteyen Ebü'l-Ferec el-Hâzin adında bir muvazzafın ismini vermektedir (İbnü'l-Cevzî XVI 1992: 84). Abdurrakib Yusuf (II 2001: 122) söz konusu şahsın Ebü'l-Ferec ez-Zehrecî olabileceğini ileri sürmektedir. Bu bilgiler muvacehesinde merkezî hazinenin başında bulunan kişilerin de hâzin şeklinde adlandırıldıkları anlaşılmaktadır.

Tarım ve hayvancılık, ticaret, sanayi ve vergilerden elde edilen gelirlerden oluşan Mervânî ekonomisinin özellikle Nasrüddevle döneminde zirveye çıktığı görülmektedir

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

(Yaz 2019a: 217-254). Ticarî hayatta dirhem ve dinar adı verilen paralar kullanılırken kırsal bölgelerde ise mudarebe yani takas ön plana çıkmaktaydı. Emir Ebû Ali Hasan'ın Hamdânî ailesinden Sa'düddevle'nin kızı ile evlenmek amacıyla 200 bin dirhem mehir vermesi ekonomik vaziyet hakkında önemli verilerden biri olarak kabul edilebilir. Öte yandan Amid hâkimi Abdülberr de Mümehhidüddevle ile 300 bin dirhem yıllık haraç karşılığında anlaşması, bilahare Amid'in başına geçen İbn Dimne'nin benzer bir vaatte bulunması ekonomik vaziyetin önemli göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır (İbnü'l-Ezrak 2014: 359-360; Yusuf II 2001: 104). Dirhem dışında ticaret, dâhilî ve haricî işlerde dinar da kullanılmaktaydı. Meyyâfârikîn'in içme suyu ihtiyacını karşılamak için su kanalı kazan tacir İbn Cerâ 50 bin dinar harcamıştı. Söz konusu tacire ait 400 bin dinar da Nasrüddevle tarafından müsadere edilmişti (İbnü'l-Ezrak 2014: 499-501; Yusuf II 2001: 104). Nasrüddevle döneminden günümüze ulaşabilen sikkelerin sayısı ise 79'dur. Söz konusu sikkelerin Meyyâfârikîn, Amid, Anbar, Cizre, Ahlat, Düneysir (Kızıltepe), Nisibin (Nusaybin), İs'ird (Siirt), Dara, Erzen, Kefertûsa, Hasaniyye (Zaho) gibi şehirlerde darp edildiğine dair bilgiler, mezkûr kentlerde Mervânîlere ait darphanelerin mevcudiyetinin kanıtı mahiyetindedir (Yaz 2019a: 217, 222-226; Yusuf II 2001: 106).

Son olarak hükümdarların şahsi mülk ve servetlerine bakan hazinelerin varlığına da tesadüf edilebilmektedir. Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî (XIX 2013: 125) Nasrüddevle Ahmed hakkında vermiş olduğu bilgiler içerisinde el-Ehrâ' adında emîre ait şahsi bir hazineden bahsetmektedir. Söz konusu hazinedeki iş ve muamelatın takibi için görevlilerin istihdam edilmiş olmasına rağmen kaynaklarda burada çalışan görevlilere dair bilgilere tesadüf edilememektedir.

1.4.3. Dîvân-ı Evkâf:

İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından biri olan ve terim olarak "*bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir amaca ebediyen tahsis edilmesi*" şeklinde tanımlanan hayır müessesi orak bilinen vakıf kurumu Mervânîlerde de mevcut idi. Başlarında "mütevelli" veya "nâzır" adında görevliler bulunmaktaydı (Günay 2012: 475-479). Mervânî emîri Nasrüddevle'nin ihtiyaç sahiplerine günlük 360 cerib buğday dağıtacağına dair nezrini yerine getirmek amacıyla veziri Ebü'l-Kâsım el-İsfahanî ve vakıf nazırı Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed b. Muhavvir'i görevlendirmesi bu kurumun varlığının delilidir (İbnü'l-Ezrak 2014: 492; İbn Şeddâd III/I 1978: 351-353). Vakfın idareciliğini 435'te (1044) Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî yapmış ve 449'da (1057) Fahrüddevle İbn Cehîr'in girişimi ile azledilmiştir (İbnü'l-Ezrak, 2014: 504; Yaz, 2019a: 199-200). Dinî yapılar, köprü, sınır güvenliği, şehir surları, araziler, imar faaliyetleri ve gelir kaynakları vakıflar aracılığı ile yapılmaktaydı (İbnü'l-Ezrak 2014: 482, 490, 500; İbn Şeddâd, III/I 1978: 273). Son olarak Hristiyan asıllı İbn Şelîtâ'nın vakıf müessesinin başına getirilmesi Mervânîler döneminin yönetim anlayışı hakkında önemli ipuçları vermektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 449).

1.5. Askerî Teşkilat:

Mervânîlerde ordunun teçhizatlarına, iaşelerine, donanımlarına, maaşlarına dair işlemlerin yapıldığı ve askere alma işlerinin takip edildiği bir dîvân bulunmaktaydı (Yaz 2019a: 186). Bugünkü savunma bakanlığına benzer bir yapı olan dîvânın başında da el-Ârız, Ârizü'l-ceyş veya İsti'râzü'l-ceyş adı verilen bir görevlinin bulunduğu tespit edilebilmektir. Nasrüddevle döneminde bu görevi ifa edenlerden biri el-Arîz Ebü'l-Hakîm

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

b. el-Hadîsî idi. Fahrüddevle İbn Cehîr'in vezir olduğu esnada Arizü'l-ceyş tayin edilen Ebü'l-Hakîm b. el-Hadîsî bir gün bazı hizmetliler ile satranç oynarken tartışarak hadimlerden birinin başını yarmıştı ve bundan dolayı da görevinden azledilmişti (İbnü'l-Ezrak 2014: 493-494; Yusuf II 2001: 125).

Düzenli orduya sahip oldukları anlaşılan Mervânîlerin merkezinde ordu komutanları *Sâhibü'l-asker* olarak adlandırılırdı (İbnü'l-Ezrak 2014: 493-494; Yusuf II 2001: 125). İbnü'l-Ezrak (2014: 505-506), Nasrüddevle'nin öldürülmesinden sonra vezirin, *Sâhibü'l-asker*i emîr Nizâmeddin'e göndererek onu şehre getirdiğini kaydetmektedir. Öte yandan orduya hanedan mensuplarının veya hükümdarın çocuklarının komuta ettiği ve savaş düzeninin de hanedan mensupları tarafından oluşturulduğu görülmektedir (Yaz 2019a: 186). Hanedan mensupları dışında önemli komutanların da savaşlarda görevlendirildiğini görmek mümkündür. Nitekim Tûr 'Abdin'de (404/1013) Ukaylîler ile yapılan savaşta Mervânî ordusunun başında İsa b. Hılât bulunurken, 422'de (1030-1031) Urfa halkının yardım talebi için de Süleyman b. Balâsûn komutasında birlikler sevk edilmiştir (İliya en-Nasîbînî 1975: 205; Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII 2013: 377). Savaş esnasında çevrede bulunan şehirlerin yöneticilerinden destek alındığı gibi sınırdaki kentlerin güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar yoluyla çözümler de geliştirilmiştir. Sınır bölgesindeki şehirlerin güvenliğini sağlamak amacıyla vakıflar yoluyla şehirlerin ihtiyaçlarının teminine yönelik tedbirler de alınmıştır (Urfalı Mateos 1987: 53-57; Yusuf II 2001: 126; Yaz 2019a: 187).

Mervânîlerin ordu teşkilatına dair kayıtlar oldukça az olmakla birlikte ordunun yaya (رجالة) ve süvari (خيالة) olmak üzere ikiye gruba ayrıldığı anlaşılmaktadır (İbnü'l-Ezrak 2014: 493; Yusuf II 2001: 126). Bunun yanı sıra ordu içerisinde okçu birliklerin varlığına da rastlanılmaktadır (İbnü'l-Ezrak 2014: 471; Yusuf II 2001: 126). Ordu on, yüz, bin ve on bin şeklinde farklı birliklerden oluşmakta olup, komutanların da *zubbar* veya *zubbatu's-saf* olarak isimlendirildikleri ve komuta kademesinin de *arîf*, *nakîb*, *kaid* ve *emîr* gibi bir sıra takip ettiği kaydedilmektedir (Zeydan II 2004: 228-229; Yusuf II 2001: 126). Orduda kılıç, mızrak, miğfer, zırh, ok, kalkan gibi hafif silahlar ile mancınık ve debbabe gibi ağır kuşatma silahları ile neft gibi yanıcı maddeler de istimal edilmiştir (Yusuf II 2001: 126-127; Yaz 2019a: 188).

Mervânî ordusunun esas unsurlarını başta Kürtler olmak üzere Arap, Türk, Gürcü, Hristiyan Süryani ve Ermeniler oluşturmaktaydı (İbnü'l-Ezrak 2014: 471-472, 493; Yusuf II 2001: 127). 400'de (1009-1010) Şervîn'in Hettâh'ta Mümehhidüddevle'ye suikast düzenlediği esnada Gürcü kuvvetlerinden bahsedilmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 471-472; Yusuf II 2001: 127). Öte yandan sayıları bin atlıyı bulan İbn Hân et-Türkî'nin komuta ettiği Türkmenlerin de Mervânîler ile birlikte hareket ettikleri ve daha sonra Mirdâsîlerin daveti üzerine Haleb'e gittikleri kaydedilmektedir (h. 457/1065) (İbnü'l-Adîm 1996: 167). İbnü'l-Ezrak'ın (2014: 493) *Ârizü'l-ceyş* Ebü'l-Hakîm b. el-Hadîsî'nin Hristiyan olduğuna dair verdiği bilgi askerlerin yanı sıra komutanların da Gayrimüslimlerden seçilebildiğini göstermektedir.

Ordunun sayısına dair net bilgiler bulunmamakla birlikte Mervânî emîri Bâd Musul'a indiğinde maiyetinde 6 bin savaşçı bulunuyordu (Rûzrâverî VII 2000: 211). Nasrüddevle de 422'de (1030-1031) Numeyrîlerin daveti ile Ruhâ'ya yardım amacıyla10 bin kişilik bir ordu göndermişti (el-Antâkî 1990: 427-428; İbnü'l-Esîr IX 1991: 318). Nasrüddevle Ahmed'in oğlu Süleyman, 423'te (1031-1032) 10 bin kişilik bir ordu ile

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

bölgedeki Ermeniler üzerine akınlar yapmıştı (İbnü'l-Esîr IX 1991: 326). Son olarak Malazgirt Savaşı esnasında 463'te (1071) 10 bin kişilik Kürt birliğinin Selçuklu ordusuna dâhil olduğuna dair Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (XIX 2013: 236) verdiği bilgi, Mevânî ordusunun hacmi hakkında ipuçları vermektedir. Bu bilgiler doğrultusunda merkezî birliklerden farklı olarak yardım amacıyla gönderilen orduların sayısının 10 bini bulduğu anlaşılmaktadır. Mervânîlerin hâkim oldukları şehirlerden sadece birinde 10 bin kişilik bir ordunun toplanabiliyor olması diğer şehirler dikkate alındığında artış göstermektedir. Nitekim yukarıda ifade ettiğimiz gibi Meyyâfârikîn, Amid, Anbar, Cizre, Ahlat, Düneysir (Kızıltepe), Nisibin (Nusaybin), İs'ird (Siirt), Dara, Erzen, Kefertûsa, Hasaniyye (Zaho) gibi Mervânîler adına sikke darp edilen şehirlerin Mervânîlerin kontrolünde olduğu göz önüne alındığında Mervânî ordusunun miktarının aşağı yukarı 100 ile 120 bin arasında değişebileceğini söyleyebilmek mümkündür.

1.6. ADALET TEŞKİLATI:

Gündelik hayat içerisinde bireyler arasında vuku bulan anlaşmazlıkların çözülmesine yönelik faaliyetler icra eden kuruma "kaza makamı" adı verilmiştir. Mervânîler döneminde kaza makamının varlığına dair çok sayıda kayıt bulunmakla birlikte mezkûr vazifeyi deruhte eden kadıların görev alanlarının çok yönlü ve geniş olduğu dikkat çekmektedir. Görev ve yetkileri benzer ve iç içe olmasından dolayı kadı, udûl, hisbe, hâtib ve şurta adalet teşkilatı başlığı altında incelenmiştir.

1.6.1. Kadı:

Adalet teşkilatının başı ve ulemadan olan kadının kitap, sünnet, İslâm fıkhı ve dinî bilgilere vakıf olması gerekmekteydi (Yaz, 2019a: 195). İlmî birikimin yanı sıra kadı, baliğ, adalet ve fazilet ehli, akil, ehliyetli, liyakatli, vücut bütünlüğüne sahip, iyi ahlak ve karaktere malik ve emin biri olmalıydı (Atar 2001: 69-73). Kadının yanında kararları kaydeden ve hastalık durumunda kadıya vekâlet eden yardımcılar da görev yapmaktaydı (Yaz 2019a: 195). Mervânî kadılarının halifenin kadılarına bağlı oldukları kabul edilmekle beraber bundan bağımsız olarak her şehirde emîr tarafından görevlendirilen kadıların bulunduğu da kaydedilmektedir (Ripper 2000: 513; Yaz 2019a: 195). Muasır diğer devletlerin aksine Mervânîlerde Kadılkudât vazifesi bulunmamaktaydı. Buna mukabil Nâibü'l-kadı ismiyle tavzif edilen bazı şahısların isimleri bizlere ulaşmıştır (Yusuf II 2001: 96, 101).

Kaynaklarda adına tesadüf edilen ilk Mervânî kadısının Ali b. Ahmed en-Nesevî olduğu anlaşılmaktadır. Kadı ataması Cuma günü atamaya dair yazının cami minberinden okunması ile birlikte tamamlanmış oluyordu (İbnü'l-Ezrak 2014: 504). Kadılık vazifesini yürüten Ali b. Ahmed'in 387'de (997-998) ölmesinden sonra yerine Ebü'l-Kâsım Hasan b. Hasan b. Münzir kadı olmuş ve o da 401'de (1011) vefatına kadar bu görevi ifa etmiştir. Ebü'l-Kâsım Hasan'dan sonra da Meyyâfârikîn kadılığını Ali b. Hamid 410 (1020) yılına kadar sürdürebilmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 462, 476, 479, 484). Ali b. Hamid'in kadılığından sonra Ebû Abdullah Hüseyin b. Seleme el-Mâlikî kadı olarak göreve başlamıştır. Önceleri vakıf nazırı olan Ebû Muhammed b. Muhavvir ile birlikte davalara baktığı anlaşılan Ebû Abdullah'ın Nasrüddevle tarafından Amid kadılığı görevine de getirildiği görülmektedir. Bu nedenle kadı Ebû Abdullah, bir ay Meyyâfârikîn'de bir ay da Amid'e giderek görevini icra etmeye çalışmıştır (İbnü'l-Ezrak 2014: 479, 484; Yusuf II 2001: 100; Yaz 2019a: 197-198, 202).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

428’deki (1036-1037) vefatına kadar kadılık yapan Ebû Abdullah’ın yerine fıkıh konusunda uzman olan Ebü’l-Mürcâ Saade b. Hüseyin b. Bekr geçmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 479, 484; Yusuf II 2001: 100; Yaz 2019a: 198). Ebü’l-Mürca, Nasrüddevle’nin hasmı Musul emîri Kırvâş için casusluk yaptığına dair ithamlardan dolayı tutuklanmış ve kapatıldığı burcun kapılarının duvarla örülmesi suretiyle feci bir şekilde ölüme mahkûm edilmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 498; Yusuf II 2001: 100; Yaz 2019a: 198-199). Ebü’l-Mürca’yı fakih aynı zamanda âlim olan ve vakıf idareciliğine de bakan Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî takip etmiştir (435/1044). Ebû Mansûr 449’da (1057) Fahrüddevle İbn Cehîr’in girişimleri neticesinden görevinden azledilmiştir (İbnü’l-Ezrak, 2014: 504; Yaz, 2019a: 199-200).

Mervânî kadıları hakkında geniş bilgiler vermekten ziyade çalışmanın muhtevasına bağlı kalarak Ebû Mansûr Muhammed’den sonra görev yapan kadıları şu şekilde sıralayabiliriz: Ebü’l-Kasım Ali b. el-Kadı Ebi Ali el-Bağl el-Amidî, Ebü’l-Hasan el-Amidî, Ebû Nasr Hibetullah İbn Cercûr eş-Şâzî el-Maşrikî, İbn Amir, eş-Şeyh Ebû Abdullah b. Zeydan, Ebû Tahir el-Enbârî, Ebû Nasr İbn Cercûr, Kadı Ebû Bekir (İbnü'l-Ezrak 2014: 504, 515, 529-530, 542). Meyyâfârikîn’in son kadısı olan Ebû Bekir, Tutuş’un 476’da (1093) şehre gelişi esnasında Selçuklulara yardım ettiği için mükâfat olarak Kulufuh Köyü ile bazı iktaları almıştır. 490’da (1097) vefat eden Kadı Ebû Bekir'in bekâr olduğu söylenmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 542). Merkezdeki kadıların yanı sıra diğer şehirlerde görev yapan kadılara dair kayıtlar da bulunmaktadır. Bu cümleden Amid'in zengin ve saygın şahsiyetlerinden Ebû Ali el-Hasan b. Ali yani İbnü’l-Bağl ile el-Mâlikî'nin isimleri zikredilebilir (İbnü'l-Ezrak 2014: 492, 493, 504). Nusaybin'de ise vezir Ebü’l-Kâsım el-Mağribî ile görüşen Ebü’l-Yalâ el-Mütekellim kadılık yapmıştır (Yusuf II 2001: 100; Yaz 2019a: 202).

Davaların yanı sıra Mervani kadıları evkâf, sur ve bazı mimarî işlerin bakımlarını da üstlenmişlerdir (Yusuf II 2001: 96). Mervânîler döneminde dinî yapılar, köprüler, sınır güvenliği, şehir surları, araziler, imar faaliyetleri ve gelir kaynakları vakıflar aracılığı ile yürütülmekteydi. Nasrüddevle 408’de (1017) veya öncesinde veziri Ebü’l-Kasım el-İsfahanî ve evkâf müdürü eş-Şeyh Ebû Muhammed al-Hasan b. Muhammed b. el-Muhavvir’e verdiği talimat ile yıllık 360 cerib buğday gelirine sahip el-Atşa köyünü fakirler ve miskinler için vakfettirmiştir. Söz konusu miktarın Meyyâfârikîn Camii önünde yedi yıl boyunca günlük dağıtılmak suretiyle devam ettiği kaydedilmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 477, 478, 490, 498: Yusuf II 2001: 88). Nasrüddevle, Muhaddese Camii (423/1032) ve Meyyâfârikîn hastanesinin onarım ve masrafları (414/1023) için de bazı mülkleri vakfetmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 482, 490; İbn Şeddâd, III/I 1978: 273). Öte yandan Eğil, Cebâbire ve Hısnü’l-Yemânî’nin muhafazasına dair giderlerin karşılanması da yine vakıflar yoluyla karşılanmış ve işlerin takibatını da kadılar vasıtasıyla yürütmüştür (İbnü'l-Ezrak 2014: 500).

Mervaniler dönemindeki vakıflar doğası itibarıyla mevcut ortaçağdaki şeklinden bazı yönleri ile farklılıklar göstermektedir. Dini şahsiyetler ve şeyhlere ait vakıflardan ziyade fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine, kale muhafızlarına yani silahlı kuvvetler ve şehir surları gibi savunma unsurlarına, köprü, mescid, ribat gibi dinî yapılara dair vakıflara önem verilmiştir. Din adamları ve şeyhlere yönelik vakıflar ise Mervânîlerden sonra kurulmuştur (Yusuf II 2001: 90). Vakıflar tamamen devletin kontrolünde idi. Nitekim 425’te (1034) veya buna yakın bir zamanda Re’sü’l-ayn veya daha başka yerlerden

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

kanallar ile başkente su getirildiğinde söz konusu masrafların hepsinin vakıf gelirlerinden karşılandığı ifade edilmektedir (Yusuf II 2001: 91). Son olarak Hristiyan asıllı İbn Şelîtâ'nın vakıf müessesinin başına getirilmesi ve bu vazifeyi uzun süre icra etmesi Mervânîlerin demokratik ve hoşgörü temayülleri hakkında ipuçları vermektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 449; Yusuf II 2001: 92).

Bizans sınırında bulunan Mervânîler, konumlarından dolayı zaman zaman saldırılara maruz kalmakta ve bundan dolayı Meyyâfârikîn ve çevresindeki yapıların birçoğu zarar görmekteydi. Nitekim Mervânîlerin kuruluş aşamasında Meyyâfârikîn'e gelen Bâd'ın kardeşi Ebü'l-Fevâris b. Dûstek saldırılardan etkilenen Meyyâfârikîn surlarını onarmıştır. Müteakiben Emir Ali, Mümehidüddevle, Nasrüddevle ve Nizameddin'in de benzer bazı faaliyetlerde bulundukları kaydedilmektedir. Öte yandan tahkim çalışmalarının Amid surlarında da yapıldığı görülmektedir. Surların onarımı ve bakım işlerinin evkaf nazırları yani müdürleri ve bazen de kadılar tarafından yürütüldüğü ifade edilmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 498-499; Yusuf II 2001: 92). Nitekim bu fonksiyonlarından dolayı inşa edilen sur veya yapılarda emîrin adının yanında aynı zamanda kadının adı da yer alıyordu (Berchem 1910: 26). Mervânî Emîri Nizamüddin döneminde 468'de (1075-1076) kadılık ile surların bakım ve onarım görevi aynı kişide bulunuyordu (İbnü'l-Ezrak 2014: 515). Mervânîler hâkim oldukları şehirlerin savunma tedbirleri için büyük gayret göstermiş ve bu amaçla kadı ve vakıfları kullanarak söz konusu harcamalara yönelik farklı kaynaklar oluşturmuşlardır.

1.6.2. Udûl:

Udûl ya da Kâtibü'l-Adl, kadıya iş, borç ve emlak kayıtlarını tutmakta yardımcı olan güvenirliliği ile bilinen kişilere verilen isimdir. Resmi şahit veya bilirkişi olarak da bilinen bu vazife Mervânîlerin muasırı diğer devletlerde de bulunmaktaydı. Sözleşme veya işlem yapan kişiler kendilerine ait özel yerleri olan udûllara müracaat etmekteydiler (Yusuf II 2001: 101). İbnü'l-Ezrak (2014: 472–473, 500), udûl vazifesini ifa eden Ebü'l-Hasan Ahmed b. Vasîf el-Bezzâz ve İbnü'ş-Şihâb adından iki tacir ve varsıl şahıstan bahsetmektedir. Sûku'l-Kumâş yani Kumaşçılar Çarşısı'nın ileri gelenlerinden biri olan İbn Vasîf, Nasrüddevle'nin Meyyâfârikîn kuşatmasında şehrin reisliğini yapmaktaydı. Nitekim Nasrüddevle ile yapmış olduğu müzakerelerden sonra kenti teslim etmiş ve ardından Nasrüddevle tarafından Siirt yakınlarında bulunan Tanze şehrine vali olarak gönderilmişti (İbnü'l-Ezrak 2014: 472–474). Büyük bir tüccar olan İbnü'l-Şihâb Diyar-ı Bekr bölgesindeki üç kalenin savunma masraflarını üstlenmiş ve bir udûl olarak kadıya eşlik etmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 500). Adalet teşkilatının önemli unsurlarından biri olan udûllerin kadıya yardımcı olarak görev yapan emin ve zengin kişilerden oluştukları anlaşılmakla beraber, söz konusu şahısların meslek gruplarından oluşları sorunların çözümlerine yönelik önemli bir ayrıntıyı da sunmaktadır.

1.6.3. Hisbe:

Genel ahlak ve kamu faaliyetlerinin denetlenmesi ihtiyacından tevellüt eden hisbe teşkilâtı şehirlerdeki belediye işlerini yerine getiren bir kurum olarak temayüz etmiştir. Toplumsal düzen ve halkın menfaatlerine yönelik çalışmalar yapan bu kurumun başında bulunanlara "muhtesib" adı verilmektedir (Kallek 1998: 133–143; Zeydan 2004: 313–314). Corci Zeydan'ın (2004: 313–314) yorumuna göre kaza gibi dinî bir görev olan bu kurumun Mervânî devlet teşkilatı içerisinde mevcut olduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır. Çarşı ve pazarlarda meslek ve zanaat erbabları bulunmakla birlikte söz

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

konusu bu meslekî sınıfların başında bulunan kişilere şeyh adı verilmekteydi. Bu cümleden Amid'de Emîr Ebû Ali'ye suikast düzenleyen Abdülberr meslekî bir birim olan Sûku't-Ta'am'ın da şeyhi idi (İbnü'l-Ezrak 2014: 460). Meyyâfârikîn kadısı Ebû Bekir b. Sadaka'nın Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Safy'i muhtesib ataması Mervânîlerde ihtisab teşkilatının varlığına ve bu kurumun başında bulunan kişinin de kadı tarafından tayin edildiğine delil teşkil etmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 534; Yusuf II 2001: 86). Her meslek locasının başında şeyh veya reis olarak isimlendirilen kişiler bulunmaktaydı. Meyyâfârikîn'de "sûku'l-kubbe", "sûku'l-bez" ve "sûku'l-attarin" adında üç pazardan bahsedilmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 456, 472, 499, 518; Sıbt İbnü'l-Cevzî XIX 2013: 349). Mervânî veziri tabib Ebû Sâlim'in de Sûku'l-'Attârîn'de bir 'attar olduğu burada kendisine ait bir dükkânının (hanût) olduğu kaydedilmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 518).

1.6.4. Hâtib (Hitâbe):

Emîrlerin dünyevi iktidarlarını meşrulaştırmak veya suğûr bölgelerindeki halkın Bizans ile mücadelesini canlı tutmak amacıyla hutbelere müracaat ettikleri bilinen bir gerçektir. Bu cümleden Mervânîler döneminde Meyyâfârikîn ve çevresinde hutbelere önem verilmiş olup bu konuda bazı şahıslar hitabetleri ile ün kazanmıştır. Halep Hamdânî emîri Seyfüddevle el-Hamdânî döneminde Halep'te hâtiblik yapan Abdurrahim İbn Nubâte yani İbn Nubâte de Meyyâfârikîn'e gelerek aynı görevi burada Mervânî hâkimiyetinde 374'teki (984) ölümüne kadar sürdürmüştür. Meyyâfârikîn hâtibliğinin bir asırdan fazla bu ailenin elinde bulunduğu kaydedilmektedir (Yusuf II 2001: 103; Yaz 2019a: 210). 418'de (1028) Meyyâfârikîn hâtibi Ebû Tâhir Muhammed b. el-Hatîb Abdurrahim b. Muhammed b. İsmail b. Nubâte el-Farikî idi. Onu takiben Ebû Tâhir'in torunu olan Ebü'l-Kâsım Yahya b. Tâhir bu vazifeyi 440'a (1049) ya da sonrasına kadar ifa etmiştir. Meyyâfârikîn Camii'ndeki hâtibliğini 490'da (1097) kadılık görevini deruhte edene kadar elli yıl sürdürdü (İbnü'l-Ezrak 2014: 543). Bunların yanı sıra Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan es-Savî ve İbn Akil (Ukayl) de Mervânî merkezinde hâtiblik yapmış önemli şahsiyetler arasında gösterilmektedirler (Yaz 2019a: 210–211)

1.6.5. Şurta Teşkilatı:

Askerî teşkilat ile bağlantısı olmamakla beraber şehirlerin güvenliğini sağlamaya yönelik kurumsal yapılardan biri de Şurta Kurumu idi. Hisbe gibi kaza yani adli teşkilat ile ilgili konulardan biri olarak görüldüğü için bu başlık altında ele almayı tercih ettik. Bu teşkilatının ana görevi kadıların verdiği hükümleri uygulamak ve suç oluşumuna engel olacak tedbirler almak idi (Zeydan 2004: 315). Bu teşkilatın başında bulunanlara sâhibü'ş-şurta veya emîrü'ş-şurta adı verilmekteydi (Yılmaz 2010: 242–244). İbnü'l-Ezrak'ın Mümehhidüddevle'nin hâcibi Mem'in yakın adamlarından biri olan İbn Fîlûs'u sâhibü'ş-şurta olarak tavzif ettiğine dair kaydı bu teşkilatın Mervânîlerdeki durumunu açıklığa kavuşturmaktadır (İbnü'l-Ezrak 2014: 466; Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII 2013: 205). Son olarak İbnü'l-Adîm'in kaydı, Mervânî emîri Nasrüddevle döneminde de bu kurumun mevcut olduğunu kanıtlamaktadır (İbnü'l-Adîm t.y.: 1130).

2. Taşra Teşkilatı:

2.1. Vali:

Mervânî Devleti'nin merkezî olarak Erzen, Meyyâfârikîn ve Nasriyye şehirleri ön plana çıkarken mezkûr şehirlere ek olarak Amid, Cezîretu İbn Ömer, İs'ird, Hısn-ı Keyfâ, Nisîbîn, Ruhâ, Harran, Hilât, Bedlîs, Anber, Süveydâ, Hettâh, Dârâ, Düneysîr, Kefertûsâ,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Tanze, Tell-Fâfân, Hîlar, Kıf Unzur, Ekil, Hısnü'l-Yemâniye, Cebâbire, Haseniye gibi önemli şehirler bulunmaktaydı (Yaz 2019a: 100–116). Başkentte emîr bulunurken diğer şehirlerin yönetimi ise valiler aracılığı ile yürütülmekteydi. Söz konusu emîrin taşradaki temsilcisi olan valiler aile veya hanedan ailesine mensup kişiler ile güçlü şahsiyetlerden olabilmekteydiler. Mervân'ın çocuklarının kendilerine ait bir grubun ya da topluluğun başında olduklarına dair İbnü'l-Ezrak'ın (2014: 453) kaydı, aile bireylerinin bağımsız olduklarını göstermekle birlikte bir tehdit durumunda müşterek hareket ettiklerine işaret etmektedir.

Hanedan mensuplarının vali tayin edildiklerine dair ilk tespit Ebû Ali'ye karşı tertip edilen suikasttan hemen sonra Şervin'in Cizre valiliğinde bulunan Mümehhidüddevle Ebû Mansûr Saîd'i getirtmesi hadisesinde görülmektedir (İliya en-Nasîbînî 1975: 200-201; Amedroz 1903: 123-154; Hillenbrand 1991: 626; Zettersteen 1997: 781; Tokuş 2015: 179). Bu kayıtlarda Ebû Mansûr Saîd'in Cizre'de vali olduğu anlaşılmaktadır. Mümehhidüddevle'ye tertip edilen suikasttan sonra Şervîn'in, İs'ird ve Tanze valisi olan emîrin kardeşi Nasrüddevle'yi tevkif etmek için bir ordu sevk etmesi söz konusu şehirlerin idarî durumunu da açıklığa kavuşturmaktadır (İbnü'l-Ezrak 2014: 468-469; Yaz 2020: 542). Benzer bir şekilde 431 (1039-1040) yılı olaylarını anlatan İbnü'l-Ezrak (2014: 486, 492), Amid'in Nasrüddevle'nin oğlu Ebü'l-Hasan tarafından yönetildiğini söylemektedir. Nitekim Nasrüddevle Ahmed'in oğlu Ebü'l-Hasan Amid'in, diğer oğlu Süleyman ise Cizre şehrinin valisi idi (İbnü'l-Esîr IX 1991: 50). 1046'da Ahlât'a uğrayan Nasr-ı Hüsrev de Müslümanlar ile Ermeniler arasında hudut şehri olan Ahlat'ın idaresinin Mervânîlerde olduğunu yazmaktadır. Seyyah devamında Nasrüddevle Ahmed'in çok sayıda erkek evlada sahip olduğunu ve şehirlerin idaresine de çocuklarını tayin ettiğini söylemektedir (Nasr-ı Hüsrev 1993: 50).

Hanedan mensupları dışındaki vali atamalarına bakıldığında bu şekilde ilk görevlendirmenin Ebû Ali Hasan tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Nitekim Ebû Ali Hasan, hâcibi Mem ya da Muhammed'i Meyyâfârikîn'de Burcu'l-Melik'e vali atamıştır (İbnü'l-Ezrak 2014: 454). Ebû Ali'ye 387'de (997) suikast tertip eden kişilerden biri olan Amid'in ileri gelenlerinden Sûku't-Ta'am'ın şeyhi Abdülberr de Amid'de bir süre vali olarak görev yapmıştır (İbnü'l-Ezrak 2014: 461). Bilahare Mümehhidüddevle'nin hacibi Şervîn ile yazışan Abdülberr 200 bin dinar mukabilinde Amid valiliğini sürdürmeye muvaffak olmuştur. Müteakiben Abdülberr'i katleden Ebû Tâhir Yusuf b. Dimne de Amid'i kontrol altına alarak Şervîn ile anlaştıktan sonra vergi vermek suretiyle şehrin valiliğini üstlenmiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 463).

Ebû Ali'den sonra kardeşi Mümehhidüddevle, haremine girebilecek kadar kendisine olan hâcibi Şervîn'e el-Hettâh yani Lice'nin idaresini vermiştir (İbnü'l-Ezrak 2014: 467; Baluken 2012: 59-72). Mümehhidüddevle'ye düzenlenen suikasttan sonra Nasrüddevle Ahmed Meyyâfârikîn'e ulaştığında şehri kendisine teslim eden İbn Vasîf'i Tanze, Tell-Fâfân ve Cizre valiliklerine tayin etmiştir. Ancak Nasrüddevle Ahmed, Mümehhidüddevle'nin katillerini cezalandırmaya başlayınca endişelenen İbn Vasîf de valiliği bırakarak Bağdat'a firar etmek zorunda kalmıştır (İbnü'l-Ezrak 2014: 474). Nasrüddevle'nin Mervânî tahtına oturmasını sağlayan ve daha sonra Mervânî veziri olan Ebü'l-Kâsım da Erzen valisi olarak görev yapmaktaydı (İbnü'l-Ezrak 2014: 468-469). Nasrüddevle Ahmed, 416'da (1025-1026) Ruhâ ve Harrân hakimi Numeyrî emîrlerinden Utayr'ın daveti üzerine Amid'deki naibi Ebü'l-Hâris Zenek b. Evân'ı Ruhâ üzerine

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

göndermiş ve şehri ele geçirmişti (İbnü'l-Ezrak 2014: 484; Tufantoz 2006: 425-426); Ebu'l-Ferec 1997: 157; Tokuş 2016: 153). Bu kayıtlar ile Mervânîlerin şehirlerin idaresi için hanedan mensupları dışında valiler tayin ettiklerini görebilmek mümkündür.

Taşrada görev yapan valilerin veya idarecilerin hâkim oldukları bölgelerdeki hutbe ve sikkelerde emirin adına yer vermeleri gerekiyordu. Öte yandan anlaşma yapmak yolu ile Mervânîlere bağlılığını bildiren valiler ise Abdülberr ve İbn Dimne örneklerinde olduğu gibi yıllık muayyen bir miktar da vergi vermekle mükellef idiler (İliya en-Nasîbînî 1975: 201; İbnü'l-Ezrak 2014: 474). Mervânîlerin yıkılmasından sonra Selçuklu birliklerinin Meyyâfârikîn'e gelişi gecikince şair ve edip İbn Esed, talebelerini ve halktan topladığı gönüllü birlikler ile bir süre şehri savunmaya çalışmıştır (İbnü'l-Ezrak 2014: 529). Bu hadisede görüldüğü üzere yönetimde zaaf olduğuna dair bir emare ortaya çıktığında şehrin sorunlarını çözmeye ve güvenliğini sağlamaya yönelik içeriden bir hareket ortaya çıkabilmekteydi. Zira yöneticilerin temel görevleri halkın huzuru, refahı ve güvenliğini sağlamaya yönelik tedbirler almak suretiyle sosyal-iktisadi ve dini hayatın rutin akışının devam ettirilmesi prensiplerine bağlı olmak idi.

2.2. Dîvân:

Merkez teşkilatına benzer olarak taşra teşkilâtında da dîvânın bulunduğuna dair kayıtlara tesadüf edebilmektedir. Buna göre Amid valisi Abdülberr'in her gün "kadılar, şuhûd, erbâb-ı dîvân ve şehrin ileri gelenleri" ile bir araya geldiği ifade edilmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 463). İbnü'l-Ezrak'ın bu ifadesi taşrada dîvânın yanı sıra dîvânda çalışan kişilerin veya daha başka dîvânların bulunduğunu, bunların da valinin direktifleri doğrultusunda hareket ettiğini söylemek olasıdır. Bunun yanı sıra 431 (1039-1040) yılı olaylarını anlatan İbnü'l-Ezrak (2014: 486, 492), Amid'in Nasrüddevle'nin oğlu Ebü'l-Hasan tarafından yönetildiğini, dîvânın da İbn Hammâr'ın uhdesine verildiğini söylemektedir. Cibâyet Dîvânı olarak bilinen bu dîvânda çalışanlara amil veya nâib adı verilmekteydi. İbnü'l-Esîr (X 1991: 132), Diyâr-ı Bekr bölgesinde görev yapan amillerin Hristiyan asıllı olduklarını söylemektedir. Söz konusu amillerin bina ve benzeri yapı işlerini de deruhte ettikleri görülmektedir (Berchem 1910: 26, 29, 32, 35). Dîvân ile birlikte taşrada bulunan teşkilâtlardan biri de hazine idi. Öyle ki, Meyyâfârikîn dışındaki şehirlerde de hazinelerin varlığına dair kayıtlara tesadüf edilebilmekteydi. İbn Dimne'nin Abdülberr'i öldürdükten sonra Amid halkının gönlünü almak için hazinenin kapılarını açarak halka mal dağıtması ve Ebü'l-Kâsım'ın Nasruddevle Ebû Nasr Ahmed'i Erzen'e getirdiğinde ona destek olmak için hazineyi halka açması taşrada hazinenin varlığına dair önemli tespitler olarak karşımıza çıkmaktadır (İbnü'l-Ezrak 2014: 464, 470).

2.3. Kadı:

Adalet teşkilatının taşradaki temsilcisi olan kâdı daha önce ifade edildiği gibi davaların yanı sıra vakıflar ve surların bakımı ile sorumlu idi. Kadılkudâtlık olmadığı için taşraya atanan kâdıların nâibü'l-kâdı olarak isimlendirildikleri anlaşılmaktadır. Amid valisi Abdülberr halkın sorunlarını çözmeye yönelik faaliyetler icra ederken her gün kadılar, şuhûd, erbâb-ı dîvân ve şehrin ileri gelenleri ile bir araya gelirdi (İbnü'l-Ezrak 2014: 463). Bunun yanı sıra 431'de (1039–1040) Nasrüddevle'nin oğlu Ebü'l-Hasan'ın Amid'de şehir ve halka dair yetkiyi kadı Ebû Ali'ye bırakması taşradaki kadıların sorumluklarını göstermektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 486, 492). Bu bilgiler taşra teşkilâtında valiler ile birlikte kadı ve şuhûd adı verilen ileri gelenler veya şahitler ile dîvân mensuplarının da bulunduğunu kanıtlamaktadır. Bazen kadıların aynı anda iki şehirde görevlendirildiklerine

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

da rastlanılmaktaydı. Bu cümleden yukarı da ifade ettiğimiz üzere Nasrüddevle Ahmed, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Seleme el-Mâlikî'yi hem Meyyâfârikîn hem de Amid kadılığına tayin etmiştir. Kadının bir ay Meyyâfârikîn'de bir ay da Amid'de kaldığı ve bu sırada kendisine udûllerin de eşlik ettiği söylenmektedir (İbnü'l-Ezrak 2014: 479, 484). Kadı Meyyâfârikîn'den Amid'de hareket ettiğinde yolda kendisini Amid udûlleri karşılıyor ve kadıya eşlik eden Meyyâfârikîn udûlleri de şehirlerine dönüyorlardı (İbnü'l-Ezrak 2014: 484). 429'da (1037-1038) el-Mâlikî vefat edince her iki şehrin kadılığı ayrılmış ve Amid kadılığına Ebû Ali Hasan b. Ali b. Bağl yani İbnü'l-Bağl tayin edilmiştir. Surların bakımı, vakıflar ve şehirlerin güvenlik işlerinin de kadılar ve önemli ileri gelen tacirler vasıtasıyla yürütüldüğü daha önce kadılar hakkında verilen bilgilerde izah edilmişti (İbnü'l-Ezrak 2014: 478-479, 491-492, 500)

2.4. Reis:

"*Başkan, lider, yönetici, âmir*" manalarına gelen reis, siyasî, sosyal, malî, dinî, edebî pek çok alanda yaygın bir anlama sahiptir. Sivil yönetimin temsilcisi olarak vilayetlerde siyâsî, idarî, dinî ve iktisadî konularda yetki sahibi oldukları ve çarşı ve pazarların kontrolünü sağladıkları kaydedilmektedir (Sümer 2007: 543-544; Keleş 2022: 32-33). Mervânîlerin taşra teşkilatı içerisinde reis adını taşıyan muvazzaflara da rastlanılmaktadır. İbnü'l-Ezrak (2014: 472–473, 500), udûl olduğunu kaydettiği Ebü'l-Hasan Ahmed b. Vasîf el-Bezzâz'ın reis olarak Sûku'l-Kumâş'ın ileri gelenlerinden biri olduğunu söyleyip Meyyâfârikîn'in Nasrüddevle'ye teslim edilmesindeki rolüne dikkat çekmektedir.

Sonuç:

Meyyâfârikîn ve Amid'de kurularak Fırat ve Dicle nehrilerinin çevrelediği alanı oluşturan el-Cezîre bölgesinin büyük bir kısmı ile Van Gölü havzasına kadar sınırlarını genişleterek bağımsız bir devlet görünümüne kavuşan Mervânîlerin idarî teşkilatını merkez ve taşra olmak üzere iki başlık altında ele almak mümkündür. Fâtımîler ve Abbâsîler gibi muasır devletlerin teşkilatının tesiri altında bulunan Mervânîlerin merkez teşkilatının başında hakim, emîr ve melik adını taşıyan yönetciler bulunmaktaydı. Sikke, kitabe ve daha başka tarihi kayıtlarda da tesadüf edilen bu isimler dönemin diğer devletlerinin yöneticileri tarafından da kullanılmaktaydı. Bu yönüyle hakim geleneksel yönetim tarzının etkisi altında bağımsız devlet kuran Mervânîler, siyasî hakimiyetlerine dinî meşruiyet kazandırmak için sikke ve hutbelerde Abbâsî halifeleri ve Büveyhî emîrlerinin adlarına yer vererek zamanın mevcut geleneğini sürdürmüşlerdir. Bu bağlılığın bir sonucu olarak emîrlik makamına oturan kişiye tabi oldukları devletlerin yöneticileri tarafından hilat, menşûr, tevkî, unvan, lakap vb. hediyeler takdim edilmekteydi.

Emîrin yanında devlet işlerinin yürümesi için yardımcı olarak vezir ve hâcib gibi görevlilerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. İlk dönemlerde emîr ile birlikte adına sık sık rastlanan hâcibin, Ebû Nasr Ahmed dönemi ile birlikte yerini vezire bıraktığı görülmektedir. Her ne kadar ilk vezirin Bâd b. Dûstek tarafından tayin edildiği kaydedilse bile vezirlik makamının hâcibin gölgesinde kaldığı ve Ebû Nasr Ahmed dönemine kadar da pek etkin bir şekilde varlık gösteremediğini söylemek mümkündür. Erzen valisi Ebü'l-Kâsım el-Isfahanî'nin vezirlik makamına gelmesinden sonra hacib adının kaynaklarda artık yer bulamadığı müşahade edilmektedir. Şüphesiz Fâtımî, Ukaylî ve Abbasîler gibi

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

devletlerin hizmetinde bulunan vezirlerin Mervânîlerin hizmetine girmesi ile birlikte Mervânî devlet teşkilatının belirgin bir şekilde değişime uğradığını söylemek mümkündür.

Devlet işlerinin yürütülmesi görevini üstlenen vezir, divan teşkilatının başında yer aldığı gibi denetim işlerinden tam anlamıyla mesul idi. Yazışmaların yapıldığı Dîvânü'r-Resâ'il ve'l-İnşâ, mali işlerin takibini yapan Dîvânü'l-Cibâyet, Divân-ı Evkâf gibi bakanlık düzeyindeki dîvânlar da devletin işleyişini kolaylaştırmaktaydı. Söz konusu dîvânların yanı sıra askerî faaliyetlerin düzenlenmesi ve ordunun ihtiyaçlarını sağlayan dîvânlar da işler bir şekilde bulunmaktaydı. Merkez teşkilatının bir parçası olan adalet kurumunun cüzleri ise kadı, udûl, hisbe, hâtib ve şurta gibi görevler idi.

Taşra teşkilatına bakıldığında şehirlerin idaresinde hanedana mensup valiler ile daha başka unsurlardan oluşan yöneticiler bulunmaktaydı. Şüphesiz valiler ile birlikte taşrada divân, dîvân üyeleri, kadı, reis gibi görevlilerin varlığı dikkat çekmektedir. Sonuç olarak merkez ve taşra olmak üzere iki başlık şeklinde ele aldığımız Mervânî Devleti'nin idarî yapısı muasır devletlerin idarî teşkilatının yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz idarî açıdan bakıldığında gayrimüslimlerin vezir ve vakıf gibi idarî görevlere getirilmesi Mervânîleri diğer devletlerden ayıran temel hususlardan biri olmuştur.

KAYNAKLAR:

Amedroz, H. F (1903). "The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the The tenth and Eleventh Centuries A. D.", The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 22, London, s. 123-154.

Atar, F (2001). "Kadı", DİA, c. 24, İstanbul, s. 69-73.

Ayaz, F. Y (2013). "Vezir", DİA, c. 43, İstanbul, s. 79-82.

Baluken, Y (2012). "Mervanîler Devrinde Lice", Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri Kitabı, Mardin, s. 59-72.

Berchem, M. V (1910). Amida, Heidelberg.

Beysanoğlu, Ş. (2003). Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar, Ankara.

Ebu'l-Ferec, (1997). Tarihu Muhtasariddüvvel, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1997.

ed-Dûrî, A (1994). "Divan", DİA, c. 9, İstanbul, s. 377-381.

ed-Dûrî, A (1995)."Emîr", DİA, c.XI, İstanbul, s. 121-123.

el-Antâkî, (1990). Tarihü'l-Antâkî, thk. Abdüsselam Tedmürî, Trablus.

el-Mü'eyyed fî'd-dîn Hibetullah eş-Şîrâzî, (1983). Müzekkerâtu Dâ'îyi'd-Du'âti'd-Devleti'l-Fâtımiyye, thk. Arif Tâmir, Beyrut 1983.

Erkal, M (1991). "Âmil", DİA, c. 3, İstanbul, s. 58-60.

Ertekin, M. Z (2012). "Mervaniler Devrinde Meyyafarikin", Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı, Mardin, s. 103-125.

Günay, H. M (2012). "Vakıf", DİA, c. 42, İstanbul, s. 475-479.

Heidemann, S (1997-1998). "A New Ruler of the Marwanid Emirate in 401/1010-and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide", Aram, 9-10, s. 599-617.

Hillenbrand, C (1991). "Marwanids", EI, (New Edition), c. VI, Leiden, s. 626.

İbn Şeddâd, (1978). el-Â'lâkü'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre, c. III/I, thk. Yahya Abbâre, Dımaşk.

İbnü'l-Adîm, (1996). Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut.

İbnü'l-Adîm, (t.y.). Buğyetü't-taleb fî Târîhi Haleb, c. III, thk. Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

İbnü'l-Cevzî, (1992). el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem, c. XVI, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut.
İbnü'l-Esîr, (1991). İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr El Kamil fi't-Tarih Tercümesi, c. IX-X, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul.
İbnü'l-Ezrak, (2014). Târîhu Meyyâfârikîn, thk. Kerim Faruk el-Hûlî-Yusuf Baluken, İstanbul.
İliya en-Nasîbînî, (1975). Tarihu İliya Bar Sinâyâ, çev. Yusuf Habbî, Bağdat.
İpşirli, M (1992). "Câbî", DİA, c. 6, İstanbul s. 529-530.
Kallek, C (1998)."Hisbe", DİA, c. 18, İstanbul, s. 133-143.
Keleş, N (2022). Ortaçağ İslâm Dünyasında Asayiş, Sakarya.
Mutçalı, S (1995). Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul.
Nasr-ı Hüsrev, (1993). Sefernâme, Arapça çev. Yahya el-Haşşâb, Kahire.
Ripper, T (2000). Diyarbekir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı, çev. Bahar Şahin Fırat, İstanbul.
Rûzrâverî, (2000). Zeylü Tecâribi'l-Ümem, c. VII, thk. Ebü'l-Kâsım el-İmâmî, Tahran.
Sıbt İbnü'l-Cevzî, (2013). Mirâtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-Â'yân, c. XVIII-XIX, thk. Muhammed Enes el-Hasan-Kamil Muhammed el-Harrât, Beyrut.
Sümer, F (2007). "Reis", DİA, c. 34, İstanbul, s. 543-544.
Taneri, A (1996). "Hâcib", DİA, c. XIV, İstanbul, s. 508-511.
Tokuş, Ö (2015). "Mervânîler (990-1085)", Kürtler (Tarih, Toplum, Din), (ed.: Adnan Demircan-Mehmet Akbaş), İstanbul, s. 171-197.
Tokuş, Ö (2016). "Urfa ve Çevresinde Bir Arap Emirliği "Numeyrîler" (990-11. Yüzyılın Sonlarına Kadar)", İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu, I, Ankara, s. s. 143-162.
Tufantoz, A (2005). Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085, Ankara.
Tufantoz, A (2006). "Nasrüddevle", DİA, c. 32, İstanbul, s. 425-426.
Urfalı Mateos, (1987). Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara.
Yaz, A (2019a). Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed, Ankara.
Yaz, A (2019b). Mervânî Vezirleri, Ankara.
Yaz, A (2020). "Mervânî Hükümdarı Mümehhidüddevle Ebu Mansûr Said", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, c. II, sy. 3 (28), s. 536-558.
Yaz, A (2021). "Mervânîlerin Son Hükümdarı Nasırüddevle Ebü'l-Muzaffer Mansûr", BUSBED, Yıl: 13, Sayı: 27, Haziran 2021, s. 106-125.
Yılmaz, M (2010). "Şurta", DİA, c. 39, İstanbul, s. 242-244.
Yusuf, A (2001). ed-Devletü'd-Dûstekiyye fî Kürdistani'l-Vustâ (el-Kısmü'l-Hadârî), c. II, Erbil, s. 73-75.
Zettersteen, K. V (1997). "Mervânîler", IA, c. V/II, Eskişehir, s. 781.
Zeydan, C (2004). İslâm Uygarlıkları Tarihi, c. I, çev. Nejdet Gök, İstanbul 2004.

perawez:

[1] Sıbt İbnü'l-Cevzî Ebî Nasr'ın lakabını Nusretüddevle olarak da vermektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII 2013: 213).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[2] İbn AŞeddâd (III/I 1978: 351), Halife Kadir ve Fahrülmülk b. Büveyh'in Ebü'l-Ferec Muhammed b. Muhammed b. Mezyed adlı hacibinin yedi parçadan oluşan bir hilat ve Diyâr-ı Bekr'in menşûru ile birlikte Meyyâfârikîn'e geldiğini söylemektedir.

[3] Ebû Ali el-Hasan b. Mervân'ın (veya Hüseyin), Ebû Mansur Saîd'den başka Ebû Nasr Ahmed ve adını bilemediğimiz başka bir erkek kardeşinin olduğu da söylenmektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî XVIII 2013: 13).

[4] Nasrüddevle'nin kendisinden sonra veliaht olarak oğlu el-Cezîre hakimi Ebû Harb Süleyman'ı tayin ettiği ancak Süleyman'ın 447'de (1055-1056) yılında ölmesinden sonra yerine Nizameddin'in geçtiği kaydedilmektedir (İbnü'l-Esîr IX 1991: 460-461).

[5] Sıbt İbnü'l-Cevzî (XVIII 2013: 98) bu şahsın adını Hamû şeklinde vermektedir.

Administrative Structure of the Marwanids

Abstract:

The Marwanids are a Kurdish-origin state that made the cities of Amid and Mayyafāriqīn their center and dominated the settlements adjacent to these cities between the years 983-1085. They were called *al-Dawlat al-Dūstakiyya* after their ancestor Bād or Bāz al-Dūstak or called *al-Marwān* or *al-Marwānids* after Bād's brother-in-law Marwān b. Kek (or Kisra). Initially earning a living as a shepherd in the villages of Ma'den and Kormas in the north of Siirt, Bād later took advantage of the weakening of the Buwayhids and expanded his territory as far as Mosul. After Bād's death, he was succeeded by his sister's son Abu Ali Hasan b. Marwan. When Abu Ali Hasan, who served as emir for seven years, was assassinated in Amid, his brother Abu Mansûr Saîd took over the emirate. After marrying the daughter of a Hamdānid emir and settling in the Hamdānid palace in Mayyafāriqīn, Mumahhiduddawla Abu Saīd al-Mansūr developed friendly relations with the Fatimids and Byzantium and carried out reconstruction and fortification activities in Amid and Mayyafāriqīn. When Abû Mansur Said was killed in Hettah as a result of the assassination of Hacib Shervin, his borther Abû Nasr Ahmed b. Marwan ascend the throne. The most glorious period of the Marwanids was the reign of Abu Nasr Ahmad Nasruddawla, and Abu Nasr Ahmad reigned for about fifty years between 1010-1061. In addition to his political and military activities, Abu Nasr Ahmad was renowned for his architectural, scholarly, and literary works and his efforts in charity. He constructed buildings such as bazaars, bathhouses, palaces, and bridges and built irrigation canals to supply Mayyafāriqīn's water needs. He left bait in nature for wild animals that suffered great hardship in the harsh winter conditions and established foundations to keep up with his charitable works. During the reign of Nizamuddin (1061-1072), who succeeded Abu Nasr, the Marwanids weakened as a result of the increasing Seljuk attacks. Nevertheless, they supported the battle of Manzikert with an army of around 10 thousand. During the reign of the Great Seljuk ruler Malik Shah, the Seljuks began to assign commanders or governors of Turkish origin to the cities they conquered. This behavior soon caused the Marwanids to be regarded as a threat by the Seljuks. Thus, in 1083, Seljuk forces sent an army to Amid under the command of Ibn Jahir, who had previously served as vizier to the Marwanids. In response, the Marwanid emir Mansur

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

traveled to Isfahan to meet with Malik Shah. However, owing to the misleading actions of the Marwanid vizier Abu Sālim during this meeting, Marwanid lands were seized by the Seljuks.

The Marwanids had a dual administrative and political organization structure: central and provincial. At the head of the central organization were the emir and his assistants such as hajib and vizier. It is claimed that the first known vizier of the Marwanids was Abu al-Mutarraf. No vizier was appointed during the reigns of Abu Ali Hasan and his brother Abu Mansur Said, who became emir after Bâd. Instead, it is understood that hajībs, who acted like viziers, were in charge. During the reigns of Abu Ali Hasan and Abu Mansûr Saīd, Hājib Mem (or Muhammad) and his son Shervīn had significant authority in the administration of the state. During the emirate of Abu Nasr Ahmad, the name of vizier was mentioned again. Abu Nasr Ahmad appointed Abu al-Qāsim al-Isfahanī, who had helped him to the throne, as vizier. In the following period, prominent figures such as Ibn Jahīr and Abu al-Qāsim Husayn b. Alī al-Maghribī, who served as viziers to states such as the Fatimids, Abbāsids, and Uqaylids, also served as viziers to the Marwanids. The viziers also chaired the diwans where critical problems of the state were negotiated. There were also diwans such as Insha, Jeyş (Arz), İstifa, and Ishraf under the Grand Diwan. The most important of these was Diwanü'r-Resâ'il and İnşâ, where the official correspondence of the state was carried out by clerks. On the other hand, the Diwanü'l-cibâyet, which was established to collect taxes, was headed by a Diwan Minister. There were also treasuries in the center and provinces under this diwan. The diwan to which the military organization was attached was Ariz al-Jaysh and was headed by officials called Ariz or Ariz al-Jaysh. The most important member of the Marwanid organization of justice was the qadi, and the qadi was assisted by officials such as the guardian of waqf, udul, hisbe, khatib, and shurta. The qadi did not only judge cases, but also carried out duties such as the responsibility of waqfs, the fortification of city walls, and the organization of charitable works. When we consider the provincial organization of the Marwanids, the governors were in charge of the administration of the cities and they were accompanied by an advisory council consisting of the qadi, the shuhud, the connoisseurs of diwan, and the dignitaries of the city.

Keywords: *Marwanids, Central Organization, Provincial Organization, Emir, Diwan, Qadi, Vizier, Hajib*

Avahiya Îdarî ya Merwaniyan

Kurte:

Merwanî dewleteke bi eslê xwe kurd in ku bajarên Amîd û Meyaferiqîn ji xwe re kirine navenda xwe û di navbera salên 983-1085-an de li cîranên van bajaran serdest bûne. Ji wan re El-Dewlet el-Dustakiye li gor bav û kalê xwe Bad an Bāz al-Dustak an jî bi navê kurê xuşka Bad Merwan b. Kek (an Kisra). Bad di destpêkê de li gundên Ma'den û Kormasê yên li bakurê Sêrtê debara xwe bi şivantiyê dikir, paşê ji lawazbûna Buweyhiyan sûd werdigirt û warê xwe heta Mûsilê berfireh kir. Piştî mirina Bad, kurê xwişka wî Ebû Elî Hesen b. marwan Dema ku Ebû Elî Hesen ê ku heft salan emîrtî kir, li Amîdê hat kuştin, birayê wî Ebû Mensûr Seîd dest danî ser mîrnişîniyê. Mumehhiduddawla Ebû Seîd El-Mensûr piştî ku bi keça emîrekî Hemdaniyan re dizewice û di qesra Hemdaniyan de li

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Meyaferiqînê bi cih dibe, bi Fatimiyan û Bîzansê re têkiliyên dostane çêdike û li Amîd û Meyaferiqînê xebatên jinûveavakirin û kelehkirinê pêk tîne. Dema Ebû Mensûr Seîd li Hettayê di encama kuştina Hecîb Şervîn de hat kuştin, birayê wî Ebû Nasr Ehmed b. Merwan rabe ser text. Serdema herî birûmet a Merwaniyan serdema Ebû Nesr Ehmed Nesruddawle ye û Ebû Nesr Ehmed jî di navbera salên 1010-1061an de nêzî pêncî salan desthilatdarî kiriye. Ebû Nesr Ehmed ji bilî xebatên xwe yên siyasî û leşkerî, bi xebatên xwe yên mîmarî, zanistî û edebî û xebatên xwe yên di warê xêrxwaziyê de navdar bû. Wî avahiyên wek bazar, hemam, qesr û piran çêdikirin û ji bo hewcedariya avê ya Meyaferiqîn peyda dike kanalên avdanê çêkirin. Wî ba di xwezayê de ji bo heywanên kovî ku zivistana dijwar bi zehmetiyên mezin di bingehên sazkirî de bi karên xwe yên xêrxwaziyê re hişt. Di serdema Nîzamuddîn (1061-1072) de ku li şûna Ebû Nasr bû, ji ber zêdebûna êrîşên Selçûqiyan Merwanî qels bûn. Lê dîsa jî wan bi 10 hezar leşker piştgirî da şerê Manzîkertê. Di serdema Mîrê Selçûqiyan yê Mezin Malik Şah de, Selçûqiyan li bajarên ku bi dest xistine de dest bi tayînkirina fermandar an jî waliyên bi eslê xwe Tirk kirin. Ev tevger di demeke kurt de bû sedem ku Merwanî ji aliyê Selçûqiyan ve weke metirsîdar bên dîtin. Bi vî awayî di sala 1083an de hêzên Selçûqiyan artêşek di bin fermandariya Îbn Cahir de ku berê wezîrtiya Merwaniyan kiribû, şandin Amîdê. Li ser vê yekê emîrê Merwaniyan Mensûr ji bo ku bi Malîk Şah re hevdîtinê pêk bîne çû Îsfehanê. Lê ji ber kiryarên xapînok ên wezîrê Merwanî Ebû Selîm di vê hevdîtinê de, axa Merwaniyan ji aliyê Selçûqiyan ve hat desteserkirin.

Merwaniyan xwediyê sazûmaneke dualî ya îdarî û siyasî bûn: navendî û parêzgehî. Di serê rêxistina navendî de emîr û alîkarên wî yên wek hecîb û wezîr hebûn. Tê îdiakirin ku yekemîn wezîrê Merwaniyan yê naskirî Ebû El Muterraf e. Di serdema Ebû Elî Hesen û birayê wî Ebû Mensûr Seîd de ku piştî Badê bû mîr, wezîr nehat tayînkirin. Di şûna wê de, tê fahmkirin ku hacîbên ku weke wezîran tevdigerin, berpirs in. Di dema Ebû Elî Hesen û Ebû Mensûr Seîd de, Hecîb Mem (yan Mihemed) û kurê wî Şervîn di rêvebirina dewletê de xwediyê desthilatdariyeke girîng bûn. Di dema mîrnişîniya Ebû Nesr Ehmed de navê wezîr dîsa dihat gotin. Ebû Nasr Ehmed Ebû el-Qasim el-Îsfehanî, yê ku alîkariya wî kiribû, wek wezîr destnîşan kir. Di serdema paşerojê de kesayetên navdar ên wekî Ibn Cehîr û Ebûl-Qasim Huseyn b. Elî Mexrîbî ku li dewletên wekî Fatimiyan, Ebbasiyan û Uqeyliyan wezîrtî kiriye, ji Merwaniyan re jî wezîrtiyê kiriye. Diwanên ku li ser pirsgirêkên krîtîk ên dewletê dihatin gotûbêjkirin jî, wezîr serokatiya dîwanan kirin. Di bin Dîwana Mezin de dîwanên wek Înşa, Ceyş (Arz), Îstifa û Îşref jî hebûn. Ji vana ya herî girîng Dîwanûr-Resâîl û Înşayê bû, ku li vir nameyên fermî yên dewletê ji aliyê memûran ve dihat kirin. Ji aliyê din ve Dîwanû'l-cibayet ku ji bo komkirina bacê hatibû avakirin, bi serokatiya wezîrekî dîwanê dihat kirin. Di bin vê dîwanê de li navend û parêzgehan jî xezîne hebûn. Dîwana ku rêxistina leşkerî pê ve girêdayî bû Arîz el-Ceyş bû û berpirsên bi navê Arîz an jî Arîz el-Ceyş serokatiya wê dikirin. Endamê herî girîng ê rêxistina edaletê ya Merwaniyan qadî bû û ji qadî re peywirdarên wekî welî, udul, hisbe, xetîb û şurta dihatin alîkar. Qadî ne tenê dadweriya dozan dikir, di heman demê de erkên wek berpirsiyariya weqfan, qalkirina sûrên bajaran û birêxistinkirina karên xêrxwaziyê jî dikir. Dema ku em rêxistina parêzgeha Merwaniyan li ber çavan digrin, parêzgar di rêveberiya bajaran de bûn û bi wan re meclîsa şêwirmendiyê pêk dihat.

Peyvên Sereke: Merwanî, Rêxistina Navendî, Rêxistina Parêzgehê, Emîr, Dîwan, Qazî, Wezîr, Hacîb

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

MERVANÎLER DÖNEMİNDE MEŞHUR MUHADDİSLER

Doc.dr.fikret ozcelik
Mardin artuklu universitesi\türkiye

Özet:

İslam tarihinde var olan devlet ve hanedanlarının, yönettiği yerlere ilim ve mimari başta olmak üzere birçok alanda eser ve iz bıraktığı bilinmektedir. Bu bağlamda devletler ve hanedanlar birçok açıdan incelenmiş ve incelenmektedir. İslam dünyasında var olan ve bir asırdan fazla hüküm süren hanedanlardan birisi de Mervânîler'dir. Bâd'ın temellerini attığı bu Kürt Hanedanı, Ebû Ali Hasan b. Mervân'ın babasının adına nispetle Mervânîler diye anılmıştır. Ebû Ali Hasan b. Mervân'dan sonra Mümehhidüddevle Ebû Saîd Mansûr, Ebu Nasr Nasruddevle Ahmed b. Mervan, Nizameddin Nasr ve Nizameddin Nasr'ın oğlu Nâsırüddevle Mansûr devleti yönetmişlerdir. Mansûr'un, dirayetsiz bir yönetim sergilemesi neticesinde Mervânî Devleti, 478/1085 tarihinde Melikşah tarafından ortadan kaldırılmıştır. Mervânî devletinin en parlak dönemi Nasrüddevle unvanıyla anılan Ahmed b. Mervân'ın dönemi olmuştur. Mervânî Devleti'nin Diyarbekir, Mardin, Siirt, Bitlis, Muş'un bir kısmı, Erciş, Elazığ vilayetinin bir kısmı (Harput, Hısn-ı Ziyad), Urfa, Cezîre mıntıkasındaki Re'sü'l-Ayn'dan Derbisiye, Amude, Kamışlo ve Dîrek'in bulunduğu Dicle Nehri'ne kadar olan bölgede hâkimiyet sağladığı söylenmiştir. Ayrıca Mervânî Develeti'nin en önemli şehirlerinin Âmid, başkent Meyyâfârikîn, Nusaybin, Ceziretü İbn-i Ömer, Erzen, Bitlis, Ahlat, Erciş ve Hasankeyf olduğu vurgulanmıştır.

Mervânînler döneminde birçok âlim ve hadisçi yetişmiştir. Abdulaziz b. Ahmed el-Kettânî, Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Süleyman, Ebu'l-Ğanâim Muhammed b. Farac b. Mansûr el-Fârikî es-Sülemî, Ebû Ali Hasan b. İbrahim el-Fârikî, Ebû'l-Berakât Yahya b. Abdurrahman b. Hubeyş el-Fârikî, Ebû Abdillah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer eş-Şâşî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Fârikî ve Kâdı Ebû'l-Kâsım Hasan b. Hasan bunlardan birkaçıdır. Bu âlimlerin bazıları Meyyâfârikîn'de doğmuş bazıları da ilim için yaptığı rihleler neticesinde Meyyâfârikîn'e ve Diyarbekir'e gelmişlerdir. Nitekim yukarıda ismi geçen bazı âlimlerinin özellikle Meyyâfârikîn ve Diyarbekir'de hadis rivayet ettiği görülmüştür. Bu âlimlerin ortak bir özelliği de genellikle fıkıhta ve özellikle de Şâfiî mezhebinde temayüz etmiş olmalarıdır. Bu da gösteriyor ki o dönemdeki âlimler, fıkıh ve hadis ilmine çok önem vermişlerdir. Âlimlerin bu yaklaşımı, fıkhü'l-hadis ilminin önemini ortaya koymada önemli bir veri olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Mervânler döneminde yaşayan âlimlerin hadise bakışı, fıkıh merkezli olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelime: *Mervânîler, Bâd, Meyyâfârikîn, muhaddis, hadis, fıkıh.*

Giriş:

İslam tarihinde var olan devlet ve hanedanların, yönettiği yerlere ilim ve mimari başta olmak üzere birçok alanda eser ve iz bıraktığı bilinmektedir. Bu bağlamda devletler ve hanedanlar birçok açıdan incelenmiş ve incelenmektedir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

İslam dünyasında var olan ve bir asırdan fazla hüküm süren hanedanlardan birisi de Mervânîler'dir. Bâd'ın temellerini attığı bu devlet, Ebû Ali Hasan b. Mervân'in babasının adına nispetle Mervânîler diye anılmıştır. Mervânîler, Musul, Âmid, Nusaybin, Cizre, Ahlat ve Hasankeyf gibi birçok bölgeye hakim olmuştur. Mervânî devletinin en parlak dönemi Nasrüddevle unvanıyla anılan Ahmed b. Mervân'ın dönemi olmuştur. Nitekim Büveyhîler, Fâtımîler ve Bizans İmparatorluğu Ahmed'e elçiler gönderip onu Diyarbekir emiri olarak tanımışlardır. Bu da onun bölgedeki gücünün ileri derecede olduğunu göstermektedir. 372/983-478/1085 yılları arasında Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbekir ve çevresinde hüküm süren Mervânîler döneminde birçok âlim yetişmiştir. Hadisçi Ebu'l-Kâsım b. Ebî Ya'la, Ebu İshak eş-Şîrazî'nin talebesi olan Ebu'l-Ğanâim Muhammed b. Ferec el-Fârikî es-Sülemî ve Cizrel'li hadisçi Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Süleyman b. Davud b. Abdurrahman b. ed-Deyyâl el-Cezerî gibi âlimler bunlardan bir kaçıdır. Bu çalışmada Kürt hanedanı olan Mervânîler döneminde hadis ilmi ve meşhur muhaddisler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bununla beraber bu âlimlerin hadis ilmindeki katkıları ve telif ettiği eserlere değinilecektir. Öte yandan o dönemde yaşayan âlimlerin biyografilerinden yola çıkılarak Mervânî döneminde hadis ilminin konumunu ve ulemanın hadis anlayışının belirlenmesine kapı aralanacaktır. Böylelikle bir Kürt Hanedanı olan Mervânîler'in, hadis ilmine yaptığı katkı özet şeklinde de olsa sunulmaya çalışılacaktır.

A) Mervânî Devleti'nin Sınırları:

Mervânî Develeti'nin sınırları belirleme konusunda zaman zaman farklı değerlendirmeler görmek mümkündür. Zira bu gibi devletlerin sınırları sabit kalmamaktadır. Mervânî Devleti'nin Diyarbekır, Mardin, Siirt, Bitlis, Muş'un bir kısmı, Erciş, Elazığ vilayetinin bir kısmı (Harput, Hısn-ı Ziyad), Urfa, Cezîre mıntıkasındaki Re'sü'l-Ayn'dan Derbisiye, Amude, Kamışlo ve Dîrek'in bulunduğu Dicle Nehri'ne kadar olan bölgede hâkimiyet sağladığı söylenmiştir. Ayrıca Mervânî Develeti'nin en önemli şehirlerinin Âmid, başkent Meyyâfârkîn, Nusaybin, Ceziretü İbn-i Ömer, Erzen, Bitlis, Ahlat, Erciş ve Hasankeyf olduğu vurgulanmıştır.(Yusuf, 2001, s. 1/14-15) Abdurrakib Yusuf Mervânî Develeti'nin sınırlarını şu şekilde belirlemiştir: "Sanal olarak çizilecek sınır Muradiye ve Erciş'in ortasından Malazgirt'in doğusuna, Malazgirt ve Patnos arasından Murat Nehri'nin doğu koluna varır. Orada Murat Nehri sınır hattını oluşturur. Oradan da kuzeydeki kol olan Karasu'ya ulaşır. Oradan da Urfa'nın kuzeybatısına, Urfa ile Hısn-ı Mansur yani Adıyaman arasına kadar gider. Urfa'nın doğusundan Re'sü'l-Ayn mıntıkasına, oradan doğuya uzanarak Nusaybin'e, Bâzebdâ'ya ve Dicle Nehri'ne uzanır. Mervânî sınırı buradan Suriye Kürdistanındaki Cezîre'ye uzanır. Bugünkü Suriye-Türkiye sınırını takip ederek Kamışlo, Tirpesipî ve Dîrek'i içine alır."(Yusuf, 2001, s. 1/14)

Mervânî Devleti'nin sınırları konusunda Arafat Yaz'ın "*Mervânî Emiri Nasrü'd-Devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları"* adlı makalesinin sonuç kısmında konuyu özetleyerek şöyle demiştir: "Mervânî Devleti'nin kurucusu Bâd b. Dûstek, devleti kurduktan sonra fetih hareketlerine girişmiş ve kendisinden sonra yerine geçen hükümdarlar onun vardığı sınırlara ulaşamamışlardır. Mervânîlerin kuruluşu sayesinde Kürt nüfusu Dicle'nin doğusuna doğru yayılmıştır. Nasrü'd-devle döneminde Hakkari bölgesinde Kürt kabilelerinin yaşadığı kaynaklardan anlaşılmasına rağmen, bu bölgenin kesin olarak Mervânîlerin hâkimiyetinde olup olmadığı belli değildir, ancak bunun aksini ispatlayacak bir bilgi olmadığından ve buraya yakın yerlerdeki Kürt kabilelerinin Mervânîlere tabi olması, bu bölgenin de Mervânî Devleti'ne dahil olduğu anlamına

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

gelebilmektedir. Nasrü'd-devle döneminde Zaho/Haseniye denilen şehirde Nasrü'd-devle adına basılmış bir sikkenin varlığı ve bazı tarihi bilgiler dolayısıyla bu bölgenin, hatta Abdurrakib Yusuf'un tahmin ettiği gibi daha ilerisindeki toprakların da Nasrü'd-devle'nin kontrolünde olduğu söylenebilir. Ebu Ali zamanında alınan Erciş'in 415/1024 yılında Bizans'ın eline geçtiği ve 446/1054-1055 yılında buranın Tuğrul Bey tarafından alındığı anlaşılmaktadır. Yine bu bölgede bulunan Ahlat şehrinin Nasrü'd-devle zamanı boyunca Mervânî sınırlarına tabi olduğu göz önündedir. Bu bölgede olan şehirlerden Bergiri (Muradiye) ise Tuğrul Bey'in 446/1054-1055 seferine kadar Bizans ve Ramâdî Kürt devletlerinin hâkimiyetlerinde kalmıştır. Malazgirt ise ilk zamanlarda Mervânîlerin elinde iken Nasrü'd-devle zamanından önce Mervânîlerin elinden çıkmış ve Tuğrul Bey'in 446/1054-1055 seferinde kuşatılmasına rağmen alınamamıştır. 1071 yılındaki savaştan sonra buraya İbnü'l-Ezraḳ 'ın şahitliğiyle Selçuklu valisi atanmıştır. Nasrü'd-devle zamanında Malazgirt'in Mervânîler elinde olduğuna işaret edecek bir veri yoktur. Nasrü'd-devle'nin sorun yaşadığı ve ordusu ile sefere çıkmaya hazırlandığı, ancak sonradan bu sınırın güvenliğini sağlamak için askeri kale inşa ettiği bölge, Ermeni Krallığının hükmettiği Sason/Sanasuna bölgesidir. Anlaşıldığı üzere Sason ve kuzeyindeki bölgeler Sason Ermenilerinin kontrolündedir. Mervânîlerin batı sınırında en uzak mesafelerden olan Ruhâ/Urfa'yı aldığı yılın 415 yılı olduğunu rivayet eden İbnü'l-Ezraḳ 'ın dışında tüm rivayetler 416 yılını işaret etmektedir. Bizans ve Nümeyrîlerle zorlu mücadelelerin ardından Nasrü'd-devle döneminde Ruhâ bir daha alınmamak üzere Mervânîlerin elinden çıkmıştır. Bu mücadele esnası ve sonrasında Mervânîlerin Süveydâ, Hilar, Eğil ve Samsat'ı aldıkları rivayet edilmektedir, ancak bu bölge nüfusu içerisinde Mervânîlerin burada tutunacakları tebaaları olmadığından ve sonraki rivayetlerde bu bölgelerin Mervânîlerin hâkimiyetinde olmadığına işaret eden bazı bilgilerden yola çıkarak, buraların ele geçirilip talan edildikten sonra terkedildiği, kaybedildiği veya kısa bir süreliğine Mervânîlerin elinde kaldığı söylenebilir. Fâriḳî, Ebü'l-Fidâ, İbnü'l-Verdî ve el-Ömerî'nin verdikleri bilgiler Harran'ın 415 yılı sonrasında Mervânîlerin eline geçtiğini anlatmaktadır. Her ne kadar Harran'ın, Nümeyrîlerin elinde olduğu daha güçlü bir ihtimal olsa bile, uç bölgesinde olduğundan burasının el değiştirmesi mümkündür. Rivayetlerden anlaşıldığı üzere 415-422 yılları arasındaki dönem içerisinde buranın Mervânîlerin eline geçmiş olması muhtemeldir. Güney sınırında Mervânîlerin Mardin, Düneyser/Kızıltepe, Nusaybin, Dârâ, Kefertûsâ, Re'sü'l-Ayn ve Cezîretü İbn-i Ömer'e hâkim oldukları söylenebilir. Bu şehirlerden Nusaybin 421 yılında Ukaylîlere verilmiş olsa bile bu tarihten önce, kısa bir dönem burası Nasrü'd-devle'nin kontrolünde kalmıştır. Re'sü'l-Ayn'ın Mervânî egemenliğinde olmasına işaret edecek bazı veriler vardır, bunlardan yola çıkılarak buranın Mervânî ülkesi sınırları içerisinde olduğu iddia edilebilir. Dârâ ve Kefertûsâ'da basılı paralar buranın Mervânî kontrolünde olduğunu belgelemektedir, bunun dışında başka bir bilgi de bulunmamaktadır. Bâd b. Dustek'in devleti kurduğu ilk zamanlardan itibaren Mardin'in Mervânîlerin elinde olduğu, sadece Oğuz akınları esnasında geçici olarak buranın el değiştirmiş olabileceği görülmektedir. Nasrü'd-devle, hükümran olduğu tarihlerde mümkün olduğu kadar savaşlardan uzak durmasına rağmen, şartların zorlanümasıyla bazı fetihler gerçekleştirmiştir, ancak ele geçirdiği yerleri Ruhâ ve Nusaybin örneğinde görüldüğü gibi elinde tutamamıştır."(Yaz, 2017, ss. 186-188)

Mervânî Devleti'nin sınırları bağlamında Düneyser'in (Kızıltepe) tarihi ile ilgili malumat dikkat çekmektedir. Düneyser Mardin'in güney batısında olup Mardin'le arası

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

20 kilometredir. Düneyser, günümüzde Kızıltepe ismiyle anılmakta ve 96 altı köyü barındırmaktadır. Düneyser ismi Kürtçe olup "Dina", "Ser" dünyanın başı manasına gelmektedir. Mervânî Devletinden önce Düneyser'den söz edilmemektedir. İstahrî, Mes'udî, Hemedânî, Makdisî ve İbn-i Havkal gibi coğrafyacılar da buradan bahsetmemektedir. Bu şehrin Mervânî Devleti tarafından kurulması kuvvetle muhtemeldir.(Yaz, 2017, s. 175) Bunun yanı sıra Düneyser'in, Mervânîler tarafından paranın basıldığı Meyyâfârikîn, Âmid, Nusaybin ve Ahlât gibi şehirler arasında yer almaktadır.(Yusuf, 2001, s. 2/106) Bu durum da Mervânîler'in, Düneyser'e hükmettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Adnan Çevik darphanelerin bulunduğu yerleri sayarken Düneyser'i de bu şehirlerden saymıştır.(Çevik, 2002, s. 359) Bu bağlamda Mervânî Devleti'nden önce Düneyser'den söz edilmemiş olması, bu şehrin Mervânîler zamanında kurulmuş veya gelişmiş olabileceği anlamına gelebilmektedir. "Düneyser'de basılmış olduğu söylenen bir para üzerinde 401 veya 410 tarihinden biri olarak okunan paranın mevcudiyeti bize Nasrü'ddevle'nin tahta geçtiği yıl veya çok yakın bir zaman olan 408 yılında onun bu yerleşim yerine hâkim olduğunu ispatlamaktadır. Aksini iddia eden bir veri olmadığından, elimizdeki sınırlı bilgilerden yola çıkarak Nasrü'ddevle döneminin sonuna kadar Düneyser'in Mervânî sınırlarına dahil olduğunu söyleyebiliriz."(Yaz, 2017, s. 175)

Mervânî döneminde yetişen âlimlerin hayatlarını vermeden önce Mervânî Hanedanı özet bir şekilde sunulmakta fayda vardır. Bu bağlamda bu hanedanda emirlik yapanların dönemine özet de olsa değinilecektir.

B) Mervânî Hanedanı (372/983-478/1085):

1. Bâd Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Dostek (983/84-990)

Kaynaklarda Mervânilerle ilgili birden fazla isim kullanılmıştır. Söz gelimi Mervânoğulları anlamına gelen "Benî Mervân"(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 453), Mervân Ailesi anlamında "Âl-i Mervân", Diyarbekir Mervânî Hükümdarları manasında "el-Mervâniyye Mulûku Diyârbekir"(Yâkût el-Hamevî, 1995, s. 5/202) isimler kullanılmıştır. Mervânilerin, Kürtler'in Humeydî aşiretinin Çehârbuhtî[1] koluna mensup olduğu söylenmektedir.(İbnü'l-Ezrak, 2014) Mervânilerin ortaya çıkmasında etkili olan ve devletin kurucusu kabul edilen kişi Bâd[2] lakaplı Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Dostek'tir. Kaynaklarda geçtiği üzere Bad, önceleri Bitlis-Hîzân ve Siirt-Ma'den bölgesindeki Bahismî Dağları'nda yaşıyor ve Kormâs[3] köyünde çobanlık yapıyordu. Hayvan sahibi olan Bâd, gelen misafirlere koyunlar keserek ikramda bulunuyordu. Bâd'ın misafirperverliği ve cömertliği kısa sürede bölgeye yayılmıştı. Bu cömertliğinden olsa gerektir ki, etrafında birçok insan toplanmıştı. Bâd, etrafında toplanan insanlarla beraber yol kesiciliğe girişmiş, akabinde Diyarbekir'e akınlar düzenlenmişti. Bu seferler neticesinde elde ettiği malları etrafında bulunan adamlarına dağıtmış; böylece etrafındaki insan sayısı zaman içerisinde artmıştır.(Baluken, 2022, s. 132; İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 449; Tokuş, 2015, s. 171)

Bâd, bölgede nüfuzunu artırmak için bir takım askeri seferler düzenledi. İlk askeri seferini Ermenistan'a düzenledi ve 368 (978-979) tarihine tekabül eden bu seferde Erciş'i de ele geçirdi. Bâd'ın ortaya çıktığı dönemde Mezopotamya coğrafyasında Büveyhî hükümdarı Adudüddevle hüküm sürüyordu. Şevval 372 (Mart/Nisan 983) tarihinde Adudüddevle'nin ölümünü fırsat bilen Bâd, bölgede siyasi ve askeri gücünü artırdı. Bâd, Erciş'i aldıktan sonra Diyarbekir, Meyyâfârikîn ve Nusaybin gibi şehirleri ele geçirerek kısa sürede Van/Erciş'ten Cizre ve Musul'a kadar olan bu coğrafyaya hâkim oldu.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Adudüddevle'den sonra tahta geçen Büveyhî hükümdarı Samsâmüddevle de Bâd'ı ortadan kaldırmak için iki ordu gönderdi. Ancak Bâd toprağını genişleterek 373 (984) ilkbaharında Musul'a hâkim oldu. Akabinde Samsâmüddevle ile yaptığı antlaşma neticesinde Diyarbekir'in tamamına ve Tûr Abdîn bölgesinin batı taraflarını ele geçirdi. Bâd, Büveyhî saltanatına son verme gayesiyle Bağdat'a yürüdü. Fakat Bâd, 984 yılında yaptığı savaşta yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.(Baluken, 2022, s. 132; İbnü'l-Ezrak, 2014, ss. 450-451; Tufantoz, 2004, s. 230; Yaz, 2020b, s. 537)

Büveyhî emiri Samsâmüddevle ölünce onun yerine kardeşi Bahâüddevle geçti. Hamdanîler, bu durumu fırsat bilerek 379/989-990 yılında Musul'a yerleşti ve orada güç kazanmaya başladı. Hamdanîlerin kardeş olan iki emiri Ebû Tâhir ve Ebû Abdillah Bâd'ın üzerine yürüdü. Bâd onlardan kaçarak Tûr Abdîn denilen yere sığındı. Hamdanîlerin iki emiri büyük bir askeri birlikle Bâd'a saldırdı ve her iki taraf Tûr Abdîn'de karşı karşıya geldi. Ancak savaş, Bâd'ın ordusunun yenilmesiyle neticelendi. Bâd da ağır vücuduyla muharebe meydanından kaçmak düşüncesiyle bir attan başka bir ata atlarken yere düştü ve ağır yaralandı. Yeğeni Ali b. Mervân onu kurtarmaya çalışsa da başarılı olamadı ve onu bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Benî Hisân kabilesinden bir adam kılıcıyla yaralı olan Bâd'a saldırarak öldürdü. Savaş alanında Bâd'ın elleri ve ayakları kesilerek Musul ve Bağdat'ta teşri edildi. Daha sonra Bâd'ın cesedi Musul'a getirildi; cesedi burada yıkandı, kefenlendi ve üzerine namaz kılınarak defnedildi. Musul halkı Bâd'ın ölümü üzerine ağlayıp yas tuttu. Bâd'ın ölümü 380/990 tarihine denk gelmiştir.(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 452; Tokuş, 2015, s. 176)

2. Ebû Ali Hasan b. Mervân (380/990-387/997)

Bâd'ın ölümünden sonra yerine Mervânî Devleti'nin asıl kurucusu da denilebileceği yeğeni (kız kardeşinin oğlu) Ebû Ali Hasan b. Mervân geçti. Hasan b. Mervân, etrafında topladığı askerlerle Hamdâniler üzerine yürüdü ve onları mağlup etti, akabinde Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) gelerek orada bulunan dayısı Bâd'ın eşiyle evlendi; böylelikle hükümdarlığını güçlendirdi. Hasan b. Mervân aynı yıl Meyyâfârikîn'e ve Diyarbekir bölgesinin birçok kalesine hâkim oldu. Temeli Bâd'ın tarafından atılan devlet, Hasan'ın babasına nispetten Mervâniler olarak anılmaya başlandı.(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 453; Tufantoz, 2004, s. 230)

Şüphesiz Bâd'ın ölümünden sonra Mervânîleri yok etmek isteyen kimi hanedan ve emirlikler vardı. Bu bağlamda Bâd'ın ölümünü fırsat bulup Emevîlere saldırıda bulunanların başında Hamdânî emirleri Ebû Tâhir ve Ebû Abdillah gelmekteydi. Hamdânî kardeşler, Nusaybin, Mardin ve Diyarbekir'i ele geçirmeye yeltendiler. Hamdâni kardeşler, Ebû Ali'nin, Meyyâfârikîn'i kuşattığı bir dönemde üzerine yürüdüler. Ancak Hamdâni kardeşler bu mücadelede mağlup oldu ve Hamdâni emirlerinden olan Ebû Abdillah Mervânîler tarafından esir düşürüldü. Ebû Ali, Ebû Abdillah'a iyi davranıp onu serbest bıraktı. Ebû Abdillah, kardeşi Ebû Tâhir'in yanına gitti, Ebû Tâhir de Âmid'i/Diyarbekir'i muhasaraya almıştı. Ebû Abdillah kardeşine Mervânîlerle sulh yapmayı önerdi. Ancak kardeşi bunu kabul etmeyip savaşa devam etti. Ebû Abdillah da kardeşinin savaş kararını onaylamak zorunda kaldı. Nitekim her iki hanedan arasında savaş başladı. Ancak Hamdânî emirleri tekrar mağlup oldu ve Ebû Abdillah yine esir düştü. Ebû Ali bu sefer Ebû Abdillah'ı affetmeyip ona kötü davrandı. Bunun üzerine Mısır emiri Ebû Ali'ye mektup gönderip onu serbest bırakmasını talep etti. Ebû Ali Mısır emirini kırmayıp Ebû Abdillah'ı serbest bıraktı. Ebû Abdillah da Mısır'a gitti; vefat edene kadar

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

orada kaldı. Hamdânî'nin diğer emiri Ebû Tâhir ise Nusaybin'e gitti. Orada Ebû'z-Zevvâd adlı kişi tarafından esir alındı, akabinde de öldürüldü. Ebû Ali bir müddet Diyarbekir'de kaldı, bu süre zarfında şehrin imarına katkıda bulundu ve halka çok iyi davrandı.(İbnu'l-Esîr el-Cezerî, 1997, s. 9/71-72)

Ebû Ali, Bizans devletiyle de mücadele etti. Zira Bizans 382/992 tarihinde Ahlât, Malazgirt ve Bargirî (Muradiye) şehirlerini ele geçirmek istiyordu. Ancak Ebû Ali bu savaşta da Bizans'ı yenip galip geldi. Savaştan sonra her iki taraf arasında on yıllık bir ateşkes anlaşması imzalandı.(İbnü'l-Ezrak, 2014, ss. 453-454)

Meyyâfârikîn'e hâkim olan Ebû Ali'nin, halk tarafından iyi karşılanmadığı görüldü. Ebû Ali bu durumu danışmanı olan Hacib Mem'e iletti. Danışmanı, halkın bu tutumunun Ebû Ali tarafından mağlup olan Hamdânî ailesine duyduğu sevgiden kaynaklandığını söyledi. Ebû Ali'nin, halkla kolay baş edemeyeceğinin farkındaydı. Bundan dolayı bu duruma müdahale etmek için fırsat kolladı. Nitekim halk bayram namazı ve bayramlaşmak için şehrin dışına çıktı. Bu durumu fırsat bilen Ebû Ali, şehrin kapılarını halka kapattı. Akabinde halkın içerisinde sorun çıkardığı kişileri ortadan kaldırdı. Belki de halkı korkutmak için şehrin ileri gelenlerinden ve sorun çıkarmakla suçladığı Muhammed b. Ebî's-Sakr'ı surlardan atarak öldürdü. Böylece Ebû Ali, şehrin içerisinde muhalefet eden kişileri ortadan kaldırarak muhalefete son verdi.(İbnu'l-Esîr el-Cezerî, 1997, s. 9/72; İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 457)

Ebû Ali Hasan b. Mervân'nın hükümdarlığı 387 (997) tarihine kadar sürdü. Ebû Ali, Hamdânî ailesiyle dostluk kurmak istedi. Bu sebeple o yıl Haleb emiri Sadüddevle Şerif b. Seyfüddevle b. Hamdân'ın kızı Sittünnâs'ı ile evlenmek istedi. Bunun üzerine Haleb'e bir heyet gönderdi. Ebu Ali de heyeti karşılamak üzere Diyarbekir'e doğru yola çıktı. Ancak şehrin girişinde Zahire Çarşısı'nın başkanı ve Diyarbekir'in ileri gelenlerinden olan Abdülberr tarafından kendisine bir suikast düzenledi. 4 Zilkade 387'de (8 Kasım 997) Bâbu'l-Mâ'dan'den (Dicle Kapısı) şehre girerken Ebû Tâhir Yûsuf b. Dimne isimli kişi tarafından öldürdü. Suikast neticesinde öldürülen Ebû Ali'nin cansız bedeni Erzen'e götürüldü ve burada yapılan türbede defnedildi.(Baluken, 2022, s. 132; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, 1997, s. 7/436; Yaz, 2020a, ss. 333-335)

3. Mümehhidüddevle Ebû Saîd Mansûr (387/997-401-1010)

Ebû Ali'nin öldürülmesinde aktif rol alan Şerve'in babası Mem, Ebû Ali'nin danışmanlığını yürütmekteydi. Mem, Ebû Ali'nin ölümünden sonra kardeşi Ebû Mansûr'u hükümdar ilan edip ona Mumehhiduddevle unvanını verdi. Kaynaklarda geçtiği üzere Mervanoğulları emirleri arasında unvan alan ilk hükümdar Ebu Mansur olmuştur. Mem, oğlunu Şerve'yi de ona danışman olarak tayin etti. Mümehhidüddevle, daha önce Hamdan Oğulları tarafından inşa edilen Meyyâfârikîn'deki saraya yerleşti. Aynı şekilde emirliğin hazinesini hâkimiyetine aldı. Ayrıca Ebû Saîd, Âmid dışında tekrar Mervânilerin hâkim olduğu bütün şehirleri aldı.(İbnü'l-Ezrak, 2014, ss. 462-463; Yaz, 2020b, s. 540)
Ebû Saîd, ağabeyi Ebû Ali Hasan b. Mervân gibi Hamdânî ailesiyle dost olup desteklerini almak istedi. Daha önce geçtiği üzere Seyfüddevle b. Hamdân'ın kızı Sittünnâs'ın, Ebû Ali'yle evlenmek için Diyarbekir'e doğru gelirken onun ölüm haberini almıştı. Bunun üzerine Sittünnâs Ruha'ya gitmişti. Ebû Saîd Sittünnâs'la evlenip Meyyâfârikîn'e yerleşti. Ayrıca Ebû Saîd, Diyarbekir'i yıllık 2000 dirhem karşılığında ikta olarak Abdülberr'e verdi.(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 463)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

“Ebû Ali’nin ölümünü fırsat bilen Bizans’a tabi olan Gürcüler ise 388 (999) yılında Malazgirt ve Ahlat taraflarında yağmalarda bulundular. Ancak 389 (999) yılında Gürcüler üzerine gönderilen Mervânî kuvvetleri ilk etapta mağlup oldular. Daha sonra Gürcü ordusu arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde Mervânîler Gürcülere saldırarak onların bir kısmını öldürdüler ve bir kısmını da esir olarak ele geçirdiler.”(Tokuş, 2015, ss. 179-180)

Doğu sınırında Gürcülerin mağlubiyetinden sonra ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmak isteyen Bizans Devleti (İmparator II. Basil), Hanzit ve Palu’yu ele geçerek Eriza şehrine kadar geldi. Bunun üzerine Emir Ebû Saîd, İmparatoru karşılamak üzere Eriza şehrine kadar geldi. Emir Ebû Saîd ve İmparator arasında olumlu bir görüşme gerçekleşti. İmparator bölgede bulunan Ermeni Beylerinden Ebû Saîd’e itaat etmelerini istedi. Ayrıca İmparator Ebû Saîd’e Doğunun Majestesi unvanını verdi. İmparator bu gelişmelerden sonra Ebû Saîd ile bir anlaşma yaptı ve Mervânî topraklarına zarar vermeden ülkesine döndü.(İbnü’l-Ezrak, 2014, s. 465; Tokuş, 2015, s. 180)

Mümehhidüddevle Ebû Saîd yönetimi eline aldıktan sonra Şerve’yi müşavir olarak atadı ve ülkenin idaresini Mem ve oğlu Şerve’ye bıraktı. Özellikle Şerve adeta ülke yönetiminde tek yetkili kişiydi. Mümehhidüddevle tahtına çıkınca başkent olan Meyyâfârikîn’in surlarını elden geçirerek şehri imar etmeye başladı. Bu bağlamda surun büyük bir kısmını (iç tarafında yaklaşık 32 yer, dış tarafında da yaklaşık 22 yer) tamir etti. Şehrin yıkılmaya yüz tutmuş orta kapıyı yeniden yaptırdı (396/1005). Aynı şekilde tarımsal faaliyetlere de girişti. Bu kapsamda Bağdat’tan meyve ağaçları getirtip Meyyâfârikîn’deki bahçelere diktirdi.(Ertekin, 2012, s. 107; İbnu’l-Esîr el-Cezerî, 1997, s. 7/437; İbnu’l-Metrân, 1993, s. 50)

Mümehhidüddevle, ağabeyi Ebu Ali gibi Mem ve oğlu Şerve’ye çok güveniyordu. Bundan olsa gerektir ki devlet yönetimini onlara teslim etmişti. Kaynaklarda Mem’in sadakatsizliği ile ilgili herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Ancak oğlu Şerve hem Ebu Ali hem de Mümehhidüddevle’nin öldürülmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.(Yaz, 2020b, s. 540) Kaynaklarda geçtiği üzere Şerve’nin, İbn Felyûs adında bir oğlu vardı. Şerve, oğlunu güvenlik biriminin başına getirdi, ancak bu durum emirin hoşuna gitmedi. Mümehhidüddevle ise babasının hatırı için ona tahammül etti. İbn Felyûs, Emirin kendisinden rahatsız olduğunun farkındaydı. Bundan dolayı babasına; “Hayatım senin hayatına bağlıdır” derdi. Bunun yanı sıra İbn Felyûs, sürekli babasını Emir’e karşı kışkırtırdı. Emir Mümehhidüddevle, danışmanı olan Şerve’ye el-Hettâh (Lice) kalesini vermişti. Şerve, 401-2/1010 tarihinde Emir’in adına bir ziyafet tertip etti. İbn Felyûs’un kışkırtması ve müdahalesiyle Mümehhidüddevle bu ziyafete Şerve tarafından öldürüldü.(İbnu’l-Esîr el-Cezerî, 1997, s. 7/437; İbnü’l-Ezrak, 2014, ss. 467-468; Tokuş, 2015, ss. 180-181)

4. Ebu Nasr Nasruddevle Ahmed b. Mervan (401/1010-452/1061)

Mervân’ın üçüncü oğlu olan Nasruddevle, Ebu Ali Hasan ve Mümehhiduddevle’den sonra 401/1010 yılında Mervânî Devletinin hükümdarı oldu. Mervânîlerin hüküm sürdüğü bölgelerde genel olarak maddi refah ve huzurdan söz etmek mümkündür. Mervânilerin, özellikle Büveyhîlerin baskısı altında yaşayan Sünnî âlimler için bir huzur limanı olduğu görülmektedir. Müslüman âlimlerin yanı sıra Hristiyan din adamları da Mervânî Emirliğine akın ettiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra Mervânî Hanedanının en huzurlu dönemi Ahmed b. Mervan (401/1010-452/1061) devri olmuştur.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Nasruddevle'nin hükümdarlığı döneminde yaklaşık elli bir yıl sürmüştür.(Zehebî, 2003, s. 10/35) Bu dönemde Bizans, Fatımî, Büveyhî ve Abbasîler gibi büyük devletlerin Ebu Nasr'ı tanımıştır. Ayrıca Mervânî Emirliği ekonomik açıdan büyüdüğü gibi ilim başta olmak üzere birçok konuda çekim merkezi ve güvenilir bir yurt olmuştur. Söz gelimi tıp alanında nam yapmış birçok bilgin Mervânî ülkesine gelmiş ve burayı kendilerine yurt edinmiştir.(Baluken, 2008, s. 305; Yaz, 2017, s. 141)

Ebû Nasr, gördüğü bir rüya üzerine kardeşi Mümehhidüddevle tarafından Siirt'e gönderildi. Ebû Nasr hayatı boyunca bir daha kardeşi Mümehhidüddevle ile karşılaşmadı.(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 468) Mümehhidüddevle'yi ortadan kaldıran Şerve ve İbn Feylûs Meyyâfârikîn'e geldiler. Şerve, emirlik sarayı kabul edilen Benî Hamdân'ın sarayına geçti ve şehrin yönetimini ele geçirdi. Bunun yanı sıra Şerve, Mümehhidüddevle'nin hüküm sürdüğü tüm toprakları ele geçirmek istedi. Ayrıca Şerve, Ebû Nasr'ı ortadan kaldırmak üzere beş yüz atlıdan oluşan bir ordu hazırladı.(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 473) Nitekim Erzen'in dışında her yeri ele geçirdi. Şerve, Abdurrahman ed-Dünbülî'yi[4] Erzen'e gönderdi. Erzen'de görüşüne başvurulan ve istişare ehli olan Hoca Ebû'l-Kasım bulunmaktaydı. Ebû'l-Kasım, yanına gelen Abdurrahman'a olan biteni sorması üzerine Abdurahman, Şerve'nin Ebû Nasr'ı yakalamak için kurduğu planı anlattı. Bunun üzerine Ebû'l-Kasım, bir seriyyeyi Siirt'e göndererek Ebû Nasr'ı Erzen'e davet etti. Ebû Nasr Ebû'l-Kasım'in davetine olumlu cevap verdi ve Erzen'e geldi. Hâkim Ebû'l-Kasım ve Ebû Nasr bir olup Şerve'yi mağlup ettiler. Bu mağlubiyetten sonra Şerve'ye beraber hareket eden İbn Feylûs ise Bizans'tan yardım istemeyi teklif etti; ancak Şerve bu teklifi reddetti. Halk, İbn Feylûs'un bu teklifini büyük bir tepkiyle karşıladı. Nasruddevle unvanını alan Ebû Nasr'ın, yönetimine istikrar sağlamış; ilk başta Âmid dışında Diyarbekir bölgesinin tamamına, akabinde de Âmid'e hâkim olmuştur.(İbnü'l-Ezrak, 2014, ss. 470-474)

Ebû Nasr yönetimi ele geçirdikten sonra halka çok iyi davrandı; onları sıkıntıya sokacak birçok şeyden muaf tuttu. Bunun yanı emir olduktan sonra her gün camide bir cerib buğday sadaka olarak verirdi.(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 478) İbnü'l-Ezrak'a göre Ebû Nasr yönetimde istikrar sağlandı, hiç kimsenin sahip olmadığı mülke sahip oldu ve hiç kimsenin faydalanmadığı bir şekilde faydalandı. Her tarafta insanlar onun yanına gelmeye başladı, kendisine sığınanlara sahip çıktı. Şairler her taraftan onu övmeye başladı, el-Kâid Ebû'r-Ridâ İbnü'z-Zarîf el-Fârikî ve İbnü's-Sevdâvî gibi şairler onun hizmetindeydi.(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 490) Ayrıca kaynaklarda geçtiği üzere Ebû Nasr'ın, şehvetine ve keyfine çok düşkün birisi olduğu anlaşılmaktadır.(İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 501)

Ebû Nasr'ın Numeyrîler, Ukaylîler ve Oğuzlar'la diyalogları olmuştur. Ebû Nasr 29 Şevval 453/1061 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi Meyyâfârikîn meydan camii olarak bilinen el-Muhaddese'nin yanına defnedilmiştir.(Tokuş, 2015, s. 191)

5. Nizameddin Nasr (453/1061-472/1080)

Nasrüddevle'nin 453/1061 yılında vefat edince ardından veliaht olarak seçtiği oğlu Nizâmüddîn Nasr tahta geçmiştir. İlk başta kardeşlerinden, amca çocuklarından, ordudan ve halktan hiç kimse ona karşı muhalefet etmedi. Ancak Nizâmüddîn'nin emirliği üzerine bir müddet geçtikten sonra kardeşi Saîd, Tuğrul Bey'den aldığı destekle onun emirliğine karşı çıktı. Tuğrul Bey bir emirin komutasında 5.000 kişilik bir orduyu Meyyâfârikîn'in üzerine gönderdi. Mervânî Hanedanın Veziri İbn Cehîr iki kardeş arasını

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

bulmaya çalıştı. Nitekim Vezir Âmid'in yönetimini Said'e bırakarak (454/1062) bir anlaşmaya vardır.(İbnü'l-Ezrak, 2014, ss. 505-512; Tufantoz, 2004, s. 231)
Bu dönemin en önemli olayı Malazgirt Savaşı ve Mervânîlerin bu savaşa verdikleri destektir. Nitekim Mervânîler, 10.000 civarında gönüllü ile katıldıkları bu savaşta Selçuklular'ın tarafında yer almışlardır.(Yaz, 2017, s. 142)
472/1080 yılında ölen Nizâmeddin'in yerine büyük oğlu Nâsırüddevle Mansûr geçti. Mansûr, dirayetsiz bir yönetim sergiledi. Söz gelimi halk tarafından sevilen babasının veziri Enbârî'yi görevden alarak yerine Hıristiyan bir hekim olan Ebû Sâlim'i tayin etti. Mansûr'un bu uygulaması halkın tepkisine ve Hıristiyanların, Müslümanlar üzerindeki baskılara yol açtı. Fahrüddevle ile oğlu Amîdüddevle Mansûr'un siyasetinden ciddi rahatsız olup, bölgenin doğrudan merkeze bağlanması gerektiği konusunda Sultan Melikşah'ı bilgilendirdiler. Ayrıca buradaki zenginliklerden de bahsederek onu bölgeyi alması için teşvik ettiler. Melikşah, kendisine gelen bu teklife olumlu baktı ve 476/1083 yılında Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr emrindeki bir orduyu Diyarbekir'e gönderdi. Fahrüddevle, oğlu Zaîmüddevle Ebü'l-Kāsım'ı Âmid'i zaptetmek için görevlendirip kendisi Meyyâfârikîn'in üzerine yürüdü. 3 Safer 478'de (31 Mayıs 1085) Âmid, 6 Cemâziyelevvel 478'de (30 Ağustos 1085) Meyyâfârikîn ele geçirildi. Bunu diğer şehirler takip etti. Böylece Mervânîler hânedanı ortadan kalkmış oldu.(Tufantoz, 2004, s. 231)

C) Mervâni Döneminde Yaşayan bazı Muhaddisler:

Mervânî dönemi yaklaşık bir asır sürmüştür. Şüphesiz bu dönemde başta muhaddis olmak üzere birçok âlimin yaşadığı bilinmektedir. Sınırlı olan bu çalışmada meşhur olan bazı muhaddislerin biyografilerine değinilecektir. Bu bağlamda, Mervânî Hanedanının hüküm sürdüğü tarihlerde Mervânî Devletinin sınırları içerisinde doğan veya Mervânî topraklarında hadis rivayetinde bulunan hadisçiler ele alınacaktır. Bunun yanı sıra on âlimin hayatı özet bir şekilde sunulacaktır. Ayrıca ele alınan âlimlerin, sadece hadisçi olmayıp, hadisle beraber fakih olduğu da görülecektir. Burada ele alınan kimi âlimlerin vefat tarihleri tespit edilmemiş; hal böyle olunca önce ölüm tarihleri tespit edilen âlimler kronolojik sıraya göre, akabinde ölüm tarihleri tespit edilmeyenler verilecektir.

Bu çalışmada bazen Âmid, bazen de Diyarbekir ifadesi kullanılacaktır. İki ismin kullanılmasının sebebi kaynaklarda her iki ismin yer almasıdır. Başka bir ifadeyle bazı âlimlerin biyografilerinde Âmid, bazılarında da Diyarbekir geçmektedir. Dolayısıyla kaynakta hangi isim kullanılmışsa o isim olduğu gibi yazılmıştır.

1. Kâdı Ebû'l-Kâsım Hasan b. Hasan (ö. 411/1006)

Uzun bir dönem Meyyâfârikîn'de kadılık yapan Kâdı Ebû'l-Kâsım İsmail es-Seffâr, Muhammed b. el-Bahterî, Osman b. es-Semmâk başta olmak üzere birçok kişiden hadis rivayet etmiştir. Hadis aldığı hocaları arasında Ebû Bekir el-Fârikî de bulunmaktadır. Hatîb Bağdâdî'nin, kendisinden hadis yazdığı, sadûk, zabt sahibi ve çok kitap yazan birisi olduğunu ifade etmiştir. Kâdı Ebû'l-Kâsım Bağdat kadısı iken Kâdı Ebû Abdillah Hüseyin b. Hârun ed-Dabbî'yi yerine vekil olarak tayin eder, akabinde Meyyâfârikîn'nin kadılık görevini üstlenir. Uzun bir süre Meyyâfârikîn'de kadılık yaptıktan sonra tekrar Bağdat'ta döner. Vefat edene kadar Bağdat'ta hadis rivayet etmeye devam eder. Kâdı Ebû'l-Kâsım seksen yaşında 411/1006 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.(Hatîb Bağdâdî, 2002, s. 8/262; Zehebî, 2003, s. 9/193)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

2. Ebû Abdillah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî (ö. 455/1050)

Ebû Abdillah künyesi ve el-Kâzerûnî[5] nisbesiyle bilinen Muhammed b. Beyân İmam Şafiî mezhebinin şeyhi ve Amid halkının fakihi olarak nitelenmiştir. Daha önce değinildiği gibi Mervânî Hanedanının huzur, adalet ve maddi refah açısından en parlak dönemi Ebu Nasr Ahmed b. Mervan'ın emirlik dönemidir. Bu dönemde birçok şair ve âlim Ebu Nasr'ın yanına gelmiş ve burada ilmi çalışmalarını sürdürmüştür. Zira tarihin her döneminde ilmi gelişmişliğin, huzur ve refahla doğrudan ilintili olduğu bilinmektedir. Ebû Abdillah el-Kâzerûnî de böyle bir dönemde Ebu Nasr'ın yanına gelmiş Meyyâfârikîn ve Amid'de ikamet etmiştir. Öyle ki Şâfiî mezhebinin onun aracılığıyla Diyarbakır'da [6] yayıldığı söylenmektedir.(İbnu'l-Esîr el-Cezerî, 1997, s. 7/438) Ayrıca bazı kaynaklarda Ebû Abdillah; "Muhammed b. Beyân el-Âmidî el-Kâzerûnî" nisbeleriyle tanıtılmıştır. Nitekim Sübkî onu el-Âmidî nisbesiyle tanıtıp kendisinin Diyarbakır'da ikamet ettiğini ve birçok kişi ondan fıkıh okuduğunu söylemiştir.(Sübkî, 1413, s. 4/122) Bu da onun Diyarbakır'da çok uzun bir müddet ikamet ettiğini göstermektedir.

Ebû Abdillah el-Kâzerûnî Ahmed b. Hüseyin el-Beledî, Kâdı Ebû Ömer el-Hâşimî gibi birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebû Ğanâim el-Maarrî, Abdullah b. Hasan en-Nahhâs, İbrahim b. Fâris ve başkaları rivayette bulunmuştur.(Zehebî, 1985, s. 13/367) Ebû Abdillah el-Kâzerûnî'den ders alan üç önemli isim dikkat çekmektedir. Bunlar er-Rûyânî, eş-Şâşî ve Nasr b. İbrahim el-Makdisî'dir. Nitekim Sübkî de Ebû Abdillah el-Kâzerûnî'nin bu üç âlimin şeyhi olarak tanıtmıştır.(Sübkî, 1413, s. 4/122) Bu üç âlimin biyografileri tahkik edildiğinde kendi döneminde önemli şahsiyetler olup tesirleri ve eserleri günümüze kadar gelmiştir. Söz gelimi er-Rûyânî (Ebû'l-Mehâsin Abdulvahid İsmail) allâme, fahru'l-İslâm ve Şâfiî mezhebinin şeyhi olarak tanıtılmıştır. Kendisi: "Eğer Şâfiî mezhebinin kitapları yakılsa, hepsini ezberimden tekrar yazarım" diyerek Şâfiî mezhebindeki hâkimiyetine işaret etmiştir. Ayrıca er-Rûyânî birçok kitap telif etmiştir. Özellikle "el-Bahr" adlı eseri Şâfii mezhebinde önemli bir eserdir. Rivayete göre er-Rûyânî, Âmül'de imla meclisinden sonra İsmailî mensupları tarafından öldürülmüştür. Ölümü hicri 501 tarihine denk gelmektedir.(Zehebî, 1985, s. 19/261) Ebû Abdillah el-Kâzerûnî'nin hocalığını yaptığı diğer meşhur bir âlim de Nasr b. İbrahim el-Makdisî'dir. Makdisî, imam, zahid ve iyiliği konusunda ittifak olunan bir şahsiyettir. Ebû Abdillah el-Kâzerûnî'nin yanında fıkhı öğrenmiş; Dımaşk, Beytü'l-Makdis başta olmak üzere birçok yerde hadis öğrenmiştir. Selefi Salihinin yolunu takip etmekle bilinen Makdisî, sultanlardan uzak durmakla tanınırdı. Makdisî, hicri 490 tarihinde Dımaşk'tan vefat etmiştir. Rivayete göre öğle vaktinde vefat eden Makdisî'nin, cenazesi karabalıktan dolayı ancak akşam vaktine yakın bir vakitte defnedilebildi.(Nevevî, t.s., s. 2/125) Ebû Abdillah el-Kâzerûnî'nin meşhur öğrencilerden birisi de eş-Şâşî el-Fârikî'dir. Eş-Şâşi Meyyâfârikînde doğduğu için onun biyografisini müstakil bir başlıkta ele alınacaktır.

3. Abdulaziz b. Ahmed el-Kettânî (ö. 466/1074)

Diyarbakır ve çevresine gelip hadis rivayetinde bulunan âlimlerden birisi Abdulaziz b. Ahmed el-Kettânî'dir. Hicri 389 tarihinde doğan ve 407'de de hadis rivayetine başlayan el-Kettânî, Dımaşk müftü ve sofi lakabıyla bilinip dönemin meşhur hadisçilerindendir. Kaynaklarda geçtiği üzere çok hadis rivayet etmekle beraber birden fazla eser de telif etmiştir. Aynı şekilde hadis ilmi için rihlelerde bulunmuştur. Dımaşk'taki hocalardan ve akranlarından hadis rivayet etmiştir. Akabinde hadis rivayeti için Bağdad,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Nusaybin, Menbiç başta olmak üzere birçok yere gitmiştir. Aynı şekilde Diyarbakır ve Cezîre'ye gidip oradaki hadisçilerden hadis nakletmiştir.(İbn Asâkir, 1995, s. 36/263)

Abdulaziz el-Kettân'nin, Dımaşk'ta Temmâm b. Muhammed er-Râzî, Sadaka b. Ed-Delem, Ebû Nasr b. Hârûn Ebû Muhammed b. Ebî Nasr, Muhammed b. Abdurrahman el-Kattân ve başkalarından hadis rivayet etmiştir. Beled (Farsçada ismi Şehrâbâz'dır) şehrinde de es-Sayyâh'ın oğulları Ahmed ve Muhammed'den hadis nakletmiştir. İlmin merkezi olan Bağdat'ta ise Ebû'l-Hasan b. el-Hammâmî, Ali b. Dâvud er-Razzâz, Muhammed b. er-Rûzbehân başta olmak üzere birçok kişiden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de dönemin meşhur ve hadis ilminde otorite olan Hatib Bağdâdî (Hatîb: "Bana Abdulaziz b. Ebî Tâhir es-Sufî tahdis etti" diyerek ondan hadis nakletmiştir), Humeydî, Ebû'l-Feteyân ed-Dihistânî ve başkaları rivayette bulunmuştur.(Zehebî, 1985, s. 18/248) İbn Mâkûlâ da: "Kettânî benden hadis, ben de ondan hadis yazdım, el-Kettânî muksir (çok hadis rivayet eden) ve mütkin birisiydi" demiştir. Aynı şekilde Hatîb Bağdâdî, Kettânî'yi sika ve emin olarak tavsif etmiştir. İbnu'l-Ekfânî de onu sadûk, müstakim, mezhebi doğru birisi olduğunu ve sürekli Kur'an dersi verdiğini söylemiştir. Kettânî, ölüm döşeğindeyken şöyle dediği nakledilmiştir: "An itibariyle Müslüman olarak doğan ve kelimeyi şehadet getiren herkese rivayetlerimi nakletmek üzere icazet veriyorum." Zehebî de birçok kişi onun bu icazetine dayanak ondan rivayette bulunduğunu söylemiştir.(İbn Asâkir, 1995, s. 36/265; Zehebî, 2003, s. 10/234) Bunun yanı sıra Kettânî Meyyâfârikîn'in camiinde Ebûl-Kâsım Hibetullah'tan kırâe[7] yöntemiyle hadis naklettiğini söylemiştir.(İbn Asâkir, 1995, ss. 6/275)

4. Ebu'l-Ğanâim Muhammed b. Farac b. Mansûr el-Fârikî es-Sülemî (ö. 492/1099)

Ebu'l-Ğanâim el-Fârikî'nin, babasıyla beraber Bağdat'a gelmiş, orada Abdulaziz el-Ezcî, ve Ebû İshâk el-Bermekî gibi âlimlerden hadis işitmiştir. Aynı şekilde Ebu'l-Ğanâim Şâfiî mezhebinde önemli bir konuma sahip olan Ebû İshâk eş-Şirâzî'den de fıkıh almış ve Şâfiî mezhebinde temayüz etmiştir. Akabinde Diyarbkır'a gitmiş, orada hadis rivayet etmiştir. Ebu'l-Ğanâim, Cezîretu İbn Ömer'e yerleşmiş ve hicri 492 tarihinde vefat etmiştir. Ebû'l-Feth İbnu'l-Bettî ve Ömer b. Muhammed b. İkrime başta olmak üzere birçok kişi ondan hadis rivayet etmiştir. Ebu'l-Ğanâim zühd ve takva ile bilinmekteydi.(Zehebî, 2003, s. 10/728)

5. Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer Ebû Bekir eş-Şâşî (ö. 507/ 1114)

429 tarihinde Meyyâfârikîn'de doğan Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, Muhammed el-Cüveynî'nin öğrencisi olan Kadı Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'den ve Diyarbekir'de Ebû Abdullah Muhammed el-Kâzerûnî'den fıkıh dersleri ve hadis dersleri aldı.(İbnu'l-Esîr el-Cezerî, 1997, s. 8/599) Akabinde Bağdat'a giderek Ebû İshak eş-Şîrâzî'ye uzun bir dönem öğrencilik yaptı. Ölümüne kadar kendisinden faydalandığı hocasına Horasan (Nîşâbur) yolculuğunda eşlik etti. Bağdat ve Mekke'de fıkıh ile cedel dersleri aldığı ve hadis dinlediği kişiler arasında İbnü's-Sabbâğ, Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. Mesleme, Ebû'l-Ğanâim Abdussamed, Kâdı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Ebû Bekir Muhammed b. Sâbit el-Hucendî gibi meşhur âlimler bulunmaktadır. Ayrıca Bağdat'ta Hatîb Bağdâdî'den de hadis işitmiştir. Kendisinde de meşhur âlimler hadis rivayet etmiştir. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin ölümünün ardından Bağdat'ta Şâfiî mezhebinin reisliğini üstlenmiştir.(Zehebî, 2003, s. 11/91)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

"Önceleri Bağdat'ta kendi yaptırdığı medresede ders verdi. 19 Muharrem 482 (3 Nisan 1089) tarihinden itibaren Tâcülmülk'ün Bağdat'ta inşa ettirdiği el-Medresetü't-Tâciyye'de müderrisliğe başladı. 504 Muharreminde (Temmuz-Ağustos 1110) Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderris olarak görevlendirildiyse de bir müddet sonra azledildi. Daha sonra yeniden görevlendirildiği bu medresede tedris faaliyetlerini ölünceye kadar sürdürdü. Derslerine vezirler ve diğer devlet adamları da katılıyordu. Fıkhî görüşleri özellikle Nevevî'nin *el-Mecmûʿ*u olmak üzere Şâfiî fıkıh kitaplarında nakledilmiştir. İbn Mahmûye diye tanınan Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Yezdî, Silefî, Şühde el-Kâtibe, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, İbn Berhân ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî gibi şahsiyetler ondan fıkıh ve fıkıh usulü, cedel ve kelâm dersleri aldı yahut hadis rivayet etti. 25 Şevval 507'de (4 Nisan 1114) Bağdat'ta vefat eden Şâşî'nin kabri Bâbüebrez Kabristanı'nda hocası Şîrâzî'ninkinin yanındadır. Ölümü için 16 Şevval (26 Mart) tarihi de kaydedilmektedir. İbn Asâkir'in 577 (1181) ve Musannif'in 505 (1111-12) olarak zikrettikleri yıllar istinsah hatasından kaynaklanmış olmalıdır. Şâşî'nin, kendisi henüz hayatta iken fetva makamına erişen Ebü'l-Muzaffer Ahmed ve Ebû Muhammed Abdullah adlı iki oğlu vardır."(Kallek, 2010, s. 368)

eş-Şâşî, "el-Müstezherî" ve "Ḥilyetü'l-ʿulemâ" başta olmak üzere birçok eser telif etmiştir. Ayrıca Şâşî'nin kaynaklarda şu eserlerinden de söz edilmektedir: eş-Şâfî (İbnü's-Sabbâğ'ın Şâfiî fıkhına dair eş-Şâmil adlı eserinin yirmi ciltlik şerhidir), eş-Şâfî fî Şerḥi Muḫtaṣari'l-Müzenî, et-Terġīb, Bağdatlı İsmâil Paşa, Şâşî'ye el-Müsâʿid ʿalâ maʿrifeti'l-ḳavâʿid isimli bir kitap nispet etmektedir. Brockelmann el-Uṣûl adıyla çeşitli baskıları yapılmış olan bir kitabı İshak b. İbrâhim eş-Şâşî, Kaffâl eş-Şâşî ve Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî'nin eserleri arasında saymaktadır.(Kallek, 2010, s. 369) 507/ 1114 tarihinde vefat eş-Şâşîi hocası Ebû İshak'ın kabrine defnedilmiştir.(Zehebî, 2003, s. 11/91)

6. Ebû Ali Hasan b. İbrahim el-Fârikî ö. 528/1135)

Ebû Ali, şeyh, imam, fakih, Şafiî mezhebinin şeyhi olarak tavsif edilmiştir. Hicri 433 tarihinde Meyyâfârikîn'de doğmuştur. İlk eğitimini Meyyâfârikîn'de Ebû Abdullah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'nin yanında almış, akabinde Bağdat'a gitmiştir. Burada da Ebû İshâk eş-Şirâzî'nin yanına uzun bir zaman kalmış ve Ebû İshâk'ın "el-Muhezzeb" adlı eserini ezberlemiştir. Daha sonra Ebû Nasr es-Sabbâğ'ın yanına gitmiş ve "eş-Şâmil" adlı eserini ezberlemiştir. Ayrıca Ebû Cafer b. Mesleme, Ebû'l-Ğanâim b. el-Me'mûn ve başkalarından hadis işitmiştir. Kendisinden de es-Sâin b. Asâkir, Ebû Sa'd b. Asrûn ve başkaları rivayette bulunmuştur. Ebû Ali, Vasıt'ta kadılık görevini de üstlenmiştir. Zühd, takva ve hakkı söylemede cesur olmakla meşhur olmuştur.(Zehebî, 1985, s. 14/413)

Şüphesiz bir âlimin, başkasına rivayete izni vermesi onun yetkinliğine işaret etmektedir. Ebû Ali el-Fârikî de Haccâc b. Ali(İbnü'd-Dübeysî, 2006, s. 3/227) ve İbn Dübeysî künyesiyle bilinen Saîd b. Yahya'ya(İbnü'd-Dübeysî, 2006, s. 3/337) icazet verdiği görülmüştür. Bu açıdan düşünüldüğünde Ebû Ali el-Fârikî'nin, hadis ilminde önemli bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Ebû Ali'nin, Hatib Bağdâdî'den de hadis işittiği nakledilmiştir. Nitekim kendisinin: "Bağdat'ta Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb'e hadis okunuyordu, ben de dinliyordum" dediği rivayet edilmiştir. Ayrıca kaynaklarda kendisine nispet edilen "el-Fevâid ala'l-Muhezzeb" adlı eserden söz edilmektedir.(Safedi, 2000, s. 11/285)

Ebû Ali el-Fârikî Vâsıt'ta kadılık görevi ifa etmiş, hükmünde çok adil olduğu söylenmiş ve vefat edene kadar kadılık görevini sürdürmüştür. Doksan beş yıl uzun bir

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

ömür yaşayan Ebû Ali el-Fârikî'nin, vefat ettiğinde duygu organları başta olmak üzere sağlıklı olduğu nakledilmiştir.(Zehebî, 1985, ss. 19/609)

7. Ebû'l-Berakât Yahya b. Abdurrahman b. Hubeyş el-Fârikî (ö. 529/1136)

Ebû'l-Berakât künyesiyle bilinen Yahyâ el-Fârikî, Ebû'l- Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. En-Nakûr, Ebû'l-Ğanâim Abdussamed başta olmak üzere birçok kişiden hadis rivayet etmiştir. Hicri 439 yılında dünyaya gelen Yahyâ el-Fârikî, âlimler tarafından sika olarak kabul edilmiştir.(İbn Nükta, 1410, s. 2/222) Yahyâ el-Fârikî'nin, râvi değerlendirmede yetkin olduğu söylenebilir. Zira kaynaklarda onun râviler hakkında görüş beyan ettiğine dair birçok bilgiyi bulmak mümkündür. Örneğin Yahyâ el-Fârikî'nin Muhammed b. Sa'd b. Hasan,(İbnü'd-Dübeysî, 2006, s. 1/337) Muhammed b. Muhammed b. Abdülcelil,(İbnü'd-Dübeysî, 2006, s. 2/13) ve Muhammed b. Hibetullah'ı(Debûsî, trs, s. 2/147) tezkiye ettiği görülmüştür. Yahyâ el-Fârikî 529/1136 Receb ayında vefat etmiştir.(İbn Nükta, 1410, s. 2/222)

8. Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Süleyman b. Davud b. Abdurrahman b. ed-Deyyâl el-Cezerî (ö. ?)

Tabakât ve Ricâl edebiyatında Ebu'l-Kasım Hibetullah'ın hayatı ile ilgili müstakil bir başlık tespit edemedik. Ancak Ebu'l-Kasım Hibetullah'ın, Âmid'de evinde ve Meyyâfârikîn'nin camiinde hadis rivayetinde bulunduğuna dair birçok malumat bulunmaktadır. Örneğin Abdulaziz el- Kettânî: "Ben Meyyâfârikîn'nin camiinde Ebu'l-Kasım Hibetullah'a (kırâe yöntemiyle) hadis okudum" demiştir.(İbn Asâkir, 1995, s. 6/275) Konuyla ilgili Ebû Ma'şer et-Taberî'den şöyle bir nakil rivayet edilmiştir: "Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Süleyman el-Cezerî Meyyâfârikîn'den bize haber verdi."(İbnü'l-'Adîm, 1983, s. 2/628) Aynı şekilde Ebû'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Makdisî'nin Ebu'l-Kasım Hibetullah'ın Âmid'deki evinde kendilerine hadis naklettiğini söylemiştir.(İbn Asâkir, 1995, s. 6/274; Zehebî, 2003, s. 10/654) Bu da gösteriyor ki Ebu'l-Kasım Hibetullah, Mervânîler döneminde uzun bir müddet Diyarbekir ve Meyyâfârikîn'de kalmış ve burada hadis rivayet etmiştir.

Tabakat kitapları tahkik edildğinde Ebu'l-Kasım Hibetullah'ın birçok kişiden hadis almış, birçok kişi de kendisinden rivayette bulunmuştur. Bu durum da kendisinin hadis rivayetinde güvenilir birisi olduğunu göstermiştir.

9. Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Fârikî (ö. ?)

el-Fârikî nisbesiyle anılan Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Ahmed, İbnü'l-Bağdâdî olarak da bilinmektedir. Kâdı İyâz onu Diyarbekir'den Meyyâfârikîn'li olarak tanıtmaktadır. Aynı şekilde dindar, zahid ve bilinen birisi olduğu söylemektedir. Ebû Bekir el-Fârikî, Mâlikî mezhebine mensup bir âlimdir. Kâdı Ebû'l-Kâsım Hasan b. Hasan, Ebû Hafs es-Sementârî, el-Âbid ve Atik b. Ali es-Sementârî gibi âlimler kendisinden hadis işitmiştir.(Kâdı İyâz, 1983, s. 7/229) Tabakât kitaplarında Ebû Bekir el-Fârikî'nin biyografisi pek yer almamaktadır. Sadece Kâdı İyâz "Tertîbü'l-Medârik" adlı eserinde yukarıdaki bilgileri vermektedir. Bunun yanı sıra kendisinden rivayette bulunan râvilerin ölüm tarihi hicri dört yüz ve beş yüz tarihleri arasındadır.

10. Hâfız Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Mettuveyh (ö. ?)

Kâku diye bilinen Hâfız Ebû Bekir, Şam, Âmid ve Meyyâfârikîn'e gitmiş; gittiği bu şehirlerde hadis rivayetinde bulunmuştur. Kaynaklarda geçtiği üzere Hâfız Ebû Bekir'in,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Yahyâ b. Abdek, Kesîr b. Şihâb, Muhammed b. İsmail başta olmak üzere Kazvîn, Irâk ve Hicaz âlimlerinden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ebû'l-Hasan el-Kattân ve Ebû Davud el-Fâmi rivayette bulunmuştur.(Zehebî, 1985, s. 15/379) Hâfız Ebû Bekir'in, Âmid'de Ebû Abdillah Hüseyin b. Ahmed b. Seleme el-Mâlikî'den hadis almıştır. Meyyâfârikîn'de de Ebû'l-Kâsım Hibetullah ve Selâme b. İshâk'tan rivayette bulunmuştur.(İbnü'l-'Adîm, 1983, s. 3/1027) Kaynaklarda Hâfız Ebû Bekir'in doğum ve ölüm tarihine rastlanamadı. Ancak hocalarından ve öğrencilerinden anlaşılıyor ki kendisi, Mervânî döneminde Meyyâfârikîn ve Âmid'e gelmiştir.

SONUÇ:

Mervânîlerin, 372/983-478/1085 yılları arasında Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbekir ve çevresinde hüküm sürdüğü görülmüştür. Kaynaklarda geçtiği üzere Mervânilerle ilgili birden fazla isim kullanılmıştır. Söz gelimi Mervânoğulları anlamına gelen "Benî Mervân", Mervân Ailesi anlamında "Âl-i Mervân", Diyarbekir Mervânî Hükümdarları manasında "el-Mervâniyye Mulûku Diyârbekir" adlar kullanılmıştır.

Mervânilerin, Kürtler'in Humeydî aşiretinin Çehârbuhtî koluna mensup olduğu söylenmektedir. Mervânilerin ortaya çıkmasında etkili olan ve devletin kurucusu kabul edilen kişi Bâd lakaplı Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Dostek'tir. Kaynaklarda geçtiği üzere Bad, önceleri Bitlis-Hîzân ve Siirt-Ma'den bölgesindeki Bahismî Dağları'nda yaşıyor ve Kormâs köyünde çobanlık yapıyordu. Bâd, etrafından toplanan insanlarla beraber yol kesiciliğine girişmiş, akabinde Diyarbekir'e akınlar düzenlenmiştir. Bu seferler neticesinde elde ettiği malları etrafında bulunan adamlarına dağıtmış; böylece etrafındaki insan sayısı zaman içerisinde artmıştır. Bâd, bölgede nüfuzunu artırmak için bir takım askeri seferler düzenlemiş; ilk askeri seferini Ermenistan'a düzenlemiş ve 368 (978-979) tarihine tekabül eden bu seferde Erciş'i ele geçirmiştir. Bâd mücadele ruhuyla kısa bir sürede devletin sınırları genişletmiş ancak Bâd'ın, Hamdanîlerle yaptığı savaşta ordusu mağlup olmuş, kendisi de bu savaşta öldürülmüştür.

Bâd'ın ölümünden sonra yerine Mervânî Devleti'nin asıl kurucusu da denilebileceği yeğeni (kız kardeşinin oğlu) Ebû Ali Hasan b. Mervân geçti. Ebû Ali, Hamdâniler başta olmak üzere Bâd'ın ölümünden sonra Mervânîlerin toprağına saldırmaya çalışanlara karşı galip gelmeye başardı. Hükümdarlığı 387 (997) tarihine kadar süren Ebû Ali Hasan b. Mervân'nın, 4 Zilkade 387'de (8 Kasım 997) Bâbu'l-Mâ'dan'den (Dicle Kapısı) şehre girerken Ebû Tâhir Yûsuf b. Dimne isimli kişi tarafından öldürdü. Suikast neticesinde öldürülen Ebû Ali'nin cansız bedeni Erzen'e götürüldü ve burada yapılan türbede defnedildi.

Ebû Ali'nin ölümünden sonra kardeşi Ebû Mansûr hükümdar olarak ilan edildi ve kendisine Mumehhiduddevle unvanı verildi. Kaynaklarda geçtiği üzere Mervanoğulları emirleri arasında unvan alan ilk hükümdar Ebu Mansur olmuştur. Meyyâfârikîn'deki emirin sarayına yerleşen Ebû Mansûr, Meyyâfârikîn'in surlarını elden geçirerek şehri imar etmeye başladı. Ebû Mansûr da tıpkı ağabeyi Ebû Ali gibi bir suikast neticesinde öldürüldü. Söz konusu suikastta danışmanı olan Şerve tarafından (401-2/1010) gerçekleşmiştir.

Mervân'ın üçüncü oğlu olan Nasruddevle, Ebu Ali Hasan ve Mümehhiduddevle'den sonra 401/1010 yılında Mervânî Devletinin hükümdarı oldu. Mervânî devletinin en parlak dönemi Nasrüddevle unvanıyla anılan Ahmed b. Mervân'ın

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

dönemi olmuştur. Nitekim Büveyhîler, Fâtımîler ve Bizans İmparatorluğu Ahmed'e elçiler gönderip onu Diyarbekir emiri olarak tanımışlardır. Bu da onun bölgedeki gücünün ileri derecede olduğunu göstermektedir İbnü'l-Ezrak'a göre Ebû Nasr yönetimde istikrar sağlandı, hiç kimsenin sahip olmadığı mülke sahip oldu. Her tarafta insanlar onun yanına gelmeye başladı, kendisine sığınanlara sahip çıktı. Şairler her taraftan onu övmeye başladı. 29 Şevval 453/1061 tarihinde vefat eden Ebû Nasr'ın cenazesi Meyyâfârikîn meydan camii olarak bilinen el-Muhaddese'nin yanına defnedilmiştir.

Nasrüddevle'nin 453/1061 yılında vefat edince ardından veliaht olarak seçtiği oğlu Nizâmüddîn Nasr tahta geçmiştir. İlk başta kardeşlerinden, amca çocuklarından, ordudan ve halktan hiç kimse ona karşı muhalefet etmedi. Ancak Nizâmüddîn'nin emirliği üzerine bir müddet geçtikten sonra kardeşi Saîd, Tuğrul Bey'den aldığı destekle onun emirliğine karşı çıktı. Bu dönemin en önemli olayı Malazgirt Savaşı ve Mervânîlerin bu savaşa verdikleri destektir. Nitekim Mervânîler, 10.000 civarında gönüllü ile katıldıkları bu savaşta Selçuklular'ın tarafında yer almışlardır.

472/1080 yılında ölen Nizâmeddin'in yerine büyük oğlu Nâsırüddevle Mansûr geçti. Mansûr, dirayetsiz bir yönetim sergiledi. Bunun neticesinde Mervânî Devleti 478/1085 tarihinde Melikşah tarafından ortadan kaldırıldı.

Mervânî Devleti'nin Diyarbakır, Mardin, Siirt, Bitlis, Muş'un bir kısmı, Erciş, Elazığ vilayetinin bir kısmı (Harput, Hısn-ı Ziyad), Urfa, Cezîre mıntıkasındaki Re'sü'l-Ayn'dan Derbisiye, Amude, Kamışlo ve Dîrek'in bulunduğu Dicle Nehri'ne kadar olan bölgede hâkimiyet sağlamıştır. Ayrıca Mervânî Develeti'nin en önemli şehirlerinin Âmid, başkent Meyyâfârkîn, Nusaybin, Cezîretü Botan yani Ceziretü İbn-i Ömer, Erzen, Bitlis, Ahlat, Erciş ve Hasankeyf olduğu vurgulanmıştır.

Mervânînler döneminde birçok âlim ve hadisçi yetişmiştir. Abdulaziz b. Ahmed el-Kettânî, Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Süleyman, Ebu'l-Ğanâim Muhammed b. Farac b. Mansûr el-Fârikî es-Sülemî, Ebû Ali Hasan b. İbrahim el-Fârikî, Ebû'l-Berakât Yahya b. Abdurrahman b. Hubeyş el-Fârikî, Ebû Abdillah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî, Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer Ebû Bekir eş-Şâşî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Fârikî ve Kâdı Ebû'l-Kâsım Hasan b. Hasan bunlardan bir kaçıdır. Bu âlimler ya Meyyâfârikîn'de doğmuş veya ilim için yaptığı rihleler neticesinde Meyyâfârikîn'e ve Diyarbekir'e gelmişlerdir. Nitekim yukarıda ismi geçen bazı âlimlerinin özellikle Meyyâfârikîn ve Diyarbekir'de hadis rivayet ettiği görülmüştür. Bu âlimlerin ortak bir özelliği de genellikle fıkıhta ve özellikle de Şâfiî mezhebinde temayüz etmiş olmalarıdır. Bu da gösteriyor ki o dönemdeki âlimler, fıkıh ve hadis ilmine çok önem vermişlerdir. Âlimlerin bu yaklaşımı, fıkhü'l-hadis ilminin önemini ortaya koymada önemli bir veri olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Mervânler döneminde yaşayan âlimlerin hadise bakışı, fıkıh merkezli olduğu söylenebilir.

Kaynakça:

Algar, H, (2022), Kâzerûniyye, İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 25, ss. 146-148).

Baluken, Y, (2008), Mervanîler Döneminde İlmi Faaliyetler. İçinde M. E. Çağmar, V. Gürhan, & E. Gümüş (Ed.), Uluslararası Silvan Sempozyumu (ss. 303-314). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Baluken, Y, (2022), Mervânîler Devrinde Süryaniler, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19, 130-145.
Çevik, A, (2002), XI-XIII. yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
Debûsî, Ebû Zeyd Abdullāh b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ, (trs), Te'sisü'n-nazar, Beyrut: Dâru İbn Zeydûn.
Ertekin, M. Z, (2012), Mervaniler Devrinde Meyyafarikin. İçinde Uluslararası Silvan Sempozyumu (ss. 103-125). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, (2002), Târîhu Bağdâd (C. 1-16). Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah, (1995), Târîhu medîneti Dımaşk (C. 1-80). Dımaşk: Dârü'l-Fikr.
İbn Nükta, Ebû Bekr Muhammed b. Abdülganî, (1410), İkmâlü'l-İkmâl (C. 1-5). Mekke: Câmietu Ümmi'l-Kurâ.
İbnu'l-Esîr el-Cezerî, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, (1997), el-Kâmil fi't-târîh (C. 1-10). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
İbnu'l-Metrân, Es'ad b. Ebî'l-Feth, (1993), Bustânu'l-etibbâ ve ravzatu'l-elibbâ. Trablus: Cem'iyyetu'd-Da'veti'l-İslamiyyeti'l-Alemiyye.
İbnü'd-Dübeysî, Ebû Abdillah Muhammed b. Saîd, (2006), Zeylu Târîhi medîneti's-selâm (C. 1-5). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
İbnü'l-'Adîm, Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, (1983), Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb (C. 1-12). Dımaşk: Dârü'l-Fikr.
İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali el-Fârikî, (2014), Târîhu Meyyâfârikīn (1. bs). İstanbul: Nûbihar.
Kâdı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, (1983), Tertîbü'l-medârik ve taḳrîbü'l-mesâlik (C. 1-8). Mağrib: Matbaatu Fedâle.
Kallek, C, (2010), Şâşî, Muhammed b. Ahmed. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 38). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b Şeref, (t.s.). Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lüğât (C. 1-4). Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
Özçelik, F, (2020), Hadis Usûlünde Râvî Değerlendirme Metodu-İbn Ebî Hâtim Örneği-. İstanbul: Nida Akademi.
Safedi, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, (2000), El-Vâfî bi'l-vefeyât (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; Sy 6/1). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs.
Sem'ânî, Abdulkerim b. Muhammed, (1962), el-Ensâb. Haydarabad : Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye.
Sübkî, Tâcüddîn Abdülvahhâb, (1413), Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ (C. 1-10). Suud: Hicr.
Tokuş, Ö, (2015), Mervâniler (990-1085). İçinde A. Demircan & M. Akbaş, Kürtler (C. 1). İstanbul: Nida.
Tufantoz, A, (2004), "Mervânîler" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 29, ss. 230-232). İstanbul: TDV Yayınları.
Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh, (1995), Mu'cemu'l-buldân (C. 1-7). Beyrut: Dâru Sâdr.
Yaz, A, (2017), Mervânî Emiri Nasrü'd-Devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19(1), 137-196.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Yaz, A, (2020a), Mervânî Hükümdarı Ebu Ali Hasan b. Mervân. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 48, 317-344.
Yaz, A, (2020b), Mervânî Hükümdarı Mümehhıdüddevle Ebu Mansûr Said. e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 12(3), 536-558.
Yusuf, A, (2001), ed-Devletü'd-Dûstekiye fî Kürdistani'l-Vustâ (C. 1-2). Erbil: Dâr Ârâs.
Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, (t.s.), Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye.
Zehebî, Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman, (1985), Siyeru a'lâmi'n-nübelâ (C. 1-25). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
Zehebî, Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman, (2003), Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm (C. 1-15). Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.

Dipnot:

---

1 Bazı kaynaklarda Çehârbuhtî yerine Hârbûhtî geçmektedir bk. (İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 449; Tokuş, 2015, s. 171; Tufantoz, 2004, s. 230) Ancak İbnu'l-'Adîm ve bazı çağdaş araştırmacılarının, Çehârbuhtî zabtının daha doğru olduğunu söylemişlerdir. Geniş bilgi için bk. (Baluken, 2022, s. 131; İbnü'l-Ezrak, 2014, s. 449 (Muhakkikin notu))

2 Bâd, Kürtçede Şahin anlamına gelmektedir. Kendisine bu lakabın verilmesinin sebebi çevik ve atılgan oluşundandır.

3 Kormâs köyü günümüzde İncekaya olarak geçmekte ve Siirt-Pervari yolu üzerinde bulunmaktadır.

4 Dünbülî Musul civarında yaşayan Kürtlerin kabilesidir. Şemsuddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Nasr el-Fakîh eş-Şâfiî gibi birçok âlim bu kabileye nispet edilmektedir. İbn Düreyd ise Dünbül Arapça olmadığını kelimenin alı ed-Dümel olduğu söylemiştir. Bk. (Zebîdî, t.s., s. 507 "د ن ب ل" maddesi)

5 Kâzerûnî kelimenin zabtı ile ilgili Sem'ânî: بفتح الكاف وسكون الزاى وضم الراء وفي آخرها النون، هذه النسبة إلى كازرون diyerek kelimeni zabtı "Kâzrûn" olarak kaydetmiştir. Bk. (Sem'ânî, 1962, s. 16) Zehebî, İbn Esîr ve çağdaş araştırmacılar ise kelimenin zabtı Kâzerûnî olarak kaydetmişlerdir. Bk. (Algar, 2022, s. 146; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, 1997, s. 7/438; Zehebî, 1985, s. 13/367) Biz de "Kâzerûnî" görüşünü tercih ettik.

6 "Emevîler ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde Hâricî fikirleri benimsemiş olan Diyarbekirliler IX. asırdan itibaren Hanbelî ve Mâlikî, Selçuklu hâkimiyetinden itibaren de Hanefî mezheplerini kabul ettiler; Mervânîler devrinde ise Abbâsî halifelerinin desteğiyle Şâfiîliğin yerleşmeye başladığı görülmektedir. Nasrüddevle zamanında Şâfiî fakihi Ebû Abdullah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî Diyarbekir'e giderek mezhebini yaymaya başlamıştı. Hanbelî fakihi Ebü'l-Hasan Ali el-Âmidî aslen Bağdatlı olmasına rağmen Halife Kāim-Biemrillâh'ın isteği üzerine 450 (1058) yılında Âmid'e giderek ölümüne (467/1074) kadar burada ders vermiştir. Âmid'deki Mesûdiye Medresesi'nde bulunan 590 (1194) tarihli kitâbede şehirde dört mezhep fakihinin ders verdiği zikredilmektedir. Bk. (Tufantoz, 2004, s. 232)

7 Kırâe metodu: Talebenin hadisleri bizzat hocasına okuması veya başkasının okuduğunu işitmek suretiyle hadis almasıdır. bk. (Özçelik, 2020, s. 375)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

THE FAMOUS NARRATORS IN THE MARVANID PERIOD

Abstract:

It is known that the states and dynasties that existed in the history of Islam left traces and works in many fields, especially in science and architecture, on the places they ruled. In this context, states and dynasties have been studied and examined from many perspectives. One of the dynasties that existed in the Islamic world and ruled for more than a century is the Marwanids. This Kurdish dynasty, the foundations of which were laid by Bad, Abu Ali Hasan ibn Marwan was called the Marwanids. After Ebû Ali Hasan ibn Marwan, Mümehhidüddevle Ebu Said Mansûr, Ebu Nasr Nasruddevle Ahmed ibn Marwan, Nizameddin Nasr and Nizameddin Nasr's son Nasırüddevle Mansur ruled the state. As a result of Mansur's unscrupulous administration, the Marwanid State was abolished by Malik Shah in 478/1085. The most brilliant period of the Marwani state was the time of Ahmed ibn Marwan. It has been said that Marwanids dominated the region up to the Mardin, Diyarbekir, Mardin, Siirt, and Bitlis provinces, with a part of Muş, Erciş, a part of Elazig province (Harput, Hısn-ı Ziyad), Urfa, Re'sü'l-Ayn in the region of Cezire, Derbisiye, Amude, the Tigris River, where Kamışlo and Dîrek are located. In addition, it has been emphasized that the most important cities of the Marwanid State were Amid, the capital Meyyâfârikîn, Nusaybin, that is, Jaziretu ibn Omar, Erzen, Bitlis, Ahlat, Erciş and Hasankeyf.

During the Marwanid period, many scholars and narrators were trained. Abdulaziz b. Ahmed al-Kettani, Ebu'l-Kasim Hibetullah ibn Süleyman, Ebu'l-Ghanaim Muhammed ibn Faraj ibn Mansûr al-Fârikî as-Sulemî, Ebû Ali Hasan ibn İbrahim al-Fârikî, Ebû'l-Berakât Yahya ibn Abdurrahman ibn Hubeyş el-Fârikî, Ebû Abdillah Muhammed ibn Beyân al-Kazerûnî, Muhammed ibn Ahmed ibn Husayn ibn Omar Abu Bakr al-Shashi, Abu Bakr Muhammad ibn Hasan ibn Ahmed al-Fârikî and Kadı Ebu'l-Kasım Hasan ibn Hassan are some of them. Some of these scholars were born in Meyyâfârikîn and some of them came to Meyyâfârikîn and Diyarbekir as a result of the rihle they made for science. As a matter of fact, it has been seen that some of the scholars mentioned above narrated hadiths especially in Meyyafarikin and Diyarbekir. A common feature of these scholars is that they generally excelled in fiqh and especially in the Shafi'i cult. This shows that the scholars of that period gave great importance to the science of fiqh and hadith. It is seen that this approach of the scholars is an important data in revealing the importance of the science of fiqh al-hadith. In addition, it can be said that the view of the scholars living in the Marwan period was fiqh-centered.

Keywords: *Marwanids, Bad, Mayyafarikin, narrator, hadith, fiqh.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

المحدثون المشهورون في العهد الامارة المروانية

الملخص:

لا غرو أن الدول عبر التاريخ الإ سلامي قد تركت أعمالاً وآثارًا في مجالات عدة، بخا صة ماكان في العلوم والهند سة المعمارية التي كانت تحت لواء الحكم الا سلامي، وفي هذا الـ سياق تمت درا سة الدول والأ سر الحاكمة وفحـ صها من وجهات نظر عديدة. كالدولة المروانية التي ظهرت في عـ صر الدولة الإ سلامية وحكمت لأكثر من قرن. التي تفرعت عنها الدولة الكردية التي و ضع أ سـ سها باد كانوا يطلق عليهم اسم مروان نسبة لا سم والد حسن بن مروان الذي حكم الدولة. وبعد علي بن مروان ممهد الدولة أبو سعيد المنـ صور وذ صر الدولة أبو النـ صر أحمد بن مروان ونظام الدين النـ صر وابن نظام الدين نا صر الدولة حكم الدولة المروانية. ونتيجة لعدم قدرة المنـ صور على إدارة الدولة ، ألغى مالك شاه الدولة المروانية عام ١٠٨٥/٤٧٨.التي تعد أفـ ضل حقبة للدولة المروانية زمن أحمد بن مروان.ويقال إن المروانيين سيطروا على المنطقة حتى نهر دجلة حـ يث تقع د ياريكر و ماردين و سعرد و بدليس وجزء من موش وإرجيش وجزء من محافظة العزيز (هاربوت ، حـ سن زياد) وأورفا ومن رأس العين في منطقة الجزيرة إلى الدربيـ سية وعامودا وكاميشلو. بالإضافة إلى ذلك تم التأكيد على أن أهم مدن المروانيين العاصمة ميافارقين وآمد، ونصيبين والجزيرة ابن عمر وأرزن وبدليس وأخلات وإرجيش وحصن كيفا .

وخلال الفترة المروانية ، ظهر العديد من العلماء المحدثين. من هؤلاء العلماء: عبد العزيز بن أحمد الكتاني وأبو القا سم هبة الله بن سليمان وأبو الغنائم محمد بن الفرج بن منـ صور بن إبراهيم الـ سلمي وأبو علي الحـ سن بن إبراهيم بن علي بن برهون الفارقي وَأَبُو البركات يحيى بن عبد الرَّحْمَن بن حُبَيْش الفارقي وأبو عبد الله محمد بن بيان بن محمد الكازروني وأبو بكر محمد بن أحمد بن الحسين بن عمر الشاشي. وقد ولد بعض هؤلاء العلـ ماء في مـ يا فارقين ومنهم من جاء إلى مـ يا فارقين ود يار بكر نتيـ جة للرحـ لة في طـ لب الحـ ديث.وقد لوحظ أن بعض العلماء المذكورين قد رووا الأحاديث خا صة في ميافارقين وديار بكر.ومن السمات المشتركة لهؤلاء العلماء أنهم تميزوا عمومًا في الفقه وبخا صة في المذهب الشافعي،.وهذا دليل على أن علماء تلك الفترة قد اهتموا اهتماما بالغ الأهمية بعلم الفقه والحديث.ويتبين أن منهج هؤلاء العلماء أ سهموا ا سهاما كبيرا في الكـ شف عن أهمية علم فقه الحديث. ويمكن القول أن العلماء الذين عا صروا الدولة المروانية ، ركزوا على فهم فقه الحديث .

الكلمات المفتاحية: *ألمروانيون، باد، ميافارقين، المحدث، الحديث، الفقه*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

Mervânîler'de Hadis İlmi

Doç. Dr. Abdulvasıf ERASLAN
Batman Üniversitesi- İslami İlimler Fakültesi- Hadis Anabilim Dalı /Türkiye-

Özet:

Hadis ilimleri alanında yaşanan gelişmeler tarihsel dönemler açısından farklı niteliklerde olmuştur. Mütekaddimun döneminde hadisler yazılı kaynaklarda kayıt altına aldıktan sonra farklı bir safhaya geçilmiştir. Bir taraftan hadislerin anlaşılmasına yönelik çalışmalar hız kazanırken hadis ilimlerinin vazgeçilmezi olan rivayet aktarımı da aktüel değerini korumaya devam etmiştir. Öyle ki hadislerin yazılı kaynaktan aktarım metoduyla öğretimi sürdürülmüş ve hoca-talebe münasebeti devamlılığını sağlamıştır. İslam aleminin farklı coğrafyalarına dağılan muhaddisler, sınır tanımamış, yönetimleri farklı olmasına rağmen çeşitli bölgelerde ilim tahsil etmeye devam etmişlerdir. Diğer âlimlerde olduğu gibi muhaddislerin etnisite farklılıkları onların hareket kabiliyetini ciddi oranda kısıtlamadığı söylenebilir.

Erken dönemde başlayan mevalinin İslami ilimlerdeki etkinliği hicri dördüncü ve beşinci asırlarda da devam etmiştir. Kurulan yeni yönetimlerin başkentleri ve şehirleri birer ilim merkezine dönüştürülmüştür. Bu dönemde kurulan hanedanlıklardan biri de Kürt beyliği olan Mervânîler'dir. Diğer yönetimlerde olduğu gibi Mervânîler'de de ilmi faaliyetlere önem verilmiş, hadis ilmiyle iştigal eden pek çok âlim yetişmiştir. Farklı fıkhi mezheplere mensup olan ve hadis ilmini tahsil eden âlimler bu hanedanlığın önemli şehirlerinden olan Meyyâfârikīn (Silvan) ve Âmid (Diyarbakır)'da kadılık gibi resmi görevlerde bulunmuşlardır.

Fakih yönü ön plana çıkmakla birlikte aynı zamanda bir hadis hocası da olan Ebû Abdullah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî ve Kadı Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. el-Hüseyin hadis dersleri vermiş ve rivayet etmişlerdir. Bu dönemde hadisle ilgilenen âlimlerden bazıları şunlardır: Abdulcelîl b. Abdulcebbâr b. Abdullâh b. Talha el-Mervezî, Âmid'de Hibetullâh b. Süleymân el-Cezerî, Ebu't-Tayyib Selâme b. İshâk b. Muhammed b. Dâvud el- Âmidî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Kâsım el-Asbehânî, Ebû Tâlib Afîf b. Abdillah el-İs'ırdî, Ebu'l-Ğanâim Muhammed b. Ferec el-Fârikî es-Sülemî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Silefi. Bu dönemde hadis âlimleri medreselerden ziyade camilerde hadis öğretimini gerçekleştirmişlerdir. Meyyâfârikîn ve Âmid'de bulunan camiler ibadethanenin yanı sıra hadis meclisi hüviyetine sahip olmuştur.

Bu çalışmada yukarıda isimleri zikredilen ve hadisle ilgilenen âlimler başta olmak üzere Mervânîlerin hakim olduğu topraklarda yetişen veyahut buralarda yer alan ilim meclislerinde hadis tahsil eden âlimlerin tespitine çalışılacaktır. Rical kaynaklarında bu âlimler araştırılacak ve onların hadis ilmindeki hizmetleri hakkında malumatlar toplanacaktır. Ayrıca az da olsa Mervânîlerin yönetimindeki topraklarda yer alan eğitim kurumlarının izleri sürülecek ve burada hadis tahsiline dair veriler toplanmaya gayret gösterilecektir. Bu sayede Mervânîler beyliğinin eğitim ve kültürel boyutuna ışık tutabilecek bazı tespitlerde bulunulabilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Hadis, Mervânîler, Rivayet Metotları, Rivayet Lafızları, Hadis Ricali.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Giriş:

Mezopotamya bölgesi idari ve siyasi açıdan oldukça hareketli bir bölge olmuştur. Bu coğrafya çeşitli dönemlerde farklı sürelerle pek çok devlet ve hanedanlığa ev sahipliği yapmıştır.[1] Bölgenin kuzeyinde hicri 373-478 (983/1085) yılları arasında hüküm süren hanedanlıklardan birisi de Mervânîler'dir. Bu hanedanlık, Bâz (Bâd) lakabıyla anılan Ebu Şucâ Abdullah Hüseyin b. Dostık el-Kürdî tarafından kurulmuştur.[2] Hicri 366-370 (976-980) yılları arasında Bizans'ın hakimiyetinde olan Erciş'i aldıktan sonra Ahlat ve Malazgirt'i de ele geçirmiştir.[3] Hicri 374 yılında sulh yoluyla Meyyâfârikîn'i alan Bâd, kısa sürede Nusaybin, Âmid ve el-Cezîre'yi de topraklarına katmıştır.[4] Bâd'ın ölümünden sonra sırayla Ebu Ali Hasan, Mümehhidü'd-devle Ebu Mansur Said b. Mervân, Nasrüddevle, Nizâmeddin Nasr, Saîd ve nihayetinde Nâsırüddevle Mansûr hükümdar olmuştur. Hicri 983 (1085) Selçuklular Mervânî hakimiyetine son vermiştir.[5]

Mervânîler yaklaşık bir asır hüküm sürmüş ve sahip olduğu toprakların bir ilim merkezi haline gelmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Gerek Âmid ve Meyyâfârikîn gerekse diğer yerleşim yerleri ilim, edebiyat, kültür, sanat ve mimari alanlarında ciddi anlamda gelişim göstermiştir. Nasrüddevle dönemi ayrıca askerî, siyasî ve kültürel alanda en parlak dönem olmuştur. Bu dönemde Âmid ve Meyyâfârikîn kültür merkezi haline gelmiş ve buralarda farklı alanlarda pek çok bilim adamı yetişmiştir.[6]

İzledikleri barışçıl politikalar sayesinde topraklarında güvenliği sağlayan Mervânîler, Nasrüddevle döneminde Abbâsîler, Fâtımîler, Büveyhîler ve Bizans ile iyi ilişkiler kurmuştur.[7] Mervânîler döneminde icra edilen imar faaliyetleri ve kendi adlarına para bastırmaları, malî açıdan onların zengin olduklarını göstermektedir. Bu dönemde yapılan han, hamam, kervansaray, cami, köprü, su kanalları vs. faaliyetlerin yanı sıra özellikle Mardin'in tekrar inşa ve ihya etmeleri bunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.[8]

Mervânîlerin hakim olduğu topraklarda farklı alanlarda pek çok ilim adamı yetişmiştir.[9] İslâmî ilimler alanında ön plana çıkan âlimlerin sayısı ve çalışmaları çok olmakla birlikte bu çalışmada sadece hadis ilmiyle alakalı veriler üzerinde durmaya gayret gösterilecektir. Mervânîler döneminin Hadis İlmi alanındaki gelişmelerini, ilgili dönemde yaşayan âlimlerin bu ilme yönelik teveccüh ve çalışmalarıyla ortaya koymak mümkün olacaktır. Bu da hadis ilminin temeli olan râvi, mervi ve rivayet lafızları üzerinde yoğunlaşmayı gerektirmektedir. Hadis ilmiyle ilgilenmiş, rivayetleri dinlemiş ve aktarmış şahıslar ve aktarmış oldukları rivayetin senedinde bir ravi olarak yer alan âlimler bu ilim dalının ilgili dönem ve tarihlerde sahip olduğu durumuna dair bilgiler sunacaktır.

Konumuza geçmeden önce hicri dört ve beşinci asırlarda hadis ilminin durumuna dair kısa bir panoramanın aktarılması faydalı olacaktır. Malum olduğu üzere hadis ilimleri hicri üçüncü asırda tasnif döneminin en önemli eserlerini vermiş ve hadislerin büyük bir kısmı bu dönemde birincil kaynaklar diyebileceğimiz kütüb-i sitte eserlerinde toplanmıştır. Müteakip asırda bir taraftan birincil hadis kaynaklarında yer almayan rivayetler tespit edilip derlenirken öte taraftan birincil kaynaklarda yer alan rivayetlerin tenkid edilmesi süreci başlamıştır. Bu asırlar aynı zamanda hadisleri içeren yazılı eserlerin okutularak sonraki nesle intikalinin sağlandığı zaman dilimleri olmuştur. Bununla birlikte hadislerin anlaşılmasına yönelik faaliyetlerle buna rehberlik edebilecek hadis usulü ile alakalı gelişmelerde müstakil eserler ortaya koyabilecek düzeyde gelişim göstermiştir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Dolayısıyla çalışmada Mervânîler döneminde yaşayan âlimlere dair rivayet aktarımlarında hadis usulüne işaret edebilecek bazı tespitlere de yer verilecektir.

İdarî yönetimlerin ilim adamlarına sunduğu imkanların[10] ilmî gelişmelere pozitif ivme kazandırdığı bir vakıa olmakla birlikte ilgili dönemin yaygın öğretim faaliyeti olan farklı ilim merkezlerinden yararlandıklarını da göz ardı etmemek gerekir. Zira her ne kadar Mervânîler dönemi hadis ilmini konuşuyor olsak da bu dönemde yaşayan ilim adamlarının devletlerin idari sınırlarının dışında ciddi anlamda ilim tahsilinde bulundukları da bir gerçektir.[11] Aslında toprak parçaları sıklıkla idari açıdan değişik yönetimlere ev sahipliği yapsa da Müslüman coğrafyada ilmi gelişmeler benzer tablolar ortaya kayabilmektedir. Dolayısıyla bir âlimin ilmi veya ilim dalının gelişmişlik seviyesini bir yönetime veya o yönetimin eğitim ve öğretim politikasına mal etmek doğru olmayacaktır. Bu açıdan ilmi gelişmeleri bütün bir İslam Medeniyeti'nin mirası olarak görmek mümkün olacaktır. Biz de çalışmamızda söz konusu hususları göz ardı etmediğimizi ifade etmek istiyoruz.

1. Mervânîler Döneminde Hadis Tahsil Eden Âlimler:

Mervânîlerin sahip olduğu topraklara pek çok âlim uğramıştır. Çalışmamız kapsamında sadece bu dönemde yaşayan âlimler arasında hadis dinleyen ve hadis aktaranlara yer verdik. Bu âlimlerden de haklarında hadis ile meşgul olduklarına dair veri toplayabildiklerimizi aktarmakla yetindik. Özellikle söz konusu âlimlerin Âmid, Meyyâfârikîn, Nusaybin ve el-Cezîre'de hadis öğrenip veya öğrettiklerine dair malumata yoğunlaşarak bu dönemin hadis ilmine dair verilerini tespite yoğunlaştık.[12] Âlimlerin hoca ve öğrencilerine yer verirken söz konusu âlimin bütün hoca ve öğrencilerine değil sadece ilgili bölgede bilgi alışverişinde bulunmuş olan isimlere yer verdik. Bununla birlikte söz konusu âlimlerin hayatlarını veya diğer ilimlerdeki yetkinliklerine ağırlık vermediğimizi ve örnek olarak aktardığımız rivayetlerin sıhhat derecesiyle alakalı herhangi bir çalışma yapmadığımızı ifade edelim. Zira böyle bir çaba çalışmamızın sınırlarını ve amacını aşacaktır. Bu çalışmanın kısa pasajlar halinde aktarımda bulunduğumuz âlimlere dair daha detaylı çalışmaların yapılmasına kapı aralamasını ümit ediyoruz.

Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Kâsım el-Asbehânî:

Mervânîler döneminde hadis ilmine katkı sunan âlimlerden biri Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Kâsım el-Asbehânî'dir. Hafız Ebû Abdillah Muhammed b. İshâk b. Mende'den rivayette bulunduğu aktarılan[13] ve Âmid'de kalan Asbehânî burada bulunduğu süre zarfında pek çok ilim talibine hadis aktarmıştır. Asbehânî'nin Âmid'de hadis aktardığı âlimler arasında Ahmed b. Muhammed b. Ömer Ebû Mansûr el-Kazvinî el-Mukri[14], Yâsin b. Sehl b. Muhammed Ebû Rûh el-Haşşâb[15], Ahmed b. el-Hüseyin b. el-Hüseyin eş-Şîrâzî[16], Ebu'l-Kâsım Alî b. Muhammed el-Kûfî[17]; Dimaşk'ta Sa'd b. Ebî Sa'd Ebû Sâlih el-Ferğânî[18] yer almaktadır. Ayrıca Abdulcebbâr b. Abdillah b. İbrâhîm Ebu'l-Feth el-Erdistânî er-Râzî de öğrencileri arasında yer almış ve kendisinden hadis nakletmiştir.[19]

Dâbbe b. Ahmed b. Fureyc b. Muhammed b. Ahmed b. Yezîd b. el-Münzîr, kardeşi Ebû Muhamed el-Mâkisînî ile birlikte Meyyâfârikîn'e Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'den fıkıh öğrenmek üzere gitmişlerdir. 444/1052 yılında Âmid'de kırk gün bir ribatta kalmış; bu süre zarfında el-Asbehânî'den ona ait üç cüzlük hadis kitabı *el-Fevâid*'i okumuşlardır. Ardından Meyyâfârikîn'e giden kardeşler, burada pek çok âlimden ders okumuşlardır.[20]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Ali b. Muhammed b. Abdirrahman el-Bağdâdî Ebu'l-Hasan el-Âmidî el-Hanbelî:

Nâblusî, onun fakih olduğunu ve pek çok kişiden hadis dinlediğini aktarmıştır. Her ne kadar Bağdât'ta doğmuş, büyümüş ve uzun bir süre yaşamış olsa da Âmid bölgesine yerleşip buraları vatan edinmiş ve burada vefat etmiştir. Bu sebepten Âmidî nisbesiyle tanınmıştır. Münazara konusunda uzman olan Ebû Ali el-Âmidî, kendisine has bir kişilik ve duruşa sahip olduğundan vakitlerinin çoğunluğunu Ebû İshak eş-Şirâzî (476/1083) ve Ebu'l-Hasan ed-Dâmğânî ile geçirmiştir. Ebu'l-Hasan b. el-Ğâzî ondan Hallâl'e ait "*es-Sünne*" isimli eseri dinlemiştir. Ebu'l-Kâsım b. Bişrân, Ebû İshâk Bermekî, Ebu'l-Hasan el-Harrânî, İbnü'l-Müzhib'ten hadis dinlemiş ve Kâdî Ebû Ya'lâ'nın önde gelen öğrencileri arasında yer almıştır.[21]

Hocası Kâdî Ebû Ya'lâ'nın Cerh ve tadil uzmanı olan oğlu Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh el-Ferrâ (v. 469/1077), Âmid'de ondan ilim tahsil etmiştir.[22]

Ebu'l-Kâsım Hibetüllah b. Süleymân el-Cezerî:

Âmid'de bulunan Hibetüllâh b. Süleymân el-Cezerî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed'ten rivayette bulunmuştur. Nasr b. İbrâhîm de (**أنبأنا**) lafzıyla ondan rivayette bulunmuştur.[23] Ayrıca Ebû Ca'fer et-Tarsûsî de Ahmed b. el-Hasan b. Ali'den rivayette bulunmuştur.[24]

Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin b. Ali b. et-Tercümân, 429/1038 yılında Ramle'de kendisinden hadis işittiğini aktarılmıştır. [25] Ebu Ma'şer et-Taberî Meyyâfârikîn'de Hibetüllah b. Süleymân el-Cezerî'nin kendilerine hadis rivayet ettiğini ifade etmiştir.[26] Aynı şekilde Ahmed b. Muhammed b. Mutteveyh Ebu Cafer el-Mervezî de öğrencileri arasında yer almaktadır.[27]

Senedinde Hibetüllah b. Süleymân el-Cezerî'nin yer aldığı rivayetlerden birisi şöyledir: (**اخبرنا** أبو الفتح نصر الله بن محمد الفقيه، نا نصر بن إبراهيم الزاهد، **أنا هبة الله بن سليمان الجزري**، نا أبو إسحاق إبراهيم بن أحمد القاضي، قاضي جزيرة ابن عمر ، نا أبو عبد الله محمد بن عمرو بن عون بن داود السيرافي، وأبو سعيد سهل بن داود بن ديزويه الرّازي بأردبيل، وأبو جعفر محمد بن علي بن زياد الرّازي، قالوا: حدثنا عقبة بن خالد، والصواب هدبة بن خالد، نا سهيل بن أبي حزم، نا ثابت البناني، عن أنس بن مالك أن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم قال: **من وعده الله على عمل ثوابا فهو منجزه له، ومن وعده على عمل عقابا فهو فيه بالخيار**[28])

Ebû Abdillah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî:

Kâzerûnî kendi döneminde bulunduğu bölgede Şâfiî mezhebinin temsilcisi konumundadır. Âmid ehlinden olup fâkihlik yönüyle ön plana çıkmıştır. Ahmed b. el-Hüseyin b. es-Sayyâh, Kâdî Ebû Ömer el-Hâşimî, İbn Razkaveyh ve İbn Ebi'l-Fevâris gibi âlimlerden hadis nakletmiştir. Hammâmî başta olmak üzere pek çok kişiden Kur'ân eğitimini almış, Ebû Ali el-Hüseyin b. İbrâhîm b. Berhûn el-Fârikî'de ondan Kur'ân eğitimini almıştır. Ebu'l-Hüseyin b. Bişrân, Ebu Abdillah Ahmed b. el-Hasan b. Sehl b. Halîfe el-Beledî, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ukayl, Ebû Nasr Ahmed b. Abdillah b. Muhammed b. Halîl el-Mûsulî ve başkalarından hadis dinlemiştir. Ebû Ğanâim Abdurrazzak el-Ma'arrî, Abdullah b. el-Hasan en-Nühâs, İbrâhîm b. Fevâris, Abu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Ali b. el-Kâsım el-Kâmilî ve Abdulvâhid b. İsmâîl et-Taberî gibi âlimler kendisinden hadis dinlemişlerdir.[29] İbn Asâkir, Dâbbe b. Ahmed b. Fureyc b. Muhammed b. Ahmed b. Yezîd b. el-Münzîr'in Kâzerûnî ile karşılaştığını ve ondan hadis dinlediğini aktarmıştır. Aynı şekilde Ebû Tâlib Afîf b. Abdillah b. Afîf el-İs'irdî de 453 yılında

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Kâzerûnî'den hadis dinlemiştir.[30] İbn Sübkî, Meyyâfârikîn Camii'nde Ebû Bekir b. Ahmed b. el-Hüseyin eş-Şâşî'nin de Kazerûnî'den hadis naklettiğini aktarmıştır.[31]
İbn Kesîr'in kaleme aldığı Hz. Ömer'e dair Müsned'de Hz. Ömer'in Şam'da bulunan Hristiyan halka yönelik anlaşma metniyle alakalı rivayette Kazerûnî ravi olarak yer almıştır.[32]

Ebû Ali el-Hüseyin b. İbrâhîm b. Berhûn el-Fârikî:

Hicri 433 yılında Meyyâfârikîn'de doğmuştur. Ebû Abdillah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'den ilim tahsil etmiştir. Ardından Bağdat'a gidip Şeyh Ebû İshâk'ın rahle-i tedrisinden geçerek *el-Mühezzeb*'i ezberlemiştir. Ali Ebu'n-Nasr İbn Sabbağ'ın yanında "*eş-Şâmil*" isimli eseri ezberlemiştir. Pek çok kişiden ilim tahsil etmiş, rivayet dinlemiş; aynı zamanda pek çok kişi de kendisinden ilim öğrenmiş ve hadis nakletmiştir. İbn Hallikân'ın aktardığına göre Hatîb Ebû Bekir ve onun tabakasında bulunan kişilerden hadis dinlemiştir.[33] 485 yılında Vâsıt'a kadı olarak atanmış, buradaki insanlar ondan rivayette bulunmuşlardır. Ebû Cafer b. el-Mesleme, Ebu'l-Ğanâim b. el-Memûn ve Ebû İshâk gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Sâin b. Asâkir, Ebû Sad b.Asrûn ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur. 95 yıl yaşayan Ebû Ali el-Hüseyin b. İbrâhîm b. Berhûn el-Fârikî 528 yılında Vâsıt'ta vefat etmiştir.[34]

Ebu't-Tayyib Selâme b. İshâk b. Muhammed b. Dâvûd el-Âmidî:

Selâme b. İshâk da Meyyefârikîn'de pek çok kişiye hadis aktarmıştır. Ebu'l-Feth Nasr b. İbrâhîm (490/1096) Meyyefârikîn'deki evinde kıraat metoduyla ondan aktarımda bulunduğunu ifade etmiştir.[35] Hadis öğrenme konusunda hırslı olan âlim Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Mutteveyh el-Merverûzî ve Nasır Ebu'l-Feth b. İbrâhîm b. Nasr en-Nâblusî[36] de Meyyâfârikîn'de Selâme b. İshâk'tan hadis dinlemiştir.[37] Öğrencileri arasında ayrıca Abdulcebbâr b. Abdillah b. İbrâhîm Ebu'Feth el-Erdistânî er-Râzî[38], Ahmed b. Muhammed b. Mutteveyh Ebu Cafer el-Mervezî ve yer almış ve ondan hadis dinlemişlerdir.[39]
İbn Hacer de Firdevsî'nin garib rivayetleriyle alakalı kaleme aldığı eserde geçen şu rivayette Sellâme b. İshâk bir ravi olarak yer almıştır:

(قال: سمعت والدي، سمعت مطهِّرا البَيِّع بأصبهان، سمعت إسماعيل بن علي الرازي، **سمعت سلامة بن إسحاق**، سمعت الحسن بن محمد بن الحسين سمعت علي بن الفضل، سمعت عبد الله بن يحيى بن خالد البغوي، سمعت عبد الله بن طاهر، سمعت جعفر بن يحيى بن خالد، سمعت أبي، سمعت عبد الحميد بن يحيى، سمعت سالم بن هاشم، سمعت عبد الملك بن مروان، سمعت زيد بن ثابت، سمعت رسول الله – صلى الله عليه وسلم – يقول: **"إذا كتبت فبين السين في بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ**[40])

Ebu'l-Mehâsin Abdulvâhid b. İsmâîl b. Ahmed b. Muhammed er-Rûyânî:

Şâfiî mezhebine müntesip olan er-Rûyânî, kendi döneminde mezhebinin önden gelenleri arasında yer alır. Meyyâfârikîn'de Ebu'l-Hüseyin Abduğaffâr b. Muhammed el-Fârisî'den hadis dinlemiş ve Kâzerûnî'den de fıkıh dersi almıştır. Zâhir b. eş-Şahhâmî ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur. Bu bölgede ün salmış ve saygın bir kişiliğe sahip olmuştur. Nâsır el-Mervezî'nin meclisinde bulunarak ondan hadis dinlemiştir. Akabinde Âmul'e giderek orada bir medrese inşa etmiştir. Pek çok ilim meclisini ve âlimi ziyaret etmiş, dindeki taassubu sebebiyle öldürülmüştür.[41]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Ebu'l-Fadl Mu'îduddîn Yahyâ b. Selâme b. el-Hasen b. Muhammed el-Haskefî:

Haskefî uzun süre Meyyâfârikîn'de yaşamış ve burada vefat etmiştir. 460/1067 yılında Siirt ili Eruh ilçesine bağlı Tanza kasabasında doğan Haskefî daha çok fıkıh, belagat, hitabet, ve şairlik yönleriyle ön plana çıkmış olsa da hadis dinlediği ve hicri 551 yılında duyduğu tüm rivayetleri Sem'ânî'ye el yazısıyla gönderdiği bilgisi kayda değer bir hadis bilgisine sahip olduğunu göstermektedir.[42]

Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî:

389 da doğan Kettânî, Bağdat ve Dimeşk'te pek çok kişiden hadis dinlemiştir. Bunun yanı sıra Nusaybin, Musul ve Münbiç'te de bulunmuş ve buradaki âlimlerden hadis dinlemiştir. Âli ve nazil rivayetler hakkında eser kaleme alan Ebû Bekir b. el-Bağdâdî'den Târîhu Bağdâd'ı yazdığı rivayet edilmiştir. İbn Mâkûlâ onun çok hadis rivayet eden mütkin biri olduğunu söylemiştir. İbnu'l-Ekfânî vefat etmeden önce onunla görüşen herkese rivayetlerini aktarması yönünde kendilerine icazet verdiğini aktarmıştır.[43]

Muhammed b. Şâzân el-Kâdî Ebû Mansûr et-Tûsî:

Muhammed b. Şâzân el-Kâdî Ebû Mansûr et-Tûsî el-Attârî (İbn Kesîr isim ve nisbesini şöyle zikreder: Muhammed b. Es'ad b. Muhammed b. el-Hüseyin el-İmamu Mecdudîn Ebû Mansûr et-Tûsî)[44]

Şafii fakihi ve usulcüsü olarak tanınan et-Tûsî Merv, Buhârâ, Azerbeycan, Cezîre'de bulunmuştur. İnsanlar güzel vaazları sebebiyle etrafında toplanmışlardır. Ebu'l-Mecd Muhammed b. el-Hüseyin el-Kazvînî ve Kâdî Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Râfi b. Şeddâd ondan rivayette bulunmuştur.[45]

Sa'd b. Muhammed b. Ca'fer b. İbrâhîm el-Esedâbâzî (el-Hulvânî, el-Âmedî) Ebu Nasr:

Esedâbâz'da doğmuş Hilvan'da büyümüş ve Âmid'de ikamet etmiştir. Şeyh Ebû Tâlib Yahyâ b. Ali ed-Doskri (**الشيخ أبا طالب يحيى بن علي الدسكري**) ile arkadaşlık etmiş ve ondan hadis dinlemiştir. Ardından çeşitli ilim merkezlerine uğrayarak pek çok hadis işitmiştir. Âmid'de Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Kâsım el-Asbehânî'den, Meyyâfârikîn'de de Ebu't-Tayyib Selâme b. İshâk b. Muhammed b. Dâvûd el-Âmidî, Ebû Mes'ûd Ahmed b. Muhammed b. Abdillah b. Abdilaziz b. Şâzân ve Sellâme b. Ali el-Mukri'den hadis dinlemiştir.[46]

Ebu'l-Feth Nasr b. İbrâhîm el-Makdisî:

Hicri 407 yılında Nablus'te doğan Makdisî Gazze, Kudüs, Sur, Diyarbekir ve Meyyâfârikîn'de ilim tahsil etmiştir. Sur'da dört yıl süreyle kalan el-Makdisî; Hasan b. Ali el-Ahvâzî, İbn Mâkûlâ, Ebu'l-Hasan İbnü's-Simsar, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Avf el-Müzenî ve Ebü Kasım Ömer b. Ahmed el-Vasıtî'den hadis dinlemiştir. Hatib el-Bağdâdî, İbnü'l-Kayserânî ve Ebu Bekir İbnü'l-Arabî ondan hadis dinlemiştir.[47]

Hüseyin b. Nasr b. Abdillah b. Ömer b. Muhammed b. Allân b. İmrân en-Nihâvendî:

Diyâr-ı Bekr'e bağlı Eydebn'de doğmuştur. Âmid'de Muhammed b. Hibbetullah b. Yahyâ el-Mavsilî'den hadis dinlemiştir. Daha sonra Bağdat'a gitmiş ve burada pek çok kişiden ilim tahsil etmiştir.[48] Nihâvend'de vefat etmiştir.[49]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

İbnü'l-Kayserânî:

Ebu'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî (507) de bu dönemde yaşamış ve Âmid'de hadis dinlemiştir.[50] Burada Ebu'l-Kâsım Kâsım b. Ahmed el-Asbahânî'den (حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ بْنُ أَحْمد الأَصْبَهَانِيّ بثغر آمد)hadis naklettiğini ifade etmiştir.[51] Ayrıca Cezîre'de Abdulvvehhâb b. Mende'den hadis dinlemiştir.[52]

İsmini zikrettiklerimiz dışında aynı zamanda ve bölgede hadis öğrenen ve öğreten başka âlimler de bulunmaktadır. Onlardan birkaçı şöyle zikredilebilir: Hadis öğrenme konusunda hırslı olan âlim Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Mutteveyh el-Merverûzî, Âmid'de Ebû Abdillah el-Hüseyin b. Ahmed b. Seleme el-Mâlikî'den hadis işitmiştir.[53]

Ebu'l-Feth b. İbrâhîm b. Nasr en-Nâblusî Sur'da Süleym er-Râzî,[54] Abdulvehhâb b. Hasan b. Burhân el-Ğazzâli'den[55]; Meyyâfârikîn'de de Ebû Ali el-Ehvâzî el-Mukri'den hadis dinlemiştir.[56]

Ebu'l-Kâsım Mekkî b. Abdis's-Selâm er-Rumeylî'nin (492/1098) de Âmid ve Meyyâfârikîn'e uğradığı ve buradan ilim tahsil ettiği kaynaklardan geçmektedir.[57]

Hicri 400'lü yıllarda yaşayan Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yahya b. Surâka el-Âmirî de hadis tahsil etmek üzere Asbahân başta olmak üzere Fars diyarı ve Dinever'e yolculuk yapmış ve Âmid'de bir müddet ikamet etmiştir.[58]

2. Âlimlerinin Hadis Usulüne Dair Bazı Kullanımları:

Mervânîler döneminde hadis rivayet ilminde olduğu gibi hadis usulü konularında da çeşitli ifadeler kayıtlara geçmiştir. Hadis usulüne dair bu kullanımlardan bir kısmı meşhur hadis usulü eserlerindeki yerini almıştır. Örneğin kendisine icazet verilen bir ravinin, söz konusu rivayet veya bilgiyi aktarmasına izin verilmiştir.[59] Ebû Nuaym el-Asbehânî bunun caiz olduğu ifade etmiştir. (İcazetini aldığım bilgi ve rivayetin aktarılmasına yönelik sana icazet veriyorum demesi gibi.)[60]

Mervânîler döneminde âlimlerin hadis usulüne dair kullanımlarına işaret eden diğer bir örnek de âli ve nâzil isnad'la alakalıdır. Ebu'l-Kâsım Kâsım b. Ahmed'in Âmid'de aktardığı[61] "Sabah namazının iki rekatlık nafile namazına dikkat edin. Zira onda büyük bir sevap vardır." rivayetiyle alakalı şöyle denmiştir: "Hadis ilimleri konusunda uzman olmayan bir kimse, senedinde yer alan kişi sayısının azlığına aldanarak âli olduğunu, bununla övüneceğini ve bunu diğer rivayetlerden üstün tutabilecektir. Halbuki bu rivayetin senedinde sika olmayan Nâfi yer aldığından delil olmaz."[62]

Rivayetler kitaplarda kayıt altına alındıktan sonra kitaptan rivayet aktarımı ve kitabın icazeti metodu uzun bir süre varlığını korumuştur. Bu dönemde de benzer uygulamalara rastlamaktayız. Örneğin İbn Asâkir'in Dâbbe b. Ahmet kanalıyla uzunca bir senedle aktarımda bulunmuştur.[63] Bu da ilk dönem hadis musannefatında yer alan rivayetlerin kitap aktarım sürecinde de sened uygulamasının devam ettirildiğini göstermektedir.

Hadis aktarımı lafzen ve manen olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. Genel itibariyle manen rivayet esnasında söz konusu aktarımın manen olduğuna delalet eden lafızlara yer verilmez. Ancak Sur'da Ebu'l-Feth Nasr b. İbrâhîm el-Makdisî tarafından yapılan aktarımın birinde söz konusu rivayet aktarımının lafzi olduğuna delalet edecek bir ifadeye yer verilmiştir.[64]

Bu dönemde icazet metodu da kullanılmıştır. Örneğin İbn Asâkir, Ebû Ali el-Hüseyin b. İbrâhîm b. Berhûn el-Fârikî'den nakilde bulunurken şöyle demiştir: Fâkih olan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

Vâsıt kadısı Hasan b. İbrâhîm b. Berhûn Ebû Alî el-Fârikî icâzet metoduyla haber vermiştir.[65]

Hadis rivayet şekillerinden bir diğeri olan imla metodu da bu dönemde Âmid'de de kullanılmıştır. Örneğin Ebu'l-Hüseyin Ali b. el-Kâsım b. Yûnus b. Muhammed el-Mukrî el-Mûsuli Âmid'de bu metotla Ebu'l-Fevâris İtab b. Mikdâm b. İtab'a nakilde bulunmuştur.[66]

Hadis rivayet şeklinden olan kıraat metodunun bu dönemde yaygın olduğu görülmektedir. Aynı şekilde eğitim ve öğretimin de yaygın bir şekilde camilerde verildiği kaynaklardaki yerini almıştır. Örneğin Meyyâfârikîn Camii'nde Ebû Bekir b. Ahmed b. el-Hüseyin eş-Şâşî, Kazerûnî kıraat metoduyla hadis nakletmiştir.[67]

Erken dönemde kullanılan edâ ve tahammül siğalarına ilaveten (قَرَأْتُ) siğasının kullanımı dikkat çekmektedir. Örneğin: İbn Zehrâ mevzu bir raivayetin senedinde bu siğaya yer vermiştir.[68] Bu ifade muhaddisin (قال حدثنا) lafzının kısaltması için kullanılmış olup bu kullanım ehl-i hadis tarafından benimsenmemiştir.[69]

SONUÇ:

Mervânîler döneminde hadis âlimleri ve hadis ilmine dair yaptığımız çalışma neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Hadis öğrenme yolunda yapılan rihlenin bu dönemde ve bölgede de canlılığını koruduğu görülmüştür. Bu doğrultuda her bir âlimin hadis öğrenmek üzere çeşitli ilim merkezlerini ziyaret etmişlerdir. Dolayısıyla herhangi bir hadis âlimi öğrendiği bilgi birikiminin toplu bir şekilde bir ilim merkezinden tahsil etmemiş, farklı idareler altında bulunan meclislerden istifade etmiştir.

Hadis öğretim ve öğreniminin düzenli eğitim müfredatına sahip eğitim merkezlerinden ziyade camilerde ve bireysel çabalarla elde edildiği görülmüştür.

Her ne kadar yazılı kaynaklardan hadis aktarımı söz konusu olsa da rivayetin senediyle birlikte okunması ve kitabın yazarından sonra da senedin muhafaza devam edildiği görülmektedir.

Hadis eda ve tahammül metoduna delalet eden farklı lafızlardan pek çoğunun kullanıldığı görülmüştür.

Mervânîler dönemde yaşayan âlimlerin hoca öğrenci şecerelerinin çıkartılması ve benzeri konularda daha detaylı çalışmaların yapılması gerektiği kanaatini taşımaktayız.

KAYNAKÇA:

Akbaş, Murat. "Bağdat'ta Yaşamış Silvanlı Üç Âlim Ve Bir Şeyh: Ebu'l-Hasan el-Fârıkî, Ebû Ali el-Fârıkî, Ebûbekir eş-Şâşî, Ebû Abdullah el-Fârıkî". Sultanlar Şehri Silvan Eğitim - Kültür – Medeniyet. ed. Oktay Bozan vd. 425-439. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021.

Akçay, Halil. "6/12. yy. Meyyâfârıkîn Ulemasından Yahyâ B. Selâme El-Haskefî Ve Edebî Yönü". Sultanlar Şehri Silvan Eğitim - Kültür – Medeniyet. ed. Oktay Bozan vd. 289-303. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021.

Alican, Mustafa. Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Asbahânî, Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Medînî Ebu Musâ. el-Mecmû'l-Muğîs fî Ğarîbi'l-Kur'âni ve'l-Hadis. thk. Abdulkerim el-Azbâvî. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1986.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Aslan, Mahsum. “Diyarbakır’da Hanbeli Mezhebinin İzleri”. Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi 3/2 (2019).
Baluken, Yusuf. Mervânîler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler. Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2010.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001.
Dımaşkī, Ebu’l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn eş-Şâfiî. Mu’cemu’ş-Şuyûh, thk. Vefâ Takiyuddin. Dimeşk: Dâru’l-Beşâir, 2000.
Döndüren, Hamdi. “Makdisî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 434-435. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
Ensârî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbaki b. Muhammed Kādı’l-Mâristân. Ehâdîsu’ş-Şuyûhi’s-Sikât. thk. eş-Şerîf b. Hâtim b. Ârif el-Avnî. y.y.: Dâru’l-Âlemü’l-Fevâid, 2001. (Eserin aslı doktora tezidir).
Ertekin, M. Zahir. “Mervaniler Devrinde Meyyâfârikîn”. Uluslararası Silvan Sempozyumu, T.C. Silvan Kaymakamlığı - T.C. Diyarbakır İl Özel İdaresi-. Şarkıyat Derneği, 25-27 Nisan 2008, Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012.
Hanbelî, Salih b. Abdülaziz b. Ali Âle Useymîn. Teshîlu’s-Sâbileli Mürîdi Mearifeti’l-Hanâbile. thk. Bekir b. Abidllah Ebû Zeyd. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001.
İbn Asâkir, Ebu’l-Kâsım Ali b. Hasan ibn Hibetullah. Târîhu Medîneti Dimeşk. thk. Muhibbudîn Ebu Saîd Ömer. y.y.: Dâru’l-Fikr, 1995.
İbn Hacer, Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. Garâibu’l-Multakata min Müsnedi’l-Firdevsî el-Müsemmâ Zehru’l-Firdevs. thk. el-Arabî ed-Dâizu’l-Feryâtî. Dyubâî: Cemiyetu Dâri’l-Bir, 2018.
İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī. Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyyîn. thk. Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed Zeynuhum. y.y: Mektebetü’s-Sakâfeti’d-Dîniyye, 1993.
İbn Şucca, Muhammed b. Abdulğani b. Ebu Bekir. et-Takyîd li Ma’rifeti Ruvvâti’s-Sünen ve’l-Mesânîd. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1988.
İbn Zehrâ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. el-Hüseyin b. Zekeriyyâ et-Taraysîsî. Ehâdîsün Müselselât (Eser el yazma olup Cevâmiu’l-Kelim programında neşredilmiştir.), 2004.
İbn. Hallikân, Ebu’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. Vefeyâtü’l-aʿyân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân mimmâ şebete bi’n-naḳl evi’s-semâʿ ev eşbetehü’l-ʿayân, thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
İbnü’l-Arabî, Muhammed b. Abdillah Ebu Bekir b. el-Arabî el-Meârifî el-İşbilî el-Hanbelî. Kânûnu’t-Tevîl. thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Dâru Kible, 1986.
İbnü’l-Arabî, Muhammed b. Abdillah Ebu Bekir b. el-Arabî el-Meârifî el-İşbilî el-Hanbelî. el-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes. thk. Muhammed Abdillah. y.y.: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmiy, 1992.
İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. el-Muntaẓam fî târîḫi’l-mülûk ve’l-ümem. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ ve Mustafâ Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992.
İbnü’l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Alî el-Fârikī. Târîḫu Meyyâfârikī. thk. Bedevî Abdüllatîf Avad. Kahire: el-Heyetü’l-Amme li Şüûni’l-Metâbii’l-Emîriyye, 1959.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

İbnü’ş-Şalâḥ, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. Muḳaddimetü İbni’ş-Şalâḥ (ʿUlûmü’l-ḥadîş). thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Muâsir, 1986.
İstemi, Fuat. Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî ve el-Müsned Adlı Eseri. Ankara: Fecr Yay., 2020.
İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsâ. Kurratu Ayni’l-Muhtac fî Şerhi Mukaddimeti Sahîhi Müslim b. el-Haccâc. y.y.: Dâru İbni’l-Cevzî, 2003.
Keleş, Nevzat. “Ebû Tahir Es-Silefî’nin Seyahati Çerçevesinde Doğru Ve Güneydoğu Anadolu’da İlmî Atmosfer”. II. Uluslararası Tarih Ve Kültür Kongresi. Bauyrzhan Botakarayev Ve Kaldygul Adılbekova. Adıyaman, İksad Yayınevi, 2018.
Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca‘fer. Müsnedü’ş-Şihâb. thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefî. Beytrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986.
Makdisî, Ebu’l-Fazl İbnü’l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî eş-Şeybânî. Mes’eletü’l-Uluvvi ve’n-Nüzûli fi’l-Hadis. thk. Salahuddin Makbul Ahmed. Küveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
Makdisî, Ebu’l-Fazl İbnü’l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî eş-Şeybânî. Kitâbu’s-Samâ. thk. Ebu’l-Vefâ el-Merâğî. Kahire: Vizâretü’l-Evkâf, ts.
Müslim, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī. Kahire: y.y., 1374-75/1955.
Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. İrşâdü ṭullâbi’l-ḥaḳāʾiḳ ilâ maʿrifeti süneni ḫayri’l-ḫalâʾiḳ, thk. Abdulbârî Fethulllah es-Silefî. Medinetü’l-Münevvere: Mektebetü’l-Îmân, 1987.
Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. Müsnedü’l-Fârûk. thk. İmâm b. Ali b. İmâm. Mısır: Dâru’l-Fellâh, 2009.
Öretmen, Übeydullah. Kuruluşundan Yıkılışına Mervânoğulları (983-1085) Ve Tarihteki Yeri. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
Safedî, Ebü’s-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. el-Vâfî bi’l-vefeyât. thk. Ahmed el-Arneût ve Türki Mustafâ. Beyrut: DâruİhyâiʾtTurâs, 2000.
Sâlihî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Abdulhadi ed-Dimeşkî Tabakâtu Ulemâi’l-Hadis. thk. Ekremu’l-Bûşî, İbrâhim Zeybek. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.
Sehâvî, Ebu’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. Fetḥu’l-muġīş bi-şerḥi Elfiyyeti’l-ḥadîş li’l-ʿIrâḳī. Thk. Ali Hüseyin Ali. Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 2003.
Semânî, Ebu Sa’d Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî. el-Ensâb. thk. Ebu Bekir Muhammed el-Hâşimî. Hindistan: Meclisu Dâireti’l-Mârifi’l-Usmâniyye, 1962.
Silefî, Saddru’d-Dîn Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Silefî el-Asbahânî. Mu’cemu’s-Sefer. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Mekke: Mektebetü’t-Ticâriyye, ts.
Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyyeti’l-kübrâ. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed. y.y.: Hicr li’t-Tabâati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1992.
Tufantoz, Abdürrahim. “Mervânîler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
Ukaylî, Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde Kemaluddîn b. el-Adîm. Buğyetu’t-Taleb fî Târîhi Haleb thk. Süheyl Zükkâr. y.y.: Dâru’l-Fikr, ts.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Yaşar, Mehmet Aziz. “Rûyânî ve Bahru'l-Mezheb Adlı Eseri”. KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 38 Aralık 2021.
Yaz, Arafat. “Mervânîler Döneminde Âmid”. Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi 2. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Ve Yenilikçi Çalışmalar Sempozyumu, 2-5 Mart 2022.
Yaz, Arafât. “Nasrü’d-Devle Ahmed B. Mervân Dönemi İlim Adamları”. İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, ed. İbrahim Özcoşar vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikī ed-Dımaşkī. Siyeru aʿlâmi’n-nübelâʾ. thk. Şuayb el-Arneût vd. y.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1985.
Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman. Târîhu’l-İslâm ve Vefâyâatu’l-Meşâhiri ve’l-Alâm. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmîrî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1993.

Perawez:

---

1 Mervanî Hanedanlığı, kuruluşundan itibaren bu coğrafyada etkili olan Abbasiler, Büveyhiler, Doğu Roma İmparatorluğu, Hamdânîler, Ukayliler, Fatimiler, Nümeyriler, Ermeniler - Gürcüler ve Selçuklular ile ilişki içinde olmuşlardı. Übeydullah Öretmen, Kuruluşundan Yıkılışına Mervânoğulları (983-1085) Ve Tarihteki Yeri (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), I.

2 Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fârikī, Târîḫu Meyyâfârikī, thk. Bedevî Abdüllatîf Avad (Kahire: el-Heyetü’l-Amme li Şüûni’l-Metâbii’l-Emîriyye, 1959), 49.

3 Mustafa Alican, Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan) (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 117-121.

4 Fârikī, Târîḫu Meyyâfârikī, 50-51.

5 Bk. Arafât Yaz, “Nasrü’d-Devle Ahmed B. Mervân Dönemi İlim Adamları”, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, ed. İbrahim Özcoşar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 191.

6 M. Zahir Ertekin, “Mervaniler Devrinde Meyyâfârikîn” Uluslararası Silvan Sempozyumu, T.C. Silvan Kaymakamlığı - T.C. Diyarbakır İl Özel İdaresi-, Şarkıyat Derneği, 25-27 Nisan 2008, Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, s.103-125.

7 Alican, Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan), 117-123.

8 Arafat Yaz, “Mervânîler Döneminde Âmid”, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, 2. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Ve Yenilikçi Çalışmalar Sempozyumu, 2-5 Mart 2022, 85-98; Nasru’d-Devle dönemi ilim adamlarına dair ayrıntılı bilgi için bk. Yaz, “Nasrü’d-Devle Ahmed B. Mervân Dönemi İlim Adamları”, 191.

9 Abdürrahim Tufantoz, “Mervânîler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004),29/232.

10 “Mervanî hanedanlığı döneminde genel olarak edebi, ilmi faaliyetler bu bağlamda yaygınlaşmış ve şehirlerde ayrıca talebelerin rahatça ders görebilecekleri medreselerde kurulmuştur.” Öretmen, Kuruluşundan Yıkılışına Mervânoğulları (983-1085) Ve Tarihteki Yeri, 49.

11 Bununla birlikte Mervânîlerin önemli şehirlerinden Âmid ve Meyyâfârikîn’in hadislerin nakli ve fıkıh öğrenimi açısında önemli uğrak yerlerinden olduğuna dair bk. Öretmen, Kuruluşundan Yıkılışına Mervânoğulları (983-1085) Ve Tarihteki Yeri, 48.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[12] Örneğin; Ebû Tâhir es-Silefî (576/1180), seyahati kapsamında 507 (1114)-509 (1116) yılları arasında Bargiri, Ahlat, Erzen, Meyyâfârikîn, Âmid, Hani, Mardin, Dârâ ve Nusaybin gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerini dolaşarak ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Pek çok âlimle görüşüp hadis dinlemiştir. Ancak bu dönemde Mervânîlerin hakimiyetine son verildiği için onu çalışmaya dahil etmedik. Detaylı bilgi için bk. Nevzat Keleş, "Ebû Tahir Es-Silefî'nin Seyahati Çerçevesinde Doğru Ve Güneydoğu Anadolu'da İlmî Atmosfer", II. Uluslararası Tarih Ve Kültür Kongresi (Gaziantep 6-7 Ocak 2018), ed. Bauyrzhan Botakarayev Ve Kaldygul Adılbekova (İksad Yayınevi, 2018), 5-11.

[13] Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsâ el-İtyûbî, Kurratu Ayni'l-Muhtac fî Şerhi Mukaddimeti Sahîhi Müslim b. el-Haccâc (y.y.: Dâru İbni'l-Cevzî, 2003), 2/529. Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî, Mes'eletü'l-Uluvvi ve'n-Nüzûli fi'l-Hadis, thk. Salahuddin Makbul Ahmed (Küveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 47.

[14] Ahmed b. Muhammed b. Ömer Ebû Mansûr el-Kazvinî el-Mukri (449), Ebu Hasan Ali b. Ahmed b. Dâvûd Süleymân b. Hamza b. el-Hüseyin et-Tebrîzî el-Mukri es-Saffâr'dan hadis işitmiştir. Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan ibn Hibetullah İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, thk. Muhibbudîn Ebu Saîd Ömer (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1995), 5/430.

[15] İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 64/36.

[16] Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî (ö. 454/1062), Müsnedü'ş-Şihâb, thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefî (Beytrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/255.

[17] İtyûbî, Kurratu Ayni'l-Muhtac, 2/529. İbnü'l-Kayserânî, Mes'eletü'l-Uluvvi ve'n-Nüzûli fi'l-Hadis, 47.

[18] Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan ibn Hibetullah İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, thk. Muhibbudîn Ebu Saîd Ömer (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1995), 20/235.

[19] İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 34/19-20.

[20] Saddru'd-Dîn Ebû Tâhir es-Silefî Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Silefî el-Asbahânî, Mu'cemu's-Sefer, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Mekke: Mektebetü't-Ticâriyye, ts.), 127. Ayrıca bk. Yusuf Baluken, Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler (Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2010), 36.

[21] Salih b. Abdülaziz b. Ali Âle Useymîn el-Hanbelî, Teshîlu's-Sâbileli Mürîdi Mearifeti'l-Hanâbile, thk. Bekir b. Abidllah Ebû Zeyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/476-477. Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâatu'l-Meşâhiri ve'l-Alâm, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmîrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1993); Ayrıca bk. Mahsum Aslan, "Diyarbakır'da Hanbeli Mezhebinin İzleri", Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi 3/2 (2019), 6. 1-14.

[22] Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, el-Vâfî bi'l-vefeyât, thk. Ahmed el-Arneût ve Türki Mustafâ (Beyrut: Dâruİhyâi't-Turâs, 2000), 19/266. Ayrıca bk. Aslan, "Diyarbakır'da Hanbeli Mezhebinin İzleri", 6.

[23] İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 51/31-32; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikī ed-Dımaşkī, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, thk. Şuayb el-Arneût vd. (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 14/165-166.

[24] Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde el-Ukaylî Kemaluddîn b. el-Adîm, Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb thk. Süheyl Zükkâr (y.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/627-628.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

[25] İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 67/80.
[26] Ukaylî, Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb, 2/627-628.
[27] Bk. Ukaylî, Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb, 3/1027.
[28] "Allah bir kimseye yapacağı bir işe karşılık sevap vadetmişse, mutlaka vadini gerçekleştirecektir. Allah yapacağı bir işe karşılık bir kimseyi cezalandıracağını vadetmişse, dilerse o cezayı gerçekleştirir, dilerse gerçekleştirmez." İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 73/8-9.
[29] İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 52/165. Ayrıca bk. Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 18/171.
[30] İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 15/169.
[31] Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî (ö. 771/1370), Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed (y.y.: Hicr li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1992), 6/74.
[32] Ebu'l-Mehâsîn Hamd b. el-Hüseyin b. Ahmed b. Dârest eş-Şîrâzî de 469 yılında Âmid'de Ebû Tâlib Afîf b. Abdillah b. Afîf el-İs'irdî'den hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, Müsnedü'l-Fârûk, thk. İmâm b. Ali b. İmâm (Mısır: Dâru'l-Fellâh, 2009), 2/334.
[33] Bk. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naḳl evi's-semâʿ ev eşbetehü'l-ʿayân, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 2/77.
[34] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), el-Muntaẓam fî târîḫi'l-mülûk ve'l-ümem, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ ve Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 17/286; Muhammed b. Abdulğani b. Ebu Bekir b. Şucca (629), et-Takyîd li Ma'rifeti Ruvvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 239. el-Fârikînin hayatına dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Murat Akbaş, "Bağdat'ta Yaşamış Silvanlı Üç Âlim Ve Bir Şeyh: Ebü'l-Hasan el-Fârıkî, Ebû Ali el-Fârıkî, Ebûbekir eş-Şâşî, Ebû Abdullah el-Fârıkî", Sultanlar Şehri Silvan Eğitim - Kültür – Medeniyet, ed. Oktay Bozan vd. 425-439 (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 427.
[35] İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 59/294-295.
[36] Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 19/183.
[37] Ebu Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Semânî, el-Ensâb, thk. Ebu Bekir Muhammed el-Hâşimî (Hindistan: Meclisu Dâireti'l-Mârifi'l-Usmâniyye, 1962), 12/82; İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 5/450-451.
[38] İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 34/19-20.
[39] Bk. Ukaylî, Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb, 3/1027.
[40] "Besmeleyi yazdığında, -س- harfini belirginleştir." Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, Garâibu'l-Multakata min Müsnedi'l-Firdevsî el-Müsemmâ Zehru'l-Firdevs, thk. el-Arabî ed-Dâizu'l-Feryâtî (Dyubâî: Cemiyetu Dâri'l-Bir, 2018), 1/812.
[41] İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-aʿyân, 3/198-199. Ruyânî'nin hayatı, fıkıh ve hadislere yaklaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Aziz Yaşar, "Rûyânî ve Bahru'l-Mezheb Adlı Eseri", KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 38 (Aralık 2021), 181-211. Rûyânî nisbesiyle tanınan diğer bir âlim vardır ki o da Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî'dir. el-Müsned isimli esere sahip

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

olan bu müellif hicri 307 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fuat İstemi, Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî ve el-Müsned Adlı Eseri (Ankara: Fecr Yay., 2020), 26 vd.

42 Ayrıntılı bilgi için bk. Halil Akçay, "6/12. yy. Meyyâfârıkîn Ulemasından Yahyâ B. Selâme El-Haskefî Ve Edebî Yönü", Sultanlar Şehri Silvan Eğitim - Kültür – Medeniyet, ed. Oktay Bozan vd. 289-303 (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 292.

43 Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 18/248-250.

44 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyîn, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed Zeynuhum (y.y: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, 1993), 700.

45 Doğum tarihinin 486, vefatının 573 olduğu aktarılmıştır. Zehebî, Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâatu'l-Meşâhir, 40/88.

46 Ukaylî, Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb, 9/4256.

47 Hamdi Döndüren, "Makdisî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 434-435 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 434.

48 Safedî, el-Vâfî bi'l-vefeyât, 13/50.

49 Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 14/297.

50 M. Yaşar Kandemir, "İbnü'l-Kayserânî" Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/109. 21/109-111.

51 Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî, Kitâbu's-Samâ, thk. Ebu'l-Vefâ el-Merâğî (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, ts.), 40; Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Abdulhadi ed-Dimeşkî es-Sâlihî, Tabakâtu Ulemâi'l-Hadis, thk. Ekremu'l-Bûşî, İbrâhim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 4/14.

52 Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Asbahânî el-Medînî Ebu Musâ (581), el-Mecmû'l-Muğîs fî Ğarîbi'l-Kur'âni ve'l-Hadis, thk. Abdulkerim el-Azbâvî (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1986), 1/23.

53 Semânî, el-Ensâb, 12/82; İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 5/450-451; Ukaylî, Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb, 3/1027.

54 Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 14/165-166.

55 Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 19/183.

56 Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 19/183.

57 Muhammed b. Abdillah Ebu Bekir b. el-Arabî el-Meâriffî el-İşbilî el-Hanbelî, Kânûnu't-Tevîl, thk. Muhammed es-Süleymânî (Beyrut: Dâru Kible, 1986), 165; el-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes, thk. Muhammed Abdillah (y.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiy, 1992), 48; Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 19/178; Zehebî, Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtu'l-Meşâhir, 34/136-138.

58 Zehebî, Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ, 17/281.

59 **(أَجَزْتُ لَكَ مُجَازَاتِي، أَوْ أَجَزْتُ لَكَ رِوَايَةَ مَا أُجِيزَ لِي رِوَايَتُهُ)**

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

[60] (الْإِجَازَةُ عَلَى الْإِجَازَةِ قَوِيَّةٌ جَائِزَة)İcazet üzerine icaze, güçlü ve caiz bir uygulamadır.” Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, Muḳaddimetü İbni’ṣ-Ṣalâḥ (ʿUlûmü’l-ḥadîṯ), thk. Nureddin Itr (Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Muâsir, 1986), 163. Ayrıca bk. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, İrşâdü ṭullâbi’l-ḥaḳāʾiḳ ilâ maʿrifeti süneni ḫayri’l-ḫalâʾiḳ, thk. Abdulbârî Fethulllah es-Sileflî (Medinetü’l-Münevvere: Mektebetü’l-Îmân, 1987), 1/389.

[61] (ما أخبرناه أبو القاسم قاسم بن أحمد بثغر آمد، ثنا أبو بكر محمد بن أحمد بن محمد بن حشيش العدل، ثنا أبو سعيد الحسن بن عليّ العدويّ، ثنا شيبان بن فرّوخ، ثنا نافع بن عبد الله أبو هرمز، عن أنس ابن مالك قال: قال رسول الله -صلى الله عليه وسلم-: "عليكم بركعتي الفجر، فإن فيهما الرغائب)

[62] İtyûbî, Kurratu Ayni’l-Muhtac, 2/532.

[63] (قال ابن عساكر، وذكر لي ضبة بن أحمد أنه لقيه وسمع منه غير انه لم يكن عنده عنه شئ أخبرنا أبو البيان محمد بن أبي غانم عبد الرزاق بن أبي حصين أنبأنا أبي حدثنا الفقية أو عبد الله محمد بن بيان بن محمد الكازروني عند اجتيازه للحج بظاهر معرة النعمان سنة سبع وثلاثين وأربعمائة حدثنا أبو الحسن محمد بن أحمد بن رزقوية ببغداد حدثنا أبو الحسن علي بن محمد بن الزبير الكوفي القرشي حدثنا إبراهيم بن أبي العنبس حدثنا جعفر ابن عون عن عبد الرحمن بن عبد الله المسعودي عن سماك بن حرب عن عبد الرحمن ابن عبد الله عن عبد الله بن مسعود قال جمعنا رسول الله (صلى الله عليه وسلم) وكنت آخر من أتاه ونحن أربعون رجلا فقال إنكم مصيبون ومنصورون ومفتوح لكم فمن ادرك ذلك فليتق الله عز وجل وليأمر بالمعروف وليبه عن المنكر وليصل الرحم ومن كذب علي متعمدا فليتبوا مقعده من النار) İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimeşk, 52/165. Diğer bir örnek için ayrıca bk. Sübkî, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyyeti’l-kübrâ, 4/122-123. Bu rivayet pek çok hadis kaynağında yer almıştır. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “Savm”, 4 (No. 1897); Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), “Zekât”, 85.

[64] (قال ثنا الشيخ الفقيه أبو الفتح نصر بن إبراهيم المقدسي لفظا بصور أبنا أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد العزيز) Ebü’l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī eş-Şâfiî (ö. 571/1176), Mu’cemu’ş-Şuyûh, thk. Vefâ Takiyuddin (Dimeşk: Dâru’l-Beşâir, 2000), 1/579.

[65] (أخبرنا الحسن بن إبراهيم بن برهون أبو علي الفارقي الفقيه قاضي واسط إجازة) Ebü’l-Kāsım Alî ed-Dımaşkī, Mu’cemu’ş-Şuyûh, 1/239.

[66] (أخبرنا أبو معشر عبد الكريم قال أخبرنا أبو الفوارس عتاب بن المقدام بن عتاب الفقيه بآمد قال أخبرنا أبو الحسن علي بن القاسم بن يونس بن محمد المقرئ الموصلي إملاء) Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbaki b. Muhammed el-Ensârî Kādı’l-Mâristân (535), Ehâdîsu’ş-Şuyûhi’s-Sikât, thk. eş-Şerîf b. Hâtim b. Ârif el-Avnî (y.y.: Dâru’l-Âlemü’l-Fevâid, 2001), 3/1303 (Eserin aslı doktora tezidir).

[67] Sübkî, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyyeti’l-kübrâ, 6/74.

[68] (، قَثَنَا أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْمِصْرِيُّ ، بِآمِدَ، قَثَنَا الْقَاضِي أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الشَّافِعِيُّ، قَثَنَا الْقَاضِي أَبُو عُمَرَ مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ بْنِ يَعْقُوبَ) Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. el-Hüseyin b. Zekeriyyâ et-Taraysîsî İbn Zehrâ, Ehâdîsün Müselselât (Eser el yazma olup Cevâmiu’l-Kelim programında neşredilmiştir.), 2004, 6.

[69] Bk. Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, Fetḥu’l-muġīṯ bi-şerḥi Elfiyyeti’l-ḥadîṯ li’l-ʿIrâḳī, Thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 2003), 3/108.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Hadith Science in Marwânîds

Abstract:

The developments experienced in the field of Hadith science has possessed different features in terms of historical periods. During the mutaqaddimûn period, after hadiths were written down and recorded, a different phase started. On the one hand, the activities to understand hadiths gained a momentum; on the other hand, narration of hadiths, an inevitable aspect of them, continued to keep its actual value. That is to say, the narration method of hadiths from written sources was maintained; and hence the relationship between scholars and students was provided. The muhadiths, spreading different geographies of Islamic world, did not paid attentions to the boundaries; though the governments of some countries were different, they went on studying Islamic sciences in several regions. As with other scholars, it is possible to say that the different ethnic origins of the muhadiths did not seriously restrict their mobility.

The effect of mawali on Islamic sciences, which started in early period, continued till Hegira IV and V centuries. The capital cities of the newly declared governments and their centres converted into science centres. One of the dynasties established during this period is Marwânîd, a Kurdish principality. As in other governing states, in Marwânîds also scientific activities were given great importance; and many scholars studying hadith science were grown up. The scholars who adopted different jurisprudence sects and studied the science of hadith carried out the official duty of qadi in Mayyâfâikîn (Silvan) and Âmid (Diyarbakır), two of the most important towns of the dynasty.

In this study, it will be tried to determine the scholars who grew up in the lands dominated by the Marwanids, and who studied hadith in the scientific assemblies there, especially the scholars whose names are mentioned and who are interested in hadith. These scholars will be searched in the Rijal sources, and information will be gathered about their services in the science of hadith. In addition, the traces of the educational institutions in the lands under the rule of Marwanids will be traced, and efforts will be made to collect data on hadith education in this region. In this way, it will be possible to shed light on the educational and cultural dimension of the Marwanid principality, hence, some determinations will be made.

Key Words: *Hadith, Marwânîds, Narration Methods, Narration Speeches, Hadith Rijal*.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

علم الحديث عند مروانيين

الملخص:

اختلفت التطورات في مجال علوم الحديث من حيث العـ صور التاريخية. بعد أن تم تـ سجيل الأحاديث في المـ صادر الا صلية ، بدأت مرحلة مختلفة في فترة المتقدمين. من ناحية ، بينما اكتـ سبت الدرا سات التي تهدف إلى فهم الأحاديث زخمًا ، ا ستمر نقل الروايات ، وهو جزء لا غنى عنه من علوم الحديث. لدرجة أن تدريس الأحاديث بطريقة النقل من المـ صادر المكتوبة ا ستمر ، وا ستمرت العلاقة بين المعلم والطالب. المحدثون المنتـ شرون في مناطق جغرافية مختلفة من العالم الإ سلامي ، لم يعرفوا حدودًا وا ستمروا في درا سة العلوم في مختلف المناطق على الرغم من إداراتهم المختلفة. كما هو الحال مع العلماء الآخرين ، يمكن القول أن الاختلافات العرقية لا تحد بـ شكل خطير من تنقل المحدثين

ا ستمر تأثير الموالي الذي بدأ في الفترة المبكرة في العلوم الإ سلامية في القرنين الرابع والخامس تحولت عوا صم ومدن الإدارات الجديدة إلى مراكز علمية. إحدى الـ سلالات التي تأ سـ ست في هذه الفترة هي الإمارة الكردية المروانية. كما هو الحال في الإدارات الأخرى ، أعطى المروانيون أهمية للأنـ شطة العلمية و تم تدريب العديد من علماء الحديث العلماء المنتمون إلى المذاهب الفقهية المختلفة ويدر سون الحديث عملوا كقـ ضاة في مدينتي ميافريكين (سيلفان) وعميد (دياربكر) ، وهما مدينتان مهمتان في هذه الـ سلالة في هذه الدرا سة ، سيحاول تحديد العلماء الذين ذ شأوا في الأرا ضي التي غلب عليها المروانيون ، أو الذين جمعوا الأحاديث في المحافل العلمية الموجودة هناك ، وخا صة العلماء المهتمين بالحديث. سيتم البحث عن هؤلاء العلماء في مـ صادر رجال و سيتم جمع المعلومات حول خدماتهم في علم الحديث. بالإضافة إلى ذلك ، سيتم تتبع آثار المؤسسات التعليمية في الأراضي الخاضعة لحكم المروانيين ، وستُبذل الجهود لجمع البيانات حول تعليم الحديث هنا. وبهذه الطريقة سيكون من الممكن اتخاذ بعض التحديدات التي يمكن أن تسلط الضوء على البعد التربوي والثقافي للإمارة المروانية.

الكلمات المفتاحية: *الحديث ، مروانيون ، طرق السرد ، الفاظ الرواية، رجال الحديث.*

Îlmê Hedîsê di Dewra Merwanîyan da

kurte:

Geşedanên ku di warê îlmên hedîsê da derketine holê ji alîyê serdemên dîrokî ve taybtîyetên xwe yên cuda hene. Di serdema ewil da hedîs di çavkaniyên nivîskî da hatin tomarkirin. Piştî vê, qonaxeke cuda dest pê kir. Ji alîyekî ve xebatên ji bo famkirina hedîsan bi lez û bez dihatin kirin, li alîyê din neqilkirina riwayetan -a ku ji bo îlmên hedîsê cihekî girîng digire- ji qedr û qîmetê xwe tiştek kêm nedikir. Bi vî awayî hînkirina hedîsan bi rêbaza neqilkirina wan a ji çavkanîyên nivîskî dewam kirîye û têkilîya mamoste-şagird berdewam kirîye. Muheddisên ku li erdnîgarîyên cihê ên alema îslamê belav bûne, sînor nas nekirine, digel ku ji alîyê desthilarên cuda ve dihatin birêvebirin jî tehsîla xwe li welatên muxletlif domandine. Wekî alimên din, cihêwazîya miletî ya muheddisan nebûye asteng li ber ger û geşa wan. Di serdema ewil da mewalî di warê îlmên îslamî da çalak bûn. Vê çalakbûna wan di serdema çaran û pêşcan da jî dewam kirîye. Paytext û merkezên desthilatdarîyên ku nû hatine îlankirin dibin merkeza îlmê. Yek ji wan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

xanedanên ku di vê heyamê da hatine damezirandin, Mirektîya Kurdên Merwanî ye. Wekî desthilatdarîyên din Merwanîyan jî girîngî dane çalakîyên îlmî û gelek alimên ku bi îlmê hedîsê ra mijûl bûne, di dewra wan da derketine. Ev alimên ku îlmê hedîsê tehsîl kirine û mezhebên wan ne wekî hev jî bûn, li bajarên sereke yên wekî Meyafarqîn (Silîva) û Amid (Dîyarbekir) wezîfeya qadîtîyê kirine. Di vê xebatê dê hewl bê dayîn ku li cih û warên ku di bin hakimîyeta Merwanîyan da di serî da alimên ku bi îlmê hedîsê ra mijûl bûne yan jî alimên ku li meclisên li wan deveran tehsîl dîtine, bên tesbîtkirin. B rêya çavkanîyên di heqê ricalan/rawîyan da dê ev alim bên lêkolînkirin û agahîyên di heqê xizmetên wan ên di warê hedîsê da bên berhevkirin. Herweha herçendî ku kêm be jî dê sazîyên perwerdeyê yên li cihên ku di bin desthilatdarîya Merwanîyan da bên şopandin û daneyên di di heqê tehsîla îlmê hedîsê da bên komkirin. Bi saya vê yekê dê derfet çêbibe ku meriv bikare di heqê perwerde û çanda wê serdemê da hin tesbîtan bike.

Payiven Sereke: *Hedîs, Merwanî, Rêbazên Riwayetê, Lefzên Riwayetê, Alimên Hedîsê.*

SELÇUKLU ORDULARINDA KÜRT VARLIĞI

M.A. Medine KAHRAMAN
Mardin Artuklu University- Department of History/ Türkiye

Özet:

Selçuklular, IX. yüzyılda Hazar Denizi ve Aral gölü arasındaki bölgede hüküm süren Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılan ve Horasan'a (İran) göç eden Türkmenlerin bir koludur. Zaman içerisinde yerleşmeye çalıştıkları bölgede güçlü konuma gelerek Maverünnehir, İran, Irak, Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Anadolu'da hâkimiyet kurmayı başardılar. Aynı şekilde Kürtler de Irak, İran, Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda hem siyasi bir güç olarak hem de yoğun bir nüfusa sahip bir millet olarak yaşamaktaydılar. Selçuklularla Kürtlerin aynı coğrafyayı paylaşmaları ortak birçok ülküye sahip olmalarına neden olmuştu. Bu ortak paydalar içinde en çok ön plana çıkan unsur kuşkusuz İslam'dır. Ortak inanç ve coğrafya çerçevesinde bu iki halk arasında siyasi, askeri ve sosyal ilişkileri de Selçuklu çağı boyunca (XI-XVI. asırlar) aktifliğini korumuştur.

Araştırmanın konusu bu ilişkilere istinaden "Selçuklu ordularında Kürtlerin varlığı" ile sınırlandırılmıştır. Selçuklu Devleti'nin askeri gücü sadece Türkmen kitlelerden oluşmamakta bunun dışında Fars, Kürt, Arap, hatta bazen Frank askerlerini dahi kapsayan çok çeşitli bir yapı arz etmekteydi. Orduda Türkmenlerden sonra ciddi bir çoğunluğa sahip olan grup Kürtlerdi. Öyle ki önemini günümüze kadar koruyan 1071 Malazgirt Savaşı'nın zafere ulaşmasında Kürt askeri birliklerinin varlığının rol oynadığı, bu savaşta yaklaşık 10 bin Kürt süvarisinin Selçuklu ordusunun safında savaştı. Bu durum sadece Malazgirt Savaşı ile sınır kalmamış Yassıçemen ve Kösedağ savaşlarında da Selçuklu ordularında Kürt askeri birlikleri yer almışlardı. Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini sağlamaya çalıştığı Tuğrul Bey döneminden itibaren ordu içerisinde Kürt askerlerinin gücünden fayda sağlandı. Özellikle Bizans, Haçlılar ve Moğollara karşı gerçekleştirilen mücadelelerde Kürtler, Selçuklu ordusu saflarında boy gösterdiler. Bu savaşların yanı sıra Selçuklu meliklerinin giriştikleri isyanların bastırılmasında ve aralarında yaşanan taht mücadelelerinde Kürt askerlerinin gücü kendini belirgin bir şekilde hissettirmektedir. Selçuklu sultanlarından Alparslan ve Melikşah dönemleri ordu içerisinde Kürt askeri birliklerinin fazla olduğu dönemlerdi. Kürtlerin kurmuş oldukları yerel hanedanlıklar ve beyliklerin de zaman zaman Selçuklulara tabi olması konu açısından önem taşımaktadır. Söz konusu hanedanlıklar Mervâniler ve Şeddâdiler gibi siyasi teşekküllerdi. Mervânîler, Silvan ve Diyarbakır çevresinde hâkimiyet kurmuş olan bir Kürt hanedanlığıdır. Bu Kürt hanedanlığının da bir dönem Selçuklulara tabi olması ve dolayısıyla ordusundan alınan askeri destek de Kürtlerin Selçuklu ordusundaki yerleri ve ağırlığı açısından önem arz etmektedir. Bu makalede Selçukluların hâkim olduğu çağda ve coğrafyada üretilmiş vakayinameler ve Selçuknâme tarzı eserler üzerinden Selçuklu ordusunda Kürt askeri birliklerinin varlığı ve ağırlığı hakkında tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Selçuklular, Kürtler, Malazgirt Savaşı, Mervânîler, Alparslan.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Giriş:

Selçuklular, 11. ile 14. yüzyıllar arasında sınırları Maverünnehir, İran, Irak, Suriye, Filistin ve Anadolu topraklarını kapsayan bir devlet tesis ettiler. Adı geçen her bir coğrafya ya da bölge kendi içerisinde birbirinden farklı birçok inancı, ırkı, kültürü ve medeniyeti barındırıyordu. İnanç yönünden Müslümanlar, etnik olarak da Türkmenler, Kürtler, Araplar ve Farslar çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Bu unsurlar, etnik olarak farklılık arz etseler de inancın ortak olması onları hem birbirleriyle hem de Selçuklu Devleti ile zorunlu bir anlaşmaya mecbur bırakmaktaydı.

Selçuklular açısından bu durum düşünüldüğünde devlet sınırlarının genişliği ve buna bağlı zorluklar onları askeri olarak çok güçlü olmaya sevk ediyordu. Bu yüzden Selçuklu sultanları siyasi ve askeri stratejinin gerekliliğini göz ardı etmeden hüküm sürdükleri topraklarda yaşayan insanları düzenli olarak ordu içerisinde istihdam etmeye gayret gösterdiler. Böylelikle Selçuklu orduları farklı etnik unsurlara sahip askerlerden oluşmaya başladı. Kürtler de bu çeşitlilik arasında yer alan unsurlardan biriydiler. Bu çalışmada 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Selçuklu ordularında Kürt varlığı ele alınacaktır.

Kürtler, hem İslam öncesi ve hem de sonrası dönemlerde Anadolu, Mezopotamya İran, Irak, Suriye, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Mısır ve Kirman'da varlıklarını sürdürmekteydiler. Tarihi süreçte özellikle Irak, İran, Suriye ve Azerbaycan'da aşiret, emirlik ve hanedanlık gibi siyasi teşekküller oluşturdular. Kürtlerin yaşadığı bu bölgelerin tarih boyunca istila ve yağmaya açık olması Kürtlerde bir savunma mekanizması oluşmasına imkân sağladı. Aynı zamanda da bu savunma mekanizması onların askeri ve savaşçı yönlerinin gelişmesine katkılar sundu. Böylelikle Kürtler, kendi siyasi teşekküllerini kurmalarının yanı sıra yaşadıkları coğrafyalarda kurulmuş olan güçlü devletlerin ordularında da vazgeçilmez savaşçılar olarak yer aldılar. Özellikle Büveyhîler, Abbâsîler ve Gazneliler ordularında Kürt askerlerinden de faydalandılar.(İbnü'l Adîm, 1989, p.2; Biçer, 2019, p.178)

Selçuklular ve Kürtler:

XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklular, Azerbaycan, Kürdistan, Erran ve Doğu Anadolu'yu kapsayan coğrafyaya geldiler. Onlar bu bölgelere geldiklerinde Azerbaycan ve İran'ın Kuzey batısında Revvâdiler (959-1085), Arrân ve Doğu Anadolu'da Şeddâdîler (951-1198), Meyyâfârikin (Silvan) ile Diyarbekir ve çevresinde Mervânîler (983-1060), İran ve Irak sınır bölgesinde Annazîler (991-1117) gibi Kürt hanedanlıkları varlıklarını sürdürmekteydiler. (Sümer, 1976, pp.1–2)

Revvâdi hanedanlığının ilk olarak Muhammed b. Hüseyin er-Revvâdi tarafından Ermeniye'de kurulduğu söylenir. (Yunus Fettah, 2015, p.135) Soy bakımından diğer bir Kürt kabilesi olan Hezbânîlere dayandırılan(İbnü'l-Esîr, 1995, IX, p.295) Revvâdiler, 998 senesinde emirliğin sınırlarını Azerbaycan'ı da içine alacak şekilde genişlettiler. Bunun yanı sıra Tebriz şehrini de hanedanlığın merkezi yaptılar. Revvâdilerin, hâkimiyet alanı Merağa, Seyser, Erdebil, Urumiye, Bacırvan, Hoy, Merend, Selmas ve Serav şehirlerini kapsamaktaydı. (Yunus Fettah, 2015, p.135) Hanedanlığın, Azerbaycan ve Tebriz'deki hâkimiyetleri, Selçukluların bölgeye gelişlerine kadar sürdü. (İbnü'l-Esîr, 1995, IX, p.454; Minorsky, 1979, p.84; Biçer, 2019, p.176) Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, 1054-1055 senesinde İsfahan'dan ayrılarak Azerbaycan'a doğru sefere çıktı. İlk olarak Revvâdilerin başkenti Tebriz'e geldi. Bunun üzerine hanedanın sultanı Ebû Mansûr Vehsûdân b.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Memlân, Tuğrul Bey'e bağlılığını bildirerek onun adına hutbe okutmaya başladı. Ayrıca Vehsûdân, hanedanlığının devamını sağlamak amacıyla Tuğrul Bey'e ve komutanlarına çok kıymetli armağanlar takdim etti. Aynı zamanda da tabi devlet kuralına riayet ederek oğlunu rehin olarak Selçuklulara verdi. Böylece Sultan Tuğrul, Vehsûdân'nın bu girişimlerine kayıtsız kalmayarak hanedanlığın Selçuklu Devleti'ne tabi olması şartıyla isteğini kabul etti. (Azîmî, 1988, p.15; İbnü'l-Esîr, 1995, IX, p.454; Zeki Beg, 2012, pp.439–440; Keleş, 2016, p.163) Ancak bu durumun uzun sürmediğini Vehsûdân'nın vefatından sonra yerine oğlunun geçtiğini ve bir müddet sonra da Revvâdilerin varlığının son bulduğunu söylemek gerekir. (Zeki Beg, 2012, p.440)

Abbâsîlerin zayıflaması sonucunda Muhammed b. Şeddâd tarafından Azerbaycan'ın Arrân bölgesinde Şeddâdî hanedanlığı kuruldu. (Zeki Beg, 2012, p.539; Yunus Fettah, 2015, p.136; Öğün Bezer, 2010, p.408; Keleş, 2016, p.83; Biçer, 2019, pp.174–175) Şeddâdîlerin, kökenin Revvâdi (Hezbânî) Kürtlerine dayanmaktadır. Sultan Tuğrul, Revvadî hükümdarı Vehsûdân'ı Selçuklulara tabi kıldıktan sonra yönünü Gence Şeddâdî hükümdarı olan Ebü'l-Esvâr Şâvur'a çevirdi. Ebü'l-Esvâr da Tuğrul Bey'e itaat ederek hutbeyi onun adına okutmaya razı oldu. Aynı zamanda da ailesinden birini Selçuklulara rehin olarak verdi. (Keleş, 2016, pp.163–164) Şeddâdîler, uzun bir süre Arrân ve Ermeniyye bölgelerinde bulunan, Gence, Dvin ve Ani de hâkimiyet sürdüler. Hanedanlık, Sultan Melikşah zamanında tamamıyla Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini kabul etti. (Öğün Bezer, 2010, p.408; Keles, 2015, p.157; Biçer, 2019, pp.174–175)

Mervânî hanedanlığı, Diyâr-ı Bekir bölgesinde kuruldu. (İbnü'l-Esîr, 1995, IX, p.65) İlk kurucusunun Bâz b. Dostık'un olduğu bilinmektedir. Söz konusu hükümdar, ilk olarak Amid, Meyyâfârikîn ve Musul'da hâkimiyetini sağladı. (İbn'ül-Erzak, 1975, pp.70–73; Tokuş, 2015, p.171) 1110 yılında ise Mervânîlerin başına Ebû Nasr Nasrduddevle geçti. Mervânî hükümdarı Ebû Nasr, 1040 ile 1048 yılları arasında Diyâr-ı Bekir'e akınlar yapan Oğuzlarla mücadele etti. Tuğrul Bey'in batı seferinde iken Mervânîlere elçi göndermesi üzerine Ebû Nasr, Selçuklulara tabi olmayı kabul ederek onlarla barış anlaşması yaptı. (Tokuş, 2015, pp.181–189) Ebû Nasr'ın ölümünden sonra 1061 tarihinde Mervânîlerin başına Nizâmeddin Nasr geçti. Nizâmeddin'nin hükümdarlığında iki önemli olay yaşandı. Bunlardan bir tanesi kardeşi Saîd ile arasında yaşanan taht kavgası diğeri ise Selçuklu sultanı tarafından Âmid'e gönderilen Sâlâr Horasan isimli komutanın emrinde olan ordunun Âmid'de yağmalar yapması ve şehre kuşatmasıdır. Sultan Alparslan, 1071 senesinde Mısır seferine çıkarken Âmid önlerinde durdu. Bunun üzerine Nizâmeddin, ona itaatini bildirdi.(İbn'ül-Erzak, 1975, pp.171–173; Tokuş, 2015, p.194)

Nizâmeddin'nin 1072 yılında vefatından sonra Nasruddevle Mansûr, Mervânîlerin hükümdarı oldu. Onun döneminde hanedanlığın gücü büyük oranda azaldı. Bu durumun farkında olan eski Mervânî veziri Fahruddevle İbn Cehir, Melikşah'ı Mervânîlerin üzerine sefere çıkmaya ikna etti. Melikşah, 1083-84 yılında Fahrüddevle komutasında bir orduyu Âmid üzerine gönderdi. 1086 yılında Selçuklular ve Mansur arasında geçen mücadeleler sonucunda Fahruddevle Âmid ve Meyyâfârikîn'i aldı. (Zahîru'd-dîn Nîşabûrî, 2018, pp.28–29; İbnü'l Adîm, 1989, pp.49–51) Eski vezirin Meyyâfârikîn'i ele geçirmesinden sonra Sultan Melikşah, Mansûr'u Musul'un kuzeyinde bulunan Harbâ kasabasına yerleştirdi. 1093-94 tarihinde Meyyâfârikîn halkı Mansûr'u şehre davet ettiler. O da bu davet üzerine Meyyâfârikîn'e geldi ve burada hâkimiyetini tekrardan kurdu. Ancak bu defa halka çok kötü davrandı. Bu tutumu üzerine Meyyâfârikîn

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

halkı Nusaybin'de bulunan Tutuş'u şehre davet ettiler. Tutuş'un Meyyâfârikîn'e girmesiyle beraber ve Mansur'un hükümdarlığı da son buldu. Mervânîlerin, 1096 yılında Ahlat'taki ve 1138'de de el-Hettâh'daki varlıkları sona erdi. (Tokuş, 2015, pp.195–197) Amid, Meyyâfârikîn, Cezîretü İbn Ömer, Nusaybin, Beled, Erciş, Bitlis ve Musul kuzeyi hanedanlığın önemli şehirleriydi. (İbnü'l-Esîr, 1995, IX, p.67-68-82-274.)

Annazî hanedanlığı, Ebü'l-Feth Muhammed b. Annaz tarafından 991-1010 tarihlerinde kuruldu. Bu hanedanlığın başkenti Hulvân'dı. Annazî hükümdarının Büveyhîlerle ilişkilerini iyi tutmasından ötürü Bahâüddevle, onu Horasan yolunun muhafızı olarak görevlendirdi. Bu muhafızlık görevi ona hâkimiyet alanını genişletme fırsatını verdi. Ebü'l-Feth Muhammed'in vefatından sonra hanedanlığın başına oğlu Hüsâmüddin Ebû Şevk Fâris b. Muhammed geçti. Selçuklularla bir süre mücadele eden Ebû Şevk Fâris, İbrahim Yınal'ın Kirmanşah'dan çekilmesini sağladı. Bu başarıdan sonra da Hulvân'a hâkim oldu. Ebû Şevk Fâris'in vefatından sonra 1117 yılında Annazîler, Selçuklular tarafından ortadan kaldırıldılar. (Bondarî, 1999, p.6; İbnü'l-Esîr, 1995, IX, p.154,182; Yunus Fettah, 2015, pp.139–140)

Selçuklu Ordu Teşkilatlanması:

Selçuklu Devleti, ortaçağ devletleri içerisinde en kalabalık orduya sahip bir devlet olarak bilinmektedir. Ordusunun teşkilatını oluşturan faktör, daimî ve yardımcı kuvvetlerden meydana gelmekteydi. Daimî kuvvetler gulâm ve hassa denilen askeri birliklerden oluşmaktaydı. Gulâm birliğine asker temini hususunda savaş esirleri içerisinden seçme usulüne başvurulurdu. Daha sonrasında söz konusu esirler sarayda belirlenen bir eğitime tabi tutulurlardı. Eğitimleri tamamlananlar ya sarayda sultanın yanında ya da eyaletlerde hizmete alınırlardı. Vazifeleri sarayı ve sultanı korumak olduğu için devlet nezdinde ve ordu teşkilatında önemli bir yere sahiptiler. Selçuklu kumandan ve devlet erkânından kimselerin de kendilerine has belli miktarda gulâmları vardı.(Göksu, 2010, pp.19–25) Daimî, ordu içerisinde bulunan diğer bir önemli grup da hassa birliğiydi. Sultanlar eyalet ve bölgeleri iktâ olarak halka verirlerdi. İktâ sahipleri de gelirlerinin karşılığında hassa ordusunun masraflarını yani maaşlarını karşılarlardı. Bu şekilde hassa birliğindeki askerler savaşma dışında bir işle uğraşmazlardı. Savaş zamanında da sultanın ordusuna katılırlardı. (Merçil, 2009, p.391)

Ordu teşkilatının yardımcı kuvvetleri, ücretli askerlerden, tabi devletlerin askerlerinden, gönüllü askerlerden, Türkmen ve uc askerlerden teşkil olmaktaydı. Ücretli askerler, ihtiyaç halinde savaşa dâhil edilen birlikti. Savaş ordusuna alınan ücretli askerler atlı ve yayalar olarak seçilirlerdi. Özellikle savaş konusunda yetenekli olan savaşçılar tercih edilirdi. (Koca, 2005, pp.114–115) Selçuklu Devleti'ne savaş veya barış yoluyla tâbi olan devletler de Selçuklu ordusuna asker göndermek zorundaydılar. Tabi devletlerin askerleri de gerekli görüldüğü takdirde savaş zamanlarında orduya çağrılırlardı.(Göksu, 2010, pp.174–175) Selçukluların gayrimüslimlere karşı yaptığı seferler esnasında Müslüman halktan çok sayıda kişi orduya katılır ve gönüllü bir şekilde savaşırlardı. (Göksu, 2010, pp.228–229; Merçil, 2009, p.391) Selçuklu Devleti, ilk kuruluş döneminden itibaren askeri güç yönünden büyük oranda Türkmenlerden faydalanıyordu. Uclardaki Türkmenler de Selçuklu Devleti'ne komşu olan Bizans İmparatorluğu, Haçlılar ve Ermeniler üzerine sürekli bir şekilde akınlar gerçekleştirirlerdi. Aynı zamanda da uclardaki kuvvetler orduya rehberlik ederek ilerleyişi kolaylaştırırlardı. (Merçil, 2009, p.391; Koca, 2005, pp.107-108)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Selçuklu ordusunun en küçük birliği on askerden oluşmaktaydı. Bu küçük birliğin başında serhayl (haylbaşı) ve visâk başı (otağbaşı) isimlerinde komutanlar bulunuyordu. Bu on kişilik birlikler bir araya getirilerek 50 askerlik bölükler oluşturuluyordu. Bölüklerin sayısı bazen 1000 ilâ 10000 arasında değişiklik gösterebiliyordu. Bu bölükler, ellibaşı (bölükbaşı) ismindeki komutanların emri altındaydılar. Sefer esnasında ordu, 5'lik düzene göre öncü, merkez, sağ kol, sol kol ve artçı bölümler şeklinde ayrılmış durumda ilerliyordu. Merkez kuvvetin başında sultan bulunurdu. Geri kalan kuvvetlere de beylerbeyi, emîrler ve subaşları (serleşker) komutanlık ederlerdi. Özetle Selçuklu ordu içerisinde güvenliğin sağlanması ve ihtiyaçların karşılanması için vazifelendirilen sayısız görevli vardı. Selçuklu ordusu, silah olarak hafif silahlar (ok, yay, kılıç mızrak, gürz, balta, hançer), savunma araçları (zırh, miğfer, kalkan), ve ağır silahlar (mancınık, çarh) kullanmaktaydılar. Aynı zamanda binit olarak da başta atlardan olmak üzere deve, katır, eşek ve öküz gibi hayvanları kullanırlardı.(Göksu, 2010, pp.236–373)

Selçuklu Ordularında Kürtlerin Varlığı:

Selçuklular bulundukları coğrafya ve çevresinde etkin bir güç haline gelmeden önce sürekli bir şekilde akınlar yapmaktaydılar. Bu akınlarda daha çok yeni bir yurt bulma düşüncesi hâkimdi. Ancak Dandanakan Savaşı (1040) sonrası yapılan seferlerin yönünde ve amaçlarında değişiklikler meydana geldi. Özellikle Bizans, Gürcistan, Azerbaycan, Suriye, İran ve Irak'a yapılan seferler bu topraklarda hâkimiyet kurma amacını taşımaya başladı. Bu seferler beraberinde savaşları ve bu savaşlarda Selçuklu ordusuna esir ve köle girmesine imkân sağlıyordu. Selçuklu gulâm kuvvetlerine asker tedarikinin bir kısmı bu esir ve kölelerden karşılanıyordu.

Dönemin kaynaklarında Kürtlerin, asker olarak Selçuklu ordularında bulunmalarıyla ilgili verilen bilgiler kısıtlıdır. Genellikle ordudaki Kürt savaşçılardan bahsedilir iken sayıları verilmektedir. Bunun dışında bazen de savaşa hangi şehirden veya bölgeden katıldıklarına değinilmektedir. Ayrıca savaş zaferle sonuçlanmışsa diğer savaşçılarla beraber Kürt askerlerine de verilen ödüllerden veya hediyelerden bahsedilmektedir. Selçuklulara tabi olan Kürt hanedanlıklarının Selçuklu ordusuna gönderdikleri askeri birliklerle ilgili verilen bilgiler de pek bir değişiklik arz etmez.

Kürt askerlerinin ordu içerisindeki varlıkları kendini belirgin bir şekilde isyanların bastırılmasında ve taht mücadelelerinde göstermektedir. Selçuklu Devleti'nde sultanların vefatından sonra melikler arasında tahta kavgası ya da mücadelesi yaşanmaktaydı. Bazen de tahta çıkma ihtimali yüksek olan melik hanedanın diğer üyelerinden biriyle ya da bir kaçıyla mücadeleye girişirdi. Yeni sultanın tahta geçmesinden sonra da söz konusu mücadeleler devam edebilmekteydi. Kısacası her dönemde devletin içerisinde bir isyan veyahut taht mücadelesi hâkimdi.

Taht ve isyan hareketlerinde askeri güç önemli bir etkendi. Çünkü taraflar arasında olası ve kaçınılmaz bir karşılaşmada kimin galip çıkacağını belirlerdi. Daha öncede değinildiği üzere Selçuklu hanedan ve devlet adamlarının kendilerine has gulâm kuvvetleri vardı. Söz konusu gulâm kuvvetlerinin yetenekleri onların başarılarıyla ölçülürdü. Bu yüzden orduya alınan askerlerin kabiliyetlerine önem verildi.

Sultan Alparslan'ın vefatından sonra Selçuklu Devleti'nde taht mücadeleleri yaşandı. Babasının yerine tahta oturmaya hazırlanan Melikşah, amcası Kavurd'un isyanıyla karşı karşıya kaldı. Melikşah'ın Selçuklu tahtına geçebilmesi için ilk olarak Kavurd'un isyanını bastırması gerekirdi. Onu bu başarıya götürecek öncelikli etken

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ordusunun gücüydü. Muhtemelen Melikşah da bu durumun bilincindeydi. Bu yüzden de ordusunu çok güçlü tutmaya çalıştı. Tarihçi Bundârî, Melikşah'ın ordusu ve isyanın bastırılmasıyla ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir: *"Melikşah'ın maiyyetinde olan Müslim bin Kureyş ve Bahaüddevle Mansur bin Dübeys bin Mezyed yanlarındaki Arap ve Kürtler'le, Kavurt beyin sağ koluna hücum edip bozdular. Kavurt beyin askeri temamile bozuldu."* (Bondarî, 1999, p.49; İbnü'l-Esîr, 1995, X, p.82; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, pp.47–48)Bundârî'nin verdiği bilgilerden Kürt askerlerinin ortaya çıkan ihtiyaçtan dolayı orduya alındıklarını ve diğer beylerin komutasında olduklarını anlaşılmaktadır. Sultan Melikşah'ın galibiyetten ötürü Kürt askerlerine ödül (iktâlar) vermesi de (Bondarî, 1999, p.49; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, pp.47–48; İbnü'l-Esîr, 1995, X, pp.82–121; Selçukoğlu, 2014, p.71) onların paralı asker statüsünde olduklarını gösterir.

Kavurd'dan sonra Sultan Melikşah'a bu defa kardeşi Tutuş isyan etti. Melikşah, daha önce askeri kabiliyetlerinden emin olduğu Kürt savaşçılarını bu isyanın bastırılmasında da görevlendirdi. Yine Şerefüddevle Müslim, Dımaşk ve etrafında Tutuş'un isyanını Kürt ve Arap askerlerin sayesinde bastırdı. (İbnü'l-Esîr, 1995, X, p.121; Selçukoğlu, 2014, p.71) Böylece Melikşah, yaşadığı her iki taht sallantısından aralarında Kürt askeri birliklerinin bulunduğu güçlü ordusu sayesinde kurtuldu.

İsyan hareketleri sadece hanedan ve melikler arasında yaşanmamaktaydı. Selçuklulara tabi olan devletlerin hükümdarları, yönetimde yer alan kişiler ve halk içerisinde düşmanca faaliyet gösteren kişiler ya da gruplar (Babaî İsyanı, Bâtınîler) da çoğu zaman isyan edebiliyorlardı. Bu isyanların bastırılmasında da Kürt birliklerine yer verildi. İbnü'l Esir'in aktardıklarına göre Sadaka b. Mezyed, Sultan Muhammed Tapar'a isyan etti. Bu isyan aralarında Kürt askerlerinin bulunduğu bir ordu sayesinde bastırıldı ve adı geçen emir öldürüldü. (el-Hüseynî, 1999, pp.55–56; İbnü'l-Esîr, 1995, X, p.359; Anonim, 2014, p.28; Selçukoğlu, 2014, p.71)

İbn Bibi'nin aktardığına göre ise Saâdüddîn Köpek, çevirdiği entrikalarla önemli bir devlet adamı olan Şemsüddîn Altunaba'nın isyan teşebbüsünde olduğuna Sultan II. Gıyâsüddîn Keyhüsrev'i ikna etti. Ardından devlet adamının infazı için bir Kürt cândârı (saray muhafızı) görevlendirdi. Bu Kürt cândârı Şemsüddîn Altunaba'yı öldürdü. (İbn Bibi, 2014, p.454) Bu olay, Selçuklu Devleti'nde Kürtlerin sadece ordu içerisinde savaşçı olmadıklarını ayrıca saray askeri olarak da görevlendirildiklerini gösterir. Gerçekte Şemsüddîn Altunaba'nın masum olduğu ve iftiraya kurban gittiği bilinse de nihayetinde infaz kararı verilirken onun bu suçu işlediğine inanılmaktaydı. Ve bu infaz Kürt askeri vasıtasıyla gerçekleştirildi. Muhtemelen Kürt muhafızının kabiliyetinden şüphe duyulmamaktaydı. Yoksa böyle önemli bir görev ona verilmezdi.

Selçuklular, Bizans, Moğol ve Haçlılarla mücadelelerinde Kürt askeri birliklerinin gücünden faydalandılar. İbn Bibi'nin kaydına göre Selçuklu Sultanı İzzüddîn Keykâvus'un ordusu, Ermeni Tekfuru Leon'a ait Hancin Kalesi'ni kuşattığı esnada Emir-i Meclis'in (Selçuklu komutanı) emri altında geniş ve verimli iktâlar verdiği 100 yiğit ve cesur Kürt vardı. (İbn Bibi, 2014, p.193) Selçuklu Devleti, gerekli gördüğü durumlarda ve mühim savaşların öncesinde tabi devletlerin ordusundan askerler istemekteydi. Tuğrul Bey, döneminden itibaren Selçuklulara tabi olan Kürt hanedanlıkları (Revvâdiler, Şeddâdîler, Mervânîler, Annazîler) vardı. Bu Kürt emirlikleri tabi devlet kurallarına riayet ederek Selçuklu ordularına asker göndermekteydiler. Tabi devletlerin Selçuklu ordusuna

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

gönderdikleri askeri birlik sayısının 500 civarında bir sayı olduğu söylenmektedir. (Gordlevski, 2015, p.239)Tuğrul Bey, Ermeniyye ve Bizans üzerine yaptığı seferler esnasında ona tabi olan Şedâdî hükümdarı Ebü'l-Esvâr'ın ona askeri destek verdiği bilinmektedir. Ayrıca Selçuklulara tabi olma sıfatıyla Ebü'l-Esvar, 1055-1056 yılında Sevan Gölü'nün kuzey tarafında bulunan ve Bizans hâkimiyetinde olan Ani şehrinin üzerine yürüdü. (Keleş, 2016, pp.165–166)

Selçuklu sultanları ve Abbâsî halifeleri arasında zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmaktaydı. Bu anlaşmazlıklar bazen her iki tarafın arasında savaşın meydana gelmesine sebep oluyordu. 1157 tarihinde Abbâsî Halifesi, Muktefî-Liemrillâh (ö.1160) ve Irak Selçuklu Sultanı Muhammed'in arasında bir takım olaylar yaşandı. Sultan Muhammed, Bağdat'ı iki ay kadar kuşattıktan sonra Musul emirinden yardım talep etti. Musul emiri Zeyneddin Ali Küçük aralarında Kürt savaşçılarının bulunduğu kalabalık bir orduyla sultanın yardımına geldi. (Ravendî, 2013, pp.319–320; Ahmed b. Mahmud, 2011, pp.243–254)

Selçukluların ve Kürtlerin Müslüman oluşları onları birçok noktada ortak bir şekilde hareket etmeye sevk ediyordu. Bu ortak hareket noktalarından bir tanesi Kürt askerlerinin Selçuklu ordusunda gönüllü olarak savaşmalarıydı. Büyük bir ihtimalle Kürt askerlerinin, gönüllü bir şekilde Selçuklu saflarında savaşmaları onların da İslam dinine olan bağlılıklarından kaynaklanmaktaydı. Örneğin 1240 yılında Selçuklu Devleti'nde Babaî İsyanı baş gösterdiğinde bu isyanın dini boyutu Kürtleri de çok fazla rahatsız etti. Onlar da Selçuklu kuvvetlerine katılarak isyanı bastırmaya çalıştılar. Kaynaklarda verilen bilgilerden Malatya subaşısı (serleşker) Muzafferüddîn Alişîr'in Germiyan Türkmenleri ve Kürtlerden oluşan bir kuvvetle isyancılarla savaştığı (İbn Bibi, 2014, pp.479–480; Gordlevski, 2015, p.238; Göksu, 2010, p.232) bilinmektedir. Kürtlerin de gönüllü bir şekilde bu isyanda savaştıkları kabul edilmektedir.

Malazgirt ve Yassıçemen Savaşlarında Kürtlerin Rolü:

Malazgirt Savaşı, Selçuklu Sultanı Alparslan ile Bizans İmparatoru Romenos Diogenes arasında 1071 yılında meydana geldi. Selçuklular, 1040 tarihinden sonra hâkimiyet alanlarını batı yönünde genişletmeye karar verdiler. Bu amaçla da Sivas şehrine kadar ilerlediler ve burada bulanan Bizans kalelerini tahrip ettiler. Selçukluların batı yönündeki ilerleyişi Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i harekete geçirtti. İmparator, 1068 tarihinden 1070 senesine kadar Selçuklularla sürekli bir şekilde mücadele etti. Sonuç olarak da Romenos Diogenos Selçukluları ortadan kaldırmak amacıyla kalabalık bir orduyla Merv'e doğru sefere çıkacağını duyurdu. O esnada Sultan Alparslan da ordusuyla Mısır seferine çıkmış ve Halep'i kuşatmıştı. Şehrin emiri, Sultan Alparslan'a itaat edince o da kuşatmaya son verip Mısır'a doğru hareket etmeye devam etti. Alparslan, Mısır yolunda iken imparatorun sefer haberini aldı. Bu haber üzerine seferden vazgeçip Doğu Anadolu'ya yöneldi. Ardından ordusuyla beraber Ahlat ve Malazgirt arasında bulunan Rahve ovasında karargâh kurdu. Bizans ordusu 200 ile 300 bin olduğu Selçuklu ordusunun ise 15 bin civarında olduğu söylenir. (Bondarî, 1999, pp.37–41; Ahmed b. Mahmud, 2011, pp.90–113)

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Selçuklu ordusuna 10.000 Kürt askerinin katıldığını kaydetmektedir. (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, p.170; Selçukoğlu, 2014, p.70) Kürtlerin Malazgirt Savaşı'na katılmalarının birçok sebebi olabilir. Bunlardan bir tanesi savaş öncesi

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Alparslan'ın Müslümanlara cihat çağrısında bulunmasıdır. Yani savaşın İslam için yapılacağını vurgulamasıdır. Kürtlerin de Müslüman oldukları dikkate alındığında bu savaşta yer almaları oldukça doğal bir durumdur. Diğer bir neden ise Mervânîlerin, Selçuklulara tabi olmaları olayıdır. Çünkü savaştaki Kürt askerlerinin Mervânîler tarafından gönderilen Kürt askeri birlikleri olduğu yönünde kayıtlar da mevcuttur. (Yunus Fettah, 2015, p.143)

Moğolların istilası sonucunda yıkılan Harzemşah Devleti'nin sultanı Celâleddin Harzemşah 1224 yılında tekrardan devletini kurmak amacıyla Hindistan'dan Kirman'a geldi. Sultan Celâleddin, Yassıçemen Savaşı'na (1230) kadar Azerbaycan, İran, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bu amacını gerçekleştirmeye çalıştı. Doğu Anadolu'da Erzurum ve Muş'u istila ederek Ahlat'ı kuşattı. Bu kuşatmadan bir süre sonra da Ahlat'ı ele geçirmeyi başardı. Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubâd, Sultan Celâleddin'nin Ahlat'ı ele geçirmesinden ve yaptığı istilalardan rahatsız olmaya başladı. Ayrıca Sultan Celâleddin'in doğrudan Selçuklulara saldırabilme ihtimali Alâeddin Keykubâd'ı harekete geçirdi. Sultan Celâleddin'nin önünü kesmek için Eyyûbîlerle ittifak kurmaya karar verdi. (Cahen, 2000, pp.84–85; Öngül, 2014, pp.140–143)

Alâeddin Keykubâd, Ahlat emiri Melik Şerif ile birlikte Selçuklu ordusunu olası savaş için hazırladı. Eyyûbîler de aralarında Halep Kürtlerinin bulunduğu 5000 kişilik süvariyle Selçuklu ordusuna katıldılar. İbnü'l-Esîr, Selçuklu ordusunun sayısı, Kürt askerleri ve savaştaki başarıları hakkında rivayet edilenleri şu şekilde özetler: *" Yirmi bin atlı Alâeddin'in yanında, on beş bin atlı da el-Eşref'in yanında yer almıştı. Bunlar rastgele askerler değil, daha önce savaşlara katılmış, son derece cesur ve tecrübeli askerler olup yanlarında Arap atları ve hayli silah vardı."* Ayrıca Kürt askerlerinin başında olan komutan için şu bilgilere yer verir: *el-Hakkâriyye Kürtlerinden cesaretiyle meşhur, aynı zamanda da yüksek bir ahlâka sahip ve üstün özellikler taşıyan Halep askerlerinden İzzeddin Ömer b. Ali adında tanınmış bir kumandan görev almıştı."* Sonuç itibariyle Selçuklu ve Harezm orduları 6 Ağustos 1230 tarihinde Erzincan Yassıçimen'de karşı karşıya geldiler ve Selçuklular, bu savaştan galip çıkmayı başardılar. Tarihçiler, Sultan Alâeddin Keykubâd'ın Sultan Celâleddin'nin ordusunu yenmesini Halep'ten gelen Kürt askerleri ve bu askerlerin başında bulunan Kürt komutanın savaşçı yeteneklerine bağlamaktadırlar. (Gregory Abû'l-Farac, 1950, pp.526–528; İbnü'l-Esîr, 1995, XII, pp.453–454; İbn Bibi, 2014; Cahen, 2000, pp.84–85; Öngül, 2014, pp.140–143)

Sonuç:

Kaynaklarda çok sık temas edilmese de benzer olay ve durumlardan Selçukluların ordularında Kürtlerin fazlasıyla bulundukları anlaşılmaktadır. Selçukluların, savaşçı olarak Kürtleri tercih etmelerinin birçok nedeni vardır. Maddeler şeklinde sıralandığında birincisi Kürtlerin iyi bir askeri kabiliyete ve tecrübeye sahip olmaları yer alır. Kürtlerin söz konusu kabiliyetleri yaşadıkları coğrafyanın beşeri koşullarıyla açıklanabilir. Çünkü Kürtlerin yaşadıkları ve hâkim oldukları bölgeler, başkaları tarafından ihtiyaç duyulan ve yağma edilmek istenen yerlerdi. Bu durum Kürtleri, yaşadıkları toprakları savunmaya sevk etmişti ve onları iyi birer savaşçıya dönüştürmüştü. Tecrübeleri ise onların Selçuklulardan önce de güçlü devletlerin ordularında savaşmış olmalarıydı. İkinci madde ise Selçukluların savaşçılara ihtiyaçlarının fazla olmasıydı. Çünkü Selçuklu Devleti'nin sınırlarının genişlemesi ve aynı zamanda korunması güçlü bir orduyu

ve beraberinde başarılı galibiyetleri gerektirirdi. Selçuklular, her daim çok kalabalık bir orduya sahip olmaktansa ihtiyaç dâhilinde güçlü ve kalabalık bir orduya sahip olmayı tercih ederdi. Ayrıca bu tercih hem ekonomik olarak hem de ordunun asayişi için vazgeçilmez bir seçenekti. Kürt askeri birlikleri bu bakımdan onlar için vazgeçilmez takviye birlikleriydi.

Üçüncü maddede Kürtlerin Müslüman olmaları yer alır. Kürt askeri birliklerin Selçuklu ordularında yer almaları zorunlu olmasa bile Selçuklular ve Kürtler açısından karşılıklı bir çıkar söz konusuydu. Örneğin Selçuklular güçlerini arttırma veya korumak için Kürt askerlerinden faydalanırken Kürtler de iktâ, para, vs. nedenlerden dolayı Selçuklular için savaşmaktaydılar. Ancak bu çıkar İslam değerlerinin korunması veya cihat söz konusu olduğunda iki tarafın çıkarsız bir şekilde beraber hareket etmesine imkân sağlamaktaydı. Malazgirt Savaşı'nda Kürt askerlerinin savaşması bu duruma örnek gösterilebilir.

KAYNAKÇA:

Ahmed b. Mahmud, 2011. Selçuknâme. Translated by E. Merçil İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Azîmî, 1988. Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler, (H. 430-538=1038/39-1143/44). Translated by A. Sevim Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Biçer, B., 2019. Selçuklular Ve Kürtler. The Journal of Academic Social Science Studies, 6(6 Issue 2), pp.165–202. https://doi.org/10.9761/jasss_587.

Bondarî, 1999. Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi. Translated by K. Burslan Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Cahen, C., 2000. Osmanlılardan Önce Anadolu. Translated by E. Üyepazarcı İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Göksu, E., 2010. Türkiye Selçuklularında Ordu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gordlevski, V.A., 2015. Küçük Asya'da Selçuklular. Translated by A. İnan Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İbn Bibi, 2014. El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme). Translated by M. Öztürk Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İbnü'l Adîm, 1989. Bugyat at-Talab Fi Tarih Halab (Biyografilerle Selçuklular Tarihi). 2. Baskı ed. Translated by A. Sevim Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İbnü'l-Esîr, 1995. el-Kâmil fi't Tarih. Translated by A. Özaydın İstanbul: Bahar Yayınları.

İbn'ül-Erzak, 1975. Mervanî Kürtleri Tarihi. Translated by E.M. Bozarslan İstanbul: Koral Yayınları.

Keles, N., 2015. Şeddâdîler. In: A. Demircan and M. Akbaş, eds. Kürtler (Tarih, Toplum, Din). İstanbul: Nida Yayınları.

Keleş, N., 2016. Şeddâdîler (951-1199): Ortaçağ'da bir Kürt hanedanı. 1. basım ed. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Koca, S., 2005. Selçuklularda Ordu ve Askeri Teşkilat. Ankara: Berikan Yayınevi.

Merçil, E., 2009. Selçuklular. In: İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. pp.389–392.

Minorsky, V., 1979. Tebriz. In: İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. pp.82–85.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000. Câmiu'd-Düvel (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları) Translated by A. Öngül İzmir: Akademi Kitabevi.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Zahîru'd-dîn Nîşabûrî, 2018. Selçuknâme. Translated by Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik Yayınları.
Öğün Bezer, G., 2010. Şeddâdîler. In: İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. pp.409–411.
Öngül, A., 2014. Selçuklular Tarihi-2 (Anadolu Selçukluları ve Beylikler). İstanbul: Çamlıca Yayınları.
Ravendî, 2013. Rahatus' Sudûr ve Ayet-üs –Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti). Translated by A. Ateş Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Selçukoğlu, A., 2014. Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu. In: O. Kılıç, ed. Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Kürtler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
Sıbt İbnu'l Cevzî, 2011. Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l Âyân'da Selçuklular. Translated by A. Sevim Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Sümer, F., 1976. Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Tokuş, Ö., 2015. Mervânîler (990-1085). In: A. Demircan and M. Akbaş, eds. Kürtler (Tarih, Toplum, Din). İstanbul: Nida Yayınları.
Yunus Fettah, F., 2015. Selçuklular Döneminde Kürtler. Translated by M. Akbaş. In: A. Demircan and M. Akbaş, eds. Kürtler (Tarih, Toplum, Din), 1. baskı. İstanbul: Nida Yayınları.
Zeki Beg, M.E., 2012. Kürtler ve Kürdistan Tarihi: Tarihin Eski Devirlerinden Günümüze. 5.baskı ed. Translated by V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Şükrü. Aslan, and Muhammed Ali Avni İstanbul: Nûbihar Yayınları.

KURDISH PRESENCE IN SELJUK ARMY

Abstract:

Seljuks, IX. It is a branch of the Turkmens who left the Oghuz Yabgu State, which ruled in the region between the Caspian Sea and the Aral Sea in the 16th century, and migrated to Khorasan (Iran). Over time, they achieved a strong position in the region they tried to settle in, and succeeded in establishing dominance in Transoxiana, Iran, Iraq, Syria, Palestine, Mesopotamia and Anatolia. Likewise, the Kurds lived in Iraq, Iran, Syria, Azerbaijan and Eastern Anatolia both as a political power and as a densely populated nation. Seljuks and Kurds sharing the same geography caused them to have many common ideals. The most prominent element among these common denominators is undoubtedly Islam. Political, military and social relations between these two peoples within the framework of common belief and geography preserved their vitality throughout the Seljuk period (XI-XVI. centuries).

Based on these relations, the subject of the research was limited to the presence of the Kurds in the Seljuk armies. The military strength of the Seljuk State was diverse, not only from the Turkmen masses, but also from Persian, Kurdish, Arab and sometimes even Frankish soldiers. After the Turkmen, the Kurds were the group that had a significant majority in the army. It is said that the presence of Kurdish military units played a role in the victory of the 1071 Battle of Manzikert, which has preserved its

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

importance until today, and that approximately 10 thousand Kurdish cavalry fought on the side of the Seljuk army in this war. . This situation was not only limited to the Battle of Manzikert, but also in the battles of Yassıçemen and Kösedağ, Kurdish military units took part in the Seljuk armies. he power of Kurdish soldiers has been used in the army since the period of Tugrul Bey, when the Seljuk State tried to establish its dominance. Especially in the struggles against Byzantium, Crusaders and Mongols, Kurds appeared in the ranks of the Seljuk army. In addition to these wars, the power of the Kurdish soldiers was clearly felt in the suppression of the revolts of the Seljuk rulers and the struggle for the throne between them. The periods of the Seljuk sultans Alparslan and Melikşah are the periods when the Kurdish military units were high in the army. It is important in terms of the subject that the local dynasties and principalities established by the Kurds from time to time were also subject to the Seljuks. The dynasties in question were political entities such as the Marwanids and the Shaddadis. The Mervanis are a Kurdish dynasty that ruled around Silvan and Diyarbakır. The fact that this Kurdish dynasty was also subject to the Seljuks for a period and thus the military support it received from its army is also important in terms of the place and weight of the Kurds in the Seljuk army. In this article, based on the chronicles and Seljuk style works produced in the period and geography dominated by the Seljuks, determinations were made about the presence and weight of the Kurdish military units in the Seljuk army.
Key Words: *Seljuks, Kurds, Mervanis, Alparslan, Battle of Manzikert.*

پوختە:

سێلجوکس، IX. لقێکی تورکمانەکانە کە دەوڵەتی ئۆغوز یابگو کە لە سەدەی ١٦دا لە ناوچەی نێوان دەریای خەزەر و دەریای ئارال حوکمڕانی دەکرد، بەجێهێشت و کۆچیان کرد بۆ خوراسان (ئێران). بە تێپەڕبوونی کات پێگەیەکی بەهێزیان لەو ناوچەیەدا بەدەستهێنا کە هەوڵی نیشتەجێبوونیان دا، سەرکەوتوو بوون لە دامەزراندنی هەژموونی لە ترانسۆکسیانا، ئێران، عێراق، سوریا، فەلەستین، میزۆپۆتامیا و ئەنادۆڵ. بە هەمان شێوە کورد لە عێراق، ئێران، سوریا، ئازەربایجان و ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ هەم وەک دەسەڵاتێکی سیاسی و چ وەک نەتەوەیەکی چڕ دانیشتوو دەژیا. ئەوەی کە سەلجوکەکان و کوردەکان یەک جوگرافیایان هەبووە، بووە هۆی ئەوەی کە ئایدیالی هاوبەشیان زۆر بێت. دیارترین توخم لە نێو ئەم بەشە هاوبەشانەدا بێ گومان ئیسلامە. پەیوەندییە سیاسی و سەربازی و کۆمەڵایەتییەکانی نێوان ئەم دوو گەلە لە چوارچێوەی بیروباوەڕی هاوبەش و جوگرافیا بە درێژایی سەردەمی سەلجوقییەکان (سەدەی دوازدەهەم- شازدەهەم) بە چالاکی مانەوە.

بابەتی لێکۆڵینەوەکە بە پشتبەستن بەو پەیوەندییانە سنووردارە بە "بوونی کورد لە سوپای سەلجوقییەکان". دەسەڵاتی سەربازی دەوڵەتی سەلجوقی نەک هەر لە جەماوەری تورکمان پێکهاتبوو، بەڵکو پێکهاتەیەکی هەمەچەشنی هەبوو، لەوانە سەربازانی فارس، کورد، عەرەب و هەندێکجار تەنانەت فرانکەکانیش. دوای تورکمان ئەو گروپەی زۆرینەی بەرچاوی لە سوپادا هەبوو، کورد بوون. بەڕادەیەک کە بوونی یەکە سەربازییە کوردییەکان ڕۆڵی هەبوو لە سەرکەوتنی شەڕی مەنزیکێرت لە ساڵی ١٠٧١ کە تا ئەمڕۆش گرنگی خۆی پاراستووە و نزیکەی ١٠ هەزار سوارەی کورد لە دیوی سوپای سەلجوقییەکان شەڕیان کردووە. ئەم دۆخە تەنیا لە شەڕی مەنزیکێرتدا سنووردار نەبوو، بەڵکو لە شەڕەکانی یاسیچەمەن و کۆسێداغیشدا یەکە سەربازییەکانی کورد بەشداریان لە سوپای سەلجوقییەکان کرد. لە سەردەمی توگرول بەی کە دەوڵەتی سەلجوک هەوڵیدا هەژموونی خۆی جێگیر بکات، دەسەڵاتی سەربازە کوردەکانی ناو سوپا سوودی لێومرگیرا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

بە تایبەت لە خەباتەکانی دژ بە بیزەنتین و خاچپەرستان و مەغۆلەکاندا، کورد لە ڕیزەکانی سوپای سەلجوقەکاندا دەرکەوت. جگە لەم شەڕانە، دەسەڵاتی سەربازانی کورد لە سەرکوتکردنی یاخیبوونی دەسەڵاتدارانی سەلجوقی و ململانێی تەخت لە نێوانیاندا دیارە. سەردەمی سوڵتانەکانی سەلجوقی ئەلپەرسلان و مەلیکشا ئەو سەردەمانە بوون کە یەکە سەربازییەکانی کورد لە سوپادا بەرز بوون. لە ڕووی بابەتەوە گرنگە کە ئەو خانەدان و میرنشینە ناوخۆییانەی کە کورد دامەزراندووە، ناوبەناو ملکەچی سەلجوقەکانیش بن. ئەو خانەدانانەی کە باسی لێوە دەکرا، قەوارە سیاسییەکانی وەک مەروانیدەکان و شەدادیەکان بوون. مەروانیدەکان خانەدانێکی کوردن کە لە دەوروبەری سیلقان و دیاربەکر حوکمڕانییان کردووە. ئە وە ی ئە م شانشینی کوردیش بۆ ماوە یە ک ملکە ستی سە لجوقە کان بووە و لە بە ڕئە وە ئە و پاڵپشتیە سە ربازییە ی لە سوپاکە ی وە ڕدە گیرێت، لە ڕووی شوێن و سە نگی کورد لە سوپای سە لجووقیشدا گرنگە . لەم وتارەدا لە ڕێگەی ئەو مێژووە و بەرهەمە سەلجوقییانەی کە لە سەردەم و جوگرافیای سەلجوقەکاندا بەرهەم هاتوون، سەبارەت بە هەبوون و قورسایی یەکە سەربازییەکانی کورد لە سوپای سەلجوقییەکان دیاری کراون.

وشەی سەرەکی: *سەلجوقی، کورد، شەڕی مەنزیکێرت، مەروانید، ئەلپارسلان.*

ملخص:

السلاجقة ، التاسع. وهي فرع من التركمان الذين تركوا دولة أوغوز يابغو التي حكمت المنطقة الواقعة بين بحر قزوين وبحر آرال في القرن السادس عشر وهاجروا إلى خراسان (إيران). بمرور الوقت ، حققوا موقعًا قويًا في المنطقة التي حاولوا الاستقرار فيها ، ونجحوا في بسط هيمنتهم في ما وراء النهر وإيران والعراق وسوريا وفلسطين وبلاد ما بين النهرين والأناضول. وبالمثل ، عاش الأكراد في العراق وإيران وسوريا وأذربيجان وشرق الأناضول كقوة سياسية وكدولة ذات كثافة سكانية عالية. تسببت حقيقة أن السلاجقة والأكراد يتشاركون في نفس الجغرافيا لديهم العديد من المثل العليا المشتركة. ولا شك أن العنصر الأبرز بين هذه القواسم المشتركة هو الإسلام. ظلت العلاقات السياسية والعسكرية والاجتماعية بين هذين الشعبين في إطار المعتقد المشترك والجغرافيا نشطة طوال العصر السلجوقي (القرنان الحادي عشر والسادس عشر)

وقد اقتصر موضوع البحث على "وجود الكرد في الجيوش السلجوقية" بناء على هذه العلاقات. لم تكن القوة العسكرية للدولة السلجوقية مكونة من جماهير تركمانية فحسب ، بل كان لها أيضًا هيكل متنوع ، بما في ذلك الجنود الفارسيين والأكراد والعرب وأحيانًا حتى الفرنجة. بعد التركمان ، كانت المجموعة التي كان لها أغلبية كبيرة في الجيش هي الأكراد. لدرجة أن وجود الوحدات العسكرية الكردية لعب دورًا في انتصار معركة ملاذكرد عام ١٠٧١ ، والتي حافظت على أهميتها حتى اليوم ، وحارب ما يقرب من ١٠ آلاف من سلاح الفرسان الكردي إلى جانب الجيش السلجوقي. لم يقتصر هذا الوضع على معركة ملاذكرد فقط ، ولكن أيضًا في معارك ياسمين وكوسداغ ، شاركت الوحدات العسكرية الكردية في الجيوش السلجوقية. منذ فترة توغرول بك ، عندما حاولت الدولة السلجوقية بسط هيمنتها ، استفادت قوة الجنود الأكراد في الجيش. ظهر الأكراد في صفوف الجيش السلجوقي خاصة في النضالات ضد البيزنطيين والصليبيين والمغول. بالإضافة إلى هذه الحروب ، تتجلى قوة الجنود الأكراد في قمع تمردات الحكام السلاجقة والصراع بينهم على العرش. كانت فترات السلاطين السلجوقيين ألب أرسلان وملیکشا هي الفترات التي كانت فيها الوحدات

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

العسكرية الكردية عالية في الجيش. من المهم فيما يتعلق بالموضوع أن السلالات المحلية والإمارات التي أنشأها الأكراد تخضع أيضًا للسلاجقة من وقت لآخر. كانت السلالات المعنية كيانات سياسية مثل المروانيين والشداديين. المروانيون هم سلالة كردية حكمت حول سيلفان وديار بكر. كما أن حقيقة أن هذه السلالة الكردية كانت تخضع أيضًا للسلجوقة لفترة ، وبالتالي فإن الدعم العسكري الذي تلقاه من جيشها مهم أيضًا من حيث مكانة ووزن الأكراد في الجيش السلجوقي. في هذا المقال ، تم تحديد وجود ووزن الوحدات العسكرية الكردية في الجيش السلجوقي من خلال السجلات التاريخية والأعمال ذات الطراز السلجوقي التي تم إنتاجها في عصر وجغرافية السلاجقة.

كلمات مفتاحية: *السلاجقة ، الأكراد، معركة ملاذكرد، مروان، البارسلان.*

هەواڵنامەی کتێب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

ŞİKÂRÎ'NİN KARAMAN-NÂMESİ'NİN 13 VE 14. YÜZYIL KÜRT TARİHİ YAZIMINA KATKILARI

Doç. Dr. Kenan BOZKURT
Batman Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi- Türk Dili ve Edebiyatı / Turkîya

ÖZET

1928'de Cumhuriyet'in Türkçülük ideolojisinin bir tezahürü olarak ortaya çıkan ve büyük eleştirilere sebep olan Türk tarih tezi, Anadolu'nun coğrafyasını şekillendiren; ancak Türk olmayan milletlerin inkârı üzerine kurgulanmış iç ve dış siyasî kaygılardan dolayı benimsenmiş bir tarih tezidir. İnkâr ve asimilasyon düşüncesinin akademik alandaki yansıması olan bu tez, sadece ötekinin tarihini inkâr etmekle yetinmemiş; ötekiye ait olan tarihi de kendine mal etmiştir. Bu amaçla da tarihi kaynaklar çarpıtılmış, şahsiyetlerin ve mimari eserlerin isimleri değiştirilmiş ya da ötekiye dair her şeye karşı "yok" tavrı içine girilmiştir. Bu tavırdan en ağır darbeyi alan, Cumhuriyet'in ilanından sonra öteki olarak bile kabul edilmeyen Kürt'ün tarihi olmuştur. Türk tarihini 1071'de Türklerin Anadolu'ya ayak basmasıyla başlatan bu anlayış, Anadolu tarihini anlatırken Türk'ün tarihine odaklanmış; Kürtlerin bu coğrafyada kurduğu devletleri, beylikleri, Türk boylarıyla yaptıkları savaşları görmezden gelmiştir. Böylece Kürtler, Türklerin kendilerine hükmettikleri, hiçbir iradesi olmayan pasif bir nesne olarak ele alınmıştır. Kürtlerin aktif bir özne olduğu ve hem kendi tarihine hem de Osmanlı tarihine yön verdiği önemli olaylardan biri olan Çaldıran Savaşı'nda bile varlıkları maalesef Cumhuriyet sonrası kaynaklarda inkâr edilmiştir. Ancak Osmanlı döneminde yazılan bazı tarih kaynakları ele alındığında Kürtlerin Anadolu'nun tarihini şekillendiren, güçlü bir iradeye sahip olan bir millet olduğu görülmektedir.

Osmanlı döneminde yazılan bu tarihlerden biri de Şikârî'nin kaleme aldığı eserdir. Kataloglarda *Kitâb-ı Karamaniyye*, *Kitâb-ı Tevârîh-i Karamaniyye* şeklinde anılan Karamanoğullarının tarihinin anlatıldığı "*Karaman-nâme*" adlı eser, Osmanlı tarih yazım geleneğinden farklı olarak yazılmış ve muhalif kimliğiyle ön plana çıkmıştır. Bu da eserin önemini oldukça artırmıştır. Nitekim hâkim Osmanlı tarih yazımı anlayışının tarih eserlerini tamamen etkisi altına alması sonucu yalnız birkaç muhalif eser günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu yönüyle *Karamanoğulları Tarihi*, Osmanlı karşıtı ve Karamanoğlu yanlısı tutumuyla ayrı bir özellik gösterir. Eserin bu muhalif ve taraflı kimliği, 14 ve 15. yüzyıllarda Anadolu birliği önündeki en güçlü yapı olan Karamanoğullarının Osmanlı propagandalarına karşılık vermek için yazılmış bir metin olarak nitelenmesine neden olmuştur. Bütün bu ithamlara rağmen eser, konu edindiği dönemle ilgili olarak yazılmış eldeki tek eser olma özelliğini korumaktadır. Bu yönüyle Şikârî, tarihinde sadece Karamanoğullarının tarihine odaklanmaz. Moğol İstilası'nın yarattığı kaos döneminde Anadolu'ya hâkim olmaya çalışan beyliklerin mücadelesine dâhil olan Kürt beylerinin Türklerle mücadelesini ve Orta ve Batı Anadolu'da kurdukları beylikleri de ele almaktadır. Şikârî, eserinde bir taraftan Orta Anadolu'da varlığı bilinçli bir şekilde görmezden gelinen

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Kürtleri ele alırken bir taraftan da Dulkadiroğulları, Eşrefoğulları, Menteşâoğulları, Germiyanoğulları gibi beyliklerin Kürt kimliklerini de gözler önüne sermektedir. Eserin verdiği bu bilgiler, inkâr ve ret üzerine kurulan Türk tarih yazıcılığının karartmaya çalıştığı iki yüz yıllık Kürt tarihine ışık tutmaktadır. Sonuç olarak Şikârî'nin *Karaman-nâme*'si içerdiği bazı eksikliklere rağmen tarihçiler tarafından eleştirilse de Anadolu'nun iki asırlık tarihine ışık tutması hasebiyle çok önemli bir eserdir. Nitekim 13. yüzyıl ve sonrası Orta ve Batı Anadolu'daki Kürt ve diğer beyliklerin faaliyetleri hakkında bilgi veren elimizdeki tek kaynaktır. Eserin sahip olduğu bu özelliklerden dolayı bütün olumsuzluklarına rağmen dönemine ışık tutan önemli eserlerden biri olarak kabul edilmesi de bu özelliğinden ileri gelir.

Bu çalışmada Orta Anadolu Kürtlerini konu alan en eski kaynaklardan bir olan Şikârî'nin tarihinden hareket edilerek 13. yüzyılda Orta ve Batı Anadolu'da Kürtlerin Türklerle giriştikleri mücadele ele alınacak ve Türk tarih tezinin bir sonucu olarak bugün Türk kabul edilen bazı beyliklerin aslında Kürt beylikleri olduğu ve bunların tarihi çarpıtılarak Türklere nasıl mal edildiğinin üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kürtler, Kürt Tarih Yazıcılığı, Anadolu, Şikârî, Karaman-nâme.*

Giriş:

Türk tarih tezinin bir sonucu olarak kaleme alınan kaynaklarda Anadolu tarihi, genel olarak Türklerle başlatılır. Daha eski çağları anlatan eserlerde ise devletler ele alınır; ancak kurucu unsurlar, hiçbir şekilde irdelenmez. Özellikle Selçuklularla beraber Anadolu'da başlayan Türk tarihinde Türkler, tek aktif özne olarak lanse edilir ve onların Rumlarla, Gürcülerle, Araplarla, Farslarla, Ermenilerle yaptıkları mücadele büyük bir destansı hava içinde anlatılır. Ancak Anadolu'nun asli unsuru olan Kürtler söz konusu olduğunda ses kısılır. Kürtlerden ya hiç bahsedilmez ya da kaçamak bir ifade ile Kürtlerden pasif bir özne ya da bir nesne gibi söz edilip geçiştirilir. Örneğin Kürt-Türk işbirliğinin en önemli göstergelerinden biri olan Malazgirt Savaşı anlatılırken Kürtlerin rolü hiç gündeme getirilmez. Ya da İdris-i Bidlisî'nin siyasi dehasının bir örünü olan 1514 Kürt-Osmanlı ittifakının bir sonucu gelişen ve Kürtlerin desteğiyle kazanılan Çaldıran Savaşı'ndan bahseden bazı günümüz Osmanlı tarihleri bu savaşta Kürtlerin adını zikretmekten şiddetle kaçınarak onların bu savaştaki varlıklarını yok sayar (bkz. Tektaş, 2013).

Bütün bu yok saymalara rağmen tarihi gerçeklik, bize bambaşka bir şey söyler. Zira Selçuklu kroniklerinden başlanarak yazılan birçok Osmanlı tarihinde Kürtlerin Anadolu'nun siyasi tarihinde pasif bir nesne olmayıp uzun bir dönem bizzat tarihi şekillendiren aktif bir özne olduğunu gösterir. İbni Bibi, Ahmed b. Mahmûd, Yazıcızâde, Âşık Paşazâde, Hadîdî gibi tarihçiler ile anonim Tevarih-i Âl-i Osmânlar, Kürtlerle Türkler arasındaki ilişkileri ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Özellikle Selçuklu tarihlerinde ilk dönemden başlayarak Kürtlerin Selçuklularla ilişkileri ve katkılarını irdelemektedir. Aynı zamanda bu eserler, Selçukluların son dönemlerinde kurulan ve Mısır, Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Hısn-ı Keyfa, Meyyafârikin, Ahlat gibi bazı yörelerin hâkimleri olan Eyyubi devleti ile Anadolu Selçukluları arasındaki ilişkileri, yapılan savaşları tüm yönleri ile anlatır ve bu eserlerde Kürtlerin çok geniş bir alana hükmeden güçlü bir devlete sahip unsurlar olarak ele alınır (Uyar, 2012).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Eyyûbî, Mervânî, Şeddâdî, Rewâdî, Hasenweyhî gibi Selçuklu dönemi Kürt devletleri ile ilgili kaynaklar, zengin bir bilgi verirken Kürdistan'ın dışında Orta ve Batı Anadolu'da yaşayan Kürtlerle ilgili maalesef pek fazla bilgi yoktur. Verilen bazı bilgiler ise sadece bir ayrıntı olarak yer almaktadır. İbn Bibi, Hadîdî, Âşık Paşazâde gibi tarihçiler, bazı Kürt şahsiyetlerden ve onların rolünden bahsetse de bunlar çok da ayrıntılı değildir. Bu kronikler içinde Kürtlerin üstlendiği bu role en ciddi bir şekilde dikkat çeken kaynak Şikârî'nin 16. yüzyılda yazdığı Karaman-nâme'sidir. Bu eser özelde Karamanoğullarının tarihini ele alsa da genel olarak 13-15. yüzyıllar arasında Anadolu'da yaşanan olayları ve Kürtlerin bu olaylardaki rolünü de ele almaktadır. Eser bu özelliğinden dolayı Kürt tarihi için paha biçilmez bir hazinedir.

1. Şikârî ve Karaman-nâmesi

Şikârî'nin hayatı hakkında fazla bilgi olmayıp yaşadığı yüzyılın tezkirelerinde de hakkında fazla bilgi yer almaz. Onun hakkında elde ettiğimiz sınırlı bilgi ise kendi eseri ve Âşık Çelebî ile Kınâlızâde'nin tezkireleridir. Şikârî adlı bir müelliften bahseden dönemin tezkireleri, üç Şikârî'nin varlığını bildirir. Ancak bu tezkireler, Karaman-nâme müellifi olarak herhangi bir Şikârî'den bahsetmez. Şikârî üzerinde araştırma yapan bazı araştırmacılar, adı geçen bu şairlerden birinin eserin müellifi olan Şikârî olduğunu veya olabileceğini söyler. Bu da Acemî Kasım unvanıyla bilinen Kasım Paşa soyuna mensup, Diyarbakır mal defterdarı ve mirlîvâ olan Hasan Bey'in oğlu Ahmed'dir (Kınâlızade, 2017; Âşık Çeleb, 2018). Tuğluk (2014)'a göre ise Şikâri'nin babası Mora Beyi olan Hasan Bey olup Çaldıran Savaşında şehit olmuştur. Şikârî, babasına nispetle Hasan Begzâde Ahmed Şikârî olarak da tanınmıştır. Âşık Çelebi (2018), Şikârî'nin akrabaları içinde önemli devlet adamları olduğunu da söyler. O, Mustafa Paşa ve Ahmed Paşa'yı, Kınâlızâde Hasan Çelebi (2017) ise Şemsi Paşa'yı akrabası olarak gösterir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Şikârî, dünyaya meyletmeyen ve daima ahiret âlemini düşünen, uzlet köşesine çekilmeyi tercih etmiş biri olarak tanınmıştır (Tuğluk, 2014). Tabi *Târîh-i Karaman*'ın yazarının tezkirelerde belirtilen bu üç isimden birisimi yoksa bunların dışında birisimi olduğu günümüzde halen bilinmezliğini muhafaza etmektedir (Taşkıran, 2017).

16. yüzyılda kaleme alınan, Selçukluların son dönemi ile beylikler dönemine ışık tutan Şikârî'nin Karaman-nâme'si ise her ne kadar telif bir eser olarak kaleme alınmış olsa da daha önce Dehannî'nin yazmaya başladığı; ancak yarım kalan Selçuklu Şeh-nâmesi'nin Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey'in isteği ile Yârcânî'in, tamamladığı esere dayanmaktadır (Bozkuş, 2008). Yârcânî, Dehannî'nin bıraktığı yerden başlayarak manzum olarak yazılan esere manzum eklemeler yapmış ve yaşadığı döneme kadarki olaylara yer vermiştir. Şikârî, Yârcânî'nin eserinden 125 yıl sonra eseri Farsçadan Osmanlı Türkçesine mensur olarak tercüme etmiştir. Şikârî'nin *Karaman-nâme*'sinde Yâricânî'nin yapmış olduğu Farsça eserden manzum parçalar bulunur; ancak bahsedilen bu Farsça eser kayıptır. Şikârî, Yârcânî'yle kendi arasındaki 125 yılı, yani eserin 15 ve 16. yüzyıla ait kısmı sonradan yazmıştır. Eklenen bu kısma araştırmacılar, şüpheyle yaklaşmış ve Şikârî tarafından mı ya da başkalarınca mı yazıldığı hususunda şüpheye düşmüştür. Müellifin çevirdiğini söylediği *Karaman-nâme*'de Alaeddin Bey dönemi sonrası da kaleme alınmış olmasından dolayı genel kanaate göre Şikârî, bu ek kısmı devrin kaynakları ışığında yazmıştır (Taşkıran, 2017, Özgün, 2022). Şikârî, Karamanoğullarının başından geçen kahramanlıklar, savaşlar, entrikaları ve ihanetleri anlattığı bu metinde sadece Yârcânî'nin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

eserini tercüme etmemiş, kullandığı "râvi eydür" gibi ifadelerden anlaşıldığına göre müellif, sözlü kaynaklardan da yararlanmıştır (Özgün, 2022).

Karaman-nâme, yazılış itibariyle klasik Osmanlı tarih yazıcılığının bir devamı niteliğindedir. Yazar, doğrudan Karamanoğullarının tarihini anlatmayla başlamamıştır. Eser, Hz. Muhammed'in peygamberliğe başlamasından önce Rum'a hükmeden kayser Yusanus ile başlayıp Yavuz Sultan Selim zamanında Karamanoğlu Kasım Bey'in kethüdası Hocantioğlu tarafından zehirlenmesiyle nihayete erer. Özellikle eserde Karamanoğullarının gücünün zirvesine ulaştığı Alaeddin Bey dönemine odaklanılır ve onun çocukluğu, aldığı eğitim, savaşları, başarıları ve bunların etrafında gelişmiş olan olaylar en ince ayrıntısına kadar işlenir. Müellif, Karamanoğullarının çöküşünü Osmanlıların kadir bilmezliğiyle ilişkilendirerek Osmanlılar ve Karamanlılar arasındaki çekişmenin resmini çizer. Tarafgirane bir tarzla kaleme alınmış olan eserde Osmanlılara, Osmanlıların kökenine dair olumsuz tespitlerde sıkça bulunulur (Özgün, 2022).

Karamanoğulları Tarihi'nin bugüne ulaşan önemli bir bölümü, geç tarihlerde istinsah edilmiştir ve bu kopyaların birçok nüshası mevcuttur. Yusufağa Kütüphanesi nüshasının çevriyazısı, Konya Mecmuası'nda tefrika edildikten sonra aynı metin, indeks, not, kroki, plan ve resimler ekleyerek tertipleyen Konya Milli Kitaplık Müdürü M. Mesud Koman tarafından Şikârî'nin *Karamanoğulları Tarihi* adıyla baskıya hazırlanmış ve 1946'da Konya'da basılmıştır. Koman, kitap için yazdığı önsözde "Şikârî'nin *Karaman-nâme*'sinin bilinen nüshalarını" yedi tane olduğunu belirttir. Bunlardan en eskisinin Konya Yûsuf Ağa Kütüphanesi'ndeki (nr. 562) 1119/1707 tarihli nüsha olduğu ileri sürülüyorsa da 1113/1701'de istinsah edilen Ankara Millî Kütüphane'deki nüshanın (nr. A 4771) şimdilik bilinen en eski yazma olduğu anlaşılmaktadır. Eserin diğer bazı nüshalar ise şunlardır: Konya İzzet Koyunoğlu Ktp., nr. 13377; Beyazıt Devlet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. T 458; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. 444; Ankara Millî Ktp., nr. A 4771; Berlin, MS, Or. Yp., nr. 3129). Eser üzerinde şu ana kadar dört çalışma yapılmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi eserin Yûsuf Ağa Kütüphanesi'ndeki nüshadan yapılan çeviri yazısı Mesut Koman tarafından 1946'da yayınlanmıştır. Metin Sözen ve Necdet Sakaoğlu tarafından hem faksimile metin hem de çeviri yazıyı ihtiva edilerek 2005 yılında yayınlanmıştır (Yıldız, 2010). Eser üzerinde yapılan en son çalışma ise Murat Dursun Tosun tarafından 2021 yılında yapılmıştır. Tosun, çalışmasında Ali Emirî'nin hazırladığı çalışmayı esas almıştır. Eserde Kürtlerin faaliyetlerinin yer aldığı kısımlar ise Sedat Ulugana tarafından 2013 yılında *Anadolu'da Kürdistan Orduları* adıyla yayınlanmıştır.

2. Karaman-nâme'nin Kürt Tarih Yazımındaki Önemi

Destansı bir üslupla kaleme alınmış olan Şikârî'nin *Karaman-nâme*'de olayların abartılı bir dile anlatılması, olayların tarihine yer verilmemesi eserin değerini düşürse de eserde verilen olayların, isimlerin, yerlerin gerçek olması, eserin değerini arttırmaktadır. Eserin sahip olduğu bu özelliklerden dolayı yer yer tenkit edilip dikkate alınmaması gerektiği söylense de Karamanoğulları'nın tarihine ışık tutması, o dönemde yaşanan ve birçok kaynakta yer almayan bazı olayları ele alması bakımından kıymetli bir eserdir. Özellikle onun muhalif kimliği, eserin eleştirilmesinin başat sebebidir. Zira Şikârî, Karamanoğulları ile Osmanlının Anadolu'daki hâkimiyet mücadelesinde Osmanlının aleyhine takındığı olumsuz tavır ve olaylara Karamanoğullarının penceresinden bakıp Osmanlıyı kötülemesi, Osmanlı araştırmacıları tarafından hoş karşılanmamıştır. Eserin taşıdığı tüm bu özelliklerden dolayı Paul Wittek (1986), *Menteşâ Beyliği* adlı çalışmasında

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

bu eserden hayli istifade etmişse de eserdeki birçok bilgiye şüpheyle yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir. Benzeri bir görüşü Cloud Chan (1979) da dile getirmektedir.

Eserin taşıdığı bu olumsuzluklardan dolayı araştırmacıların ona şüpheyle yaklaşmasına rağmen bu eser, içerdiği çok değerli bilgilerden dolayı Kürt tarih yazımında müstesna bir yere sahiptir. Zira bu eser, Konya, Lârende, Ermenek, Mut, Silifke, İçel'den başka Alanya ve Antalya kıyılarından, kuzeyde Bursa ve Ankara'ya; doğuda Ereğli, Niğde ve Aksaray'dan Adana, Maraş, Kayseri ve Sivas'a kadar geniş bir bölgenin 13-15. yüzyıllar arasında yaşanan olaylara dair başka kaynaklarda yer almayan ayrıntıları veriyor. Daha da önemlisi, Şikârî'nin tarihi, Osmanlı sarayına sunulmak amacıyla yazılmadığından, yazarın sempatisi de Osmanoğullarına değil, onlara rakip Karamanoğullarına yönelik olduğundan ve baştan başa bir farklı bakışın ürünü olmasından verilen bilgilerin önemini bir nebze daha arttırmaktadır (Taşkıran, 2017). Eserin Kürt tarihi için müstesnalığı tam da bu noktada karşımıza çıkar. Zira Şikârî, Anadolu'nun tarihine eğilirken sadece tek bir topluluğun tarihine bağlı kalmayarak Anadolu'yu şekillendiren tüm unsurları bir şekilde eserine dâhil eder. Bu yüzden de onun eserinde şehirlerin imarından Haçlı Seferleri'ne, Selçuklulardan beyliklere, Türklerden Kürtlere pek çok farklı olay, olgu ve millete rastlamak mümkündür.

Şikârî, özel olarak Karamanoğullarının tarihine yoğunlaşmış olsa da Kürtlere dair 13 ve 14. yüzyılda Kürtlerin Orta Anadolu'daki etkinlikleri hakkında hiçbir kaynakta olmayacak kadar bilgi vermektedir. İbn Bibi, *Selçuk-name*'sinde ve Yazıcızâde *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinde Kürtlerin bu dönemdeki bazı faaliyetlerinden ve Selçuklu ile beraber giriştikleri savaşlardan bahsetse de Şikârî kadar ayrıntılı bilgi vermez. Şikârî, tarihinde Osmanlı döneminde yazılan ya da Türk tarih tezinin tesiriyle kaleme alınan tarihlerin aksine Kürtlerin aktif bir özne olarak ele alır ve onlara karşı oldukça iyimser bir dil kullanır. Hatta eserin birçok yerinde müellifin Kürtlere yönelik sempatisini açıkça görmek mümkündür. Zira birçok noktada müellif, Kürtleri mert, yiğit, gözü kara, savaşçı, kahraman, siyasetten anlayan, sözünün eri bir millet olarak anar. Örneğin Süleyman Şah'ın Mehmet Bey'e yazdığı mektuptan aldığımız aşağıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere Kürtler, yiğit, cesur, savaşçı ve kahraman bir halktır:

"*Hoca Ali mührünü bozup açıp okudu. Demiş ki: "Ey Şâh-ı Rum! Dost dostu ziyârete böyle gelmez. Ahvâl malumdur. Neye geldiğini biliriz. Eğer sen div sıfat Kürdistan askerini devşirip geldin ise benim dahi Süleyman ve Rüstemim vardır. Eğer sen Efrâsyâb-ı devr isen ben dahi Keyhüsrev-i zamanım! Eğer senin askerin Kürd, Türkmen, Rum ve Tatar ise benim Bulgar, Yunan ve Moğol'dur. Malumdur ki bize Karamaniler derler. Zamanın kahramanıyız" demiş (Şikârî, 2005)."*

Şikârî, Kürtleri bu olumlu ifadelerle ansa da bu ifadeler, Kürt tarihi yazımı için pek de anlam ifade etmez. Zira onun eserinin asıl önemi ele aldığı dönemlerde Kürtlerin faaliyetleridir. O, Orta Anadolu'da varlık gösteren ve günümüz Türk beyliği olarak gösterilen birçok beyliğin aslında Kürt olduğunu, Kürtlerle Selçuklular arsındaki mücadeleyi, bazı Kürt liderlerin faaliyetlerini tüm ayrıntılarıyla aktarır. Şikârî'nin verdiği bilgilerden hareketle Kürtlerin Orta Anadolu'daki faaliyetlerini ve onlara dair bazı bilgileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

3. Türk-Kürt Mücadelesi

Şikârî'nin eserinin merkezinde her ne kadar Karamanoğulları olsa da o, Karamanoğullarını anlatırken Orta Anadolu'da gerçekleşen birçok olayı da aydınlatır. Bu noktada Kürt tarihi için en önemli olan husus Kürtlerin bu yüzyılda Orta Anadolu'daki faaliyetleri ve Türklerle ilişkileridir. Şikârî, eserinde bu ilişkiyi anlatırken bunun yeknesak bir yapıda olmadığını, bazen bu iki ulusun savaştığını bazen de işbirliği yaptığını aktarır. Bu noktada Şikârî, eserinde ilk olarak Kürtler ile Oğuzlar, Türkmenler ve Moğollar arasındaki alan kapma ve üstünlük kurma mücadelesinden şu şekilde bahseder.

3.1. Kürt-Oğuz Savaşı

Müellife göre Sadeddin Bey emrindeki on binden fazla konar göçer Oğuz obası, yazın Sivas ve Kayseri yaylalarında hayvanlarını otlatırken kışlamak için de Acem topraklarına gitmekteydi. Sadeddin Bey'in vefatından sonra bu obaların başına geçen Nureddin Bey, adamlarından Hayreddin Bey'in önerisi ile yerleşik bir düzene geçmeye karar verir. Bunun için de Herekal Kalesi'nin zapt edilmesi önerilir. Yapılan karşı saldırı ve hile ile kale, orayı savunan Kosun adındaki Bizans komutanından alınır. Müslüman olan Kosun, Turgut Bey'in kızıyla evlenir. Dört yıl sonra Sivas yaylalarını zapt etmek üzere harekete geçen Oğuzlara karşı Sivas Kürt beyi Hacı Bahadır/Bahaeddin, Kürtleri toplayarak onları durdurmak için harekete geçer. On dört bin kişiden oluşan Kürdistan ordusu toplanır ve Oğuzların üzerine yürürler (Şikârî, 2005).

Oğuzlar, Ermenilere karşı yaptıkları seferden daha yeni dönmüş ve her şeyden habersizdir. Bir haberci, onlara ulaşıp "*Kürtler, sizi kırmaya geliyor!"* haberini ulaştırdığında mühtedi olan Kosun, Hacı Bahadır'ın Sivas'ı oğlu Menteşâ'ye bırakarak sefere çıktığını öğrendiğini, Kürtlerin sayı olarak fazla olduğundan onlarla savaşılmayacağını ve ancak hile ile onları yenebileceğini söyler. Kosun, bin askerle Sivas'a giderken Nureddin de 10 bin askerle Hacı Bahadır ile savaşmaya başlar. Kosun, dostane ilişkilerle Menteşâ'ya yaklaşır ve onu kendine inandırır. Düzenlenen bir şölen esnasında Kosun, Eretna kavminin yardımıyla fırsattan istifade ederek Menteşâ ve diğer Kürt beylerini rehin alır. Kürtler ile Oğuzlar arasındaki bu çetin savaş devam ederken Kosun, bir mektup ile Hayreddin'e durumu bildirir. Nureddin, askerlerini savaştan çekip Sivas'a doğru çekilince Hacı Bahadır, savaşı kazandığını sanır. Nureddin, Sivas'a gelince Menteşâ dâhil tüm Kürt beylerini serbest bırakır. Hacı Bahadır, Sivas'a vardığında kalenin düştüğünü görür. Oğlu Menteşâ, tek çarenin barış olduğunu söyler ve iki ordu arasında bir anlaşma yapılır.

Yapılan anlaşma sonrası Hacı Bahadır, Sivas'ta kendi adına hutbe okutur. Bunu duyan Selçuklu sultanı duruma çok kızarak Sivas'ta daha önce dize getirilen Kürtlerin tekrar dize getirilebileceğini savunur. Bunun için de Sultan Alaeddin, Hacı Bahadır'dan Sivas'ın alınması için bir mektup yazıp Kayseri beyi Cafer'e yollar. Cafer de bir mektup yazıp kardeşi Ali ile Sivas'a yollar. Kürt ve Oğuz beylerinin dâhil olduğu bir ziyafet esnasında mektup Hacı Bahadır'a ulaştırılır. Bunun üzerine Hacı bahadır, "*Sultan'a bağlılığını*" bildiren bir mektup yazıp Ali Bey ile Kayseri'ye gönderir. Ancak bundan memnun olmayan Sultan Alaeddin, Cafer Bey'den Kürt, Oğuz ve Türkmen beylerinin yakalanıp Konya'ya getirilmesini istemiştir. Buna muvaffak olan Alaeddin, bu beyleri Konya'da kırk gün misafir etmiş ve sonradan onları serbest bırakmıştır (Şikârî, 2005).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

3.2. Kürtlerin Konya'yı Alması

Şikârî (2005), eserinde Kürtlerin Konya'ya ani bir baskın yaparak şehri ele geçirdiklerinden bahseder. Müellifin verdiği bu bilgi diğer dönem eserlerinde yer almaz. Müellife göre Ahi teşkilatı üyelerinden Ahi Nahis ve Ahi Murat, Eretnaoğlu Mehmed Bey'e giderek Karamanoğullarından duydukları rahatsızlığı dile getirir ve onları Konya'ya hükmetmeleri için davet eder. Bunun üzerine Mehmet Bey, şehri Şah Alaeddin Bey'den ister. Ancak Alaeddin, şehri kardeşi Davud'a verdiğini bunu ondan almanın mümkün olmadığını, eğer dilerse ikisinin beraber şehri idare edebileceğini söyler. Bu olay üzerine mezkûr şahıslar, Davud'un ağzından sahte bir mektup yazarak Alaeddin'e Larende'ye gitmesini bildirir. Alaeddin de asker toplayıp yola çıkar. Bunun üzerine şehrin savunmasız kaldığını gören iki Ahi, Kürtlere haber vererek onları şehre davet eder. Gece karanlığında şehrin kapılarını açarak on altı bin Kürt'ü şehre alır. Kürtler, Keykubad sarayına girerek önlerine çıkan askeri kılıçtan geçirir. Bunun üzerine Mehmet ve Davud Bey, can derdine düşer. Davud Bey, bir ata binerek soluğu Larende'de alır. Mehmet Bey ise su kanalına atlayarak canını zor kurtarır. Kürtler, Keykubat sarayına girerek Halil'in soyundan yirmi dört şehzadeyi kılıçtan geçirir (Şikârî, 2005).

3.3. Karamanoğlu Alaeddin Bey ile İbn Kürd'ün Savaşması

Şikârî'ye göre İbn Kürd, Eretnaoğlu Mehmet Bey'i kurtarıp onun adına Kayseri'yi ele geçirdikten sonra Sivas'ta misafir edince onu çok seven Karamanoğlu Alaeddin Bey, onu görmek için Sivas'a gelir. Bu durum Sivas hâkimi Kürt beyi Hoca Ali ile İbn Kürd'ü rahatsız eder. Mehmet Bey'e Alaeddin'e güven olamayacağını, dedesi Eretna'nın Alaeddin'in amcasını öldürdüğünü, Sivas bunların elindeyken onlara çok zulmettiğini söyleyerek ya ondan ya da kendilerinden uzaklaşmasını ister. Bu sözlerden çok korkan Mehmet Bey'in Alaeddin'e karşı hareketleri değişince Alaeddin durumu anlar ve Larende'ye geri döner. Beylerini toplayı Konya ve Sivas'ın Kürtlerin elinden alınması gerektiğini söyler. İbn Kürd, Mehmet Bey'in niyetini sorgulamaya başlar ve Hoca Ali'ye "*Biz Karamanoğlunu sevmeyiz. Dedesi dedemiz Hacı Bahadır'dan topraklarımızı almıştı. Mehmet Bey'in amacı Alaeddin'le bir olup Sivas'ı elimizden almaktır.*" der. Hoca Ali, Mehmet Bey'den Alaeddin'le bağını koparmasını isteyince Mehmet Bey gizlice Kayseri'ye kaçar. Bunun üzerine İbn Kürd, o Kayseri'ye varmadan yakalar ve onu zindana attırır (Şikârî, 2005).

Mehmet Bey'in zindana atıldığını duyan Alaeddin Bey, Süleyman Şah'ın tüm uyarılarına rağmen onu zindandan kurtarmak ve Kürtleri Kayseri'den çıkarmak için harekete geçer. Bunu duyan İbn Kürd, yirmi bin kişilik Kürt ordusuyla onun karşısına çıkar. Kürtler, on bin Bulgar askerini esir alır, Moğolları ise darmadağın eder. Turgut'un emrindeki Türkmenler ile Kosun'un emrindeki Oğuzlar, Alaeddin'in yardımına gelir. Yirmi bin Kürt de İbn Kürd'e destek olmak için gelir. Yedi gün süren kanlı çarpışmalarda on bir bin asker ölür. Savaşın sonunda Kürtler, Kayseri ovasında yenilir ve şehri terk edip Sivas'a çekilirler (Şikârî, 2005).

3.4. Kürtlerin Kayseri'yi Geri Alınması ve Tekrardan Yenilmesi

Karamanoğlu Alaeddin Bey'in Kayseri'yi Kürtlerden alıp Mehmet Bey'i serbest bırakması üzerine Konya'yı almak için harekete geçmek ister. Bunu öğrenen İbn Kürd, suratle Sivas'a gelir ve durumu Kürt beyi Hoca Ali'ye bildirir. İbn Kürd ve Hoca Ali, ordusunu toplayıp Kayseri üzerine yürür. Bundan korkan Mehmet Bey, şehri terk edip

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Larende'ye kaçıp Alaeddin'e sığınır. Kürtler, Kayseri'yi aldıktan sonra kırk sekiz bin kişilik bir ordu ile Aksaray'ın üzerine yürür. Aksaray'ı aldıktan sonra Konya'ya gelir. Konya'yı elinde bulunduran Kürtler, orduyu görünce sevinçle kapıyı açar. İbn Kürd, Alaeddin'e bir mektup göndererek onların üzerine yürüyeceğini bildirir.

Mehmet Bey'in Moğol askerlerinden oluşan yirmi sekiz bin kişilik bir ordu ile Aksaray önüne geldiğini öğrenen Hoca Ali, on dört bin askerle harekete geçer. Yedi gün süren savaşta Moğol askeri yenilip kaçar. Bu haber, Osman Bey'e ulaştığında Mehmet Bey'e yardım etmek için yedi bin askerle gelir. İki ordu birleşip Kürtleri yenince Kürtler, Mendüs Kalesi'ne çekilir. Bunu duyan İbn Kürd, on dört bin Kürt dilaverle yardıma koşar ve Mehmet Bey'i yenip zincire vurur, onu şehir şehir gezdirir. Olup bitenden habersiz olan Alaeddin, Konya'yı kuşatmakla meşguldür. Bir casus gelip Mehmet Bey'in akıbetini ona bildirince Alaeddin, onu kurtarmak için harekete geçer. Ancak ondan önce İbn Kürd, Karamanoğlu hâkimiyetine son vermek için Larende'nin üzerine yürür.

Alaeddin, Hacı Beyleroğlu'na yetişip askerlerini kılıçtan geçirir ve Mehmet Bey'i esaretten kurtarır. Bunun üzerine bir casus, İbn Kürd'e durumu bildirir. İbn Kürd kırk bin kişilik bir ordu ile Alaeddin'in üzerine yürür. Yirmi sekiz gün süren savaşta Alaeddin'in ordusu dağıtılır ve Alaeddin, İbn Kürd'e tutsak düşür. Ancak Osman, Kaya ve Hamit Bey'in yardıma gelmesi üzerine Kürtler, yenilir ve İbn Kürd, Hoca Ali ile beraber Sivas'a kaçarlar.

3.5. Konya ve Sivas'ın Kürtlerden Alınması, İbn Kürd'ün öldürülmesi

Şikârî (2005)'ye göre Kürtlerin Konya'yı ele geçirmiş olması, başta Karamanoğulları olmak üzere pek çok çevreyi rahatsız etmiş ve Kürtleri buradan çıkarmak için çaba içine düşmüşlerdir. Şikârî'nin anlatımına göre bu çabanın ortaya çıkmasında bir Mevlevî pirin etkisi bulunmaktadır. Buna göre Pir Arız adında bir derviş, Süleyman Şah'a gelerek "*Bu memleketin Kürtlerin elinde kalması reva mıdır?*" deyince Süleyman Şah da Mevlânâ'yı rüyasında gördüğünü ve şehri kurtarmalarını istediğini söyler. Müellifin aktardığına göre Alaeddin Bey ve Süleyman Şah, yirmi altı bin askerle şehri kuşatır. Şiddetli çarpışmalardan sonra şehri ele geçirip Kürtleri kılıçtan geçirir.

Şikârî (2005), eserinin bu kısmında Kürtlerin Orta Anadolu'daki hâkimiyetine son vermek için Türk beylerinin ortak bir kararla hareket ettiğini aktarır. Ona göre Kayseri'yi kaybeden Kürt emiri Hoca Ali, Mehmet Bey'den özür dilemek için tekrar Kayseri'ye gelir. Özrünü kabul eden Mehmet Bey, onu vezir yapar. Mehmet Bey, Alaeddin'i görmek için Konya'ya gittiğinde Hoca Ali, Kayseri'yi tekrardan ele geçirmek için bunu fırsat bilir ve İbn Kürd'e haber vererek şehri ele geçirmesini ister. İbn Kürd, otuz yedi bin asker toplayarak Kayseri'nin üzerine yürür. Bu haberi alan Mehmet Bey ve Alaeddin, Kürtlerden büsbütün kurtulmak için 129 bin kişilik bir ordu toplayarak Kürtlerin üzerine yürür. Yapılan savaşta İbn Kürd öldürülür ve Tüm Kürtler kılıçtan geçirilir. İbn Kürd'ün başının kesildiğini duyan Hoca Ali, Sivas'a kaçar. Ancak Mehmet ve Alaeddin Beyler, onu takip edip Sivas'a gelir ve burayı da Kürtlerin elinden alır.

4. Kürt-Türk İttifakı

Kürtlerle Türkler, tarihsel süreçte birbirleriyle çetin savaşlar yaptığı halde çoğu yerde önemli ittifaklar da yapmış ve ortak düşmanlarıyla birlikte mücadele etmiştir. Bu ittifakların ilki Dandanakan Savaşı ile başlar. Sultan Mesud'un ordusu içinde yer alan Fars, Türk ve Kürtlerin saf değiştirerek Selçukluları desteklemesi, savaşın kaderi üstünde etkili

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

olmuştur. Bu savaşla tarih sahnesine çıkan Selçuklulara Rewâdî, Şeddâdî, Ârân, Deylemî, Hasanwehî ve Mervânî Kürt devletleri bağlanarak onların hâkimiyetlerini kabul etmiştir. Bu kabulle beraber Kürtler, Selçuklu ordusunun ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu ittifakın en önemli sonucu hiç şüphesiz Malazgirt Savaşı'dır. Bu savaşta Selçuklu saflarında yer alan Kürtler, Bizans'ın yenilmesinde büyük bir rol üstlenmiş ve Türklere Anadolu'nun kapısını açmıştır.

Kurulan bu ittifak, zaman içinde Kürtlerin aleyhine işlemiş; onların hâkim oldukları alanlara göçebe Türkmenler akın ederek buradaki düzeni Kürtlerin aleyhine bozmuştur. Bu bozulmanın sonucu olarak da Kürtlerle Türkler arasında alan hâkimiyetinden dolayı şiddetli savaşlar yaşanmıştır ve Kürtlerin devletleri bu kaousun sonunda yıkılmıştır. Şikârî (2005), eserinde bu kaousu anlatmakla beraber Kürtlerle Türklerin ittifaklarından bahseder. Genel olarak burada kurulan ittifaklar gayr-ı müslim topluluklara yönelik olup ortak düşmana karşı yapılan işbirliğidir. Şikârî, bu iş birliklerinden şu şekilde bahseder:

4.1. Ermenek Seferi

Ermenek'te bulunan gayr-ı müslimlerin Müslümanlara zulüm ettiği gerekçesiyle Sultan Alaeddin, bir sefer hazırlığına girişir. Veziri, böyle bir sefere girişmekten se kendisine bağlı beylerin bu olayla ilgilenmesini salık verir. Bunun üzerine sultan, Nureddin'e bir mektup göndererek beyleri ile beraber Ermenek'e sefer düzenlemesini istedi. Bunun üzerine Nureddin, yanına Türkmen ve Kürt beylerini de alarak Konya'ya gelip sultana katılır. Bunun üzerine Ermenek Kalesi'ne saldırı düzenlenir. Kaleye yapılan saldırıda Hacı Bahadır, Eşref ve Menteşâ gibi Kürtler de yer alır ve savaşta büyük kahramanlıklar göstererek kalenin alınmasını sağlarlar. Ermenek'ten sonra Mut, Gülnar ve Mara kalelerine sefer düzenlenir; buralar da alınır. Bulgarlarla bir yıl kadar savaş yapılır ve bu savaşta Bulgar beyi Yahşi Han öldürülünce tüm ordusu teslim olur. Sultan'ın fethedilen Mut Kalesi'ni kendi kuzeni Melikşah'a vermesi üzerine Hacı Bahadır, buna karşı çıkar. Sultan, onun üzerine yürümesi üzerine araya giren Karaman, aman diler ve Hacı Bahadır'ın affedilmesini sağlar (Şikârî, 2005).

4.2. Tarsus ve Silifke Seferi

Şikârî (2005)'nin tarihinden anlaşıldığı kadarıyla kurulan bu işbirliği sadece Ermenek'in fethiyle sınırlı olmayıp daha sonra da devam etmiştir. Zira Tarsus beyi Yahşi Han'ın Varsakları toplayıp Aydın Bey'e saldırması üzerine Karaman Bey'in kurduğu ordunun içinde Moğol ve Türkmenlerle beraber Kürtler de yer alır. Yapılan savaşta Yahşi Bey esir edilerek Varsak Türkleri dağıtılır. Ancak Karamanın sancağı altında toplanan Kürt, Moğol ve Türkmenlerin sayıca hayli fazla olması Sultan Alaeddin'in etrafındakileri tedirgin etmiş olmalı ki Larende hâkimi Hacı Bey, sultana "*Karamanın emrinde Türkmen, Moğol ve Kürt olmak üzere 100 bin asker var. Eğer böyle giderse padişahlığınız elinizden gidecek*!" demiştir. Davetin bir hile olduğunu öğrenen Karaman ve Kürt beyleri gitmekten vazgeçer (Şikârî, 2005).

Haçlı birliğine karşı Silifke'ye yapılan seferde de Kürt beyleri 10 bin askeri ile yer aldığını Şikârî bildirmektedir. Aynı bilgi Yazıcızâde'nin tarihinde de yer alır (Bakır, 2008). Şîkarî (2005)'ye göre sultanın emriyle Konya'ya gelen Karaman Bey, yanına Türkmen ve Kürt beylerinin askerlerini alır. Hamid Bey, Devletşah ve Moğol askerlerinden oluşan on bin kişilik bir orduyu yurtlarını koruması için bırakır. Ancak bunu haber alan Silifke hâkimi

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Andorya ve Fisadoın öncülüğündeki Kıbrıs ve başka Hristiyan ülkeler, Mut Kalesi'ne saldırır. Yapılan savaşta Haçlı kuvvetleri yenilir. Görkes Kalesi'ne sığınan Haçlıları desteklemek için Konstantin, 40 bin asker gönderir. Ancak yapılan savaşta gönderilen bu kuvvet de Kürt, Türkmen ve Moğol güçleri karşısında duramayıp dağılır.

4.3. Ankara Seferi

Şikârî (2005)'nin bu ittifakın bir parçası olarak eserinde bahsettiği olaylardan biri de Ankara Seferi'dir. Şikârî'nin anlatımına göre Ankara halkı Müslüman olduğu halde yöneticisi, Selçuklu sultanına haraç veren Kara Davud adında Ermeni biriydi. Bu beyin de Develi Karahisa beyi olan bir kardeşi vardı ve adı Kipur'du. Kipur, bir gün ava çıkınca Eretna beyinin kardeşi Halil'i yakalayıp abisi Ankara beyi Kara Davut'a gönderdi. Bunun duyulması üzerine Kürt, Moğol, Oğuz ve Türkmen beyleri hazırlanıp Ankara üzerine sefere çıktılar. Ancak sultanın Kara Davut'u sevmesinden dolayı ondan izin istendi. Sultanın etrafındakilerin "*Sultanım Karaman'ın asıl niyeti Konya'yı almaktır.*" şeklinde telkinleri üzerine sultan seferden onları men etti. Ancak beyler, sultanı dinlemeyerek Ankara üzerine yürüdüler. Önce Develi Karahisar Kalesi'ni ele geçirip oradaki tüm gayr-ı müslimleri kılıçtan geçirdiler. Sonra Ankara Kalesi kuşatıldı. Kara Davut, 12 bin Ermeni askeri toplayarak savunmaya geçti; ancak dört bin Kürt askeri kaleyi arkadan sararak surda gedik açınca kaleyi ele geçirdi ve tüm askerleri esir aldı.

4.4. Antalya Kalesinin Zaptı

Kürtlerin Selçuklu ordusu içinde yer alarak büyük başarılar elde ettiği savaşlardan biri de Antalya Kalesi'nin ele geçirilmesidir. Şikârî (2005)'ye göre Ankara'nın zaptından sonra Karaman'ın Larende'yi sultandan istemesi ve sultanın bunu reddetmesi üzerine araya giren Süleyman Paşa, Karamana ve Kürt beylerine hediyeler getirerek gönüllerini aldı ve onların Frenklerle savaşması için Antalya Kalesi'ne saldırmalarını istedi. Şikârî'ye göre yapılan bu teklif, aslında düşmanı düşmana kırdırma politikasının bir parçası olup Selçukluların Karaman Bey'i zayıflatma çabasının bir ürünüdür.

Şikârî (2005)'nin aktardığına göre bu teklif üzerine Karaman, Türkmen, Moğol ve Kürdistan beyleriyle bir araya gelip görüşmüş ve teklifi kabul etmiştir. Bunun sonucunda da Karaman Bey, önce Türkmen ve Moğol askerlerini kalenin zaptı için göndermiş, sonra da Hacı Bahadır ve Menteşâ emrindeki Kürt askerlerini sevk etmiştir. Antalya Kalesi önünde otuz sekiz bin Frenk askeri ile Menteşâ'nın emrindeki sekiz bin Kürt asker çarpışmış ve çarpışmaya dâhil olan Moğol ve Türkmen askerler, Frenklerin yenilmesini sağlayarak kaleyi ele geçirmiştir. Kalenin ele geçirilmesinde en büyük başarı, Kosun'un kılık değiştirip yardıma gelen Rum askerleriymiş gibi şehre girmesidir. Kosun, adamları ile şehre girince muhafızları kılıçtan geçirerek şehrin kapılarını açmış ve ordu şehre girmiştir.

4.5. Ankara'nın Melik Nasır'dan Alınması

Şikârî (2005), Karamanoğlu Mehmet Bey'in Kürt beyi Hacı Bahadır'ın yardımıyla tahtını ele geçirmesi üzerine Selçuklu sultanı Alaeddin'e mektup göndererek "*Babamı katlettin, Elbürz Dağları'ndaki Şirvan Han soyundan han oğlu hanım. Bütün Kürdistan, Moğol, Türkmen ve Oğuz askeri benimledir.*" diyerek ona meydan okur. Bu meydan okumaya kızan Sultan Alaeddin, altmış bin kişilik bir ordu toplayarak başına oğlu Kıvameddin'i getirir. Sultan, Mehmet Bey'e elçi göndererek kan dökülmemesi ve memleketin harap olmaması için barış teklifinde bulunsa da Mehmet Bey, barış teklifini reddeder. Bunun üzerine Sultan Alaeddin, Kürdistan, Moğol, Türkmen ve Oğuz askerlerini

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

aşağılayan bir mektup gönderir. Mektuba kızan Mehmet Bey, Konya'yı harap edeceğine ant içerek Ankara'ya saldırır ve şehri Melik Nasır'dan tekrar alır.

4.6. Niğde ve Tarsus'un Alınıp Varsak Türklerinin Kılıçtan Geçirilmesi

Şikârî (2005), Kürt ve Türklerin ittifakıyla Varsak Türklerine karşı yapılan savaştan bahseder. Bu savaşta Karamanoğullarının önderliğinde yer alan Moğol, Kürt ve Türkmenler, Kazgancık'a karşı çetin bir savaşa girişir. Niğde Kalesi, otuz gün boyunca muhasara edilse de Kazgancık'ın askerlerinin giydiği demir zırhlar karşısında kılıç ve ok yetersiz kalır. Devletşah'ın gönderdiği Moğol askerleri, gürzleriyle bu engeli aşınca Niğde Kalesi ele geçirilir. Mehmet Bey, Kazgancık'ı Ermenek Kalesi'ne hapsettirir. Mehmet Bey, Niğde'yi aldıktan sonra Tarsus'a yönelir. Varsakların elinde olan Tarsus'un hâkimi Yahşi Han'dı. Girilen bu savaşta Kürt askerleri büyük bir başarı elde ederek Varsak Türklerini kılıçtan geçirir ve Tarsus'u alırlar.

4.7. Selçuklularla Yapılan Savaş

Mehmet Bey, Tarsus'u Bahtiyar Bey'e verir. Ancak Ankara ve Tarsus beyi, Konya'ya gidip Mehmet Bey'i ve Kürt beylerini Sultan Alaeddin'e şikâyet edince sultan, on bin kişilik bir ordu hazırlayıp onların üzerlerine yürür. Bu haberi alan Mehmet Bey, dört bin Bulgar ve Türkmen askeri göndererek karargâhını sultanın karargâhının karşısına kurar. Hacı Bahadır ve oğlu Menteşâ de on iki bin Kürt askerle Mehmet Bey'in imdadına yetişir. Bu haberi alan Zülkadiroğulları beyi de yanına aldığı Kürt beyleri ve on dört bin Kürt askeri ile imdada gelir. Yapılan savaşta sultanın ordusu yenilir. Ancak Tekke kavminin yardıma gelmesi ile Zülkadiroğulları geri çekilir. Bunun üzerine Moğollar, Kürtlerin imdadına yetişerek onların çekilmesini engeller. Selçukluların ordusunun yaşanan yoğun savaşta yorgun düşmesi üzerine yardıma gelen on altı bin Germiyan askeri, onları bu zor durumdan kurtarır. Ancak Mehmet Bey emindeki Kürt, Moğol ve Türkmenlerin savaştan bitkin düşmesi üzerine Mehmet Bey, Sivas'taki Kürtlerden on bin asker ister. Yedi gün daha süren savaşta yirmi üç bin asker ölür. Buna çok üzülen Mehmet Bey, Selçuklu sultanını teke tek dövüşmeye davet eder, sultanın bu dövüşte ayağından yaralanması üzerine tekrar saldırıya geçen onun beyleri savaşta yenilir. Sultan ve askerleri Konya'ya kaçarak canlarını zor kurtarır (Şikârî, 2005).

4.8. Konya'nın Muhasara Edilmesi ve Ele Geçirilmesi

Selçuklu ve Osmanlı kaynakları, Karamanoğlu Mehmet Bey'in oluşan hâkimiyet boşluğundan yararlanır, Cimri'yi de yanına alarak Konya'yı ele geçirdiğini yazar. Ancak Şikârî (2005), bu kaynakların anlatımından biraz farklı bir şekilde olayı aktarır. Ona göre Karamanoğlu Mehmet Bey ile giriştiği savaşı kaybeden Selçuklu sultanı, Konya'ya kaçıp Mevlana'dan yardım ister. Onu takip eden Mehmet Bey ise altmış bin kişilik bir ordu ile şehri kuşatır. Ordusunun içinde Kürt, Türkmen ve Moğol askerleri vardır. Sultan ise hazinelerini yanına alıp şehirden kaçar ve şehri iki vezirine teslim eder. Moğol ve Bulgar askerleri şehrin iki burcunu yıkınca şehre girmek mümkün olur. Şehre girilmesiyle büyük bir katliam gerçekleşir. Şikârî (2005), biraz abartılı bir ifade ile Alaeddin'in altı yüz beyinin öldürüldüğünü ve büyük bir katliamın yapıldığını aktarır. Ona göre bu yıkımdan kaçıp Mevlânâ'nın dergâhına sığınan bir vezir, ondan yardım ister. Mevlana, araya girerek Mehmet Bey'in niyetini öğrenir. Mehmet Bey, şehri harap etmeye yemin ettiğini bildirince Mevlânâ, yeminini yerine getirmesi adına şehrin yedi kulesini yıkıp tekrar

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yapmasını salık verir. Mehmet Bey, bunu yapar ve böylece yeminini yerine getirir. Cimri'yi de hapisten çıkararak Konya'yı ona teslim eder (Şikârî, 2005).

4.9. Kürtlerin Katledilen Mehmet Bey'in İntikamını Almak İstemesi

Şikârî (2005), Karamanoğlu Mehmet Bey'in Cimri vakasından sonra öldürülmesi üzerine Sivas Kürtlerinin intikam almak istediğinden bahseder. Onun aktardığına göre Sivas'tan hareket eden otuz bin Kürt askeri Mut Kalesi'nin önüne gelir. Bu orduya Türkmen, Bulgar, Oğuz ve Moğol askeri de katılır. Kürtler, Tatarlarla şiddetli bir savaşa girerek onlardan çoğunu öldürür. Selçuklu sultanı Rükneddin, bu ortak orduyla savaşa girmişse de savaşta öldürülmüştür. Daha sonra orduya komutanlık eden Karamanoğlu Mahmud Bey Konya'nın üzerine yürür ve şehri kuşatır. Vezir Sahip Ata, şehrin kapılarını açar ve beyden özür diler. Bey onu bağışlar. Alaeddin ise hazinesini alarak şehirden kaçar. Mahmud Bey, gelip Keykubad sarayına yerleşir.

4.10. Kürtler Eretnaoğlu Mehmet Bey İçin Kayseri'yi Alması

Mehmet Bey'in Konya'da Karamanoğulları ve Kürtlerin elinden canını zar zor kurtarıp kaçması üzerine İbn Kürd, duruma çok üzülür ve onu bulmaya çalışır. Nihayetinde bulur ve ona güzel elbiseler giydirerek sarayına getirir. Mehmet Bey, tahtının geri alınması için yardım etmelerini aksine Karamanoğlu Alaeddin'e haber vermesi durumunda bunu kanlı bir şekilde yapacağını bildirmesi üzerine İbn Kürd ve Sivas hâkimi Hoca Ali Bey, istişare eder ve Kayseri'yi onun için almaya karar verir. On bin Kürt ve on bin Moğol askeri ile Kayseri'nin üzerine yürürler. Yirmi bir gün süren savaşın sonunda Kayseri emiri Cafer Bey yenilir. Kayseri toprakları Mehmet Bey'e verilir ve adına hutbe okutulur. Ancak bu haberi alan Süleyman Şah, bu işe çok kızıp asıl niyetinin ne olduğunu öğrenmek gerektiğini söylese de Alaeddin Bey'in Mehmet Bey'e olan sevgisinden dolayı ona yönelik bir tehditte bulunmaz. Ancak Mehmet Bey'e olan hasretinden dolayı bir yıl sonra Herakle Kalesi'ni bahane edip Sivas'a gelir. İbn Kürd ve Hoca Ali, bu durumdan rahatsız olsa da Mehmet Bey, Alaeddin'i misafir eder (Şikârî, 2005).

5. Siyasi Aktör Olarak Kürt Beyleri

Şikârî (2005)'nin eserinde anlattığına göre Kürt Beyleri, özellikle de Sivas hâkimi Hacı Bahadır Bey sadece güçlü bir savaşçı olmayıp aynı zamanda itibar sahibi bir idarecidir de. Yeri geldiğinde savaş meydanında kahramanca savaşan Hacı Bahadır, yerine göre de güçlü bir siyasi figür olarak üzerine düşeni yapmaktadır. Şikârî, onun bu özelliğini Karaman Bey'in oğlu Mehmet'in İbn Hotan'ın eline düşmesi hadisesinde ele alır. Onun aktarımına göre İbn Hotan, casuslarıyla sürekli Mehmet Bey'i gözetler ve onu ansızın yakalayarak öldürmek ister. Ancak Mehmet'in güzelliği karşısında onu öldürmeye kıyamayan İbn Hotan'ın fikrini değiştirmede asıl sebep Kürt beyi Hacı Bahadır'ın arabulucu olmasıdır. Hacı Bahadır, İbn Hotan'a gelerek Mehmet'in öldürülmesi durumunda Kürt, Moğol, Türkmen ve Oğuzların kendisine düşman olacağını söyleyerek onun serbest bırakılmasını ister. İbn Hotan, Hacı Bahadır'ın sözlerinden korkarak Mehmet'i serbest bırakır. Mehmet, üç yıl daha gizli bir hayat yaşadıktan sonra babasının yurdu olan Ermenek'e gelir. Hacı Bahadır ve oğlu Menteşâ dokuz bin askerle ona katılırken Moğol ve Türkmen askerler ve Ermenek hâkimi Kürt Mirza da onun saflarına geçerek bağlılık bildirir. Mehmet Bey'in Larende'yi ele geçirmesi ile Hacı Bahadır'ı ordu komutanı yapmıştır (Şikârî, 2005).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

6. Kürt Beylikleri

Genel olarak Selçuklu ve ilk dönem Osmanlı kronikleri Anadolu'nun batı ucunda kurulan uç beyliklerini Selçuklu hükümdarlarının beyleri bu topraklara vasal olarak atamasıyla kurulduğunu, Selçukluların zayıflaması ile bu beylerin bağımsızlıklarını elde ettiğini aktarır (Kafesoğlu, 1972; Emecan, 2010). Ancak Şikârî (2005), eserinde Karamanoğullarına karşı olan muhabbetinden olsa gerek Batı Anadolu'da kurulan tüm beyliklerin kuruluşunu Karamanoğullarına bağlar. Ancak müellif, Karaman Bey'in ölümüyle başlayan iktidar boşluğunda Selçuklu sultanı Alaeddin'in Ermenek'e gelerek bu toprakları Karaman'ın beyleri arasında taksim ettiğini; buna göre Ankara yaylaklarının Moğollara, Sivas'ın Kürt Hacı Bahadır ve oğlu Menteşâ'ya, Karaman'ı İbn Hotan'a, Ermenek ve çevresini de Kürt Mirza'ya verdiğini söyler. Bu da Sivas ve yöresinin daha önceden de olduğu gibi tekrardan Kürtlerin hâkimiyetine geçtiğini ve onların bu topraklara hükmettiğini gösterdiği gibi Kürtlerin Ermenek'e de hâkim olduğunu gösterir.

Türk kaynaklarında ısrarla Türk olarak gösterilen, ancak Şikârî tarafından Kürt olduğu savunulan beyliklerden biri de Zülkadiroğulları/Dulkadiroğulları Beyliği'dir. Mehmet Bey'in Selçuklularla giriştiği savaşı anlatan Şikârî (2005), bu beyliğin Kürt kimliğini ön plana çıkarır. Tabii bu ön plana çıkarılış onların doğrudan Kürt olduğunu söyleme şeklinde olmayıp Zülkadiroğullarının tüm ordusunun ve beylerinin Kürt olduğunu söyleyerek bunu yapar. Şikârî'nin verdiği bilgilerin doğruluk payı olabileceği gibi yanılma payı da vardır. Nitekim Eyyûbîler zamanında ve daha öncesinde Kürtlerin buraya hâkim olduğu ve buralarda birçok merkeze hükmettiği bilinmektedir. Bu nedenle de Şikârî'nin bu ifadeleri yavana atılacak cinsten değildir.

Gerek Selçuklu ve Osmanlı kroniklerinde gerek günümüz tarih kitaplarında kökenleri hakkında kesin bir bilgi verilemeyen Menteşâoğulları Beyliği'nin kökenleri hakkında en net bilgiyi Şikârî verir. Şikârî (2005)'ye göre bu beyliğin kurucusu olan Menteşâ, Sivas hâkimi Kürt Hacı Bahadır/Bahaeddin'dir. İbn Bibi (1996) ve Yazıcızâde (2008) tarihlerinde antik Karia bölgesinin Menteşâoğullarına *emirü's-sevahil* olarak Selçuklular tarafından verildiği aktarılırken Şikârî, Karamanoğullarına yüklediği anlamdan olsa gerek bu bölgenin onlara Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından verildiğini ve bunun üzerine Kürdistan ordusunun oraya ivedilikle yerleştiğini bildirir. Şikârî (2005), verdiği bu bilgiyle Menteşâoğulları beyliğinin kökenine dair hiçbir kaynakta yer almayan bir bilgiyi vererek onların Kürtlüğünü açıkça ortaya koyar.

Şikârî (2005), Beyşehir ve çevresinde kurulan Eşrefoğulları Beyliği'nin kurucusu olan Eşref'i de dönemin Kürtleri arasında sayarak bu beyliğin de Kürtlüğünü dile getirir. Müellif, eserinin bir yerinde Eşref'i Sivas hâkimi Hacı Bahadır'ın oğlu olarak gösterir.

7. Önemli Kürt Şahsiyetler

Şikârî'nin eserinin Kürt tarihi yazımındaki önemi Orta Anadolu'daki Kürtlerin faaliyetleri hakkında bilgi vermiş olsa da onun eserinde 13 ve 14. yüzyılda yaşamış olan önemli Kürt liderlerden de bahsetmesi, eserin değerini daha da arttırmaktadır. Gerçi bu döneme ait ilk bilgi veren eser, Karaman-nâme değildir. Ondan daha önce İbni Bibi (1996), yazmış olduğu Selçuk-nâme'sinde Selçuklu sarayında önemli görevlerde bulunan *Mende Bey, Şemseddin Kürd Beg ve Feleked-dîn Halîl Kürd* gibi önemli şahsiyetlerden bahseder. Aynı bilgiyi Yazıcızâde de Selçuk-nâme adlı eserinde teyit eder (Bakır, 2008). Âşık Paşazâde (2003) ise 14. yüzyılda Osmanlı sarayında önemli görevlerde bulunan ulema ve

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

devlet adamı olan Taceddin Kurdî'den ve Akkoyunlu Uzun Hasan'ın baba kabul ettiği Çemişkezek beyi Kürt Şeyh Hasan'dan bahseder.

Şikârî, dönemin kroniklerinden farklı olarak bu Kürt şahsiyetlerin siyasi hayatları hakkında ayrıntılı bilgi verir. Bu anlamda Şikârî, bir taraftan Orta Anadolu'da 13 ve 14. yüzyılda Kürtlerin siyasal olarak etkinlik alanlarını ve onların faaliyetlerini aktarırken bir taraftan da bu şahsiyetlere odaklanır. Bu da Türk beyliği olarak kabul edilen bazı beyliklerin kurucusunun Kürt olduğunu birinci elden bildirmesini sağlamaktadır.

Şikârî (2005)'nin eserinde bahsettiği ve kendisine uzunca yer verdiği Kürtlerden en önemlisi, Sivas hâkimi Hacı Bahadır Bey'dir. Şikârî, eserinde aynı paragraf içinde hem Bahadır hem de Bahaddin ismini aynı şahıs için kullanır. Bu yönüyle bu her iki isim de Sivas emiri için kullanılmaktadır. Şikârî'nin verdiği bilgilere göre Hacı Bahadır, cesur, akılı, ileri görüşlü, gözü kara bir Kürt beyidir. Eretna beyliğin merkezi olan Sivas'ı ele geçirerek burada hükümdarlık yapmıştır. Bir ara Karamanoğulları onu yenip Sivas'ı ondan almışsa da tekrardan şehri kendisine teslim etmişlerdir. Şikârî, diğer kaynaklardan farklı olarak Karamanoğulları tarafından Menteşe bölgesinin, yani antik Karia'yı kendisine sahil emirliği olarak verildiğini aktarır. Şikârî, bu bilgiyi verdikten sonra Bahadır Bey'in akıbeti hakkında bilgi vermez. Ancak İbni Bibi (1996)'nin eserinde Hacı Bahaeddin'in bizzat Selçuklular tarafından *emirü's-sevahi*l olarak Ege kıyılarının kendisine uç olarak verildiği ve Cimri Olayı'nda Ermenek Türkleri ve Karamanoğulları tarafından öldürüldüğü aktarılır.

Şikârî'nin eserinde kendisinden bahsedilen bir diğer Kürt, Menteşâ'dır. Sivas beyi acı Bahadır'ın oğlu olan Menteşâ, babasıyla beraber hem Türklere karşı hem de onlarla beraber birçok savaşa katılmış, bu savaşlarda büyük başarılar elde etmiş bir Kürt'tür. Şikârî (2005)'nin verdiği bilgilere göre babası Hacı Bahadır'ın Oğuzlara karşı giriştiği seferde Sivas'ta bırakılmış; ancak Kosun'un hilesi ile Oğuzlara esir düşmüştür. Şikârî'ye göre Nureddin Bey, onu serbest bırakmış ve Menteşâ de babasının Oğuzlarla sulh yapmasını sağlamıştır. Bu sulh, aynı zamanda Kürtlerle Türklerin ittifakının da başlangıcı olmuştur. Hacı Bahadır ve oğlu Menteşâ, bu sulhtan sonra Karamanoğullarıyla birlikte birçok seferde beraber çarpışmıştır. Şikârî (2005)'ye göre Karamanîler, Hacı Bahadır'a *emirü's-sevâhil* unvanı vererek antik Karia bölgesini onlara vermiştir ve bu bölgede Menteşâ, Menteşâoğulları Beyliği'ni kurmuştur.

Şikârî'nin eserinde adı geçen bir diğer Kürt şahsiyet de İbn Kürd'dür. Şikârî (2005)'e göre İbn Kürd, Sivas emiri Hacı Bahadır'ın torundur. Şikârî (2005), eserinde "*Süleyman Şâh eydür: "İbn Kürd, bahadır erdir, arslan gibidir. Mehmed Bey'i darb ile hapisden almana Rüstem gerek*." diyerek onun cesur, gözü pek bir kime olduğunu gösterir. Kardeşi Hoca Ali ile beraber Sivas'ı Karamanlılardan alıp buraya bey olmuştur. Konya'nın Kürtler tarafından ele geçirilmesi üzerine şehirden kaçan Mehmet Bey'i misafir etmiş; ancak onun kendilerine karşı art niyet beslediklerine inandığından Kayseri'ye kaçan Mehmet Bey'i hapsetmiştir. Kardeşi Hoca Ali ile Konya'yı kuşatmış; ancak Alaeddin Bey ile giriştikleri savaşta yenilerek öldürülmüştür.

Şikârî'nin karaman-nâmesinde adı geçen bir diğer şahsiyet ise Hoca Ali'dir. Sivas emiri Hacı Bahadır'ın torunu ve İbn Kürd'ün kardeşidir. Şikârî (2005)'nin aktardığına göre bilgi ve irfan sahibi biridir. Mehmet Bey'in Konya'da bulunduğu bir zamanda şehrin Kürtler tarafından ele geçirilmesi üzerine hayatını kurtarmak için kaçması, İbn Kürd'ün üzülmesine neden olmuştur. Onu perişan halde bulan İbn Kürd, onu misafir etmiş ve Hoca Ali ile onun için Kayseri'yi almıştır. Kayseri'ye bey olan Mehmet Bey'in vezirliğini

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yapmıştır. Eserden anlaşıldığına göre zeki olduğu kadar kurnaz biridir de. Kayseri Bey'i Alaeddin'in davetiyle Konya'ya gittiği zaman kardeşi İbn Kürd'e haber vererek ondan başsız kalan şehri almasını istemiştir. İbn Kürd de şehri ele geçirmiştir. Ancak şehrin alınması ve Mehmet Bey'in esir edilmesi üzerine Alaeddin, Kürtlere karşı nihai bir sefere çıkmıştır. Konya önünde İbn Kürd'ün öldürülmesi üzerine Hoca Ali, hayatını kurtarmak için Sivas'a kaçmıştır (Şikârî 2005). Hoca Ali'nin hayatı hakkında bu noktadan sonra herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Şikârî (2005)'nin eserinde bir kahraman gibi andığı Kürt şahsiyetlerden biri Mirza Bey'dir. Eserde önemli bir Kürt beyi olarak gösterilen Mirza Bey, daha sonra Kramanoğulları tarafından kendisine Ermenek toprakları verilmiş, o da buraya bey olmuştur. Son olarak *Karaman-nâme*'de adını öğrendiğimiz Kürt şahsiyetlerden biri de Rüstem'dir. *Karaman-nâme*'de Şikârî, Rüstem için şöyle demektedir:

"Sivas beylerinden Rüstem derler bir bey var idi. Katı bahadır kimesne idi. Zamanın Rüstem'i idi. Onun sultanla dost idüğini kimse bilmez idi. Nice yıl haramilik eylemiş idi. Ol zamanda haramilik ile meşhur idi. Sultan asker gönderip ele getirmemiş, hikmet Hudâ'nın kendi iradatıyla gelip sultan(I)a buluşup özrün dilemiş idi. Bu mahalde divanda otururdu. Sultan Rüstem'i tenha çağırıp eydür: Ey Rüstem! Benimle gelip buluştuğunu kimse duymasun. Gene harami şekline girip on bin Davudi zırhlı yigit ile var her kangi yaylakda Moğol obası varsa şöyle yağma eyle ki üryan büryan olalar. Râvi eydür: Burayı sultana Mukbil ögretdi. Rüstem ve Mukbil ve Oğuzhan otuz bin Kürd ve Türkmen ve Karaman askerini harami şekline koyup Ilgın Ovası'na gelip gece Moğol obasını basıp öyle yağma eylediler ki atını, devesini rızkını aldıktan sonra avratlarını üryan edip ondan geçip Engüri etrafını dahi böyle eylediler. Ondan geçip İshaklu'ya geldiler. Moğol kaçıp Sultan Dağına çıkmış idi. Çevirip cümle Moğol'un esbabını alıp bir mangıra muhtaç eylediler. Ondan sonra Niğde cânibine yürüdüler. Ez-in-cânib Moğol beylerine feryadcı geldi: Ne dursursuz? Bir harami peyda oldu (ortaya çıktı). Evlerinizi yağma avratlarınızı uryan eylediler. Her kande kaçtıksa ardımızca geldiler, yağma eylediler, bir mangıra muhtaç eylediler deyü feryad eylediler."

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı gibi Rüstem, Sivas beylerindendir. Sivas beyi olması hasebiyle de onun Hacı Bahadır'ın torunlarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Zeki, savaşçı ve gözü kara biri olan Rüstem, bir eşkıya olarak da verilmiş olması onun bu kimliğiyle çelişmektedir (Şikârî, 2005).

SONUÇ:

Şikârî'nin Farsçadan tercüme ettiği ve son kısmını da kendi yazdığı *Karaman-nâme*'si, içerdiği destansı üslup, olayların tarihinin ve sıralamasının verilmemiş olması, yer yer abartılar içermesi, onun eleştirilen yanları olsa da Kürt tarihi yazımına şu noktalarda ciddi katkıları vardır. Öncelikle bu eser, 13 ve 15. yüzyıllardaki beylikler dönemi Orta ve Batı Anadolu hakkında derli toplu bilgi veren tek kaynak olması hasebiyle dikkate değerdir. Kürt tarih yazımı açısından ise bu eserin paha biçilmez bir değeri bulunmaktadır. İnkâr ve ret üzerine kurgulanmış olan Türk tarih tezinin aksine bu eser, bize Kürtlerin Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden sonra da sadece Kürdistan'da değil, Orta ve Batı Anadolu'da da varlık gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Zira Selçuklu ve Moğol akınlarından ve Kürt devletlerinin yıkılmasından sonra Kürdistan'daki siyasi hareketliliğin sükûna erdiği düşünüldüğü bir dönemde Kürtlerin Kürdistan dışındaki coğrafyalarda da varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Sivas ve civarına

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yerleşmiş olan Hacı Bahadır/Bahaeddin'in faaliyetleri, dikkate değer olduğu kadar bu beylik ve onların faaliyetleri, hiçbir tarih kaynağında da yer almamaktadır. Bu da Kürt tarihinde Şikârî'nin eseri sayesinde yeni bir sayfanın açılması demektir.

Eserin Kürt tarihi yazımına bir diğer katkısı ise Kürtlerin kendi coğrafyaları dışında hâkimiyet kurdukları toprakları korumak veya genişletmek için giriştikleri mücadeleyi bütün yönleriyle anlatmasıdır. Zira bu mücadelede Kürtler, bazen güçlü ittifakların parçası olurken bazen de Türkler ve diğer unsurlarla savaşlara giriştiği aktarılır. Tabii müellif, bu mücadele ve ittifakları anlatırken Kürtlerin Orta ve Batı Anadolu'daki ağırlıkları hakkında da bilgiler vermektedir. Müellifin eserinde birer cengâver olarak bahsedilen Kürt askerler ve komutanlar, birçok savaşta kahramanca çarpışarak savaşların kaderini nasıl değiştirdiklerini aktarır. Ayrıca müellif, Kürtlerin sadece ittifak ve mücadelelerinden bahsetmez. Müellif, günümüz Türk tarih tezinin gölgesinde hazırlanan eserlerin aksine Orta ve Batı Anadolu'da kurulan beyliklerden de bahsederek bunların Kürt kimliklerine vurgu yapar. Şikârî'ye göre Eşrefoğulları, Menteşeoğulları, Sivas Beyliği, Dulkadiroğlu gibi beylikler Kürtler tarafından kurulmuştur. Müellifin bu beyliklerin Kürtler tarafından kurulduğunu bildirmesi, Kürt tarihi yazımında yeni bir sayfanın açılmasını sağlamıştır. Ayrıca müellif, tarih kitaplarda adları anılan veya adları hiç duyulmamış bazı şahsiyetleri de ele alarak bu isimleri de Kürt tarihine kazandırmış ve bu kimselerin tarihin tozlu raflarında unutulup yok olmasının önüne geçmiştir. Sonuç olarak diyebiliriz ki bu eser, eleştirilen tüm eksikliklerine rağmen Orta ve Batı Anadolu'daki Kürt varlığına, Kürt kimliğinin bu topraklardaki var olma mücadelelerine ışık tutması hasebiyle bu konuda yapılacak araştırmalara sağlam bir temel sunmaktadır.

KAYNAKÇA:

Âşık Paşazâde (2003). Osmanoğulları'nın Tarihi (haz. Kemal Yavuz&Yekta Saraç). İstanbul: K Kitaplığı.

Bakır, A. (2008). Yazıcızâde Alî'nin Selçuk-nâme İsimli Eserinin Edisyon Kritiği (Giriş - Metin – Dizin). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Bozkuş, M.A. (2008). Türkiye Selçukluları Döneminde Karamanlılar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.

Cahen, C. (1979). Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (çev. Yıldız Moran). İstanbul: E Yayınları.

Coşkun Özgün, M. (2022). Karaman-nâme (Şikârî). Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/Karaman-nâme-sikari (Erişim Tarihi: 05.02.2023).

Emecen, F.M. (2012). İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası. İstanbul: Timaş Yayınları.

Es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi (2018). Meşâ'irü'ş-şu'arâ (hz. Filiz Kılıç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hadîdî (1993). Tevârih-i Âl-i Osman (hz. Necdet Öztürk). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

İbni Bibi (1996). El Evâmirü'l-Ala'iye Fi'l-Umûri'l-Ala'iye (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakalığı Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1972). Selçuklu Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.

Kınalızâde Hasan Çelebi (2017). Tezkiretü'ş - şu'arâ (hz. Aysun Sungurhan). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Şikârî (2005). Karaman-nâme [Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi] (hz. Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu). İstanbul: Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayınları.
Taşkıran, H. (2017). "Osmanlı Tarih Yazıcılığına Bir Tepki Olarak Karamanlı Tarih Yazıcılığı Şikârî ve Karaman-nâmesi." Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu, Ankara ss. 667-678.
Tuğluk, H. İ. (2014). Şikârî. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sikari. (Erişim Tarihi: 29.01.2023).
Ulugana, S. (2013). Anadolu'da Kürdistan Orduları. İstanbul: Do Yayınları.
Uyar, M. (2012). "Moğol İstilası Döneminde Selçuklular", Refik Turan (ed.), Selçuklu Tarihi. Ankara: Grafiker Yayınları.
Wittek, P. (1986). Menteşâ Beyliği -13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkikler- (çev. O. Şaik Gökyay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Yıldız, S. N. (2010). Şikârî. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C. 39. ss.162-163). İstanbul: TDV Yayınları.

THE CONTRIBUTIONS OF ŞİKÂRÎ'S KARAMAN-NÂMETO THE WRITTEN OF KURDISH HISTORY IN THE 13TH AND 14TH CENTURIES

ABSTRACT:

The Turkish history thesis, which emerged in 1928 as a manifestation of the Republic's Turkism ideology and caused great criticism, shaped the geography of Anatolia; however, it is a history thesis that has been adopted due to domestic and foreign political concerns based on the denial of non-Turkish nations. This thesis, which is the reflection of the idea of denial and assimilation in the academic field, is not content with just denying the history of the other; He also appropriated the history that belongs to the other. For this purpose, historical sources have been distorted, names of personalities and architectural works have been changed, or a "no" attitude has been adopted against everything related to the other. The history of the Kurd, who was not even recognized as the other after the proclamation of the Republic, was hit hardest by this attitude. This understanding, which started the Turkish history with the arrival of the Turks in Anatolia in 1071, focused on the history of the Turks while telling the history of Anatolia. The states, principalities and wars that the Kurds established in this geography with the Turkish tribes were ignored. The Kurds were treated as a passive object with no will over which the Turks ruled. Even in the Battle of Çaldıran, one of the important events in which the Kurds were an active subject and shaped both their own history and Ottoman history, their existence was unfortunately denied in the post-Republican sources. However, when some historical sources written in the Ottoman period are considered, it is seen that the Kurds are a nation that shaped the history of Anatolia and has a strong will.

One of these histories written in the Ottoman period is the work written by Shikari. The work named "Karaman-nâme", which describes the history of the

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

Karamanids, which is referred to as Kitâb-ı Karamaniyye, Kitâb-ı Tevârîh-i Karamaniyye in the catalogues, was written differently from the Ottoman historiography tradition and came to the fore with its oppositional identity. This greatly increased the importance of the work. As a matter of fact, only a few opposition works have survived to the present day as a result of the dominant Ottoman ideology's influence on the historical works. In this respect, the History of Karamanoğulları shows a distinctive feature with its anti-Ottoman and pro-Karamanoglu attitude. This oppositional and biased identity of the work has caused it to be described as a text written to respond to the Ottoman praopagandas of the Karamanids, who were the strongest structure against the Anatolian unity in the 14th and 15th centuries. Despite all these accusations, the work preserves its feature of being the only work written about the period in which it is the subject. In this respect, Shikârî does not focus only on the history of the Karamanids in his history. It also deals with the struggle of the Kurdish chiefs, who were involved in the struggle of the principalities trying to dominate Anatolia during the chaos created by the Mongol Invasion, against the Turks, and the principalities they established in Central and Western Anatolia. In his work, Shikarî, while dealing with the Kurds, whose existence is consciously ignored in Central Anatolia, also reveals the Kurdish identities of principalities such as Dulkhadirogullari, Eshrefogullari, Mentesheogullari, Germiyanogullari. This information provided by the work sheds light on the two hundred years of Kurdish history that Turkish historiography, based on denial and rejection, tried to obscure. As a result, Shikârî's Karaman-nâme is a very important work due to the fact that it sheds light on the two centuries-old history of Anatolia, although it has been criticized by historians despite some of its deficiencies. As a matter of fact, it is the only source we have that gives information about the activities of Kurds and other principalities in Central and Western Anatolia in the 13th century and later. Due to these features, the work's acceptance as one of the important works that sheds light on its period, despite all its negativities, is due to this feature.

In this study, starting from the history of Shikârî, one of the oldest sources on the Central Anatolian Kurds, the struggle of the Kurds with the Turks in the 13th century in Central and Western Anatolia will be discussed and as a result of the Turkish history thesis, some principalities that are considered Turkish today are actually Kurdish principalities. and how they were attributed to the Turks by distorting their history will be emphasized.

Keywords: *Kurds, Kurdish Historiography, Anatolia, Shikârî, Karaman-nâme*

Kürt Mirliklerinde Statü, İdari Yapı ve Kurumlar Status

Dr. Öğr. Yakup AYKAÇ
Van YYÜ Üniversitesi - Yaşayan Diller Enstitüsü \Türkiye.
Güven Aytaç AYKAÇ
Yüksek Lisans Öğrencisi - Van Yücüncü Yıl Üniversitesi \Türkiye.

Özet:

Kürt mirlikleri XIV. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren bulundukları coğrafyalarda iktidar olmuşlardır. Komplike olmayan birer devlet formunda tarih sahnesinde yerini alan Kürt mirlikleri çeşitli dönemlerde farklı statüler altında hükûmranlıklar kurmuşlardır. Elbette sözkonusu iktidarlık yapısı, mirliklere idari yönden birtakım yapı ve kurumların tesis edilmesini gerektirmiştir. Bu yönüyle İslam coğrafyasında bulunan diğer devlet ve benzeri hükûmetler gibi, Kürt mirlikleri de kendi iktidarını meşru kılmak ve hâkimiyetlerini pekiştirmek amacıyla birçok aygıta başvurmuşlardır. Bu mirlikler idari yapının yanında benzer şekilde çeşitli kurumlar da tesis etmişlerdir. Bu çalışmada Kürt mirliklerinin statüsü, idari yapısı ve kurumları açısından genel bir çerçevede tasvir edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Kürt Mirlikleri, Statü, İdari Yapı, Eğitim Kurumları, Dini Kurumlar.*

Giriş:

İslam tarihi içerisinde diğer milletler gibi Kürtler de ilkin *Tevayifu'l-Mulûk* olarak adlandırılan hükümetler şeklinde ortaya koymuşlardır ki bu dönem X ve XI. yüzyıllara denk gelmektedir. Kürt tarihinde ise hanedanlıklar olarak isimlendirilen bu hükümetlerden bazılarını Şeddadiler, Mervaniler, Revvadiler, Hasanveyhiler ve Fedleveyhiler şeklinde belirtebiliriz. Nitekim mezkur hanedanlıkların XI. yüzyılın sonlarında ortadan kalmasının ardından Kürt tarihi içerisinde devlet statüsünde Eyyubiler tarih sahnesinde yerini almıştır. Yaklaşık bir asır kadar süren Eyyubilerin iktidarı güçlü olduğu kadar kısa da olmuştur. Eyyubilerin ortadan kalkması ve sonrasında Kürtler açısından bir süre devam eden iktidar boşluğunun ardından nihayet Kürt mirlikleri, Kürtlerin yoğun bir şekilde hakim yaşadıkları coğrafyalarda tarih sahnesinde yerini almıştır.

Kürt mirlikleri elbette kendinden önce çeşitli coğrafyalarda iktidarını tesis eden Kürt iktidarlardan ve bunun yanısıra kendi bölgelerinde hüküm süren çeşitli iktidar kurumlarından miras aldıkları kurumları ya olduğu gibi yada geliştirerek devam ettirmişlerdir. Kürt mirlikleri ilk kuruldukları dönem olarak kabul edilen XIV. yüzyılın başlarından Çaldıran Savaşına (1514) kadar olan süreçte kesintili de olsa bağımsız bir statüye sahip olmuşlardır. Nitekim Şeref Han-ı Bitlisi, Kürtlerin gözüyle Kürt iktidarlarını statülerine göre tasnif edince bağımsız olanlar, kendi adına sikke kestirip hutbe okutanlar ve sikke kestirmeyen ve hutbe okutmayan mirlikleri olarak tasnif etmiştir. Ancak Çaldıran Savaşıyla birlikte büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti hakimiyeti altına girince bu devletin idari yapısı altında yeniden Osmanlı Kanunnamelerine göre düzenlenerek Klasik Osmanlı

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Sancakları, Ekrad Sancakları (Yurtluk-Ocaklık) ve Hükûmet Sancakları adı altında üç kısma ayrılmıştır. Belli bir statü altında idari birer sisteme de sahip olan Kürt mirliklerinin yönetici sınıfının başında 'mir' unvanıyla hükümdar ailesinden gelen biri idare etmiştir. Kürt mirliklerinde diğer ortaçağ devletlerin de olduğu gibi birtakım hakimiyet alametleri de kendini göstermiştir ki bunlar arasında elkab, unvan, menşûr, beratname, sikke, sancak, bando ve musiki takımını sayabiliriz. Adı geçen unsurlara binaen daha pekçok farklı yapılar da Kürt mirliklerinin idari yapısı altında kendini göstermiştir.

Kürt mirlikleri söz konusu idari yapının yanısıra, hâkimiyetlerini pekiştirmek için de çeşitli yollara başvurmuşlardır ki bunların başında tarih yazıcılığı gelmektedir. Tarih yazıcılığı kendi içerisinde geniş bir mana ihtiva etmekle birlikte somut olarak günümüze ulaşan dokümanlardan da görüldüğü üzere mirlik tarihleri ve şecereleri bunların en önemlileri arasında sayılabilirler. Bunların yanısıra idari anlamda Kürt mirliklerinin merkez ve taşra bölgelerinde iktidarı temsilen birtakım eğitim kurumları tesis edilmiştir ki mescid, cami, kütüphane ve medreseler bunlardan bazılarıdır. Bu kurumlara ek olarak çeşitli vakıflar da dönemin mirlikleri tarafından kurulmuş ve birer hayır kurumu olarak halkın hizmetine sunulmuştur.

Bu çalışmada ortaçağ döneminde siyasi anlamda birer "devlet" olarak kurulmuş olan Kürt mirliklerinin genel olarak idari yapısı ele alınacak, statüleri belirlenmeye çalışacaktır. Bunlara ek olarak bir devlet olarak ele alınacak olan Kürt mirliklerinin tesis etmiş oldukları hükûmet yapısı ve idari sistemler iktidarın gözüyle ele alınacak, sözkonusu mirliklerin tesis etmiş oldukları eğitim, din ve diğer alanlardaki kurumlar iktidarı pekiştirme aygıtları olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Kürt Mirliklerinin Statüleri

Statü genel olarak bir kimsenin ya da bir kurumun toplum içindeki durumu, yeri, kazanmış olduğu saygınlık veya makam manasında kullanılmaktadır. Bu çalışmada statüden kastımız Kürt mirliklerinin sahip olduğu meşruiyet kazanmış olan yönetimsel durumlarıdır. Makalemizin ana konusu olan Kürt mirliklerini genel olarak tanıtıp, idari ve siyasi teşekküllerini ele aldık. Kürt mirliklerinin oluşum sürecinden itibaren sahip oldukları statüleri 'içerden bir gözle' Kürtlerin kendi sahip oldukları pozisyonları incelemeye çalıştık. Bu kısımda yaptığımız sınıflandırmanın temel dayanağı, Ortaçağ İslam tarih yazıcılığı içerisinde yazılmış en önemli Kürt tarihi olan *Şerefname*'ye dayanmaktadır. Şerefname'nin müellifi Şeref Han-ı Bedlîsî'nin tarih boyunca Kürtler'in tesis etmiş oldukları hanedanlık, devlet ve mirlik gibi çeşitli iktidar formlarını, statüleri açısından Kürtlere göre değerledirip tasnif etmesi, bize bu konuda yol gösterici temel kaynak olmuştur. Öbür yandan Kürt mirliklerinin özellikle 1514'te gerçekleşen Çaldıran savaşından sonra tedricen Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte, Osmanlı devletinin idari yapısı altında girmiş oldukları farklı statüleri birer birer ele aldık.

1.1. Şerefhan Bidlîsî'ye Göre

Kürtler ve Kürtlerin kronolojik olarak kurmuş oldukları hanedanlık, devlet ve mirlik, gibi siyasi teşekküllerinden bahseden birçok Arap, Fars ve Türk kaynakları mevcuttur. Fakat bunlardan en önemlisi, döneminin önemli Kürt mirliklerinden biri olan Bitlis Kürt mirliğinin hâkimi Şeref Han-ı Bidlîsî tarafından yazılan bu eserin yazarın almış olduğu yüksek eğitim (Bkz. Bitlisi, 2016: 475-487), kendisinin bulunduğu makamlar gibi nedenlerin yanında yazılış metodu olarak kendi alanında bir ilk olmasından kaynaklı

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

önemlidir. Şerefhan-ı Bidlîsî eserini; iktidar, ulus ve coğrafya olmak üzere üç temel dayanak noktasına dayandırmıştır. Bu yüzden her bölümde ayrı ayrı ele aldığı Kürt iktidarlıklarını incelerken, bunların coğrafik sınırları ile sahip oldukları kale ve şehirler belirtilmiş, burada yaşayan halklar özellikle de Kürtler ve etkin aşiretler vurgulanmış, mevzubahis olan mirliğin iktidar ve tarihi ele alınmıştır. Bu bağlamda Bidlîsî, Kürt mirliklerinin tarih boyunca sahip oldukları hükûmet/iktidarlık yapılarını üç başlık altında incelemiştir.

a. Bağımsız Olanlar

Şeref Han-ı Bidlîsî bu gruba bağımsız olan Kürt hanedanlık ve devletlerini yerleştirmiş ve eserinde bu kısmın alt başlığını şöyle belirtmiştir: "*Üzerinde saltanat bayrağı dalgalanmış olan Kürdistan toprakları ve burada tarihçilerin onları sultanlar arasında saydıkları kişilerdir*" (Bitlisi, 2016: 71). Sonrasında ise bu bölümü beş alt başlık şeklinde tekrardan gruplandırmıştır. Bunlar daha önceden de bahsettiğimiz tevayifu'l-mulûk olarak da isimlendirilen Mervanî, Hasanveyh, Fadlaveyh (Lor-i Bozorg), Lor-i Kuçek hanedanlıkları ile Mısır ve Şam sultanları olarak bilinen Eyyûbî devletidir (Bkz. Bitlisi, 2016: 71-127).

b. Kendi Adına Sikke Kestirip Hutbe Okutanlar

Şeref Han-ı Bidlîsî, bu grupta tam bir devlet olmanın bir basamak altında bulunan büyük Kürt mirliklerini ele almıştır. Eserinde bu kısmı şu şekilde tanımlamıştır: "*Saltanat ve bağımsızlık iddiasında bulunmamakla birlikte bazı zamanlarda kendi adlarına hutbe okutup para bastırmış olan büyük Kürdistan hükümdarlarıdır*" (Bitlisi, 2016: 131). Devamında ise bu kısmı Erdelan, Şenbû, Behdinan, Azizan ve Melikan mirlikleri altında olmak üzere beş alt başlık altında incelemiştir (Bkz. Bitlisi, 2016: 131-206). Bidlîsî, bu mezkur Kürt mirlikleriyle aynı statüde olmasına rağmen kendisinin de bu mirliğin hâkimi olmasından ötürü, belki de mütevazılıktan ötürü, Bitlis mirliğini dâhil etmemiştir.

c. Sikke Kestirmeyen ve Hutbe Okutmayan Mirlikler

Şeref Han-ı Bidlîsî, bu grupta ise daha küçük çaptaki Kürt mirlikleri ele almıştır. Bu mirlikleri üç kısma böldükten sonra her üç kısmı da birçok alt mirlik şeklinde tanımlamıştır. Bu alt grupların ilkinde kuzeyde kalan Çemişgezek, Mirdasî, Hazzo, Hizan, Kilis, Şirvan, Zirkî, Suveydî, Süleymanî hükümdarları ve alt kollarını; ikincisinde güneyde kalan Sohran, Baba Mukrî, Biradost, Mahmudî, Dünbülî, Kelhor ve Bane mirlikleri ile bunların alt kollarını; üçüncüsünde ise doğuda kalan Kürt mirliklerinden Siyah Mansur, Çegnî, Zengine ve Pazukî mirliklerini ele almıştır (Bitlisi, 2016: 209-367).

1.2. Osmanlı Kanunnâmelerine Göre Kürt Mirliklerinin Statüleri

Kürt mirlikleri 1514'te gerçekleşen Çaldıran savaşında Safevîler'e karşı Osmanlılar'ın safında yer aldılar. Sonrasında ise İdrîs-i Bidlîsî'nin öncülüğünde Osmanlı'nın hükümranlığı altına girdiler. Her ne kadar bu süreç I. Selim döneminde (1512-1520) başlamış olsa da dönemin Kürt mirliklerinin tamamıyla Osmanlı egemenliği altına girmesi bir kerede meydana gelmemiş, özellikle Kürdistan coğrafyasının güneyinde yer alan Erdelan, Soran, Baban gibi mirliklerin Osmanlı hâkimiyetine girmesi I. Süleyman döneminde (1520-1566) gerçekleşmiştir. Osmanlı idaresi Kürt coğrafyasında kendine has yapılaşmayı, rakip olarak gördüğü Şiî Safevî devletinin durumunu da göz önünde bulundurarak, bir teşkilat uygulamasına gitme ihtiyacı duymuştur. Kürt mirliklerinin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Osmanlı'nın hükümranlığı altına girmesinde büyük rolü olan İdrîs-i Bidlîsî'nin kılavuzluğunda ve tavsiyeleri istikametinde buralardaki idari teşkilat düzenlenmiştir. Yapılan düzenlemeler sonucunda Kürdistan coğrafyasında üç tip sancak ortaya çıkmıştır. Bunlar sırasıyla *Klasik Osmanlı sancakları*, *Yurtluk-Ocaklık sancaklar* olarak da bilinen *Ekrad sancakları* ve son olarak da *Hükûmet sancakları*'dır (Göyünç, 1969: 25-26; Ünal, 2015: 243-244; Bidlîsî, 2016: 341).

a. Klasik Osmanlı Sancakları

Bu sancaklar, sancakbeylerinin merkez tarafından ümera arasından herhangi birisinin tayin olunabileceği gibi gerektiğinde azledilebileceği sancaklar olup, Osmanlı'nın birçok yerinde görülen sancak tipidir. Osmanlı yönetimi bu sancak tipini her yerde uygulamak istemiştir. Buralarda tahrir yapılır ve tımar sistemi uygulanırdı. Kürdistan'da bu tür sancaklar, mirlik sistemlerinin zayıf olduğu, aristokratik oluşumların az görüldüğü merkezlerde uygulanmıştır. Fakat zamanla bu bölgelerdeki sosyal ve siyasi yapıdaki değişme ve gelişmelere paralel olarak bu sancakların statülerinde değişikliklere gidilebilmekteydi (Ünal, 2015: 244; Kodaman, 1986: 14).

b. Ekrad Sancaklar (Yurtluk-Ocaklık)

Fetih sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancakbeyliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardır. Ekrad sancaklarında, klasik Osmanlı sancaklarında olduğu gibi tahrir yapılmakta ve tımar ve zeamet bulunmaktaydı. Fakat klasik Osmanlı sancaklarından farklı bir statüye sahiptirler. Çünkü bu sancakların idaresi çoğunlukla bölgeye eskiden beri hâkim olan mirler ve hanedanlara verilmiştir. Bu sancaklarda genellikle sancağın başındaki emir, ölünceye kadar bu görevi sürdürmüştür. Öldüğünde ise idare babadan oğula geçmiştir. Bazen emirin ailesinin içerisinde bulunduğu durumdan kaynaklı olarak, idarenin yönetimi ölen emirin kardeşine veya yeğenine de geçmiştir. Sancakbeyi devlete itaatsizlik ve ihanet gibi suçlar dışında *azl ü nasb kabul eylemez*, yani görevden alınmazdı ve başkası atanamazdı. Ekrad sancaklarına merkezden kadı tayin edilirdi. Bu sancakların kendilerine has *tabl ve alemleri* (davul/bando takımı ve bayrak/sancak) vardı. Savaş zamanlarında bağlı oldukları beylerbeyinin hizmetine girmekle mükelleftiler (Göyünç, 1994: 873-87; Ünal, 2015: 244-245; Kılıç, 2013: 614-615; Kodaman, 1986: 15; Akgündüz, 1992: 476-477). Ekrad sancaklarının sayısı zamanla artmıştır[1].

c. Hükümet Sancaklar

Osmanlı klasik dönem idari taksimatında hükûmet sancaklar da Yurtluk-Ocaklık sancaklar gibi fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Bu sancaklar defterlere *liva* yerine *hükûmet* olarak kaydedilmişlerdir ve bu sancakların beylerine *mülkiyet üzere tevcih edildiğini* belirten temliknâmeler verilmiştir. Yurtluk-ocaklık sancaklar ile hükûmet sancakları birbirinden ayıran en önemli fark, hükümet sancaklarda tahrir yapılmayışıdır. Dolayısıyla buralarda tımar ve zeamet de bulunmamaktadır[2]. Hükûmet sancağın beyine *Hâkim* denilmekte ve resmi devlet yazışmalarında *Hâkimine hüküm ki* veya *Cenab* şeklinde hitap edilmektedir (Çelebi, 2000/IV: 19). Sancak gelirlerinin tamamı oranın hâkimlerine aittir. İçlerinde ümeradan ve kul taifesinden kimse bulunmamaktadır. Bu sancakların kendilerine özel askerleri mevcuttur. Sefer sırasında bağlı bulundukları beylerbeyinin emri altında sefer hizmetlerinin yerine getirirlerdi. Yine bu sancak tipinde de *azl ve nasbı kabul eylemezler*.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Devlete sadakatle hizmet eden ve görevlerinde bir kusuru olmayan hâkimler *kayd-ı hayat* şartıyla görevlerine devam edebiliyorlardı. Ölümleri halinde veya kendi istekleriyle hâkimlikten feragat etmeleri durumunda kendi yerlerine evlatlarından veya akrabalarından birine verilir, aile dışından kimseye tevcih yapılmazdı (Ünal, 2015: 245; Kodaman, 1986: 16)[3]. Kürdistan mirlerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Diyarbekir eyaletinde Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazzo ve Tercil mirliklerine hükûmet statüsü verilmiştir. Sonradan ise Van Eyaleti'ne bağlı Bitlis, Hizan, Hakkâri ve Mahmudî; Bağdat Eyaleti'ne bağlı olan İmadiye de bu statüye alınmıştır (Kılıç, 2001: 262; Koçi Bey Risaleleri, 2008: 127-129.). Hükûmet sancaklarının sayısı ve statüleri diğer sancaklar gibi dönemin siyasi ve sosyal şartlarına ve Osmanlı yöneticilerinin tutumlarına göre zamana bağlı olarak değişikliğe uğramıştır.

2. Kürt Mirliklerinin İdari Yapısı

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsızlıklarını ele almaya başlayan Kürt mirlikleri XIV. yüzyılın ortalarına doğru idari ve siyasi sistemlerini oluşturarak hüküm kıldıkları coğrafyada iktidar olarak varlıklarını sürdürdüler. Kürt mirliklerinin bulunduğu Kürdistan coğrafyası daha önceden birçok devlete ve kültüre ev sahipliği yaptığı için Kürt mirliklerinde oluşan idari yapı bunlardan çok farklı olmamıştır. Özellikle Eyyûbîler'in dağılmasıyla birlikte burada Eyyûbîler'in ordusunda ve devlet idaresinde yer alan önemli bürokrat ve komutanların Kürdistan coğrafyasına geri dönüp yerel iktidarlar kurmalarından dolayı benzer noktaların olduğu bir teşkilat yapısının oluştuğu söylenebilir. Nitekim bu örneklerin başında Eyyûbîler'in soyundan gelen Hasankeyf'te kurulmuş olan Melikan mirliğidir. Bunların yanında Bitlis, Şenbû, Behdinan, Soran, Erdelan ve sair mirliklerde tamamen benzerlik arz etmese de oturmuş bir idari sistem göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Kürt mirliklerinin her birinin kendi başına bir iktidara sahip olması, birbirlerinden bağımsız olmaları, sahip oldukları toprakların sınırlı olması gibi sebeplerden ötürü kompleks bir devlet profili ortaya çıkmamıştır.

2.1. Hükümdar

Yönetimin başındaki en üst düzey yönetici, idari ve askeri bakımdan en yetkili kişidir. *Tevayifu'l-mülûk* olarak adlandırılan ilk dönem Kürt hanedanlıklarında genellikle "Emîr" (el-Fariqî, 2014; İbnu'l-Belhî, 1384); hanedanlıkların ardından tam bir devlet olarak kurulan Eyyûbi devletinde "Sultan" ve "Melik" (Bitlisi, 2016: 105-127); sonraki süreçte iktidarlıklarını tesis eden Kürt mirliklerinde ise "Mîr" ifadesi kullanılmıştır. Kürt mirliklerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle de *mîr* sözcüğünün Osmanlıca karşılığı olarak "Beg" lakabı da kullanılmaya başlanmıştır[4]. Kürt mirliklerinde her mirliğin başında kendi miri bulunurdu ve kendi ülkesini yönetirdi. İslam coğrafyasındaki diğer hanedanlık ve yapılar gibi Kürt mirliklerinde de saltanat veraset yoluyla babadan oğula geçerdi. Kimi zaman hükümdarın varisi olmadığında ya da kendi isteğiyle tahttan feragat ettiğinde kardeşi de kendisinin yerine geçebiliyordu.

Kürt mirliklerinde başa geçen hükümdarlar, birtakım hâkimiyet alametleri göstermiş ve siyasi iktidarlarını meşrulaştırmak için birçok yola başvurmuşlardır. Aşağıda başvuracağımız bu hâkimiyet alametleri, Kürt mirliklerinin kurumsallaşmış bir sisteme ve aynı zamanda oturmuş bir devlet düzenine sahip olduklarını göstermeleri açısından önemlidir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

2.2. Hâkimiyet Alametleri

İslam coğrafyasında oluşan devlet geleneğinde hâkimiyet alametleri olarak birtakım temel öğeler zamanla oluşmuştur. Nitekim, taht, elkâb, menşûr, berat, sikke, nevbet takımı, hilat ve kılıç gibi hâkimiyet alametleriydi. Tahta oturan hükümdar genellikle ülkesinin önde gelen devlet adamlarının karşısında hilat giyer ve ordu komutanlarının huzurunda kılıç kuşanarak siyasi iktidarını başlatmış olurdu (Haldûn, 2004: 347-359).

a. Elkâb ve Unvân

Lakap kelimesinin çoğulu olan elkâb İslam devlet geleneğinde devletin başında bulunan hükümdar, çeşitli görevliler ve dini zümre mensuplarına verilen unvan ve sıfatları niteleyen özel anlam kazanmıştır. Kürt mirliklerinin hükümdarları sahip olduğu hâkimiyet durumuna göre farklı lakaplar alırdı. Örneğin, Şeref Han-ı Bidlîsî eserinde Melikan mirliği yöneticilerinin "Melik" lakabı kullandığını belirtmiştir (Bitlisi, 2016: 194-206). Bu lakap aynı zamanda mirliğin hâkim olduğu gücünde bir nişanesiydi. Nitekim dönemin en güçlü Kürt mirliklerinden Şenbû mirliği hâkimleri de aynı lakabını kullanmışlarıdır (Khachatarian, 2003, 37-58; Reid, 1997: 13-30). Bu şekilde lakap kullanmalar tahta çıkan hükümdarın iktidarı elinde tutmasına bağlı olduğu için başka devletlere tabi olduklarında değişebilmekteydi (Baluken, 2016: 240).

Büyük Kürt mirliklerinden biri olan Erdelan, Biradost ve Bitlis mirlikleri yöneticileri de "Han" lakabını kullanmışlardır. Şeref Han-ı Bidlîsî dedesi *Emir Şeref Han*'a bu lakap Şah İsmail, babası *Emir Şemseddin Han*'a ise Şah Tahmasb tarafından verilmiş ve bundan böyle Bitlis hükümdarları bu lakapla anılmışlardır (Bitlisi, 2016: 439, 471; Dankoff, 1990: 12-18).

Bazı Kürt mirlikleri hâkimleri ise "Şah" lakabını kullanmışlardır. Örneğin, Biradost hükümdarlarından olan Somay hâkimlerinden *Şah Muhammed*, Sohran hâkimi *Şah Ali Bey*, Şirvan mirlerinden *Şah Muhammed*, Buldukan mirliğinin Eğil hâkimlerinden *Şah Muhammed b. Emir İsa*, Çermuk mirlerinden *Şah Yusuf* gibi, Kürt mirleri hüküm sürdükleri dönem içerisinde bu lakapla anılmışlardır (Bitlisi, 2016: 227, 273, 311, 333).

Kürt mirliklerinde kullanılan en genel unvan ise Kürtçe olan "Mîr" lakabıdır. Neredeyse bütün Kürt mirliklerinde gördüğümüz bu lakap hem Şerefname'de hem de Osmanlı ile olan yazışmaların da gözümüze çarpmaktadır. Örneğin Hizan mirliği hâkiminden bahsederken *Mîr Davud*; Palu hükümdarlarından *Mîr Hamza*; Şirvan Beyliği hâkimlerinden *Mîr Abdal*; Sohran hükümdarlarından *Mîr Hüseyin* gibi lakaplarla Kürt mirliklerinin hâkimlerinden bahsetmiştir (Bitlisi, 2016: 229, 256, 274, 312).

b. Menşûr/Berat

Kürt mirlikleri dönem dönem farklı devletlerin hâkimiyeti altına girdiklerinden dolayı hâkim oldukları mirliğin başına geçerken bağlı oldukları devlet yöneticilerinden aldıkları yarlık ve menşurlarla hükümdarlıkları meşruluk kazanmaktaydı ve yönetici olarak o kimseler tanınmaktaydı. Örneğin Kara Yusuf Mısır'dan çıkıp Kürdistan'a doğru yola çıkarken, Bitlis mirliği hâkimi Emir Şemseddin tarafından iyi bir şekilde karşılanıp, ihtiyaçları giderilmiş ve bu şekilde dostlukları artmıştı. Kara Yusuf Timurluları yenip gücü artıp kurduğu devletinin sınırları genişlemeye başlayınca Bitlis hâkimi Emir Şemseddin'e Bitlis ve çevresinin hâkimi ve bu bölgenin onun mülkiyetinde olduğuna dair 820/1417 senesinde bir berat vermiştir (Bitlisi, 2016: 410-411). Benzer şekilde Şah İsmail

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Safevîler'in başındayken araları çok iyi olan Hakkari Şenbû mirliği hâkimi Zahid Bey'e varisi olduğu toprakları yönetebileceğine dair bir berat yazmıştır (Bitlisi, 2016: 142-143). I. Süleyman döneminde Bitlis mirliği hâkimi Emir Şeref, Şah Tahmasb'ın hizmetine girmiştir. Buna karşılık olarak da Şah Tahmasb tarafından Emir Şeref'e bir berat verilmiştir ki burada Bitlis, Ahlat, Muş ve Hınıs'ın kendisine verildiği ve buraların tek yöneticisinin kendisi olduğu belirtilmiştir (Bitlisi, 2016: 457; el-Bâbanî, 2019: 77).

Örneğin Melikan mirliği ilk dönemler İlhanlılar'a bağlı iken 705/1305-1306 yılında Melik Salih'e yarlık ve hilatler gönderilmiştir. Yine Melikan mirliğinin Memlukler'e bağlı olduğu dönemde Melik Eşref'in 836/1433 yılında katletmesinin ardından yerine geçen Melik Salih Halil'e hilat giydirip menşûr yazmıştır. Ardından kendisine Melik Kamil lakabını vermiştir (Baluken, 2016: 242). Kürt mirlikleri Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bu kez Osmanlı padişahlarından berat aldıktan sonra kendi mirliklerinin başında bulunmaları meşruiyet kazanmıştır[5].

c. Sikke ve Hutbe

Kürt mirliklerinde hükümdarlık alametlerinin en önemli nişanelerinden olan hutbe ve sikke çoğu hükümdarların tarihinde görülmektedir. Fakat hutbe çoğu hâkim tarafından kendi adına okutulmasına rağmen sikkeler daha çok ekonomik olarak güçlü hâkimler tarafından darp ettirilmiştir. Günümüze ulaşan, Kürt hükümdarlar adına kestirilen ilk sikke örneklerine XV. yüzyılın başlarında denk gelmekteyiz. Birçok örneği mevcut olan Melikan, Bitlis, Azizan, Şenbû ve sair Kürt mirliklerinde Kürt hükümdarlar adına kestirilmiş sikkeler mevcuttur (Alikılıç, 2006: 54; Baluken, 2016: 123-129; 2014: 122-124).

Günümüze ulaşan sikkelerin dışında, günümüzde mevcut olmamasına rağmen birçok Kürt mirliğinde Çaldıran savaşının hemen akabinde I. Selim adına sikke kestirilmesinden anlaşılmaktadır ki mezkûr mirliklerde sikke kestirmek için darphaneler mevcut idi. Dolayısıyla söz konusu Kürt mirliklerinde sikke basma geleneğinin olduğunu söyleyebiliriz[6].

d. Sancak

Âlem, benûd, sancak, liva ve rayet gibi isimlerle adlandırılan bayraklar eski Mısırlılar, onların çağdaşları olan uygarlıklar ve sonrasında İslam devletlerinde kullanılmıştır. İslamiyet öncesi Arap kabilelerinde de her kabilenin kendine has bir sancağı vardı. Bunlara binanen sancakların önplana çıktıkları yerler savaş meydanlarıydı. Savaşlarda her ordunun bir bayrağı olur ve bu bayrak altında toplanmak orduya psikolojik olarak bir güven verirdi (Zeydân, 2013/I: 233-234). Bu gelenek bütün İslam medeniyetindeki topluluklarda olduğu gibi Kürt iktidarlarında da vardı. Örneğin, İslamiyet sonrası ilk Kürt devleti olan Eyyûbîler'de sarı renkli zemin üzerinde kartal resmi ülkenin bayrağını temsil ediyordu (Şeşen, 1995: 24). Eyyûbîler sonrasında kurulan her Kürt mirliğinin kendine has bir sancağı vardı. Farklı renklere sahip sancakların sayesinde hangi ordunun hangi Kürt mirliğine ait olduğu seçilebilmekteydi. XVII. yüzyılda birçok kürt mirliğini gezip gören Evliya Çelebi (2000/IV: 162) bilhassa *tabl ve alem sahibi* Kürt mirliklerini seyahatnamesinde belirtmiştir. Benzer şekilde diğer bazı Kürt mirlikteri tarihlerini anlatan eserlerde de bu türden örnekler mevcuttur (Bkz. el-Bâbanî, 2019: 66).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

e. Bando ve Musiki

Eski bir gelenek olan nevbet takımı (bando ve musiki) İslam devletlerinde olduğu gibi Kürt mirliklerinde de yerini almıştı. Nevbet takımı askerlikte ve savaşta kullanılmasının gayesi harp esnasında askerlerin hislerini kabartmak, onları heyecanlandırmak için bir araçtı. Bunun yanında askerilerin önünde şarkılar söylemek, özellikle hamasî şiirler okumak bu geleneğin bir parçasıydı. Genel olarak ordunun musiki aletleri davul ve boru (borozan)'dan ibaretti (Zeydân, 2013/I: 238). Örneğin Evliya Çelebi (2000/IV: 290-291) Behdinan mirliği hakkında bilgi verirken bu mirliğin davul, nefir ve kudüm sahibi olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Erdelan mirliğinde de bunun örneğinin olduğunu biliyoruz (Bkz. Ardalan, 2011: 145).

2.3. Hâkimiyeti Pekiştirme Aygıtları

Tarih boyunca iktidarlar hâkimiyet kurdukları topraklarda hükümranlıklarını pekiştirmek ve sürdürebilmek için siyaset ve askeri oluşumlardan farklı olarak birçok aygıta da başvurmuşlardır. Muktedirlerin başvurmuş oldukları bu aygıtlar tarih, sanat, bilim, edebiyat ve mimari gibi birçok alanda kendini faklı şekillerde meydana çıkarmıştır. Kürt mirlikleri de aynı şekilde muktedir oldukları topraklarda hâkimiyetlerini birçok alanda göstermişlerdir. Kürt mirliklerinin iktidarını besleyen bu aygıtlardan çalışmamızla ilgili olan tarih ve tarih yazıcılığı ile yine mirliklerin kendi himayelerinde finanse ettikleri eğitim kurumları ve vakıflar bunlardan bazılarıdır.

2.3.1. Tarih ve Tarih Yazıcılığı

Siyasal iktidarların, tarih ve tarih yazıcılığı ile ilgilenmeleri tarihin ilk zamanlarında başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. İslam topluluklarında daha ilk asırdan itibaren tarih ilmi oluşmuş, bu daireye giren diğer milletlerle beraber bu tarih geleneği güçlenerek devam etmiştir (Şeşen, 1998: 1-2; Günaltay, 1991: 17-22). Tarih boyunca siyasal iktidarların kendi meşruiyetlerini daha da etkili kılmak için başvurdukları yöntemlerin başında kendi tarihlerini yazdırmak gelmiştir. Bir iktidar tesis eden topluluklarda tarih ilmi farklı yönleriyle kendini göstermiştir. Tevayifu'l-mulûk olarak da adlandırılan ilk Kürt hanedanlıklarından itibaren bir tarih yazıcılığına denk geldiğimiz belirtmek gerekirse bu geleneğin ilk örnekleri Mervanîler hanedanlığında yazılmıştır. Bu sahadaki iki eserden biri Ebu Nasr Yahya b. Cerîr et-Tekritî'nin *Kitabu'l-Cami li't-Tarih* adlı eseri ile İliya b. İsa en-Nusaybinî'nin *Kitabu't-Tarih* veyahut *Kitabu'l-Ezmine* adlıyla bilinen eseridir. Bir diğer Kürt hanedanlığı olan Revvadîler'de ise buranın hâkimi olan Emir Ebu'l-Heyca er-Revvadî'nin yazmış olduğu *Tarihu Azerbeycan* adlı eserdir (Keleş, 2016: 15-28). İslamiyet sonrası Kürt hanedanlıklarından itibaren başlayan tarih yazıcılığı Eyyûbîler'de birçok milletten farklı tarihçilere ev sahipliği yaparak zirve noktaya çıkmıştır (Şeşen, 1987: 390-406). Eyyûbîler'in tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte ortaya çıkan Kürt mirliklerinde ise bu gelenek Kürt mirliklerinde mirlik tarihleri ve şecereler şeklinde devam etmiştir.

a. Mirlik Tarihleri

Bütün İslam devletlerinde gördüğümüz iktidarların, kendi tarihlerini yazdırma geleneği benzer şekilde Kürt mirliklerinde de görülmektedir. Kürt mirliklerinde gelişen tarih yazıcılığı her mirlikte farklılık göstermekle birlikte, hepsinin kendi iktidarlık sistemlerinin büyüklüğünü göstermek, kadim bir geçmişe sahip olduğunu anlatmak gibi ortak bir amaca hizmet ettiği görülmektedir. Bunlardan hasıl olan maksat, ortaçağ tarih

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

yazıcılığı kapsamında kendi topraklarında hükümdar olan Kürt mirliklerinin iktidarlıklarını güçlendirmek olarak kabul edilebilir. Nitekim Kürt mirlikleri içerisinde bu minvalde birçok örnek mevcuttur. Bunların en başında bütün Kürt mirliklerini iktidar (egemenlik), ulus (millet) ve bölge (coğrafya) üçlemesinde ele alan Şeref Han-ı Bidlîsî'nin 1597'de yazmış olduğu *Şerefname* adlı eserdir[7]. Bütün Kürt mirliklerinin tarihini ayrı bir şekilde ele alan bu eser yazıldığı günden itibaren rağbet görmüş, birçok nüshası çoğaltılarak direk Kürt mirliklerinin kütüphanelerinde yerini almıştır. Şerefname'nin birçok el yazma nüshasının (Bedlîsî, 2007: 645-662) yanı sıra farklı Kürt mirlikleri hakkında daha detaylı olacak şekilde zeyiller eklenmiş veya tercümeleri[8] yapılmaya başlanmıştır[9].

Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman döneminde Hasan b. İbrahim b. Abdullah b. Muhammed el-Hısnî el-Münşi tarafından 1418'de yazmaya başladığı *Nüzhetu'n-Nâzır* ve *Râhetu'l-Hâtır* isimli Arapça eserlerdir (Bkz. al-Hisnî, 2019). Yine Melikan mirliğinde yetişmiş bir diğer tarihçi olan Ebu'l-Berekât İzzeddin el-Kinânî tarafından dönemin hükümdarı Melik Eşref Ahmed döneminde (1423-1433) kendisine ithaf edilmek için kaleme alınan *Şifâu'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb* isimli eserdir (Baluken, 2016: 291-294). Hakkari Şenbû mirliği hâkimlerinden Yahya el-Kiram'ın divan inşa memuru Temerxanê Katib/Yazıcı tarafından telif edilen Hakkari Şenbû mirliğinin tarihidir. Müellif eserinin sebeb-i telif kısmında elli yaşında olduğunu, tıpkı büyük Fars şairi Firdevsi ve diğer büyük şairler gibi padişahların tarihini yazmaya meylettiğini, nitekim padişahlarının buna değdiğini ve bu vesiyle elindeki kitaba başladığını belirtmiştir. Müellifin eseri tamamlamadan ölmesi üzerinden yetmiş yıl sonra yine divan katiplerinden ve aynı aileye mensup Mirza Mihemedê Katib/Yazıcı tarafından tamamlanmıştır. 1914 yılına gelindiğinde ise mezkûr esere yine aynı aile üyelerinden Muhammed Tayyar Bey tarafından ikinci bir ön söz yazılmıştır (Sadinî, 2017: 22-27). Muhammed Tayyar Bey tarafından altmış sayfalık kısa tarihçe sonradan Osmanlıcaya çevrilmiş ve üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır (Alikılıç, 2006).

Günümüze ulaşmış bir diğer mirlik tarihi ise Şirvan mirliğinin tarihi olan ve Şirvan hâkimi Mir Salih b. Budak Han tarafından 1274/1858'de yazılan *Tarihu'l-Ensâb* isimli eserdir[10]. Önemli Kürt mirliklerinden bir diğeri olan Erdelan mirliği ise tarih yazıcılığı alanında en önde gelmektedir[11]. Bu mirliğin tarihi ile ilgili yazılmış birçok eser vardır ki bunlar şunlardır: Muhammed Şerif Kadı tarafından 1801'de tamamlanan *Zubdetu't-Tevârih*[12] ve 1811'de tamamladığı *Tarih-i Kurd*[13]; Feth Ali Şah döneminde Muhammed İbrahim b. Molla Muhammed Hüseyin Erdelanî tarafından 1810'da yazılan *Tarih-i Ümera-yı Erdelan* ile yine aynı hükümdarın hâkimiyeti döneminde Hüsrev b. Muhammed b. Menuçehr tarafından 1834'de yazılan *Lubbu't-Tevârih*[14]; Mesture Mahşeref Hanım tarafından kaleme alınan *Tarih-i Erdelân* ve *Tarihu'l-Ekrâd*[15]. Abdulkadir b. Rüstem Babanî tarafından 1870'de kaleme alınan Baban ve Erdelan mirlikleri tarihinden bahseden *Siyeru'l-Ekrâd* ise Erdelan mirliğinin yanı sıra Baban mirliği tarihi hakkında yazılan mirlik tarihlerindendir[16].

b. Şecereler

Tarih biliminin faydalandığı alt dallardan biri olan şecereler tarihte önemli yer edinmiş, tarihe iz bırakmış kahramanların, önemli yöneticilerin aile soy kütüğünün yazıldığı belgelerdir. Şecereler de tarih yazıcılığının farklı bir versiyonu olarak şeceresi yazılan kişilerin soyluluğunu, asilliğini, yöneticilik vasfının atalarından kendisine intikal ettiğini gösteren bir belge olarak gösterildiğinden o yönetici kişinin metafizik gücüne güç

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

katmış ve siyasi iktidarını pekiştirmiştir. Nitekim Kürt mirliklerinin kendi aile şecerelerini tutarak soylarını tarihte yer edinmiş önemli kişilere dayandırmışlardır. Genel olarak Bitlis ve Erdelan gibi Kürd coğrafyasının doğu kısmında kalan Kürt mirliklerinin hükümdarları soylarını daha önceki Kürt hanedanlıklarından olan Şeddadîler ve Revvadîler gibi Sasani şahlarına bağlarken; Şenbû, Azizan ve Behdinan gibi mirliklerin hükümdarları ise Mervanî hanedanlığı gibi şecerelerini Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyuna bağlamışlardır. Günümüzde Eğil mirlerine (Gördük, 2014), Zirkan mirlerine (Pekol, 2015: 58-61) ve Hakkari mirlerine (Rauf, 2009) ait şecere örnekleri mevcuttur.

2.4. Merkezi ve Taşra Teşkilatı

Kürt mirlikleri birbirlerinden bağımsız ve kendi başlarına bulundukları coğrafyada iktidar olduklarından dolayı idari yapıda birbirlerinden farklı oluşumlar teşekkül edebilmekteydi. Bunun yanı sıra mirliklerin büyüklük ve gelişmişlik durumlarına göre birinde olan bir kurum diğer bir mirlikte olmayabiliyordu. Genel olarak ifade edecek olursak Kürt mirliklerinde mirliğin işlerinin yürütüldüğü bir saray mevcuttu. Günümüzde bilinen en büyük Kürt saraylarının başında Bazîd mirliğinin yönetim merkezi olan Bazîd'te bulunan İshak Paşa sarayıdır. Bunun yanı sıra Zirkan mirlerinden olan Tercil beylerinin hükümet konağı, Şêrwan mirliğinin hükümet işlerinin yürütüldüğü konak, Bitlis mirlerinin sarayı, Hasankeyf'te Melikan mirlerinin yaptırmış oldukları saray ve Dicle nehri kıyısında inşa edilmiş yazlık köşkler bunlara örnek olarak verilebilir.

Bütün Kürt mirliklerinde denk geldiğimiz saray, mirliğin başkentinde bulunur, hükümdar ve ailesi de burada yaşardı. Sarayda devlet erkânı ve emirler statülerine göre otururlardı. Bunun yanında hükümdarın hem kendi ailesi için hem de ayrıca devlet işlerinin görüşüldüğü köşkler ve konaklar (Alikılıç, 2006: 96) da inşa edilmiştir. Genel olarak bütün devlet işleri bu sarayda görülür, hükümdar ülkesinin işlerinin yolunda gitmesi için vezir, vali, emir, ordu komutanını görevlendirirdi. Bu mecliste yeri geldiğinde alimler, bilginler, sanatkârlar çağrılarak sohbet edilirdi (Bitlisi, 2016: 155). Sarayda birtakım farklı işlerle ilgilenen taştdâr, üstâduddâr gibi hizmetkârlar, giriş ve çıkışlardan sorumlu hâcib denen görevliler, hükümdarın hizmetinde olan köleler mevcuttu. Bunların yanı sıra Kürt mirliklerinde ağa, kethüda, kale dizdârı, bâcgir, müdebbir, müsellim, hâdım gibi görevlilerin de bulunduğunu gösteren birtakım kayıtlar ve belgeler mevcuttur.

Sarayda üst düzey yöneticiler arasında vezir, münşi, ordu komutanı, hazine naibi ve divan üyeleri mevcuttu. Vezir hükümdardan sonraki en önemli kişiydi ve çoğunlukla ilim adamlarından atanırdı. Vezirler sürekli olarak hükümdara eşlik eder ve hükümdarın verdiği kararların uygulanmasından sorumlu olurdu. Vezirden sonra gelen en önemli görev münşilikti [17] . Münşiler Farsça ve Arapçaya hâkim, kalemi güçlü olan ilim adamlarından seçilirdi. Osmanlıların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Osmanlıca Türkçesi de bu diller arasına girmiştir. Naibu'l-hizâne ya da hazinedar olarak bilinen görevliler vazifesi ise hükümdara ait para, kıymetli kumaş ve benzeri değerli eşyaları yönetmekti. Ayrıca saraya giren ve çıkan malları koruyup, bunların hesabını tutmakta hazinedarın görevlerindendi. Berid ya da devâdar ise hükümdarın posta işlerinden sorumlu, hükümdarın gene emirlerinin ilgililere duyurulmasıyla görevli kişiydi. Emir-i ahûr[18] denen görevli hükümdarın ahırından ve sarayın üst düzey yöneticilerinin atlarından, her türlü bakımından, eğitiminden ve yetiştirilmesinden sorumlu olan kişiydi. Nakîb ve çavuş[19] denen saray görevlileri ise hükümdarın emrinin altında bulunan, hükümdarın emirlerini beylere ve diğer emirlere iletmekle görevli kişilerdi.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Kürt mirliklerinin saraylarında genel olarak üç tür divan vardı. Bunlardan ilki devletin bizatihi kendisi olan, bütün devlet işlerinin yürütüldüğü *Divânu'l-İnşâ*'ydı[20]. Bu divandaki en önemli kişiler inşa kâtipleri yani münşilerdi[21]. İkincisi askeri işlerin görüşüldüğü, ordu[22] ile ilgili meselelerin ele alındığı *Divânu'l-Ceyş*; sonuncusu ise adalet işlerinin görüldüğü merkezde kadılkudâtın[23] başkanlık ettiği *Divânu'l-Adl* idi[24].

Kürt mirliklerinde başkentten uzak olan taşrada mirliğin hâkimiyetini sağlamak veya buralarda da etkili olmak için birtakım yollar geliştirmişti. Bunların başında etkili olan aşiretlere veya emirleri kendine bağlamak, merkezi otoritenin gücünü buralarda da sağlamak için iktalar bağlanmıştı[25]. Bunların yanında mirliğin hükümdarı kimi zaman buralara vali diyebileceğimiz *naib* (Musaddik, 1384: 240) denen yöneticiler atardı. Bu naibler bölgedeki etkili kişiler olabileceği gibi hükümdarın tecrübe kazanması için bölgeye yolladığı mirzadeleri de olabiliyordu. Buralara atanan mirzalar genellikle bir hoca veya *lala*[26] eşliğinde bu bölgelere gönderilirdi.

Kürt mirlikleri genel olarak çok büyük ve geniş bir coğrafyaya sahip olmadıklarından dolayı genelde bir merkez/payitaht ve birkaç taşra şehrinden meydana gelirdi. Örneğin, Azizan mirliğinde Cizre şehri mirliğin merkez şehri iken Gurgil ve Fınık bu mirliğin taşra kısmını oluşturuyordu. Benzer şekilde Bitlis mirliğinde Bitlis şehri mirliğin merkez şehriyken Ahlat ve Muş mirliğin önemli taşra şehirlerindendi. Aynı şekilde XV. yüzyılın ortalarına kadar Şenbû mirliğinin başkenti Vestan iken Van ve Colemêrg ise bu mirliğin taşra kentleriydi. Fakat Karakoyunlular'ın Van'ı Şenbû mirliğinden alması ve Osmanlılar döneminde ise buranın Osmanlı beylerbeyliği haline getirilmesi sebebiyle Şenbû mirliğinin başkenti Vestan'dan Colemêrg'e taşınmıştır.

3. Kurumlar

Kürt mirliklerinde hükümdarın iktidarlarının meşru gösterme ve hâkimiyetlerini pekiştirme unsurları olarak hâkimiyet bölgelerinde birtakım imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu başlık altında Kürt mirliklerinde görülen ve kurumsallaşmanın da farklı bir göstergesi olan bu yapıları eğitim kurumları ve vakıflar olmak üzere iki ana başlık altında topladık ki bu başlıklardan ilki eğitim kurumları, diğeri ise vakıflardır.

3.2. Eğitim Kurumları

Siyasi iktidarlar tarih boyunca meşruiyetlerini koruyup güçlendirmenin yanında ayrıca devam ettirmek için de çeşitli eğitim kurumlarını finanse ederek, mali olarak arka çıkarak kendi hâkim oldukları sahalarda ilmi faaliyetleri desteklemişlerdir. Kürt mirlikleri de benzer şekilde kendi himayelerinde çeşitli alanlarda uzmanlaşmış alimleri ve bilginleri koruyup destek vererek onların çeşitli eğitim kurumlarında dersler vererek öğrenciler yetiştirmelerini sağlamışlardır. Kürt mirliklerinde genel olarak ortaya çıkan ve bölgedeki hâkim mirler tarafından finanse edilen iki tür eğitim kurumu ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki mirlik medreseleri, ikincisi ise camiler ve mescitlerdir.

a. Mescit ve Camiler

İslam âleminde camiler ve mescitler günlük ibadetlerin dışında dini ilimlerin ve beşerî bilimler öğretimi için kullanılan ilk müesseselerden biridir. Benzer şekilde tarih içinde bu müessese mabed, medrese, tekke, devlet yönetim merkezi, mahkeme, hastane gibi amaçlar için de kullanılmıştır. Cami ve mescitlerde oluşturulan ders halkalarıyla eğitim geleneği oluşturulmuştur (Makdisi, 2009: 60-62; Baltacı, 2005: 26; Hewramî,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

2008/I: 257-259). İslam tarihinde ilk ciddi eğitim müesseseleri mescit ve hanlar Hasanveyhî Kürt hanedanlığı emiri Bedir b. Hasanveyh (ö. 405/1015) tarafından hemen bitişiğinde uzaktan gelen talebelerin kalması için hanlarla birlikte inşa ettirmiştir (Makdisi, 2009: 29-30, 46). Kürt mirliklerinde yaygın eğitim kurumlarının başında gelen camiler ve mescitler bulundukları bölgenin hâkim olan Kürt mirleri tarafından desteklenmiş, giderleri karşılanmış, ihtiyaç olan yerlerde yeni cami ve mescitler inşa ettirilmiştir. Kürt mirlerin muktedir oldukları bölgelerde inşa ettirdikleri ve finanse ettikleri bazı cami ve mescitler ile inşa edildikleri yıllar şunlardır: Bitlis mirliğinde Şemsiyye cami (810/1408), Sultaniye cami (1042/1632), Gökmeydan cami (1216/1801), Begiye mescidi (847/1443), Aynu'l-Barid mescidi (1075/1664), Seyid İbrahim mescidi (1030/1621); Cizre mirliğinde Mir Abdal cami (1437); Şenbû mirliğinde Mir İzzeddin Şir cami (XIV. yüzyıl); Melkişî mirliğinde Yelmaniye cami (804/1401); Melikan mirliğinde Şihabeddin mescidi, Adiliyye mescidi, Küçük Cami (XV. yüzyıl), Melik Süleyman cami (XV. yüzyıl), Koç cami (XV. yüzyıl); Müküs mirliğinde Mizgefta Sor cami (XVI-XVII yüzyıl) (Gür, 2009: 255-276; Epözdemir, 2015: 37-90).

b. Medreseler

İslam âleminde eğitim kurumları içinde medreseler en üst düzeydeki eğitim kurumları olarak yerlerini almışlardır. Kürt mirliklerinde üst düzey eğitim kurumlarının başında gelen medreselerin açılmasına ve finanse edilmesine önem verilmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren idari yapılarını tamamlayan Kürt mirlikleri muktedir oldukları coğrafyalarda birçok medrese inşa etmişlerdir. Kürt mirleri tarafından inşa edilip himaye edilen medreselerden bazıları şunlardır: Bitlis mirliğinde İhlasiye medresesi ve Şerefiye medresesi; Azizan mirliğinde Medreseya Sor, Mir Abdal medresesi, Seyfiyye medresesi, Bedriyye medresesi ve Mecdiyye medresesi; Behdinan mirliğinde Kubbehan medresesi; Şenbû mirliğinde Meydan medresesi, Pizan medresesi (1653), Zeynel Bey medresesi ve Gevaş İzzeddin Şir medresesi; Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman medresesi ve Melik Kamil Halil medresesi; Hizan mirliğinde Meydan medresesi ve Davudiyye medresesi; Müküs mirliğinde Mir Abdal medresesi; Şirvan mirliğinde Kufra Zeynel Bey medresesi; Mirdasî mirliğinde Cemşid Bey medresesi, Caferiyye medresesi, Hatuniyye medresesi ve Çermuk Ali Bey medresesi; Suveydi mirliğinde Şîn medresesi; Melkişî mirliğinde Çemişgezek Yelmaniyye medresesi bu türden mirlik medreselerinden birkaçıdır.

Safevîler'in geniş Kürd coğrafyasında hâkimiyet kurduktan bir süre sonra Kürt mirliklerinde sert bir şekilde Şiîleştirme siyaseti izlerinin silinmesi için, Safevîler'in bölgeden çıkarılmasıyla birlikte Kürt mirliklerinde özellikle Şafiî mezhebi fıkhı üzerine kurulmuş medrese eğitim programı belirlenmiş ve bu doğrultuda bütün Kürdistan'da medreseler bu eğitim programı üzerinde şekillenmiştir (Bidlîsî, 2016: 287). Örneğin Kürdistan'daki Şiî etkisi kaldırmak için Şafii mezhebi üzerine kurulan ilk medrese 921/1515 yılında Bitlis'te açılan İdrîs-i Bidlîsî medresesidir (Tekin, 2009: 240-245).

3.3. Vakıflar

İslam tarih ve medeniyetinde önemli bir müessese olan vakıflar ekonomik, kültürel ve sosyal hayatta önemli yer almışlardır. Vakfın temelini oluşturan yardımlaşma, insanlığa karşı olan vicdani sorumluluk Kur'an-ı Kerim'de geçen "fî-sebilillah" yani *malı Allah yolunda harcama* olarak ortaya çıkan ve felsefesi hayrat ve sadaka gibi Kur'anî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

kavramlarla ilişkilendirilen vakıf kavramı gelişerek İslam devletlerinde çeşitli eserler olarak ortaya çıkmış, zamanla tam anlamıyla hayrat sistemi içerisinde teşekkül etmiş ve ortaya çıkan farklı yapılarla şehirlerin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Vakıf hayratı arasında İslam ülkelerinde eğitimle alakalı ve dini nitelikli mescit, cami ve medrese gibi kuruluşlar; tarikat ehli sûfilerin toplanma yerleri olan tekke, zaviye ve hankah gibi yapılar; fakirlere ve düşkünlere yemek dağıtmak için kurulan imarethaneler; toplanma yeri olan türbeler; bimaristan ve darü'ş-şifâ gibi sağlık kuruluşları; yollar, köprüler, kaleler, hamam ve çeşmeler gibi eserler zamanla oluşmuş ve iktidarın olduğu hemen hemen tüm bölgelerde farklı boyutlarda teşekkül etmiştir (Köprülü, 1983: 310-319) [27] . Kürt mirliklerinin muktedir oldukları coğrafyalarda birçok örneğine rastladığımız vakıf benzeri yapılar aynı şekilde iktidarın ve gücün farklı bir teşekkülü şeklinde kendini göstermiştir. Örneğin, Şeref Han-ı Bidlîsî, atası Bitlis mirliği hâkimi Emir Şemseddîn b. Emir Hacı Şeref'in Bitlis Gök Meydan'da 810/1407-1408 senesinde yapılan zaviye, hastane, aşhane ve camiden müteşekkil Şemsiyye külliyesinin vakıfları arasında Muş'a bağlı Tirmît Köyü, Gurcîkan'a bağlı Kefo Köyü, Erciş ile Adilcevaz arasındaki Kazûh Köyü, Bitlis merkezde yedi dükkan, dört tarla, bir kervansaray ve yirmi Ermeni ailenin kaldığı yerlerin ve o güne yetişmemiş olan birçok yapının daha mezkur külliyenin vakıfları arasında saymıştır (Bitlisi, 2016: 413). Bunu gibi diğer Kürt mirliklerinde de birçok vakıflar yaptırılmış ve halkın hizmetine sunulmuştur. İbn-i Haldûn, eserinde devletlerin vakıf türünden ortaya koydukların eserlerin tamamının onun temelindeki güç ile orantılı olduğunu belirtmiştir. Nitekim İslam coğrafyasında bulunan Kürt mirliklerinin çoğunluğu dindar hükümdarlar olan yöneticeler tarafından vakıflar hayrat amaçlı yapılmasının yanında iktidarın meşruiyetini sağlayan unsurlardan olduğunu destekler niteliktedir (Haldûn, c. I, 2004: 251).

İslam kültüründe oluşan bir diğer gelenek ise vakıf ve diğer imar faaliyetleri inşa edildikten sonra imar hakkında genellikle ne zaman inşa edildiği ve banisinin kim olduğunu hakkında bilgi içeren bir kitabenin konulmasıydı. Kürt mirliklerinde medrese, cami, mescit, köprü, dükkân ve sair hayrat ve vakıflardaki mevcut kitabeler Farsça ve Arapça olarak hazırlanmıştır. Bu bağlamda kitabesi Kürtçe hazırlanan ve bu alanda bilinen ilk Kürtçe kitabe Bazîd Kürt mirliğinde Ehmedê Xanî'nin yaptırmış olduğu caminin kitabesidir (Yüksel, 17.03.2018).

a. Mescit ve Camiler

Kürt mirliklerinin tamamında görülen en genel vakıf örneklerinin başında bölgede hâkim olan mirlerin kendi adlarına yapıp vakfettikleri mescit ve camilerdir. Mevcut mirlikler de bu yapılar inşa edildikten sonra cami ve mescit gibi yapıların masraflarının karşılanması ve bu yapıların ayakta kalıp sürekliliğinin sağlanması için çeşitli arsalar, köyler, dükkanlar, hamamlar, bağ ve bahçeler bu yapılara mahsusen vakıf malı olarak vakfedilmiş ve vakfiyelere kaydedilmişlerdir. Daha önceden eğitim kurumları kısmında Kürt mirliklerinin inşa ettikleri bu yapılara örnekler verdiğimizden burada sadece birer vakıf unsurları olarak bu yapılara değindik. Örneğin Melikan mirliğinde Cami-i Kebir vakfına bir hamam ve on dört dükkân bağlanmış; yine Melik Mucîreddin döneminde kendisi tarafından inşa ettirilen Ulu Cami için bir köyün tamamı, Cubbu Anber, Zih ve Deyr Dîl köylerindeki değirmenlerin tamamının ve şehrin içindeki bazı dükkanların gelirleri bu vakfa bağlanmıştır. Benzer şekilde bu mirlikteki diğer bütün cami ve mescitlere vakıflar bağlanmıştır (Çelebi, 2000/IV; Baluken, 2016: 311-312).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

b. Medreseler

Medreseler de cami ve mescitler gibi neredeyse tamamında görülen yüksek eğitim kurumu olması ve bölgede muktedir olan hâkim mirlerin aynı zamanda maddi gücünü göstermesi hasebiyle büyük önem görmüştür. Bu sebeple özellikle kendi adına sikke kestiren ekonomik olarak güçlü olan Melikan, Azizan, Şenbû, Behdinan, Bitlis ve Erdelan gibi Kürt mirliklerinde önemli medreseler inşa edilmiş ve bu medreseler bölgenin mirleri tarafından finanse edilmişlerdir. Melikan mirliği hâkimi Melik Şihabeddin 754/1353-1354'te yaptırdığı Şihabiyye medresesine birçok değerli arazinin yanı sıra yine bu medreseye gelir sağlaması için bir han yaptırmıştı. Yine Melikan mirliği hâkimlerinden Melik Adil yaptırmış olduğu Nuzhe hanının ve yine kendi adına yaptırmış olduğu Adiliyye hamamının gelirini Fahriyye medresesi (Medrese-yi Adiliyye) ve zaviyesine bağlamıştı (Baluken, 2016: 312-313). Şirvan mirliğinin hâkimi Zeynel Bey'in 1000/1592'de kendi adına Kufra'da yaptırdığı Zeynel Bey medresesine, Kufra'da bulunan Eynu'l-Cezve mıntıkasının bütün arazi ve yapıları, Qulzen bölgesindeki bütün değirmenleri, yirmi dört tuz kaynağı, on köy ve üç nahiyedeki önemli araziler ve bu köylerden gelen gelirler ile birçok meyve bahçesi ile üzüm bağlarının gelirleri bu medreseye vakfedilmişti[28].

c. Zaviye ve Tekkeler

İslam coğrafyasında önemli vakıf kurumlarının başında gelen zaviye, tekke, hankâh, imaret gibi yapılar her tarafa yayılmış ve farklı mimari özellikler göstererek halkın hizmetine sunulmuştur. Tekke ve zaviyeler genel olarak bir tarikatın idaresi altında olup, toplumun manevi ve ahlaki açıdan eğitilmesi üzerinde durulmuştur. Kürt mirliklerinde zengin bir çeşitlilik gösteren Kadiriyye, Nakşibendiyye, Kübreviyye, Nurbahşiyye, Vefaiyye, Rifaiyye, Hurûfiyye, Sühreverdiyye, Halvetiyye, Kalenderiyye, Safeviyye gibi tarikatlar (Tavakkoli, 2010; Tenik: 2015) dolayısıyla zaviye ve tekkelerin de sayısında önemli bir etkiye yapmıştır. Burada sadece Kürd coğrafyasında hâkim mirlerin siyasi iktidarlarını meşru kılmak, iktisadi gücünü göstermek babında bir örnek vermemiz yerinde olacaktır. *Şerefname*'de Bitlis mirlerinin birçok kimselere, sûfî ve dervişlere iktalar tevcih ettiklerinden bahseder. Örneğin, Hüsameddin Bidlîsî'yle çağdaş olan Derviş Hacı İsa Bidlîsî'ye bir zaviye tahsis edilmiş, Hacırlu köyünün gelirlerinin yarısı mezkûr zaviyeye gelir olarak bağlanmıştır (Genç, 2014: 42-44).

Melikan mirliğinde bulunan en önemli iki zaviye İmam Abdullah zaviyesi ve Şeyh Çoban zaviyesidir. Bu zaviyelerin dışında birçok zaviye ve bunların gelirlerini sağlamak için oluşturulan vakıflar kurulmuştur. Buranın hâkimlerinden Melik Adil Süleyman Hasankeyf'teki Bayezidî, Bistamî, Edhemî ve diğer tarikatların dervişleri için zaviyeler inşa ettirmiş ve vakıflar bağlatmıştır. Melik Kamil Halil tarafından 861/1457'de vakfiyesi yazdırılan İmam Abdullah zaviyesine Beşiri'nin Barsala ve Sahasma köylerinin tamamı, Hasankeyf şehir merkezinde bulunan Sûku'l-Kutn (Pamuk Çarşısı)'nda dört dükkan, Sûku'l-Neccarîn (Marangozlar Çarşısı)'ında dört dükkan, Sûku'l-Helaviyye (Tatlıcılar Çarşısı)'nda dört dükkan, Sûku'l-Serracin (Semerciler Çarşısı)'ndaki dükkanların tümü, Sûku'l-Aşere meydanındaki bütün dükkanlar ve ambarı, Dicle Nehri kıyısında önemli birçok arazi, Resu'l-Cisr Mahalesi ve Şat Mahallesi'ndeki evlerin tümü, İmam Abdullah Türbesinin yakınındaki birçok meyve bahçesi ve bağlar, Neyrmîr köyü yolu üzerinde bulunan mağaraların tümü, Fevkaniyye köyündeki değirmenin yarısı ve daha birçok sulak arazi, dükkan, ev ve ambarlar bu zaviye için vakfedilmiştir (Baluken, 2016: 315-317). Bu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

vakfiyenin gelirinin yüksekliği ve zaviyeye vakfedilen mal ve mülkler aynı zamanda dönemin hâkiminin gücünü göstermesi bakımından da önemlidir.

d. Mezarlık Vakıfları

Kürt mirliklerinde genellikle hanedan ailesinde gördüğümüz mezar vakıfları, vakıf müessesesinin farklı bir yönünü oluşturmaktadır. Şenbû, Bitlis ve Azizan gibi Kürt mirliklerinden günümüze bu vakıf türünde, müteveffanın ruhuna dua ve Kur'an-ı Kerim'den cüzler okunması için tutulan kişilerin günlük harçlığını karşılamak için birtakım yerler vakfedilmiş, vakfedilen yerler bir nevi vakfiye defteri olarak mezar taşına nakşedilmiştir (Bitlisi, 2016: 465). Örneğin, Şenbû mirliğinin merkezi Hakkari'de Emir Şerif'in eşi Şemse Hanım'ın 1202/1787 tarihli ayakucu mezar şahidesinde Emir Şerif'in İrisan köyünün dörtte birini ve on beş kuruşu sebil olarak her gün bir cüz Kur'an okuyan kişiye yarısı sabah ve yarısı akşam olmak üzere vakfetti şeklinde yazılmıştır. Yine aynı şekilde Hakkari Melik Esed Mezarlığında bulunan Muhammed Nasrî Han'ın mezar şahidesinde de okunan her on iki devir için bir kuruş vakfedilmiştir (Top, 2002: 1293; Alikılıç, 2006: 77-87).

e. Kütüphaneler

İslamiyet'in ilme önem vermesi, Müslümanların ilim adamlarına karşı büyük saygı ve sevgi göstermeleri İslam dünyasında insanları eğitime teşvik etmiştir. Gayrimenkul olmamasına rağmen insanlara yararlı olması ve hayırlı işlerden sayıldığından zamanla kitap vakfı geleneği oluşmuştur. Zamanla hükümetin olduğu yerlerde bölgenin hâkimi, veziri, üst düzey yöneticileri kendi özel kütüphanelerini ya da vakıf kütüphaneleri oluşturmuşlardır (Bkz. Cüneyd, 2009; Erünsal, 2003; Zeydân, 2013/II, 183-200). Kürt hanedanlıklarından itibaren Kürd coğrafyasında Kürt hâkimlerin kurmuş oldukları birçok kütüphaneye rastlamaktayız ki bunlardan ilki Mervanî hanedanlığının başkenti Meyyâfârikîn'de bulunan Nasruddevle b. Mervân'ın adına bilinen kütüphanedir (Cüneyd, 2009: 49; Ripper, 2012: 523). Yine aynı şekilde Eyyubî devleti tarafından daha güçlü ve zengin bir şekilde devam ettirilen bu gelenek Kürt mirliklerinde de önemli örnekler vermiştir. Çoğu mirliğin merkezinde önemli sayıda denebilecek kadar kitap içeren büyük şahsi mirlik kütüphaneleri oluşturulmuştur. Bu kütüphaneler aynı zamanda Kürt mirlerinin ilme ve bilime verdikleri önemi göstermenin yanında entelektüel kişiliklerinin de farklı bir göstergesidir. Örneğin Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman, Melik Eşref Ahmed ve Melik Kamil Halil'in özel kütüphaneleri mevcuttu. Özellikle Melik Adil Süleyman'ın Kütüphanesi kendi döneminin meşhur kütüphanelerden biri olarak namını duyurmuştur. Melik Adil Süleyman'ın kitaplara karşı özel ilgisi vardı ve kitap koleksiyonunu genişletmek için uzak yerlerde bulunan kitapları temin etmek, satın almak, satılmayan kitapları istinsah ettirmek için görevliler gönderirdi. Yine kendi adına inşa ettirdiği Adiliyye (Fahriyye) medresesinin kütüphanesi için dışardan birçok kitap getirtip bu kütüphaneden sorumlu maaşlı memurlar görevlendirmiştir. Örneğin Melik Adil Süleyman 810/1407-1408 senesinde bir emirini Kahire'ye İbni Asâkir'in *Târihu Dimeşk* adlı eserini yaklaşık altmış cilt olan tarih kitabını istinsah ettirmesi için yollamıştır. Aynı zamanda kendisi de iyi bir müntensih olan Hasankeyh hâkimi, kendi kütüphanesinin bünyesinde Şeref b. Emira es-Serayi gibi birçok meşhur hattatların yanında önemli müntensih, müzehhip, mücellitler çalışmıştır (Baluken, 2016: 306-310). Yine zengin ve köklü kütüphane geleneğini Erdelan, Şenbû, Behdinan, Bitlis Kürt mirliklerinde de

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

görmekteyiz. Nitekim Osmanlılar tarafından talan edilen Bitlis hâkimi Mir Abdal'ın kütüphanesindeki kitapların mezatta satılırken bunu müşahede eden Evliya Çelebi, eserinde söz konusu eserlerin güzelliğini ve paha biçilmezliğini büyük bir hayranlıkla anlatmıştır. Böylesi kitapların padişahların, şeyhülislamların, meliklerin kütüphanelerinde dahi bulunmadığını ifade ederek bu kütüphanede bulunan kitapların listesini ve istinsah edildikleri tarihleri vermiştir. Çelebi ayrıca Mir Abdal'ın, bizzat kendisinin istinsah ettiği eserlerin yanı sıra, Arapça ve Farsçaya hâkim olduğunu, iyi bir şair, hattat ve müstensih olduğunu belirtmiştir (Çelebi, 2000: 142-145). Bunun yanı sıra Soran mirliği hâkiminin eşi Hanzade Hatun'un 1070/1659'larda, yine aynı mirlikte sonraki dönemlerde Sitî Radiye Hanım adına 1182/1768'lerde büyük bir kütüphaneye sahip olduğu bilinmektedir[29]. Buradan hareketle Erdelan Kürt mirliği Mah Şeref Hatun da göz önünde bulundurularak şu sonuç çıkarılabilir ki, Kürt mirliklerinde "Mîranete" olarak adlandırılan mirlerin eşleri de Kürt mirliklerinde önemli bir konuma sahiplerdi. Mîraneteler, kimi zaman entelektüel kişilikleriyle ön plana çıkmış ve mirliğin yönetiminde de önemli işlerde bulunmuşlardı.

Genel olarak mirliklerde bulunan bu zengin ve çeşitli kütüphaneler Kürt mirlerinin kitaba verdikleri önemin bir nişanesi olmasıyla birlikte mirlerin ilmi ve edebi anlamda entelektüel seviyesini anlamak için de önemli bir ipucu vermektedir. Aynı şekilde Kürt mirliklerindeki ilme verilen önem dönemin ünlü alimlerinden Mevlana Muhammed Berkal'î (ö. XVI. yüzyıl ortaları)[30], Mela Muhyiddinê Cizîrî (ö. XVII. yüzyıl ortaları)[31], Mevlana Ebubekirê Musennifê Goranî (ö. 1014/1605-1606)[32], Mevlana Hasan Sorcî (ö. XVI. yüzyıl), Mevlana Zeyneddin Bibî (ö. XVI. yüzyıl), Mevlana Seyyid Ali (ö. XVII. yüzyıl), Mela Salihê Hekkarî (ö. XVII. yüzyıl) (Şem'î, 2016: 50), Mela Ebdullahê Rebetkî, Mela Huseynê Şîvekî, Mela Muhemmedê Şîranşî (Dehqan, 2017: 128), Mela Xelilê Sêrtî (ö. 1843) gibi birçok alimin bu mirliklerde himaye edilmesini sağlamıştır (Bkz. Dehqan, 2009: 171-179).

Sonuç:

Bu çalışmada Kürt mirliklerini birer iktidar kurumu olarak ele aldık ve değerlendirdik. Bu açıdan ele aldığımızda öncelikle Kürt mirliklerindeki statü problemini tespit etmeye çalıştık. Kürtlerin kurmuş oldukları iktidar yapılarının statü açısından incelerken Şerefname'deki taksimatı ön plana çıkardık. Tarih boyunca Kürt hükûmetlerinin kurmuş oldukları devlet formlarının "Bağımsız olanlar", "Kendi adına sikke kestirip hutbe okutanlar" ve "Sikke kestirmeyen ve hutbe okutmayan mirlikler" şeklinde üç başlık altında tasnif edildiğini gördük. Sonraki yıllarda Kürt mirliklerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesinden sonra Osmanlı devlet yönetimi altında Osmanlı idari yapısına göre yeni bir statü kazandıklarını gördük ki bunların da "Klasik Osmanlı sancakları", "Ekrad sancakları/Yurtluk-Ocaklık sancaklar" ve "Hükûmet sancaklar" olmak üzere üç başlık altında toplandığını gördük.

Kürt mirlikleri tesis edildikleri coğrafyalarda iktidarlıklarını pekiştirmek amacıyla birtakım hâkimiyet alametlerine başvurmuşlardır. Özellikle mirliğin başında bulunan mir/hükümdar açısından elkâb, unvan, menşur, beratnâme, sikke kestirme, hutbe okutma, bando ve musiki takımı kurma bunlardan sadece tespit ettiklerimizdir. Aynı şekilde söz konusu Kürt mirlikleri, mirlik tarihleri yazdırtarak veya mirlik şecereleri hazırlattırarak da hâkimiyetlerini pekiştirme yoluna gitmişlerdir.

Kürt mirliklerinde hükümdarın iktidarlarının meşru gösterme ve hâkimiyetlerini pekiştirme unsurları olarak hâkimiyet bölgelerinde birtakım imar faaliyetlerinde

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

bulunmuşlardır. Bu başlık altında Kürt mirliklerinde görülen ve kurumsallaşmanın da farklı bir göstergesi olan bu yapıları eğitim kurumları ve vakıflar olmak üzere iki ana başlık altında topladık ki bu başlıklardan ilki eğitim kurumları, diğeri ise vakıflardır. Eğitim kurumlarının mescit ve cami ile medreseler olduğunu; vakıfların altında ise yine mescit ve camilerin, medreselerin, zaviye ve tekkelerin ve son olarak da kütüphanelerin olduğunu gördük. Bütün bunlar kısaca toparlanacak olursa gerek eğitim kurumları ve gerekse de vakıf adı altında mirlik topraklarında inşa edilen mescit, cami ve medreseler ile halkın hizmetine sunulan tekke ve zaviyelerin; yol, köprü, çeşme ve kervansaray gibi çeşitli vakıfların, ilmi anlamda alimlerin ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılayacak entelektüel birikimi sağlayan kütüphanelerin kurulması ve bu yönde diğer birtakım faaliyetlerin tamamı özetle, Kürt mirliklerinde bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde okunup değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA:

Akgündüz, Ahmet (1992). **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Kanunî Devri Kanunnâmeleri, 4. Kitap, I. Kısım Merkezi ve Umumî Kanunnâmeler**, İstanbul.

al-Hisnî, al-Hasan b. İbrahim al-Münşî. (2019). **Tarîhu Hisn Keyfa**, Yusuf Baluken (Thk.), İstanbul: Nûbihar.

Alikılıç, D. (2006). **İrisan Beyleri**, İstanbul: Tarih Düşünce Kitaplığı.

Ardalan, S. (2011). **Erdalan Kürtleri**, Heval Bucak (Çev.), İstanbul: Avesta.

Baltacı, C. (2015). **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, c. I, İstanbul: İFAV.

Baluken, Y. (2014). "Çend Dokument ji Serdema Mîr Evdalê Botî", **Nûbihar Akademî**, jimar 2, sal 1, 117-124.

Baluken, Y. (2016). "**Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)**" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Baluken, Y. (2016). "Mîr Şemsedînê Welî û Diravên Şemsedînî", **Nûbihar Akademî**, jimar 4, sal 2, 121-130.

Başı, H. (2015). "Şer'iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)", Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi, c. 4, s. 1, Haziran, 47-60.

Bedlîsî, Şerefxanê (2007). **Şerefname Dîroka Kurdistanê**, Ziya Avci (Kürtçe Çev.), Stenbol: Avesta.

Bidlîsî, İdrîs-i (2016). **Selim Şah-Nâme**, Hicabi Kırlangıç (Haz.), Ankara: Hece.

Bitlisi, Şerefhan (2016), **Şerefname Kürt Tarihi**, Abdullah Yeğin (Çev.), c. I, İstanbul: Nûbihar.

Cüneyd, Yahya M. (2009). **İslâm Aleminde Vakıf Kütüphaneciliğinin Doğuşu ve Gelişimi (Kültür Mirasının İçeriği)**, Süheyl Sapan (Çev.), İstanbul: Kent Işıkları.

Çakar, E. (2002). "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesi'ne Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, s. 1, Elazığ, 261-282.

Dankoff, R. (1990). **Evliya Çelebi in Bitlis The Relevant Section of The Seyahatname**, E.J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln.

el-Bâbanî, Abdulkadir b. Rüstem (2019). **Siyeru'l-Ekrad Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi (1523-1870)**, Veysel Başçı ve Eral Ceylan (Haz.), İstanbul: Peywend.

Epözdemir, Ş. (2015). **Medreseyên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendiyan**, İstanbul: Nûbihar.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî (2000). **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (Haz.), İstanbul: Yapı Kredi.
Feridun Bey (1275). **Mecmua-yı Münşeâtu's-Selâtin**, c. I, İstanbul.
Genç, V. (2014). "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği, ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Genç, V. (2016). "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, XLVII, 147-208.
Gördük, Y. E. (2014). "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", **OTAM**, 35/Bahar, 89-120.
Göyünç, N. (1969). "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdâri Taksimatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XXIII, 23-34.
Göyünç, N. (1994). "Ocaklık Deyimi Hakkında", **XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990**, TTK, Ankara, 873-877.
Günaltay: M. Ş. (1991). **İslam Tarihinin Kaynakları**, İstanbul: Endülüs.
Gür, F. (2009). **Ortaçağ ve Sonrasında Kürt Mimarisi**, Van: Hedef Ay.
Hewramî, Heme K. (2008), **Mêjûy Perwerde w Xwêndin le Hucrekanî Kurdistan da**, c. I, Kitêbxana Cizîrî, Duhok.
İbn-i Haldûn (2004). **Mukaddime**, c. I, Halil Kendir (Çev.), Ankara: Yeni Şafak.
İbnu'l-Belhî (1384). **Fârsnâme**, Guy le Strange ve Reynold Nicholson (Thk.), Tahran: İntişarat-ı Esatir.
İbnu'l-Ezrak el-Fariqî (2014), **Târîhu Meyyâfârikîn**, Karim Farouk el-Kholy & Yusuf Baluken (Thk.), İstanbul: Nûbihar.
Keleş, N. (2016). **Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
Khachatarıan, A. (2003). "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", **Iran & Caucasus**, vol. 7, no. ½, Brill, 37-58.
Kılıç, O. (2011). "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 11, s. 1, Elazığ, 257-274.
Kılıç, O. (2013). "Yurtluk", **DİA**, c. ILIII, İstanbul, 614-615.
Koçi Bey Risaleleri (2008). Seda Çakmakcıoğlu (Haz.), Kabalcı, İstanbul (1011/1631).
Kodaman, B. (1986). **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu**, Ankara: Anadolu Basın Birliği.
Köprülü, M. F. (1983). **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul: Ötüken.
Makdisi, G. (2009). **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, Hasan Tuncay Başoğlu (Çev.), İstanbul: Klasik.
Musaddik, Ali A. (1384). "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danişgâh-e Şehîd Behiştî Danişgede-e Edebiyat ve 'Ulûm-e İnsanî, Tahran.
Mustafa D. (2009). "Kurdish Writers in arabic Biographical Dictionary", Journal of Religious & Theological Information, volume 7, 171-179.
Mustafa D. (2017). "Haşiyeya Enwar el-Tenzîlê ya Muhemmed el-Şîranşî el-Kurdî", Robîn Şahin (Çev.), Derwaze, jimare 1, Gulan, 128-146.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Pekol, F. (2017). "**Zirki Beylikleri ve Beyler Tarihi**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
Rauf, İmad A. (2009). **eş-Şeceretu'l-Zivekiyye Vesiqetu'n-Nesebi Umerai Behdinan ve Tarixihum**, Erbil: Mektebu'l-Tefsir li'l-Neşr ve'l-İ'lan.
Reid, James J. (1997). "Hakkârî Clan and Society: Kurdistan (1502-1656)", **The Journal of Kurdish Studies**, vol. II, 13-30.
Ripper, T. (2012). **Diyarbekir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, Bahar Şahin Fırat (Çev.), İstanbul: Avesta.
Sadînî, M. X. (2017). "Hakkarî Mîrleri/Beylerinin Mîrnamesi", **Kürt Tarihi**, 29, İstanbul, 22-27.
Şem'î. (2016). **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, Adnan Oktay (Haz.), İstanbul: Nûbihar.
Şeşen, R. (1987). **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul: Çağ.
Şeşen, R. (1995). "Eyyûbîler", **DİA**, c. XII, İstanbul, 20-31.
Şeşen, R. (1998). **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: İSAR Vakfı.
Tavakkoli, Muhammed R. (2010). **Kürdistan Tasavvuf Tarihi**, Mehmet Polat (Çev.), İstanbul: Hîvda.
Tekin, R. (2009). "İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, s. 40, Erzurum, 233-246.
Tenik, A. (2015). **Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul: Nûbihar.
Top, M. (2002). "Hakkari'deki Osmanlı Devri Mezar Taşları", **XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999**, Ankara, 1291-1320.
Ünal, M. A. (2015). **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: Fakülte Kitapevi.
Yüksel, M. (17.03.2018). "Şêx Ehmedê Xanî/Şeyh Ahmed el-Hanî", Rûdaw.
Zeydân, C. (2013). **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. I ve II., Nejdet Gök (Çev.), İstanbul: İletişim.

Dipnot:

[1] Kanuni döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki bazı Ekrad sancakları şunlardı: Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çermuk, Çapakçur idi. 1631-1632 yıllarının Sancak Tevcih Defterine göre bu ismi geçen sancaklarda bir takım değişiklikler olmuştur. Örneğin Kanuni dönemi Ekrad sancaklarına ilave olarak Mazgirt, Si'ird, Görgil, Ahakis, Meyyafarikin, Hemkerdekan gibi yerler Ekrad sancaklar olarak görülmektedir. Van Eyaleti'nde ise Zediki, Şirvi, Müküs, Keşab, Şitak, Elbak, Kotur, Espayird, Bargiri gibi yerler bu statüde kaydedilmiştir. 1673-1740 yıllarının Sancak Tevcih Defterine göre ise sadece Çermuk, Pertek, Kulb, Ağcakale, Dasini ve Mihrani bu statüde yer alırken Van eyaletinde Ekrad sancağı olarak geçen yerler şunlardır: Karkar, Zeriki, Şirvî, Şitak, Elbak, Espayird, Bargiri, Diyadin, Somay, Belican ve Ebeğe'dir. Bkz. Kanuni dönemi, 1631-1632 ve 1673-1740 yıllarının *Sancak Tevcih Defterleri*ne göre düzenlenmiş olan Osmanlı'daki mevcut yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarının tablosu için bkz. Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 11, s. 1, Elazığ 2001, s. 262-263; Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesi'ne Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, s. 1, Elazığ 2002, s. 277-278, 281; Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Statüleri (1558-1740)", **Osmanlı Araştırmaları**, s. XXI, İstanbul 2001, s. 206-208; van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdarî Organizasyonu", s. 39-59; Yine bu sancaklarla ilgili bir diğer kayıt Koçi Bey Risalelerinde şu şekilde geçer: "*...Vezir Ahmed Paşa kulunuz halen Diyarbekir Beylerbeyisidir. Senede on iki yük hası olup, yirmi dört sancağı vardır. Beşi hükümete ocaklık, sekizi Ekrad beyleri sancağıdır; bunların dışındaki on bir Osmanlı sancağı şunlardır: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Siird, Meyafarikin, Akçakale, Sincar, Habur, Çemişgezek. Te'bit ile verilen beş sancak şunlarıdır: Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik, Amid paşa sancağıdır...*" Geniş bir okuma için bkz. **Koçi Bey Risaleleri**, Seda Çakmakcıoğlu (Haz.), Kabalcı, İstanbul 2008, s. 127.

[2] Aynî Ali Efendi 1018/1610 senesinde yazmış olduğu eserinde bu konuya şöyle değinmiştir: "*Eyâlet-i Diyârbekir on bir Osmanlı sancağı ve sekiz Ekrâd begi sancağı ve beş hükûmettir. Bu sekiz ekrâd sancağı hîn-i fetihte gerçi sancak tarîkiyle verilmiştir ve sancak itibar olunur. Lakin yurtluk ve ocaklık üzere olup azl û nasb kabul etmezler. Fevt oldukta vâli arzıyla oğullarına verilüp hârice verilmez. Lâkin sancaklar gibi ebvâb-ı mahsûlâtı tahrîr-i defterdâr olunur. İçinde zeâmet vardır. Sefer oldukta züemâ ve erbâb-ı tımârı ve alaybegisi ile sancak beyi sâir sancaklar gibi beglerbegisi ile konup göçüp bayrağı altında sefer hizmetin edâ ederler. Fermân olan hizmete gelmezlerse sancağı oğluna veya akrabasına verilür. Amma hükûmetler tahrîr olunmamıştır. İçinde zeâmet ve tımâr yoktur. Hâkimleri mülkiyet üzere zabt ve tasarruf ederler. Mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kıdem olup ebvâb-ı mahsûlâtı her ne ise kendüler mutasarrıftır.*" Bkz. Aynî Ali Efendi, **Kavânîn Risâlesi**, s. 29-31.

[3] Kanuni döneminde hazırlanan Kanunnâme-i Hümâyûn'da Diyarbekir eyaletine bağlı hükûmet sancaklar şöyle tarif edilmektedir: "*...bunlardan mâ'ada dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ'atleri mukabelesinde ashabına tevfîz ü temlîk olunmuşdur. Mülkiyet tarîki üzere tefrîk ederler. Hatta memleketleri mefrûzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamışdır. İçlerinde ümerâ'-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların 'ahidnâmeleri mûcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Şâir ümerâ'-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi'ler ise, beğerbeğileriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir.*" Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Kanunî Devri Kanunnâmeleri**, s. 463.

[4] Osmanlı'da Kürt mirliklerine yazılacak olan resmi yazılarda bu mirliklerin hâkimlerine karşı nasıl hitap edileceği şekli kanunnamelerde yerini almıştır. Örneğin *Kanunnâme-i Sultan Süleyman*'da bu mevzu şöyle yazılmıştır: "*Ümera-yı azâm Kürdistân ki hakimlerinin âhirinde alâmet yazılub ve esna-i kelimâtde ihlâsınız deyû yazilûr. Mîr Hüseyin Beg hâkim-i Çemişgezek, Şeref Beg hâkim-i Bedlîs, Melik Hâlil Eyyûb hâkim-i Hasankeyf, Mîr Bedir Bohtî hâkim-i Cezire, Mîr Zâhid veled-i İzzeddin Şîr. Ümera-yı Kürdistân ki mezkûrlerden eşğa olûb hükümlerinin âhirinde alâmet yazılûr. Kelimâtde hitâb üzre yazılûr. Egil Begi Muhemmed Beg Sahnûlî, Dâvud Beg Hizânî, Sultân Ahmed hâkim-i Çepiçkûr, Seyda Ahmed Beg Bohtî, Sincar Begi Bekir Beg Bohtî, Pali Begi Cemşid Beg, Otâk Begi Ahmed Beg ve bunların cümlesinin elkâb cenâb emâret-meâb eyâlet-nisâb devlet-nisâr saadet-iktisâb meliku'l-celal melikiyyu'l-hisâl el-mahfûfu bi sunûfi letâifi'l-avâtifi'l-meliku'l-mitâl, Filân hâkimi filân damet meâli-i tûkî' refi'*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکوڵینێن کوردی

humâyun vâsıl olicak malum olunur…". Bkz. **Kanunnâme-i Sultan Süleyman Han**, vr. 7b.; Osmanlı padişahları ve Kürt mirleri arasındaki yazışma örneklerinde Kürt mirliklerinin hâkimlerine hitap örneklerinden birkaçı için için bkz. Feridun Bey, **Mecmua-yı Münşeâtu's-Selâtin**, c. I, s. 353, 90-91, 418-419; Genç, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s. 147-208.

5 Osmanlı'nın yürüttüğü bu sistem XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya ve yozlaşmaya başlamıştır. Şöyle ki, Kürdistan bölgesindeki Osmanlı vezir veya paşaları Kürt mirleri arasında çıkan karışıklıkları daha da derinleştirerek onları birbirlerine kırdırtmış, kimi zaman da kendi isteklerine göre merkeze haber salıp fermanlar çıkartarak istedikleri kişilerin mirliğin başına geçmesine sebep olmuşlardır. Bu durum Kürt mirlikleri içerisinde dengelerin bozulmasına, halkın huzursuz olmasına ve mirliğin yönetim işlerinin aksamasına neden olmuştur. Behdinan ve Azizan mirliklerinde gerçekleşen ve daha birçok örneği olan benzer bir örnek için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 156-158, 172-173; Bu konuda Osmanlı padişahı IV. Murat'ın katiplerinden Aziz Efendi'nin hazırlamış olduğu raporlara da yansımıştır. Bkz. Önder Beyter, Rêzan Ekinci, "Kürd Emirlerinin Muktedir Oldukları Zamanlarda Yaptıklar Hizmetler", **Kürt Tarihi**, s. 2, 2012, s. 20-27; Feridun Bilgin, "Aziz Efendi'nin Risâlesinde Kürt Emîrleri (IV. Murad Dönemi, 1623-1640)", **Mukaddime**, 2019, 10(1), s. 1-19.

6 Örneğin Müküs, Hizan gibi mirliklerin günümüze ulaşmış sikkeleri olmamasına rağmen 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran savaşının hemen akabinde bu mirliklerde 1515 yılına ait I. Selim adına darp edilmiş sikke örnekleri bu mirliklerde bir para kültürünün olduğuna işaret etmektedir. Müküs mirliğinde I. Selim adına bastırılmış sikke örneği için bkz. http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157 (ulaşım tarihi 27.02.2019).

7 Şerefname ilgili birçok çalışma yapılmış. Örneğin Reid bu eseri tanımlarken Safevî dönemi İran edebiyatı içerisinde değerlendirir ve yazılış tarzı olarak *Sebk-i Hindi* akımı içerisinde yer aldığını belirtir. Bkz. Reid, "Mahmûdî Order and Clan, 1500-1606", s. 1; Djene Rhys Bajalan, "Şeref Xan's Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy", **Iranian Studies**, volume 45, no 6, November 2012, s. 795-818; Sacha Alsancakli, "What's old is new again: A study of sources in the Šarafnāma of Šaraf Xān Bidlīsī (1005-7/1596-99)", **Kurdish Studies**, volume 5, no 1, s. 11-31; Sacha Alsancakli, "Historiography and language in 17th-century Ottoman Kurdistan: A study of two Turkish translations of the Sharafnāma", **Kurdish Studies**, volume 6, no 2, s. 171-196; Emîr Hesenpûr, "Şerefname: Dewletbûn, Derebegîtî û Serwerî", içinde **Şerefname Dîroka Kurdistanê**, Ziya Avci (Kürtçe Çev.), Avesta, Stenbol 2007, s. 9-34; Şerefname'de bulunan minyatürlere münhasır bir çalışma için bkz. 'Ebdulreqîb Yûsuf, **Hunerê Tabloyên Şerefname**, Elîşêr (Çev.), Jîna Nû, Sweden 1991.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

[8] Bitlis mirlerinden Ahmed b. Muhammed Bey Mirza 1667 yılında ilk defa Osmanlıcaya çevirtmiştir. Bu çevirinin nüshaları, Ali Emiri Kolleksiyonu, 34 Ae Tarih 364, 295 varak; İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Bölümü'ndedir. Bir diğer çevirisi ise Palu mirliği hâkimi Yensur Bey'in katibi Şem'î tarafından Osmanlıcaya çevrilen tercümedir. Bu eser çevirinin yanında eserin farklı bir zeylidir. Şem'î Palu mirliği hâkimine sunduğu bu eserinde Şerefname'nin 1597 yılından 1682 yılına kadar gerçekleşen olayları da eklemiştir. Sonrasında ise Şem'î, Eğil hâkimlerinden Mirdasî miri Mir Mustafa için yeni bir nüsha hazırlamış ve 1684 yılına kadarki olayları eklemiştir. Bu çevirinin nüshası, Şem'î, Terceme-i Tevarih-i Şerefhan, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, 1469 numarada yer almaktadır. Şem'î, **Terceme-i Tevarih-i Şerefhan**, Adnan Oktay (Haz.), Nûbihar, İstanbul 2016; Şerefname'nin ilk defa Kürtçe çevirisi 1858 yılında Mela Mehmûdê Bazîdî tarafından yapılmıştır. Mela Mehmûdê Bazîdî, **Tewarîxê Qedîmê Kurdistan Tercema Şerefnameya Şerefxanê Bedlîsî**, Se'îd Dêreşî (Thk.), Spirez, Duhok 2007; Bunların yanında Rusça ve Fransızca gibi birçok dünya diline çevrilmiştir.

[9] Şerefname ile ilgili olarak yapılan çalışmaların bibliyografyası için bkz. Yusuf Baluken, "Şerefname Bibliyografyası", içinde Bitlisi, **Şerefname**, s. 25-43.

[10] Salih Beg b. Han Budak eş-Şirvanî, **Tarihu'l-Ensâb**, Tahsin İbrahim Doskî, Spirêz, Erbil 2005; Bu eserin Kürtçe çevirisi için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan (Dîroka Mîrekên Şêrwanê)**, Kerem Soylu (Arapça'dan Kürtçe'ye Çev.), Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2004.

[11] Abbas Kadîmî Kîdârî, "Târîhnigârî Mehellî Kurdistân ve Zuhûr Nohostîn Târîhnigâr-e Zen der İran", **Pijûheşhâyê Târîhî**, sal 45, Dovre-ye Cedid, Şomare 1, Behar 1388.

[12] Muhammed Şerif Kadı, **Zübdetü't-Tevârih**, Muhammed Rauf Tevekkolî (Tas.), İntişârât-e Tevekkolî, Tahran 1389.

[13] Muhammed Şerif Kadı, **Tarihê Kordhayê Erdelan**, Siyamend Halilî (Haz.), İntişârât-e Kordestan, Senendec 1392.

[14] Husrev b. Muhammed b. Menuçehr Erdelan, **Lubbu't-Tevârih**, İntişârât-e Khânevâdegi-ye Erdelan, Tahran 1356.

[15] Mestûre Kordestanî, **Tarihê Erdelan**, Nasır Azadpûr (Haz.), Çaphane-ye Behramî, Senedec 1325; Bu eserin Kürtçe çevirisi için bkz. Mestûre Kurdistanî, **Mêjûyî Erdelan**, Mamosta Hejar (Farsça'dan Kürtçe'ye Çev.), Aras, Hewlêr 2005; Mestûre Erdelan, **Târihu'l-Ekrâd**, Cemal Ahmediayin (Haz.), Aras, Hewlêr 2005.

[16] Erdelan mirliğiyle ilgili yazılmış tarih kitaplarının içeriği ve kısaca tanıtımları için bkz. Cafer Açar, "**Tarih-i Kurd Adlı Yazma Eserin Çevirisi ve Değerlendirilmesi**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2018.

[17] Şenbû mirliği hâkimi İbrahim Han'ın divan katibi ve dönemin meşhur hattatı olan Katib Mirzaoğlu'nun dönemin İran şahına sulhnameyi mirliğin adına kendi hattıyla yazmıştır. bkz. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 75; Bitlis mirliğinin divanında Emir Şeref'in tahta oturması sırasında divan kâtiplerinin hükümdarlık fermanını yazmaları hakkından bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 436; Melikan mirliği gibi bazı Kürt mirliklerinde *kâtibu's-sırr* veya *kâtibu sırri'd-devle* gibi isimlerle anılırdı. Örneğin Melikan mirliğinin ilk dönemlerinde aslen Siirt'e bağlı Maden'den olan Fahreddin İbrahim b. Lokman Melik Kamil Muhammed Amid'i fetih ettiği zaman onun hizmetine girdi. Sonrasında Melik Salih

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Eyyûb'un hizmetinde uzun süre Hasankeyf'te çalıştı. Kendi döneminin inşa sanatının en iyilerinden olan ve aynı zamanda iyi bir şair olan Siirtli İbnu's-Saykal el-Cezerî olarak tanınan Bedreddin Muhammed b. Nasrullah el-Münşî 725/1325'te Hasankeyf'e gelerek Melik Salih'in yanında kâtibu's-sırr olarak göreve başlamıştır. Benzer şekilde Melikan mirliğinde Emir İbrahim b. el-Hâc Abdullah ve Ma'd b. İbrahim el-Harirî gibi devlet adamlarının inşa katipliği görevinde bulunmuştur. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 264-266; Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 63; Ayrıca inşa makamının önemi ve münşînin görevleri ve tarihsel süreçte gelişen münşîlik ekolleri için için bkz. Genç, "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği...**", s. 71-73.

[18] Melikan mirliği hükümdarı Melik Salih Yusuf, 725/1325 yılında Memluk hükümdarının kendisine hediye olarak gönderdiği ata binerek ordu komutanları ve beraberindeki devlet adamlarıyla savlecan oynadıktan sonra atı *ümera-yı ahûriyye* denen görevliye teslim ederek atın iyi bir şekilde beslenmesini ve eğitilmesini istemiştir. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 259; Aynı zamanda *bâzbân* da denen bu görevli çin bkz. Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**", s. 246.

[19] İslam devletlerinde *nukebâ, nukebâu'l-asker* gibi isimlerle de kullanılmıştır. Bazı Kürt mirliklerinde bu görevi çavuşlar yapmaktaydı. Örneğin Melikan emiri Melik Adil Mucîreddin Meyyâfârikîn üzerine sefer düzenlemeden evvel nakib aracılığıyla ordu komutanları ve beylere sefer hazırlığı yapılmasını emrini iletmiştir. Nitekim Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman döneminde bu görevi çavuşların icra ettiği görülmektedir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 359, Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 260-261; Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**", s. 251.

[20] Divânu'l-İnşâ'da mirliğe gelen yazışmalar burada yapılır, bunlara karşılık verilmesi gerekiyorsa burada yazılır ve gönderilirdi. Yine devlet idaresinde görev alacak kişilerin tayin ya da azil işleri burada yazılır, diğer bütün menşur ve beratlar burada hazırlanırdı.

[21] Kürdistan coğrafyasında önemli derece alimin yanında birçok münşi de çıkmıştır ki bunların başında İdris-î Bedlîsî geliyordu. Kendisi Akkoyunlular'ın, Safevîler'in ardından son olarak Osmanlı sarayında münşilik yapmış, Osmanlı'da bir tarih yazılığı ekolü ve münşilik geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Detaylı bir şekilde hazırlanan hayatı için bkz. Genç, "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği**...", s. 24-302; Ayrıca yine İdris-i Bedlîsî'nin öğrencilerinden olan Bitlis'in Rojkî aşiretinden olan Derviş Mahmud Kelecîrî idi. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 177-178; Erdelan Kürt mirliğinde münşiler için bkz. Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînînê Erdelan der Kordestan**", s. 249.

[22] Kürt mirliklerinde ordunun vazgeçilmez parçalarından biri de her Kürt mirliğinin kendine has olan *tabl ve alemleri* (davul/bando takımı ve bayrak/sancak) idi. Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, c. IV, s. 469; Şirvan mirliği bir savaş hazırlığı için ordu komutanı olarak serleşker görevlendirilmesi ve bir ordunun hazırlanması hakkında bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 57, 73.

[23] Melikan mirliğinin ilk dönemlerinde bu görevde Şemseddin el-Kutubî isminde Kürt bir fakih bulunurken, Melik Adil döneminde Nureddin el-Haskefî, Melik Kamil Halil döneminde ise Cemaleddin Hasan eş-Şafi'î ve ardından ise el-Hac Zeyneddin Abdurrahman kadılkudatlık görevlerinde; benzer şekilde Melik Adil Süleyman

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

döneminde Kadı Bedreddin, Kadı Ömer b. Kadı Hasan, Şihab es-Sincarî gibi isimler de Hasankeyf'e bağlı farklı yerlerde kadılık görevlerinde bulunmuşlardır. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 270-271.

[24] Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 270-272; Diğer mirliklerde her üç divanın bir arada olduğunu gösteren kayıtlar bulunmamasına rağmen Bitlis, Erdelan, Hakkari gibi büyük mirliklerde farklı divanların isimleri sözkonusu Şerefname, Hakkari tarihin ele alan İrisan Beyleri, Erdelan tarihi hakkında yazılan mirlik tarihleri, Şêrwan mirliği tarihinde isimleri geçmektedir.

[25] Örneğin Melikan mirliğinde Melik Salih, Muhallemî Aşireti reisi Emir Mesud, Becnevî Aşireti reisi Emir Hüsameddin ve Kürdlî aşiretine bölgedeki güvenliği sağladıkları için çeşitli iktâlar vererek ayrıca onları onure de etmiştir. Melik Adil Mucîreddin ise Muhallemî aşiret reisi Emir Mesud hilat giydirip ayrıca Muhallemî bölgesine müsellim/yönetici yapmıştır. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 272.

[26] Örneğin Şenbû mirliği hâkimi Zeynel Bey'in oğullarından İbrahim Bey'i Elbak hâkimliğine gönderirken Zekeriya Han Bey'i kendi yanında bıraktı. Sonrasında Zekeriya Han Hakkari hâkimliği tahtında iken oğlu Şeref Bey Elbak, Zeynel Bey Şitak, Yahya Bey'i ise Gevaş ve Müküs'te yöneticilik yapmışlardır. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 68-70; Şeref Han-ı Bidlîsî de eseri Şerefname'de Bitlis mirliğinin büyüklüğünü de göstermek için diğer mirliklerin hükümdarları mirzadelerini bu mirliğe gönderdiklerini belirtirken, eserinin birçok yerinde Kürt mirliklerindeki lala'lardan bahsetmiş ve kendi lalası olan Şeyh Emir Bilbasî olduğunu ifade etmiştir. Bitlisi, **Şerefname**, s. 478; Ayrıca iyi bir eğitimden geçen Kürt mirzadeler bazen kendileri de büyük devletlerin şehzadelerine lalalık yapmışlardır. Örneğin Eğil'deki Buldukan mirliği hâkimlerinden Kasım Bey b. Şah Muhammed Bey bilim ve edebiyat sahasındaki yetkinliği, güzel ahlakı ve cesaretinden dolayı Akkoyunlu hükümdarların çocuklarına lalalık yapmıştır. Bitlisi, **Şerefname**, s. 227.

[27] Kürt mirlikleri Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Osmanlı tarafından buralardaki vakıfların kayıtları evkâf defterlerinde tutulmuştur. Örneğin Diyar-ı Bekir bölgesindeki Kürt mirliklerinde bulunan vakıflar 14 Ramazan 974/1567 tarihli *Defter-i Evkâf ve Emlâk-ı Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir* deftere işlenmiştir. Yine benzer şekilde, bu defterin içinde bulunan *Defter-i Evkâf-ı Kazâ-i Hasankeyf* ve *Defter-i Evkâf ve Zâviye-i Kazâ-i Hasankeyf Der Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir* isimli iki ayrı deftere Melikan Beyliği vakıfları işlenmiştir. Bkz. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir; Ayrıca bu vakıflar tutulan *şer'iyye sicilleri* ve *tapu tahrir defterleri*nde kaydedilmişlerdir. Siirt vakıfları için bkz. Uğur Demlikoğlu, "998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi SBD**, s. 44, Ağustos 2018, s. 40-61; Bitlis Şeriyye Sicilleri için bkz. Halit Başı, "Şer'iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)", **Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi**, c. 4, s. 1, Haziran 2015, s. 47-60.

[28] Yine aynı medresenin vakıf gelirlerinin yanında burda okuyan öğrencilerin haftalık yemek listesi, aldıkları harçlıklar, ders veren müderrislerin maaşları, medreseyle ilgili her kaydın tutulduğu medrese kayıt defteri hakkında bilgiler verilmiştir. Nitekim özelde Zeynel Bey medresesi için verilen bu bilgiler aynı zamanda Kürdistan coğrafyasında diğer Kürt mirlikleri tarafından himaye edilen medreselerin genel yapısını anlamamız için bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada**

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Şêrwan, s. 34-36; Kürt mirliklerinde medreseler bu şekilde vakıflarla ekonomik olarak destelenirken XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mirliklerin lağv edilmesiyle birlikte mirlik medreselerinin beslendikleri sistem bozulmuş ve nihayetinde ortadan kalkmışlardır. Kürt medreseleri üzerine yapılan araştırmalar ise mirlikler sonrasında ortaya çıkan köylerdeki hücre tarzı eğitim veren küçük çaptaki dini eğitim kurumları üzerinde yoğunlaşmış ve bunları Kürdistan medreseleri, Şark medreseleri, Medresetu'l-Ekrâd gibi isimler altında adlandırmışlardır. Bu yüzden günümüzde insanların hafızasında oluşan Kürt medreseleri imgesi bu küçük çaptaki köy hücreleridir. Örnek olarak birkaç çalışma için bkz. Zeynelabidîn Zinar, **Xwendina Medresê**, Pencînar, Stockholm 1993; Mela Birhanê Tarînî, **Medrese ji Her Aliyî ve Medreseyên Me**, Şîn, Ankara 2011; M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan, İstanbul 2009; Şakir Epözdemir, **Medreseyên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendiyan**, Nûbihar, İstanbul 2015; Kadri Yıldırım, **Kürt Medreseleri ve Âlimleri, Cami ve Hücreler**, c. III, Avesta, İstanbul 2018; ʿAbd-Allāh Mardūḵ, "Education The Madrasa in Sunni Kurdistan", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2011, (ulaşım tarihi 28.03.2018).

[29] Soran Beyliğinin eşlerinin sahip oldukları bu kütüphanelerden kalan mevcut elyazmaları ve bu yazma üzerindeki mezkûr kişilerin sahip olduğunu gösteren mühürlerle birlikte günümüzde Bağdat *Daru'l-Seddam li'l-Mahtutat Kütüphanesi*'nde elyazmalar bölümünde muhafaza edilmektedir. Bkz. Mihemed Elî Qeredaxî, **Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetekanyanewe**, c. I, Çapxaney Wemiyd, Bexda 1998, s. 84-86; Bunların yanında Qeredaxî bu eserinde *Daru'l-Seddam li'l-Mahtutat Kütüphanesi*'nde mevcut olan elyazmaların tasnifini yaparak, hangi elyazmanın hangi mirliğin hangi medresesinde, ne zaman ve kim tarafından yazıldığını inceleyen geniş ve detaylı bir araştırma yaparak bu bilgilerini özellikle on cilten oluşan adı geçen eserinin yanında diğer çeşitli eserlerinde yazmıştır.

[30] Şem'î, 1682'de Türkçe'ye tercüme ettiği Şerefname'de Mevlana Muhammed Berkal'î'nin ve diğer nice fazilet sahiplerinin Kürtçe dilini makbul tuttuklarından bahsetmiştir. Bkz. Şem'î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, s. 50; Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 377.

[31] Şem'î, benzer şekilde aynı ifadeleri Mela Muhyiddinê Cizîrî için de kullanmış, kendisinin Kürtçeyi diğer dillere tercih ettiğini belirtmiştir. Bkz. Şem'î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, s. 50; Bitlisi, **Şerefname**, s. 173.

[32] Mezkûr alim için düzenlenen sempozyumda bildirilen çeşitli sunumlarda alimin hayatına, eserlerine, önemine ve diğer alimlerle olan ilişkisine değinilmiştir. Bkz. **Mecmû'ayê Meqalat Kongreyê Beynelmîleliyê Bozorgdaşt Mamosta Mela Ebûbekir Musennif**, İdareyê Ferheng ve Erşadê İslamî Şehristanê Merivan, Merivan, Ordıbıhışt 1391.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Administrative Structure and Institutions in Kurdish Principalities Statu

Abstract:

Kurdish emirates have established their power in their geographies since the early periods of the XIVth century. Kurdish emirates, which took their place on the stage of history in the form of uncomplicated states, came to power under different statuses in various periods. Of course, the power structure in question necessitated the establishment of certain administrative structures and institutions in the emirates. In this respect, like other states and similar governments in the Islamic geography, the Kurdish emirates resorted to many devices in order to legitimise their power and consolidate their dominance. In addition to the administrative structure, they have similarly established various institutions. In this study, the status of Kurdish emirates will be described in a general framework in terms of their administrative structure and institutions.

Keywords: Kurdish Emirates, Status, Administrative Structure, Educational Institutions, Religious Institutions.

Struktura Îdarî û Saziyên Di Mîrekiyên Kurdan de Rewşa

KURTE:

Mîrnişînên kurdan ji destpêka sedsala XIVan vir de hêza xwe li erdnîgariyên xwe ava kirine. Mîrnişînên Kurdan ên ku bi şiklê dewletên bê alozî li ser dika dîrokê cihê xwe girtin, di serdemên cihê de di bin statûyên cuda de hatin ser desthilatdariyê. Helbet pêkhateya hêzê ya navborî pêwîstî bi avakirina hin sazî û dezgehên îdarî li mîrnişînan hebû. Di vî warî de mîna dewletên din û herêmên mîna wan ên erdnîgariya Îslamê, Mîrnişînên Kurdan jî ji bo ku desthilatdariya xwe ragihînin û serweriya xwe xurt bikin serî li gelek amûran dan. Ji bilî avahiya îdarî, wan bi heman awayî saziyên cuda ava kirine. Di vê lêkolînê de wê, rewşa mîrnişînên kurdan di çerçoveyek giştî de ji aliyê sazûmana rêveberî û sazûmanên wan ve wê were vegotin.

Peyvên Sereke: Mîrnişînên Kurdî, Rewş, Avaniya Îdarî, Saziyên Perwerdeyê, Saziyên olî.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

KÜRDİSTÂN TERİMİ VE 16. VE 17. YÜZYILDA KÜRT SANCAKLARININ İDARÎ YAPISI

Abdullah Demir
Araştırmacı-Yazar- Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi/Turkiya

Özet:

Tarihsel açıdan "Kürdistân" ya da "Ardü'l-Ekrad" terimleri orta çağ kaynaklarında Kürtlerin sakin olduğu coğrafi bir toprak parçası olarak yer almaktadır. Bu kavramlar Selçuklu, İlhanlılar, Moğollar, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı dönemlerinde dahi kullanıla gelmiştir. Çaldıran seferini müteakip 1515 yılında Diyarbekir Safevilerden alındıktan sonra Diyarbekir "Kürdistân Eyaleti'ne" merkezlik yapmıştır. Bu merkeze Cema'at-ı Kurdan Ümera-i Kürdistân başlığı altında birçok sancaklar bağlanmıştır. Osmanlı sancaklarına verilmeyen bazı özerklikler Kürt sancaklarına tanınmış "Eyalet", "Hükümet" yurtluk ve ocaklık statüsüyle birçok imtiyazlar sağlanmıştır. Sancak beyleri "Emirü'l-Ümera" "Hâkim" unvanıyla taltif edilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Kürt, Kürdistân, Eyalet, Hükümet, yurtluk ve ocaklık.*

Giriş:

Kürtlerin üzerinde yaşadığı coğrafyaya Ermeniler, Kordudh, Araplar Kırdâ ve Bakarda (Kardai) adını kullanmışlardır. Yakût'un İbnü'l-Esîr'e dayanarak verdiği bilgiye göre "Bakarda" Nahiyesi el-Cezîre'nin bir parçası olup 200 köyü kapsamaktadır. (Bois & Minorsky, 2004-42) Ortaçağ'dan itibaren Kürtlerin üzerinde yaşadığı coğrafya için "Kürdistân" terimi kullanıla gelmiştir. Söz konusu bu coğrafî ve idarî terimin kökenleri ve sınırları kesin olmamakla birlikte mezkûr ıstılahın bugün İran, Irak, Suriye ve Türkiye topraklarını oluşturan coğrafî alana tekabül ettiğini ifade edebilmek mümkündür. Biz de bu çalışmamızda Kürdistân ifadesinin tarihi serencamı ve 16 ve 17. yüzyıldaki Kürt sancaklarının idarî yapısı hakkında bazı bilgileri aktarmaya çalışacağız.

Kürdistân coğrafî konumundan dolayı birçok kadîm medeniyete beşiklik etmiş ve bundan dolayı bu topluluklara ait müteaddit izler bırakmıştır. Yunanlıların Mezopotamya olarak isimlendirdikleri toprakların parçası olan ve Osmanlılar döneminde müstakil bir eyalet şeklinde tanzim edilen Kürdistân Eyaleti'ne bir dönem Diyarbekir merkezlik yapmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu bölge konumundan dolayı değişik toplulukların mücadelelerine sahne olmuş ve birçok uygarlığın da hâkimiyeti altına girmiştir. Kürdistân tabiri çok eski köklere

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

sahip olmakla birlikte Osmanlılar döneminde bir eyalet ismi olarak kullanılagelmiştir.

1. Kürdistân Terimi

Kürdistân, nüfusunun çoğunu Kürtlerin oluşturduğu ve Kürtlerin yaşadığı coğrafi toprak parçası olarak ifade edilmektedir (Sami, 1314) Kürdistân'ın merkezi zaman ve dönemlere göre farklılıklar göstermektedir. İbn Havkal (331-367/943-977) yazmış olduğu "***Sûretü'l-Arz***" (el-Mesâlik ve'l-Memâlik) adlı eserinde Kürtlerin meskûn oldukları yerleri, yaylak ve kışlaklarını ayrıntılı bir şekilde aktararak bu bölgelerin haritalarını çizerek Kürtlerin iskân ettikleri şehir ve kasabaları kaydetmiştir (Şeşen, İbn Havkal Hayatı ve Eserleri, 1999). Müellif Kürdistân'ın sınırlarının doğuda Horasan ve Fars çölleri, kuzeyde Deylem Dağları, güneyde Hûzistân, Irak-ı Acem Azerbaycan, batıda Irak-ı Arap ve Hulvân ile çevrildiğini söylemektedir (Havkal, 1998).

Selçuklular döneminde yaşayan büyük alimlerden biri olan Kaşgarlı Mahmud, 466'da (1073) kaleme aldığı *Divan-ı Lügati't-Türk* adlı eserine ilave ettiği haritada "Ardü'l-Ekrad" tabirini kullanmaktadır. (Kaşgarlı Mahmud 1073, s.27). Bu cümleden Kürdistân teriminin idarî birim olarak kullanılmasından önce Kürtlerin yaşadığı alanları göstermek için istimal edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bir idarî birim olarak Kürdistân teriminin Büyük Selçuklular ile birlikte ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Nitekim Selçuklular döneminde birçok kale, şehir ve kasabanın bağlı olduğu idarî bir birim olan Kürdistân vilayetinin başında Emirü'l-Ümera bulunmaktaydı. Minorsky, başkenti Bahar olan Kürdistân eyaletini kuran kişinin Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer (1118-1157) olduğunu iddia etmektedir (Bois & Minorsky, 2004-42). Bu bilgiler ışığında Kürdistân teriminin ilk kez Selçuklular tarafından idari bir birim olarak kullanıldığı iddia edilmektedir (Ülke, 2013).

Merkezi Hemedan'ın kuzeybatısındaki Bahar Kalesi olan Kürdistân eyaleti, doğuda Hemedan, Dinever, ve Kirmanşah vilayetlerini, batıda ise Şehrizur ve Sincar vilayetlerini kapsamaktadır (Nikitin, 2013). Nitekim Selçuklular zamanında Irak-ı Arap, Hûzistân, Irak-ı Acem, Azerbaycan Diyarbekir mezkûr idarî birime dâhil idi. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra 1160-1161 yılları arasında söz konusu vilayetin gelirlerinin yaklaşık 2.000.000 dinar olduğunu kaydedilmektedir (Hakan, 2011).

XIII yüzyıl yazarlarından biri olan İbn Bîbî de *"El-Evâmirü'l-A'laiyye fi Umuri'l-A'laiyye"* adlı eserinde Kürdistân kelimesini coğrafi olarak kullanmıştır (Yinanç, 2014). Fakat Kürdistân'ın hangi vilayetlerden müteşekkil olduğuna dair herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. 25 Rebîülâhir 13 Ağustos 1281 (hicri 680) tarihinde tamamlamış olduğu bu eserinde şu bilgileri aktarmıştır:

(از بجانب چون جلال الدین شکسته شد از لشکر بدرآمذ تنها در میان کردستان بدیهی رسید بطمع اسب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

وجامه اورا کشتند.)

Celâlettin Harezmşâh Moğollarla olan savaşında ordusu bozguna uğrayınca, ordusundan ayrılarak Kürdistân bölgesinde bulunan bir Kürt köyüne gider ve orada meskûn olan köylüler tarafından öldürülür. Bunun üzerine Celâlettin Harezmşâh'ın Kürtler tarafından öldürüldüğü duyumunu alan Alaeddin Keykubad, komutanlarından Melik Gazi'ye haber göndererek köyde yaşayan bütün halkın kılıçtan geçirilmesini ve köyü de ateşe vermesini emreder (İbn-i Bibi, 1952). Benzer şekilde Reşîdüddin Fazlullâh da Kürtlerin meskûn olduğu coğrafi bölge için Kürdistân tabirini kullanmıştır (Şeşen, 1999). "*20 Safer 685'te (17 Nisan 1286) İlhanlı Argun Han, Mazuk Kuşçu, Nurin Aka, Celayirlilerinden İşak Tukli'nin kardeşi Gazan'nın on altı bin atlı asker ile Kürdistân sınırları dâhilinde bulunan Hakkari bölgesine gitmelerini ve Kürdistân dağlarında fitne çıkaran, yol kesen ve eşkıyalık yapan Kürtleri öldürmeleri hakkında ferman çıkartır* (Fazlullah, 2013).

704-717 (1304-1318) yılllarını anlatan Kâşânî *"Tarih-i Olcaytu*" adlı eserinin birçok yerinde Kürt ve Kürdistân terimini kullanmaktadır. (Olcaytu, 1391). Öte yandan Süleyman Şah Ebuh zamanında Kürdistân'ın merkezinin Bahar Kalesi olarak belirtildiği ve on altı vilayetin bu merkezden yöneltildiğini söylemektedir. Kâşânî ile aynı yüzyılda yaşamış olan Hamdullah el-Müstevfî, Kürdistân'ı on altı vilayetten müteşekkil bir merkezi yerleşim yeri olarak tarif etmektedir. Söz konusu idarî birimin sınırlarını da Irak-ı Arap, Huzistan, Irak-ı Acem, Azerbaycan sınırı ile güneyde Diyarbekir'e kadar teşmil etmektedir. Bunun yanı sıra Kürtlerin vatan ittihaz ettiği Kürdistân'ın Dicle ve Fırat havzasını da içine alacak şekilde büyük bir coğrafyayı ihtiva ettiğini ifade etmektedir (Mustevfî, 1915).

Şerefeddin Ali Yezdî de Kürdistân'ı XV asrın başında yazmış olduğu Zafernâme adlı eserinde coğrafi isim olarak istimal etmiştir (Yezdi, 1999). Emir Timur, Hoy ve Selmas tarafına gelerek burayı hâkimiyetine aldıktan sonra Kürdistân vilayetlerine bağlı bu yerleri Melik İzzeddin'e vermiştir. Timur Doğu Anadolu'ya ulaştığında *Kürdistân Vilayetinin* bütün hâkimleri bağlılıklarını arz etmek için onun huzuruna çıkmışlardır. Bu sırada kendisine değerli hediyeler takdim eden Bitlis Emiri Hacı Şeref'i "*Bütün Kürdistân vilayetin'de bunun gibi doğru sözlü, ahlak sahibi bir adam yoktur"* diyerek övmüştür (Nizameddin, 1987). Yukarıda verilen metinden de anlaşılacağı üzere Hoy, Selmas Hakkari ve Bitlis vilayetlerine doğru uzanan kara parçasının Kürdistân olarak adlandırıldığı ve söz konusu bölgeye coğrafi olarak Kürdistân kıtası denildiği açıkça belirtilmiştir.

Akkoyunlu dönemi yazarlarından biri olan Ebu Bekr-i Tihrânî de 875'te (1470-71) kaleme aldığı *Kitab-ı Diyârbekriyye* adlı eserinin birçok yerinde Kürdistân terimini kullanmış ve bu isimle Kürtlerin iskân ettikleri sahaya işaret etmiştir. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Kürt Emirlerinin yaşadığı sancakları istila ettiğini Kürdistân bölgesinin tamamını hâkimiyetine aldığını yazmaktadır (Lugal & Sümer, 1993). Ebu Bekr-i Tihrânî'nin (حسن علی را أز خبر ویران شدن سلطان مجال اقامت

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

(نماند هر چه توانست بر داشت وبجبال کردستان وهمدان روی آورد “Sultan Hasan Ali’nin yıkılış haberi üzerine, orada kalma imkânı kalmadı. Alabildiğini alıp Kürdistân ve Hemedan dağlarına yöneldi” (Tihrani, 2001) şeklindeki kaydı Kürdistân’ın coğrafi konumu hakkında ipuçları vermektedir. Çemişgezek Akkoyunlular döneminde Kürdistân’ın merkezi olarak kullanılmıştır. Çemişgezek Hâkimlerinin de 32 kale ve 15 nahiyeye hükmettikleri beyan edilmektedir (Çelebi, 1732).

1850-1904 yılları arasında yaşayan Osmanlı’nın son dönem âlimlerinden biri olan Şemseddin Sâmi, Kürdistân’ı şu şekilde tanımlamaktadır:

“*Kürdistân Batı Asya’dan başlayıp büyük bir kısmı Osmanlı bölgesinde yer almaktadır. Diğer bir kısmı da İran sınırları dâhilindedir. Haliyle Kürdistân büyük bir memleket olup ekseriyet ahalisi Kürt kavminden oluşmaktadır. Bu topraklar üzerinde Kürtler yaşadığı için Kürdistân ismiyle adlandırılmıştır. Kürtler dağınık ve diğer kavimlerle karışık yaşadıklarından, Kürdistân’ın sınırını tamamıyla tayin etmek çok zordur. Ancak yaklaşık olarak diye biliriz ki: “Kürdistân Urûmiye ve Van göllerinin savâhilinden Kerha, Diyale nehirlerinin çıkış noktasına ve Dicle’nin mecrasına dek uzanmakta olup Güneybatıya doğru sınırı Diclen’in mecrasını takibiyle Fıratı oluşturan Karasu mecrasına ve oradan Kuzeye doğru Aras havzasını Fırat ve Dicle havzasından ayıran taksim-i miyah hattına kadar vasıl olur. Bu itibarla Memalik-i Osmaniye’de Musul vilayetinin kısm-ı a‘zamı yani Dicle’nin solunda bulunan yerleri Van ve Bitlis vilayetleriyle Diyarbekir ve Ma‘mûretü’l-Aziz vilayetlerinin birer parçası ve Dersim sancağı Kürdistân’dan sayıldığı gibi İran’da dahi Kürdistân nâmıyla ma‘rûf olan eyaletle Azerbaycan eyaletinin nısfı yani cenûb-ı garbî kısmı Kürdistân’dır. Bu vechle Kürdistân şimal-i şarkî cihetinden Azerbaycan, şerkan Irak-ı acemî, cenûben Luristan ve Irak-ı Arabî garb cenûbı cihetinden Cezire, garb-ı şimâlî tarafından dahi Anadolu ile mahduddur”* (Sâmi, 1890)

Yukarıda bazı kaynaklara dayanarak açıkladığımız “Kürdistân” terimi siyasal ve coğrafi sınırları çizilmiş ve bu sınarlar içerisinde tamamen homojen olmasa da en azında çoğunluğu aynı etnik kökenden gelen bir halkın yaşadığı bağımsız bir devletin adı değildir. (Nikitin, 2013) Kürtler uzun süre Emevi, Abbasi, Selçuklu, Eyyubi ve Artuklu’lar egemenliği altında her ne kadar yaşamışlar ise de kendilerine özgü birçok emirlikler halinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Revadiye, Şeddadi, Mervani ve Hezbani emirlikleri adı altında beylik ve hanedanlık şeklinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Değişik isimlerle tarihe geçmişler ve bazı beyler adına para da bastırmışlardır. Kürtlerin meskûn oldukları coğrafyaya Ortaçağ kaynakları “Erdü’l-Ekrad” ve “Kürdistân” terimeleri kullanmışlardır. Her ne kadar Kürdistân ismi coğrafi bir terim olarak ilk kez XII. Yüzyılda Selçuklular döneminde idari bir birim olarak ortaya çıkmış ise de bazı tarihçi ve yazarlara göre “Kürdistân” teriminin bu dönemden çok daha önce fiili olarak var olduğunu ileri sürmüşlerdir. Özellikle 15-16 yüzyıllardan itibaren “Kürdistân” terimi Safeviler tarafından kullanıldığı gibi Osmanlı döneminde de sıkça kıllanıla gelmiştir. Selçuklu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

döneminde Bahar şehri Kürdistân merkezi olarak seçilmiştir. Safevî döneminde Başıbüyük şehri merkez haline dönüştürülmüştür. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce Melkişi Beyleri Hâkimiyetinde bulunan Çemişgezek bir dönem "Kürdistân'a" merkezlik yapmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden sonra 1515 yılından itibaren Diyarbekir merkez haline getirilerek birçok ekrad sancakları bu merkeze bağlanmıştır. Bir süreliğine Cezire "Kürdistân Eyalet" merkezi haline getirilmiştir. 1271/1854 yılında ait Devlet Salnâmesinde "Eyalet-i Kürdistân" veyahut "Livâ-i Kürdistân" başlığı altında Diyarbekir merkezi dahil olmak üzere 26 sancak ve nahiye bu merkeze bağlanmıştır. (Devlet *Salnâmesi*, 1271. s.69) Sonuç itibariyle Kürdistân teriminin hangi tarihten itibaren kullanıla geldiğini izah ettikten sonra bölgenin Safevî ve Osmanlı hâkimiyetine nasıl geçtiğine dair kısaca izah etmeye çalışacağız.

2. Kürdistân'da Osmanlı Hâkimiyeti

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi Osmanlı Devleti'ne ilhak etmeden önce siyasi ve idari olarak Safevî Devleti'ne bağlıydı. Şeyh Haydar oğlu Şah İsmail Safevî, 1508'de Akkoyunluları yendikten ve Azerbaycan, Tebriz ve Irak'ı istila ettikten sonra Kürdistân bölgesini de Hâkimiyetine almaya başladı. İlk önce Musul, Mardin ve Diyarbakır'ı işgal etti. Hâkimiyeti altına aldığı yerlere valiler tayin etti. Diyarbakır'a İstaçlu oğlu Muhammed Han'ı vali olarak gönderdi. Aynı yıl içerisinde Kayseri sınırından geçerek Elbistan'ı ve Maraş'ı zapt etti (Bulduk Abdülgani, 1916). Kürdistân bölgesinde büyük nüfuza sahip Selahaddin-i Eyyubî sülalesinden Hısn-ı Keyf Emiri Melik Halil'i, Bohtan emirlerinden Cizre Emiri Ali'yi ve bunun gibi birçok Kürt beyini yakalayıp hapsetmesi büyük infiale sebep oldu (Tansel Selahattin, 1969). Neticede Şah İsmail'in Kürt Emirlerine uyguladığı bu şiddet ve sindirme siyaseti bölge halkını kendinden uzaklaştırmış kin ve nefretini kazanmıştır. Bundan dolayı Safevî Devleti'ne bağlı bulunan bölge Emirleri teker teker Şah İsmail'i terk ederek Osmanlı Devleti'ne iltihak etmeye başlamıştır.

Bu politika Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e muhalif ve düşman olan bölge emirlerini kendi safına çekmesini kolaylaştırdı. Şâh İsmail'in Kürtlere karşı hasma ne tutumu Kürtleri, Yavuz Sultan Selim'le ittifaka sevk etmiştir. Yavuz Sultan Selim ise bölge beylerine karşı askeri bir harekâta girişmek yerine diplomasi yolunu tercih etmiş ve Kürt emirlerini istimâlet yoluyla kendisine çekmiştir. Böylelikle Şah'ın bölgedeki nüfuz ve satvetine son verilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlılar açışından stratejik önemi arttığından Yavuz Sultan Selim Tebriz'de biatleri kabul ettikten sonra İdris-i Bitlisî'yi bölgeye gönderdi. Böylece, "*Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri bu muzafferiyet-i azime üzerine Tebriz'e gelip cüz-i tevakkuftan sonra Amasya şütebasına avdet eyleyeceği sırada Ümara'yı Ekrad'ı Devlet-i Aliye tarafına celb ve te'lifi için İdris-i Bitlisî'yi memuren Kürdistân'a irsal buyurdu*."(YEE.26/67)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Safevî ordusunu etkisiz hale getirdikten sonra 6 Eylül 1514'de Tebriz'e girdi ve akabinde kışlamak üzere Amasya'ya dönmüştü. Bu sırada beraberinde bulunan İdris-i Bitlisî'yi Kürt beyleriyle temasa geçmek üzere görevlendirdi. İdris-i Bitlisî, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölge halkını Safevîlere karşı teşkilatlandırarak Kürtlerin Osmanlı yönetimi altına girmeleri için büyük bir gayret sarf etti. İdris-i Bitlisî'nin Kürdistân bölgesinde yürüttüğü faaliyetler kısa bir zaman içerisinde Osmanlılar lehine olumlu sonuçlar verdi. Nitekim Selimnâme'de "***Fütühât-ı memalik-i Kürdistân bi-tefasiliha be-ihtimâm-i kâtibi'l-huruf Mevlâna İdris***" başlığı altında şu ayrıntılara yer verilmiştir (TSMA, Selimnâme, 1514).

(این بنده‌ء درگاه اعنی دیگر پاره حسب الحکم المطاع جهت جمعیت‌دادن سپاه ممالك کردستان عودت نمود وازانجا عبور نموده ابتدا از حاکم کوردستان چمشکزك, وامراء مردیسی خصوصا جمشید بیك حاکم پالو, وامراء چپاخچور نهاده, مردم وثیق باخبار حاکم بدلیس, وحصنکیف, وخیر ان, وجزیره, وصاصون, روانه شد...)

"*Bu du'acınız bendeniz (İdris-i Bitlisi) Kürdistân Emirlerinin ita'at ve inkıyadlarını sağlamak üzere Kürdistân bölgesine döndüm. Ve Erzincan üzerinden başlangıçta Kürdistân hâkimi olan Çemişgezek beyleriyle ve özellikle Merdisi emirlerinden ve Palu Hâkimi olan Cemşid Bey ve Çapakçur Emirleriyle görüşerek ita'at ve bağlılıklarını sağladım. Güvenilir sağlam birisini de Bitlis, Hısn-ı Keyf, Hizan, Cezire ve Sason hâkimlerine göndererek Diyarbekir fethine katılmak üzere haber gönderdim*" (TSMA, Selimnâme, 1514).

Ayrıca Urmiye, Uşni'ye Amid-i Mahrûsâdan Malatya ve Şiraz hudutlarına kadar olan bütün Kürdistân emirleriyle görüştüğünü ve Osmanlı Devletine katılma hususunda gayret sarf ettiklerini ifade etmiştir (TSMA-E-5858, 2016).

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Amasya bölgesinde olan Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektupta: Kürdistân Beyleri, Mevlana Hakimuddin İdris-i Bitlisi'yi ve Şeref Han'ın veziri Muhammed Ağa'yı -Şeyh Emir'in kardeşi- vekil tayin ederek bi'at ve bağlılıklarını bildirdiğini yazmaktadır. Ayrıca padişah için Safevî kuvvetleriyle savaştıkları birçok bölük adamlarını kılıçtan geçirip memleketlerini garet ettiklerini ifade etmektedirler. Şayet Hamid ilini yani Diyarbekir'i fethetmez isek yüz bin nefer Hamid merkezinde Safeviler tarafından kılıçtan geçirilecektir. Çiyan Sultan dahi kaç bin adamıyla Aladağ'a gelerek Kürdistân beylerine ümid ve istimalet verip kendi tarafına çekmektedir. Ayrıca Başı Büyük Beyi Muhammed'i -Kürdistân Bey'inin oğlu- elçi olarak göndererek Kürt Beylerine bazı sözler vererek kendi tarafına da'vet etmektedir. Muhammed, Osmanlı Devleti'nden korkmadıklarını Osmanlı ordusu şayet bize herhangi bir saldırıda bulunursa Azerbaycan'a gideriz oraya da gelirse Irak'a geçeriz Irak'a gelirse Horasan'a hareket ederiz diye ifade etmektedir. Başıbüyük Beyi Kürdistân Emiri Muhammed sözüne devamla: "Sizlere vâcib olan budur ki her iki Müslüman padişahın arasını bulmak Erzurum sınırları dahilinde bulunan Çoban Köprüsü'nü sınır kabul edip antlaşmayı sağlamaktır. Şayet bu barış sağlanmış olursa her iki

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

taraf Müslümanları müreffeh bir hayat sürerek aralarında var olan mukâtele de ortadan kalmış olur şeklinde ifade etmiştir (TSMA-E-5858, 2016). İdris-i Bitilsî Kürt Emirlerini istimalet yoluyla yani savaşmadan gönül rızasıyla bağlılıklarını sağladıktan sonra Diyarbekir'i Safevilerden geri almak üzere Kürt Emirleriyle birlikte harekete geçmiştir.

3. 16 ve 17. Yüzyılda Kürt Sancakların İdari Yapısı

İdris-i Bitlisî'nin çabaları ile Bıyıklı Mehmed Paşa ile Kürt beylerinin kuvvetleri birleşerek Diyarbakır'ı muhasara altına aldılar. Bu saldırı ve muharebe karşısında dayanamayan Kara Han Diyarbekir üzerindeki muhasarayı kaldırarak Mardin'e firar etti. Böylelikle Diyarbekir 22 Kasım 1515'te alınarak Osmanlı Devleti'nin topraklarına dâhil edildi. Aynı zamanda Bıyıklı Mehmed Paşa, Diyarbakır eyaleti beylerbeyliğine getirildi. Diyarbakırlı olan Ahmet Bey de Diyarbakır'a Vali olarak tayin edildi (Yıldız, 1994). Bilahare Diyarbakır vilâyeti 1517'de eyalet merkezi haline dönüştürülerek birçok Kürt liva ve sancakları bu eyalete bağlanmış oldu (Yılmazçelik, 2000).

Bölgede Safevî hâkimiyetinin sona ermesiyle yeniden bir idari düzenlemeye gidildi. İlk idari taksimatı yapan İdris-i Bitlisi'dir (YEE, 36/76). Bölge beylerine itaat ve hizmetlerine veya ihtisaslarına göre daha önce mutasarrıf oldukları vilayet ve sancakların beratları verildi (Sadettin, 1520). Yavuz Sultan Selim'in gönderdiği fermanda şu ifadelere yer verilmiştir:

"*Diyarbekir Beylerbeyisi Muhammed dâme ikbâluhûya nişân-ı şerifimle mu'anven beyaz ahkâm-ı şerife irsal olundu. Gerekdir ki, ol cânibde her beğe tevcih olunan vilâyetin ahvâli ne veçhile tevcih olunûb ve ol beğlerin elkâbı ve mekâdîri ne üslub ile olmak münasib ise beratları inşa olunub yazıp veresiz. Mufassal olarak yazılan berevâtın suretleri ve tımarının miktarlarını dahi bir sureti defter edüb südde-i saadetime dahi irsal edesiz."* (Sadettin, 1520)

Kürt Emirlerine tevcih edilen sancakların kahir ekseriyeti yurtluk ve ocaklık veya hükümet tarzında özerk bir şekilde idare edilmekteydi. Osmanlı kanunnamelerinde yer aldığı gibi herhangi bir bey öldüğünde, oğlu veyahut en yakın akrabası liva ve sancak beyliğine tayin edilirdi. Çünkü Kürt beyleri Osmanlı Devleti'ne iltihak etmeden önce yapılan antlaşma gereği daha önce mutasarrıf oldukları sancaklara bir müdahalenin yapılamayacağına dair Yavuz Sultan Selim'den ahidnâme almış ve ona göre de tevcih beratları yazılmıştır.

Yavuz Sultan Selim Kürt emirlerine verdiği ahidnâmenin bazı maddeleri şu minvaldedir:

"Birincisi: Kürdistân bölgesine Safeviler veyahut başkaları tarafından herhangi bir saldırı ve müdahale edildiği takdirde Osmanlı Devleti Kürt Emirlerine destek verecektir. İkincisi: Kürt Emirlerinin tasarruflarında bulunan sancaklar merkezi hükümetce herhangi bir müdahalede bulunmayıp daha önce mutasarrıf oldukları liva ve sancakları aynen kendilerine tevcih edilecektir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Üçüncüsü: Kürdistân Liva ve sancaklarına ait gelir kaynakların tamamı sancağı yönetenlere ait olup müdahalede bulunulmayacaktır (Kanunnâme-i Osmani, 1526).

Kanuni Sultan Süleyman Irakeyn savaşından döndükten sonra Kürt beylerinin savaşta göstermiş oldukları kahramanlık ihlâs ve samimiyetlerine karşılık, sancak beylerinin statülerini belirleyip yasal hak ve hürriyetlerini düzenlemek maksadıyla bir ferman irad eder. Kürt Emirleri Osmanlı Devletine iltihak etmeden önce Yavuz Sultan Selim ile yapılan ilk antlaşmanın bir benzeri, Kanuni Sultan Süleyman tarafından kapsamı daha da genişletilerek Kürt emirlerinin talep ve isteklerini karşılayacak şekilde 1538 yılında bir ahidnâme ile düzenlenir. Kürt beylerinin vaki müracaat ve şikâyetleri üzerine kendilerine güvence vererek "bundan böyle her ne sebeple olursa olsun Eyalet Beylerbeyi Kürt sancaklarına ve beylerine müdahale etmeme hususunda güvence vermiştir (bkz. "Ek Belge: 1).

Söz konusu ahitnamenin bazı maddeleri şöyledir:

"1- Kürdistân beylerinin eskiden beri ellerinde ve tasarruflarında olan, asırlardan beri hâkim oldukları Eyalet, kale ve sancakları kendilerine temlik suretiyle tevcih edilmiştir. Sancak beylerinin her birine temliknameleri yazılarak beratları verilmiştir.

2- Mahallî beylere beratla ihsan edilen Liva, kale, köy ve mezralar bütün gelir kaynaklarıyla ve mahsulleriyle birlikte kendisine ve oğlu oğluna neslen ba'de-neslin temlik ve ihsan edilmiştir. Sancak beylerinin eline de mülknâmeleri verilmiştir.

3-"Sizlere emrediyorum ki; bundan sonra "Kürdistân" eyaletinde mahalli beylere vermiş olduğum sancakların tamamı kendi mülkleri olup bundan böyle malikâne olarak tasarruf edeceklerdir" (TSMA, E. 11696).Bkz, Belge-1

Belgede Kanuni Sultan Süleyman'ın Kürdistân eyaletinde mukim mahalli beylere birer temlikname verdiği sarih bir şekilde görülmektedir. Temliknâmelerde yerel beylerin eyalet, liva ve sancakları nasıl idare edecekleri, devlete karşı olan sorumlulukları, emri altında bulunan halka nasıl davranacakları, herhangi bir savaş durumunda devlete destek vermek üzere savaşa katılmaları ve sair hususlar yer almaktadır. Bu temliknâmeler Kürt beylerine devlet tarafından verilen tek taraflı sözleşme ve ahidnâmelerdir. Yerel beylere verilen temliknamede sancaklarını nasıl idare edeceklerini detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Palu Hâkimi Cemşid Bey'e 15 Ca 942/11 Kasım 1535 tarihinde verilen temliknâmede şu ifadelere yer verilmiştir:

"Cenâb-ı emâret-me'âb eyâlet-nisâb devlet intisâb se'âdet iktisâb meliki'l-hisâl meliki'l-fe'âl el-muhfûfu bi-sunufi letâyifi avâtifi'l-meliki'l-müte'âl Hâkim-i Palu Cemşid Bey dâmet me'âliyenin hakkında dahi mezîd-i inâyetim zuhûra getürüb vech-i mansûr üzere cümle kal'alari ve şehirleri ve köyleri ve mezra'a ile kaffe-i mahsûlat-ı âbidesiyle kendüye oğul oğlu neslen ba'de neslin temlîk ve ihsân eyleyüp eline bu mülk-nâme-i behcet-âyât ve meserret-gâyâtı verdim. Ve buyurdum ki; min ba'd eyâlet-i mezbûre hudûd-ı mu'ayyene ve sınûr-ı mübeyyenesiyle kendünün mülkü olup mâlikâne mutasarrıf ola. madâm ki dîn-i İslâm üzere olup südde-i sa'âdet-bahş-ı Osmaniyemden yüz döndürmeyip atebe-i ulyâmıza ihtisâs ve intisâb edüb ve devlet-i kâhiremize mütâba'at ve inkiyad ile benüm evlâd-ı emcâd saltanat-şi'âr ve ahlâf ve a'kâb-ı kamkâr ve hilafet disarımdan ve vüzerâdan ve beylerbeyilerden ve ümerâdan ve mutasarrifîn-i emvâl ve

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

mübâşirîn-i a‘mâlden mahassalen hiç ferd ve efrâdı aferîdden ka’inen men kân bi vechin mine'l-vücûh ve sebebin mine'l-esbâb ve nev‘in mine'l-envâ‘ mani‘ ve dâfi‘ ve rafi‘ ve münâzi‘ olmaya ve dahl ü ta’arruz etmeye ve ta‘b ve zahmet verip üşendirmeye ve emr-i celîlü'l-kadrimi ri‘âyet idüb tahrîf ve tebdîl ve tahvîl eylemeye Oğul oğlu neslen ba‘de neslin mülkiyet üzere mutasarrıf ola bi-iradetillâhi te‘âlâ kendisi intikâl ederse eyâleti nakz olunmayup cümle hududuyla mülknâme-i hümayunum mûcibince bi tamâmiha oğlu bir olursa oğluna ve eğer müte‘addid olursa kendileri ihtiyar ettikleri üzere eger vâki‘ olan kal‘alar ve yerleri aralarında tevzî‘ olunmağladır ve eğer âhar tarîkledir bi'l-cümle rızaları ne vechle olur ise ve Kürdistân beyleri ne tarîkle vech ve münâsib görürler ise ona göre verile onlar dahi mülkiyyet tarîkıyle ila ebedi'd-devrân mutasarrıf ola ve eğer şöyleki aslâ ve kat‘â kimsesi kalmayub Kudret-i rabbânî ile ocakları hali kalacak olur ise dahi ol vakit eyâleti haricinden olanlara ve ecnebîlere verilmeyüp cümle Kürdistân beyleri ile müşâvere ve ittifâk olunup onlar ma‘rifeti ile gerü ol diyârın beylerinden ve beyzâdelerinden her kime verilmek münâsib ve layık görürler ise ol kimesneye tevcih olunup verile bu mu‘ahede-i hümâyûnun te’kîdi ve emr-i celîlü'l-kadrimin takrîr ve temhîri içün yemin dahi ederim… (VGM.d, 3013-44).

Palu Hâkimi Cemşid’e verilen “Temliknâmede” Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman’ın Kürt Emirlerine verdiği “Ahidnâmede” şu söze yer verilmiştir: *Kürt beylerinden herhangisi bi-Emrillahi Te‘âlâ kendisi intikâl eder ise eyâleti nakz olmayûb cümle hududuyla mülknâme-i hümâyun mucibince bi-tamamiha oğluna neslen ba‘de neslin ve batnen ba‘de batn ve fer‘an ba‘de asl mülkiyyet üzere kema-kân Sancaklarına mutasarrıf olurlar. Şayet oğlu bir olur ise oğluna ve eğer müte‘addid olursa kendileri ihtiyar eyledikleri üzere kaleleri ve şehirleri aralarında tevzî‘ olunmağladır*” (TSMA, E. 11696, 1538).

Süveydi Zaza beylerinden Sultan Ahmed mülkü mevrusu olan Genc emirliğine İdris-i Bitlisi ve Diyarbekir Beylerbeyi Muhammed tarafından 1515 yılında beratı yazılarak tevcihi yapılmıştır. Sultan Ahmed yaklaşık 46 yıl bir süreyle Genc ve çevresinde hâkimiyetini sürdürmüştür. Sultan Ahmed ecel-i mev‘uduyla 27 Mart 1561 tarihinde vefat edince daha önce hâkimiyeti altında olan Genc, Hançuk, Yahkik Akçekale, Zak ve Meneşkurd nahiyeleri kendisinden sonra bıraktığı üç çocuğu arasında paylaşıldı. Sultan Ahmed’in oğlu Emir Murad’a Genc sancağı, Meneşkurd ve Zak nahiyeleri verilirken diğer oğlu Muhammed’e Hançuk, Ağçakale, Piçar ve Yahkik bölgeleri kırk bin akçe ze‘âmet ile iki yüz bin akçe gelire sahip olan Hançuk Kalesi, sancak tarikiyle tevcih edilerek beratı yazıldı. Ayrıca oğlu Ali’ye babası ülkesinden Poği, Pikuk ve Bardik köyleri ile Şulasa, Dirgül ve Kuçil adlı mezra ve köyler ze‘âmet olarak tahsis edilerek adı geçen köylerden yaklaşık yirmi bin akçe gelir elde etmekle bi’l-fiil tasarruflarına verildi.

Ayrıca Sultan Ahmed’ten geriye kalan sancak ve kalelerin taksimi Murad ile Muhammed Beylerin rızası istekleri dâhilinde bu sancakların paylaşımının yapıldığını belgede yer almaktadır. Şayet merkezi hükümete böyle bir müracaatı olmamış olsaydı Sultan Ahmed’in en büyük oğlu olan Murad Bey’e adı geçen yerlerin tamamı onun tasarrufuna verilerek tek elden bütün bölge yönetilmiş olurdu. Kardeşlerin talep ve istekleri üzerine Sultan Ahmed’ten geriye kalan mülk-i mevrusu üç kardeş arasında paylaşılarak merkezi hükümet tarafından beratları da yazılarak kedilerine gönderildi (COA, DFE RZN.d 14).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

3.1. Kürt Emirlerinin Atamalara Müdahalesi

Kürt emirlerinin direkt atama yetkileri her ne kadar yok ise de Eyalet valilerin arzıyla genelde sancak atamaları yapılmaktadır. Bazen de Eyalet valileri direkt atama yaparak merkezi hükümeti bilgilendirirlerdi. Öyle ki; Diyarbakır Beylerbeyi İskender Paşa Hançuk Emiri Muhammed'e Ağçakale'yi diğer bir deyişle Genc Livasına bağlı Yeni Kale'yi verdiğinden dolayı Kürt emirleri bu atamaya itiraz ederek gerekçeli kararını da merkezi hükümete bildirirler. İskender Bey'in atamasına itiraz eden Kürt Emirlerinden, "Hakkari Bey'i Zeynel Bey oğlu Zekeriyya Bey, Bitlis Hâkimi Şerefhan, Cizre Hâkimi Muhammed Bey, ve (حیر.و) Hizo Hâkimi Muhammed ve Palu Hâkimi Süleyman Bey, Eğil Hâkimi Cafer Bey cenab-ı hak mertebelerini yüceltsin ayrıca eski Ruha sancağı Beyi olan Halid ve Çemişgezek sancağı Bey'i Kılınç ve Kulp sancağı Beyi Sultan Hüseyin ve Habur sanacağı Beyi Derviş Muhammed Allah ömürlerini uzatsın merkezi hükümete mektup gönderip bundan önce Gence Hâkimi olan Sultan Ahmed Bey Gence Köprüsüyle ve Hançuk ve Meneşkurd ve Yeni Kale ve Zak adlı nahiyeleri köy ve mezra halkı ile "Beratı Hümayun" ile malikane olarak tasarrufuna verilmişti. Sultan Ahmed'in vefat etmesi sonucu boşalan Hançuk ve diğer yerlerin en büyük oğlu Murad'a verilmesi gerekirdi. Çünkü Murad Bey sancakların sevk ve idaresine kadir ve dirayetli olduğunu belirterek eski kanuna göre bu beyin hakkı iken Diyarbakır Beylerbeyi İskender paşa Hançuk kalesiyle birlikte Yenikaleyi Genc sancağından ayırarak küçük oğlu Muhammed'e vermiştir. Yeni Kale Genc sancağına daha yakın Hançuk Kalesi'nden çok uzak bir mevkidedir. Kürt emirlerinin bu talebi üzerine Yenikale Muhammed Bey'den alınarak Genc hâkimi Murad'a verilmiştir (COA, DFE RZ.d 86).

3.2. Kürt Emirlerine Hitap Şekli ve Elkabı

"Elkâb-ı Ümera der Diyarbekir" Başlığı altında Osmanlı Devleti tarafından herhangi bir yazı gönderildiğinde nasıl hitap edileceğine dair Osmanlı Kanunnâmelerinde detaylı bilgiye yer verilmiştir. Örneğin, " Melik Halil Eyyubi, Pir Hüseyin Bey, Muhammed Beyi Sasuni ve Bitlis Beyi Şeref Bey'e" şu elkâb ile hitap edilirdi: *"Cenâb-ı emâret-me'âb eyâlet nisâb devlet instisâb se'âdet iktisâb meliki'l-hilâl meliki'l-hisâl el-mahfûfu bi-sınûfi letâyifi avâtifi'l-meliki'l-müte'âl dâmet me'âliyehü"* diyerek hitap cümlesi yazılır. Ondan sonra "*Hısn-ı Keyf Hâkimi Halil Eyyubi, Çemişgezek Hâkimi Pir Hüseyin Bey, Muhammed-i Sasûnî ve Bitlis Hâkimi Şeref Bey"* isimleri yazılarak sonuna da *"dâmet me'âleyehü"* cümlesine yer verilirdi. Tevki' yazılır alâmet lafızları yazılmazdı. Geriye kalan diğer Kürt Emilerine ya'nî Mir Bedir Buhtî, Mir Seyyid Hâkim-i Soran, Hâkim-i İmadiye Hasan Bey ve diğer geri kalan 14 Kürt beylerine hem tevkî' ve hem de alamet yazılırdı. Fakat elkâbları yukarıda zikrettiğmiz şekilde aynı elkabla hitap edilerek resmi yazışmalar yapılırdı. (Kanunnâme,Esat Efendi No: 2362). Hükümet tarzında idare edilen Kürt sancakları Hâkimlerine "cenâb" yazılırdı. (Kavânin, E.E. 2271 s. 23b-24a)

3.3. Eyalet Sancakları

Bu sancaklar Eyalet-i Kürdistân veyahut Ümera-i Kürdistân başlığı altında yer almaktadırlar. Osmanlı Sancakları adı altında yer alan sancaklar için "Liva" kavramı kullanırken yukarıda zikrettiğimiz başlık adı altında ekseriyetle "Eyalet" kavramı kullanılmıştır. Kürt beylerinin idaresinde olan yerleri belirtmek için bölgesel "özerlik" ifade eden "Eyalet" terimi kullanılmıştır. Metin Kunt'a göre eyalet tabiri, 16. Yüzyıl boyunca özellikle Diyarbekir Beylerbeyliği bünyesinde teşkil edilen özerk durumlu Kürt

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

beyleri hâkimiyetinde bulunan bölgelerde bu tabir kullanılmıştır. Bu durumu göz önüne aldığımızda "eyalet" teriminin sancak veyahut vilayet terimlerinden daha fazla bölgesel otonomi ifade ettiğini kabul edebiliriz diye yazmıştır (Alanoğlu, 2017). Topkapı Sarayı Arşivinde ve Kâmil Kepeci tasnifinde yer alan kayıtlarda ve ondan sonraki tarihlerde Eyalet kavramının kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca belgede yer alan kayıtta Kürt Emirleri iki şekilde tasnif edilmişlerdir. Birincisi, Eyâlet-i Cezire, Eyâlet-i Bitlis, Eyâleti-i Hısn-ı Keyf, Eyâlet-i Soran, Eyâlet-i (Hakkari), Eyâlet-i İmadiye ve Eyalet-i Çemişgezek olmak üzere yedi Eyalet "Kürdistân ümerâ-i izamından oldukları için "alamet-i şerife i'timad edesiz" diye yazılmaz ve hitap olundukta "siz" diye hitap olunur. *"Bu yedi Kürt Beyleri Kürdistân'ın Ümerâ-i İzâmından olub bunlara yazılan ahkâm-ı şerîfenin âhirinde âlemet-i şerîfe i'timâd edersiz deyû yazılmaz ve hitâb olundukda siz deyû hitâb olunur ri'âyet oluna gelmişlerdir* (TSMA.d, 10057, 8a).

Eyalet ismiyle anılan diğer on bir sancak ise bu beylerden daha aşağı bir tabaka olup onların beylerine herhangi bir hükmi hümayun gönderildiğinde diğer sancaklara yazılan hitap ve elkablar gibi yazılırdı. (Bkz. Tablo-2).

Kürt Emirlerine ait sancaklarda yapılan idari düzenlemeler değişik isimler adı altında kayıt altına alınmışlardır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde 1520 olarak tarihlenen belgede "Cemaat-i Kürdan" başlığı altında 28 sancak kayıt edilmiştir. Bazı mühimme ve tahvil defterlerinde "Vilayet-i Kürdistân", "Ümera-i Kürdistân", ve "Eyalet-i Kürdistân" ifadeleri yer almaktadır. Diyarbekir sancakları yazıldıktan sonra Eyalet-i Kürdistan adı altında birçok sancakların isimleri kayıt altına alınmıştır. (COA, K.K.d 262). Kürt beylerinin idaresine verilen sancaklar 1520'den itibaren yapılan teşkilat-ı mülkiyede ve Kürt beylerin idaresine verilen yerler için değişik tabirler kullanılmıştır. III. Murat döneminden itibaren Kürt sancakları için Hükümet ve Eyalet kavramları kullanıla gelmiştir. Ayrıca Zirki Kürt Emirlerinden Nasır Bey'in oğlu Muhammed'e Gırdikan sancağı Kürdistân sancakları arasına dâhil ederek ebben an ceddin tasarrufuna vermiştir. III. Murad'ın tahta çıkmasıyla Cizre Hâkimi Bedir Bey'e 28 Receb 983/2 Kasım 1575 tarihinde gönderilen beratta: *Cizre Eyaleti ve Hükümeti'ne bağlı bi'l-cümle kıla' ve nevâhisi ve aşiret ve kurasıyla babam Sultan Süleyman ve dedem Selim Han zamanında berat ile verilip vergiden muaf tutulduklarından dolayı aynı muafiyet üzerine beratı yenilenerek tekrar gönderilmiştir.* (A.DVNSHADR.d. 1,s.328.)

XV1. Yüzyıl başından itibaren eyâlet kavramı "beylerbeylik/vilayet" karşılığında kullanılmaya başlandığından bu kavram zamanla terk edilmiştir. İlk defa 1608 tarihli Ayn Ali Risâlesi'nde yurtluk ve ocaklık ve hükümet sancak ayrımına gidilmiş ve her bir sancağın isimleri ve hukuki statüsü belirtilerek tevcihleri yazılmıştır. Tahvil defterlerinde yer alan sancak atamalarında ilk olarak 1632-1641 yılları arasında teşkilat-ı mülkiyede yeni düzenlemeye gidildiği yurtluk, ocaklık ve hükümet ayrımı yapılmıştır. (Turan Ş, 1963,201-227)

3.4. Kürt Emirlerin Nasb ve Azilleri

3.4.1. Bitlis Beylerinin Atanma ve Azli

Bitlis hâkimleri diğer Kürt Emirleri gibi yurtluk ve ocaklık şeklinde livalarında tasarruf ederlerdi. Diyarbekir Beylerbeyi Fil Yakub ve Ulama Paşa'nın Bitlis'i muhasara altına alması sonucu 1534'te Şerefhan öldürüldükten sonra kısa süreliğine oğlu Şemseddin Bitlis Emirliğini deruhte etmiş ise de Malatya'ya tayin edilince Bitlis'i terk ederek İran'a sığınmıştır. Böylece Bitlis Sancağı mülk-ü mevrus olmaktan çıkarılmıştır.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Bitlis yaklaşık 45 sene merkezi hükümet tarafından gönderilen yöneticiler tarafından yönetilmiştir. III. Murad'ın daveti üzerine daha önce ailesiyle birlikte İran'a sığınan Şerefnâme'nin yazarı Şerefhan Bitlis'e gelerek mülk-i mevrusları olan Bitlis'e 25 Ocak 1579'da yurtluk ocaklık ve malikâne olarak yeniden Bitlis'e emirliğine tayin edildi. Bitlis, Tanzimat'ın ilanına kadar yurtluk ve ocaklık şeklinde idare edilmiştir (Demir, 2008)

Bitlis Hükümeti ile ilgili 20 Temuz 1783 tarihinde padişah tarafından sadır olan fermanda: Bitlis hâkimlerinin tayini ile ilgi merkezi hükümette var olan kayıtlar incelendikte Van Eyaleti'ne bağlı Bitlis Hükümeti'nin tevcihi kimin emriyle yapılacağına dair herhangi bir kanun ve nizamata rastlanılmadığı, öteden beri Bitlis Kazası nâibinin arz ve talebi ve ahalinin vermiş olduğu mahzar ile bazen de merkezi hükümete gönderilen arzuhal ile yurtluk ve ocaklık şeklinde Bitlis hâkimlerinin tayinleri gerçekleşmiştir. Bazen de Van veyahut Kars muhafızlarının talimat ve tavsiyesi ile Bitlis hâkimlerinin atanmasının gerçekleştiği yapılan tahkikat sonucu anlaşılmıştır. Fakat şimdiye kadar Erzurum Valilerin arzıyla herhangi bir atamanın yapıldığına dair herhangi bir kaydın bulunmadığı merkezi hükümet tarafından ifade edilmiştir. (COA, A.NŞT. 16).

Sancak beylerinin atamasında halkın görüş ve temennileri nazara alınarak tasvip ettikleri şahıs sancak beyliğine getirilirdi. Diğer bir ifadeyle ehl-i hâl ve'l-akd tarafından seçim usulüyle tayini yapılırdı. Sancakta sakin ulema, süleha, ayan, eşraf, eimme, huteba, müstahfazan, gureba, zü'ema, erbâb-ı tımar ve aşiret ağaların göndermiş oldukları mahzar yani toplu dilekçe sonucu sancak beyleri tayinleri yapılırdı. (COA, C. DH 3220-1).

Bitlis hanlarından Muhammed Selim'in gönderdiği arzuhalde: Bendeniz birçok zamandan beri ebben an ceddin Bitlis Hükümeti'nin en kadîm idarecilerindenim. Uzun süreden beri Bitlis Livasında yaşayan halkın rızasını kazanmaya ve onların işlerini en kolay bir şekilde görmelerine her daim yardımcı oluyorum. Fakat Bitlis Hanlığını eline geçiren Burhan Han ise halka envai zulümü reva görmekte ve halka kin ve nefret besleyerek büyük baskılar kurmakta ve her türlü zulmü de çekinmeden işlemektedir. Bendeniz ihtiyar ve aynı zamanda ocağın emektarlarındanım Bürhan Han'ı görevden alarak yerine bendenizi tayin etmenizi arz ederim. Verilen bu dilekçeye istinaden Bitlis ahalisi ve ileri gelenleri yaklaşık elli imza ile 02.11.1172 tarihinde bir mahzar yazarak Sadaret'e şöyle bir şikayette bulunurlar: Bitlis vilayetimiz ocaklık şekliyle mutasarrıf olan Burhan Han kendi havasına tabi olup halka ve ümmet-i Muhammed'e envâ-i zulüm ve düşmanlığı reva görmekte yapmış olduğu zulmün de hadd ve hesabı olmadığını halkın durumu perişan olduğunu zulmüne takat ve tahammülümüzün kalmadığını Allah ve Resullüllah için Bürhan Han'ı derhal görevden alarak her yönüyle müstahak ve her şekliyle ehl-i hakk ve insaf olan ve fukaraya merhamet eden ve her halinden hoşnut ve razı olduğumuz Muhammed Selim Han kullarını tekrar Bitlis hanlığına tayin edilmesi talebinde bulunmuşlar ve yapılan müracaat sonucu tayin yapılmıştır. (COA, C.DH. 24/1183-1-3).

3.4.2. Cizre Beylerinin Atanması

Ruus kalemi defterinde yer alan 24 C 984/12 Haziran 1586 tarihli kayıtta: Kürdistân Eyaleti başlığı altında Eyalet-i Cezire Emirlerin hâkim tabiri kullanılmış ve zikredilen tarihte Bedir Bey'in Cizre'yi yönettiği onun vefat etmesi sonucu Cizre Eyaleti oğlu Muhammed'e verilerek beratının yazıldığı yer almaktadır. Cizre Hâkimi Muhammed'in 19 R 992/30 Nisan 1584'de vefat etmesiyle yerine akrabalarından Diyarbekir Beylerbeyi Ferhad Paşa tarafından Cizre beyliğine ataması yapmış ise de

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yapılan itiraz sonucu sancağın asilzâdeler var iken akrabasına verilmeyeceği itirazı üzerine Cizre Eyaleti Han Abdal'ın oğlu Mir Muhammed'e 17 Şeval 992/22 Ekim 1584 tarihinde verilerek beratı yazılmıştır. (COA, K.K.d 262).

3.4.3. Cizre Hâkim Han Abdal'ın Azli

Diyarbekir Beylerbeyi Vezir Ahmed Paşa'ya 15 Za 1135/17 Ağustos 1723'de gönderilen hükümde: Diyarbekir Eyaletine bağlı bütün hükümet, liva mutasarrıflar ve aşiret halkıyla birlikte Tiflis seferine katılmak üzere hüküm gönderilmiştir. Cizre Hâkimi Abdal Han'a Tiflis seferine katılması için defalarca hükümlerin aslı ve suretleri gönderildiği halde sefere katılmamış ve gönderilen hükümlere cevap da vermemiştir. Abdal Han'ın merkezi hükümete karşı yapmış olduğu bu itaatsizlik diğer Kürt hükümet ve mutasarrıflarına sirayet etmemesi ve diğer beylere emsal teşkil etmemesi için Yurtluk, Ocaklık ve Hükümet statüsünde idare edilen Cizre'nin Hükümet olmaktan çıkarılıp diğer livalar gibi Diyarbekir valileri tarafından yönetilmesi ve Abdal Han'ında derhal bölgeden sürgün edilerek Cizre'den uzak yerlere sürgün edilmesi için hüküm gönderilir. Kürt sancakları dahilinde buluna Cizre sancağı merkezi idareye alınarak Diyarbekir Beylerbeyi tarafından zapt edilerek merkezi hükümet tarafından bir süreliğine idare edilmiştir (COA, A.DVNSMHM.d 131).

Sonuç itibariyle M.1157 yılında itibaren Kürdistân teriminin kullanıldığı Kürt sancakları diğer sancaklardan farklı olarak Osmanlı Devletine iltihak ettikten sonra karşılıklı antlaşma gereği daha önce mutasarrıf oldukları yerleri kendilerine verilerek Eyalet Hükümet, yurtluk, ocaklık ve malikâne şekliyle tasarruf yetkisi tamamen yerel Kürt beylerine terk edilmiştir.

Ek-Belgeler:

Belge-1 Kanuni Sultan Süleyman'ın Kürt Emirlerine Verdiği Ahidnâmedir (TSMA, E. 11696)**.**

Çûn hazret-i atûfu müyesserü'l-âmâl ve cenâb-ı vahhâb-ı lâ-yezâl ve zü'l-Celâl Te'âlâ şe'nühü ve 'amma yerâhü ve ihsânehü tevâlî eltâf-ı bî-nihâyet ve tenâlî a'tâf-ı bî-gâyesinden ki "ve in te'uddu nî'metellâhi lâ-tühsûha" selâtîn-i şerî'at şi'âr ve adalet âyîn ve hâvâkîn-i diyânet disâr ve sadâket güzîn-i refâhiyet ahvâl-ı enâm ve istikâmet umûr-ı havâs ve avâm için kelâm-ı lâlî intizâm es-Sultan zıllüllâhi fi arzihi müktezâsınca vefûr-ı atâyayı kâmile ve kemâl-i nü'emâ-i şâmilesine mahsûs kılûb hil'at-ı ikbâl ve devletlerini tırâr-ı se'âdet emtiyar-ı "Ferihine bima atahümüllâhü min fazlihi" ile mümtaz ve ser-efrâz eylemişdir. "Zalike fazlüllahi yü'tihi men yeşâ'ü vallâhü zü'l-fadli'l-azîm" husûsa şe'n-i mekârim nişânımı şeref-i hilâfeti "velekadistafeynahü fi'd-dünya" ile mükerrem ve muhterem ve menâşîr-i ikbâl ferhünde fâlimi tuğrâyı meserret fezâyı "yü'tî mülkehü men yeşâ'u" ile mevki'i ve müfahham eyleyûb "ve yühyike rabbuke" se'âdetiyle cümle-i amâl-i se'âdet mâlımı muhassal? "ve yetümmü ni'metün aleyke" ihsânı ile kâffe-i mürâdâtımı mükemmel eylemişdir. "haza min fadli rabbi vallâhü latîfün bi-'ibâdihi vehüve'l-'atûfü'r-ra'uf " lâ-cereme bu alâ'i vâlâ-i subhânî ve ni'amâ-i müntehâyı Rabbânî'nin edâ-i şükrî için ki bâ-leşger tedûmmü'n-ni'am ve bu ni'am hamile-i hamide ve eltâf-ı cedide cezîlenin ibkâ-ı

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

merâsim-i siyâsî ecli için ki eş-şâkirü yestahiku'l-mezîd şîme-i kerîme-i şâhâne ve âdet-i bâ-se'âdet-i mülükâneme lâbud ve lâzım ve vâcib ve mütahattim oldu ki "ahsin kema ahsenellahü ileyke" mucibince kâffe-i ümem ve âmme-i halk-ı âlem husûsan südde-i sa'âdet bahşıma ihlâsla muhtas olan ümerâ-i kâmkar-ı se'âdet şiyem vefûr-ı re'âyât-ı mülükânemden behremend ve ber-murâd olalar binâ'en ala hazâ muzafat-ı memalik-i mahrûsamdan olan vilayet-i Kürdistân beylerî ki cenâb-ı cennet mekân ve firdevs aşiyân merhûm mağfurun lehü babam Sultan Selim Han enârellahü bürhânehü devrinde asitân islâm aşiyanda şeref-i ihlâsla arz-ı ubudiyet ve ihtisâs edûb defe'âtla ta'ife-i kızılbaş küfür-fâş ile ceng u cidâl edûb envâ'ı yoldaşlıklarda ve hidmetlerde bulunûb benim eyyâm-ı hümâyun ve hengâm-ı hilâfet se'âdet makrunumda dâhi kezâlik din babında ve devlet se'âdet peyvend rûz-ı efzûnum hususlarında bezl-i makdûr ve sarf-ı mâ-hüve'l-meysûr edûb oranın saltanat ve cihânbânî ve taht-ı hilâfet ve kişver sitâni cenâb-ı hilâfet nisâbım ile müsta'id olaladan berû ale'd-devâm hidmetde ve ubûdiyetde sarf-ı evkât ve bezl-i sa'ât edûb husûsan bu def'a iş'âr-ı şe'âyir-i dîn-i mübîn ve imzâyı şerâyi'-i Hazret-i Seyyidi'l-mürselîn için aleyhi's-salâtü ve's-selâm asâkir-i mansûre-i müslimin ve gâziyân-ı din zafer karîn ile acem diyarına sefer-i hümâyun nusret makrûna niyyet ve azimet edûb kızılbaş-ı dalâlet ma'âş tayifesi ki hedm-i bünyân-ı dîn ve hetk-i perde-i şerâyi' seddi'l-evvelîn ve'l-aherin eyleyûb işâ'at-ı mezâhib-i dalle ve istibahat-ı umur-ı mahreme edûb ne'uzu billâhi Te'âlâ Şeyheyn-i kerimeyne ve Hazret-i Osman-ı zi'n-Nureyne rıdvanüllâhi te'âlâ aleyhim ecma'in, alâniyen sebb ve la'an edûb hazret-i hümmâm-ı enâm imâm-ı a'zam tâbe serâhü madca'ı nûr-ı matla'ları ile sayir evliyâ'ullah-ı kiramın mekâbiri hidâyet me'serlerini ihrâk-ı bi'n-nâr eyleyûb küfür ve irtidadları bi-hasabi'ş-şeri'ş-şerîf haddi tevatüre erişûb e'imme-i dîn ol-tâ'ife-i melâ'inin katılları mübah edigüne fetva verdikleri ecilden mahza din-i kavîmin icrâsı ve asar-ı şerâyi' sürûr kayinatın salavatüllâhi aleyhi ves'selâma ihya ve imzası için sene erba'ine ve tis'a mi'e de (H.940) leşger-i cerrar zafer şi'âr ile cenâb-ı vezâret me'âb ila ahirihi kulûm ser-asker-i Sultan İbrahim Paşa edâmellahü te'âlâ iclâlehü ve zâde ikbâluhu-yı diyâr-ı şarka irsâl eylediğimde müşârun ileyh dahi zikr olunan Kürdistân Beyleri müşaveresiyle ve ittifaklarıyla vilayet-i Azerbaycan'a duhul edûb şâh-ı şeyâtin sıpâh-ı havf-ı şimşîr-i mübarezan-ı din-i penâhdan diyâr-ı Horasan'a girîzân oldukda Medine-i Tebriz'i ve sayir ol-cevânibe müte'allik olan kılâ' ve bukâ'ı feth ve teshîr eyleyûb hudud-ı memalik-i aduvv-ı merduddan nice memleketleri zabt edûb bu esnâda muma ileyhim Kürdistân Beyleri'nin envâ'ı vechle yoldaşlıkları ve merdânelikleri ve din bâbında istikâmet ve metânetleri ve südde-i se'âdet bahşım tarafına ihlâsla hüsn-ı ihtisasları zuhur edûb sonra râyat-ı se'âdet ayat-ı hüsrevânemle cenâb-ı celâlet me'âbım dahi medine-i Tebriz'e vusul bulub şah-ı melâ'in penâhın üzerine hücum olundukda satvet-i kâhire-i husrevânemden girîzan olub Irak-ı Acem'den medine-i Hemedan-ı zülâl rayât-ı Osmanî eyyamla müsta'id olub ol-cânibden darü's-selâm-ı Bağdad taraflarına

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

azimet olundukda medine-i mesfûre ve cümle muzâfât ve mülhakâtı kuvve-i kâhire-i padişâhanemle meftûh olub asâr-ı bid‘a ve dalâl şimşîr-i mübarezân-ı zafer ittisâl ile ref‘ olunûb tayife-i dâlle dalâlet pîşe safahat diyâr-ı rûzigardan men‘ ve red olunub medâci‘-i hidâyet menâfi‘ e’imme-i ma‘sûmîn rıdvanüllahi aleyhim ecma‘in be-levsât-ı ta’ife-i kerîhe habâset şi‘ardan pâk ve tanzîf kılınûb imâm-ı hümâm-ı asfiya ve müktedâyı gürûh-ı evliyanın radiyellahü anhü mezâr-ı mu‘attar ve merkad-ı münevveri ihyâ olundukda müşarun ileyh kulûm-ı serasker sultan zikr olunan Kürdistân Beyleri’nin bu sefer-i sa‘adet eserde vücûd ve zuhûr bulan asnaf-ı dilâverlikleri ve ubudiyet ve ihlasları mukabelesinde avâtıf-ı aliyye-i husravaneye her vechl liyâkat ve istihkakları olmağla vâcibü’r-re‘âya olduklarını ve her nerenin kadimü’l-eyyamdan tahtı yedlerinde ve kabz-ı tasarruflarında olan eyâletleri ve kal‘aları sevâlif-i ezmânın ve sininden yurtları ve ocakları îdûgini İzz-ı huzur-ı faizî’s-surûr ve müstelzimi’l-huburuma arz edûb tesliyeleri ve ri‘âyet-i hatırları için avâtıf-ı aliyye-i padişâna ve letâyif-i seniyye-i mülükânemden eyâletleri kendülere temlik ve ihsân olunmak babında dergâh-ı ma‘delet penâh-ı hüsrevânemden istid‘ayı inayet-i aliyye ve temennayı avâtıf-ı seniyye eyleyûb hamale-i umur-ı saltanat-ı zâhire ve kaffe-i emval-ı hilafet-i bâhire onların re’yi metin ve efkâr-ı isâbet karinlerine müfavvaz ve müsellem olduğu ecilden vech ve munâsib gördükleri üzere zikr olunan Kürdistân Beyleri’nin sevâlif-i eyyâmdan ellerinde ve tasarruflarında olan eyâletlerini ve kal’alarını sonra herbirine dergâh-ı se‘âdet destgâhım tarafında berât-ı se‘âdet ayâtla verilûb ilhâk ve izâfe olunan yerleri bile kemâl-i şefkât-ı şahâne ve vefûr-ı re’fet-i mülûkânemden cümle kendilere temlik ve ihsan eyleyûb zikr olunan ümeradan râfi‘i terfî‘-i refi‘-i mühan-mütâ‘ı husrevânî ve nâkil-i yarlığ-ı belîğ-i bedi‘i’t-tebliğ-i kişver-sitânî cenâb-ı emâret me’âb ila ahirihi dâmet me‘âliyenin hakkında dahi mezîd-i inâyetim zuhûra getürûb vechi mesfûr üzere berât-ı se‘âdet ayâtımla mutasarrıf olduğu eyâletini cümle kal‘aları ve şehirleri ve köyleri ve mezra‘aları ile kaffe-i mahsûlât-ı ayidesiyle kendûye ve oğlu oğluna neslen ba‘de neslin temlik ve ihsân eyleyûb eline bu mülknâme-i behcet ayât ve meserret gâyâtı verdim ve buyurdum ki:

Min ba‘d eyâlet-i mezbûre hudud-ı mu‘ayyene ve sinûr-ı mubeyyenesiyle kendinin mülkü olub mâlikâne mutasarrıf ola madamki din-i islâm üzere olub südde-i se‘âdet bahş-ı Osmanîden yüz döndermeyûb atabe-i ulyâmıza ihtisâs ve intisâb edûb Devlet-i kâhiremize mutabaat ve inkiyad eyleye benim evlad-ı emcâd-ı saltanat şi‘ar ve ahlâf ve a‘kâb-ı kâmkâr ve hilâfet disâr müdün ve vüzeradan ve beylerbeylerinden ve ümeradan ve mütesarrifin-i emvâl ve mubâşirin-i a‘mâlden muhassalan hiçbir ferd-i efrad-ı âferidden kayinen men kâne bi-vechin mine’l-vücûh ve sebebün mine’l-esbâb ve nevü’n-mine’l-enva‘ mani ve dafi‘ ve rafi‘

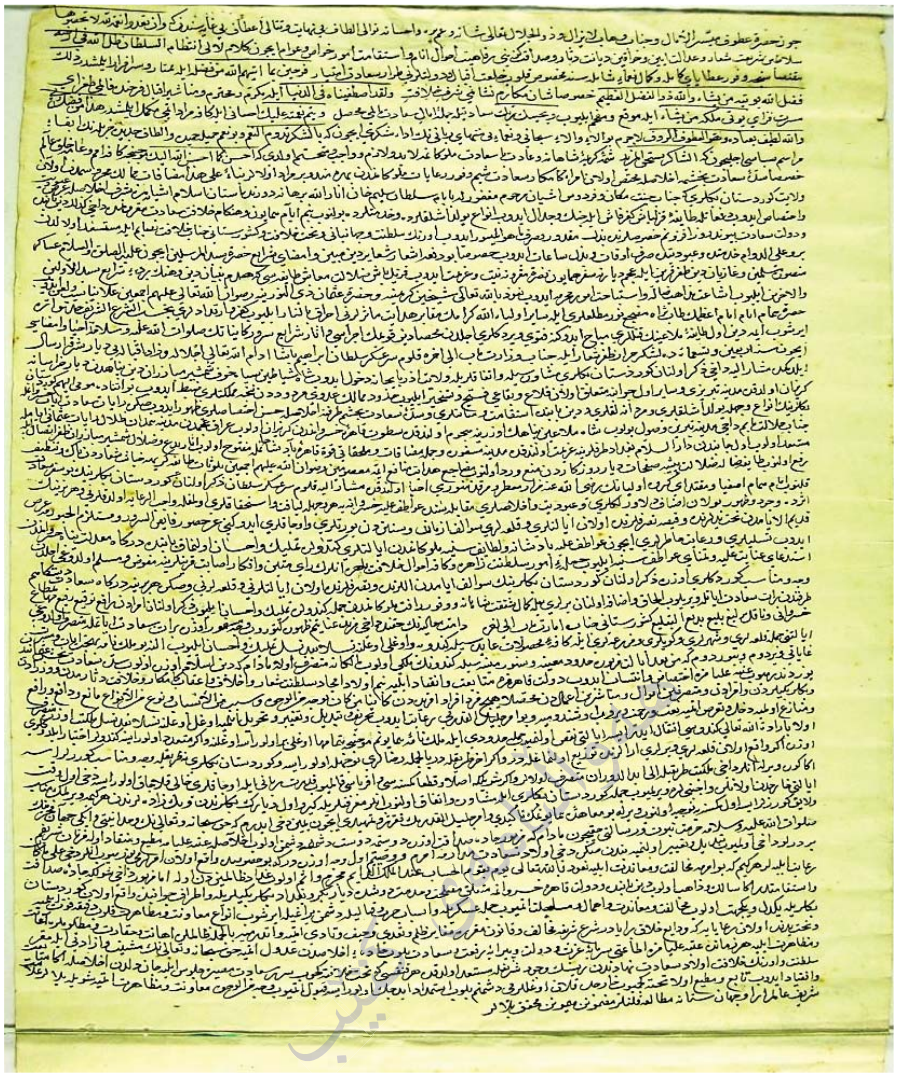
ve münâzi‘ olmaya dahl ve ta‘arruz etmeye na‘t? ve rahmet verûb üşendirmeye ve bu emr-i celilü’l-kadrimi ri‘âyet edub tahrir ve tebdil ve tağyir ve

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

tahvil eylemeye oğlu oğluna neslen ba‘bde neslin mülkiyet üzere mutasarrıf ola bi-irâdetillahi te‘âlâ kendisi intikal eder ise eyaleti nakz olunmayub cümle hududu ile mülknâme-i hümayunum mucibince bi-tamamiha oğlu bir olursa oğluna ve eğer müte‘addid olursa kendûler ihtiyar eyledikleri üzere eğer vâki‘ olana kal‘aları ve yerleri aralarında tevzi‘ olunmağladır ve eğer ahar tarikledir bi’l-cümle rızaları nevechla olur ise ve Kürdistân beyleri ne tarikle veçhi münasib görürler ise ona göre verile anlar dahi mülkiyet tarikiyle ila ebedi’d-deveran mutasarrıf olalar ve eğer şöyleki asla ve kat‘a kimesnesi ve akrabası kalmayûb Kudret-i Rabbani ile ocakları hâlî kalacak olursa dahi ol-vakit eyaleti hâriçten olanlara ve ecnebilere verilmeyûb cümle Kürdistân beyleri ile müşavere ve ittifak olunub onlar ma‘rifetleriyle geri ol-diyarın beylerinden ve beyzâdelerinden her kime verilmek münâsib ve layık görürler ise ol-kimesneye tevcih olunub verile bu mu‘ahede-i hümayunumun te’kidi ve emr-i celilü’l-kadrimin takrir ve temhidi için yemin dahi ederim ki hakk subhanehü ve te‘âlânın vahdaniyeti ve iki cihan-ı fahrinin salavatüllahi aleyehi ve selâma hürmet-i nübûvvet ve risâleti hakkı içûn madamki mezbur hâd-ı sadakat üzere dostuma dost ve düşmanıma düşman olub ihlasla atabe-i ulyama mutî‘ ve münkad ola ferman-ı şerifime ri‘ayet eyleyeler her kim ki bu emrime muhalefet ve mu‘anedet eyleye ne‘uzu billahi te‘âlâ yevme yekumü’l-hesâb inde’l-meliki’l-da’im mücrib ve âsim olub gaddad-ı zalimden ola amma mezbur dahi şöyleki cadde-i sadakat ve istikâmetden ana sâlik ve zâhib olub din babında ve devlet-i kâhire-i husrevâneme müte‘allik maslahat ve hizmet düşde Diyarbekir ve Bağdad beylerbeyleriyle etraf-ı cevânibde vâki‘ olan Kürdistân beyleriyle yekdil ve yek-cihet olub muhalefet ve mu‘ânedet ve ihmâl ve müsâhelet etmeyûb cümle askerleriyle ve esbab-ı harb kabailiyle düşman yarağiyle erişûb enva‘ı mu‘âvenet ve müzaheret kılûb dakika fevt eylemeye ve tahtı yedinde olan re‘âyaya ki vedâyi‘ hilâf-ı berâya der-şer‘i şerîfe muhalif ve kanûn-ı mukarrere mügayir zulüm ve te‘addi ve hayf ve te’eddî etmeye ve etdirmeye bi’l-cümle zâlimlere ihânet ve hakâret ve mazlumlara i‘ânet ve müzaheret eyleye her zamanda atabe-i ulyâmıza itâ‘ati sermâye-i izzet ve devlet ve pirâye-i rıf‘at ve se‘âdet bilûb cadde-i ihlâsdan udûl etmeye Hakk Subhanehü ve Te‘âlâ’nın meşiyet ve irâdeti ile makarrı saltanat ve örnek hilâfet-i evlâdı se‘âdet nihâdından birisinin vücûd-ı şerefle müsta‘id oldukda her hangisi ki taht-ı hilafete geçûb serîr-i se‘âdet masire cülûs eyleye can-ı dilden ihlâsla ana mutaba‘at ve inkiyad edûb tabi‘ ve mütî‘ ola tahta geçmeyûb hâriçte kalan oğullar mı? Düşmanım bilûb istimdad edecek olursa kabul etmeyûb vech-i mine’l-vücûh mu‘avenet ve muzâheret etmeye şöyle bileler alamet-i şerifeme âlem ara ve cihan sitâne mütalaa kılınlar mazmunun meymununu muhakkak bileler.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Belge-1 Kanuni Sultan Süleyman'ın Kürt Emirlerine Verdiği Ahidnâme Belgesi. (TSMA, E. 11696)

Tablo-1 1520'ye Tarihlenen Vilayet-i Diyarbekir (TSMA.d, 9772, v.4a-5a)

Vilâyet-İ Diyarbekir

LİVALAR	MUTASARIFLAR	HASILAT (GELİRLER)
Liva-i Kara Hamid	Beylerbeyi Muhammed tasarrufunda	
Livâ-i Kemah	Karabahtı oğlu Ahmed Tasarrufunda	400.000 Akçe
Livâ-i Harput	Çavuş Ahmed Bey tasarrufunda	400.000 Akçe
Liva-i Ruha	Balta oğlu Piri Bey tasarrufunda	400.000 Akçe
Liva-i Arapgir	İskender Bey veled-i Yularkaysdı tasarrufunda	300.000 Akçe
Liva-i Ergani	Yiğid Ahmed Bey tasarrufunda	(Diyarbekirli)
Liva-i İspir	Mahlül	
Liva-i Kiğı	Diyarbekir Beylerbeyisi Muhammed Bey zikr olan sancağı	
Liva-i Bayburd	Mahlul	

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

Cemâ'at-ı Kürdân

Liva isimleri	Mutasarrıfları
Liva-i Çevmişgezek	Hüseyin Bey tasarrufunda
Liva-i Hizo	Muhammed Bey tasarrufunda
Liva-i Atak	Ahmed Bey tasarrufunda
Liva-i Palu	Cemşid Bey tasarrufunda
Liva-i Süleymaniyan (Silvan)	Şah Veled Bey-i Süleymani tasarrufunda
Liva-i Birecik	Tur Ali Bey-i Orçûlî tasarrufunda
Liva-i Eğil	Kasım Bey tasarrufunda
Liva-i Çermuk	Şah Ali tasarrufunda
Liva-i Hısn-ı Keyf	Melik Halil tasarrufunda
Liva-i Cere Pir	Kaya Bey tasarrufunda
Liva-i Çapakçur	Sultan Ahmed tasarrufunda
Liva-i Fusûl	Hacı Bey tasarrufunda
Liva-i Mıllun	Şah Bey tasarrufunda
Liva-i Bedlis	Şeref Bey tasarrufunda
Liva-i Sasun	Muhammed Bey tasarrufunda
Liva-i Cezire	Mir Bedreddin tasarrufunda
Liva-ı Hizan	Davud Bey tasarrufunda
Liva-i Siverek	Mir Muzaffer oğlu tasarrufunda
Liva-i Berdih	Şah Ali Bey tasarrufunda
Liva-i Hitân	Bekir Bey-i Buhtî tasarrufunda
Liva-i Zerîkî	Muhammed Bey tasarrufunda
Liva-i Musul	Seydi Ahmed Bey Buhtî
Liva-i Çüngüş	Halil Bey tasarrufunda
Liva-i Puşâdi	Saruhan Bay tasarrufunda
Liva-i Haçûk	Sultan Ahmed Bey-i Haçûkî tasarrufunda
Liva-i Sıcar	Feyyaz Bey tasarrufunda
Liva-i Aşiret-i Ulus	Yadigar Bey tasarrufunda
Liva-i Genc	İsfahan Bey tasarrufunda

Tablo-2 1526 Eyâletler

Tafsil-İ Ümerâ-İ Kürdistân

EYÂLET/SANCAK İSİMLERİ	MUTASARRIFLARIN İSİMLERİ
Eyâlet-i Cezire	Benâm-ı Mîr Bedr-i Buhtî
Eyâlet-i Bitlis	Benâm-ı Şeref Bey
Eyâleti-i Hısn-ı Keyf	Haliyen kal'asını Diyarbekir Beylerbeyisi zabt edûb
Eyâlet-i Soran	Benâm-ı Mir Seyyid
Eyâlet-i (Hakkari)	Mir Zâhid veled-i İzzeddin Şîr
Eyâlet-i İmadiye	Benâm-ı Mir Hasan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Eyalet-i Çemişkezek	Benâm-ı Mir Hüseyin Bey

Bu yedi Kürt Beyleri Kürdistân'ın Ümerâ-i İzâmından olub bunlara yazılan ahkâm-ı şerîfenin

Bunlardan Aşağı olan beyler bunlardır ki hükm-i hümâyun sâyir sancak beyleri gibi yazılır (TSMA.d, 10057, Vrk, 7b- 8a-.b)***.***

Eyâlet-i Hizan	Davud Bey-i Hizânî
Eyâlet-i Sason	Benâm-ı Muhammed Bey'i Sasonî
Eyâlet-i Palu	Benâm-ı Cemşid Bey
Eyâlet-i Çapakçur	Benâm-ı Sultan Ahmed Bey
Eyâlet-i Eğil	Benâm-ı Murad Bey
Eyâlet-i Sencâr	Benâm-ı Seydi Ahmed
Eyâlet-i Atak	Ahmed Bey'i Atâkî
Eyâlet-i Çermük	Şah Ali Bey
Eyâlet-i Hizzo	Benâm-ı Mir Muhammed Bey
Eyâlet-i Zırrîki	Benâm-ı Şah Kuli Bey veled-i Muhammed Bey'i Zırrîkî
Liva-i Siverek	Benâm-ı Şefkat Bey

Tablo-3 Eyalet-i Diyabekir (Kavânin, E.E. 2271 s. 23b-24a)

Ondokuz sancakdır ve beş hükümetdir zikr olunan on dokuz sancağın on biri Osmanlı sancağıdır sâyir memâlikde olduğu gibi sekizi eğer o beylerdir hîn-i fetihde gerçi sancak tarikiyle verilmiştir. Ve sancak i'tibâr olunur lakin yurdluk ve ocaklık üzere olub azl ve nasb kabul etmezler. Fevt oldukdan sonra oğullarına verilir hârice verilmez lakin sayir sancaklar gibi ebvâb-ı mahsûlâtı tahrîr olunur. Ve defter olunub onda ze'âmet ve tımar vardır. Sefer-i hümâyun vâki' oldukda zü'ama ve erbâb-ı tımarı ve alay beğisi ile sancak beği olan sayir sancak beyleri gibi beylerbeyisi ile konûb göçûb sefer hizmetini edâ ederler. Fermân olunan hizmete gelmezler ise sancağı oğluna ve akrabasına verilir.

Amma hükümetleri tahrîr olunmuşdur. Ve içinde ze'âmet ve tımar yokdur hâkimleri mülküyyet üzere zabt ve tasarruf ederler. Mefrûzü'l-kâlem ve maktû'l-kadem olub ebvâb-ı mahsûlâtı her ne ise hâkimleri mutasarrıfdır.

Osmanlı Sancakları Bunlardır Zikr Olunur Ve's-Selâm

Harput	Ergani	Siverek	Nusaybin
Hasankeyf	Çemişgezek	Si'ird	Mefarkîn
Akçekale	Habur	Sıncar	

Yurtluk ve Ocaklık tarikiyle tasarruf olunan sancak eğer bunlardır ki zikr olunur.

Sağman	Kulb	Mihrânî	tercil
Atak	Pertek	Çapakçur	Çermik

Mefrûzü'l-Kalem ve maktû'ü'l-kadem olan hükümetlerdir ki onlara cenâb yazılır.

Hüküme-i Cizre	Hükümet-i Eğil	Hükümet-i Genc	Hükümet-i Palu
Hükümet-i Hazzo			

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Kaynakça:

Alanoğlu, M. (2017). *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti, (Doktara Tezi)s.106.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Metin Kunt, Sancaktan Eyalete, s.28

Bois, T., & Minorsky, V. F. (2004-42). *Kürtler ve Kürdistân.* İstanbul: Doz Yayınları.

COA. (A.DVNSMHM.d 131). Hüküm 565.

COA. (A.NŞT. 16). s. 184-1.

COA. (C. DH 3220-1).

COA. (C.DH. 24/1183-1-3).

COA. (tarih yok). DFE RZ.d 86. *1196-1197.*

COA. (tarih yok). DFE RZN.d 14. *791*.

COA. (K.K.d 262). s. 134.

COA. (K.K.d 262). s. 134.

Çelebi, M. K. (1732). *Cihannuma.* İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Demir, A. (2008). 16. Yüzyılda Safevî ve Osmanlı Hâkimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Betlis Beyleri. *Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bilidirileri* (s. 267-270). Bitlis: Beyan Yayınları.

Efendi, B. V. (1520). *Kanunnâme-i Sultan Süleyman* (Cilt 1). İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi.

Efendi, E. (1526). *Kanunnâme-i Osmani.* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi.

Fazlullah. (2013). *Cami'u't-Tevârih.* (İ. Aka, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurum.

Hakan, S. (2011). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürdler ve Kürd Direnişleri* (2011 b.). İstanbul: Doz Yayınları.

Havkal, i.-i. (1998). *Kitâb-ı Sûretü'l-Arz.* Beyrut: Mektebü'l-Hayat.

İbn-i Bibi. (1952). *Tevârih-i Âl-i Selcûk* (Cilt 3). (F. N. Uzluk, Çev.) Ankara: Örnek Matbaası.

Kanunnâme. (tarih yok). E.E. 2362. *72*.

Kavânin. (E.E. 2271 s. 23b-24a). Risale-i Kavânin-i Âl-i Osman.

Lugal, N., & Sümer, F. (1993). *Akkoyunlular Tarihi* (Cilt 1-2). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mustevfî, H. (1915). *Nüzhetü'l-Kulub.* Londra: Nşr. G. Le Strange.

Müstevfi, T.-i. (1340). Tahran: Hamdullah Mustavfi Kazvini.

Nikitin, B. (2013). *Kürdler.* İstanbul: Deng Yayınları.

Nizameddin. (1987). *Zafernâme* (2 b.). (N. Lugal, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Olcaytu, T.-i. (1391). *Ebü'l-Kasım Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî.* Tahran: Tarih-i Olcaytu.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Sadettin, H. (1520). *Yavuz Sultan Selim'in Edirne'den İdris-i Bitlisi'ye gönderdiği ferman* (Cilt 2). İstanbul: Tacu't-Tevarih.
Sami, Ş. (1314). *Kamusü'l-Alam* (Cilt 5). İstanbul: Türk Tarih Kurumu.
Sâmi, Ş. (1890). *Kamusü'l-A'lâm.* İstanbul: Mihran Matbaası.
Şeşen, R. (1999). İbn Havkal Hayatı ve Eserleri. *TDV DIA DMBİ, 3*, 381-384.
Şeşen, R. (1999). *Reşîdüddin Fazlullâh Hemedani* (Cilt 7). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedesi.
TDV. (1999). Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed bin Nasr el-Müstevfi el Kazvini Hayatı ve Eserleri. A. Özaydın içinde, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 15, s. 454-455). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
Tihrani, E. (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye.* (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı.
TSMA. (1514). Selimnâme. *Revan köşkü, No: 1540, Varak 1b.* İstanbul.
TSMA. (1514). Selimnâme. *Revan köşkü, No: 1540, Varak 20a.* İstanbul.
TSMA. (1538). E. 11696. *1*.
TSMA.d. (10057). 8a.
TSMA.d. (tarih yok). 10057, Vrk, 7b- 8a-.b.
TSMA.d. (1520). 9772, v.4a-5a.
TSMA-E-5858, G. V. (2016). İdris-i Bitlîsî'nın II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 151-152.
Ülke, C. (2013). Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürdistân Eyaleti ve Kürdistân Eyaleti'nin kuruluşu. *Kürtler* (s. 153-157). Bingöl: Bingöl Üniversitesi.
VGM.d. (tarih yok). VGM.d 3013-44. *54-56*.
YEE. (36/76). Yıldız Esas Evrakı. İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı.
Yezdi, Ş. A. (1999). *Zafernâme* (Cilt 9). (K. Dilek, Çev.) İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
Yıldız, A. (1994). Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum. *135/313 Nolu Şer'iye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Yılmazçelik, İ. (2000). Osmanlı Hâkimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 237-242.
Yinanç, M. H. (2014). İbn Bîbî'nin Hayatı. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1*(2), 339-342.
Devlet Salnâmesi 1271, s. 89; Devlet Salnâmesi, 1274,s.113-114.
Said Paşa, s. 132-133; Abdülgani Bulduk, *Muhtasar Cezire Tarihi*, Yazma eser, Diyarbakır Ümit Gazetesi Arşivi, (tahmini tarih, 1916) s.172–173.Bkz: Akkoyunlular tarafından tayin edilen Kasım Bey Hicri 911 de vefat edince Şah'dan kaçmış olan Akkoyunlu Sultanı Murad, Emir Bey'i Diyarbakır Valiliği'ne tayin etmiş ve Şah İsmal Hicri 913 tarihinde Diyarbakır üzerine yürüdüğünde şehri savaşmadan teslim etmiştir (Said Paşa , s.132-133).
COA. Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Hadariye Defteri (A.DVNSHADR.d. No: 1,s.328.)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Turan, Ş. XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı, Atatürk Üniversitesi 1961Yıllığı, Ankara 1963, s. 201-227; Bkz. A.NŞT. d 16,s.124-127.
COA. Yıldız Esas Evrakı (YEE 36/67)
COA. Hattı Hümayun (Hat 1426-58418)
Kaşgarî Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed, Divan-ı Lugat-ı Türk, Millet Yazma Eser Ktp, Ali Emiri, No: 4189, , (M.1073) , s,27
Tansel Selahattin, *Yavuz Sultan Selim,* Ankara: M.E.B., 1969, s. 77).

THE TERM KURDISTAN AND THE ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE KURDISH SANJAKS IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

Abstrcat:

Historically, the terms "Kurdistan" or "Ardü'l-Ekrad" appear in medieval sources as a geographical area where the Kurds were calm. These concepts were used even in the Seljuk, Ilkhanate, Mongolian, Akkoyunlu, Safavid and Ottoman periods. Following the Çaldıran campaign, after Diyarbekir was taken from the Safavids in 1515, Diyarbekir became the center of the "Kurdistan Province". Many sanjaks were attached to this center under the title of Cema'at-ı Kurdan Ümera-i Kurdistan. Some of the autonomy that was not given to the Ottoman sanjaks was granted to the Kurdish sanjaks, and many privileges were provided with the status of "State", "Government", dormitory and hearth. Sanjak chiefs were honored with the title of "Emirü'l-Ümera" and "Judge".

Keywords: *Kurd, Kurdistan, Eyalet, Hükümet, yurtluk ve ocaklık.*

TERMA KURDISTANÊ Û AVAHIYA RÊVEBERÎYA SANCAKÊN KURD DI SEDSALÊN 16. Û 17.

Berhevkirinî:

Di dîrokê de têgîna "Kurdistan" an "Ardü'l-Ekrad" di çavkaniyên serdema navîn de wek herêmeke erdnîgarî ya ku kurd lê aram bûn xuya dikin. Ev têgîn di serdema Selçûkî, Îlxanî, Mongolî, Akkoyunlu, Safewî û Osmaniyan de jî hatine bikaranîn. Piştî kampanyaya Çaldiranê, piştî ku Diyarbekir di sala 1515an de ji destê Safewiyan hat standin, Diyarbekir bû navenda "Wîlayeta Kurdistanê". Gelek sancaq bi navê Cema'at-ı Kurdan Ümera-i Kurdistan bi vê navendê ve hatin girêdan. Beşek ji otonomiya ku ji sancaqên Osmanî re nehatibû dayîn, ji sancaqên kurdan re hat dayîn û gelek îmtîyaz bi statûya "Dewlet", "Hukûmetê", wargeh û ocax hatin dayîn. Serleşkerên Sancaqan bi navê "Emirü'l-Ümera" û "Dadger" hatin xelatkirin.

Peyvên Sereke: *Kurd, Kurdistan, Eyalet, Hükümet, yurtluk ve ocaklık*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Mirliği: Bayezid Mirleri (1578-1800)

Doç.Dr.Hakan kaya
Associate Professor-Ağrı İbrahim Cecen University- Faculty of Arts and Sciences-Department of History/ Turkey

Özet:

Kadim bir şehir olan Bayezid, tarihi süreç içerisinde birçok devletin hakimiyetine girmiştir. Bayezid'in Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Bayezid'in idari şekli ve yöneticileri hakkında daha fazla bilgi elde etmek mümkün olmuştur. Osmanlı döneminde Bayezid'in Kürt mirleri tarafında yönetildiği ve yönetim biçiminin de Osmanlı idari yapısından farklı olarak yurtluk-ocaklık olduğu anlaşılmaktadır. Kürt mirleri tarafından imtiyazlı olarak yönetilen Bayezid bu statüsünü 1840 sonrası Tanzimat uygulamalarının Kürdistan'da yürürlüğe girdiği döneme kadar devam ettirmiştir.

Osmanlı-İran sınırında tampon bir bölge görevini gören Bayezid mirliğinin, çevre (Diyadin, Eleşkird, Şelve) Kürt mirlerine nazaran daha etkin olduğu anlaşılmaktadır. Bayezid miri 16.-17 yüzyıllar boyunca Diyadin, Eleşkird ve Şelve mirlerinin atanmasında rey sahibi olmuştur. Ayrıca Bayezid mirlerinin etkisiyle bu çevre mirler de genellikle Bayezid mirinin akrabaları arasında seçilmekteydi. Bundan dolayı Bayezid miri ile çevre Kürt mirleri arasında yüzyıllar süren güç ve rekabet mücadelesi yaşanmıştır. Bu sempozyumda Osmanlı-İran sınırında bir Kürt mirliği olan Bayezid mirleri tarihi süreçte etkileri ve birbirleri ile olan ilişkileri ayrıntılı olarak incelenecektir.

Anahtar kelimeler*: Osmanlı, İran, sınır, çatışma, Bayezid mirliği*

Giriş:

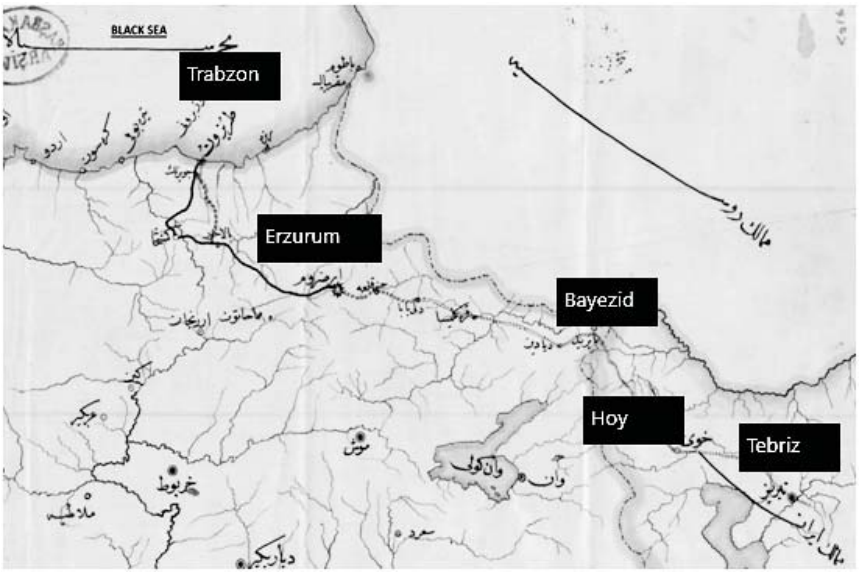
Tarih boyunca önemli geçiş noktasında bulunan Bayezid sırasıyla; Urartu, Kimmer, İskid, Med, Pers, Part, Sasani, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Moğol, Harezm, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı devletlerinin kontrolüne girmiştir. 1404 yılında İspanyol elçisi Ruj Gonzales de Clavijo, Erzurum- Bayezid Kalesi-Makü güzergâhından geçmiş ve seyahati sonrasında bölge ile ilgili gözlemlerini kaleme almıştır. Bayezid Kalesi'nin yüksek bir kayanın üzerinde inşa edildiğini, hayli geniş kuleli duvarlarla çevrili olduğunu, bu duvarların merdivenleriyle şehre inildiğini ve içinde bir pınarın olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Timur tarafından kuşatıldığını ancak Bayezid hâkiminin Timur'a vergi vermeyi ve savaş dönemlerinde askerleriyle Timur'un yanında yer almayı kabul etmesi üzerine kuşatmanın kaldırıldığını ifade etmiştir.

Yukarıda ifade edildiği üzere tarihi süreç içerisinde farklı devletlerin hâkimiyetine giren Bayezid, 1500'lü yıllarda Safevilerin egemenliğine girmiştir. Ancak serhadda Osmanlı-Safevi devletlerin mücadelesi sonrası 1514 yılında diğer Kürt mirleri gibi Bayezid mirliği de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bayezid, ilk olarak Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlıların egemenliğine geçmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail ile yaptığı Çaldıran Savaşı'nda ordunun Çaldıran'a yaklaşması üzerine Bayezid halkı Osmanlı padişahına bağlılıklarını bildirmiştir. Ancak Bayezid ve çevresi Osmanlı

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ordusunun İstanbul'a dönmesinden kısa bir süre sonra tekrar Safevîlerin kontrolüne geçmiştir. İran serhaddindeki Kürt mirlerinin toprakları Irakeyn Seferi (1533-1534) sonucunda Osmanlı sınırları içerinde kalmıştır. Osmanlı-İran devletleri arasındaki hakimiyet mücadelesi neticesinde Kürt yerleşim yerlerinin iki devlet arasında sık sık el değiştirmesine neden olmuştur. 1547'de Van ve Erciş ile birlikte İran'ın hâkimiyetine giren ve bu durum neticesinde bazı yerleri harap olan Bayezid, Ağustos 1553'te, Nahçıvan Seferi sırasında tekrar Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. 16. yüzyılın ilk yarısında Safeviler'le Osmanlılar arasında yapılan savaşlarda büyük zarar gören ve stratejik açıdan önemli bir konumda olan bölge 16. yüzyılın son çeyreğinde bazı istisnalar hariç kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Osmanlı-İran Sınırını Gösteren Bir Osmanlı Haritası

Bayezid Sancağının Yurtluk-Ocaklık Olarak Yönetilmes:i

Kürdistan bölgesinin Osmanlı hakimiyetine alındığında bazı sancaklar klasik Osmanlı sancakları statüsünde yönetilirken Çemişgezek, Hazzo, Atak, Palu, Süleymaniyan, Berriyecik, Eğil, Çermik, Hasankeyf, Cizre Çapakçur, Bitlis, Sason, Cezire, Hizan, Siverek gibi sancaklar da yurtluk-ocaklık veya hükümet statüsüyle yönetilmişlerdir.[1] Bayezid Kürt mirliği yurtluk-ocaklık sistemiyle yönetildiğinden yönetim aynı aile içinde devam etmekteydi. Merkezi yönetim bu statü ile yönetilen sancakların mirleri görevden aldığında yerine kardeşi veya akrabasından birini yönetici olarak atamaktaydı. Burada yurtluk-ocaklık meselesine biraz ayrıntılı değinmekte fayda vardır. Yurtluk-ocaklık Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarında uygulanmakla birlikte Kürdistan coğrafyasının çok sayıda Kürt mirlerine/ailelere belli bir bölgenin yönetiminin verilmesi olarak ifade edilebilir.[2] Bu aileler genellikle bir aşirete mensubiyetleri olup, ailelerin sancak yönetiminde etkinliklerini uzun yıllar boyunca devam ettirmekteydi. Bayezid mirlerinin bu çerçevede "*ocakzade*" olarak ifade edildiğini görmekteyiz. Osmanlı arşiv belgelerine bakıldığında "*ocakzade*" ifadesinin yurtluk-ocaklıkla yönetilen sancakbeylerinin ailesi (hanedan) için kullanılan bir terim olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun yanı sıra yurtluk-ocaklıkla yönetilen Kürt mirlerinin bulundukları bölgeler Osmanlı merkezi yönetimi tarafından tahrire tabi tutuluyor, tahrire tabi tutulan yerler devlete şeri ve örfi vergiler veriyordu. Örneğin 16. yüzyılın son çeyreğinde Diyarbakır'ın

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Meyafarkin (Silvan) sancağında etkin büyük bir kitleye sahip olan Süleymani (Zilan, Bisyan, Bociyan) aşireti, göçebe bir aşiret özelliği taşımaktaydı. Süleymani aşiretinden olan Bisyan taifesi yaylak ve Osmanlı İran sınırında sınır koruma görevleri dolayısıyla Bayezid'e göç etmiş ve süreç içerinde Bayezid mirliğini elde ederek zaman içinde Bayezid'de etkinliğini arttırmıştır. Aşiret her ne kadar tekrar geri götürülmek istenmiş olsa da aşiret lideri Şahsuvar Bey buna karşı isyan etmiş ve aşiretin büyük bir kısmı Bayezid sancak dahilinde kalmıştır. Söz konusu aile/aşiret Bayezid sancakbeyliğinin yönetimini uzun bir süre kontrollerinde tutmuştur.[3]

Bunun yanı sıra yurtluk-ocaklıkla yönetilen yerler savaş dönemlerinde merkezi ordu ile birlikte savaşa katılırdı. Bu çerçevede yurtluk-ocaklığa sahip olan Kürt mirleri de Osmanlı'nın yaptığı seferlerde, özellikle İran ile yapılan savaşlarda, etkin rol almışlardır. Arşiv belgeleri incelendiğinde konu ile ilgili çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Osmanlı-İran savaşlarında sınır hattında olup yurtluk-ocaklıkla yönetilen Bayezid mirliğinden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Bayezid Kürt mirliği sefer dönemlerinde Osmanlı ordusuna askeri kuvvet sağladığı gibi ordunun iaşesinin temini noktasında da destek vermiştir. Örneğin, merkezi yönetim I. Mahmud (1730-54) Tebriz'de bulunan askerlerin iaşesi için çevre sancaklardan takviye istediği gibi Bayezid, Eleşkird, Şelve ve Malazgird sancaklarının ve Mahmudiye hükümetlerinin Tebriz'de bulunan Osmanlı ordusuna lojistik destek konusunda gerekli hassasiyeti göstermelerini istemiştir. Devlet lojistik desteğin ulaştırılması için de öküz ve bargir talebinde bulunmuş ve nakliye araçlarının ücretlerinin ödeneceği taahhüdünde de bulunmuştur (BOA, MD, 138, s. 118-119).

17. yüzyılda Bayezid Mirleri:

Bayezid'in 16. yüzyıldan itibaren güneyden gelen aşiretlerin etkisinde olduğunu söylemek mümkündür. 21 Safer 999/19 Aralık 1590 Revan Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde Bayezid'de bulunan Bisyan taifesinin, Şeref Han'ın da vurguladığı gibi Behlül Beyi öldürdükleri ifade ediyordu. Behlül Bey'in Bisyan aşireti tarafından öldürülmesi meselesi Şerefnâme adlı eserde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Behlül Bey kardeşi Şah Ömer Bey'le beraber Diyarbekir Beylerbeyi İskender Paşa'nın hizmetinde bulunmaktaydı. II. Selim, Meyyafarkin (Silvan) nahiyesi ile ona bağlı yerlerin Kulp Hükümeti'nden ayrılarak ikta olarak Behlül Bey'e verilmesine dair emirname gönderdi. Behlül Bey, Bisyan, Bociyan ve Zilan aşiretlerinden istenen ve Şah Veled zamanında padişahlığın özel mülkü arasında bulunan yıllık parayı toplamak ve bunu her yıl Diyarbekir hazinesine vermekle görevliydi.[4]

Şeref Han'a göre Osmanlı Devleti, Bisyan aşiretinden olan kimselere zeamet, alaybeyi, sancakbeyi gibi görevler vererek aşiret mensubu kişileri yönetici yaparak onlardan faydalandı. Bu durum neticesinde adı geçen aşiretlerin Osmanlı İran sınırına göç etmesi nedeniyle aşiretin yönetimi Behlül Bey'in elinden çıktı. Daha sonraki süreçte aşiretler ve kabileler yıllık vergileri ödemeyerek isyan ettiler. Şahsuvar Bey, yönetimi ele alarak çevresine topladığı Süleymani aşireti ve diğer Kürt aşiretlerinden bin kadar aileyle birlikte vergi ödemeyi reddetti. Şeref Han, Behlül Bey'in hem hazine paralarını tahsil etmek hem de Bayezid tarafına göç eden kabile ve aşiretleri tekrar Meyyafarkin'e getirmek amacıyla Bayezid tarafına gittiğini, ancak Şahsuvar Bey'le çıkan savaşta hayatını kaybettiğini belirtmektedir.[5] Bu mücadele ortamı bölgenin kaotik bir atmosfere bürünmesine neden olduğu söylenebilir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Şeref Han'ın bahsettiği olayın özetini Mühimme kaydında görmek mümkündür. Bayezid miri Bayezid Bey merkeze mektup göndererek Besyan aşireti hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Revan beğlerbeyisine Bayezid kalası beği Bayezid Bey mektup gönderup liva-i mezkurda olan Besyan taifesi eşkıyalardan olup Behlül Beyi katl idüp ve muttasıl? liva-i mezbur halkı ğaret ve hasaret idüp ve tımarı olanlar şark seferlerine varmayup fesad ve şenaatinde hali değildir deyu ehl-i fesad olanlar ele getürülüp haklarından gelinup ve tımarları adamlarından virilmek bahasına arz eylemek buyurdum ki vusul buldukta tehir itmeyup … ile şer'i şerife ihzar idüp göresin fesad ve şenaatleri toprak ğasb mahzarında şer'le olunduktan sonra eshab-ı hakika hakları hükm idüp bikusur ele virdikten sonra ehl-i --- muhtaç-ı arz ile haps idüp arz eyleyesin"[6]

Osmanlı arşiv belgelerine bakıldığında 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Bayezid sancakbeyleri/mirleri hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olabilmekteyiz. Bu bağlamda III. Murad dönemine ait Bayezid icmal defterinde sancakbeyinin Bayezid Bey olduğu anlaşılmaktadır.[7] Aynı şekilde 167 numaralı Tımar Ruznamçe defterinde Bayezid miri Bayezid Bey hakkında bilgiler bulunmaktadır. 1003/1595 senesinde yapılan tecdid-i beratta sancak 280.440 akçe ile tekrar Bayezid Bey'e Eleşkird'de bulunan gümüş madeninin ihya edilmesi mukabilinde tahsis edilmiştir.[8] 1010/1602 yılındaki tevcih kaydında Bayezid Sancağı mutasarrıflığı 212.500 akçe karşılığında Şahsuvar Bey'in oğlu Hacı Bey'e tevcih edilmiştir.[9] Burada Bayezid ve Şahsuvar Bey'in akrabalık derecesi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Bayezid mirliği 1622-1623 yılında Suvar (Şahsuvar) Bey'in oğlu Abdi Paşa'ya tevcih edilmiştir.[10] Bazı araştırmacılara göre, IV. Murad (1623-1640) 1634 yılında Revan (Erivan) seferine çıktığında, bu sefere katılan yerel beylerden "Çolak" lakabıyla bilinen Abdi Paşa'ya Bayezid sancağının mutasarrıflığını vermiştir.[11] Ancak arşiv kayıtlarına bakıldığında Abdi Paşa'nın Erivan seferinde değil, daha önceki yıllarda Bayezid mirliğine atandığı anlaşılmaktadır. Bayezid mirliğini Safevilerden alması şartıyla sancağın kendisine yurtluk-ocaklık olarak verildiği belirtilmiştir.

Mela Mehmûdê Bayezîdî, Abdi Paşa hakkında bazı bilgiler vermektedir. Sultan Murad Erivan Seferi'ne çıktığı zaman (aslen Meyyafarkin) Silivani aşiretlerden bazılarının Abdi Bey'le birlikte Safeviler'e karşı Sultan Murad'ın yanında yer aldığını ve Sultan Murad'ın bunun karşılığında Eleşkird, Bayezid ve Milve'yi (muhtemelen Şelve) yurtluk-ocaklık olarak Abdi Bey ve Silivan aşiretine verdiğini dile getirmektedir.[12] 1047/1637 tarihli kayıtta Erzurum gümrüğünden Bayezid Kalesi muhafazasında bulunan Abdi Bey ve adamlarının lojistik destek sağladığı görülmektedir. Bu kayıt Abdi Bey'in Bayezid mutasarrıfı olduğunu doğrular niteliktedir.[13] Arşiv kayıtlarından görüldüğü üzere Osmanlı-İran savaşlarında Kürt mirlerinin Osmanlı'nın tarafında yer alarak iki devlet arasında meydana gelen savaşlarda etkin rol oynadıkları kanıtlar niteliktedir.

1636 yılında merkezi yönetim, Van beylerbeyliğine gönderdiği hükümde Bayezid miri Abdi Bey'e zahire yardımının yapılmasını emretmiştir.[14] Başka kaynaklarda da bu dönemde sancak mirinin/mutasarrıfının Abdi Bey olduğunu teyit etmek mümkündür. Abdullah Varlı, Bayezid ile ilgili bazı önemli bilgiler vermektedir. Ancak verdiği bilgilerin kaynağını ayrıntılı olarak göstermediğinden bilgilerin karşılaştırmasını yapmak oldukça zordur. Varlı, Bayezid sancağı mutasarrıfının sadece Bayezid'de yöneticilik yapmadığını aynı zamanda bazı yerlerin de kendisine "arpalık" olarak verildiğini iddia etmektedir. Arşiv

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

belgelerine atıfta bulunarak Pasin Livası'nın "arpalık" olarak Bayezid Kalesi Hâkimi Abdi Bey'e verildiğini belirtmektedir. Abdi Bey'in 1053/1643 yılında vefat ettiğini, sancak mutasarrıflığının Erzurum Eyaleti valisi Sivayuş Paşa arzıyla Abdi Bey'in oğlu Behlül Bey'e, Pasin Livası Beyliği'nin de diğer oğlu Zeyneddin Bey'e tevcih edildiğini dile getirmektedir.[15]

Kâtip Çelebi'nin, *Cihannüma* adlı eserinde Bayezid ile ilgili yukarıdaki bilgilere paralel malumatlar yer almaktadır:

Kal'a-i Bayezid Kotur şimalinde bir kal'a ve livadır ve serhad-ı Acemdir. İki kal'a dahi buna tabidir. Biri, Diyadin kal'ası ve biri Hamur kal'ası. Bu livayı Behlül Bey ocaklık tarikiyle zabt ider, bunlar dahi tevaif-i Ekraddan Besyan aşiretinden ğayet şeci' taifelerdir. Kızılbaşlar bunlardan gayet havf iderlerdi.[16]

Bu çerçevede Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde Kürt aşiretleri ve sınırda bulanan Kürt mirleri hakkında önemli tespitlerde bulunmaktadır. Kürt aşiretlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını İran'a karşı koruduğunu ve doğuya yaptığı seferlerde bu aşiret ve beylerin önemli bir askeri güç olduğunu dile getirmiştir. *Seyahatname*'de "*Irak-ı Arab ve Osmanoğlu arasında bu yüksek dağlar içinde 6.000 adet Kürt aşiret ve kabileleri sağlam bir engel olmasa Acem kavminin Osmanlı diyarını istila etmeleri çok kolay olurdu*" ifadeleriyle Kürt aşiret ve kabileler hakkında önemli noktalara temas etmektedir. [17]

Bu çerçevede Ahmed-i Xani de Kürt mirlerinin cesaret ve kahramanlığından bahsederken Osmanlı-İran serhaddindeki Kürt mirlerinin savaşçı özellikleriyle nasıl nam saldıklarından, Hâtem-i Tayi gibi nasıl cömert olduklarından, Arabistan'dan Gürcistan'a kadar kalelerin nasıl Kürt mirlerinin eline geçtiğinden bahsetmektedir. Bunun sonucunda Kürtlerin Osmanlı ve İran'a kalkan görevini gördüğünden yakınmaktadır. Her iki tarafın hakimiyet mücadelesi için Kürt kabilelerini nasıl imha ettiklerinden söz etmektedir.[18] Bu bağlamda Xani'nin izahatları çerçevesinde Bayezid mirinin iki devlet arasındaki sıkışmışlığını açıklar mahiyettedir.

Kâtip Çelebi 1635 yılında Revan Seferi'ne katılmış ve Bayezid ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Bu dönemde Bayezid'in mutasarrıfının Bisyan (Besyan) aşiretinden Behlül Bey olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Varlı, Behlül Bey'den Abdi Bey'in oğlu olarak bahsetmektedir. Yurtluk-ocaklıkta sancak mutasarrıflığı aile içinde kaldığından Abdi Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu geçmiştir.

Abdullah Varlı, Behlül Bey'in 1056/1646'da vefat ettiğini ve yerine "Pürbelali " olarak bilinen Emir Muhammed'in Bayezid mirliğine geçtiğini dile getirmektedir.[19] Ancak arşiv kayıtları Behlül Bey'in 21 Ekim 1650 tarihinde halen görevde olduğu göstermektedir. [20] Varlı'ya göre Emir Muhammed, Temmuz 1672 yılında Osmanlı Devleti'ne gönderdiği arzda Erciş sancağının torunu Abdülfettah'a tevcih edilmesini talep etmiştir. Erciş 1250 kile buğday karşılığında yeniçeriye tahsis edilmiştir. Emir Muhammed, Erciş'in kendi torunun tasarrufuna verilmesi halinde belirlenen 1250 kile buğdayın iki sene zarfında teslim edileceğini belirtmiştir. Ayrıca Erciş'i, Muş ve Kiği gibi şehirleri mamur edeceğini de dile getirmiştir. Bunun üzerine Erciş sancağı Muhammed Pürbelali'nin torunu Abdülfettah Bey'e tevcih edilmiştir.[21]

Ahmed-i Xanî [22] kaleme aldığı divanında, Muhammed Pürbelali'nin hayatı hakkında söz etmemekle birlikte yönetici kimliği hakkında önemli ipuçları vermektedir. Xani, eserlerinde yöneticilerden pek iyi söz etmemekle birlikte Muhammed Pürbelali

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

hakkındaki bölümde *Nerde Serhadların Padişahı* başlığı altında uzun bir methiye ve mersiyeyi kaleme almış ve şu dörtlüklerle Bayezid miri hakkında duygularını dile getirmiştir:

Dımıl (Dünbüli) üç bin kişiydi
Yüz mir ve iki katı birleşti
Birbirinden paramparça etmişti
Serhadların Padişahı nerde?

Kars sancağının önü kesmişti
Bitlisliler Van'ı ondan almıştı
Dımıl Hanı'nı perişan etmişti
Serhadların Padişahı nerde[23]

Ahmed-i Xani *Mem û Zîn* adlı eserde devlet yöneticilerinden merhametsiz yönlerinden ayrıntılı olarak bahsetmesine rağmen kaleme aldığı *Dîwan*'ında Bayezid miri Muhammed Bey'den övgüyle söz etmiştir. Muhammed Bey'in ölümünden derinden etkilenmiş, serhad bölgesi Kürt mirleri arasında müstesna bir yerinin olduğunu dile getirmiştir. Muhammed Bey'den önemli bir yönetici olduğunu dile getirmiştir. Xanî Muhammed Pürbelali'den bahsettiği bölümde serhadda bulunan Kürt beyleri arasındaki rekabet ve savaşın boyutunu da görmek mümkündür.

Muhammed Pürbelali'den sonra arşiv kaynaklarında Eleşkird eski miri Mirza Bey'in Bayezid mirliğine atandığı anlaşılmaktadır. Mirza Bey, 1102/1692 senesinde Bayezid mirliğine atanmış, ancak Bayezid'in mevcut miri İbrahim Bey sancak mirliğinden azledilmeyi kabullenmeyerek isyan etmiştir. Bu durum Kars beylerbeyine iletilmiş, İbrahim Bey direnmeye devam ettiği taktirde Kars beylerbeyinin bunu engellemesi gerektiği merkezi hükümetçe emredilmiştir.[24] Muhtemelen çevre eyalet valilerinin yardımı ile Mirza Bey Bayezid mirliğini hakimiyetine almıştır. Çünkü merkezi yönetim herhangi bir yerin mirini azlettiği zaman o bölgenin miri bu durumu kabullenmeyerek devlete isyan ediyordu. Devlet'in 1103/1692 senesinde gayrimüslim reayanın cizye vergisini toplaması dolayısıyla Bayezid miri Mirza Bey'e emir göndermesi Bayezid'in Mirza bey kontrolünde olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Mirza Bey'in kesin olarak hangi tarihte sancak mutasarrıflığına atandığına dair elimizde herhangi bir kayıt bulunamamaktadır.[25]

Bunun yanı sıra Ahmed-i Xanî Kürt mirleri ile ilgili kısımda Mirza Bey'den de bahsederken Kürtlerin sahipsiz olduğundan yakınmaktadır. . Xanî, yaşadığı dönemde hem Kürt beylerinin hem de Kürt toplumunun ilme olan duyarsızlığını eleştirmektedir. İlmin güçlü bir şekilde mevcut olmasına karşın buna değer verilmediğini ve sahipsiz bırakıldığını belirtmiştir. Xanî'nin sitemde bulunmasının nedeni ilmin izzetinin para ve dünya malına tercih edilmesidir.[26]

Olsaydı bizim de bir sahibimiz,
Yüksek himmetli, inceliklerini bilen bir sahibimiz
İlim, kabiliyet, kemal, iz'an
Şiir, gazel, kitap, divan

Bu çeşitler onun yanında geçerli
Bu paralar onun yanında makbul olsaydı

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Xanî, şiirin devamında yaşadığı dönemde ilmin rağbet görmesi durumunda manzum sözlerin bayrağını dünya damının üstüne asılacağını, değer verilen ilmin Mela-yı Cîzrî'yi geri getireceğini, Ali-yi Hariri'nin ruhunu dirilteceğini, Fakî-yi Teyran'a müjde vereceğini ve Teyran'ın ebediyete kadar memnun kalacağını müjdelemiştir. Ancak "N'eyleyim ki pazar hayli kesattır, alıcısı yoktur kumaşın" ifadeleriyle ilmin rağbet görmemesinden yakınmaktadır. Paranın bu dönemde herkesin dostu ve sevgilisi olduğunu dile getirerek böylesi bir devirde para için savaşıldığına dikkat çekmiştir. İlmin bir hamisinin olması (patronaj) gerektiğini, sözlerinin idareciler tarafından desteklenmediği takdirde sözlerin "çürük" yani anlamsız olacağını kaydetmiştir.[27]

Xanî'ye göre zamanın hükümdarı (sancakbeyi) olarak tanımladığı bilgin idareci Bayezid miri Mirza'nın, her ne kadar yoksul ve kimsesizleri zenginlere karşı cömertçe korunmuş olsa da kendisini idrak kulağıyla dinlememiş ve Xanî bu durumdan şikâyetçi olmuştur. Hanî'ye göre, eğer Mirza Bey teveccühünü gösterirse takdirde bütün sözlerin şiir olacağını, bütün mangırların (ilim) altına dönecektir[28] (Ahmedê Xanî, 1968; 63).

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı arşiv belgelerine bakıldığında Bayezid mirleri için bey/beg ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Gerek Mühimme defterlerinde[29] gerekse Tımar Ruznamçe defterlerinde[30] sancakbeyi ifadesi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ancak 18. yüzyılın başlarından itibaren sancakbeyi yerine mutasarrıf ifadesinin yer aldığını söyleyebiliriz. Bu dönemden sonra Bayezid sancağı ile ilgili belgelerde mutasarrıf kelimesi geçmektedir.[31]

18. Yüzyılda Bayezid Mirleri ve Birbirleriyle Mücadeleleri:

Kürt beylerinin tarihi süreç içerisinde birbirleriyle sürekli olarak rekabet ve savaş halinde olduklarını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Bayezid, Eleşkird, Diyadin ve Şelve (Hamur-Tutak) Kürt mirlerinin 18. yüzyılda birbirleriyle sürekli olarak mücadele ettikleri görülmektedir. Bundan ötürü Bayezid'deki mirlerin bazılarının yönetimde kalma süreleri fazla uzun sürmemiş, görevden alınan mirlerin merkezi yönetime isyan etmişlerdir. Xani bu durumu *Mem û Zîn* adlı eserinde veciz bir şekilde değerlendirmiştir. Xani; cömertlik, himmet, mertlik, beylik, hamiyyet ve yiğitlik gibi kavramların bütün Kürt kabilelerinin özelliği olduğunu, Kürt mirlerinin kılıçla ve himmetle ön saldığını, cesaret hamiyetli oldukları kadar minnetten de nefret ettiklerini dile getirmektedir. Ancak bu hamiyet ve yüksek himmetten dolayı Kürt mirleri arasında sürekli bir ittifaksızlığın olduğunu dile getirmektedir.[32]

1112/1700-1701 tarihinde Bayezid Sancağı eski beyi İbrahim Paşa, görevini tam olarak yerine getirmediği iddia edilerek görevinden azledilmiştir. İbrahim Paşa'nın azledilmesi devlete karşı isyanı da beraberinde getirmiştir. İbrahim Paşa çevresine topladığı askerlerle birlikte Bayezid'e saldırmıştır. Aynı zamanda Malazgirt'in köylerine de saldırıda bulunarak halka büyük zarar vermiştir. Osmanlı Devleti, azledilen İbrahim Paşa'nın yerine *raiyyetperver* birisinin getirilmesinin uygun olacağını belirtmiş ve sancakta bulunan Kürt ümera, ayan, erkan, aşiret ve kabilelerin rızasını alarak sancak mutasarrıflığına Mehmed Sani'yi atamıştır. İbrahim Paşa devletin bu atamasına muhalefet etmiş ve Patnos, Malazgirt, Adilcevaz ve Erciş'te zeamet ve tımar bahanesiyle gezerek reayadan kanunsuz vergi toplamıştır. İbrahim Paşa'nın bu hareketi adı geçen yerlerdeki Kürt reayasının tedirgin olmasına sebep olmuştur. Merkezi yönetim çevre sancaklara gönderdiği emirlerde azledilen mutasarrıfın reayadan vergi alma yetkisinin olmadığını, yaptığı fenalıklardan dolayı cezalandırılmasını emretmiştir.[33]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Osmanlı Devleti, Bayezid sancağı eski miri İbrahim Paşa'nın yaptığı baskı ve hukuksuzlukların önüne geçmek için bazı önlemler almaya çalışmış, İbrahim Paşa'ya yardım eden Kürt aşiretler olduğu takdirde kendilerinden 50.000 kuruş nezir akçesi[34] alınacağı konusunda uyarıda bulunmuştur. Ayrıca devlet, sancakta bulunan aşiretlere eski sancak miri İbrahim Paşa'ya kesinlikle itaat etmemelerini ve sancağa geri döndüğü taktirde buna engel olunmasını emretmiştir. Diğer sancak ve köylerde zeamet ve tımar bahanesiyle başıboş gezmesinin önlenmesi konusunda ikazlar yapılmıştır. Bunun yanı sıra Kars Eyaleti civarındaki köyler ile çevre eyalet ve sancaklardaki zeamet ve tımarlılara ait mahsulatı almasına izin verilmemesi, saldırılarda bulunmaktan menedilmesi istenmiştir. Devlet, sancakta bulunan aşiret ve reayanın yeni mire/mutasarrıfa ihanet ve muhalefet ettikleri takdirde cezalandırılacaklarını belirtmiştir.[35]

İbrahim Bey'den sonra Bayezid mirliğine Mehmed/Muhammed Sani Bey/İkinci Muhammed geçmiştir. Mehmed Sani denmesi Muhammed Pürbelali'nin oğlu veya torunu olması ihtimalini akla getirmektedir. Her ne kadar Mehmed Sani Bey'den önce Bayezid mirliğine birkaç kişi geçse de sancağın yurtluk ocaklık olarak yönetilmesi ve mirliğin aynı aile içinde devam etmesi dolayısıyla Mehmed Sani Bey'in Muhammed Pürbelali'nin oğlu veya torunu olması ihtimalini güçlendirmektedir.

1117/1706 yılında Bayezid miri Mehmed Sani Bey ile Bayezid'de bulunan Kürt miirleri arasında anlaşmazlıklar çıkmış, meydana gelen karışıklık sonucunda Mehmed Sani ve Süleyman Beyler öldürülmüştür. Sancak beyinin öldürülmesi ile Bayezid'de belli bir süre istikrarsızlık hakim olmuş, Bayezid mirliği boş kalmıştır. Yönetici seçimi konusunda müttefik kalmayan Bayezid ahalisi on ay gibi bir süre idarecisiz kalmıştır. Sancakta meydana gelen kaostan dolayı ahali etrafa dağılmıştır. Hükümet, sancakta bulunan Kürt aşiretlerine ve eşrafına mutasarrıf seçimi konusunda düşüncelerini sormuş, ahali de sancak mirliği için Abdulfettah Paşa'nın uygun olduğunu dile getirmiştir. Devlet, 1118/1707 yılında Abdulfettah Paşa'yı Bayezid mirliğine atamıştır.[36]

Abdulfettah Paşa'nın mir olarak atanması da sancakta meydana gelen istikrarsızlığı ortadan kaldıramamış, sancakta huzur ve istikrarın sağlanması pek mümkün olmamıştır. Merkezi yönetimin 1711'de Erzurum valisine gönderdiği emirde sancakta bulunan aşiret, kabile ve ulema, Ocakzadelerden Ahmed Bey'i mutasarrıf olarak istedikleri belirtmiştir. Devlet eyalet valileri aracılığıyla Ahmed Bey hakkında araştırma yapmış ve yapılan araştırma olumlu sonuçlanmıştır. Reayanın Ahmed Bey hakkındaki olumlu görüş bildirmesi sonucunda Abdulfettah Paşa azledilmiş yerine Ahmed Bey Bayezid miri olarak tayin edilmiştir.[37] Bu çerçevede 18. yüzyılın başlarında Bayezid mirlerinin sık sık değişmesi/değiştirilmesi sancakta ciddi bir otorite boşluğunu meydana getirmiştir. Bayezid'deki Kürt mirleri her ne kadar aynı aile üyeleri arasında seçiliyor olsa mirlerin birbirleri arasındaki mücadele eksik olmuyordu.

Abdulfettah Paşa'nın azlinden sonra da Bayezid'de istikrar sağlanamamıştır. Abdulfettah Paşa altı yıl sancak mutasarrıflığı yapmış, ancak daha sonra Bayezid mirliğinden azledilmiştir. Devletin bir dönem "*reayanın muhtarı*" olarak gördüğü Abdulfettah Paşa artık merkezi yönetim nezdinde "*şakî-i mezbûr*" idi. Devlet, 1122/1711'de Çıldır Beylerbeyi Salih Paşa'ya Abdulfettah'ın isyanına müdahale etmesi için emir göndermiştir. Adı geçen eski mutasarrıfın *"daire-i itaatten çıktığını"*, 5000'den fazla süvariyle Toprakkale üzerine saldırdığını, Bayezid sancağının da halen paşanın elinde olduğunu ve isyanın günden güne büyüdüğünü dile getirmiştir. Hükümet, Salih Paşa'nın

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

eyalet askerleri ve kapı halkı ile birlikte Erzurum valisine katılarak Bayezid Kalesi'nin geri alınmasını ve Abdulfettah ve adamlarının cezalandırılmasını emretmiştir.[38] Nihayetinde Abdulfettah Paşa'nın isyanı bastırılmıştır.

Arşiv belgelerinde yönetici aileler özellikle belirtilmiştir. Ancak bazı dönemlerde yerel beyler birbirleriyle mücadele etmiş ve bu mücadele sonrasında çok sayıda insanın ölmesine neden olmuştur. Tahminen 1715-1720 yılları arası dönemde kaleme alınan bir belge, yerel Kürt mirlerinin birbirleriyle olan mücadelesi neticesinde meydana gelen sosyoekonomik sarsıntı ve idari istikrarsızlık açısından oldukça önemlidir. Belgede Mahmud Bey'in, Eleşkirt sancağını birkaç yıldan beri zorla idare ettiği belirtilmektedir. Erzurum valisi Ali Paşa, 1143/1730 tarihinde Mahmud Paşa'yı Bayezid miri Osman Bey'in yerine atamaya çalışmış ve bunun için de ondan 130 kese akçe para aldığı dile getirilmiştir. Ali Paşa; Erzurum, Kars, Çıldır, Karahisar beyleri, zeamet, sipahi ve gönüllü askerleriyle birlikte Hamur, Diyadin, Eleskird kaleleri ve Bulanık zeameti köylerini yakıp yıkmıştır. Sancaklarda bulunan kadılar ve naibler katliam ve bu yağmayı merkeze bildirmeleri sonucu katliam ve yağmanın boyutu ortaya çıkmıştır.[39]

Eleşkird miri Halil ile Bayezid mirliğine atanan Mahmud Paşa büyük bir kuvvetle Osman Bey ve müttefikleri üzerine taarruz etmiş, bu taarruz sonrası isyancılar Bayezid kalesinden firar etmişlerdir.[40] Bayezid'de olduğu gibi Eleşkirt'de de benzer bir tahribat gerçekleşmiştir. Eleşkirt Mutasarrıfı Halil Bey, üç eyalet beyi ve ordusuna karşı koymak istemişse de başarılı olamamış, esir alınarak Eleşkirt Kalesi'ne hapsedilmiş ve şehir adeta harabeye dönmüştür.[41] Aynı şekilde Diyadin sancağı da Mahmud Paşa'nın saldırısına maruz kalmıştır. Saldırı sonucu ahalinin mallarının gasp edilerek onlarca kişinin katledildiği katledilmiştir. Diyadin Sancakbeyi Yusuf Bey sayıca üstün olan askeri birliğe karşı koyamamış ve Mahmud Paşa'ya esir düşmüştür. Mahmud Paşa Bayezid mirliğini elde edebilmek için Kürt şehirlerini adeta harabeye dönüştürmüştür. Bu bağlamda arşiv kayıtları İran serhaddinde buluna Kürt beylerinin birbirileriyle nasıl mücadele halinde oldukları ve bu mücadeleler sonucunda Kürt şehirlerinin nasıl harabeye döndüğünü ortaya koymaktadır.[42] Mahmud Bey, Erzurum Valisi Ali Paşa, Kars, Çıldır ve Karahisar beylerinin yardımıyla Hamur Kalesi'ni muhasara ederek Mutasarrıf Ahmed Bey'i hapsetmiştir. Burada da diğer sancaklarda olduğu gibi tam bir yıkım ve talan faaliyeti gerçekleştirilmiştir.[43]

Bayezid Sancağı, bu olay sonucunda adeta harabeye dönmüştür. Bayezid'de bu saldırı sonrasında 581'den fazla kişi öldürülmüş ve onlarca köy yağmalanmıştır. Ayrıca Mahmud Paşa'nın babası Abdi'nin Safeviler ile ittifak ederek 1.500 haneyi harap ettiği ve 500'den fazla kişinin ölümüne sebebiyet verdiği dile getirilmiştir. Bayezid Kalesi on gün boyunca muhasara edilmiş ve top atışları sonucu kalede büyük bir yıkım gerçekleşmiştir. On binlerce akçe değerindeki malları gasp ve yağma edilen Kürt halkı, kadılar vasıtasıyla merkeze şikâyette bulunmuştur.[44]

Osman Bey ve Mahmud Paşa arasında meydana gelen mücadelede Yezidi aşiretlerin etkin rol oynadıkları söylenebilir. Sancakbeyliğinden azledilen Osman Paşa Bayezid Kalesi'ne sığınmış ve "Şeyatinperest" olarak ifade edilen İsmail, Çekvan ve Şerefyan gibi Yezidi aşiret mensupları ile ittifak etmişlerdir. Osman Bey Bayezid Kalesi'ni yirmi gün gibi bir süre Yezidi aşiretlerle birlikte savunmuş, adamlarıyla Erciş ve Ahlat kalelerinden ele geçirdikleri topları kullanarak yaklaşık yetmiş kadar kişiyi öldürdükleri belirtilmiştir.[45]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Mahmud Paşa, Bayezid mirliğini ele geçirmek için devletin taşradaki görevlilerini de yanına almış ve kendisine karşı gelen Kürt beylerini Erzurum, Çıldır, Kars eyaletlerinin valileriyle birlikte bertaraf etmeye çalışmıştır. Bu hareketten sonra kendisine karşı gelen sancak Kürt mirlerinin ve reayanın muhalefetini ortadan kaldırdığını/bastırdığını söylemek mümkündür. Çünkü bu saldırılardan sonra Mahmud Paşa 1720'de sancak beyliğine geçmiş ve bu görevi 1768 tarihine kadar devam ettirmiştir.[46]

Bu çerçevede özellikle Erzurum, Çıldır ve Kars eyaletlerinin, yerel beylerin seçimine müdahale etmesi bölgede büyük bir istikrasızlığın meydana gelmesine neden olmuştur. Merkezin olaya dahli olan eyalet ve sancak yöneticilerini cezalandırıp cezalandırmadığına dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bayezid Sancakbeyi Osman Bey'den sonra Mahmud Paşa'nın sancak mutasarrıflığına getirilmesi bu kişilerin cezalandırılmadığını göstermektedir.

1768 yılından Mahmud Paşa'nın vefat etmesinden sonra yurtluk-ocaklık kanunu gereği Bayezid mirliğine oğlu Abdulfettah Paşa geçmiştir. 1775 yılında Abdulfettah Paşa'nın vefat etmesinden sonra Bayezid mutasarrıflığına İshak Paşa getirilmiştir. Bütün bu kayıtlardan hareketle İshak Paşa'nın 1791-1792 Çıldır ve Ahıska'ya vali olarak atanma durumu ile Bayezid sancakbeyliğine atanma meselesi birbirine karıştırılmaktadır. Çünkü kaynaklara bakıldığında Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'nın bu dönemde sancak mutasarrıfı olduğu ve bu görevini 1799 yılına kadar sürdürdüğü görülmektedir. Atandığı tarihten ölümüne kadar başka bir sancakbeyliği ve eyalet valiliği görevine atandığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Bunun yanı sıra İshak Paşa'nın kapı kethüdası ve Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından Ahmed Ağa'nın tahriratına bakıldığında İshak Paşa'nın Bayezid eski miri Mahmud Paşa'nın oğlu olduğu görülmektedir. Söz konusu arşiv kaydında Bayezid sancağının öteden beri yurtluk-ocaklıkla yönetildiği ifade edilmektedir. Ayrıca kayıttan anlaşıldığına göre Eleşkirt, Diyadin Şelve ve Malazgirt mirlerinin azli ve nasbı Bayezid mirinin arzı ve reyi ile olmaktaydı. Arşiv belgesi Bayezid sancakbeyi İshak Paşa'nın Çıldır valisi İshak Paşa'nın farklı kişiler olduğunu destekler mahiyette bilgi sunmaktadır. Kethüda dilekçeye "*Paşa-i mümâ ileyh (İshak Paşa) kullarının pederi Mahmud Paşa vefatından sonra*…." şeklinde ifadeleri not düşülmüş ve adı geçen sancakbeylerinin heva ve heveslerine kapılarak kendi başlarına hareket ettiklerinden söz edilmiştir . [47] Yukarıdaki ifadeden anlaşıldığı üzere İshak Paşa Hasan Paşa'nın değil, Mahmud Paşa'nın oğludur.

İshak Paşa kendinden önceki sancak mirleri gibi Bayezid'i yurtluk-ocaklık olarak yönetmiştir. Sancakbeyliği yaptığı süre zarfında merkeze kendisi hakkında çokça şikâyet yapılmıştır. Kendisi hakkında yapılan şikâyetlerden hareketle bunların önemli oranda doğru olduğu ve muktedir bir kişiliğinin olduğu kanaatini vermektedir. Öte yandan Bayezid miri İshak Paşa'nın (ö. 1799) birçok olaya müdahil olmasına rağmen merkezi otoritenin kendisine karşı herhangi bir cezaî yaptırımda bulunmaması dikkate değerdir. İshak Paşa, Eleşkirt sancağı eşrafından çok sayıda kişiyi öldürmüş veya öldürmüştür. Öldürülenler arasında Eleşkirt miri Abdi Paşazade, Muhammed Bey, kardeşi Ali ve Süleyman Beyler, Süleyman Ağa, Süleyman Ağa'nın oğlu Ali Ağa ve amcazadesi Yakup Ağa, Müderris Abdulgaffur Bey, Ova Subaşısı Süleyman Ağa ve Hamur beyi İbrahim Bey gibi şahıslar yer almaktadır.36 Ayrıca İshak Paşa'nın Eleşkirt hanedanından yukarıdaki şahsiyetler dışında 45 kişiyi daha öldürdüğü iddia edilmiştir.[48]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Tablo 1: Bayezid Sancak Beylerinin Listesi (1578-1848)

Sıra	Sancakbeyi Adı	Sancak	Görev Yılı	Kaynak
1	Bayezid Bey	200.000-	?-1595	BOA, DFE. RZ. d, Nr. 167.
2	Şahsuvar Bey		1595-1602	BOA, KK. d, Nr. 262.
3	Hacı Bey	212.500	1602-?	BOA, MAD. d, Nr. 17649.
	Abdi Paşa		1623-1636	BOA, KK. d, Nr. 266.
4	Behlül Paşa	240.000	1636-	BOA, A. RSK d., Nr. 1519.
5	Muhammed Bey		?-1681	İzeddin Mustafa Resul.
6	Mirza Bey		1692-?	BOA, İE. DH, 10/933.
7	İbrahim Bey		?-1700	BOA A.DVNS.MHM.d,
8	Mehmed Sani Bey		1700-1706	BOA A.DVNS.MHM.d,
9	Abdulfettah Bey		1706-1711	BOA, İE. TCT, 23/2444
10	Ahmed Bey		1711-1715	AE. SAMD III, 19/1798.
11	Osman Bey		1715-1720	BOA, AE. SAMD. III, 76/3.
12	Mahmud Paşa	1.109.154	1720-1768	BOA, MFB, 62.
13	Abdulfettah Paşa		1768-1775	
14	İshak Paşa		1775-1799	BOA, C. DH, 305/15208.
15	Mahmud Paşa		1799-1806	BOA, C. ML, 41/1892.

Sonuç:

Osmanlı-İran sınırında önemli bir mirlik olan Bayezid mirliği, 1514 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiş ve 16. Yüzyılın son çeyreğine kadar iki devlet arasında el değiştirmiştir. Kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Osmanlı klasik sancak sisteminden farklı olarak imtiyazlı bir sistem olan yurtluk-ocaklık olarak yönetilmiştir. Bu sistemle aynı ailenin Kürt mirleri yüzyıllarca Bayezid sancağını yönetmişlerdir. Bayezid mirliğini yurtluk-ocaklıkla yöneten aşiret veya beyliğe dair ilk kayıtlar Bisyan aşireti hakkındadır. Bisyan aşiretinin 16. yüzyılın ikinci yarasından sonra devletin resmi memurlarıyla vergi konusunda yaşadıkları anlaşmazlık, yaylak bulma ve sınır güvenliği koruma gibi gerekçelerden dolayı İran serhadına yerleştikleri ve daha sonra Bayezid mirliğini ele geçirdikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı arşiv kaynakları vasıtasıyla sancak mirliği yapan idareciler hakkında malumata ulaşmak mümkü

Bayezid mirliğini idare eden Bisyan aşiretinden dönemin kaynakları tarafından ayrıntılı olarak bahsedildiği bilinmektedir. Osmanlı-İran sınırında Bayezid Kürt mirliğinin iki devlet arasında meydana gelen savaşta Osmanlı Devleti'ne askeri ve mali lojistik destek sağladığına dair çok sayıda arşiv kaynağı bulunmaktadır. Bayezid mirliği Osmanlı ordusuna savaşlarda aşiret üyelerinden savaşçı verdiği gibi Bayezi ve çevre sancaklardan da zahire ve nakliye araçları konusunda da katkı sağlamaktaydı. Bu çerçevede iki devlet arasında meydana gelen savaşlarda Bayezid mirliğinin maddi manevi büyük zararlara uğradığını arşiv belgelerinden tespit etmek mümkündür. Bayezid mirliğinin iki devletin sınırında ve tampon bir bölgede olması nedeniyle savaşlarda ciddi zarar görmekteydi. İki devlet arasındaki iktidar ve güç mücadelesi sonrasında meydana gelen yıkımı dönemin önemli tanıklarından olan Ahmed-i Xani'nin eserlerinde de görmek mümkündür.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Konu ile ilgili yapılan araştırmada Bayezid mirliğini yöneten Kürt beyleri arasında yüzyıllarca süren bir iktidar mücadelesinin yaşandığı tespit edilmiştir. Aynı ailenin üyeleri olan mirlerin bitmek bilmeyen güç ve nüfuz mücadelesinin sancak dahilinde olan Kürt ahalisinin bu mücadelelerde büyük zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Merkezi yönetimi tarafından atanan Bayezid mirlerinin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde büyük bir mücadele içerisinde olmuş ve mücadele neticesinde de bu dönemde sancakbeylerinin yönetimde kalma sürelerinin kısa olmasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Mahmud Paşa'nın sancak idaresini uzun yıllar boyunca yürüttüğü ve kendisinden sonra gelen İshak Paşa'nın otoriter bir yönetim sergilediği görülmektedir.

Kaynakça:

Arşiv Kaynakalrı

Ahmed-i Hani, Ahmedê Xani Külliyatı IV: Diwan/Divan, Çev. ve Analiz, Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, 2014.

BOA A.DVNS.MHM.d, Nr. 67, 86, 111, 112, 115, 116, 138, 151.

BOA, A. RSK d., Nr. 1519, s. 115; Nr. 1522.

BOA, AE. SAMD III, 85/8570.; 196/18941.; 76/7632.; 19/1798

BOA, DFE. RZ. d, Nr. 161, 167.

BOA, HAT, 63/2753-G.

BOA, İE. DH, 10/933.

BOA, İE. TCT, 23/2444.

BOA, KK. d, Nr. 262, s. 210.;

BOA, KK. d, Nr. 266, s. 88-92.

BOA, MAD. d, Nr. 17649, 3443.

C. DH, 305/15208.

Evliya Çelebi b. Mehemmed Zıllî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, C. I (1-6. Kitaplar), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Kâtip Çelebi, Kitab-ı Cihannüma li- Kâtip Çelebi, C. I, Tıpkıbasım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Mela Mehmûdê Bayezîdî, Adat û Rusumatnameê Ekradiye, Haz. Jan Dost, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2010.

Ruy Gonzales de Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur (Embajada a Tomar lan) Tercüme: Ömer Rıza Doğrul-Sadeleştiren: Kamil Doruk, Ses Yayınları, İstanbul.

Şeref Han Bitlisi, Şerefnâme, Çev. Abdullah Yegin, c. I, (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2013. TKGM-KKA-TD- 265.

İkincil Kaynaklar:

Alanoğlu, Murat, 86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.

Alanoğlu, Murat, Osmanlı İdari Sitemi İçerisinde Palu Hükûmeti, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

Çiftçi, Erdal, "Migration, Memory and Mythification: Relocation of Suleymani Tribes of the Northern Ottoman-İranian Frontier", Middle Eastern Studies, 54/2, (2018): 270-288.

Doski, İbrahim Tahsin, Cewheru'l Meani Fi Şerhi Dîwani Ehmed el-Xanî, Dohok, 2005, s. 20.;

Durre, Abdurrahman, Şerha Diwana Ehmedê Xanî Felsefe û Jiyana Wî, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002.
Gündoğdu, Hamza, Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
Gürhan, "Veysel, "Yurtluk-Ocaklık Sancaklarda Tahrir Deneyimleri: 1518, 1523 ve 1540 Tarihli Çermik Sancağı Tahrirleri", Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar, Haz. Veysel Gürhan-Erdal Çiftçi-Rezan Ekinci, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022.
Karataş, Yakup, Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914), Kitapevi, İstanbul, 2014.
Kaya, Hakan, Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1648), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2018).
Resul, İzeddin Mustafa, Bir Şair Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zin, Çev. Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
Soyudoğan, Muhsin, "Devlet-Eşkıya İlişkileri Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkıyalığı", Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalar Dergisi, Sayı. 21, Ankara, 2006.
Suavi Aydın, "Tarımcı İmparatorlukların Toprak Tasarruf Modelleri Açısından Yurtluk-Ocaklık Statüsü Nasıl Yorumlanabilir?", Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar, Haz. Veysel Gürhan-Erdal Çiftçi-Rezan Ekinci, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022.
Varlı, Abdullah M., Diwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî, Sipan Yayınevi, Ankara, 2004.

Dipnot:

---

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Alanoğlu, Osmanlı İdari Sitemi İçerisinde Palu Hükûmeti, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.; Veysel Gürhan, "Yurtluk-Ocaklık Sancaklarda Tahrir Deneyimleri: 1518, 1523 ve 1540 Tarihli Çermik Sancağı Tahrirleri", Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar, Haz. Veysel Gürhan-Erdal Çiftçi-Rezan Ekinci, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022, s. 105-108.

2 uavi Aydın, "Tarımcı İmparatorlukların Toprak Tasarruf Modelleri Açısından Yurtluk-Ocaklık Statüsü Nasıl Yorumlanabilir?", Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar, Haz. Veysel Gürhan-Erdal Çiftçi-Rezan Ekinci, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022, s. 21.

3 Şeref Han Bitlisi, Şerefnâme, Çev. Abdullah Yegin, c. I, (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2013), 308. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal Çiftçi, "Migration, Memory and Mythification: Relocation of Suleymani Tribes of the Northern Ottoman-İranian Frontier", Middle Eastern Studies, 54/2, (2018): 270-288.

4 Şeref Han Bitlisî, Şerefnâme, C. I, s. 308.

5 BOA, KK. d, Nr. 262, s. 210.; Şeref Han Bitlisî, Şerefnâme, C. I, s. 308.

6 BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 67, s. 50, hk. 132.

7 TKGM-KKA-TD- 265, s. 92.

8 BOA, DFE. RZ. d, Nr. 167, s. 121.

9 BOA, MAD. d, Nr. 17649, s. 63-64.

10 BOA, KK. d, Nr. 266, s. 88-92.

11 Hamza Gündoğdu, Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 15.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[12] Mela Mehmûdê Bayezîdî, Adat û Rusumatnameê Ekradiye, Haz. Jan Dost, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2010, s. 225.

[13] BOA, MAD. d, Nr. 3443, s. 48.

[14] BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 86, s. 2., hk. 5.; Murat Alanoğlu, 86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010, s. 70-71,

[15] Varlı, Diwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî, s. 346.

[16] Kâtip Çelebi, Kitab-ı Cihannüma li- Kâtip Çelebi, C. I, Tıpkıbasım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 326.; Hakan Kaya, Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1648) (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018), 33

[17] Evliya Çelebi b. Mehemmed Zıllî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, C. I (1-6. Kitaplar), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011., s. 4/61

[18] Ahmedê Xanî, Mem û Zîn, s. 57.

[19] Abdullah M. Varlı, Diwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî, Sipan Yayınevi, Ankara, 2004, s. 388.

[20] BOA, A. RSK d., Nr. 1519, s. 115; Nr. 1522, s. 34.

[21] Varlı, Diwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî, 351.

[22] Ahmedi Xanî, 1061/1650-1651 yılında Bayezid'de dünyaya gelmiştir. Araştırmacılar Hanî lakabından hareketle kendisinin Xanîyan aşireti mensubu veya Hanî köyünde doğuduğu ile ilgili çıkarımlar yapmaktadırlar. Âlim, mutasavvıf ve şair Ahmedi Xanî, Nûbihara Biçûkan, Eqida İmanê ve Mem û Zin gibi önemli eserler vermiştir. Hanî, 1119/1707-1708 tarihnde Bayezid'de vefat etmiştir. Bkz. İzeddin Mustafa Resul, Bir Şair Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zin, Çev. Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 41-49.

[23] Ahmed-i Hani, Ahmedê Xani Külliyatı IV: Diwan/Divan, Çev. ve Analiz, Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, 2014, s. 125-126.; İbrahim Tahsin Doski, Cewheru'l Meani Fi Şerhi Dîwani Ehmed el-Xanî, Dohok, 2005, s. 20.; Abdurrahman Durre , Şerha Diwana Ehmedê Xanî Felsefe û Jiyana Wî, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002, s. 336-337.

[24] BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter Nr,. 100, s. 142

[25] BOA, İE. DH, 10/933.
Ahmedê Xanî, Mem û Zîn, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Gün Yayınları, İstanbul, 1968, s. 63.

[27] Ahmedê Xanî, Mem û Zîn, s. 63.

[28] Ahmedê Xanî, Mem û Zîn, s. 63-67.

[29] BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 67, s. 50, hk. 132.; BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 86, s. 3, hk. 5.

[30] BOA, DFE. RZ. d, Nr. 161, s. 129; DFE. RZ. d, Nr. 167, s. 121.

[31] BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 151, s. 163, hk. 468.

[32] Ahmedê Xanî, Mem û Zîn, s. 59.

[33] BOA A.DVNS.MHM.d, Nr. 111, s. 410, hk. 1409.

[34] Nezir akçesi, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoriteye itaat edilmediği durumlarda genellikle yürürlüğe koyduğu bir caydırma aracıydı. Devlet yapılan veya yapılacak olumsuz davranışlardan kaçınmayı sağlamak amacıyla böyle bir yöntem kullanmıştır. Örneğin, Com, Musabeyli ve Okçu İzzeddinli aşiretlerinden birileri bir daha yol kesip

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

birilerinden bir şeyler çaldıkları taktirde 20.000 kuruş nezir akçesi vermeyi taahhüt etmiş sayılıyorlardı. Bkz. Muhsin Soyudoğan, "Devlet-Eşkıya İlişkileri Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkıyalığı", Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalar Dergisi, Sayı. 21, Ankara, 2006, s. 164.

35 BOA A.DVNS.MHM.d, Nr. 111, s. 410, hk.1409.

36 BOA, İE. TCT, 23/2444.

37 BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 116, s. 229, hk., 1404.; AE. SAMD III, 19/1798

38 BOA, AE. SAMD III, 85/8570.

39 BOA, AE. SAMD. III, 76/7632.; BOA, AE. SAMD. III, 196/18941, s. 3.

40 BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr., 129/68, s. 16.

41 BOA, SAMD. III, 196/18941, s. 1.

42 BOA, SAMD. III, 196/18941, s. 7.

43 BOA, SAMD. III, 196/18941, s. 3

44 BOA, SAMD. III, 196/18941, s. 5.

45 BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr., 127/1315, s. 297.

46

47 BOA, C. DH, 305/15208, 1.

48 Yakup Karataş, Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914), (İstanbul: Kitapevi, 2014), 36

هەوالنامەی کتێب

A (Serhad Emirate) on the Ottoman-Iranian Border: Bayezid Mirs (1578-1800)

Abstract:

Bayezid, an ancient city, entered the dominance of many states in the historical process. With the entry of Bayezid under Ottoman rule, it was possible to obtain more information about the administrative form and administrators of Bayezid. During the Ottoman period, it is understood that Bayezid was ruled by the Kurdish Emirates and that the form of administration was a dormitory-January unlike the Ottoman administrative structure. Bayezid, which was privileged by the Kurdish Emirates, continued this status until the period of the Tanzimat practices after 1840 in Kurdistan.

It is understood that the Bayezid heritage, which served as a bumper region on the Ottoman-Iranian border, is more effective than the Kurdish Emirates of the environment (Diyadin, Eleşkird, Waterwar). For the 16th-17th centuries, Bayezid Emirate has been the owner of the appointment of Diyadin, Eleşkird and Şelve Mirs. In addition, under the influence of Bayezid Emirates, these environmental emirates were generally chosen among the relatives of Bayezid Emirate. For this reason, there was a century of power and competition struggle between Bayezid Emirate and the Kurdish Emirate of the environment. In this symposium, Bayezid Emirates, which is a Kurdish heritage on the Ottoman-Iranian border, will be examined in detail the effects and relations with each other.

Key words: *Ottoman, Iranian, border, conflict, Bayezid emirates.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

(Mîrnişîneka Serhadê) **li ser sînorê Osmanî-Îranê: Mîr**ên **Bayezid (1578-1800)**

Poxte:

Bayezîd, bajarekî qedîm, di pêvajoya dîrokî de ketiye bin serweriya gelek dewletan. Bi ketina Bayezîdê ya di bin serweriya Osmaniyan de, der barê şeklê îdarî û rêvebirên Bayezîdê de bêtir agahî bi dest xistin. Tê fêhmkirin ku Bayezîd di serdema Osmaniyan de ji aliyê mîrên kurd ve hatiye birêvebirin û şeklê desthilatdariyê yurtluk-ocaklık bûye, ji avahiya îdarî ya Osmanî cudatir e. Bayezîdê ku ji aliyê mîrên kurd ve weke îmtîyazekê dihate birêvebirin, vê statûya xwe heta dema ku piştî 1840î li kurdistanê sepanên Tanzîmatê ket meriyetê, domand.

Tê fêmkirin ku mîrlîka Bayezîdî ku li ser sînorê Osmanî-Îranê wek herêmeke tampon bû, ji mîrên kurdan ên der û dora (Diyadîn, Eleşkird, Şelve) bi bandortir bû. Bayezîdê mirî di sedsalên 16-17an de di tayînkirina mîrên Diyadîn, Eleskird û Şelve de xwedî deng bû. Herweha di bin bandora mîrên Bayezîdî de ev mîrên derdor bi giştî di nav xizmên mîrên Bayezîdî de hatine hilbijartin. Ji ber vê sedemê bi sedsalan e ku di navbera mîrên Bayezîdî û mîrên Kurdan ên derdorê de têkoşîna desthilatdarî û pêşbaziyê heye. Di vê sempozyûmê de, dê bandorên mîrên Bayezîdî, mîrlîkên kurd ên li ser sînorê Osmanî-Îranê, di pêvajoya dîrokî de û têkiliyên wan ên bi hev re bi berfirehî werin lêkolînkirin.

Peyvên sereke: *Osmanî, Îran, sînor, pevçûn, mîrlîgî ya Bayezîdî*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Kürt Mirlerinin Osmanlı Merkezi İktidarıyla Geliştirdiği İlişkileri Kuramsal Bir Çerçevede Değerlendirmek (1514-1847)

Doç.Dr. Orhan Örs
Munzur Üniversitesi - Tarih Bölümü – Tunceli\ Türkiye

Bu çalışmada tarihin yalnızca "olgular tapınağındaki kutsal sandık"ta yer alan belgelerden ibaret olmadığı, olguların belgeler çerçevesinde bağlamına oturtularak ne anlam ifade ettikleri analiz edilecek ve bu çerçevede yorumlanmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiret liderleriyle geliştirdiği ilişkiler geleneksel devlet ile modern devlet kuramları dikkate alınarak değerlendirilecek; Charles Tilly'nin geliştirdiği "dolaylı yönetim ile doğrudan yönetim", Micheal Mann'in geliştirdiği "despotik iktidar ile altyapısal iktidar" ve Antony Giddens'ın kullandığı "geleneksel devlet ile modern devlet" anlayışları bağlamına alınarak analiz edilecektir. Bu noktada Osmanlı merkezi iktidarının Kürt mirleriyle geliştirdiği ilişki sürecinin ve bu süreçte ortaya çıkan süreklilik ve kopuşların esas itibariyle geleneksel devletten modern devlete geçmeye çalışan devletlerin periferileriyle geliştirdiği ilişkilerle benzerlik arz ettiği, Kürt aşiret liderlerinin merkezi iktidarla geliştirdiği ve tahterevalliyi andıran ilişkinin de yine benzer bir boyutta şekillendiği görülecektir.

Süreç içerisinde beylikten devlete, devletten imparatorluğa evrilen Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel devletin niteliklerine sahip ve bu duruma uygun politikalar geliştirebilen bir devlet olarak sınırlarına dahil ettiği yeni bölgelerin yönetim anlayışına doğrudan müdahale etmek yerine yerel iktidar aracılığıyla dolaylı yönetmeyi tercih etmiş, yerel iktidarlar sahipleriyle anlaşarak, onlarla iş birliğine giderek simbiyotik bir ilişki geliştirmiştir. Ancak özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şartların değişmesi, savaşlarda kullanılmak üzere nakit paraya olan ihtiyacın aşırı bir şekilde artmış olması geleneksel devletleri modern devlet olmaya zorlamış, çağın gereklerine uygun yeni bir yönetim anlayışı geliştirmelerini iktidar sahiplerine dayatmıştır. Evrense düzlemde ortaya çıkan yeni duruma ayak uydurmaya çalışan devletler, dolaylı yönetim anlayışını terk ederek doğrudan yönetim anlayışını benimsemeye başlamış, halkla doğrudan ilişkiye girerek toplanan vergilerin tamamının merkezi hazineye akmasını sağlamaya çalışmıştır. Gecikmeli de olsa Osmanlı Devleti de benzer bir yola girmiş, özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren merkezileşme politikasını esas alarak periferilerindeki yerel iktidarları sonlandırmak amacıyla harekete geçmiş, bu kapsamda geleneksel Kürt siyasasını terk ederek Kürt mirlik yapısını ortadan kaldırmak için uğraşmaya başlamıştır. Bu çalışma, tarihsel bağlamda gelişen bu ilişkiyi teorik bir zemine yerleştirerek, karşılaştırmalı tarih anlayışından da yararlanarak analiz etmeye çalışacaktır.

Kuramsal Yaklaşımlar

Geleneksel Devletten Modern Devlete; Geleneksel Toplumdan Modern Topluma

Anthony Giddens'ın geleneksel devletler veya sınıflara bölünmüş toplumlar olarak tanımladığı modern öncesi devlet sistemi, esas itibariyle parçalı bir karakter

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

yapısına sahiptir. Geleneksel devlet olarak tanımlanan bu yapının merkezi iktidarının idari alanı oldukça dardır. Bundan dolayı merkezi iktidarın sahipleri modern manada “yönet"mezler. Bu çeşit devlet yapılanmalarında sınırlar yoktur, sadece hudut bölgelerinden bahsedilebilmektedir. [1] Giddens’ın tezine göre göçebeler, üzerinde yaşadıkları topraklarda yaşayan diğer grupları boyunduruk altına almak için geniş topraklar ele geçirmeyi başarmış fakat bu bölgelerin halklarını süreklilik arz edecek biçimde doğrudan yönetmeye kalkıştıklarında, yönetim sistemi patrimonyal veya bürokratik biçimlere dönüşme eğilimi göstermiştir.[2]

Geleneksel devlet anlayışıyla modern devlet anlayışı arasında tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan durumla ilgili Giddens, geleneksel devletlerin yönetimsel olarak hüküm sürmeleriyle modern devletlerin yönetme pratiklerinin birbirinden çok farklı olduğunu belirtmektedir. Yazar, geleneksel devletlerdeki yönetmenin belli sınırlar içinde olmaktan çok hudut boyları ile çevrelenmiş bir mekanda yapıldığını ifade etmektedir. Geleneksel devlet yönetiminde parçalı toplumsal yapılar yereldeki iktidar sahipleriyle varılan anlaşmalar çerçevesinde, yani yerel aracılar eliyle idare edilmekte veya edilebilmektedir.[3] Geleneksel devlet yapılarında, aynı zamanda gündelik hayata nüfuz etmeden yönetmek esastır. Başka bir ifadeyle, "yönetmeden yönetmek" söz konusudur. Eğer halkın, cemaatlerin veya toplumsal grupların bir isyanı söz konusu değilse, vergiler bir şekilde tahsil edilebiliyorsa, devletler yönetilenlerin gündelik hayatına çok fazla müdahale etmemektedir. Bu devlet tipinde hükmetme veya yönetme merkezi gücün kurumsal aracılığına dayanmakta, tahakküm biçimleri çerçevesinde oluşan denetim stratejileri ile yönlendirilmektedir. Tabii olarak bu yapı yönetilenlerin de karşı stratejilerinin ortaya çıkmasına sebep olmakta ve Giddens'ın insan eylemyiciliğiyle beraber ele aldığı "denetim diyalektiği"nin oluşmasına neden olmaktadır.[4]

Giddens, birbirleriyle iç içe geçmiş ve aynı anda ortaya çıkmış olsalar da, geleneksel toplumlarda varlık gösteren devletlerin dört genel kategoriye ayrılabileceğini dile getirmektedir. Bunların ilki, avcı-toplayıcılar ve yerleşik tarımcılar olarak sınıflandırılan yerel kabile kültürü sistemleridir. Geleneksel toplumlar, insanlık tarihinin ancak kısa bir bölümünde var olabilmişler. Ancak kimi zaman tarih öncesi yapılar olarak da nitelenen kabile toplumu sistemleri insanlık tarihi boyunca varlıklarını sürdürebilmiştir. Kabile yapısı, devlet denilen olgunun ortaya çıkmadığı, başka alanlar üzerinde denetim kurabilen devlet iktidarlarınca bilinmeyen yerlerde yaşamlarına devam edebilmiştir. Geleneksel toplumlarda, ikinci olarak, şehir-devlet sistemleri varlık göstermiştir. Bu devlet yapısı neredeyse tümüyle, bazı yalıtılmış istisnaları mevcut olsa da, kendi refahlarının dayanağı olan deniz ticaretinde dolayı “dışarıya” açılan liman kentlerine dayanmıştır. Üçüncü olarak feodal devlet sistemleri, geleneksel toplumların diğer bir türünü oluşturmaktadır. Feodalizm olarak kavramsallaştırılan bu modelin Ortaçağ Avrupa toplumları haricinde tam olarak ne derece uygulanabildiğine dair tartışmalar bulunsa da Avrupa'da ortaya çıkan feodal devletler sistemine benzeyen sistemlerin başka bölgelerde de ortaya çıktığı kabul görmektedir. Geleneksel toplumlarda etkin olabilen en son biçim de periferilerinde varlık gösteren kabile kültürlerince tahakküm altına alınan daha küçük devlet veya bölgelerle beraber büyük emperyal oluşumların yönetimleri tarafından oluşturulan sistemdir. Giddens, geleneksel toplumların belirgin nitelikleri olan bu türlerin tümünün, modern ulus-devlet sisteminden

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

oldukça farklı olduğunu dile getirmektedir. Yazar, buna rağmen geleneksel ve modern olanların, kısa bir dönem de olsa bir arada bulunduklarını ifade etmektedir.[5]

Geleneksel toplum yapılarında merkezi iktidara bağlı askeri kuvvetler ne kadar güçlü bir durumda olurlarsa olsunlar, merkezi iktidarın kontrolünden kaçmayı başaran silahlı muhalefet odakları varlıklarını sürdürebilmektedir. Bu tür devletlerde, bir taraftan merkezi iktidar ve onun gücü, diğer taraftan savaşçı yerel liderlerin gücü, yağma yapan göçebelerin varlığı ve her nevi eşkıyalık eylemleri bir arada bulunmaktadır. Bu parçalı yapı, geleneksel toplumların parçalı karakter sergilediğini de göstermektedir.[6] Bu toplum yapısında devletin idari yapısı, devlet gücünün en fazla yoğunlaştığı yerlerden uzamsal olarak uzak olan bölgelerde yerel toplumsal pratikleri içerecek kadar genişleme olanağı bulamamıştır. Bu toplumlarda, merkezi iktidarların zor aygıtları üzerindeki görece zayıf denetimi modern anlamıyla "polislik" imkânının düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla da geleneksel toplumlarda, her vakit merkezi iktidarlara karşı askeri olarak potansiyel meydan okuma odaklarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Yani bu devlet türünde eşkıya, yağmacı, korsan ve başka türden yerel güç odaklarının her zaman bulunduğu görünmektedir.[7] Ancak daha sonra ortaya çıkan ağır yükümlülükler ve özellikle yerelde yapılaşmış idari özerkliğin ortadan kaldırılması, bu sefer hem muhalefetin ortaya çıkmasına hem de şiddetli bir biçimde olmasına sebep olmuştur. Bunun karşısında da devlet zor aygıtını daha fazla işlevselleştirmek ve bunlar üzerinde daha yoğun bir kontrol geliştirmek zorunluluğu hissetmiştir.[8]

Dolaylı Yönetim Anlayışından Doğrudan Yönetim Anlayışına

Charles Tilly, devlet denilen organizasyonu tanımlarken "dolaylı yönetim" ve "doğrudan yönetim" biçiminde bir ayrıma gitmektedir. Tilly'nin tezine göre yereldeki güç odakları aracılığıyla hudutları dahilindeki periferileri yönetmeyi tercih eden, tebaasının gündelik yaşamına müdahalesini asgari düzeyde tutan devlet, dolaylı yönetim biçimini uygulamaktadır. Bu biçimiyle devlet, nüfusun bütün bireylerine nüfuz etme veya onların bağlılığını sağlamak yerine, yerel iktidar sahibi olan aracılarla oluşturduğu ittifaklar neticesinde yereldeki toplumsal gruplar üzerinde tahakküm kurmaktadır. Bu sayede merkezi güç sahipleri, yereldeki aracı aygıtları vasıtasıyla yerel halktan merkeze sürekli bir kaynak akışı sağlamakta, yerel cemaatlerin günlük hayatlarına minimum düzeyde müdahale etmektedir.[9] Merkezi devletle yereldeki halk arasında aracılık edenler; genellikle boyunduruk altına alınmış halkların ayrıcalık tanınan üyeleri olmakta ve bu yönetim katındaki seçkinler ödedikleri "haraç" ve bu halklardan elde edilen kazançlar için güvenceler sunarak, yereldeki iktidarlarını korumaktalar.[10]

Ancak dolaylı yönetim anlayışı, zaman içerisinde devletin, savaşlar nedeniyle kaynaklara olan ihtiyacının artış göstermesiyle değişime uğramıştır. Savaşlardaki harcamaların artması, kaynak ihtiyacını artırmış, bu durum da devletlerin, periferisi konumunda bulunan yerel bölgelerden daha çok ekonomik akış ihtiyacı duymasına sebep olmuştur. Bunun üzerine devletler, yerelden gelmesi gereken gelirinin bir kısmını paylaştığı yerel aracılardan vazgeçmiş, halkla doğrudan muhatap olmaya çalışmış, tebaasından doğrudan kaynak aktarma yoluna gitmişler. Bu durum da beraberinde doğrudan tahakküm kurmayı gerektirmiştir.[11] Devletler genel olarak, haraçtan vergiye, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime, boyun eğdirmeden özümlemeye geçiş sürecinde, bir taraftan yönettikleri halkı veya halkları tekbiçimli kılmaya, ulaşım ve iletişim araçları vasıtasıyla bağlar kurmaya çalışırken diğer taraftan ortak dil, din, para ve

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

hukuk sistemi dayatarak mevcut bölünmüşlükleri ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atmaktadır. Bu tek tipleştirme[12] çabaları, yönetilen halkların günlük sosyal ilişkilerini biçimlendiren kimliklerini tehdit eder duruma geldiğindeyse, genellikle kitlesel direniş hareketleri baş göstermektedir.[13]

Despotik İktidar Anlayışından Altyapısal İktidar Anlayışına

Micheal Mann, devleti merkeziyetçiliği ve bölgeciliği, despotik ve altyapısal olarak adlandıran iki çeşit devlet iktidarıyla ilişkili biçimde tanımlamaktadır. Hem "despotik" hem de "altyapısal" şeklindeki devlet özerkliğinin "bölgesel olarak merkezileştirilmiş" bir örgütlenme şeklini sağlama konusunda ortaya koyduğu benzersiz kabiliyetin bir sonucu olduğunu savunmaktadır.[14] İlk anlamıyla devlet iktidarı, devlet elitleri tarafından iktidarı toplumun üzerinden kurmakta, ikinci anlamıyla devlet iktidarı devletin aracı aygıtlarıyla iktidarı toplumun içinden kurma mahareti göstermektedir.[15]

Despotik iktidar biçiminde, iktidar sahibi "tez kellesi vurula" diye bağırdığında, hevesini anında tatmin edebilmektedir. Despotik iktidar literatürde, aynı zamanda "iktidarın özerkliği" biçiminde de adlandırılmaktadır.[16] Mann, modern öncesi devletlerin büyük bir çoğunluğunda şu İngiliz halk deyiminin genelleştiğini dile getirmektedir: "Eğer Kızıl Kraliçenin görüş hizasından uzaklaşırsan seni yakalaması zorlaşır". Yazar, bu şekilde yönetilen devletlerin "despotik" iktidarlarının yüksek, ama topluma sirayet etme anlamındaki "altyapısal" iktidarlarının çok sınırlı bir düzeyde kalmaya mahkum olduğunu belirtmektedir.[17] En gösterişli despotik yöneticiler de dahil bütün yönetici elitler aslında yerelde bölgenin ileri gelenleri aracılığıyla iktidarlarını pekiştirmektedir. Bundan dolayı, bütün büyük toplumlar gerçekte "bölgesel olarak federal" bir biçimde yönetilmektedir. Askeri merkezileşme ile parçalanmakta olan federalizm birlikte düşünüldüğünde diyalektik bir durum belirmektedir. Bu zorunlu ilişki başarılı olduğunda devletin hem altyapısal hem de despotik iktidarı artmaktadır.[18]

Diğer taraftan, devlet iktidarının ikinci anlamı da esasında kapitalist demokrasilerde vücut bulan, devletin sivil toplum gruplarına gerçek manada nüfuz etme ve yetki alanı içinde siyasi kararları lojistik olarak uygulama yetisi anlamında, "altyapısal iktidar" olarak adlandırılmaktadır. Devletin sivil topluma nüfuz etmesi özellikle temsili meclisler modeliyle yönetilen anayasal rejimler içim önem arz etmektedir.[19] Altyapısal iktidar, eski zaman toplumlarında nispeten güçsüzdür. İktidar sahiplerinin gözünün önünden uzaklaştığınız anda size ulaşması kolay değildir. Fakat bu iktidar biçimi, gün geçtikçe bütün sanayi toplumlarında güçlü bir şekilde uygulamaya koyulmuştur.[20] Özellikle 19. yüzyılın sonundan itibaren bürokrasi, bu zaman diliminde gerçekleşen devrimlerin de katkısıyla, devletlerin altyapısal iktidarını güçlendirecek bir biçimde belirginleşmiştir. Gelişen bürokratik yapı, merkezi iktidar sahiplerinin sivil topluma nüfuz etmesinin önemli bir unsurunu teşkil eder duruma gelmiştir. Bürokratikleşme ile birlikte, demiryolları, posta, telgraf gibi iletişim ve ulaşım araçlarıyla kitlesel eğitim, bu anlamda, birlikte düşünüldüğünde devletin altyapısal iktidarının önemi net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.[21]

Osmanlı'dan Önce Kürt Coğrafyasının Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Politik Yapısı

Kürt toplumunun sosyo-kültürünün bir gerçekliği olan aşiret olgusu, aslında Osmanlı toplumu olarak adlandırılan yapının doğu tarafının tüm bileşenlerinin etkin bir yapısı olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Kürtler açısından bakıldığında aşiret fenomeni

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

toplumsal düzlemde Kürtlerin en önemli niteliği olarak öne çıkmaktadır. Bundan dolayı bu noktada aşiret olgusunu ayrıntılandırarak çalışmanın bu kısmına başlamak yerinde olacaktır.

Aşiret olgusu Kürt toplumunda, kendi üyelerini dış saldırılara karşı korumakla birlikte kendilerine ait gelenek ve yaşam biçimlerini sürdürmek amacıyla oluşmuş bir topluluk veya topluluklar konfederasyonu şeklinde yapılaşmıştır. Kürtlerin toplumsal örüntüsünde çok derin bir anlam ifade eden aşiret ve aşiretçilik mevhumu, aşiret mensubu Kürtler arasında daha da "özcü" bir vurguyla çok erken dönemlerde bölge ile ilgili araştırma yapanların karşısına çıkmıştır. Araştırmacılardan biri Kürtlere sorulduğunda "eşiretim" (ben bir aşiret mensubuyum) diye cevap verdiklerini, bu anlayışın farklı bir düzlemde de olsa Roma'da kadim bir anlayışın ve övünmenin bir tezahürü olan "Civis romanus sum" yani ben "Roma vatandaşıyım" anlayışıyla, bu çerçevde, benzerlikler taşıdığını dile getirmektedir.[22] Kürt toplumunda aşiret denilen yapı, klan veya taifelerden oluşmakta, klanlar da bınemalların bir araya gelmesi ile ortaya çıkmaktadır. Kürt aşiretlerinin liderleri reis, mir ya da beg olarak adlandırılmaktadır. Aşiretleri oluşturan daha küçük gruplardan meydana gelen klanlar ise ağaların yönetimleri altında bulunmaktadır.[23] Kürt aşiretlerinin diğer önemli bir niteliği de bireylerin aşiret olan bağlılıklarının sağlamlığı olarak belirginleşmektedir. Kürtler arasında bir realite olarak kabul gören söz konusu aşiret bağlılığı, kimilerine göre, Kürtlerde mevcut olan dine olan bağlılıktan daha güçlüdür.[24] Bruinessen, Kürtlerde aşiret olgusu söz konusu olduğunda, köylüler ile aşiretlerin birbirlerinden ayırmak gerektiğini, aşiretlerin toprağı nadiren işlediklerini, köylülerin ise kesinlikle askerlik yapmadıklarını, köylülerin "Guran" olarak adlandırıldığını, Guranların da fiziksel görünüşleri ve aksanlı Kürtçeleriyle diğerlerinden belirgin farklılıklara sahip olduklarını ileri sürmektedir.[25] Bu teze göre Kürtlerin yoğun bir biçimde yaşadığı bölgelerde aşiretlere mensup olanlar, kontrol altına almış oldukları aşiret-dış olanlardan kendisini ayrıştırmakta, kendilerini farklı bir kast olarak görmektedir. Diğer taraftan Kürt aşiret yapısının işleyişi ve iç örgütlenmesi önemli oranda dış etmenlerden de etkilendiği bir realitedir. Kürt aşiretlerinin diğer aşiretler, aşiret-dışı nüfus ve devletlerle kurdukları ilişkiler bu etkenlerin başında gelmektedir. Bu noktada öne çıkan husus ise Kürt aşiretlerinin belli bir ölçüde devletin yaratımları olarak değerlendirilmesidir.[26]

Kürt aşiretleri çoğunlukla bağlı oldukları devlet merkezlerinin periferilerinde hayat sürdüklerinden her zaman sınırlı da olsa bir ölçüde siyasal bağımsızlıklarını korumayı başarmışlar. Kürt aşiretleri özelinde gelişen merkez-periferi ilişkisi bir sarkaca benzer şekilde hareket etmiştir. Kürtlerin yaşadığı bölgeler, bağlı oldukları merkezi iktidarların zayıflayıp güçlenmesine bağlı olarak farklı toplumsal hareketlilik yaşamış ve buna göre de farklı tepkiler ortaya koymuştur. Bölgede kontrolü ele geçiren devletler, Kürt aşiretlerinin çoğunu denetim altına almayı başarmış, içişlerine karışıp onları dizayn edebilmiş, onlardan asker olarak yararlanmış, vergi toplayabilmiş ve karşılığında da aracı olarak güvenebileceği reislerini desteklemiştir. Ancak merkezi iktidarları zayıflamaya başladığında aşiret liderlerinin merkeze bağlılıkları sürmekle birlikte olabildiğince incelmiştir. Kürt aristokrasisi, bu dönemlerde topladıkları ve bir kısmını merkeze gönderdikleri vergileri ödemeyi bırakmış, sağladıkları askeri destekleri de olabildiğince azaltma yoluna gitmişler. Söz konusu süreç kimi zaman öyle noktaya varmış ki, sürecin sonunda Kürt liderlerin bazıları bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Fakat merkezi iktidar,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

kendini toparlayıp yeterince güçlendiğinde Kürt emirlerinin yeniden merkeze bağlılık göstermekten geri durmadığı anlaşılmaktadır.[27]

Tarihsel kayıtların ortaya koyduğu bilgi ve belgelere bakıldığında Kürt sosyo-politiğinin, toplumsal ve siyasal örgütlenme açısından 10. yüzyıla kadar emirlik düzeyini aşabilen bir politik yapı ortaya çıkaramadığı görülmektedir. Fakat bu tarihten sonra Arap tarihçilerin verdikleri bilgilere göre Transkafkasya'nın doğusunda Kur ve Dicle nehirleri arasında Şeddadiler (951-1075); "Doğu Kürdistan" olarak adlandırdıkları bölgenin içinde yer alan Hamedan şehri dolaylarında diğer Kürt aşiretleri üzerinde önemli ölçüde hakimiyet kurmuş olan Hasanvayhi (959-1095) isimli bir Kürt hanedanı ile "Kuzey Kürdistan" olarak adlandırılan bölgenin içinde yer alan Diyarbakır yakınındaki Mayyafarikin'de önemli bir hakimiyet alanı oluşturan başka bir Kürt hanedanı olan Mervaniler (984-1083) emirlik düzeyini aşan siyasi birimler inşa etmeyi başarmışlar.[28] Bu tarihlerde Müslüman Arapların, Kürt coğrafyasına iyice yerleştikleri anlaşılmaktadır. Ancak Kürtler, her ne kadar belli bir süre sonra onlara ve onların akınlarına alışmış kimi zaman onlarla karışmışsa da Arap aşiretleriyle hiçbir biçimde bütünleşmemişler.[29] Bu dönemde de birçok Kürt aşireti görece özgür bir yaşam sürmeye devam etmiştir.[30] Bu dönemlerde önemli bir Kürt hanedanı olan Eyyübi hanedanı da tarih sahnesine çıkmıştır. Fakat bu hanedan daha çok İslam kimliğiyle bilinir kılınmıştır. Haçlılara karşı yürüttüğü mücadelelerle bilinen Selahaddin Eyyubi zamanında Eyübbiler hanedanlığı devlet sahibi olmuş, Selahaddin de bu devletin hükümdarlığını yapmıştır. Eyyubi hanedanı 1171 ve 1260 yılları arasında Mısır ve Suriye topraklarının da içinde olduğu bölgede hüküm sürmüştür. Özoğlu, Eyyubilerin, Mervanilerden daha sofistike bir devlet yapısı ortaya koyduklarını fakat geniş sınırları olan topraklara hükmetmelerine rağmen Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgelerin sadece küçük bir parçasını yönettiklerini bundan dolayı da bu devleti bir Kürt devleti olarak nitelendirmenin çok kolay olmadığını ileri sürmektedir.[31]

Kürt sosyo-politiği özellikle 13. yüzyılda batıya doğru harekete geçen Moğolların her tarafı istila etmesi ve bu sırada Kürt aşiret reislerini kılıçtan geçirmesiyle ciddi bir değişime uğramıştır. Bu süreçte Kürt aşiretleri büyük bir parçalanma dalgasına kapılmış, Kürt toplumsal örüntüsü küçük küçük aşiretlerin belirgin hale gelmesiyle çok parçalı bir yapı arz etmeye başlamıştır. Moğol imparatoru Timur'un, Bağdat ve Diyarbakır'ı istila etmesi, ayakta kalmayı başaran Kürt beylerini ortadan kaldırmasıyla bu süreci daha da dramatik bir noktaya taşımış, Kürt beyleri tarafından yönetilen coğrafyanın idaresinin bölge dışında gelen Timur'un adamlarına bırakılmasına yol açmıştır.[32]

Osmanlı Devleti'nin Kürtlerle İlişkisi ve Geleneksel Kürt Politikası (1514-1830)

Kürt coğrafyasının kaderi bir nevi Osmanlı İmparatorluğu'nun söz konusu dönemde yaşanan taht değişikliğiyle yakın bir ilişki içinde olmuştur. Özellikle Yıldırım Beyazıt'ın yerine oğlu Yavuz Selim'in 1512 yılında tahta çıkması ve imparatorluğun dış politikasında ciddi bir değişikliğe giderek yüzünü doğuya çevirmesi Kürtleri doğrudan etkilemiştir.[33] Yavuz Selim, tahta çıkar çıkmaz İran'ı gözüne kestirmiş, bulduğu ilk fırsatta İran şahı İsmail'e karşı harekete geçmiş, 1514 yılında bugünkü Erzincan ile Tebriz'in tam ortasında yer alan Çaldıran ovasında savaşa tutuşmuş, ülkenin başkenti Tebriz de dahil birçok bölgesini ele geçirmiştir.[34] Bu dönemde İdris-i Bitlisi'nin arabuluculuğuyla Kürt aşiret liderleri Osmanlı Devletinin desteklemiştir. Bu destek Osmanlı padişahı payitahta döndükten sonra da devam etmiş, söz konusu bölgede yaklaşık 10.000 Kürt gönüllüsü toplayan Bitlisi'nin himmetiyle Safevilerin yeniden kuşatma altına aldığı Diyarbakır

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

kurtarılmıştır. [35] Kürtlerin desteğiyle kazanılan bu savaş, Osmanlı'ya Mısır fethinin kapılarını açmıştır.[36]

Bu savaş esnasında İdris-i Bitlisi, Çemişgezek, Palu, Çapakçur, Bitlis, Hasankeyf, Hizan, Cezire ve Sasun'da mukim Kürt emirliklerini bir araya getirmeyi başarmış, Kürtlerden oluşan geniş bir askeri yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bitlisi'nin Kürt beylerini ikna etmesi ve Osmanlı'ya bağlılıklarını sağlamasından ziyadesiyle memnun kalan Yavuz Selim, Bitlisi'ye Osmanlı egemenliğine giren Kürt coğrafyası için idari bir çerçeve oluşturmakla görevlendirmiştir.[37] Bunun üzerine çalışma yapan Bitlisi, bölgedeki Kürt beylerinin birbirine eşit olduğunu ve hiçbirinin diğerinin önünde eğilmek istemeyeceğini, Safevilerden gelecek Kızılbaş tehdidine karşı[38] birlik içinde olacak etkili bir mücadele ortaya koymak için yetkiyi bölgedeki tüm mirlerin itaat edeceği merkezden atanacak birine verilmesinin daha uygun olacağını teklif etmiştir. Bu teklif, Osmanlı padişahı tarafından kabul edilmiş, Bıyıklı Mehmed Paşa, Kürdistan beylerbeyi olarak atanmıştır.[39] Bölgenin neredeyse tamamını 1515 yılına kadar söz konusu paşa tarafından Osmanlı sınırlarına dahil edilmiştir. [40] Kürt coğrafyasının denetimini ele alan Osmanlı merkezi iktidarı, [41] bünyesine aldığı halkların en büyüklerinden biri ve çoğunlukla Müslüman olan Kürtlerle "özel" bir ilişki geliştirmeyi tercih etmiştir. Bölgenin otokton halklarından biri olarak kabul edilen ve kendi özgülünde bir yaşam inşa etmeyi başarmış olan Kürtler, Osmanlı yönetiminde kendilerine has sosyo-kültürel ve sosyo- politik varlıklarını sürdürmüştür. Kürtlerin bölgedeki öneminin farkına erken varan Osmanlı, Kürtlerle karşılıklı çıkara dayalı sağlam bir ilişki geliştirmiş, Kürtlerin uzun süre boyunca ayrı bir halk olarak yaşamlarını sürdürmelerine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı'nın geleneksel yönetim sistemi de bu noktada Kürtlerle merkezi iktidar arasında gevşek bir ilişkinin kurulmasına imkan vermiştir.[42] Osmanlı İmparatorluğu'nda, diğer devletlerde de olduğu gibi, merkezden periferiye doğru gidildikçe devletin otoritesi doğal olarak azalma eğiliminde olmuştur.[43] Merkezi bir imparatorluk görünümünde olan Osmanlı, merkezinin çevresinde de bir çeşit özerk idari yapılanmaların ortaya çıkmasına müsade etmiştir. İmparatorlukta ortaya çıkan bu idari özerklik durumu zaman içinde devletin fetihçi karakteri nedeniyle çeşitlenmiştir.[44] Osmanlı'da esas itibariyle homojen olmayan yönetim sistemi, merkeziyetçi ve adem-i merkeziyetçi idari anlayış üzerinde inşa edilmiştir. Osmanlı'daki bu örgütlenme modeli merkez ile çevre arasındaki gelişen ilişkiler düzleminde tarihsel olarak ortaya çıkmıştır. Bu ilişki bir "özümseme" veya "baskı kurmak"tan ziyade bir eklemlenme ilişkisi biçiminde tezahür etmiştir. [45] Osmanlı bu siyasası çerçevesinde Kürt bölgelerinde doğrudan yönetim modelini çok uygulamamış, aşiret liderleri vasıtasıyla bölgeyi yönetme yöntemini, yani dolaylı yönetim anlayışını tercih etmiştir. Aslında bu yönetim anlayışı yalnızca Osmanlı'nın bölgeye gelişleriyle ortaya çıkmış bir anlayış da değildir. Daha öncede Kürt bölgelerinin bir bölümünü topraklarına dahil eden büyük devletlerin çoğu, her zaman olmasa da, "bu bölgede bazılarının neredeyse antik çağdan kalma olduğu, çeşitli büyüklükte ve örgütlenme düzeylerinde devlet-benzeri birimler olan birçok emirlikler" yoluyla Kürtleri yönetmeyi tercih etmiştir.[46]

Osmanlı'nın bölge için tercih ettiği yönetim anlayışı bölgede yerel iktidarı ellerinde bulunduran Kürt beylerinin de tercih ettiği bir model olmuş, beyler bu siyasadan faydalanarak bölgelerinde hem büyük servet edinmiş hem de güçlerine güç katmıştır.[47] Bruinessen, Janet Klein ve Reşad Kasaba gibi araştırmacıların ortaya koyduğu şekliyle

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

aşiretler yerelde bölgesel hegemonik bir güç olmak için rakipleri pozisyonunda bulunan diğer aşiretlere karşı bazen devletleri yöneten iktidarlara benzer biçimde dış desteğe ihtiyaç duymuş, elde ettikleri bu desteği gerek duyduklarında rakiplerine karşı kullanmışlar.[48] Merkezi iktidarla geliştirdikleri ilişkiler neticesinde daha da güçlenen aşiretler beyleri, bölgelerinde yaşayanlar için çok büyük tehlike arz etmiş, bu bölgede yaşayan köylülerin hayvanlarını, ürünlerini, hatta canlarını dahi tam olarak koruma olanağı kalmamıştır.[49]

Osmanlı merkezi iktidarıyla Kürt beyleri arasında varılan anlaşma çerçevesinde Kürtlerin yerel statüleri aynı şekilde devam ettirilmiş, topraklar kendilerine tımar olarak verilmiştir. Bunun karşılığında Kürt mirleri, merkezi iktidara her yıl belli bir miktar para[50] ödemekle yükümlü kılınmış ve sultanın ordusuna da askeri birlikler sağlama görevini üstlenmişler.[51] Osmanlı merkezi iktidarı ile onun siyasal hegemonyasının taşra uzantısı[52] konumundaki Kürt beyleri arasında yapılan bu anlaşma neticesinde Kürt mirlerinin imparatorluk içerisindeki idari statüleri daha önceki biçimiyle aynen devam etmiştir. Osmanlı, Kürt beylerine kapsamlı bir özerklik imkanı tanınmış, Osmanlı merkezi iktidar ile yerel Kürt beylikleri arasında oldukça gevşek bir yönetimsel ilişki garanti altına alınmıştır.[53] Kürt beyliklerinin, imparatorluğun merkezi iktidarıyla yaptığı anlaşma neticesinde hem "de jure" hem de "de facto" olarak elde ettikleri özerk statü Osmanlı İmparatorluğu tarafından resmen tanınmış ve bu ilişki sonucunda ortaya çıkan ikili yapı 19. yüzyılın ilk çeyreğine dek sürdürülmüştür.[54] Söz konusu durumun devlet olma fikriyle tam bağdaşmadığını iddia eden kimi yazarlara göre Osmanlı'nın merkezi iktidar gücünün dizginlerini yerel Kürt beylerine vererek yanlış yapmıştır.[55] Fakat bu düşünceyi kabul etmeyen Barkey, devletlerin yönetim anlayışında sahip olduğu esnekliğin zayıflıktan ziyade, güçlü olmanın bir göstergesi olduğunu ileri sürmektedir.[56]

Kürt coğrafyası, Osmanlı topraklarına dahil edildikten sonra on sekiz (18) idari birim olarak yapılandırılmış ve Kürt mirlerinin yönetimine bırakılmıştır. Bu idari birimler, eyalet olarak adlandırılmış ve iki şekilde varlıklarını devam ettirmişler. Kürt beylerinin yönetimindeki bu idari birimlerin yedisi Osmanlı merkezi iktidarı tarafından "ümera-yı izam" yani bölgenin büyük beylerinin yönetiminde bulunan eyaletler olarak kaydedilmiştir. Nispeten büyük olan bu idari birimlere yollanan hükm-i şeriflerde "alamat-ı şerife itimad edesiz" ibaresi yerine "siz" şeklinde hitap edilmiştir. Bu yedi idari birimin yöneticisi konumunda bulunan Kürt beyleri, Osmanlı sisteminde mevcut olan klasik sancakbeyleri ve bu sancakbeylerine denk tutulan diğer Kürt beylerinden farklı ve daha yüksek bir konuma sahip olmuşlar.[57]

Kürt aşiret liderlerinin Yavuz Selim zamanında elde ettiği ayrıcalıklar Kanuni Süleyman zamanında da aynı şekilde sağlanmıştır. 1536 yılında Kürtlerin çoğunluk oluşturdukları bölgede Osmanlı politikasını düzenleyen bir ferman yayınlanmıştır.[58] Bu ferman ile Yavuz Selim zamanında İran Kızılbaşlarına karşı savaşarak devlete faydalı hizmetlerde bulunmuş, o dönem itibariyle de halen devlete hizmet etmeye devam etmekte olan, özellikle Serasker İbrahim Paşa'nın en son İran seferine dahil olarak Kızılbaşların yenilgiye uğratılmasında yararlı olan Kürt beylerine, Osmanlı'ya karşı takındıkları "öz kulluk ve dilaverlikleri" ve bu beyler tarafından daha önce yapılmış müracaat ve istirhamlar da dikkate alınarak, Kürt beylerinin ellerinde ve tasarruflarında tuttukları eyalet ve kaleler eskiden olduğu gibi yine yurtları ve ocakları olarak kendilerine beratlarla ihsan edilmiş, yine kendilerinin mutasarrıf oldukları eyaletleri, kaleleri,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

şehirleri, köyleri ve mezraları bütün mahsulleriyle beraber babadan oğula intikal edecek biçimde kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir.[59]

Kürt beyleri bu ayrıcalıkları o kadar alıştılar ki 17. yüzyılda merkezden atanan taşra valilerinden ziyadesiyle rahatsız oldular. Bu durum 1632-33 yılları arasında Aziz Efendi tarafından hazırlanan belgede de tezahür etmiştir. Belgede yer alan bilgilere göre Kürt beyleri, Osmanlı merkezi iktidarı tarafından atanan taşra valilerinin, kendilerine daha önce sunulmuş ayrıcalıklara karşı mütecaviz davranmalarından tepki ortaya koymaktadırlar. Sultan IV. Murad'a sunulmak üzere hazırladığı "Nasihatname" adlı belgede durumun ciddiyetini fark ettiği anlaşılan Aziz Efendi, sultanı diplomatik bir dille uyarmış, söz konusu durumun devamının Osmanlı'nın Kürtleri Safevilere kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya bırakacağının altını çizmiştir.[60] B konuyla ilgili uyarıları dikkate aldığı görülen IV. Murad, 1632-33'te çıkardığı bir dizi ferman ile Kürt beylerinin ırsi haklarını pekiştirmiş, merkezi iktidar tarafından atanan askeri yetkililer ile valilerin Kürt beylerini taciz ve istismar etmelerini yasaklamıştır. Bu fermanların birinde sultan şunları ifade etmiştir: *"Allah Kürdistan'ı imparatorluğumu şeytani İran yecücünün fesatlarına karşı güçlü bir set ve demirden bir kale gibi korunması için yarattı".* Başka bir fermanda ise Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu için ne anlam ifade ettiğini şu ifadelerle açıklamıştır: *"Kürt kumandanlar Osmanlı devletinin sadık ve vefalı dostlarıdır ve büyük atalarımızın yüce zamanlarından bugüne kadar tahta övgüye değer çeşitli hizmetlerde bulunmuşlar, hesapsız çabalar göstermişlerdir; dolayısıyla imparatorluğu koruma çabası onlara saygıyla ve özenle davranılmasını gerektirir".*[61]

Ancak 17. yüzyıldan sonra söz konusu durum değişmeye başlamış özerk Kürt emirlikleri her ne kadar mevcudiyetlerini sürdürmeyi başarmış olsa da, merkezi iktidarın otoritesini büyük ölçüde artırmasıyla Osmanlı idari sistemi ile bütünleşmeye başlamışlar.[62] Başka bir ifadeyle Kürt sosyo-politiği, merkezi otoriteye karşı gittikçe daha fazla güç kaybı yaşamış ve tedrici olarak ciddi bir değişime uğramıştır. Bu durum 1800'lü yıllardan evvel bile kimi Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılmasına ve Kürt mirlerinin yerine merkezden atanan yöneticilerin almasına kadar varmıştır.[63] Fakat buna rağmen söz konusu idari yapılanma teoride de olsa 19. yüzyıl ortalarına değin Osmanlı yönetim sisteminin içinde varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Hatta Kürt mirleri kimi zaman, özellikle de 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, *"de facto"* bir özerklik bile elde etmişler.[64]

Merkeziyetçilik Bağlamında Osmanlı'nın Yeni Kürt Siyasası (1830-1847)

Osmanlı'nın Kürt periferisindeki güç dengesi 19. yüzyılda önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Geleneksel olarak Kürt beylerine bırakılmış olan Kürt coğrafyasının yönetimi zamanla kimi bölgelerde merkezi iktidarın eline geçmiş ve 19. yüzyılın başından itibaren otorite bazı bölgelerde merkezi iktidarın eline geçerken bazı bölgelerde Kürt beylerinin elinde kalmaya devam etmiştir.[65] Kürt beylerinin kontrollerindeki bölgeler, neredeyse devletlerin sahip olduğu bir çok özelliği barındırır hale gelmiş, Bruinessen sözleriyle, hatta bu yapılar kimi devletlerden de daha gelişmiş bir politik sistem oluşturmayı başarmıştır.[66] Fakat bu süreç merkeziyetçiliği siyasasının merkezine oturtan II. Mahmud'un iktidarda muktedir hale gelmesine kadar sürebilmiştir.[67] Kürt coğrafyasında esas değişim 1830'lü yıllardan itibaren gerçekleştirilen yönetsel reformlardan sonra ortaya çıkmıştır. Kürt beylerinin kontrol ettiği coğrafyanın büyük bir kısmı bu süreçte doğrudan merkezi otoritenin kontrolüne alınmıştır. Ancak bu durumu kabul etmeyen ve söz konusu anlayışa

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

karşı direnen Kürt beyleri de olmuş, ırsi olarak kendilerine bırakılan ve şimdi ellerinden alınmak istenen imtiyazlar için ayaklanmıştır. Bunlardan bazıları kontrol ettikleri alanları genişletmeyi başarmış, neredeyse bağımsızlıklarını ilan edecek noktaya varmışlar.[68]

Kürt coğrafyası II. Mahmud'un tahta çıktığı 19. yüzyılın başlarında neredeyse yarı bağımsız bir konuma gelmiş Kürt beyleri tarafından yönetilmektedir. Bu durum aynı şekilde Anadolu genelinde de bir tezahür bulmuş, kendi bölgelerinin güçlü aileler merkezi iktidarın işlevlerini üstlenmekte, bazı beyler de kendilerini fiilen bağımsız yöneticiler (derebeyi) konumunda görmekteler. Merkezi iktidar tarafından atanan kimi valiler başına buyruk hareket etmekte, İstanbul'daki yönetici elitleri dikkate almamaktadır. Benzer süreç Mısır'da da yaşanmaktadır. Kısa süreliğine de olsa Fransız işgalinden (1798-1801) kurtulan Mısır'ın yönetimini, Mehmet Ali Paşa (1805-1848) üstlenmiş, zamanla merkezden neredeyse fiilen bağımsız hareket edecek kadar kendisini güçlü hissetmiştir.[69]

Yerel iktidar odaklarıyla sarkaca benzer bir sosyo-politik yapı inşa etmiş olan Osmanlı merkezi iktidarının zayıf kaldığı bir dönemde tahta çıkan II. Mahmut, 1806'da başlayıp 1812'ye kadar devam eden Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yönetimi merkezileştirme politikasına yönelmiş, yerel muktedirlere karşı askeri harekatlar başlatmıştır. Merkezileşme siyasasını kabul etmeyip isyan eden beyler/derebeyleri ile merkezden atanıp zamanla güçlenen paşalara karşı başlatılan askeri girişimler başarılı olan sultan, onların yerine merkezden atmalar yaparak iktidarlarını sonlandırmıştır. Süreci kontrol eden II Mahmut, 1826 yılına gelindiğinde Anadolu'daki derebeylerin büyük kısmına boyun eğdirmeyi başarmıştır. Bundan sonra sıra bölgelerinde ziyadesiyle güçlenmiş bulunan Kürt beylerine gelmiş ve sultan bu görevi bir dönem Sivas valiliği de yapmış olan Reşid Paşa'ya tevdi etmiştir.[70]

Kürt coğrafyası II. Mahmut'un 1934 yılında Mehmed Reşid Paşa komutasında hazırlanan güçleri bölgeye sevk etmesi ve Kürt beyleriyle hanedanlarını şiddetli bir biçimde cezalandırma yoluna gitmesiyle ağır koşullar altına girmiştir. Bu harekat neticesinde birçok Kürt miri hanedanlarıyla birlikte ortadan kaldırılmış, yerel iktidar doğrudan merkez tarafından atanan yöneticiler vasıtasıyla merkezi iktidarın denetimine girmiştir. Fakat Garzan, Cizre ve Hakkâri bölgelerini kontrol eden bulunan Kürt beylerinin iktidarları bir süre daha devam etmiştir.[71]

Cizre bölgesini kontrol eden Bedirhan Bey, bir şekilde Osmanlı merkezi iktidarının sahiplerini ikna etmiş, Cizre bölgesinin kendisine bırakılmasını sağlamıştır. Fakat o güne kadar ırsi olarak bölgeyi yöneten Cizre beyleri, bu tarihten sonra artık Cizre hakimi olarak değil, Cizre ve Botan Mütesellimi[72] yani vali veya devlet hazineleri adına bölgeyi yönetmeye başlamışlar. Cizre beyleri, uzun zamandan beri sahip oldukları "mefrezü'l-kalem" ve "maktu'ül-kadem" statülerini kaybetmiş, mütesellimlik kurumu vasıtasıyla bu bölge de Osmanlı'nın klasik sancak sisteminin bir parçası haline getirilmiş, bölge ırsi olma vasfını kaybetmiştir.[73]

Bu dönemden sonra mütesellim olarak bölgeyi yönetmeye başlayan Bedirhan Bey, 1839'de patlak veren Nizip Savaşı'nda merkezi ordunun hizmetine girmeyi de kabul etmiş, askeri komutan olarak savaşta görev almıştır. Savaşta Osmanlı güçlerinin yenilmesi üzerine Bedirhan Bey, mahiyetindeki kuvvetleriyle beraber bölgesi Cizre'ye çekilmiştir. Osmanlı merkezi iktidarının askeri olarak güçsüzlüğüne bizzat şahit olan Bedirhan Bey, bu tarihten sonra bu durumdan istifade etmeye çalışmış, gücünü artırmak için daha fazla uğraşmıştır.[74] Benzer tespitler yapan ve bir dönem Osmanlı ordusunda görev de yapan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Prusyalı mareşal Helmuth von Moltke (1800-1891) savaş sonrası Kürt coğrafyasının durumunu şu şekilde ortaya koymaktadır: *"Nizip'te yaşanan günden sonra padişahın daha yeni mağlup edilmiş, ama asla tam olarak tabi kılınamamış olan Kürt halkı üzerindeki egemenliği fiilen son buldu. Dağların sakinleri üzerinde artık gücü yoktu, bu nedenle onları rahat bırakmak zorunda kaldılar"*.[75] Dönemin mecmualarından Takvim-i Vekayi gazetesinin de ifade ettiği gibi Bedirhan Bey bundan sonra *"kendüyi hükümet-i müstakile tahtında tutarak"* bağımsız bir hükümdar şeklinde kendini görmüş ve öyle davranmıştır.[76]

Reşid Paşa'nın başlattığı askeri hareketlerle Kürt beylerinin kanlı bir şekilde tasfiye edilmesinden sonra bölgede geçici olarak sağlandığı düşünülen sükûnet, Bedirhan Bey'in 1843-46 yıllarında Hakkâri bölgesindeki Süryanilerle meskun Tiyari ve Txobe sancaklarına karşı harekete geçmesiyle bozulmuştur. Söz konusu bölgede yaşayan Hıristiyanlara karşı girişilen harekat bir katliamla neticelenmiştir.[77] Bölgedeki karışıklık ilk olarak 1843 yılında Hakkari bölgesinin ırsi yöneticisi Nurullah Bey'in yardım çağrısına Bedirhan Bey'in olumlu yanıt verip bölgedeki Nesturîlere saldırmasıyla başlamıştır.[78] İddialara göre Bedirhan, Hıristiyanlarla meskun olan Tiyari sancağına girmiş,[79] sancağın her tarafını yakıp yıkmış, bölgedeki Hıristiyan nüfusun neredeyse yarısını kılıçtan geçirmiştir.[80] Saldırılar neticesinde binlerce Nesturî öldürülmüş, kadın ve çocuklar esir alınarak pazarlarda satılmıştır. Avrupa kamuoyunun baskısıyla söz konusu katliama karşı harekete geçen Batılı güçler, katliamdan Osmanlı İmparatorluğu'nu sorumlu tutmuş ve merkezi iktidardan Bedirhan Bey'i derhal cezalandırmasını talep etmişler. Fakat Osmanlı Devleti, gelen tepkilere rağmen ilk başlarda Bedirhan Bey'i cezalandırılmaya yanaşmamış hatta kendisi de1846 yılında Txobe sancağındaki Hıristiyanlara[81] saldırmış, benzer bir olayın daha yaşanmasına yol açmıştır.[82]

Bedirhan Bey, söz konusu tarihlerde Botan emirliği olarak idari sisteme dahil edilen bölgeyi aşan bir coğrafyada nüfuz alanı oluşturmuş ve görece modernliğiyle bölgede ön plana çıkmayı başarmıştır.[83] Kendisine bırakılan bölgenin dışına taşan bir güç inşa etmeyi başarmış olan Bedirhan Bey, zamanla nüfuzunu Kürt coğrafyasının neredeyse her tarafına ulaştırmış ve bölgede çok güçlü bir pozisyon elde etmiştir. Elde ettiği gücü ve içinde bulunan koşulları değerlendiren Kürt Beyi, merkezi iktidardan gelen emirleri bazen dikkate almamış bazen de emirlere karşı çıkmıştır.[84] Durumun farkında olan merkezi iktidar, önlem olarak Musul valisi Mehmed Paşa'yı öne çıkarmıştır. Paşa, bölge için yeni bir idari düzenleme önerisinde bulununca da Bedirhan Bey isyan etmiştir. Bunu üzerine ağır silahlarla donatılmış Osmanlı ordusu isyanı bastırmak üzere harekete geçmiştir.[85] Diğer taraftan Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa komutasındaki askerler de 1847'in Mayıs'ında Diyarbakır üzerinden Bedirhan Bey'in kontrolünde bulunan Cizre bölgesine saldırmaya başlamıştır. Bu dönemde Kürtler arasında kronik hale gelen bir mevzu daha zuhur bulmuş, daha önce Bedirhan Bey'in de diğer Kürt liderine karşı devletin yanında yer alması gibi, kuzeni İzeddin Şir[86] ile birlikte kimi Kürt beyleri Osmanlı güçleriyle birleşerek Bedirhan Bey'e bağlı güçlere karşı saldırıya geçmişler. Kendisine karşı harekete geçen güçlere karşı pek bir varlık gösteremeyen Bedirhan Bey, ağır bir yenilgi almaktan kurtulamamıştır.[87] İsyanın başarısızlığa uğraması üzerine Bedirhan Bey ve müttefiki Han Mahmud 4 Temmuz 1847'de teslim olmayı kabul etmiş,[88] bunun üzerine söz konusu kişiler payitahta gönderilmişler.[89] Osmanlı merkezi iktidarıyla kurduğu girift ilişki ve bölgede devletin yanında aldığı tutumu sayesinde ağır bir cezaya çarptırılmayan Bedirhan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Bey ve avenesi[90] Osmanlı payitahtında izzet ikram görmüştür. Ancak sürgün olmaktan da kurtulamamıştır.[91] Bu olaydan sonra Kürt coğrafyasında emirlikler sayfası kapanmış, yeni bir dönem başlamıştır.[92]

1847 yılının 26 Temmuz'unda toplanan Meclis-i Has, bölgede gelişen olaylarla Bedirhan beyin isyanını değerlendirmiş, meclisin aldığı karar Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından bir tezkere haline getirilerek Sultan Abdülmecid'e sunulmuştur: '(Meclis-i Has'ta) velinimetimiz padişahımız efendimize böyle nice nice fetihler (nasip olması dileğinde bulunulmuştur)... Görünüşte yüce devletin, ama aslında bir takım zalim ve serkeşlerin elinde olan Kürdistan'ın tamamının fethi[93] sonuçta, çeşitli yararlar sağlayan ve devletin de çıkarına olan bir vak'a-i hayriye olduğu kuşkusuz olduğundan, bütün hazır bulunanlar teşekkür ve iftiharla padişaha uzun ömür dileklerini tekrar etmişlerdir.'[94]

Kürt coğrafyası açısından bir dönüm noktası mesabesinde olan Bedirhan Bey İsyanı'ndan sonra sıra bölgenin diğer Kürt beylerine gelmiştir. Önce Hakkari'ye çekilen ama devlet yetkililerinin uyarısı üzerine Van'a geçen Nurullah, 1848 yılında merkezi iktidarın askeri harekatına maruz kalmıştır. Bölgede saygı gören dini liderlerin başında gelen Seyid Taha'nın aracılık etmesiyle Nurullah da nihayetinde teslim olmuş ve Osmanlı payitahtına gitmiştir. Böylece Cizre'den sonra neredeyse beş yüz yıllık bir yerel iktidar tecrübesine sahip bulunan Hakkari beyliği de ortadan kaldırılmış, yönetim sistemi içerisine dahil edilmiş ve tarihin sayfaları arasına karışmıştır.[95] Merkezi iktidarı 1851 yılında ise Süleymaniye'deki Kürt yönetimine karşı harekata başlamış, İsmail Paşa merkez tarafından Süleymaniye kaymakamı olarak atanmış ve Süleymaniye o andan itibaren merkezi iktidar tarafından doğrudan yönetilen bir idari birim haline getirilmiştir.[96]

Osmanlı ordusunun bölgede denetimi yeniden sağlamasından sonra Kürt bölgelerinde ilk kez devlet vergi de toplamaya başlamıştır. Kürt bölgelerinde yaşayanlar için bu durum, daha önce hiç yaşamadıkları bir deneyim olmuştur. Aydın ile Verheij'e göre Kürt emirliklerinin kaldırılmasıyla birlikte Kürtler merkezi iktidara vergi ödeyerek Osmanlı "vatandaşı" olmayı deneyimleme başlamışlar.[97] Osmanlı merkezi iktidarı, bölgede vergileri toplamak için çok sıkı önlemler almış, Hazro'daki merkezi iktidarın temsilcisinin de uyguladığı ve dile getirdiği gibi vergilerin miktarını yüksek tutmuş, bölge halkının itaati bu yolla sağlamaya çalışmıştır. Brant'ın da ifade ettiği gibi bu anlayış, tipik Osmanlı devlet anlayışını yansıtmaktadır.[98] Bruinessen ise Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılmasından sonra Kürt bölgesinde ortaya çıkan durumun "anarşi ve kaos" halini aldığını dile getirmektedir.[99] Bölgedeki emirlik yapısının ortadan kaldırılmasından sonra düzen yerine karışıklık hakim olmaya başlamıştır. Reynolds'un da belirttiği gibi bu dönemden sonra merkezi iktidarın politikalarının da etkisiyle bölgede birbirleriyle mücadele halinde bulunan birçok küçük özerk yapı ortaya çıkmıştır. Yazar, bu geleneksel güç yapısının ortadan kaldırılmasıyla oluşan boşluğu, bölgede yeterince meşru bir karşılık bulamayan ve zayıf bir örgütlenmeye sahip olan merkezi iktidar tarafından doldurulamadığını, devletin merkezileşme çabalarının doğuda yalnızca daha çok karışıklığa yol açtığını iddia etmektedir.[100]

Osmanlı İmparatorluğu, 1847 yılında Bedirhan Bey İsyanı'nı bastırdıktan sonra "Kürdistan Eyaleti" namıyla bir idari yapı oluşturmuştur.[101] Kürtlerin yaşadığı alanların bu şekilde eyalet haline getirilmesi, Osmanlı'nın ülke sathında yaymaya çalıştığı merkezileşme ve doğrudan yönetim anlayışının bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir. İmparatorluk yönetimi, 1850'lerin başlarına kadar Anadolu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

genelinde 18 eyalet kurmuş, Kürtlerle meskun bölgelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan eyalet de bunlardan birisi olmuştur.[102] Yani Osmanlı toprakları dahilinde, 19. yüzyılda "Kürdistan" tabiri yönetim sistemi içinde idari bir birim haline getirilmiştir.[103]

SONUÇ:

Bu çalışmada Osmanlı merkezi iktidarının Kürtler ile geliştirdiği ilişki ve bu ilişkinin araçları dönemin Kürt periferisinin sosyo-politik ve sosyo-kültürel koşullarına odaklanarak, analitik bir perspektifle literatürde var olan kuramlardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışma ayrıca Osmanlı merkezi iktidarının geleneksel olarak geliştirdiği Kürt politikası ve bu politikanın tarihsel süreç içerisinde yaşadığı kopuş-sürekliliklere dikkat kesilmiştir. Bu bağlamda merkezi iktidarın, ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara cevap vermek üzere geleneksel Kürt siyasasında bazen değişikliklere gittiği bazen de kopuşlara yol açacak kadar radikal adımlar atmak durumunda kaldığı anlaşılmaktadır. Merkezi iktidarın Kürt beyleriyle geliştirdiği ilişki, esas itibariyle, karşılıklı menfaate dayalı bir zemin üzerinde yükselmiş, devletin Kürt beylerini aracı kılarak Kürt coğrafyasını kontrol ettiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti, Kürt beyleri vasıtasıyla bölgeden vergiler toplamış, ihtiyaç duyduğu askerleri temin etmiş ve doğudaki sınırlarını dışarıya karşı tampon bölge haline getirdiği bu bölge vasıtasıyla korumuştur. Diğer taraftan Kürt beyleri de merkezi iktidarla geliştirdiği ilişki ve bu ilişki sayesinde elde ettiği ayrıcalıklarla yerel iktidarlarını sağlamlaştırmış, merkezi iktidardan aldığı destek ile bölgesel kontrollerini meşrulaştırmış, bu gücü bölgedeki rakiplerine karşı üstünlük aracı olarak kullanmaktan geri durmamışlar. Dolayısıyla merkezi iktidar ile yerel Kürt iktidarı arasındaki ilişki, esas itibariyle, diyalektik (çatışmacı) olmaktan ziyade dikotomik (ikili) bir şekilde mesafe katetmiştir. Ancak bu yapı üzerine inşa edilen söz konusu ilişki daha çok Kürt periferisinin beylerinin merkezi iktidara bağımlılığı biçiminde fakat birbirini tamamlayan bir anlayışla gelişmiştir. Bununla birlikte söz konusu ilişkinin diyalektik zemininin olmadığı anlamına da gelmemektedir. Çünkü karşılıklı çıkara dayalı gelişen ilişkide zaman zaman çelişkiler de yaşanmıştır. Merkezi iktidarın zayıfladığı dönemlerde Kürt periferisinin beyleri harekete geçmiş, bu durumdan faydalanarak pozisyonlarını güçlendirmiş, nüfuzlarını artırmışlar. Buna karşın merkezi iktidar güçlenmesi Kürt beylerinin merkezi iktidarın egemenliğini olan *"sadakatini"* artırmıştır. Başa bir ifadeyle dile getirirsek Osmanlı merkezi iktidarıyla yerel Kürt iktidarı arasındaki ilişki tarihsel olarak süreklilik içinde kopuşlar yaşayan, ancak kopuşlarla birlikte süreklilik de yakalayan kimi zaman diyalektik zemini de olan ama daha çok ikili bir yapı şeklinde, Kürt tarafının daha çok bağımlı olduğu, birbirini tamamlayan bir ilişki olarak somutlaşmıştır.

16. yüzyılda Yavuz Selim ile başlayan ve esnek bir zeminde devam eden ilişki, 19. yüzyılda II. Mahmud'un merkeziyetçi bir yönetim anlayışı takip etmeye başlamasıyla değişime uğramıştır. Merkezi iktidar, geleneksel Kürt politikasında değişikliğine gitmiş, ırsi Kürt emirlik yapısını ortadan kaldırmıştır. Başka bir ifadeyle Osmanlı merkezi iktidarı, 16. yüzyıldan itibaren Kürt beylerini aracı yaparak geliştirdiği siyasetten yani dolaylı yönetim anlayışından vazgeçmiş, Osmanlı merkezi iktidarının desteğiyle güçlenen yerel Kürt mirlerini ortadan kaldırarak doğrudan yönetim anlayışına geçiş ve bu çerçevede *"Kürdistan Eyaleti"* adıyla yeni bir idari birim inşa etmiştir. Söz konusu eyalet etnik bir anlam ifade etmekten ziyade devletin merkezileştiğinin bir işareti olarak inşa edilmiştir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Kaynakça:

Arnold, John H., **Tarih,** (Çev: Sevda Çalışkan), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2007.

Averyanov, P. İ., **Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19: Yüzyıl),** (Çev: İbrahim Kale) Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Aydın, Suav; Verheij, Jelle, *"Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800–1870",* **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915,** (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012.

Bareilles, Roland, **Osmanlı'nın Alacakaranlığı: Son Büyük Sultanlıkta Bir Fransız 1875-1933,** (Çev: Yeşim Türkmenoğlu), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Barkey, Karen, **Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, (Çev: Zeynep Altok), Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Bozarslan, Hamit, **La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient,** Presses de Sciences Po, Paris, 1997.

Bozarslan, Hamit, **Histoire de la Turkie de l'Epire a Nos Jours,** Tallandier, Paris, 2013.

Bozkurt, Serhat; Akpınar, Alişan (Haz.), **Osmanlı Kürdistanı: Kurdıstana Osmani,** bgst Yayınları, İstanbul.

Bruinessen, Martin van, **Ağa, Şeyh Devlet,** (Çev: Banu Yalkut), İletişim, İstanbul, 2010.

Bruinessen, Martin van, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** (Çev: Nevzat Kıraç vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Çadırcı**,** Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Dalyan, Murat Gökhan, **Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870,** Öncü Kitap, Ankara, 2012.

Ergut, Ferdan, **Modern Devlet ve Polis,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Giddens, Anthony, **Ulus Devlet ve Şiddet,** (Çev: Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.

Gündoğdu, Cihangir; Genç, Vural, **Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzale-i Vahşet, Tashih-i İtikad ve Tasfiye-i Ezhan 1880-1913,** Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Hay, W. R., **Kürdistan'da İki Yıl: 1918-1920,** (Çev: Fahriye Adsay), Avesta, İstanbul, 2005.

Hayes, Carlton J., **Milliyetçilik Bir Din,** Bilge Sanat Kültür, İstanbul, 2015.

Heper, Metin, **Devlet ve Kürtler,** (Çev: Kadriye Göksel), Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

İbn Haldun, **Mukaddime,** (Çev: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

İdris-i Bitlisi, **Heşt Behişt VII. Ketibe: Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481,** (Haz: Muhammed İbrahim Yıldırım), TTK, Ankara, 2013.

Jongerden, Joost, **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler,** (Çev: Mustafa Topal), Vate Yayınevi, İstanbul, 2008.

Jwaideh, Wadie, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi,** (Çev: İsmail Çekem, Alper Duman), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Kardam, Ahmet, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları,** Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

Kasaba, Reşat, **Bir Konargöçer İmparatorluk; Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar,** (Çev: Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Khoury, Dına Rızk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834**, (Çev: Ülkün Tansel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Klein, Janet, **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri,** (Çev: Renan Akman), İletişim, İstanbul, 2014.
Kodaman, Bayram, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası,** Ankara üniversitesi basımevi, Ankara, 1987.
Lazarev, M.S.; Mıhoyan, Ş.X., **Kürdistan Tarihi,** (Çev: İbrahim Kale), İstanbul, 2001.
Mann, Michael, **Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri,** (Çev: Semih Türkoğlu), Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.
McDOWALL, David, **Modern Kürt Tarihi,** (Çev: Neşenur Domaniç), Doruk Yayımcılık, Ankara, 2004.
Muhammed E. Z. Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi,** (Çev: Vahdettin İnce vd.), Nübihar Yayınları, İstanbul, 2011.
Öğün, Tuncay, **Cizreli İzeddin Şir Bey ve İsyanı,** Yeditepe, İstanbul, 2010.
Özoğlu, Hakan, **Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği: Kimlik, Evrim ve Sadakat**, (Çev: Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
Reynolds, Micheal A., **Abdurrezak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the twilight of Empire,** Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, Volume 12, Number 2, Spring 2011 (New Series), pp.411-450.
Soane, E. B., **Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk: Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilere İlişkin Tarihsel Notlar,** (Çev: Fahriye Adsay), Avesta, İstanbul, 2007.
Strohmeier, Martin; Yalçın-Heckman, Lale, **Kürtler: Tarih, Siyaset, Kültür,** (Çev: Atilla Dirim), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014,
Şeref, Abdurrahman, **II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),** (Haz: Bayram Kodaman, M. Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.
Tepeyran, Ebubekir Hazim, **Hatıralar,** Pera Yayınları, İstanbul, 1998.
Tilly, Charles, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu,** (Çev: Kudret Emiroğlu), İmge Kitapevi, Ankara, 2001.
Yeğen, Mesut, **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
Yılmaz, İlkay, **Serseri Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları,** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
Qasımlo, Abdurrahman, **Kürtler ve Kürdistan,** (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta yayınları, İstanbul, 2014.

Dipnot:

---

[1] Anthony Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet,** (Çev: Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s.11.

[2] Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet,** s.54. İbn Haldun da geleneksel toplumlarda bedeviliğin cesaretin kaynağı olması hasebiyle vahşi kavimlerin veya kabilelerin, diğer toplumsal gruplardan kesinlikle daha cesur olduklarını, diğer milletlerin varlıklarına el koymaya ve onlar üzerinde tagallüp yani hakimiyet kurmaya daha çok kadir olduklarını dile getirmektedir (İbn Haldun, **Mukaddime,** (Çev: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s.348-349). Dolayısıyla da bu vahşi milletler, kontrol altına aldıkları toprakları sürekli olarak genişletmişler. Bu kavimler, tagallübe olan istidatlarından ötürü hem diğerlerine nazaran daha savaşçı hem de savaşlarda

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

aldıkları neticelerle onları boyunduruk altına almaya ve köleleştirmeye daha muktedir olmuşlar. İbn Haldun, bu iki insan grubu arasındaki durumu, hayvanlar arasındaki vahşiliği ve evcilliği örnek vererek açıklama yoluna gitmektedir: "Vahşi ve yabani hayvanların ehlileşmiş hayvanlar karşısındaki durumu gibidir". Yazar, bu savaşçı ve tahakküm kurmaya yatkın halklara örnek olarak; Arapları, Zenateleri, Kürtleri, Türkmenleri ve Sinhaceleri göstermektedir (İbn Haldun, **a.g.e.,** s.358-359). Yalnızca devlet sahibi olamamış veya devlet kuramamış olan toplumlar ilkel olarak kalmaktadır. Bu noktadan hareketle Mann, "kapsamı ne olursa olsun, bağlayıcı kural-koyucu yetki merkezi olmaksızın karmaşık, medeni toplumlar olamaz", demektedir. Dolayısıyla tarihsel olarak devlet kurmuş toplumlar, devlet sahibi olamayan toplumlara göre hayatta kalma mücadelesinde daha başarılı olmuş, bir süreklilik kazanmışlar (Michael Mann, **Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri,** (Çev: Semih Türkoğlu), Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s.11).

[3] İlkay Yılmaz, **Serseri Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları,** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.12-13.

[4] Yılmaz, **a.g.e.,** s.13-14.

[5] Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet,** s.113-114. Geleneksel devlet sisteminde iktidarda bulunan geleneksel hükümdarlar (Geleneksel iktidar biçiminin modern zamanlarda ortaya çıkan iktidar anlayışından ne kadar çok farklı olduğunu en iyi örnekleyen çalışmalardan birine imza atmış olan Marc Bloch, ortaçağdaki 'Kralın Dokunuşu' olgusunu incelerken, bu olgunun bu zaman diliminde çok ciddi bir iş olan yönetim meseleleriyle ilgisi bulunmayan ve dikkate alınmayacak tarihsel bir tuhaflık olmadığını, kralların otoritesinin ayrılmaz bir parçası olarak işlev gördüğünü ve bundan dolayı da Ortaçağ'daki iktidar anlayışıyla modern zamanlarınkinin ne kadar farklı olduğunu ortaya koymaktadır (bkz. John H. Arnold, **Tarih,** (Çev: Sevda Çalışkan), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2007, s.130)

[6] Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet,** s.27-28.

[7] Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet,** s.241.

[8] Karen Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, (Çev: Zeynep Altok), Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.1.

[9] Yılmaz, **a.g.e.,** s.11.

[10] Devletler, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçişlerde genellikle askeri kuvvetin millileştirilmesi ile başlamış, 1750'den sonra dolaylı yönetimden doğrudan yönetim sistemine, yerel halkların, hane halkının ve üretici girişimlerinin gündelik yaşamlarına kadar aracısız müdahaleye, çok daha hızlı geçmeye başlamışlar. Bundan ötürü de milli ordular, milli devletler ve doğrudan yönetim birbirini beslemiştir. Bu durumdan önce iktidar sahiplerinin ne kadar özerklik sahibi olduğu devletten devlete değişmiştir. Söz gelimi Osmanlı İmparatorluğu, fetihlerin ve askeri idarenin ilk aşamalarında Balkanlarda peşi sıra iki yönetim biçimini de uygulamıştır; ikincisi birincisinden daha dolaylı bir yönetim biçiminde gerçekleşmiştir. XVII. yüzyılın başlarında sultan, bir taraftan ayrıcalık tanıdığı yerel seçkinlerden "haraç" toplarken, diğer taraftan ülkenin önemli kesimini tımarlara ayırmış ve savaşçılar orduya katkı sağladıkça kendilerine de pay vermiştir. Tımar sahipleri topraktan hem kendi gelirlerini, hem de sultan için vergi toplamış, sivil yönetimi yürütmüş ve Hıristiyan serfleri denetlemişler fakat toprağı

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

denetleme veya onu miras bırakma hakkından yoksun olmuşlar (Charles Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu,** (Çev: Kudret Emiroğlu), İmge Kitapevi, Ankara, 2001, s.182-184). Devrimden önce diğer bütün devletler gibi Fransa da yerel düzeyde dolaylı yönetim modelini tatbik etmiştir. Fransız modelinde merkezi güç ile yerel halk arasında aracılar olarak rahipler ve soylular görev ifa etmiştir (Tilly, **a.g.e.,** s.188).

[11] Yılmaz, **a.g.e.,** s.11.

[12] Tilly, **a.g.e.,** s.187.

[13] Tilly, **a.g.e.,** s.176-177.

[14] Mann, **a.g.e.,** s.1.

[15] Yılmaz, **a.g.e.,** s.18.

[16] Mann, **a.g.e.,** s.5.

[17] Ferdan Ergut, **Modern Devlet ve Polis,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.26. Bu çerçevede despotizmin gelişmesinde iki safhadan bahsetmek mümkündür: Bölgesel merkezileşmenin artması ve bu merkezileşmenin üzerindeki kontrolün bir biçimde kaybedilmesi. İlki işlev, ikincisi istismar olarak adlandırmak mümkündür (Mann, **a.g.e.,** s.18). Tarihe bakıldığında despotizmle elde edilen başarılar devletlerde hep istikrarsızlığın kaynağını oluşturmuştur. Çünkü devlet denilen mekanizma, halkın gündelik hayatına nüfuz edecek ve onu yönlendirecek etkin lojistik altyapılara sahip olamamıştır (Mann, **a.g.e.,** s.27). Zaman içinde toplumsal değişim ve dönüşümle beraber ortaya çıkan barış, ilerleme ve özgürlük; despotizmi, barbarlığı ve şiddeti bertaraf etmiş, yeni toplumsal gerçeklikler olarak ortaya çıkmışlar (Mann, **a.g.e.,** s.54).

[18] Mann, **a.g.e.,** s.21.

[19] Yılmaz, **a.g.e.,** s.19.

[20] Mann, **a.g.e.,** s.5. Devletin altyapısal iktidarı, sivil toplum güçlerinin kendi başlarına sağlayamayacağı bölgesel merkezileşme biçimlerini, kurulduktan sonra, kontrol altına alamamasından dolayı ortaya çıkmaktadır (Mann, **a.g.e.,** s.18). Ancak altyapısal iktidar kavramı, devlet üzerinde artan toplumsal etkilerin varlığını da ima etmekte ve bu anlamıyla ilişkisel bir boyut da taşımaktadır. Bu iktidar biçiminde iktidar kolektiftir. Bu türde devlet, toplumsal yaşamı elinde bulundurduğu altyapılar yoluyla düzenlemektedir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında sivil toplum gruplarının da devleti denetlemelerine imkan vermektedir (Ergut, **a.g.e.,** s.31).

[21] Yılmaz, **a.g.e.,** s.19. Altyapısal İktidar modelinde, devlet gelirimize ve varlığımıza değer biçebilmekte, bunları bizim ya da akrabalarımızın rızası olmadan kaynakta tevkif yoluyla vergilendirebilmekte, (Mann devletlerin yaklaşık olarak 1850'den önce böyle bir şeyi kesinlikle yapamadığını ifade etmektedir) yönetilenler hakkında muazzam miktarda bilgi saklamakta ve istediği an bu bilgileri ortaya çıkarabilmektedir. Hüküm sürdüğü toprakların neredeyse her yerinde bir günde kendi iradesini fiziksel güç ile kabul ettirilebilmekte, ülke ekonomisi üzerinde neredeyse sınırsız bir etkiye malik olabilmektedir. Daha da ötesi memuriyet, emeklilik, aile yardımları gibi yollarla doğrudan çoğumuzun geçim kaynağını sağlamakta ve toplumun gündelik hayatına tarihteki diğer devlet biçimlerinden çok daha fazla nüfuz etmektedir. Bunlardan ötürü de devletin altyapısal iktidarı zaman içinde gittikçe artmaktadır. Mann'ın huysuz kraliçe olarak kodladığı eski zamanların iktidar sahipleri olsa en azından sadece

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

söylediği her kelimeye boyun eğmek durumundasınız fakat modern devletin altyapısal iktidarı mevzubahis olduğunda ülkenin bir ucundan diğer ucuna kaçıp kurtulabileceğiniz en ufak bir delik bulma şansına sahip olamazsınız (Mann, **a.g.e.,** s.5).

[22] W. R. Hay, **Kürdistan'da İki Yıl: 1918-1920,** (Çev: Fahriye Adsay), Avesta, İstanbul, 2005, s.71. Carlton Hayes, milliyetçilik bağlamında değerlendirmeye tabi tuttuğu aşiretlerle aşiretçiliğin ilk çağların ve kayıtlarına ulaşılan çeşitli bölgelerin kendine has bir niteliği olarak geliştiğini ifade etmektedir. Hayes'e göre bu toplumsal yapı, tarih öncesi olarak nitelendirilen zaman dilimlerinde hüküm sürmüştür. Yazar, medeniyetin insanların arasında ilerlemesi ve yayılmasından sonra aşiretçiliğin veya ilkel milliyetçiliğin, yeryüzünden yavaş yavaş geri çekilmeye başladığını dile getirmektedir. Aşiretçilik, zaman içinde medenileşen insanlığın sadakatiyle vatanseverliğine hükmedemez duruma gelmiştir (Carlton J. H. Hayes, **Milliyetçilik Bir Din,** Bilge Sanat Kültür, İstanbul, 2015, s.34-35).

[23] Abdurrahman Qasımlo, **Kürtler ve Kürdistan,** (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta yayınları, İstanbul, 2014, s.133.

[24] Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi,** (Çev: İsmail Çekem, Alper Duman), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.79. Batılı bir seyyah da Kürt toplumunda mevcut aşiret yapısı çerçevesinde, aşiret beyi ne kadar baskıcı olursa olsun, aşiret mensuplarının ona karşı olan sadakatlerinden asla şaşmadıklarını dile getirmektedir (Hay, **a.g.e.,** s.69. Başka bir Batılı gözlemci de Kürtlerin gerçek manada feodal bir ruha sahip olduklarını, bu ruhun çok güçlü olduğunu ifade etmektedir. Kürtlerin dağlarda yaşadıklarını ve kendilerini aşiretlerine adadıklarını, Kürt olmaktan gurur duyduklarını, aşiret reislerinin tek bir sözüyle ve onu asla sorgulamadan silahlarını omuzlarına alarak harekete geçmeye hazır olduklarını yazmaktadır (E. B. Soane, **Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk: Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilere İlişkin Tarihsel Notlar,** (Çev: Fahriye Adsay), Avesta, İstanbul, 2007, s.403).

[25] Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh Devlet,** (Çev: Banu Yalkut), İletişim, İstanbul, 2010, s.176-177.

[26] Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.199-200.

[27] Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.203. Kürt ağalarının aşiretlerle olan ilişkisine bakıldığında Kürt aşiretlerinin iç örgütlenişin değişik tonlara sahip bir yapı arz ettiği görülmektedir. Aşiret reisinin "pirimus inter pares" (eşitler arasında birinci) olarak görüldüğü tipten, reisin aşiretinin geri kalan aşiretler veya aşiret dışı olanlarla hiçbir akrabalık bağının bulunmadığı daha hiyerarşik tiplere ve alabildiğine tabakalamış yapılara dek uzanan büyük bir çeşitlilik arz etmektedir (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.199).

[28] Özoğlu, **a.g.e.,** s.91. (Ayrıca bkz. David McDOWALL, **Modern Kürt Tarihi,** (Çev: Neşenur Domaniç), Doruk Yayımcılık, Ankara, 2004, s.50).

[29] McDOWALL, **a.g.e.,** s.47-48.

[30] Kürtler, Araplardan sonra bölgeye başlayan Selçuklular zamanında devlet kademelerinde yöneticilik yapmıştır. Selçuklu devleti, Kürtlerin yaşadığı coğrafyayı "Kürdistan" eyaleti olarak yapılandırmış, fakat eyaleti Türkmen subaylar vasıtasıyla yönetmeyi tercih etmiştir. Selçukluların Malazgirt Savaşıyla birlikte bölgeye gelmeleri

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

kimilerine göre "Kürt hanedanlarının ve yönetimlerinin sonuna işaret" etmiştir. Mcdowall, Kürtlerin Türkmenler ile karşılaşmalarının Araplar ile karşılaşmalarından daha zor bir karşılaşma olduğunu, Türkmenleri bir biçimde kendi bölgelerinden uzak tutmaya çalıştıklarını fakat bu mücadele neticesinde Kürtlerin bir süre sonra kendilerini Mezopotamya'nın kuzeyi ile Azerbaycan'a sürülmüş bulduklarını dile getirmektedir. Kürt bölgelerinde etkin olan yerel Kürt beyleri, bölgelerine gelen Türk aşiret mensuplarını bir şekilde güçlerine katmaya çalışmış fakat bu durum çoğunlukla felaketle sonuçlanmıştır. Türkmen ve Kürt aşiret güçleri kimi zaman geçici bir anlaşma yapmak için yüzyıldan fazla bir süre beklemişler (McDOWALL, **a.g.e.,** s.48-50).

[31] Hakan Özoğlu, **Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği: Kimlik, Evrim ve Sadakat**, (Çev: Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.91-92.

[32] Özoğlu, **a.g.e.,** s.92. Bölgedeki varlıklarını devam ettiren Kürt emirliklerinin çoğu 1450 dolaylarında Karakoyunlu Devleti'nin egemenliği altına girmiş, fakat batı bölgelerinde yapılaşan Bitlis, Siirt, Hasankeyf gibi Kürt emirliklerinin vasallığı daha çok görüntü itibariyle olmuştur. Daha batıda Mardin, Amed, Harput ve Erzincan bölgesinde yaşayan Kürtler ise Akkoyunlu hükümdarlarının denetimi altına girmiştir. 1467'de yapılan savaşta Karakoyunlu ordusu Akkoyunlular'a yenilmiş, hükümdarları Cihanşah öldürülmüştür. Böylece Akkoyunlular, Kürtlerin yaşadığı bölgenin büyük kısmını kontrolleri altına almışlar. Akkoyunlular, 1470 yılında Cezire bölgesini, daha sonra da Bitlis ve Colemerig bölgelerini ele geçirmiş, bölgenin bütünü Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kontrolu altına girmiştir. Kürt aşiretleri, XV. yüzyılda kısa süren Karakoyunlu hakimiyeti sırasında yeniden güç kazanmaya başlamışlar. Fakat bu hanedanı yıkarak bölgedeki hakimiyeti ele geçiren Akkoyunlu hanedanı Minorsky göre güç ve otorite sahibi Kürt aşiretlerinin gücünü azaltmaya hatta onları imhaya etmeye yönelik sistemli bir siyaset takip etmiş, bölgeye de merkezden kendi adamlarını vali olarak atamayı tercih etmiştir (Özoğlu, **a.g.e.,** s.92-93. (ayrıca bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh Devlet,** s.205-206). Safevi hükümdarı İsmail de Uzun Hasan'a benzer bir siyasa takip etmiştir. Şah da bölgede etkili olan Kürt beylerini ortadan kaldırmış, onların yerine kendi adamlarını vali olarak atamıştır. Safevi şahı, bölge halkından aracı olarak yönetici seçtiği zaman da bölgede geleneksel güç odağı durumundaki soylu ailelerin yerine nispeten daha düşük düzeyde bulunan rakiplerini seçmiştir (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.211). Fakat bu kadar çok farklı devletin hakimiyetine girmesine rağmen, Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın tümü bu devletlerden hiçbirinin tam hakimiyet alanı haline gelmemiş, devletler bölgenin ancak bir kısmında hakimiyet kurma imkanına sahip olabilmişler (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.28).

[33] İdris-i Bitlisi, **Heşt Behişt VII. Ketibe: Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481,** (Haz: Muhammed İbrahim Yıldırım), TTK, Ankara, 2013, s.XXXV.

[34] McDOWALL, **a.g.e.,** s.53.

[35] İdris-i Bitlisi, **a.g.e.,** s.XXXVI. Kürt araştırmacı M. Emin de İdris-i Bitlisi'nin ortaya koyduğu siyasa ile Bıyıklı Mehmed Paşa'nın sahip olduğu cesaret neticesinde Kürt beylerinin "kendi arzu ve istekleri ile Osmanlıların himayesi altına" girdiklerini dile getirmektedir (Muhammed Emin Zeki Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi,** (Çev: Vahdettin İnce vd.), Nübihar Yayınları, İstanbul, 2011, s.167).

[36] İdris-i Bitlisi, **a.g.e.,** s.XXXVII. Reynolds da Osmanlı'nın, Yavuz Selim zamanında bölgenin en dominant gücü olan Sünni Kürt aşiretlerin imparatorluğun Doğu sınırları için

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

anahtar bir konumda bulunduklarını kavradığını ve 1514 yılında Sünnilik ortak paydasını işlevselleştirerek onları yanına aldığını, Safevilere kaşı olan savaşta onlardan yararlandığını, sultanın onlardan memnun olarak İstanbul'a döndüğünü dile getirmektedir. Yazar, Kürt aşiret liderleriyle iyi ilişkiler kuran sultanın, bölgeyi onlar vasıtasıyla yönetmeyi tercih ettiğini ve bu siyasanın Osmanlı merkezi iktidarının sonraki üç yüzyıl boyunca bölgede uyguladığı geleneksel bir siyasa halini aldığını belirtmektedir (Micheal A. Reynolds, **Abdurrezak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the twilight of Empire,** Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, Volume 12, Number 2, Spring 2011 (New Series), pp.411-450, s.415. Osmanlı, Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın geniş kısmını meydana getiren Diyarbakır bölgesinin tamamı, bugünkü Irak'ın kuzeyinde yer alan toprakların büyük kısmı ve bunların batısında kalan Kürt topraklarını imparatorluğun parçası haline getirmiştir. Fakat bu rağmen Kürt topraklarının bir kısmı İran'ın etki alanında kalmaya devam etmiş, bir kısmı da izleyen yüzyıllar boyunca iki büyük devlet arasında sürekli bir şekilde el değiştirmiştir (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.217. (ayrıca bkz. Metin Heper, **Devlet ve Kürtler,** (Çev: Kadriye Göksel), Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.69). Kürtler de XVI. yüzyıl boyunca Sünni Osmanlılar ile Şii Safeviler arasında sürekli saf değiştirmek zorunda kalmışlar (Heper, **a.g.e.,** s.69).

37 Özoğlu, **a.g.e.,** s.95. (ayrıca bkz. McDOWALL, **a.g.e.,** s.56). Kürt coğrafyası, 16. yüzyılda Osmanlının bölgeye gelmesiyle Osmanlı ve İran gibi iki büyük devlet arasında bölünmüş, bu durum 19 yüzyıla kadar devam etmiştir (Martin van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** (Çev: Nevzat Kıraç vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.154).

38 Lazarev ve Mohıyan, Osmanlı merkezi iktidarının Kızılbaşlar ile yapılan savaşlarda Kürtlerin desteğini almak istediğini, bunun için Kürt beylerine birçok hediye, nişan vb. şeyler gönderdiğini, imtiyazlar tanıdıklarını ve bu çerçevede Yavuz ile Kürt beyleri arasında anlaşmaya varıldığını, bu anlaşmaya göre Kürt emirlerinin özgürlüklerine karşı Osmanlı'ya askeri destek taahhüdünde bulunduklarını öne sürmekteler (M.S. Lazarev, Ş.X. Mıhoyan, **Kürdistan Tarihi,** (Çev: İbrahim Kale), İstanbul, 2001, s.84).

39 Özoğlu, **a.g.e.,** s.95.

40 Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası,** Ankara üniversitesi basımevi, Ankara, 1987, s.10.

41 P. İ. Averyanov, **Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19: Yüzyıl),** (Çev: İbrahim Kale) Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s.22. Sultan Reşad döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi vakanüvisi olan Abdurrahman Şeref, Kürtlerin Osmanlı hakimiyetine Kanuni zamanında girdiğini ileri sürmüştür: "Saltanat-ı Süleyman Han-ı Kanuni'de Kürdistan ve Ermenistan havza-i hükümet-i Osmaniye'ye dahil oldu (Abdurrahman Şeref, **II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),** (Haz: Bayram Kodaman, M. Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.67).

42 Mesut Yeğen, **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.134. Giddens, aslında bütün fetihçi imparatorlukların denetimleri altına aldıkları yerel halkları, vermeleri gereken vergilerini veya haraçları ödedikleri sürece önceki durumlarını sürdürmelerine müsaade ettiklerini dile getirmektedir. Yazar, bu devletlerin kontrol altına aldıkları halkların kurulu idari sistemlerine ise çoğunlukla dokunmadığını yazmaktadır (Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet,** s.75).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[43] Ergut, **a.g.e.,** s.146.
[44] Yeğen, **a.g.e.,** s.60.
[45] Yeğen, **a.g.e.,** s.61.
[46] Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** s.183.
[47] Reşat Kasaba, **Bir Konargöçer İmparatorluk; Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar,** (Çev: Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s.33.
[48] Cihangir Gündoğdu, Vural Genç, **Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzale-i Vahşet, Tashih-i İtikad ve Tasfiye-i Ezhan 1880-1913,** Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s.15.
[49] Kasaba, **a.g.e.,** s.114.
[50] Jongerden, çalışmasında bu ödemeyi "yıllık haraç" olarak tanımlamaktadır (Joost Jongerden, **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler,** (Çev: Mustafa Topal), Vate Yayınevi, İstanbul, 2008, s.221).
[51] J Jongerden, **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler,** s.221.
[52] Dına Rızk Khoury, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834**, (Çev: Ülkün Tansel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.18.
[53] Yeğen, **a.g.e.,** s.228. (ayrıca bkz. Heper, **a.g.e.,** s.69; McDOWALL, **a.g.e.,** s.56).
[54] Yeğen, **a.g.e.,** s.229. 1510'lu yıllardan itibaren Osmanlı'nın doğuya yönelmesi ve Kürt bölgelerini elde etmesiyle uygulamaya konulan bu idari yapılanma, Osmanlı devlet geleneği bağlamında atipiktir ve Kürtlerin yaşadığı bölgelere özgü bir nitelik taşımaktadır. Bu tezin sahipleri, bu idari yapılanmanın XVII. yüzyılın sonlara değin devam ettiğini ifade etmektedir (Scalber-Yücel, Gorgas, **a.g.m.,** s.45). Kodaman'ın da dile getirdiği gibi Kürtler, Osmanlı merkezi iktidarını her zaman tanımıştır. Fakat bu halk, payitahtın kontrolüne tam olarak girmemiş, Kürt coğrafyasında serbest hareket etme olanağına da sahip olmuştur (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası,** s.27).
[55] Janet Klein, **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri,** (Çev: Renan Akman), İletişim, İstanbul, 2014, s.28.
[56] Barkey, **a.g.e.,** s.20.
[57] Tuncay Öğün, **Cizreli İzeddin Şir Bey ve İsyanı,** Yeditepe, İstanbul, 2010, s.23-24.
[58] Kanuni zamanında Osmanlı sınırlarına dahil edilen Irak'ın Kürt bölgeleri ve beyleri, sultanın iyi korunan imparatorluğunun bir uzantısı olarak kabul edilmiş, sultan, Kürt beylerini "Kürdistan" eyaletinin idarecileri olarak resmen tanımıştır. Heper'in de dediği gibi bu dönemde Osmanlı'nın Kürtlere karşı güttüğü politikalara bakıldığında, Kürtler imparatorluğa bağlı yarı özerk bir statüyle varlıklarını sürdürmüşler (Heper, **a.g.e.,** s.72).
[59] Özoğlu, **a.g.e.,** s.103-104. (ayrıca bkz. Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası,** s.11).
[60] Özoğlu, **a.g.e.,** s.112.
[61] Kasaba, **a.g.e.,** s.33. 1640-1655 yılları arasında Kürtlerin yaşadığı topraklara birçok kez seyahat gerçekleştiren Evliya Çelebi (1611-84/85) de IV. Murat'ın görüşlerini destekler mahiyette bilgiler vermektedir. Evliya'ya göre Kürtlerin yaşadığı topraklar, büyük bir ülke meydana getirmektedir. Bir ucu Erzurum, Van diyarlarından, Hakkari, Cizre, İmadiyye, Musul, Şehrizor, Harir, Erdelan, Derne, Derteng'i de içine alarak Basra'ya kadar yetmiş konak mesafesinde bir Kürdistan ü Sengistan (dağlık taşlık Kürdistan) olarak görülmektedir. Sultan'ın da dikkat çektiği gibi, eğer Arap Irak'ı ile

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Osmanlı Devleti arasında bu yüksek dağlarda altı bin adet kadar Kürt aşireti güçlü bir sed çekmemiş olsa, Acem (İran) kavmi için Anadolu'yu (Diyar-ı Rum) ele geçirmek çok daha kolay bir hal alırdı (Özoğlu, **a.g.e.,** s.69-70).

62 Özoğlu, **a.g.e.,** s.113. (ayrıca bkz. Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** s.111).

63 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** s.94.

64 Özoğlu, **a.g.e.,** s.113.

65 Klein, **a.g.e.,** s.118.

66 Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.131.

67 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** s.111.

68 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** s.94. XIX. yüzyılın başlarında, 1806 yılında Babanların önderliğinde meydana gelen isyan, XIX. yüzyıldaki Kürt hoşnutsuzluğunun başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Hamit Bozarslan, **La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient,** Presses de Sciences Po, Paris, 1997, s.23).

69 Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.268-270.

70 Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.268-270.

71 Öğün, **a.g.e.,** s.28-31. Moltke, Osmanlı'nın özerk Kürt emirliklerine karşı çok şiddetli saldırılar gerçekleştirdiğini ve nihayetinde bunları dize getirdiğini mektuplarında ifade etmiştir. 1844 yılında Şam valiliği yapan Namık Paşa da Kürt emirlerine daha önce zayıf bir durumda bulunan devletin artık "sizi denize dökecek" kadar güçlendiğini söylediği ifade edilmektedir (Hamit Bozarslan, **Histoire de la Turkie de l'Epire a Nos Jours,** Tallandier, Paris, 2013, s.148).

72 XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan mütesellimlik, Tanzimat Fermanı'na dek varlığını devam ettirmiştir. Mütesellim olan kişiler, sancakları vali veya devlet hazinesi adına yöneten memurlara için kullanılan bir terimdi (Öğün, **a.g.e.,** s.31-32).

73 Öğün, **a.g.e.,** s.31-32.

74 Jwaideh, **a.g.e.,** s.136-137. Kürt araştırmacı M. E. Zeki, Bedirhan'ın kendisine karşı yapılan saldırıları bertaraf ettiğini, 1842 yılında bağımsızlığını ilan ederek kendi adına para bastırdığını, denetiminde bulunan toprakları Cizre'den Musul, Rewanduz, Sablah ve Van bölgelerine kadar genişleterek bu yerleri sınırlarına dahil ettiğini ifade etmektedir. Yazar, Bedirhan'ın ayrıca Siverek, Viranşehir, Siirt ve Sincar kalelerini ele geçirdiğini, hakimiyetini Diyarbekir'e kadar genişlettiğini, bu arada kendisine karşı girişilen bir olayı da bastırdığını, Şino ve Urmiye kadar olan toprakları da sınırlarına dahil ettiğini iddia etmektedir (Zeki Beg, **a.g.e.,** s.221). Yıldız Sarayı'nda şehzadelere Fransızca dersi veren Batılı bir yazar da Bedirhan Bey'in 1830'lu yıllardan itibaren İran'dan Dicle'ye kadar bir hakimiyet alanı oluşturduğunu, gücünün herkes tarafından kabul edildiğini ve bölgenin tek hakimi olarak "Kürdistan Kralı" olarak adlandırıldığını iddia etmiştir (bkz. Roland, Bareilles, **Osmanlı'nın Alacakaranlığı: Son Büyük Sultanlıkta Bir Fransız 1875-1933,** (Çev: Yeşim Türkmenoğlu), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2003.
s.207).

75 Martin Strohmeier, Lale Yalçın-Heckman, **Kürtler: Tarih, Siyaset, Kültür,** (Çev: Atilla Dirim), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.49.

76 Takvim-i Vekayi, Defa (sayı): 343, 3 Şaban 1263 /17 Temmuz 1847 (akt: Öğün, **a.g.e.,** s.35-41). Yereldeki iktidar sahiplerinin denetimi altında bulunan Ezidi Kürtler de 1832

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yılında yaşadıkları nispeten daha müreffeh hayatlarının sonuna gelmişler. Çünkü yerelde iktidar durumunda bulunan Sünni Kürtler ırsi Rewandız beyinin bizzat katılımıyla neredeyse bütün Ezidi Kürt aşiretlerini kılıçtan geçirmiştir (Averyanov, **a.g.e.,** s.227). Bundan dolayı olsa gerek, bazı araştırmacılar, Ezidilere yönelik en acımasız saldırıların bölgeye hakim olan devletlerden ziyade bizzat Kürtlerin kendisinden geldiğini ifade etmişler (Ebubekir Hazim Tepeyran, **Hatıralar,** Pera Yayınları, İstanbul, 1998, s.477). İddialara göre Bedirhan, Sincar bölgesinde yaşayan Ezidilere karşı da bu tür saldırılar gerçekleştirmiş hatta neredeyse bunu her yıl tekrarlamıştır. Öğün'e göre, Bedirhan'ın bölgede kimi zaman gerçekleştirdiği bu saldırılar, onun gücünü giderek artırmakla kalmamış, aynı zamanda onun bölgede etkin olan diğer beylerle ittifaklar yapmasını da sağlamıştır Takvim-i Vekayi, Defa (sayı): 343, 3 Şaban 1263 /17 Temmuz 1847 (akt: Öğün, **a.g.e., 35-41)**. Bruinessen, Ezidilerin her zaman Müslüman komşularının zulmüne maruz kalmalarının, onların çoğunu doğdukları topraklardan kopardığını, bazılarının Müslüman ya da Hıristiyan olmalarına sebep olduğunu ileri sürmektedir. Yazar, Ezidilerin, Şeyh Adi, Turabdin Dağları ve Batman yakınlarında da köylerinin halen varlığını sürdürdüklerini de ifade etmektedir. Bruinessen, Kırmanci lehçesini konuşan, ancak "şeytana tapanlar" olarak nitelendirilip aşağılanan Ezidilerin, genellikle Müslüman Kürtler tarafından Kürt kabul edilmediklerini belirtmektedir (bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** 391).

77 Averyanov, **a.g.e.,** s.82-83.

78 Takvim-i Vekayi, Defa (sayı): 343, 3 Şaban 1263 /17 Temmuz 1847 (akt: Öğün, **a.g.e.,** s.35-41). Bölgede gözlem yapan kimi Batılı yetkililere göre 1839 yılında merkezi iktidarın atadığı memurlar, Keldanilere kan davasından dolayı husumet besleyen Hakkari beyi Nurullah'ı ve ondan daha iyi anılan Bedirhan'ı Keldanilere karşı kışkırtmışlar. 1909 yılından önce gezme fırsatı bulduğu yerler ile ilgili notlarını kitaplaştıran İngiliz askeri yetkili Soane, Kürtlerim Keldanilerin varsayılan zenginliklerinin farkında olduklarını ve onlarla her zaman iyi anlaştıklarını dile getirmektedir. Yazar, zaten o güne kadar, Kürtlerle Keldanilerin dört yüzyıl boyunca yan yana hiçbir huzursuzluk olmaksızın beraber yaşadıklarını belirtmektedir. İngiliz yetkili, o zamanın çağdaş Keldanilerin görüşlerinin de bu düşüncelerini doğruladığını da eklemektedir (Soane, **a.g.e.,** s.178-179).

79 Murat Gökhan Dalyan, **Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870,** Öncü Kitap, Ankara, 2012, s.125.

80 Averyanov, **a.g.e.,** s.130-131. (ayrıca bkz. Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** s.114). Ahmet Kardam, hem Osman Paşa'nın hem Babıali'nin hem de sultan Abdülmecid'in 30.000 kişinin öldürüldüğü, birçok kadın ve kız çocuğunun esir olarak satıldığı iki Nasturi katliamını Bedirhan beyin "suçları" arasında saymamalarının ve sözünü dahi etmemelerinin Osmanlı merkezi iktidarının Nasturi katliamları "suç" olarak görmemelerine bağlamaktadır. Kardam, Osmanlı açısından "suç" olan şeyin Bedirhan beyin başka Kürt beyleriyle birlikte Osmanlı merkezi iktidarına karşı Haziran 1847'de isyan etmesi olduğunu ileri sürmektedir (Ahmet Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları,** Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s.44).

81 Averyanov, **a.g.e.,** s.130-131.

82 Takvim-i Vekayi, Defa(sayı): 343, 3 Şaban 1263 /17 Temmuz 1847 (akt: Öğün, **a.g.e.,** s.35-41); Averyanov, **a.g.e.,** s.82-83. (Nasturiler ve onların Bedirhan Bey ile aralarında

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

yaşananlar ile ilgili olarak detaylı bilgi için ayrıca bkz. Murat Gökhan Dalyan, **Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870,** Öncü Kitap, Ankara, 2012). Jwaideh, Bedirhan'ın dağlı Nesturilere karşı giriştiği bu acımasız saldırıların çok sayıda kişinin ölümüne sebep olduğunu gibi kendisinin de çöküşüne yol açtığını dile getirmektedir. Yazara göre eğer Bedirhan böyle trajik bir olaya karışmamış olsa, disiplinli ve düşünceli hareket edebilmiş olsa, daha büyük işlere kalkışabilme potansiyeline kavuşurdu. Yazar bunları söyledikten sonra "disiplin ve itidal ile ıslah edilmedikleri takdirde kayıtsızlığa, azim inatçılığa, dindarlık hoşgörüsüzlüğe" dönüşebildiğini ifade etmektedir (Jwaideh, **a.g.e.,** s.138). Kürt araştırmacı M. Emin'e göre ise Nesturilere karşı girişilen olaylar, hem Avrupa'nın Osmanlı üzerinde baskı kurmasına vesile kılındığını hem de Osmanlı'nın bunu fırsata çevirerek Bedirhan beyin emirliğini kaldırmaya yönelttiğini ileri sürmektedir (Zeki Beg, **a.g.e.,** s.221).

[83] Klein, **a.g.e.,** s.112.

[84] Öğün, **a.g.e.,** s.42-43. (ayrıca bkz. Musa Çadırcı**, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s.195; Zeki Beg, **a.g.e.,** s.222). Bedirhan bey isyanı, kimilerine göre aslında uzun süre boyunca Osmanlı'nın modern devlet inşası sürecinde takip ettiği yeniden merkezileşme politikalarına verilmiş bir cevap mahiyetini taşımaktadır (Özoğlu, **a.g.e.,** s.114).

[85] Kardam, **a.g.e.,** s.19.

[86] Bedirhan'ın teslim olarak İstanbul'a gönderilmesinden sonra Cizre bölgesi tamamen denetim altına alınmış, isyanın bastırılmasında merkezi iktidarın güçlerine yardım eden İzeddin Şir mütesellim olmak üzere göreve getirilmiştir. Bu tarihten sonra, uzun süreden beri "hakim" sıfatıyla kimi zaman özerkliğin de sınırlarını zorlayan bir statüyle yönetilmiş olan Cizre bölgesi merkezi iktidarın doğrudan yönetimine dahil edilmiş, bölge devletin maaşlı bir memuru konumuyla daha önceki yönetici ailenin bir mensubu olan İzeddin Şir tarafından yönetilmeye başlanmıştır. İzeddin Şir, merkezi iktidarın atadığı Kaymakam Emin Paşa adına Cizre bölgesini yönetmiştir (Öğün, **a.g.e.,** s.56).

[87] Öğün, **a.g.e.,** s.42-43. (ayrıca bkz. Çadırcı**, a.g.e.,** s.195; Zeki Beg, **a.g.e.,** s.222). Osmanlı merkezi iktidarı aslında XIX. yüzyılın başlarında hem dışarıdan gelen saldırılara, hem de içeride ortaya çıkan ayaklanmalara etkin olarak karşılık verebilecek bir gücü yoktur. Dolayısıyla merkezi iktidarın elitleri, doğu bölgelerinde ayaklanan Kürt beyleriyle savaşırken, diğer bazı Kürt reislerine güvenmek ve onlara dayanmak zorunda kalmışlar (Kasaba, **a.g.e.,** s.123-124).

[88] Kardam, **a.g.e.,** s.19.

[89] M. E. Zeki Beg, Bedirhan Bey'in Osmanlı payitahtına 1848 yılında iki oğluyla birlikte gönderildiğini yazmaktadır (bkz. Zeki Beg, **a.g.e.,** s.222). Bedirhan beyin yaşadığı süreçle ilgili olarak Takvim-i Vekayi mecmuası, 30 Ekim 1948 tarihli sayısında şu iddiaları öne sürmüştür: *"Meydana gelen isyan kaderin garip cilvesidir. Zira hiçbir zaman isyan etme düşüncesine kapılmadım. Canıma ve malıma kast edileceğinden korktuğum için daha önce teslim olmadım. Şimdiki gibi saygı göreceğimi bilsem bir yolunu bulup kaçar, doğruca buraya gelirdim. Daha önce de padişahımızın şefkati sayesinde can ve mal güvenliği olduğunu duyar, dağ adamı olduğumdan inanmazdım. Şimdi dağlarda koşup bu yüce makama geldiğime şükrediyorum. Bundan sonra dağlar hatırıma bile gelmez, gidin deseler gitmem. Ben Reşid Paşa merhumun ve sairlerinin*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

zamanlarını gördüm. O zaman böyle muamele olunmazdı. Yapılan şey şunu kesin, bunun malını alından ibaretti. Evlatlarımı askere vereceğim. İçlerinden hiç olmazsa biri adam olursa ömrüm boyunca sultanıma duacı olacağım. Olmayacak bir iş oldu, elden ne gelir" (Öğün, **a.g.e.,** s.53).

90 Özoğlu, **a.g.e.,** s.135.

91 29 Temmuz günü bastırılıncaya kadar bu isyan, bölgede birçok karmaşıklığı beraberinde getirmiş olduğundan dolayı Bedirhan Bey isyanının bastırılmasına katılan savaşçılara, "Kürdistan Madalyası" (M. Emin, Bu isyanı bastıranlara verilen madalyanın adının "Kürdistan Savaş Madalyası" olduğunu belirtmektedir (bkz. Zeki Beg, **a.g.e.,** s.222) adıyla madalyalar verilmiştir (Özoğlu, **a.g.e.,** s.133. Strohmeier ve Heckman, Osmanlı'nın kurduğu "Yeni Nizam" birliklerini ilk olarak Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde kullandığını, bu dönemde fazlasıyla sıklaşmaya başlayan isyanların birine katılanlara "Kürdistan Zaferi Madalyası" adıyla madalyalar verildiğini ifade etmektedir (bkz. Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.,** s.48). Bu isyan, hem içeri de hem de dışarıda geniş bir yankı uyandırmış, isyanı sona erdiren padişah olarak Sultan Abdülmecid'e Meclis-i Vala tarafından "Kürdistan fatihi" unvanı verilmiştir (Çadırcı**, a.g.e.,** s.194). İsyanın bastırılmasında sonra Abdülmecid ve Babıali bu aileden birinin yeniden Cizre'ye yönetici yapılmasını uygun bulmadıklarından Cizre'yi sancak yaparak "Kürdistan" adıyla kurulan yeni eyalete bağlamış, kaymakamlığına isyanı bastıran birliklerin komutanlarından Mustafa Paşa'yı atamışlar. Cizre'de iktidarın Bedirhan'dan alınıp kendisine verileceği beklentisiyle Osmanlı ile birlikte amcasına karşı savaşan İzzeddin Şir (Yezdanşer) ise amacına ulaşamamıştır (Kardam, **a.g.e.,** s.141). Diğer taraftan Kürtlerin sürgün edilmesi, Osmanlı devlet geleneğinde süreklilik arz etmektedir. Osmanlı merkezi iktidarı, XIX. yüzyıl boyunca Bedirhan bey ve mir Muhammed dışında Osman Paşa, Hüseyin Kenan Paşa, Şeyh Ubeydullah, Seyid Abdülkadir gibi ünlü Kürt ileri gelenlerini de bulundukları bölgelerden başka bölgelere sürgün etmiştir. Alakom, bu Kürt liderlerinin, genel olarak Osmanlı payitahtında yaşamaya mecbur edildiklerini, bunun da esasında, Osmanlı'nın onları "birer politik rehine olarak burada gözetim altında" tutma isteğinden kaynaklandığını iddia etmektedir (Rohat Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri,** Avesta Yayınları, İstanbul, 2012, s.42).

92 Klein, **a.g.e.,** s.113. ayrıca bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.278). Payitahta götürüldükten sonra padişah tarafından huzura kabul edilen Bedirhan Bey, ailesiyle birlikte 1847 yılının Temmuz ayında Girit'e sürgün edilmiştir (Çadırcı**, a.g.e.,** s.195).

93 Ahmet Kardam, Kürtlerle meskun mahallerin Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethinin iki aşamalı bir biçimde gerçekleştiğini, ilk aşamayı Reşid Paşa komutasında bulunan Osmanlı güçlerinin 1835'te Kürt beyliklerine karşı çıktığı seferle başlattığını, bu aşamanın 1839'da Mehmed Ali Paşa'nın güçleriyle yapılan Nizip Savaşı ile son bulduğunu dile getirmektedir. Kardam, bu zaman diliminde Osmanlı askeri kuvvetlerinin bölgede daha önce hiçbir ordunun giremediği yerlere girdiğini belirtmektedir. Bu aşmada başta Soran beyliği olmak üzere birçok sayıda Kürt beyliği ortadan kaldırılmıştır. Kürt beyliklerinin Osmanlı egemenliği altına alındığı ilk zamanlardan, yani XVI. yüzyıldan beri veraset yoluyla sahip oldukları özerk "hükümet sancağı" statüleri ortadan kaldırılmıştır. Emirliklerin yönetimine bırakılmış olan toprakların denetimi, genel olarak, yine kimi Kürt aşiret reislerine verilmişse de bu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

kişiler artık merkezi iktidar tarafından atanan "mütesellim" statüsüne sahip olabilmişler. Kardam, Osmanlı'nın Nizip'te Mehmed Ali Paşa karşısında aldığı yenilgi ile zayıflamış olmasından yararlanan Bedirhan beyin, başka Kürt beyleriyle oluşturduğu ittifak sayesinde Kürtlerle meskun toprakların önemli bir bölümünde daha önce yitirilmiş olan özekliği "de facto" olarak geri aldığını ileri sürmektedir. Bunun üzerine 1846 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazam yapılmış, Osmanlı bölgenin denetimini yeniden ele geçirmek için harekete geçmiş, bu da bölgenin tamamen Osmanlı topraklarına katılmaya çalışılmasının ikinci aşamasını oluşturmuştur. Kardam, bu aşamanın da 1847 yılının Temmuz'un da Bedirhan beyin yenilgiye uğratılması ile tamamlandığını ifade etmektedir (Kardam, **a.g.e.,** s.79).

94 Kardam, **a.g.e.,** s.21. (ayrıca bkz. Öğün, **a.g.e.,** s.58).

95 Öğün, **a.g.e.,** s.63.

96 Soane, **a.g.e.,** s.206.

97 Suavi Aydın, Jelle Verheij, *"Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800–1870",* **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915,** (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012, s.34.

98 Aydın, Verheij, **a.g.m.,** s.39.

99 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar,** s.157. Jwaideh de yarı-otonom bir konumda bulunan yerel iktidar sahibi Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılması ile birlikte Kürt coğrafyasında "kanunsuzluk ve düzensizlik" döneminin başladığını ifade etmektedir (Jwaideh, **a.g.e.,** s.157).

100 Reynolds, **a.g.m.,** s.416. Bozarslan, Osmanlı merkezi iktidarının zor kullanarak uygulamaya çalıştığı merkeziyetçilik anlayışının, aynı zamanda Osmanlı'nın reformlar vasıtasıyla kurtulmaya çalıştığı askeri düzensizlik ile birlikte ademi merkeziyetçi bir fenomenin ortaya çıkmasına yol açtığını ifade etmektedir. Yazar da diğer araştırmacılar gibi, Kürt bölgelerinde kendilerine verilen alanlarda hüküm süren Kürt emirlik yapısının ortadan kaldırılmasının, bölgede güvensizliğe neden olduğunu ve geniş bir yeniden aşiretleşmeye kaynaklık ettiğini dile getirmektedir. Yazar, büyük aşiret yapılarının bu insanların hayatta kalmasını sağlayan yegane kaynak olmasının bu durumun ortaya çıkmasında etkili olduğunu ifade etmektedir (Bozarslan, **Histoire de la Turkie de l'Epire a Nos Jours,** s.149).

101 Özoğlu, **a.g.e.,** s.75. (ayrıca bkz. Çadırcı**, a.g.e.,** s.194).

102 Heper, **a.g.e.,** s.75.

103 Özoğlu, **a.g.e.,** s.75. (Kürdistan kavramı ve Kürdistan Eyaleti ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Serhat Bozkurt, Alişan Akpınar (Haz.), **Osmanlı Kürdistanı: Kurdıstana Osmani,** bgst Yayınları, İstanbul, 2011).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Di Çarçoveyek Teorîk de Nirxandina Peywendiyên Mîrên Kurd bi Hêza Navendî ya Osmanî re (1514-1847)

Kurte:

Di Vê Lêkolînê De Wê Were Tehlîlkirin Ku Dîrok Ne Tenê Belgeyên Di "Sînga Pîroz A Di Perestgeha Rastiyan De" Ne, Lêbelê Rastiya Rastiyan Bi Xistina Wan Di Çarçoveya Belgeyan De Tê Çi Wateyê Û Dê Were Ceribandin. Di Vê Çarçoveyê De Şîrove Kirin. Di Vê Çerçoveyê De Wê Têkiliyên Ku Dewleta Osmanî Bi Serokên Eşîrên Kurdan Re Pêşxistîya Wê, Bi Dîtina Dewleta Kevneşop Û Teorîyên Dewletê Ên Nûjen Re Wê Werina Nirxandin; Ew Ê Di Çarçoveya "Rêveberiya Rasterast Û Rêveberiya Nerasterast" A Ji Hêla Charles Tilly Ve, "Hêza Despotîk Û Hêza Binesaziyê" Ya Michael Mann Û "Dewleta Kevneşopî Û Dewleta Nûjen" A Ku Antony Giddens Bikar Tîne De Were Analîz Kirin. Di Vê Nuqteyê De Pêvajoya Têkiliya Ku Dewleta Navendî Ya Osmanî Bi Mîrên Kurdan Re Pêşxistiye Û Berdewamî Û Qutbûnan Di Vê Pêvajoyê De Derketine Holê, Di Eslê Xwe De Dişibin Têkiliyên Dewletên Ku Hewl Didin Ji Dewleta Kevneşopî Derbasî Dewleta Modern Bibin. Têkiliya Ku Serokên Eşîrên Kurdan Bi Hikumeta Navendî Re Pêşxistiye Û Di Heman Demê De Hatiye Avakirin, Wê Were Dîtin.

Împaratoriya Osmanî Ya Ku Di Vê Pêvajoyê De Ji Mîrektiyek Dewlet Bi Dewlet, Ji Dewlet Bi Împaratorî Veguherî, Li Şûna Ku Rasterast Mudaxeleyî Têgihîştina Rêveberiya Herêmên Nû Yên Ku Di Nav Sînorên Xwe De Dihewîne, Wekî Dewletek Ku Xwediyê Împaratoriyê Ye, Tercîh Kir Ku Nerasterast Bi Rêveberiya Herêmî Bi Rê Ve Bibe. Taybetiyên Dewleta Kevneşopî Ye Û Dikaribû Li Gorî Vê Rewşê Polîtîkayên Guncav Pêş Bixista. Lêbelê, Bi Taybetî Ji Nîvê Duyemîn Ê Sedsala 18-An Vir Ve, Guhertina Şert Û Mercan Û Hewcedariya Zêde Ya Pereyan A Ku Di Şeran De Were Bikar Anîn, Dewletên Kevneşopî Neçar Kir Ku Bibin Dewletên Nûjen Û Wan Neçar Kir Ku Li Gorî Hewcedariyên Rêveberiyê Rêgezek Nû Ya Rêveberiyê Pêş Bixin. Kalbûn. Dewletên Ku Hewl Didin Bi Rewşa Nû Ya Ku Di Asta Gerdûnî De Derketiye Pêş, Dev Ji Têgihîştina Rêveberiya Nerasterast Berda Û Dest Bi Têgihîştina Rêveberiya Rasterast Kirin, Û Hewl Dan Ku Hemî Bacên Ku Hatine Berhev Kirin Bikevin Xezîneya Navendî Bi Têkiliya Rasterast Bi Alenî. Împaratoriya Osmanî Her Çend Bi Derengî Ketibe Jî, Bi Taybetî Ji Destpêka Sedsala 19. Ve Li Ser Esasê Polîtîkaya Navendîbûnê, Ji Bo Dawî Li Rêveberiyên Herêmî Yên Li Derdorên Xwe Bîne, Dest Ji Siyaseta Kevneşopî Ya Kurdan Berda. Û Ji Bo Ji Holê Rakirina Mîrlikên Kurdan Dest Bi Têkoşînê Kir. Ev Vekolîn Wê Hewl Bide Vê Têkiliya Ku Di Çarçoveya Dîrokî De Pêşketiye, Bi Danîna Wê Li Ser Zemîneke Teorîk Û Bikaranîna Têgihîştina Berawirdî Ya Dîrokê Vekole.

PEYVEN SEREKE: *Kurd, Mırgehên Kurdan, Osmanî, Peywendî, Serdema Nû*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ خوێندنی کوردی

Evaluating the Relationships Developed by the Kurdish Mirs with the Ottoman Central Power in a Theoretical Framework (1514-1847)

This study will analyze history not only as documents in the "holy chest in the temple of facts", but as what the facts mean by putting them into context within the framework of the documents, and it will be interpreted within this framework. In this context, the relations developed by the Ottoman State with the Kurdish tribal leaders will be evaluated by considering the traditional and modern state theories. It will be analyzed in the context of "direct and indirect administration" developed by Charles Tilly, "despotic and infrastructural power" developed by Michael Mann, and "traditional and modern state" used by Antony Giddens. At this point, the relationship developed by the Ottoman central government with the Kurdish mirs, the continuity and rupture that emerged are essentially similar to the relations developed by the states trying to pass from the traditional to the modern state. The relationship that the Kurdish tribal leaders developed with the central government that is shaped in a similar dimension will be analysed.

The Ottoman Empire, which evolved from principality to state, from state to empire, preferred to govern indirectly through the local government instead of directly interfering with the management understanding of the new regions it included in its borders that had the characteristics of the traditional state and could develop policies suitable for this situation. However, especially since the second half of the 18th century, the change in conditions and the excessive need for cash to be used in wars forced traditional states to become modern states and forced them to develop a new management approach in line with the requirements of the age. States trying to keep up with the new situation emerging on the universal level abandoned the understanding of indirect administration and started to adopt an understanding of direct administration, and tried to ensure that all of the collected taxes flow to the central treasury by interacting directly with the public. The Ottoman Empire, albeit belatedly, embarked on a similar path, especially since the beginning of the 19th century. It took an action to end the local governments in its peripheries based on the centralization policy. In this context, it abandoned the traditional Kurdish policy and started to abolish the Kurdish mirlik structure. This study will analyze this relationship, which developed in the historical context, by placing it on a theoretical ground and making use of the comparative history framework.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

OSMANLI KAYNAKLARINDA ZAZA SÜVEYDİ EMİRLİĞİ (1515-1853)

Doç. Dr.Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi -İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü/ Türkey

ÖZET:

Bilindiği üzere, Kürdistan'daki Kürt beylikleri önce Safevilere, daha sonra ise Osmanlılara bağlı olarak uzun yüzyıllar boyunca yarı-bağımsız [ber-vech-i serbestiyet] bir pozisyonda hüküm sürmüştür. Daha doğrudan bir ifadeyle, 1515 yılında Osmanlı'ya bağlanan yirmi dört Kürt beyi, 19. yüzyılın ortalarına kadar yarı-bağımsız bir biçimde idare olunmuştur. Osmanlı idari sistemi ve literatüründe Zazalar Kürt beylikleri içerisinde yer almaktadır. Osmanlı'ya bağlı yarı-bağımsız Kürt mirliklerinden *Süveydi Emirliği*; Genc, Çapakçur ve Hançuk beyleri; *Mirdasi Emirliği*; Palu, Eğil ve Çermik beyleri ve *Çemişgezek (Pir Hüseyin Bey oğulları) Emirliği* ise Mazgird, Pertek ve Sağman beyleri olarak üç beylik halinde hüküm sürmüş Zaza beylikleri idi. Bahse konu üç emirliğin ve üç emirliğe bağlı dokuz beyliğin hüküm sürdüğü coğrafyada nüfusun ekseri ve yönetici sınıfı Zazalardan müteşekkildi. Osmanlı hâkimiyetindeki Zazaların mühim bir kısmı Çemişgezek, Mirdasi ve Süveydi emirlikleri sınırları içerisinde yer alıyordu. Bu çalışmada, Osmanlı'ya bağlı yirmi dört Kürt beyliği içerisinde yer alan Zaza Süveydi Emirliği müstakil olarak ele alınacak; söz konusu mirliğin kökeni, hüküm sürdüğü coğrafya ve 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar (1515-1853) olan siyasi tarihi hakkında kaynaklara dayalı detaylı bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kürt Beyleri, Yurtluk-Ocaklık Sancaklar, Hükümet Sancaklar ve Zaza Süveydi Emirliği.

Giriş:

Bilindiği üzere, Kürdistan'daki Kürt beylikleri önce Safevilere, daha sonra ise Osmanlılara bağlı olarak uzun yüzyıllar boyunca yarı-bağımsız [ber-vech-i serbestiyet] bir pozisyonda hüküm sürmüştür. 1514 yılında vukua gelen Çaldıran Savaşından sonra 1515'te Diyarbekir'in Osmanlılar tarafından "fethedilmesiyle" birlikte Diyarbekir, Osmanlılar tarafından yeni bir eyalet olarak tanzim edildi. Osmanlı sultanı I. Selim (Yavuz Sultan Selim), ekseriyetle Kürt nüfusun meskûn olduğu bölgedeki yirmi dört[1] Kürt beyinin hâkim olduğu bölgeyi Safevilerin hâkimiyetinden kurtarmak üzere Çaldıran seferinde beraberinde bulunan İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görevlendirdi.[2] Hususen İdris-i Bitlisi'nin talimatlarıyla bölgedeki yirmi dört Kürt beyi Osmanlı'ya bağlandı.[3] Kürt beylerinin hâkimiyetindeki coğrafyanın Osmanlı egemenliğine geçmesinde en büyük rolü yöredeki Kürt beyleri ve emirleri ile onlara bağlı aşiret kuvvetleri oynadı.[4] İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa ile Kürt beylerinin bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasındaki bu tavırlarının bir neticesi olarak I. Selim, her iki idareciye hil'at, bahşiş ve kılıç hediye etti. Ayrıca I. Selim, Kürt beyleri için yirmi beş yük akçe, beş yüz hil'at hediye ederek bölgedeki on yedi sancağı mahalli beylerin idaresine bıraktı.[5] Djene Bajalan'ın da vurguladığı üzere bu istimalet siyasetiyle, Kürt beylerine sadakatleri karşılığında belli bir otonomi sağlayan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Osmanlı idaresi, 1517'den itibaren Kürdistan'ın neredeyse üçte ikisi kadarını kontrol ederek bölgede hâkim bir durum tesis etti.[6]

Yirmi dört Kürt beyi 1515 yılında Osmanlı'ya bağlanarak 19. yüzyılın ortalarına, yani Tanzimat dönemine kadar yarı-bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürmüştür. Osmanlı'ya bağlı yarı-bağımsız Kürt mirliklerinden *Süveydi Emirliği*; Genc, Çapakçur ve Hançuk beyleri; *Mirdasi Emirliği*; Palu, Eğil ve Çermik beyleri ve *Çemişgezek (Pir Hüseyin Bey oğulları) Emirliği* ise Mazgird, Pertek ve Sağman beyleri olarak üç beylik halinde hüküm sürmüş Zaza beylikleri idi.[7] Bahse konu üç emirliğin ve üç emirliğe bağlı dokuz beyliğin hüküm sürdüğü coğrafyada nüfusun ekseri ve yönetici sınıfı Zazalardan müteşekkildi. Osmanlı hâkimiyetindeki Zazaların mühim bir kısmı Çemişgezek, Mirdasi ve Süveydi emirlikleri sınırları içerisinde kalırken; Safevî hâkimiyetindeki Zazalar veyahut Dunbuliler ise İran coğrafyasındaki *Hoy Dunbulî Emirliği* sınırları içerisinde yer alan Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Oşni gibi yerleşim birimlerinde meskûndu.[8]

Çalışmanın başında şunu açık bir biçimde ifade etmek gerekir: Osmanlı kayıtlarında ve literatüründe Zazalar/Dunbulîler, "Ekrad-ı Zaza", "Zaza-i Ekrad", "Dünbüli-i Ekrad", "Cemaat-ı Ekrad-ı Dumili", "Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimlü" vb. isimlendirmelerle bir Kürt aşireti/topluluğu olarak adlandırılmakta ve Osmanlı idari sistemi ile literatüründe Zazalar Kürt beylikleri içerisinde yer almaktadır.[9] Bu çalışmadan murad edilen ise hüküm sürdüğü coğrafyada nüfusun ekseri ve yöneticileri Zaza olan ve Kürt emirlikleri içerisinde yer alan Zaza Süveydi Emirliğini müstakil olarak ele almak; söz konusu mirliğin kökeni, hüküm sürdüğü coğrafya ve 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar (1515-1853) olan siyasi tarihi hakkında kaynaklara dayalı detaylı bilgi vermektir.

Osmanlı İdari Sisteminde Kürt Mirlikleri

Kürt beylerinin hüküm sürdüğü bölgenin [10] Osmanlı'ya istimalet yoluyla iltihakından kısa bir süre sonra Osmanlı Hükümeti, bölgede idari taksimat yaptı. Ancak bu idari taksimat Osmanlı'nın diğer sancaklarına nazaran bazı farklılıklar arz ediyordu. Bilindiği üzere, Osmanlı yönetimi tarihsel süreçte imparatorluk içerisinde coğrafi, ekonomik, sosyal ve etnik yapıya göre değişen farklı yönetim modelleri uygulamıştır.[11] Kürt beylerinin hâkimiyetindeki bölgelerdeki sancakların farklı statüye sahip olmalarında bölgenin fiziki yapısı, aşiretlerin nüfusu ve dağılımı, Osmanlı öncesi idari, siyasi ve içtimai durumu önemli rol oynamıştır. Klasik Osmanlı döneminde bölgedeki sancaklar, klasik Osmanlı sancakları, Ekrad [yurtluk-ocaklık] sancaklar[12] ve hükümet sancaklar[13] olmak üzere üç ayrı statüde bir idari teşkilatlanmaya tabi tutuldu.[14] Başka bir deyişle, klasik dönem Osmanlı idari taksimatında Kürt bölgelerindeki sancaklar genel olarak yurtluk-ocaklık ve hükümet statüsünde idare olunmakla birlikte bölgedeki bazı sancaklar klasik Osmanlı sancakları statüsünde idare ediliyordu. Nitekim Zazaların ekseriyetle yaşadığı Kürdistan veyahut Diyarbekir eyaletlerine bağlı sancakların büyük çoğunluğu yurtluk-ocaklık [Ekrad Sancakları] ve hükümet tarzında idare edilirken; geriye kalan kısmı klasik Osmanlı sancakları statüsünde idare ediliyordu. Pek tabii olarak sancakların durumu statik olmayıp dönemsel olarak değişebiliyordu. Osmanlı idari sisteminde yurtluk-ocaklık sancaklar ile hükümet sancaklara "Emirlik" de denmekteydi.[15]

Kürt beldelerinin Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte bölgedeki ilk idari taksimat I. Selim döneminde yapıldı. Bu bağlamda 1515 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbekir beylerbeyi olarak atanmasıyla Diyarbekir Eyaleti teşekkül etti. I. Selim döneminde yapılan idari taksimatta Diyarbekir Eyaleti geniş bir coğrafyayı kapsadığından

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

eyaletteki sancak sayısı da oldukça fazlaydı. Daha sonraki yıllarda Erzurum, Van ve Rakka eyaletlerinin teşekkül etmesiyle Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancakların sayısında bir azalma olmuştur. 1515 yılında yapılan ilk idari taksimatta Diyarbekir Eyaleti'nde Amid, Atak, Aşiret ve Ulus, Berdinç, Bidlis, Birecik, Cere, Cizre, Çapakçur, Çemizgezek, Çermik, Fusul, Ruha, İsbir, Süleymaniye, Eğil, Genç, Harput, Hançuk, Heytan, Hazzo, Hizan, Hısn-ı Keyfa, Palu, Sason, Kiği, Musul, Ergani, Siverek, Sincar, Kemah, Arapgir, Bayburt ve Posadi sancakları yer alıyordu.[16]

I. Selim'den sonra bölgedeki ikinci idari taksimat I. Süleyman (Kanuni Sultan Süleyman) döneminde gerçekleştirildi. H.928/M.1522 yılında I. Süleyman döneminde Diyarbekir Eyaleti teşkilat-ı mülkiye itibariyle iki kısma ayrıldı. Birinci kısım "Elviye-i Mîr-i Mîran-ı Vilayet-i Diyarbekr" başlığı altında merkezden idare edilen on yedi sancağı kapsarken, ikinci kısım sancaklar ise "Vilayat-ı Kürdistan" başlığı altında yurtluk-ocaklık ve hükümet tarzında idare edilen on altı sancağı kapsıyordu. I. Süleyman döneminde Kürdistan ve Diyarbekir eyaletlerine bağlı sancaklardan Atak, Çapakçur, Çermik, Kulp, Mihrani, Pertek, Sağman ve Tercil sancakları yurtluk-ocaklık sancaklar statüsündeyken; Cizre, Eğil, Genç, Hazzo ve Palu sancakları ise hükümet sancaklar statüsünde idi.[17]

16. yüzyılda Kürt beylerinin hüküm sürdüğü bölgeyle ilgili yapılan diğer mühim idari değişiklik 982/1574 yılında III. Murad döneminde gerçekleşti. Yapılan yeni idari değişiklikle Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancak sayıları otuz üçten yirmi dörde düşürüldü. Bu yeni idari düzenlemeyle Diyarbekir Eyaleti on dokuz sancak ve beş hükümetten oluşuyordu. Diyarbekir Eyaleti'nde yer alan on bir sancak klasik Osmanlı sancağı olarak adlandırılan ve beyleri merkezi hükümet tarafından atanan sancaklardı. Bu sancaklar Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Si'ird, Çemişgezek, Meyyafarikin, Habur ve Sincar sancaklarıydı. Diyarbekir Eyaleti'nde geriye kalan diğer sekiz sancak olan Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik sancakları ise Kürd beylerinin hizmet ve itaatlerine karşılık yurtluk-ocaklık şeklinde idare edilen sancaklardı. III. Murad döneminde bölgedeki hükümet sancaklar ise şunlardı: Hükümet-i Eğil, Hükümet-i Genç, Hükümet-i Palu, Hükümet-i Hazzo [Kozluk] ve Hükümet-i Cezire [Cizre]'dir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus yurtluk-ocaklık ile hükümet sancaklar içerisinde yer alan Eğil, Genç, Palu, Atak, Çapakçur, Çermik, Kulp ve Pertek sancaklarının nüfus çoğunluğunun Zazalardan oluşuyor olmasıydı.[18] Ayrıca klasik dönem Osmanlı idari sistemi içerisinde yer alan hükümet sancaklardan Cizre ve Hazzo sancakları hariç Eğil, Genç ve Palu sancaklarının nüfusunun ekserinin de Zazalardan oluştuğunu not etmek gerekir.

Kısaca özetlemek gerekirse, Kürt beylerinin hâkim oldukları sancaklarda yönetsel manada nüfuz ve imtiyazları korunmuş olmasının yanı sıra Osmanlı literatüründe Kürtlerin nüfus olarak yoğun oldukları bölgelere, *Bilad-ı Ekrad/Kürt Beldeleri*, *Ekrad Sancakları* veya coğrafi ve idari bir terim olarak *Kürdistan Eyaleti Sancakları* denilmiştir. Kürtlerin yoğun yaşadıkları yerlerde tesis edilen hükümet sancakların Osmanlı belgelerinde *mefruzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kadem* [sayım yapılmayan ve müdahale edilmeyen] biçiminde tabir edilmesi söz konusu imtiyazın en mühim delilidir.[19] Yeri gelmişken şunu da hatırlatmakta fayda var: Kürt emirlikleri arasında en bağımsız olanları Genc ve Cizre sancaklarıydı. Bu sancakların sürsat vergisinden[20] muaf olmaları bunun açık bir deliliydi.[21] Emirliklerin statüsü gibi, kadıların statüsü de farklılık arz etmekteydi. Cizre ve Genc kadıları günlük 300 akçe maaş alırken, Palu ve Hazzo kadıları ise günlük 150 akçe maaşla, bir derece aşağıdaki

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

statü grubuna mensuptular. Bu da emirliklerin siyasal statülerindeki ve büyüklüklerindeki farkları yansıtmaktaydı.[22]

Araştırmacıların da dikkat çektiği üzere, yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar, imparatorluğun taşra idari düzeninin temelini teşkil eden tımar sisteminin bir parçası olmakla birlikte, pratikte üç noktada farklı bir durum söz konusuydu. Birincisi, her iki sancak türünde de idareci tayinleri "mahalli beyler" veya "aşiret liderleri" içinden yapılmakta; ölüm veya başka nedenlerle bir değişim söz konusu olduğunda yine yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklardaki bey ailelerinden birisi seçilerek "aile yönetimi" devam ettirilmekteydi. İkincisi hükümet sancakların hâkimlerine ve ailesine tevcih edilen arazilerde tahrir yapılmamaktaydı. Pek tabii olarak, hükümet sancaklarda tahrir yapılmaması sancakbeyinin veya hâkimin bölgesindeki vergileri kendi adına toplaması ve kısmen merkezi bürokrasinin dışında kalması demekti. Üçüncü ve son farklılık ise hükümet sancaklarda "kul taifesi" denilen yeniçeri garnizonlarının bulunmamasıydı. Bu da yurtluk-ocaklık sancakların kısmi bir idari serbestiyete; hükümet sancakların ise diğer sancaklara nispetle hem idari hem de mali serbestiyete sahip olduğunu göstermektedir.[23] Elbette, hükümet sancakların resmiyette ve pratikte sahip olduğu idari ve mali "serbestiyet"in, dönemin belgelerinde geçtiği şekliyle, "ber-vech-i serbestiyet"in, bugünkü manada muhtariyete/özerkliğe tekabül ettiği de[24] göz ardı edilmemelidir.

Bu bilgilerden hareketle, bölgenin Osmanlı'ya bağlanmasından sonra yapılan idari düzenlemelerde, İran'daki Hoy Dunbulî Emirliğinin hüküm sürdüğü bölgeler hariç, Zaza nüfusunun ekseriyetle Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancaklar içerisinde yer aldığı görülmektedir. Osmanlı kayıtları, Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancakların ekseriyetle yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar tarzında idare olunmakla birlikte az bir kısmının da klasik Osmanlı sancakları statüsünde merkezden idare edildiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Zaza nüfusunun yoğun yaşadığı yerlerin birçoğunun yurtluk-ocaklık ve hükümet tarzında idare edilen sancaklar olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı ve nüfusunun önemli bir kısmını Zazaların oluşturduğu Çemişgezek, Harput, Ergani ve Siverek sancaklarının ise ekseriyetle merkezden tayinler yapılarak idare olundukları müşahede edilmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Zazaların meskûn olduğu Kürdistan coğrafyası 1515 yılında yirmi dört Kürt beyinin Osmanlı'ya iltihak etmesiyle birlikte Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. I. Selim, I. Süleyman ve III. Murad dönemlerinde yapılan idari teşkilatlanmada Zazaların meskûn olduğu sancaklar, "Elviye-i Mîr-i Mîran-ı Vilayet-i Diyarbekr" ve "Vilayat-ı Kürdistan"a bağlı olarak "yurtluk", "ocaklık" ve "hükümet" tarzında idare edilmiştir. Zazaların yaşadığı bölgedeki sancaklardan Atak, Çapakçur, Çemişgezek, Çermik, Kulp, Pertek ve Siverek sancakları "yurtluk ve ocaklık" tarzında; Cizre, Eğil, Genc, Hazzo [Kozluk], Oşni ve Palu sancakları ise "hükümet" tarzında idare ediliyordu. Cizre ve Hazzo hariç, diğer dört "hükümet" sancağın tamamında Zaza nüfusu ekseriyeti oluşturmaktaydı. Osmanlı kayıtları, sözü edilen yerleşim birimleri dışında Zazaların Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep gibi yerleşim birimlerine de iskân edildiklerini ortaya koyuyor. Yine aynı kayıtlar, klasik dönem Osmanlı literatüründe daha ziyade Dunbulî olarak adlandırılan Zazaların Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Oşni gibi bölgelerde de uzun süre hüküm sürdüklerini gözler önüne seriyor.[25] Elinizdeki çalışmanın konusu olan Süveydi Emirliği; Genc beyleri, Hançuk beyleri ve Çapakçur beyleri olmak üzere üç ayrı beylikten teşekkül etmiş ve bugünkü Bingöl vilayeti sınırları içerisinde yer

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

alan Çapakçur [Bingöl], Genc, Daraheni [Genç], Meneşkurd [Solhan], Hançuk ile Erzurum'un Hınıs ilçesini içine alacak bir bölgede hüküm sürmüştür.

Osmanlı hâkimiyetindeki Zazalar Çemişgezek, Mirdasi ve Süveydi emirlikleri sınırları içerisinde yer alırken, Safevî hâkimiyetindeki Zazalar ise Hoy Dunbulî Emirliği sınırları içerisinde meskûndu. Çemişgezek Emirliği "Dersim ve Şeyh Hasanlu" aşiretleri tarafından kurulmuş olup Dersim, Sivas, Erzincan ve Kiğı bölgesinde geniş bir coğrafyayı hâkimiyet altına almıştır. Ancak I. Süleyman döneminde emirlik Mazgirt, Pertek ve Sağman adıyla üç emirliğe bölünerek emirliğin sınırları daraltılmıştır. Mirdasi Emirliği, ilk olarak aşiret şeklinde Botan ve Hakkâri'de hüküm sürerken, daha sonra Çermik, Eğil, Palu, Hozat, Mazgirt ve Pertek bölgelerinde hâkimiyet kurmuştur. Yönetim merkezleri Dicle, Eğil, Çermik, Palu ve Bağin olan Mirdasiler Diyarbakır, Elazığ, Dersim, Çapakçur, Muş ve Adıyaman'da geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır.[26] Diğer bir Zaza emirliği olan Süveydi Emirliği, günümüzde Bingöl il sınırları içerisinde yer alan Genc, Daraheni [Genç], Çapakçur, Meneşkurd [Solhan] ile Erzurum'un Hınıs ilçesinde hüküm sürmüştür. Süveydi Emirliği, Genc beyleri, Hançuk beyleri ve Çapakçur beyleri olmak üzere üç ayrı beylikten teşekkül etmişti.[27] Zaza emirliklerinden Hoy Dunbulî Emirliği ise günümüz İran sınırları içerisinde yer alan Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Urmiye ile Osmanlı'nın Doğu sınırındaki Hakkâri bölgelerinde hüküm sürmüştür.[28] Dunbulî tarihine odaklanmış kaynakların tamamı, bu aşiretin ilk olarak Eyyübiler döneminde Sökmenabâd ve Hoy gibi stratejik bir coğrafyaya yerleştirildiklerini gösteriyor. Hem Dunbulî kronikleri hem de konuyla alakalı diğer tarihi kaynaklar, Dunbulî Aşireti'nin evvela Yezidi sonrasında da Sünni olduğu hususunda mutabıktır. Bu minvalde Şerefhan, Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi gibi müelliflerin eserlerinde konu hakkında sınırlı da olsa malumat bulunduğunu ve ilgili bölümlerde gerekli referansların verileceğini belirtmeliyim. Son bir nokta olarak, Dunbulîler ile ilgili Farsça el yazması kroniklerin tamamında Dunbulîlerin soyu Bermekilere dayandırılmaktadır. Dolayısıyla yazılı kayıtlarda yer alan bilgilerle, Türkiye'deki Zazalar arasında şifahi olarak aktarılagelen ve kendilerini Zaza-Lek-Dimilî olarak tanımlayanların bilgilerinin paralellik gösterdiğini not etmek gerekir. Tüm bu bilgilerden hareketle, İran'daki Dunbulîlerin Kaçarlar dönemine kadar nispeten Kürt kimliğine sahip oldukları; ancak Safevilerin son dönemlerinde bilhassa Kaçarların bölgede güçlenmesiyle birlikte hızla Azerileşmeye başladıkları söylenebilir.[29]

Zaza Süveydi Emirliği

Osmanlı döneminde Zazaların ekseriyetle Diyarbekir, Dersim, Palu, Piran [Dicle], Siverek, Çapakçur [Bingöl], Çemişgezek, Çermik, Eğil, Genc,[30] Genç, Kulp, Atak [Lice] ve Pertek gibi imparatorluğun Doğu sınırlarında yer alan vilayet, sancak ve kazalarda meskûn olduğunu belirtmek gerekir. Bu yerleşim birimlerinin dışında Zazalar Sivas'ın doğusunda Koçgiri bölgesinde, Doğu Erzincan, Kuzican, Baykan, Gerger, Mutki, Hınıs ve Tekman gibi yerleşim birimlerinde yoğunluk gösteriyordu. Osmanlı kayıtları, sözü edilen yerleşim birimleri dışında Zazaların Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep gibi yerleşim birimlerine de iskân edildiklerini ortaya koyuyor. Yine aynı kayıtlar, klasik dönem Osmanlı literatüründe daha ziyade Dunbulî/Dımılı olarak adlandırılan Zazaların Hoy, Salmas, Sökmenabad ve Oşni gibi bölgelerde de uzun süre hüküm sürdüklerini gözler önüne seriyor.[31] Biraz daha detaylandırmak gerekirse, Osmanlı döneminde Zazalar yoğun olarak Çapakçur [Bingöl], Genç, Meneşkut [Solhan] ve Göynük [Karlıova]'ün bazı köyleri; Diyarbekir, Çermik, Çüngüş, Kulp, Lice ve Siverek; Elazığ merkez, Palu, Ergani Madeni;

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Dersim [Tunceli], Erzincan, Kuzican; Sivas'ın doğusunda bulunan Koçgiri, Karabel, Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Divriği; Bitlis'in Mutki kazası ile Muş'un Varto kazası; Erzurum'un Hınıs ve Tekman kazaları; Malatya'nın Pütürge, Arapgir ve Gerger kazaları; Siirt'in Baykan kazasının Ziyaret beldesi ile bazı köylerinde yaşamaktaydı. Sözü edilen coğrafya dışında ise Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep'te azımsanmayacak bir Zaza nüfusu mevcut idi. Bu yerleşim yerlerinin dışında Dımaşk [Şam]'da Heyyu'l Ekrad [Kürtler Mahallesi]'da da küçük oranda bir Zaza nüfusu yaşamaktaydı.[32]

Zazaların diğer bir kısmı miladi on birinci yüzyılın başında Hakkâri ve Sincar bölgesinden göç ederek Diyarbekir'in Piran bölgesine yerleşmişlerdi. Buradaki Zazalar daha sonra Mirdasî Aşireti adıyla anılmış ve Eğil merkezli beyliğin temellerini atmıştır. Emirliğin merkezi olarak Eğil'i seçen beylik bir süre sonra Çermik, Bağin ve Palu'yu da beyliğin sınırlarına dâhil etmiştir. Beyliğin coğrafi sınırlarının genişlemesiyle birlikte Mirdasi Aşireti Palu, Eğil ve Çermik olmak üzere üç ayrı beylik şeklinde hâkimiyetini sürdürmüştür. Böylece Zazalar, Diyarbekir bölgesinin kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan Eğil, Hani, Lice ve Kulp'tan daha kuzeye doğru Palu, Karabegan, Veşin, Bağin, Gövdere, Sivan, Genç, Çapakçur, Solhan, Kiği ile Çemişgezek'in kuzeydoğusunu oluşturan ve daha sonra İç Dersim olarak adlandırılacak Mazgirt, Nazimiye, Ovacık ve Kızuçan-Pülümür bölgesinin genişçe bir kısmını meskûn hale getirmiştir.[33]

Süveydi Emirliği, günümüz Bingöl il sınırları içerisinde yer alan Genc [Yenibaşak], Daraheni [Genç], Çapakçur, Meneşkurd [Solhan] ile Erzurum'un Hınıs ilçesinde hüküm sürmüş bir Zaza beyliğidir. Süveydi Mirliği, Genc beyleri, Hançuk beyleri ve Çapakçur beyleri olmak üzere üç ayrı beylikten teşekkül ediyordu.[34] Şeref Han'ın Kürt beyliklerinin tarihinin bir panoraması olan *Şerefname* isimli kült eserinde ifade ettiği bir rivayete göre Süveydilerin kökeni, Abbasilerin idareci ailelerinden olan ve Abbasi sarayında vezirlik dâhil birçok üst düzey görev icra eden Bermekilere dayanmaktadır. Yine Şerefhan'a göre Abbasi sultanı Harun Reşid döneminde sarayda yaşanan anlaşmazlık neticesinde Bermekiler Bağdat'tan ayrılarak önce Musul ve Cezire bölgesine, akabinde ise günümüz Bingöl vilayeti sınırları içerisinde yer alan Ginc, Hançuk ve Şeftali Dağı mülhakatına yerleşmişlerdi.[35]

1515 yılında Kürt beylerinin Osmanlı'ya iltihak etmesiyle birlikte Süveydi Emirliğinin merkezi olan Genc ve çevresi de Osmanlı hâkimiyetine girdi.[36] Süveydi Emirliğinin üç merkezinden biri olan Genc, 1515, 1520, 1568-1574, 1609, 1653 yıllarına ait Osmanlı idari taksimatında sürekli olarak Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bulunuyordu.[37] Genc, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra yurtluk-ocaklık statüsündeki bir sancak olarak Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlandı.[38] I. Süleyman ve III. Murad dönemlerinde ise Genc sancağı hükümet statüsünde idare ediliyordu.

Bu çalışmanın ana kaynaklarından biri olan Şerefhan, *Şerefname* isimli eserinde Hançuk, Genc ve Çapakçur'da hüküm süren Süveydi Beyleri'ni kronolojik olarak kaleme alarak beylerin dönemleriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Şerefhan dönemine kadar hüküm sürmüş olan Süveydi Beyleri Emir Şahab, Emir Celal bin Mir Şahab, Emir Muhammed, Emir Fahreddin, Emir Hasan, Emir Ebdal bin Mir Muhammed, Emir Sübhan bin Mir Ebdal, Sultan Ahmet bin Mir Ebdal, Maksud bin Sübhan Bey, Murad Bey bin Sultan Ahmed Bey ve Süleyman Bey bin Murad Bey'dir.[39] Süveydi Emirliğinin önemli beyliklerinden olan Hançuk beyliği 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı yönetimiyle ters düşünce beylik lağv edildi. Süveydi beyliklerinden Genc ve Çapakçur beylikleri ise 19.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

yüzyıldaki merkezileşme dönemine dek varlıklarını sürdürdü ve en nihayetinde 1853'te kaymakamlıkla idare edilmeye başlandı.

Şerefname'ye göre, Al-i Bermek/Bermekoğulları[40] soyundan gelen Süveydi Beyleri Genc ve çevresinde uzun bir süre hüküm sürmüşlerdir. Şerefhan, Süveydilerin soyu ile ilgili iki rivayetin mevcut olduğunu söyler. Bunlardan birincisine göre Süveydilerin soyu peygamberin sahabelerinden Esved adında birine dayanmakta iken, ikinci rivayete göre ise Süveydilerin menşei Medine yakınlarındaki Süveyda Köyü'ne dayanmaktadır. Şerefhan, eserinde Bermekilerin İran'da Belh Eyaleti'nde meskûn olup Mecusi oldukları, soylarının Fars Krallarına dayandığı ve sonradan Müslüman oldukları bilgisine de yer veriyor. Şerefhan, Genc'in ahalisinin talihin değişkenliğinden ve toplumsal dönüşümlerden uzak, sakin bir hayat sürdüklerini not eder.[41]

Şerefhan, Süveydi Beylerinin Abbasi halifelerinden Harun Reşit zamanında Bağdat'tan göç ederek Kürdistan'da Genc sancağına bağlı Şeftalu Dağı'ndaki Hançuk'a[42] yerleşerek bu bölgede hâkimiyet kurduklarını söyler. Şerefhan, Hançuk'a yerleşen Süveydi beylerinin orayı mülk edinerek orada bir kale yaptıklarını ve daha sonra tedrici olarak topraklarını genişleterek Çapakçur, Meneşkurd,[43] Genc, Ağca Kale[44] gibi yerleşim birimlerinde hüküm sürdüklerini aktarır. Daha sonra Akkoyunlu Uzun Hasan, Çapakçur'u Süveydi emirliğinin topraklarına katarak emirliğin sınırlarını genişletmiştir. Hançuk'taki Süveydi emiri, Çapakçur, Genc ve Ağcakale'yi bir Kürt Kızılbaş aşireti olan Pazukilerden geri almıştı. Bir kuşak sonra Çapakçur, Süveydilerin doğrudan kontrolü altına girmiştir.[45]

Şerefname'nin kaydına göre Süveydilerin Hançuk'taki hâkimiyeti Mir Şehab ile başlar. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Emir Celal, Süveydi emirliğinin başına geçti ve beyliği uzun süre idare etti. Emir Celal'in de ölümünden sonra emirliğin başına oğlu Emir Muhammed geçti. Emir Muhammed'den sonra yerine oğlu Emir Fahreddin geçerek beyliği "adaleti ve dürüstlüğüyle" idare etti. Şerefhan'a göre Süveydi beyliğinin en parlak dönemlerinden biri Emir Fahreddin dönemidir. Bu dönemde beylik merkezinde büyük bir kalkınma gerçekleşmiş, imar faaliyetleri yaygınlaştırılmış ve "adalet bayrakları" beyliğin her tarafında dalgalanmaya başlamıştır. Emir Fahreddin'in vefat etmesi üzerine yerine Emir Hasan geçti. Şerefhan, Emir Hasan'ı, "ölçüsüz, gaddar ve kan dökücü" bir yönetici olarak tanıtır ve Emir Hasan'ın kör olmasından dolayı Süveydilerin başına "güçlü ve becerikli" Emir Fahreddin'in geçtiğini kaydeder. Ancak Emir Fahreddin'in yöneticiliğine kardeşi Mir Muhammed karşı çıkar ve Mir Muhammed Diyarbekir'de Uzun Hasan'ın himayesine girer. Uzun Hasan, Hançuk ve Çapakçur'u Mir Muhammed'e vererek onu oraya emir olarak atar. Bunun üzerine Mir Muhammed ile kardeşi Mir Fahreddin arasında uzun bir silahlı çatışma başlar ve neticede Mir Muhammed'in öldürülmesiyle sözü edilen topraklar Mir Fahreddin'e kalır.

Mir Fahreddin'in ölmesiyle Süveydi beyliği Mir Muhammed'in oğlu Abdal Bey'e geçer. Emir Abdal zamanında Çapakçur valisi Aykutoğlu'nun komutasındaki Kızılbaşlar, Hançuk'un üzerine yürüdüyseler de mağlup olup geri döndüler. Aykutoğlu'nun ağır bir yenilgiye uğramasıyla himayesindeki askerler dağıldı ve halk, valinin tüm mallarını yağma etti. Mir Abdal, bu olaydan birkaç yıl sonra daha hüküm sürdü. Ölümünden sonra beyliğin başına geçen Emir Sübhan [İsfahan Bey], kardeşi Sultan Ahmet'le beraber beyliği idare etti. Kısa bir süre Safevi hâkimiyetinde kalan Genc ve çevresi, Pazukiler tarafından idare edilmekteydi. Sübhan Bey, Genc'i Pazuki Halid Bey'in çocuklarından alarak kendi topraklarına kattı. Çaldıran savaşından sonra Sübhan Bey, Çapakçur'u Aykutoğlu'nun

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

elinden, Ağcakale'yi de Safevi sultanı Şah İsmail adına yöneten Pazuki Mansur Bey'in elinden aldı. Sübhan Bey, Zag ve Meneşkurd nahiyelerini de Kızılbaş Kadir Bey'in elinden alarak sınırlarına dâhil etti. Daha sonra Sübhan Bey ve kardeşi Sultan Ahmet, vilayeti kendi aralarında taksim ederek Çapakçur ve ona bağlı yerler Sübhan Bey'in, Genc ve Hançuk da Sultan Ahmet Bey'in tasarrufuna bırakıldı. İki kardeş Genc ve Çapakçur'u yönetmeye devam ederken aralarında husumet çıktı. Sultan Ahmet'in, kardeşi Sübhan bey'i müteaddit kez Osmanlı hükümdarı Sultan Süleyman'a şikâyet etmesi üzerine, Sübhan Bey'in öldürülmesine dair bir emir çıktı. Bu gelişmeden sonra Çapakçur Kalesi, Osmanlı'nın atadığı bir memur tarafından yönetildi. Sübhan Bey'in öldürülmesinden sonra yönetim Sultan Ahmed'in eline geçti ve Sultan Ahmed elli yıldan fazla bir süre Çapakçur ve Genc beyliklerini idare etti. Aynı dönemde İsfahan Bey de bir süre Çapakçur'u idare ettiği anlaşılmaktadır.[46]

Sultan Ahmed'in ölümünden sonra Çapakçur beyliğini Davud Bey yürütmeye başladı. Akabinde Davud Bey, Safevilerle yapılan Nahçıvan Seferindeki hizmetinden dolayı Ruha [Urfa] Sancağına tayin edildi.[47] Davud Bey'den boşalan Çapakçur beyliğine Süveydi beylerinden Sübhan Bey'in oğlu Maksud Bey geçti. Böylelikle Osmanlı emirleri tarafından idare edilen Çapakçur tekrar Süveydi beylerinin idaresine bırakılmış oldu.[48] Maksud Bey, Nahçıvan seferi sırasında Sultan Süleyman'ın emrinde ve maiyetinde bulunuyordu. Maksud Bey, bu savaş esnasında Nahçıvan'a bağlı Arpaçay mevkiinde Kızılbaş ordusunun baskınına uğradı. Bu çarpışmada büyük bir cesaret örneği sergileyerek Sultan I. Süleyman'ın takdirini kazandı. Bunun üzerine Sultan I. Süleyman, Çapakçur sancağının Maksud Bey'in yönetimine verilmesi ve sancağın irsi olarak onun çocuklarına bırakılması (bikaydı ocaklık) konusunda bir emirname çıkardı. Ancak sonraki yıllarda Maksud Bey, Diyarbekir beylerbeyi İskender Paşa'ya ters düştüğünden İskender Paşa, Çapakçur'u Emir Maksud'dan alıp bir Osmanlı emirine verdi. Şerefhan olayı şöyle anlatır: Çerkez İskender Paşa'nın Diyarbekir genel valisi olduğu dönemde, zatı şahaneye gösterdiği hizmetlerden ve bağlılıktan gurura kapılan Maksud Bey Kürt ulusuna özgü doğuştan gelen cüretle, İskender Paşa'ya karşı gereken saygılı davranmayı ve terbiyeli tavır takınmayı ihmal etti. Paşa da Babıâli'ye, Çapakçur nahiyesinin Maksud Bey'in elinden alınarak Osmanlı emirlerinden birine verilmesini önerdi. Maksud Bey, İskender Paşa'nın kendisine düşman olmasının nedenlerini anlatmak için Sultan Süleyman'ın Saadet Kapısına gitti. Yedi yıl İstanbul'da kaldı, fakat İskender Paşa'yı öfkelendirmekten çekinen vezirler Maksud Bey'in şikâyetlerini Sultan'ın hilafet tahtının ayağına sunmaktan imtina ettiler. Sonunda Maksud Bey veba hastalığına yakalandı ve ilahi merhametin kucağına davet edildi.[49] Maksud Bey'in İstanbul'da vefat etmesi üzerine İskender Paşa, Ümera-yı Osmaniye'den birisini Çapakçur Sancağına tayin etti. Böylece Çapakçur Sancağı on altı sene "paşa sancağı" olarak merkezi hükümet tarafından idare edildi.[50]

Diyarbekir beylerbeyi İskender Paşa, Çapakçur Sancağındaki bu müdahalelerinin dışında Genc sancağını Sultan Ahmed'in çocukları arasında taksim etti. Emir Muhammed Bey'e Hançuk nahiyesi ile Ağcakale'yi; Emir Murad Bey'e de diğer nahiye ve şehirleri verdi. Ancak Çapakçur, yine Osmanlı emirlerinin idaresine bırakıldı. Bu durum on altı yıl sürdü ve Emir Murad, kendi isteğiyle oğlu Süleyman Bey'in lehine yönetimden ferağat etti. Bu olaydan birkaç yıl sonra müteveffa olan Murad Bey'in, Süleyman dışında Ali Han, Ulu Han ve Mustafa adlarında üç çocuğu bulunmaktaydı. Bu gelişmelerden sonra Diyarbekir beylerbeyi Murad Paşa, Çapakçur sancağının ikta-i temlik [mülkiyet] yoluyla

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Ali Han Bey'e verilmesi hususunda padişah emirnamesi çıkarttı. Hançuk livası emiri Mir Muhammed Bey ise Hançuk ve Ağcakale'yi iyi yönetememesinden dolayı Serdar Ferhat Paşa, onun sancağını da Süleyman Bey'in sancağına kattı. Bu da, Mir Muhammed ile Süleyman Bey arasında birkaç yıl süren bir ihtilafın yaşanmasına neden oldu. Ancak Muhammed Bey'in ölümüyle birlikte bu çekişme de kendiliğinden son buldu.[51]

Şerefhan, Süleyman Bey'in yiğitliği ve cesaretiyle emsalleri arasında mümtaz bir yerinin olduğunu ve Kürdistan emirleri arasında askeri taktik ve Avrupai sisteme göre süvari manevraları konusunda bilgisiyle temayüz ettiğini söyler. Şerefhan, Süleyman Bey'in sahip olduğu ahlaki mükemmellikten dolayı biraz kendisini beğendiğini de söylemekten imtina etmez. Şerefhan, Süleyman Bey'in, Genc'te uzun bir süre emirlik yaptığını ancak engin zekâsı ve doğal ihtirasının bu mütevazı ve verimsiz yerle tatmin olmadığını ve bu nedenle gidip Meneşkurd [Solhan] adıyla yeni bir şehir kurduğunu söyler. Süleyman Bey, Meneşkurd'u bayındır hale getirerek orada bir cami yaptırdı. *Şerefname*'ye göre Süleyman Bey'in Azerbaycan ve Şirvan'ın fethi sırasında Osmanlı'ya önemli hizmetleri oldu. Bilhassa Pazuki Bey'i Niyaz Bey'in üç bin kişilik bir orduyla Karayazı'ya saldırdığı esnada gösterdiği başarı Süleyman Bey'in, serdar Mustafa Paşa tarafından taltif edilmesine neden oldu. Bu olaydan sonra da Süleyman Bey'in emirliği hala devam ediyordu.[52]

Osmanlı Sultanı II. Selim dönemine dek Diyarbekir Eyaletine bağlı olan Çapakçur Sancağını 1575 yılında Erzurum Eyaletine bağlandı ve sancakbeyi olarak da Zeynelabidin Bey tayin edildi. Kısa bir müddet Çapakçur'u idare eden Zeynelabidin Bey'in akabinde Çapakçur beyliğine evvela Halid Bey, akabinde ise Mustafa Bey atandı. Bu tarihten sonra Çapakçur Sancağının kimler tarafından ve nasıl yönetildiğine dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Abdullah Demir'in de dikkat çektiği üzere, bu tarihten itibaren, arşiv belgeleri uzun bir süre Çapakçur Sancağının idaresi hakkında sessizliğe bürünmektedir. Çapakçur tarihindeki yaklaşık bir asırlık kayıp halkadan sonra Çapakçur Sancağının idaresiyle ilgili ilk vesika Sultan III. Selim dönemindeki 5 Safer 1214 [9 Temmuz 1799] tarihli vesikadır. Muş Mutasarrıfı Murad Paşa tarafından Sadarete gönderilen söz konusu yazıda, Çapakçur sancağı beylerinden olan Haydar Bey'in halka yaptığı zulüm ve düşmanlıktan dolayı cezalandırılması talep ediliyordu. Bu talep üzerine Divan-ı Hümayun'da Haydar Bey'in görevden alınması karara bağlandı ve Muş Mutasarrıfı görevlendirilerek Çapakçur Bey'i Haydar Bey'in üzerine gönderildi.[53] Bu tarihten itibaren Çapakçur Sancağı, bazen mahalli Süveydi beyleri, bazen de merkezden atanan beyler tarafından idare olundu ve bu durum XIX. yüzyılın ortalarına dek devam etti. Tanzimat'la başlayan merkezileşme süreciyle birlikte yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar lağvedildi ve Çapakçur ile Genc, merkezden gönderilen kaymakamlar tarafından idare olunmaya başlandı.

Toparlamak gerekirse, Süveydi Emirliği; Çapakçur, Genc ve Hançuk'ta Osmanlı merkezi hükümetine bağlı olarak hüküm sürmüştür. Hançuk beyliği Süveydi beylerinden Mir Muhammed Bey tarafından "iyi yönetilemediğinden" XVI. yüzyılın sonlarında Çapakçur Sancağına dâhil edilmiştir. Süveydilerin üç merkezinden diğer ikisi olan Çapakçur ve Genc beyleri ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar yurtluk ve ocaklık suretiyle idare edilmiştir. Çapakçur beyliği her ne kadar bazen mahalli Kürt beylerinden alınarak dışarıdan birine tevcih edilmiş ise de ekseriyet itibariyle Süveydi beyleri tarafından idare edilmiş ve bu durum Tanzimat'tan sonra da bir süre devam etmiştir.[54] 20 Ocak 1853

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

tarihinde Meclis-i Vala'ya verilen bir yazının Sadaret'te onaylanmasıyla Çapakçur kazası mutasarrıfı Süleyman ve Savur kazası mutasarrıfı Abdullah beylerin "mahalli hanedan"dan olmaları sebebiyle bir süre daha mezkûr kazalarda mutasarrıf olarak görev yapmaları karara bağlanmıştır.[55] Açıkçası, Süveydi beylerinden II. Süleyman Bey, merkezi hükümet tarafından Çapakçur'a kaymakam olarak tayin edilmiştir. Uzun bir süre Çapakçur ve çevresini kaymakam olarak idare eden II. Süleyman Bey, bazı nedenlerden dolayı ahali ve merkezi hükümetle ters düşünce önce kaymakamlıktan azledilmiş ve akabinde Harput'a sürgün edilmiştir. Bu tarih, aynı zamanda Süveydi beylerinin hâkimiyetinin sona erdiği bir tarih olmuştur. Bu tarihten sonra Çapakçur, merkezden atanan kaza müdürleri tarafından idare edilmeye başlanmıştır.[56]

Sonuç:

Osmanlı'nın Doğu sınırlarında Zazaların meskûn olduğu ve Bilad-ı Ekrad [Kürt Beldeleri] veyahut Diyarı Kürdistan isimleriyle literatüre giren coğrafya, 1515 yılında yirmi dört Kürt beyinin Osmanlı'ya iltihak etmesiyle birlikte Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. I. Selim, I. Süleyman ve III. Murad dönemlerinde yapılan idari teşkilatlanmada Zazaların meskûn olduğu sancaklar, yurtluk-ocaklık sancaklar, hükümet sancaklar ve klasik Osmanlı sancakları tarzında idare ediliyordu. Açıkçası, 16. asır Osmanlı idaresinde Zazaların ekseriyetle yaşadığı Atak [Lice], Çapakçur [Bingöl], Çemişgezek, Çermik, Eğil, Ergani, Genç, Harput, Kulp, Palu, Pertek ve Siverek sancaklarının bir kısmı yurtluk-ocaklık ve hükümet tarzında mahalli beyler tarafından idare edilirken bir kısmı da klasik Osmanlı sancakları tarzında merkezden gönderilen beyler tarafından yönetiliyordu. Biraz detaylandırmak gerekirse, Zaza nüfusunun ekseriyetle meskûn olduğu Eğil, Genc ve Palu sancakları hükümet statüsünde; Atak, Çapakçur, Çermik, Kulp ve Pertek sancakları yurtluk-ocaklık statüsünde; Çemişgezek, Harput, Ergani ve Siverek sancakları ise ekseriyetle merkezden tayinler yapılarak klasik Osmanlı sancakları statüsünde idare ediliyordu. Bu bilgiler esas alındığında klasik dönem Osmanlı idaresinde Zaza mirliklerinin ekseriyetle hükümet ve yurtluk-ocaklık statüsünde otonom bir idari yapıya sahip oldukları görülmektedir. Zaza mirliklerinin bu otonom yapısı XIX. yüzyılın ikinci yarısına dek devam etmiş, Tanzimat döneminde benimsenen merkezileşme politikalarıyla diğer bölgelerdeki mirlikler gibi Zaza mirlikleri de ortadan kaldırılarak merkezden gönderilen yöneticiler tarafından idare olunmuştur.

Kuşku yok ki Osmanlı idari sisteminde birkaç asır boyunca otonom bir biçimde varlığını sürdüren çok sayıda Kürt mirliğinden biri de Zaza Süveydi Emirliği idi. Süveydi Emirliği, günümüz Bingöl il sınırları içerisinde yer alan Çapakçur [Bingöl], Genc [Yenibaşak], Daraheni [Genç] ve Meneşkurd [Solhan] ile Erzurum'un Hınıs ilçesinde hüküm sürmüş bir Zaza beyliğidir. Birincil kaynaklar, Genc beyleri, Hançuk beyleri ve Çapakçur beyleri olmak üzere üç ayrı beylikten teşekkül eden Süveydi Emirliğinin üç asırdan fazla bir süre Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yarı-bağımsız bir biçimde varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu gerçekle birlikte Süveydi Emirliğinin hâkimiyetindeki yerler bazen de merkezden gönderilen beyler tarafından idare olunuyordu. Tanzimat dönemindeki merkezileşme politikalarıyla birlikte Süveydi Emirliğinin egemenliğindeki topraklar da diğer emirliklerde olduğu gibi merkezden atanan vali, kaymakam ve müdürler tarafından idare olunmaya başlanmış ve bu durum mahalli beylerin eski siyasi, idari ve mali muhtariyetlerini kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Pek tabii olarak bu yeni idari sistem, bölgenin etnik, dini, mezhebi, kabilevi ve iktisadi

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yapısından dolayı bölgede yeni sorunların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Son olarak, Süveydi Emirliğinin hüküm sürdüğü yerleşim birimlerinde görece çok sayıda cami, mescit, medrese, kale, vakıf ve hayrat inşa ettiği tarihsel kaynaklarca doğrulanmakla birlikte; hem yörenin deprem bölgesi olması hem de yörede tarihi eserlere karşı olan duyarsızlık nedeniyle sözü edilen eserlerin büyük çoğunluğunun günümüze kavuşamadığını, yerlerinde yeller estiğini de tarihsel bir sorumluluk bilinciyle not etmek gerekir.

KAYNAKÇA:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Alanoğlu, Murat, Osmanlı İdârî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

___, "Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam", Tarih ve Gelecek Dergisi, *Aralık 2019, Cilt 5, Sayı 3, ss. 792-804.*

Bajalan, Djene, "Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefhan'ın Şerefname'si ve Kürt Beyleri", Toplum ve Kuram, Sayı: I, Mayıs 2009, ss. 239-249.

Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara 1988.

Bruinessen, Martin Van-Hendrik Boeschoten (Der.), Evliya Çelebi Diyarbekir'de, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Çağlayan, Ercan, Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

___, "Hükümet Merkezinden Perifeleşmiş Bir Köye: Genc Sancağı", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Genç Araştırmacılar Özel Sayısı, Aralık 2010, ss: 36-48.

___, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, ss. 271-290

___, "Zaza Tarihinin Kaynakları [Arap ve Osmanlı Kaynakları]", Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [4-6 Mayıs 2012], Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 286-301.

___, "Zazaların Etnik Kökeni", Kürtler: Tarih, Toplum, Din, (Ed. Adnan Demircan-Mehmet Akbaş), Nida Yayıncılık, İstanbul 2015, ss. 249-306.

Demir, Abdullah, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İlhakı", Köprü Dergisi, Bahar 2007, Sayı: 98, ss. 167–182.

_____, "Belgelerle Çapakçur Sancağı (1515-1799)", I. Bingöl Sempozyumu Bildirileri, (10-11 Haziran 2011), Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 195-210.

___, "18 ve 19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı", Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu, (1-2 Ağustos 2009), Bingöl Belediyesi Yayınları, Ankara 2011, ss. 27-37.

___, "XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı", II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (04-06 Mayıs 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 105-145.

___, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genç Beyleri", II. Bingöl Sempozyumu Bildirileri, (25-27 Temmuz 2008), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2014, ss. 209-216.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, IV. Kitap [İki cilt], Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, [Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı], YKY, İstanbul, 1999/2000.
Göyünç, Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul, 1969.
___, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991.
Haddank, Karl, Zazalar ve Zaza Dili, çev. Erol Sever, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara 1994.
Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK Yayınları, Ankara 1998.
Han, Şerafeddin, Şerefname: Kürt Ulusunun Tarihi, (Notlar-Açıklamalar: François Bernard Charmoy), çev. Rıza Katı, c. 4, Yaba Yayınları, İstanbul 2010.
Hoca Sadeddin, Tacu't- Tevarih, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, c. IV, Ankara 1992.
Kılıç, Orhan, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/sayi1/257-274.pdf.
___, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tesbitler", OTAM, Sayı: 10, 1999, ss. 119-137.
Malmisanıj, Kırd, Kırmanc, Dımılı veya Zaza Kürtleri, Deng Yayınları, İstanbul 1996.
Muhammed Macid Merduhi Rûhanî, Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha, c. III, Tahran 1382.
Öz, Mehmet, "Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", Türkiye Günlüğü, Sayı: 99, Güz 2009, ss. 154-169.
Özoğlu, Hakan, Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
Pamuk, Bilgehan, "Kürt Beyleri'nden Yavuz'a Davet", Tarih ve Düşünce Dergisi, sayı: 63, Şubat 2006, ss. 14-24.
Tansel, Selahattin, Yavuz Sultan Selim, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969.
Turan, Şerafettin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", Atatürk Üniversitesi l961 Yıllığı, Ankara 1963, ss. 210-227.
Ünal, Mehmet Ali, "16. Yüzyılda Mazgirt, Pertek ve Sağman Sancakbeyleri-Pir Hüseyin Bey Oğulları", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Ankara 1991, ss. 239-265.
___, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler, (1986), Ankara 1994, ss. 2211-2220.
Yılmazçelik, İbrahim, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", Osmanlı Ansiklopedisi, c. 6, Ankara 1999, s. 221-237.

Dipnot:

1 BOA, YEE., 36/67.

2 Hoca Sadeddin, *Tacu't- Tevarih,* (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, c. IV. s. 245 vd; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 78-81; Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten (Der.), *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 43-44.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[3] Abdullah Demir, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İlhakı", *Köprü Dergisi*, Bahar 2007, sayı: 98, s. 167–182; Bilgehan Pamuk, "Kürt Beyleri'nden Yavuz'a Davet", *Tarih ve Düşünce Dergisi,* sayı: 63, Şubat 2006, s. 14-24.

[4] Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* İstanbul 1969, s. 18-34; Tansel, *a.g.e*., s. 81-90.

[5] Hoca Sadettin Efendi, *Tacû't-Tevarih*, c. IV, s. 270-271.

[6] Djene Bajalan, "Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefhan'ın Şerefname'si ve Kürt Beyleri", *Toplum ve Kuram*, Sayı: I, Mayıs 2009, s. 242.

[7] Her ne kadar literatürde günümüz Dersim bölgesinde hüküm süren Çemişgezek beylerinin Zaza olduğu yönünde iddialar varsa da Mazgird, Pertek ve Sağman beyleri olarak üç beylik halinde hüküm süren Çemişgezek [Pir Hüseyin Bey oğulları] beylerinin soyunun Saltuklulara dayandığı ile ilgili iddiaların da olduğunu kaydetmek gerekir: Çemişgezek hükümdarlarının soyu, kendi iddialarına göre, Abbasi halifelerinin çocuklarından olan Melkiş denilen bir kişiye varır. Diğer bir rivayete göre de Selçuklu saltanatının dallarından birinden olan Emir Salik bin Ali bin Kasım, Selçuklu Sultanı Alp Arslan zamanında Erzen-i Rum [Erzurum] ve dolaylarının yönetiminde bulunuyordu. Kendisiyle Gürcistan hükümdarları arasında köklü bir düşmanlık vardı ve her zaman savaş oluyordu. Nihayet 556 (1161) yılında iki taraf arasında çarpışmalar oldu ve kendisi ile ordusunun ileri gelenleri Gürcülerin eline esir düştüler. Kız kardeşi Şah-ı Ermen'in karısı olduğu için bu şah Gürcistan'a birçok hediye gönderdi ve kendisini serbest bıraktırmaya muvaffak oldu. Kendisinden sonra da oğlu Melik Muhammed yönetimi aldı. Bunun ölümünden sonra ise beylik Cakdoş'a geçti. Cakdoş'un ölümünden sonra beylik tahtına Muhammed'in oğlu Melik Şah çıktı. Melik Şah bağlı olduğu hükümdardan ayrılıp bağımsızlığa ve tek başına hüküm sürmeğe heves ettiyse de 598 (1202) yılında Selçuklu Süleyman bin Kılıç Arslan tarafından öldürüldü. Erzen-i Rum da o tarihten beri Rum Selçuklularının egemenliğine geçti. Büyük olasılıkla, Çemişgezek beyleri Melik Şah'ın soyundan gelmektedir ve Melik şah sözünün Kürt dilinde Melkiş biçiminde değişmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla Çemişgezek beylerinin isimleri onların Türklerin soyundan olduklarını kanıtlamaktadır; çünkü bu isimlerin Arap ve Kürt isimleriyle hiçbir benzerliği yoktur. Bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname Kürt Ulusunun Tarihi, (*Notlar-Açıklamalar: François Bernard Charmoy), çev. Rıza Katı, c. 4, Yaba Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-10. Konu hakkında müstakil bir çalışma yapan Mehmet Ali Ünal da Çemişgezek beylerinin soyunun Saltuklulardan Emir İzeddin Saltuk'a dayandığını iddia eder. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "16. Yüzyılda Mazgirt, Pertek ve Sağman Sancakbeyleri-Pir Hüseyin Bey Oğulları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1991, s. 240-242.

[8] Ayrıntılar için bkz. Ercan Çağlayan, "16. Yüzyılda Süveydi ve Hoy Zaza/Dümbeli Emirlikleri", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed. İbrahim Özcoşar & Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 53-75.

[9] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 63-82; Ercan Çağlayan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 271-290; Ercan Çağlayan, "Zaza Tarihinin Kaynakları [Arap ve Osmanlı Kaynakları]", *Uluslararası Zaza*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [4-6 Mayıs 2012], Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 286-301; Ercan Çağlayan, "Zazaların Etnik Kökeni", *Kürtler: Tarih, Toplum, Din,* (Ed. Adnan Demircan-Mehmet Akbaş), Nida Yayıncılık, İstanbul 2015, ss. 249-306.

[10] Osmanlı belgelerinde, matbuatında ve basınında Kürtlerin ve dolayısıyla Zazaların yaşadıkları coğrafya *Kürdistan, Kürdistan Eyaleti, Diyar-ı Kürdistan, Kürdistan Kıtası, Kürdistan Mıntıkası, Vilayat-ı Kürdistan ve Bilad-ı Ekrad* [Kürt beldeleri] gibi isimlerle literatüre geçmiştir. Geç Osmanlı döneminde, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınan coğrafya ders kitaplarında ise *Kürdistan-ı Osmanî* ve *Kürdistan-ı Acem/İran* olmak üzere iki ayrı Kürdistan kullanımının söz konusu olduğu görülmektedir.

[11] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devleti Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999, s. 170.

[12] Yurtluk-Ocaklık Sancaklar: Fetih esnasında bazı beylere hizmet ve itaatleri karşılığında, devamlı olarak sancak ve has şeklinde tevcih edilen sancaklardır. Bunlara "Ekrâd Sancaklar" da denir. Bunlar klasik Osmanlı sancaklarından farklı bir statüye sahiptirler. Zira sancakların idaresi genellikle yöreye eskiden beri hâkim olan nüfuzlu, eski mahallî beyler ve hanedanlara terk edilmiştir. Bu tür sancakların idaresi babadan oğula geçerdi. Devlete ihanet ve itaatsizlik dışında, bu beylerin görevden alınması söz konusu değildi. Seferde Beylerbeyi'nin hizmetine girmekle mükelleftirler ve bu memleketlere merkezden kadı tayin edilirdi. İmtiyazlı sancaklar da diyebileceğimiz bu sancaklarda tahrir yapılmakta, tımar ve zeamet de bulunmaktadır.

[13] Hükümet Sancaklar: Osmanlı klasik dönemi idari taksimatında sancakların yanında "Hükümet" olarak adlandırılan ve idarenin mahalli beylere bırakıldığı ocaklık suretiyle tevcih edilen sancaklar da mevcuttu. Bunlar defterlere Liva yerine Hükümet olarak kaydedilmişti. Hükümet sancakların, kanunla belirlenmiş statüleri, tabii olarak Osmanlı Devleti'ne bağlılıkların ölçüsünde geçerli idi. Diyarbekir, Van ve Bağdat eyaletlerinde rastlanan hükümetlerin ihdas sebebi buradaki mahalli beyler üzerinden bir ölçüde merkezi otoriteyi sağlamaktı. Yurtluk-Ocaklık sancaklardan tek farkı Hükümet olarak adlandırılan yerlerde tahrir yapılmayışıdır. Bu nedenle Hükümet Sancaklarda tımar ve zeamet yoktur. Sefer zamanında kendi kuvvetlerini alarak bağlı bulundukları beylerbeyinin emrinde savaşa iştirak ederlerdi. Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet sancaklar ile ilgili olarak bkz. Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 13–27; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi I961 Yıllığı*, Ankara 1963, s. 210-227; Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/sayi1/257-274.pdf; Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tesbitler", OTAM, Sayı: 10, 1999, s. 119-137.

[14] Detaylı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Osmanlı Devri'nde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 1, 1986, s. 13.

[15] Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 77.

[16] İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 6, Ankara, 1999, s. 221-237.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

17

18 Demir, *XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı*, s. 110-111.

19 Kürt beylerinin Osmanlı'ya iltihakı ve Osmanlı klasik döneminde idare edilmesiyle ilgili olarak ayrıntılı çalışmalar için bkz. Hoca Sadeddin, *Tacu't- Tevarih,* c. IV. s. 245 vd; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 78-81; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* s. 18-34; Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten (Der.), *Evliya Çelebi Diyarbekirde*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 43-44; Abdullah Demir, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İlhakı" s. 167-182; Bilgehan Pamuk, "Kürt Beyleri'nden Yavuz'a Davet", s. 14-24; Nejat Göyünç; "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", s. 13-27; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi l961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 210-227; Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/sayi1/257-274.pdf; Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tesbitler", OTAM, Sayı: 10, 1999, s. 119-137; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devleti Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta, 1999; Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *İÜEF Tarih Dergisi,* Mart 1969; Mehmet Öz, Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar), *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 99, Güz 2009, ss. 154-169.

20 *Sürsat bedeli*, Osmanlı Devleti'nde savaş gibi olağanüstü durumlarda alınan avarız vergisi çerçevesinde tespit edilen bir fiyat üzerinden ordunun ihtiyacı olan yiyecek ve çeşitli ihtiyaç maddelerinin halk tarafından karşılanmasıdır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 66.

21 Van Bruniessen ve Boeschoten, *a.g.e.,* s. 56.

22 Van Bruniessen ve Boeschoten, *a.g.e.,* s. 59.

23 Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdârî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 346.

24 Konu hakkında müstakil bir çalışma için bkz. M. Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler,* (1986), Ankara 1994, s. 2211-2220.

25 Detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, "16. Yüzyılda Süveydi ve Hoy Zaza/Dümbeli Emirlikleri", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, (ed. İbrahim Özcoşar & Shahab Vali), Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 53-75; Abdullah Demir, *a.g.b.,* s. 105-145.

26 Konu hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Nusret Aydın, *Diyarbekir ve Mirdasiler Tarihi*, Avesta Yayınları, İstanbul 2011; Yunus Emre Gördük, "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", OTAM, 35 (2014), ss. 89-120.

27 Zaza beylikleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname,* çev. Rıza Katı-Vedii İlmen vd., c. 1-5, Yaba Yayınları, İstanbul 2009/2010; Çağlayan, "16. Yüzyılda Süveydi ve Hoy Zaza/Dümbeli Emirlikleri", ss. 53-75.

28 Hoy Emirliği hakkında ayrıntılı ve müstakil bir çalışma için bkz. Ercan Çağlayan, "16. Yüzyılda Süveydi ve Hoy Zaza/Dümbeli Emirlikleri", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, (ed. İbrahim Özcoşar & Shahab Vali), Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 53-75.

29 Başçı, *a.g.m.,* s. 96-97.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[30] Süveydi Emirliğinin üç merkezinden biri olan Genc, bugünkü Genç ilçesi değil, Solhan ilçesinin sınırları içerisinde yer alan ve halk arasında "Ginc" olarak telaffuz edilen yerleşim birimidir. Günümüzde bu yerleşim birimi Ginc, Kale ve Yenibaşak köyleri mülhakatına denk gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, "Hükümet Merkezinden Perifeleşmiş Bir Köye: Genc Sancağı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Genç Araştırmacılar Özel Sayısı, Aralık 2010, s. 36-48.

[31] Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Demir, "XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı", II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (04-06 Mayıs 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 105-145.

[32] Kadri Yıldırım, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası-1 Rojava*, Şemal Yayınları, İstanbul 2015, s. 58-68.

[33] Murat Alanoğlu, "Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam", *Tarih ve Gelecek Dergisi, Aralık 2019, Cilt 5, Sayı 3, ss. 795-796.*

[34] Mezkûr beylikler hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Demir, "Belgelerle Çapakçur Sancağı (1515-1799)", *I. Bingöl Sempozyumu Bildirileri*, (10-11 Haziran 2011), Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 195-210; Abdullah Demir, "18 ve 19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı", *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, (1-2 Ağustos 2009), Bingöl Belediyesi Yayınları, Ankara 2011, s. 27-37; Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genç Beyleri", *II. Bingöl Sempozyumu Bildirileri*, (25-27 Temmuz 2008), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2014, s. 209-216.

[35] Bkz. Şerefhan, *a.g.e.,* s. 105; van Bruinessen-Boeschoten, *a.g.e.,* s. 363.

[36] Hoca Sadettin Efendi, *a.g.e.,* s. 245-261.

[37] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Ankara, 1988, s. 117.

[38] Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İÜEF Tarih Dergisi,* Mart 1969, s. 23.

[39] Şerafeddin Han, *Şerefname,* c. 4, s. 103-113.

[40] İbn-i Hallikan, Bermekilerin Zerazi [Zaza] aşiretine mensup olduğunu ve kendisinin de Bermeki olduğunu söyler. Bkz. Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 196.

[41] Bu paragraftan itibaren metinde verilen bilgiler aksi belirtilmedikçe Şerefhan, *a.g.e.,* s. 103-113'ten derlenmiştir.

[42] Şerefhan, bu yerleşim biriminin Genç'e bağlı Şeftalu Dağı'na yakın olduğunu zikretmektedir. Önceleri Genc'in bir parçasıydı, daha sonra Süveydi emirlerinin merkezi haline gelmiştir. Bkz. Şerefhan, *a.g.e.,* s. 105; Bruinessen-Boeschoten, *a.g.e.,* s. 363.

[43] Meneşkurd: Bugünkü Solhan ilçesi olan yerleşim birimi Süveydilerin hâkimiyetinde bulunuyordu.

[44] Ağcakale: *Şerefname*'de Ağcakale'nin Genc yakınlarında olduğu ve Süveydiler tarafından idare edildiği belirtilmektedir.

[45] Bkz. Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 195-210.

[46] Şerefhan, *a.g.e.,* s. 103-113; Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 201.

[47] Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 201-202.

[48] Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 202.

[49] Şerefhan, *a.g.e.,* s. 103-113.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[50] Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 203.
[51] Şerefhan, *a.g.e.,* s. 103-113.
[52] Şerafeddin Han, *Şerefname*, s. 103-113.
[53] Demir, *Belgelerle Çapakçur Sancağı*, s. 205-209.
[54] Abdullah Demir, "18 ve 19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı", *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu,* (1-2 Ağustos 2009), Bingöl Belediyesi Yayınları, Ankara 2011, s. 30.
[55] Demir, *18 ve 19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı*, s. 30-31.
[56] Demir, *18 ve 19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı*, s. 32-34, 37.

THE EMIRATES OF ZAZA SUWADI IN OTTOMAN SOURCES (1515-1853)

Abstract:

As it is known, the Kurt principalities in Kurdistan ruled in a semi-independent position for many centuries, depending first on the Safavids and then on the Ottomans. To put it more directly, twenty-four Kurt beys, who were annexed to the Ottoman Empire in 1515, were governed semi-independently until the middle of the 19th century. In the Ottoman administrative system and literature, the Zazas are among the Wolf principalities. The Emirate of Suveyd, one of the semi-independent Kurdish mirliks attached to the Ottoman Empire; Genc, Capakçur and Hanchuk lords; Emirate of Mirdasi; The Emirate of Palu, Eğil and Çermik and Çemişgezek (sons of Pir Hüseyin Bey) were Zaza principalities that ruled as three principalities as Mazgird, Pertek and Sağman principalities. In the geography where the three emirates and nine principalities of the three emirates ruled, the majority of the population and the ruling class consisted of Zazas. A significant part of the Zazas under Ottoman rule were located within the borders of Çemişgezek, Mirdasi and Süveydi emirates. In this study, the Emirate of Zaza Suveydi, which is among the twenty-four Kurt principalities affiliated to the Ottoman Empire, will be discussed independently; Detailed information based on sources will be given about the origin of the mirlik, the geography it ruled and its political history from the 16th century to the 19th century (1515-1853).

Keywords: Ottoman Empire, Wolf Beys, Yurtluk-Ocaklık Sanjaks, Government Sanjaks and Zaza Süveydi Emirate.

MÎRÎNÊN ZAZA SÛWEDÎ DI ÇAVKANÎYÊN OSMANÎ DE (1515-1853)

Kurte:

Wek tê zanîn mîrektiyên Kurt li Kurdistanê bi sedsalên nîvserbixwe, pêşî li ser Sefewiyan û piştre jî bi Osmaniyan ve girêdayî bûn. Bi gotineke rasttir, bîst û çar begên Kurt, ku di sala 1515an de bi Împaratoriya Osmanî ve hatibûn girêdan, heta nîveka sedsala 19an bi awayekî nîvserbixwe hatin îdarekirin. Di sîstem û edebiyata îdarî ya osmanî de Zaza di nav mîrekiyên Guran de ne. Mîrlîtiya Suweydê, yek ji mîrlîkên kurd ên nîvserbixwe yê girêdayî Împeratoriya Osmanî ye; Mîrên Genc, Capakçur û Hançuk; Emîrtiya Mirdasî;

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Mîrektiya Palu, Egîl û Çermik û Çemişgezek (kurên Pîr Huseyîn Bey) mîrektiyên Zazayan bûn ku weke sê mîrektiyan wek mîrekiyên Mazgird, Pertek û Sagman desthilatdar bûn. Li erdnîgariya ku sê mîrnişîn û neh noh ji sê mîrnişînan desthilatdar bûn, piraniya nifûs û çîna serdest a Zazayan. Beşek girîng a Zazayên di bin desthilatdariya Osmaniyan de di nav sînorên mîrnişînên Çemişgezek, Mirdasî û Sûveydî de bûn. Di vê lêkolînê de, Mîrektiya Zazayên Suveydî, ku di nav bîst û çar mîrektiyên Kurt ên girêdayî Împaratoriya Osmanî de ye, wê bi awayekî serbixwe bê nîqaşkirin; Agahiyên berfireh ên li gorî çavkaniyan wê li ser koka mirlikê, erdnîgariya serweriya wê û dîroka wê ya siyasî ya ji sedsala 16'an heta sedsala 19'an (1515-1853) bên dayîn.

Peyvên Sereke: *Împaratoriya Osmanî, Mîrên Gur, Sancaqên Yurtluk-Ocaklık, Sancaqên Hikûmetê û Emîrtiya Zaza Süveydi.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN KÜRT BEYLİKLERİ ÜZERİNDEKİ SİYASİ VE İDARİ ETKİLERİ

Horasanlıya Moğollar ne yaptılar? diye sordular. O şöyle dedi: "Geldiler, yaktılar ve gittiler. Eğer bana Kürtler ne yaptılar diye soracak olurlarsa şöyle derim: İsyan ettiler, savaştılar, birbirlerine ihanet ettiler, yenildiler ve katledildiler. **İbrahim Yunusi, Kürtler ve Kürdistan (Attar 2004)**

Doç.Dr. Muzaffer BİMAY
Batman Üniversitesi-Batman /Türkiye

Özet:

Tarihsel süreç içerisinde insanoğlu, büyük ölçüde coğrafi ve siyasi koşullara göre şekillendirdiği idari ve siyasi örgütlemesini kent, imparatorluk, ulus devlet içerisinde şekillendirmiş ve günümüze kadar taşımıştır. Ortadoğu'nun kadim topluluklarından biri olan Kürtlerin toplumsal yapısında idari ve siyasi örgütlenme farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Kürt toplumsal örgütlenmesi büyük ölçüde yüzyıllara dayanan ve genellikle mirlik, aşiret, kabile, sülale ve aileden oluşan geleneksel bir yapıya dayanmaktadır. Kürtler, özellikle 11. yüzyıldan itibaren organizasyonun en üstünde yer alan mirlik, emirlik, hanedan, beylik gibi geleneksel ve patrimonyal özellikleri barındıran, sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal organizasyonlar halinde yaşamını sürdüren ve tam bir birlik olmaktan uzak organizasyonlar olarak 19. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yarı-devlet biçiminde örgütlenen ve adem-i merkeziyetçi bir yapı içerisinde topluma nüfuz ederek aşiretleri de bir arada tutan bu yapılar, 19. yüzyıla kadar kendi içlerinden seçtikleri, merkezi yönetiminde miras yolu ile unvan hakkı tanıdığı "mirler" eliyle yönetilmişlerdir. Osmanlı Devleti döneminde merkez ile tam bir ittifak halinde olan bu yapılar, merkezi devlete karşı bazı vergi ve askeri yükümlülükler dışında bağımsız bir yönetim sergilemişlerdir. Ancak II. Mahmut ile başlayan ve Tanzimat ile devam eden modernleşme ve merkezileşme sürecinde, yüzyıllardan beri süregelen yarı özerk bu yapıları ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atılmıştı. Bu durumu, otoritelerini ortadan kaldırmaya yönelik bir hamle olarak algılayan Kürt mirlikleri Osmanlıya karşı ayaklanmışlardı. Çatışmalı süreçte Osmanlı, mirlikleri ortadan kaldırmış, merkezden yöneticileri atayarak merkezileşmeyi arttırmıştır. Mirliklerden arta kalan otorite boşluğunu, daha dağınık ve düzensiz bir örgütlemeye sahip aşiretler doldurmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti taşra idaresinde eyalet-sancak-kaza olarak gerçekleştirdiği idari düzenlemeyle aşiretlere de kaza statüsü vererek onları egemenliği altında tutmaya çalışsa da, aşiretlerin dağınık ve başlarına buyruk hareket etmeleri ve otoritelerini paylaşmak istememeleri nedeniyle hem devlet ile hem de kendi aralarında sürekli çatışmışlardı. Bu yüzden siyasi ve idari örgütlemeye yönelik hayata geçirilmeye çalışılan Osmanlı modernleşmesi başarıya ulaşamamıştı.

Buradan hareketle bu çalışmanın amacı, Osmanlının son yüzyılında, özellikle Tanzimat'tan sonra başlayan ve toplumsal yaşamın her alanına sirayet eden modernleşme ve merkezileşme sürecinin Kürt beylikleri üzerindeki siyasi ve idari etkilerini tartışmaya açmaktır. Bu amaç doğrultusunda şu sorulara yanıt aranmıştır: Beyliklerin ortadan kaldırılması etnosentrik bir yapıya sahip olan Kürtlerin ulus-devlet olmasını engellemek için miydi? Yoksa beyliklerin ortadan kaldırılıp yerlerine daha

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

modern bir yerel yönetim birimi inşa etmek miydi? Bu soruların yanıtları, Kürt toplumsal yapısındaki değişim sürecinin kavramsal ve olgusal serüvenine değinildikten sonra, Tanzimat ile başlayan Osmanlı modernleşmesi ve merkezileşmesinin Kürt siyasi ve idari örgütlenmesi üzerindeki etkileri üzerinden açıklanmıştır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin son yüzyıldaki toprak kayıplarını engellemek ve heterojen yapısını koruyabilmek için giriştiği modernleşme sürecinin merkezileşme ve batılılaşma gibi önemli etkileri olduğu, bununla birlikte Kürt toplumsal yapısında uluslaşma sürecini etkileyen mirliklerin dağılması ve mirlikleri oluşturan aşiret tipi daha küçük örgütlenmelerin güçlenerek ortaya çıkmasına yol açtığı söylenebilir. Ancak bu durumun Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde doğrudan yürüttüğü bir devlet politikası olmadığı anlaşılmıştır. Çünkü modernleşmeyle birlikte yürütülen merkezileşme süreciyle yüzyıllardan beri Kürt mirlikleri ile ittifak halinde olan Osmanlı Devletinin, içerde ve dışarıda yaşadığı yoğun savaş sürecinde Kürt mirlikleriyle bir çatışma sürecine girmek istemeyeceği açıktı. Ayrıca Mir Muhammed, Mir Bedirhan ve Yezdanşir (İzzettin Şir) isyanları, bu dönemde yaşanan Mehmet Ali Paşa ayaklanması ve Batı'da gelişen ulus-devlet kalkışmalarından amaç ve hedef açısından da ayrışmaktadır. Birinci durum, Kürt mirliklerinin yüzyıllardır sahip oldukları geleneksel özerk yapılarına Osmanlı Devleti tarafından yapılan tek taraflı müdahale nedeniyle ortaya çıkmıştı. İkinci durum ise Fransız İhtilali'nin etkisiyle ortaya çıkan milliyetçilik akımları ve bağımsızlık istemlerinin ulus-devlete dönüşüm sürecinde meydana gelmişti. Dolayısıyla Kürt isyanlarının zamanla bağımsızlığa kaydığı dönemler olsa da bu durum, Kürtlerin bir araya gelip doğrudan bir modern ulus devlet kurma hedefi olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, mirliklerin ortadan kaldırılmasıyla oluşan boşluğu dolduran aşiretlerin ilerde bağımsız bir devlet olma ihtimaline karşı kendi aralarında yaptıkları mücadeleleri desteklemek dahil bir çok politikayı uygulamaktan da kaçınmamıştı. Dahası merkeze bağımlı hale getirmek için modern kaza statüsü verilerek 1864 ve 1871 vilayet nizamnameleriyle modern yapıya dönüştürülmeye çalışılmış, ancak bu yapılar modern bir yerel yönetim birimi olarak değil, merkeze bağlı bir idari birim olarak varlığını sürdürmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Modernleşme, Merkezileşme, Kürtler, Mirlikler, Aşiretler*

GİRİŞ:

Tarihi olayları, hem inkar etmek hem de ülküleştirmek tehlikesinden, ancak onları tarafsız okuyarak ve iyice öğrenerek korunabiliriz. Tarihle kurulan sıkı bir ilişki, geleceğe yönelen yolların geçmişteki izlerini belli edecek ve ondan dersler alarak yine geleceğin zorluklarına ve yanlışlarına karşı hazırlıklı olmamızı sağlayacaktır (Tabakoğlu, 2020, s. 21). Dolayısıyla önemli ve hassas bir konu olan Osmanlı-Kürt mirlikleri ilişkisi ve bu ilişkinin arka planında gelişen olaylardan söz edilirken bu düsturdan hareket edilmeye çalışılmıştır.

Anayurtları Zağros dağlarının etekleri olan Kürtler, tarihsel süreçte Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda, Irak ve Suriye'nin kuzey ve kuzeydoğusunda, Ermenistan'ın güneyinde ve Azerbaycan'ın güneybatısında ve İran'ın batı ve kuzeybatısında yaşamış olan günümüzde de aynı ülkelerin yanı sıra Rusya, Gürcistan, Afganistan ve Orta Asya

ülkeleri ile Lübnan ve Ürdün gibi Ortadoğu ülkelerine de yerleşmişlerdir (Akbaş, 2019, s. 115). Tarih boyunca yaşadıkları bu coğrafyalarda başka milletlerin egemenliği altında varlıklarını sürdüren Kürtler; Romalılar, Sasaniler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler, Abbasiler, Bizanslılar, Osmanlılar ve günümüzde Türkiye, Irak, İran ve Suriye gibi ülkelerde mirlik, aşiret ve özerk bölge şeklinde sürekli parçalı ve bölünmüş bir topluluk olarak var olmuşlardır. Ortaya çıkışları pek bilinmemekle beraber Medler döneminde yaşadıkları, 8. yüzyıldan itibaren Müslümanlığı benimseyerek tarih sayfalarında daha çok yer edindikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Abbasiler döneminde çeşitli mirlikler kurarak Mezopotamya ovasında bir tür denge unsuru haline gelen Kürtler, Safevilerin yayılmacı politikası karşısında Osmanlının Batıdaki ilerlemesini doğu bölgesine kaydırmasıyla Osmanlı-Safevi devletleri arasındaki mezhepsel ve iktidar çatışmalarında taraf olmak zorunda bırakılmışlardır.

19.yüzyıla kadar yaşadıkları coğrafyada Osmanlı'ya bağlı olarak birçok beylik kuran Kürtler, geleneksel idari teşkilatları içerisinde hükümetin miras yolu ile unvan hakkı tanıdığı bir aile tarafından yönetildiği topluma nüfuz edebilen mirlikler şeklinde yarı-merkezi ve özerk yapılar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi. Bu mirliklerin "mir" (emir-bey-beg) unvanı ile bilinen liderleri, bazen adlarına para bastırıp hutbe okutacak kadar nüfuz sahibi olmuşlardı (McDowal, 2007, ss.41-44). Bu durum, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kürt mirliklerini ortadan kaldırıp merkeziyetçi yönetim kuruncaya kadar sürmüştü. Başka bir ifadeyle II. Mahmut ile başlayan ve Tanzimat ile devam eden modernleşme ve merkezileşme uygulamaları ile Kürt mirlikleri dönemi sona ermiştir. Bununla birlikte mirliklerin birleşmesi ve bir Kürt ulusunun yaratılması ihtimali de ortadan kalkmıştır. Öte yandan Osmanlı modernleşme süreci, aşiretlerden oluşan mirliklerin parçalanması, modern bir yerel yönetimi birimi olmaktan uzak aşiretlerin yeni bir toplumsal aktör olarak güç kazanmaya başlamaları ve kendi aralarında sürekli savaşmaları, içerde merkezileştirmeye karşı başlatılan isyanlar ve dışarda Rusya ve Avrupa ülkeleriyle yapılan savaşlar nedeniyle tamamlanamamıştır.

Bu çerçevede ele alınan makalenin amacı, modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nde idari yapılanma içerisinde başlatılan merkeziyetçi yapılanmanın Kürt beylikleri ve aşiretleri üzerindeki etkilerini tartışmaya açmaktır. Bu amaçla makalede Kürt tarihinin kısa bir arka planı ele alınmış ve Kürtlerin Osmanlı döneminde geçirdiği evrelere (ittifak, çatışma ve uzlaşma) dikkat çekilmiştir. Çalışmamızın en önemli sınırlılıkları ne yazık ki Kürtlerin tarihine ait kaynak kısıtlığıdır. Özellikle Kürtlerin beylik, aşiret ve uluslaşma süreçlerini içerenler araştırmaların kısıtlı olması araştırmanın yapılmasında önemli bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmıştır. Kürtlerin henüz bir ulus devlet olamaması da bu tür tarihsel kaynakların oluşmasını zorlaştırmıştır. Tüm bu sınırlı literatüre ve kısıtlı imkânlara rağmen çalışmamızın temel odak noktası olan Tanzimat Dönemi ve bu dönemde başlayan modernleşme ve merkezileşme sürecinin Kürtler üzerindeki siyasi ve idari etkilerine ilişkin şu sonuca varılmıştır: 1514 yılından itibaren Osmanlı Devleti ile Kürt mirlikleri arasında bir ittifak oluşmuş, ancak Osmanlı Devletinin 18. ve 19. yüzyılda yaşadığı bunalımlı süreçte sıkı bir merkezi idare kurmaya çalışması ve Kürt mirliklerini ortadan kaldırmak istemesi nedeniyle çatışmalı bir süreç ortaya çıkmıştı. Beyliklerin ortadan kaldırılmasından sonra yapılan idari düzenlemelerle aşiretler merkezden vali ve diğer memurlar aracılığıyla merkezi yönetime daha bağımlı hale getirilmeye çalışılmıştı (Bruinessen, 2013:163). Bu durum, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi yapısını

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

güçlendirme, güney ve doğudaki topraklarını elde tutma ve yıkılmasını geciktirme konusunda olumlu bir katkı sunarken; diğer taraftan ulus devletlerin kurulduğu bir süreçte Kürtlerin siyasi oluşumları olan mirliklerin parçalanıp daha küçük örgütlenme biçimi olan aşiret veya konfederasyonların ön plana çıkmasını sağlayarak bir uluslaşma sürecine girmesini de engelledi. Böylece 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında, imparatorluk genelinde milliyetçi hareketler ortaya çıkmaya başladığında, bu mirliklerin modern ve bağımsız bir devlet kurma veya bunun için siyasi destek bulma ihtimali de ortadan kaldırıldı. Dahası bu durum, herhangi bir Kürt lehçesinin modern "standartlaştırılmış" bir dile dönüştürülmesi ve yayılmasını da engellemiş oldu (Eppel, 2008, s. 237). Ancak bu durumun, Osmanlı Devleti'nin doğrudan yürüttüğü bir devlet politikası sonucu olmadığı anlaşılmakla birlikte Safevi Devleti'nin Kürt mirliklerini birleştirme politikasından da farklı bir politika olduğu ortaya çıkmaktadır (Bruınessen, 2013, s.164)

KÜRTLERİN TOPLUMSAL YAPISINDA YAŞANAN DEĞİŞİM SÜRECİNİN KAVRAMSAL VE OLGUSAL SERÜVENİ:

Toplumsal yapıda sürdürülebilir bir yaşamın kılınması için bireylerin ihtiyaçlarını karşılayan örgütlenmelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu türden örgütlenmeler her toplum için aynı olmasa da genelde; sülale veya soy grupları (horde), klan, boy, aşiret, kabile, kavim, millet ve devlet gibi halk birliklerinden oluşmaktadır (Haviland, 2002, s. 313). Kürt toplumsal yapısındaki örgütlemelerin ise genellikle mirlik ve aşiret kavramları ile anıldığı, bazen de kavim, millet ve çeşitli zamanlarda devlet olarak tanımlandıkları bilinmektedir. Dolayısıyla Kürt toplumsal yapısında tekdüze bir yapı üzerinde oluşmuş herhangi bir örgütlemeden söz etme imkânı yoktur. Ancak bu çalışmanın etkinliği açısından ilgili kavramlara açıklık getirilmesinde fayda görülmektedir.

Emirlik veya beylik olarak da adlandırılan mirlikler, konfederasyon benzeri bir örgütlenme oluşturmak suretiyle bir araya gelen aşiretlerin bir aileyi lider olarak kabul etmeleriyle oluşmuştur. Aşiretlerin birlikteliği rızadan ziyade bir zorunluluktu, zira genelde güçlü bir aile veya aşiret lideri arkasına devlet gücünü alarak mirliği inşa ederdi (Atmaca, 2018, ss. 7-8). Kurdî-Farısî kökenli bir kavram olan mirlik, daha sonra emir veya emirlik gibi biraz farklı formlarıyla Arapça ve Türkçe'de kullanılmaya başlanmıştır (Kıran, 2021, s. 27). Aile bağlarına dayanan ve insan kuruluşlarının en eskisi olan aşiret kavramıyla ilgili olarak bir fikir birliği olmasa da genel olarak kabile, oymak, cemaat, boy gibi göçebe ya da yarı göçebe şeklinde bir hayat süren anlamında da kullanılmaktadır (Orhonlu, 1963, ss. 12-15; Türkay, 1979, ss. 16-17; Çadırcı, 2013, ss. 319-320; Sönmez, 2006, ss. 202-217). Ziya Gökalp aşireti, ailelerin bir araya geldiği siyasal topluluklar olarak tanımlamaktadır (Gökalp, 2013, ss. 22-23). Ancak Conte (2013, s. 10) aşiretin aile ve kan bağlarının önünde gelen gönüllü birleşmelerden meydana gelen organizasyonlar olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla literatürde fikir birliğinin olmadığı soyolojik kavramlardan biri olan aşiret, yüzyıllardan beri sadece Anadolu'da değil aynı zamanda Arap yarımadasında da yaygın olarak ortaya çıkan toplumsal yapının yerel örgütlenme biçimidir. Genellikle aşiret türü toplumsal ve siyasal örgütlenmeler; sosyo-ekonomik ihtiyaçların karşılanmasının yanı sıra dış tehlikelere karşı can güvenliğinin sağlanması gibi gereksinimler için oluşturulmuş organizasyonlardır (Uluç, 2010, s. 35). Aynı soydan gelen yani görünürde kan bağları olan aşiretler zamanla büyüyerek klan ve oymak gibi daha küçük gruplara ayrılırlar, fakat büyük bir toplumun parçaları oldukları bilinciyle aynı aşiret

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

kimliğine sahip olduklarına inanırlar. Ancak Kürt aşiretleri, Arap aşiretlerinde olduğu gibi kendilerini soylarına kaptırmaz (Bruınessen, 2013, s. 160). Bununla birlikte farklı kollara ayrılan aşiretler farklı kimlikler elde edebilmektedirler. Aşiretler savunma, genişleme ve göç söz konusu olduğu zaman, aşireti veya aşiretleri temsilen bir başkumandan veya lider seçer ve böylece aşiret siyasi ve idari boyut kazanır. Aşiretlerin federasyon ve konfedarasyon olarak birleşmeleri mümkünse de bunlara "millet" demek yanlıştır. Öte yandan aşiretler savaş, göç, ekonomik ilişki ve daha başka nedenlerle diğer aşiretlerin emrine girebilir veya onlara hakim olarak aşiretlerin karışmasını sağlayabilir. Cengiz Han'ın aşiretleri yenerek imparatorluk kurması buna örnek gösterilebilir. Neticede aşiretler aynı soydan gelmeyenlerle karışır ve genelde aynı tek soydan gelen veya aynı ırka mensup olmak güç olsa da, hakim olan aşiretin ismini alarak onun ile özdeşleşirler (Karpat, 2013, s. 31-32). Ayrıca sanayileşme gerçekleştiği dönemlerde birçok rol üstlenerek Arabistan'da olduğu gibi siyasi yapılar geliştirip merkezi gücü ele geçirmişlerdir (Jabar ve Davud, 2013, s. 4).

Kavim; ortak, dini, kültürü ve hatta siyasi kişiliği dahası edebiyatçıları, tarihçileri ve yazarları olan irsiyete bağlı başı olan, toprağa bağımlı, kurumları ve kuralları olan kültürel ve dil bilimi alanlarında "millet"e benzeyen aşiretin üstünde ve onların siyasi bilincini aşan ve ondan daha geniş bir topluluğu ifade etmektedir. Millet, kavim ve etnik kimliklerin üstünde, çoğu kez bu kimlikleri temel yapan modern anlamda 18. yüzyılda Fransız İhtilaliyle ortaya çıkan siyasi bir örgütlenme türüdür. Smith (2014, s. 41-42), ideal etnik topluluğa sahip anlamında millet olmayı; kollektif bir özel ad, paylaşılan tarihi anılar, ortak bir soy miti, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir "yurt"la bağ ve nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusunun olmasına bağlar. "Türk" kimliği üzerinden örnek veren Smith, 1900'den önce Anadolu'da yaşayan Türklerin hakim Osmanlı veya kuşatıcı İslamcı kimliklerden ayrı bir "Türk" kimliğinin pek ayırdında olmadıklarını gibi, köy yada bölge olarak yerel hısımlık kimliklerinin çoğu zaman daha büyük önem taşıdığını belirtmektedir. Pratikte halk, millet ve devlet kavramlarının sık sık birbirinin yerine kullanıldığı ve hatta yapılan kamuoyu araştırmalarında da üç kavramı aynı anlamda kullananların oranının yüksek olduğu ortaya çıkmıştır (Hobsbawm, 2014, s. 223). Dolayısıyla toplumlar ve ideolojiler bağlamında farklı anlamlar atfedilebilmektedir. Genellikle kendini millet olarak gören ve devlete hakim belirli grupların dillerini, geçmişlerini, kültürlerini abartarak mitler oluşturan ve tarihi kendi görüşüne göre yazarak yücelten bir ideoloji olarak yansıtırlar. Bu ideolojiyi kimlikle açıklayan Karpat (2013, s. 33-42), kimliği iç ve dış kimlik olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Dış kimliğin kabile, kavim ve devlet gibi devamlılık arz eden isimlerden oluştuğunu, iç kimliğin ise aynı kültürü, dili, dini ve hukuki değerleri paylaşan ve aynı siyasal idare altında yaşayarak onun kültürünü benimseyen kimselerin hissi olarak ifade etmektedir. Asıl kimliğin ise görünürde belirli isim taşıyan bir soy grubu ile özdeşleşmekle beraber temel gücünü iç kimlikten aldığını belirtmektedir. Devlet ise ne Max Weberin iddia ettiği gibi meşru şiddet tekelini elinde bulunduran bir kurum, ne de Faşistlerin kutsadığı soyut bir varlıktır. Esasında devlet Batı düşüncesinde var olmuş ve işbölümü ilkesini esas alan aşiret, kavim gibi yapılarının üstünde daha geniş bir toplum olarak siyasi kimliğe sahip bir millet yaratma yoludur (Gellner, 2013, s. 74-75).

Tarih boyunca Kürtlerin toplumsal yapısının en üstünde yarı özerk bir birim olan mirlik, onun altında ise aşiret veya konfederasyonlar, alt aşiretler, klan, sülale ve benzeri

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

daha küçük birimlere ayrılan kollar gelmektedir. Dolayısıyla Kürtlerin örgütsel yapıları genellikle belli toprak bütünlüğü olan, gerçek veya gerçek olduğu varsayılan bir soy temelinde örgütlenmiş ve kendine özgü bir içyapıya sahip sosyo-politik bir birimdir. 19. yüzyıla kadar yarı özerk yapılar olarak varlıklarını sürdüren Kürtler, bu tarihten itibaren toplumsal yapının temelinde bulunan aşiret yapılarını sürdürmüşlerdir. Genellikle başında şeyh veya ağa bulunan aşiretler, Kürt halkının sosyal, ekonomik, adli ve siyasi sorunlarını çözme hususunda etkin rol oynamışlardır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra tarikat şeyhleri en önemli politik liderler olarak ortaya çıkmış ve Şeyh Said isyanından sonra bütün tarikatların yasaklanmasına kadar devam etmiştir (Bruinessen, 1995, ss. 31-32).

Son bin yılda Kürtler, aşiret, mirlik, kavim, millet ve hatta bunları bir araya getiren devlet kurumunu bile kurmuşlardır. Ancak Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan ve siyasal kimliğe dayanan millet kavramının pek ayırdında olamamışlardır. Yine de bu makalenin üçüncü bölümünde ifade edildiği üzere Kürtlerin belli dönemlerde birleşmek için bir araya geldikleri, ancak coğrafi koşullar ve üretim koşulları onları sosyal ve siyasal örgütleme kurmalarını engellediği için bu birliktelikleri sürdüremedikleri anlaşılmaktadır (Bruinessen 2013; Şerefhan 1953). Dolayısıyla Kürtler, devlet, millet, aşiret ve bazen de boy ve kabile şeklinde varlıklarını sürdürmeye çalıştıkları bilinse de, bilinçli bir toplumsal örgütlenmenin ürünü olamamaları, Crone'un (1993, s. 366) ifadesiyle Ortadoğu kabilelerinde olduğu gibi devlete dönüşmeden varlıklarını devam ettirdikleri, modern toplumlara özgü sosyo-ekonomik gelişmeyi gerçekleştirememeleri ve en önemlisi modern dünyanın toplumsal örgütlenme biçimi olan millete dönüşüm sağlayamamaları nedeniyle günümüze kadar "madun (sub-altern)" örgütlenme örneğini gösteren topluluklar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

OSMANLI'DA KÜRTLER: İTTİFAK, ÇATIŞMA VE UZLAŞMA:

10. yüzyıldan itibaren Abbâsi Devleti'nde merkezi otorite zayıflaması ve taht kavgalarının hızlanmasıyla birlikte İslâm coğrafyasında yarı bağımsız beylikler ve devletler ortaya çıkmıştı. Tarihsel arka planda Kürtler siyasal anlamda bu dönemde Irak'ın kuzeyinde, Doğu Anadolu'da, İran'ın batısında ve Kafkasya'da özerk siyasi yapılar oluşturmuşlardı (Biçer, 2018, s. 100). Bu özerk yapıların başında Annaziler, Şeddadiler, Revadiler, Mervaniler, Şebenkariler, Hasneviler(Hısnveyhiler) ve Lorlar gibi küçük hanedanlar gelmekteydi (Şerefhan, 1953, s. 29). Kürt-İslâm hanedanı olan ve başkentleri Şehrizor olan Annâziler (991-1117) İran-Irak sınırında ve Bağdat'ın kuzeyinde, başkentleri Meyyâfarıkin olan Mervâniler (983-1085) doğu ve güneydoğuda, başkentleri Tebriz olan Revâdiler (959-1085) Azerbaycan ve İran'ın kuzeybatısında, başkentleri Sermaç olan Hasneviler (959-1015) Cibal bölgesinde, başkentleri Gence şehri olan Şeddâdiler (951-1175) Dvin denilen ve bu günkü Azerbeycan ve Ermenistan sınırları içerisinde ve Cawanî'ler (Gavani) de Bağdat'ın yakınlarında Fırat Nehri üzerinde yer alan el-Hilla'ya yerleşmişlerdi (Kıran, 2021, s. 23). Mervaniler ve Eyyubiler dönemlerinde İslam'a yönelik önemli hizmetleri olan Şii Büveyhoğullarına bağımlı olarak 11. yüzyıla kadar yaşayan Kürtler, Büveyhoğullarının Selçuklular tarafından yıkılmasıyla birlikte Selçuklu hâkimiyetine girmişlerdi. Bu dönemde Anadolu (Yunanca Doğu anlamında kullanılmaktadır), Moğol baskısından kaçan Türkistan, Azerbaycan ve Horasan'dan kitleler hâlindeki göçler ile yurt edinilmeye başlanmış ve böylelikle Anadolu'nun etnik yapısı hızlı bir değişim sürecine girmişti (Aygün, 2017, s. 238). Öyle ki 13. yüzyıldaki Moğol

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

saldırılarında Kürtlerin çoğu katliama uğramıştı (Akbaş, 2019, ss. 116-117). 13. ve 15. yüzyıllarda Safeviler, İlhanlılar, Memluklular Kürdistan bölgesini dağınık bir şekilde yönetmişlerdir (James, 2021, s. 25). Ancak bu dönemde kurulan Büyük Selçuklu Sultanları, Kürt hanedanlar arasındaki çatışmaları engelleyerek birlik olmalarını sağlamıştı. Esasen tarih boyunca Anadolu'nun güney ve doğu bölgelerinde yaşayan Kürt ve Türk beylikler birbirine karışmış ve bazı Türk boyları Kürtleşirken, bazı Kürt boyları da Türkleşmişti (Sarıay, 2020, s. 3017).

Türklerin İslam diyarı olarak kabul edilen Arabistan, İran ve Kürdistan coğrafyasında egemenliklerini tesis etmesinde Kürt mirliklerinin önemli katkısı bulunmaktadır (Kıran, 2021, s. 22). Esasında Kürtlerin Türklerle ilk ittifakı Romalılara karşı Şeddadiler ve Selçuklular arasında olmuştu (Kıran, 2021, s. 29). Selçukluların Anadolu'ya girişi sürecinde Mervanilerin desteği ile Anadolu'nun İslamlaşma süreci hızlanmıştı. En önemli dönemlerini Mervani emiri Nasrüddevle Ahmed zamanında 1011-1061 yılları arasında yaşayan Kürtler, bu dönemde Oğuz Türkleriyle yaptıkları birçok savaşta Oğuzları yenilgiye uğratmışlardı (Akbaş, 2019, s. 116). Şerefname'de belirtildiği üzere 91 yıl hüküm süren Mervaniler, 1085 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde yıkılmıştı (Şerefhan, 1953, s. 29-31). Büyük Selçukluların yıkılmasından sonra Artuklular başta olmak üzere kurulan Türk beylikleri ile Kürtler lehine olan demografik yapı değiştirilmiş olmasına rağmen, Zengîler (1127-1233) döneminde bürokraside etkin olan Kürtler, özellikle Selâhaddîn-i Eyyûbî döneminde (1171) Fâtımî hilâfetine son vererek Mısır, Hicaz, Yemen ve Ortadoğu'da hüküm sürecek olan Eyyûbîler Devleti'ni kurmuş ve 1187'de Kudüs Haçlılar'ın elinden alınmıştı. Eyyubi ve Büyük Selçuklu devletleri parçalandıktan sonra bölgede uzun süre güçlü bir devlet olmamasına rağmen Kürt mirleri bağımsız devlet olma yolunda bir girişimde bulunmamış ve hatta kendi aralarında sürekli çatışmışlardı. Öyle ki Kürt hanedanların önemli çoğunluğu hanedan ve aşiretler arasındaki çatışmalardan zayıflamış veya yıkılmıştır.

1405 yılında Timur'un ölümünden sonra, bu günkü Özbekistan'dan Batı Anadolu'ya kadar yayılan imparatorluğunun hızla dağılması üzerine Batı'da Osmanlılar; Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da ise Türkmen aşiretlerinden oluşan Karakoyunlular ve Akkoyunlular güçlü bir şekilde ortaya çıktılar (Sümer, 1989, ss. 270-272). Omurgası Türklerden oluşan ordunun ikinci kademesinde en çok bulunan etnik topluluk Kürtlerdi ve Kürtler en çok Karakoyunlulardaydı (Hasanzâde, 2001, ss. 99-100). Bu dönemde Kürtler, merkezi Erciş olan ve Anadolu'nun doğusu, İran ve Irak'ta hüküm süren Karakoyunlular'la merkezi Diyarbekir olan ve sınırları Batıda Erzincan ve Ruha'dan doğuda Simnan ve Kirman'a dek, kuzeyde Gürcistan'dan güneyde Musul ve Halep'e kadar uzanan Akkoyunlular'ın egemenliği altına girdiler. 1468 yılında Karakoyunluları ortadan kaldıran Akkoyunlular bütün Kürdistan bölgesini egemenlikleri altına almışlardı. Ancak 1471 yılında Osmanlı Devletiyle yapılan Otlukbeli Savaşında yenilen Akkoyunlular, buraları Osmanlı ve Safevi Devletlerine bırakmışlardı (Aka 1988; Akbaş 2019; Bruinessen 2006; Hummer Purgstall 1966; Miroğlu 1992; Yinanç 1992; Sevgen 1968; Sümer 1980; Woods 1993). Otlukbeli Savaşı; hem Şiî propagandasının konar-göçer topluluklar arasında yaygınlaşmaya başlamasına, hem de Sünnî devlet yapısına sahip Akkoyunlu devlet teşkilatının bozulup dağılmasına ve Şii mezhebine mensup Türkmen beyliklerinin de olduğu Safevi Devleti'nin kurulmasına yol açmıştı.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Bu dönemde kısa bir süreliğine de olsa Avdalan (Evdalan), Hakkari, Behdinan, Bohti, Hasankeyf, Erbil, Soran ve diğer Kürt mirlikleri, Bizans, Arap ve Farslar ile barış içinde yaşamışlardı. Ancak 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ile Safeviler arasındaki siyasi ve mezhepsel çatışmaların içinde yer almışlardı (Şerefhan, 1953, s. 23). Dahası 15. yüzyılda Osmanlılar, Memluklular ve Safeviler Müslüman olmalarına rağmen ve hatta Osmanlılar ile Memluklular aynı mezhepten olmalarına rağmen bölgedeki çıkar çatışmaları nedeniyle Kürdistan bölgesinde Safevi, Memluk, Osmanlı mücadelesi hiç durmamıştı.

1501 yılında Tebriz'i, 1507 yılında Diyarbakır çevresini ele geçiren Safevîler, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da büyük bir imparatorluk kurmuşlardı (Başar, 1992, ss. 540-541). On yıl içinde Maraş'tan Bağdat'a kadar olan bölgeyi ele geçiren Safevîler (Biçer, 2018, s. 110), Diyarbakır'ı ele geçirdiklerinde şehirdeki Akkoyunlular'dan ve Sünnî halktan binlercesini öldürerek Akkoyunlular'ı bölgeden uzaklaştırmış ve buralara (Diyarbakır'a) kendi valilerini atamışlardı (Ünal, 1999, s. 180; Yazıcı, 1988, s. 54). Akkoyunluların hükümdarı Uzun Hasan'ın yeğeni olan Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail, bu dönemde Kürt coğrafyasının tamamını (Anadolu ve Irak dâhil) ele geçirerek İran coğrafyasında bulunan Erdelan ve Loristan mirlikleri hariç bütün mirliklerin egemenliğine son vermişti (Şerefhan, 1953, s. 30-43). Esasen Kürt beyliklerini ortadan kaldırmaya yönelik Safeviler, Akkoyunlular ve daha sonra Osmanlı politikaları benzerdi. Her üçü de egemenlikleri altında bulunan Kürt mirlerini ortadan kaldırıp yerlerine kendi adamlarını atamak istiyorlardı (Bruinessen, 2013, s. 211; Lazarev vd., 2001, s. 89).

II. Beyazit'in mücadele etmekte zorlandığı Safevi Devletinin baskılarını engelleyebilmek için I. Selim, Kürt mirlikleriyle ittifak kurmak için eski Akkoyunlu bürokratı olan İdris-i Bitlisi ile İstanbul'da bir ittifak görüşmesi yapmıştı. Varılan mutabakat ile ittifak içerisinde yer alan Kürt beyliklerinin içişlerinde özerk, dışişlerinde ise Osmanlıya destek vermeleri konusunda karara varmışlardı. Böylece I. Selim, Sünni olan ve aynı zamanda kendileriyle aynı mezhepten olan 25 Kürt beyliğinin 23'ünü yanına almayı sağlayarak 1514 yılında Çaldıran Savaşını kazanmış ve Safevi Devleti'nin Anadolu üzerindeki dinî ve siyasî emellerine son vermişti (Akgündüz 1992; Çiftçi, Gürhan ve Ekinci 2022; Göyünç, 1991; James 2021; M. Emin Zeki Beg 2021; Minorskiy 1955; Mustafa Nuri Paşa 1979; Özcoşar, 2012; Öztuna 1994; Şerefhan 1953; Uzunçarşılı 1995). Ayrıca İdris-i Bitlisi, doğu ve güneydoğunun da Osmanlı topraklarına katılmasında önemli rol oynamıştı (Abdurrahman Şeref Efendi, 1995; Erer 1994; Göyünç 1968; James 2021; İnalcık 1997; Kılıç 2019; Kodaman 1985; Sevgen 1970; Uzunçarşılı 1995). Safevilerin baskısından Kürt ve Türkmen olan 40'a yakın konar-göçer aşiret vergilendirilmeye tabi tutularak Osmanlı idaresine alınmıştı (Gündüz, 2015, ss. 40-42). Bu dönemde Kürt mirlerinin bir araya gelerek beylerbeyliği haline gelmesi konusunda Osmanlının desteği olmasına rağmen mirlerin bunu istemedikleri, ancak aşiretlerinin yaşadığı alanların birer sancak haline getirilerek sancak beyliklerinin de ailelerinin tekelinde kalacağı bir statüyü kabul ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca Osmanlı'nın yanında yer almayan Hakkari Emirliği tarafsız kalırken (McDowal, 2007, s. 33), Erdelan Beyliği(1169-1867) ise Safevi Devletinin yanında yer alarak hem Osmanlı Devleti hem de diğer Kürt mirlikleriyle çatışma içine girmişti (Attar, 2004, s. 64).

Kürt mirliklerinin Yavuz Sultan Selim'in yanında yer almasında baskı olup olmadığı konusunda muhtelif görüşler ortaya çıkmıştır. Bazıları mezhep birliği olmasına bağlamakta ve bu sayede savaşla elde edilemeyecek doğu bölgesindeki birçok mirliğin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Osmanlı saflarına katıldığını belirtmektedir. Bazıları da Yavuz Sultan Selim'in yaydığı korku ve baskı nedeniyle gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ancak Şah İsmail'in Kürt mirliklerine baskı yaptığı ve egemenlik sağlaması için valiler atadığı ve dolayısıyla Çaldıran, Mercidabık ve Ridaniye zaferleri ile başlayan ve Irakeyn Seferleri (1533-1536) ile birlikte Kürt mirliklerinin önemli bir bölümünün Osmanlı ile ittifak kurdukları açıktır (Akgündüz 1992; Uzunçarşılı 1995; Göyünç 1991; Öztuna 1994; Mustafa Nuri Paşa, 1979). Bu çerçeveden bakıldığında ittifakın gerçek sebebi ne olura olsun bu dönemde Sünni mezhebe mensup Kürt beyliklerinin Osmanlı ile ittifak kurdukları ve Şii mezhebe mensup Kürt beyliklerinin ise Safevilerin yanında yer aldıkları ve böylece Kürt toplumunun ikiye ayrılarak birleşmelerinin engellendiği anlaşılmaktadır (Aygün 2017).

1514'ten 1847'ye kadar süren "mirlikler döneminde" Kürtler yarı özerk bir şekilde Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yaşamışlardı. Özellikle Cizre, Hakkâri, Baban, Erdelan, İmadiye (Bahdinan), Bitlis ve Soran mirlikleri birer özerk bölgeler şeklinde 19. yüzyıl ortalarına kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdi. Ancak bu dönemde başlayan merkezileşme ve modernleşme süreçlerinin bir parçası olarak Kürt beyliklerine yönelik yapılan siyasi ve idari müdahaleler Cizre-Bohtan, Hakkâri, Behdinan, Bitlis ve Soran mirlikleri gibi Kürt beyliklerinin yaklaşık beş yüz yıldan beri sahip oldukları imtiyazlarını kaybetmelerine yol açmıştı (Doğan, 2011, s. 32). Kaybettikleri bu imtiyazları elde etmek ve otoritelerini sağlamlaştırmak için bir taraftan kendi aralarında çatışırken, diğer taraftan Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldırmışlardı (Biçer, 2018, s. 95).

Tanzimat Dönemiyle başlayan merkezileştirme ve modernleşme sürecinin en önemli hedeflerden biri olan Kürt mirliklerinin ortadan kaldırılmasıyla yarım asra yakın bir dönem parçalanma, bölünme ve çatışmaları içeren bir bocalama dönemi ortaya çıkarmıştı. Modernleşme ve merkezileşme sürecinin başarısız geçtiği Kürdistan bölgesinde 1860'lardan sonra Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasıyla ortaya çıkan aşiretlerle uzlaşma politikası izlenmişti (Ulugana 2022). Duguid (1973, s. 147), özellikle Halidi şeyhlerinin desteklenmesi bu şeyhlere bağlı aşiretlerin diğer aşiretlere baskı kurmalarına neden olduğunu belirtmektedir. II. Abdülhamit döneminde Arap milliyetçiliğine karşı başlatılan "İslamcılık" politikasının Kürt şeyhleri üzerinde ılımlı bir politikaya yol açtığı bilinmektedir (Sunar, 2000, s. 124). Benzer şekilde bu politikanın etkisiyle Kürt aşiretleri Ruslara (Georgeon, 2012, s. 47) ve Ermenilere karşı kurulan Hamidiye Alayları ile Osmanlı'nın yanında yer almışlardı (Bruinessen, 2013, ss. 285-286). Daha sonra bu sürecin bir devamı olarak, özellikle aşiret reisleri ve ailelerinin için "aşiret mektepleri" kurulmuştu (Lazarev & Mihoyan 2010, s. 59; Özoğlu, 2005, s. 89). Berkes (2003) ve Karpat (2013), II. Abdülhamid'in Ümmetçilik politikasının Müslümanları bir araya getirme gibi bir hedefi olmadığı, sadece Arap ve Kürt şeyhlerini yanına çekmek için bu politikayı ortaya attığını ve hatta Hilafet dahil birçok politikanın milliyetçilik ve uluslaşma çabalarına karşı ortaya konularak iç bütünlüğü sağlamaya yönelik politik hedefin siyasa haline getirilmesi için araçsallaştırdığını belirtmektedirler. II. Meşrutiyet Döneminden sonra İttihat ve Terakki'nin hükümeti devralmasıyla birlikte II. Abdülhamit politikaları terkedilmiş, Kürt şeyhlerine yönelik imtiyazlar ortadan kaldırılmış ve daha çok ulus devlet projesine uygun bir yönetim tarzı sergilenmiştir. 1914 yılından itibaren Hizanda tarikat şeyhlerinin isyanı ile birlikte ortaya çıkan diğer tepkilere uzlaşma yolu önerilse de (Sunar, 2000, s. 127), yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin politikaları

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

nedeniyle Kürt aşiretlerinin isyan süreçleri Milli Aşiret Reisi İbrahim Paşa ve Şeyh Said başkaldırılarıyla devam etmişti (Bruinessen 2013).

OSMANLI'DA MODERNLEŞME, MERKEZİLEŞME VE KÜRT BEYLİKLERİNİN İZDÜŞÜMÜ İSYANLARI:

Modernleşme sürecinin başarısı, toplumun ekonomik refah düzeyi ile modern demokratik kurumların işleyişinin aynı paralelde işlerliğine bağlıdır Przeworski & Limongi (2011). Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti ve 1. Petro Rusya'sı döneminde başlatılan modernleşme süreçleri ile 1950'lerden itibaren Latin Amerika'da ve Afrika'da bağımsızlığını ilan eden ülkelerin modernleşme süreçlerinin başarısız olmalarının altında yatan temel neden tam da budur. Hemen hepsinde modernleşme, Batıda olduğu gibi, ekonomik refah ve modern ve çağdaş demokrasinin beraber sürdürülememesi nedeniyle toplumlar tarafından kabul görmemiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı modernleşmesi, esasen başından itibaren yukarıdan aşağıya doğru merkeziyetçi bir anlayışı ortaya koyduğu için taşraya yansıması merkeziyetçilik olarak algılanmış ve tepkilerle karşılaşılmıştır (Özcoşar, 2019, s. 1).

Uzun süren savaşlar, dinmek bilmeyen iç isyanlar ve kötü yönetim nedeniyle Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan itibaren gücünü kaybederek kısmen sürdürdüğü merkeziyetçi özelliğini yitirmeye başlamıştı. Bu dönemde sosyo-ekonomik nedenlerle ortaya çıkan isyan hareketleri (Celâli isyanlarıyla başlayıp, Levend ve Kapısız denilen isyan hareketleri) devlet düzenini sarsmış ve imparatorluk coğrafyasında bir nevi derebeylik olarak adlandırılabilecek yeni bir düzenin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Daha önce kurulmuş olan gevşek idari sistem nedeniyle zaten bir tür özerkliğe sahip doğu eyaletlerindeki Kürt mirleri ise bu süreçte neredeyse tamamen bağımsız hareket eder hale gelmiş ve 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devletini zor durumda bırakmışlardı (Çadırcı, 2013, s. 63-68). Esasında 14. yüzyıldan beri uygulanan Tımar'a dayalı toprak sistemi merkezi otoriteyi ve hükümdarı tehdit edecek yerel otoritelerin ortaya çıkmasını önlemişti. Fakat 18. yüzyıldan itibaren hem Tımar ve hem iltizam sistemi bozulmuş ve yerel güçler (ayanlar, derebeyler ve mirlikler) merkezi otorite için tehdit oluşturmaya başlamıştı. Bu nedenle 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti hâkimiyetini kaybettiği taşra üzerinde yeniden otorite kurmak için bu iki sistemi kaldırma yoluna gitmiş (Doğan, 2014, s. 59) ve merkezileşmeyi arttırmıştı.

Osmanlıda modernleşme ve yeniden merkezileşme gerekçeleri 18. yüzyıldan itibaren doğuda Kürt beylerine karşı alınan yenilgiler, Batı'da modern ulus-devlet olma çabaları nedeniyle ortaya çıkan askeri yenilgiler ile ortaya çıkmıştı. Bu nedenle modernleşme sürecinin ilk hamlesi askeri alanda başlamış ve iç güvenliğin sağlanması için III. Selim tarafından Nizam-ı Cedit Ocağı kurulmuştu. Ancak daha sonra Alemdar hadisesi ve Kabakçı Mustafa İsyanı gibi önemli gelişmelerin taşraya yansıması ve merkezi otoriteye zarar vermesi modernleşme sürecinde merkezi otoriteyi güçlendirmeye yönelik yeni önlemleri gündeme getirmişti. II. Mahmut, Fransa ve Almanya devletlerinin ulus-devlet sürecini örnek alan idari düzenlemeleri hayata geçirmek için modern, merkezi ve mutlak bir monarşi oluşturma konusunda otoriter ve merkezi yöntemler deneyerek bu güçlerin ekonomik ve askeri dayanaklarını yok etmişti. Esasında bu yöntemler Osmanlı devlet geleneğinin bir devam niteliğindeydi (Berkes, 2003). II. Mahmut, modern bürokrasinin temellerini atarak gelecek dönem reformistlerine de ön ayak olmuştu (Zürcher 2017; Lewis 2020). Merkezileşme sürecinde esas amaç, Yeniçeri Ocağı, güçlü ayanlar ile

derebeyleri ortadan kaldırdıktan sonra Doğu'daki mirlikleri ve aşiretleri bastırmak ve ortadan kaldırmaktı. Bu baskıya alışkın olmayan Kürt mirlikleri Osmanlıya başkaldırmış ve 14. yüzyıldan beri devam eden Osmanlı-Kürt ittifakı da sona ermişti. Rusya'yla savaş, Yunan isyanı, Mehmet Ali Paşa meselesi de bu duruma katkı sağlamış ve Bağdat ile İstanbul arasındaki bağlantı tamamen kopmuştu (Averyanof, 1926, s. 44). Osmanlı'nın zorlandığı bu çatışmalı süreçte Sivas'tan, İran ve Arabistan hudutlarına kadar olan bölgenin önemli bir kısmı Kürt mirlerinin eline geçmişti (Cunningham 1966). Bunların dışında Diyarbakır yöresinde Yezidiler, Revanduz Beyi Mehmet Paşa, Hakkâri Aşireti Beyi Nurullah ve Müküs Sancağı Beyi Han Mahmut ve kardeşleri isyanları ve Siirt ve Garzan bölgesinde devam eden isyanlarla birlikte devletin bu bölgede hemen hiç otoritesi kalmamıştı. İsyanların bastırılmasında Osmanlı-İran gibi belirleyici aktörler yerine Fransa, İngiltere ve Rusya'nın müdahale etmeleri bu tür isyanların uluslararası sorun haline gelmesini sağlamıştı (Gencer, 2010, s. 11).

II. Mahmut ile başlayan merkezileşme çabaları 3 Kasım 1839'da Gülhane parkında okunarak ilân edilen "Tanzimat Fermanı" ile devam etmiştir. Reformlar dönemi olarak bilinen Tanzimat, siyasi, idari, sosyal ve ekonomik alanda top yekûn modernleşmeyi öngörmüştü (Zürcher, 2017, ss. 83-84). Ancak Osmanlı modernleşmesinin daha çok idari anlamda merkezileşme ile eş tutulması başarısızlığın ana nedeni olmuştur. Tanzimat ile birlikte daha önce birçok idari fonksiyonu yerine getiren Kürt mirlikleri, Tanzimat'ın reform gerektirmeyen alanlara bile el atarak merkezileşmeyi sağlamaya çalışması, hem mirliklerin yerel özerkliği ortadan kaldırılmış, hem de çeşitli sosyal, ekonomik ve dinî işlevleri merkezi yönetim tarafından devralınarak bu mirliklerin var olma işlevi yok edilmişti (Shaw, 1998, s. 50-51; Lewis, 2020, s. 125). Dolaysısıyla Tanzimat'ın ilk olarak Diyarbakır, Erzurum, Elviye-i selâse (Yanya, Tırhala, Manastır) eyaletlerinde ve Van ve çevresinde uygulamaya konması ile isyanlar baş göstermişti (Çadırcı, 2006, s. 151; Karal, 1999, s. 192).

Kürt mirlikleri isyanlarından ilki Revanduzlu Mir Muhammed diğer adıyla Kör Muhammed isyanıdır. 13.yüzyılda Irak'ın Şehrizor kentinde kurulan Soran Emirliği Osmanlı Devleti ile Çaldıran Savaşından itibaren kurduğu ittifak sayesinde egemenliğini genişletmiş ve birçok Kürt aşiretini kendine bağlamıştı. Ancak 19. yüzyılda Mir Muhammedin babasının yerine geçmesinden sonra muhalifler, Yezidiler ve Hristiyanlar üzerinde otoritesini sağlamlaştırmış ve Mısır valisi Muhammed Ali Paşa'nın başarılı reform sürecinin etkisiyle merkezileşme ve modernleşme konusunda cesaretlenmişti. Osmanlı'daki vergi uygulamalarını protesto ederek bağımsız bir yönetim sergilemeye çalışması üzerine Osmanlı tarafından saldırıya uğrasa da coğrafi alandaki genişliğini doğu ve güneydoğu bölgelerinin tümünü içine alacak kadar genişletmesi ve bölgenin en güçlü otoritelerinden bir haline gelmesi, Osmanlının kendisine paşalık rütbesi vermesine ve adına para bastırmasına yol açmıştır (McDowal, 2007, ss. 42-44). Bu dönemde Ayanların gücünü kıran Osmanlı Devleti merkezileştirme politikalarının devamı olarak 1826 yılında Sivas Valisi Gözlüklü Reşit Paşa Doğu Anadolu'daki yerel beylikleri ortadan kaldırmak için sefer düzenlemiş, ancak Mısırda başlayan Mehmet Ali Paşa olayı nedeniyle bir sonuca varamamıştı. Ancak Mir Muhammed'in Dicle boyunca Bohtan emirliği, Cezire'yi, Bedirhan'ların bulunduğu Azizan'ı ve Bahdinan'ı ele geçirmesi, ardından Hüsnü Kayf, Nisibin, Mardin ve Amadiya'ya korku salması İstanbul için bardağı taşıran son damla olmuştu. Üstelik 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'ne Revanduz, Bohtan, Baban ve Hakkâri

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

beyleri katılmamışlardı (Eppel, 2008, s. 247). Bunun üzerine Batılı güçler tarafından Mısırın egemenliğindeki Suriye'de ayaklanma çıkartılarak Osmanlı için gerekçe oluşturulmuş ve Rawanduz'a saldırı yapılmıştı. Ancak İran sınırındaki Kaçarlarında desteğini alan Mir Muhammed, Osmanlıları püskürtmüştü (McDowal, 2007, ss. 43-44). 1830'da bağımsızlığını ilan eden Mir Muhammed, 1835 yılında başkent Rewenduzu kuşatan Osmanlıyı yenilgiye uğrattıktan sonra Kürdistan'ın birliğini sağlamak için 40 bin kişilik ordusuyla Osmanlı'ya karşı ayaklanmıştı. Botan'dan Azerbaycan'a kadar yayılan isyanı Osmanlı ordusu bastırmakta zorlanmıştı (Şerefhan, 1953, s. 307). Bu nedenle Osmanlı Devleti kendisiyle anlaşmak için Mir Muhammedi İstanbul'a davet ettikten sonra teslim olmaya zorlanmıştır. Bütün Kürdistanın başına getirileceğini uman Mir Muhammed barış için geldiği İstanbul'dan sürgüne gönderildiği Trabzon yolunda kayıplara karışmıştı (McDowal, 2007, ss. 43-44).

Osmanlı merkezileşmesine meydan okuyan Kürt beyliklerinden biride Bohtan'ın son miri Bedirhan'dır (Bruinessen, 2006, s. 274). Tarihte Kurdistan coğrafyasında dağınık ve çatışma halinde bulunan Kürt aşiret ve beyliklerini ilk defa bir araya getiren ve kendi egemenliğinde birleştiren hükümdar olarak bilinmektedir (Hakan, 2002, s. 53). Ayrıca, bu bölgede yaşayan Ermeni, Nasturi ve Süryanileri de bu idari düzen içerisinde yerlerini almalarını sağlamıştır.(Arshak, 2007, s. 64). Yıllarca Osmanlı Devletiyle işbirliği içinde yöredeki Kürt aşiretlerine hükmeden Bedirhan Bey, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'ne yükümlü olduğu askerî desteği vermemesine rağmen Osmanlı ile iyi ilişkiler sürdürmeye çalışmıştı (Bruinessen, 2006, s. 275). Modernleşme sürecini Kurdistan'da başlatan Bedirhan Bey, sosyo-ekonomik hayatı canlandırmak amacıyla yaptığı siyasi ve askeri reformlar ile Cizre-Bohtan Emirliği'ni bölgenin cazibe ve göç alan merkezi hâline getirmişti (Celile, 2005, s. 252). Osmanlıya verdiği destek nedeniyle 1835'te "Hâkime Kurdistan (Kürdistan Beyi)" olarak anılmaya başlayan Bedirhan Bey, hem 1838'de Kürt beyi Sait Bey'in üzerine yapılan harekâtta, hem de 1839'da Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim'in ordusu ile Nizip'te yapılan savaşta yer almıştı. Bedirhan Bey, bu dönem boyunca nüfuz alanını Diyarbekir, Viranşehir, Siverek, Siirt, Van, Sincar, Musul, Urmiye, Mehabad, Revanduz arasındaki geniş bölgeye yaymıştı (McDowal, 2007, s. 44). Hatta denilebilir ki Nizip Savaşında Kürtler, Osmanlı'yı yalnız bırakmışlardı (Moltke 2017). Ancak iyi ilişkiler içinde olduğu Osmanlı'ya karşı etki alanını genişletmeye çalışan Bedirhan Bey, yerel Yezidilere İslam'a dönmeleri için uyguladığı baskı ve gözünü doğudaki beyliklere (Hakkari, Suran, Bahdinan, Asurlular, Nasturiler) çevirmesi Batılı ve Doğulu birçok büyük gücü rahatsız etmişti (McDowal, 200, s. 45). 1835 yılından itibaren Amerikalı misyonerlerin güney ve doğudaki faaliyetlerinin artmasıyla birlikte Osmanlı tarafından hem Bedirhan Bey'i zayıflatmak, hem de Avrupalıları yanına almak için kendisinin Ermeni ve Nasturilere saldırmasına göz yumulmuştur (McDowal, 2007, s. 46). Van isyanına verdiği destek ve 1846 yılında Nasturilere ikinci kez saldırması bardağı taşıran son damla olmuştu (Sunar, 2000, s. 119). Bunun üzerine Batılı devletlerin de desteğini yanına alan Osmanlı Devleti, 1847'de Bedirhan Bey'in üzerine saldırmış ve sekiz aylık bir mücadele sonucunda yeğeni İzzeddin Şir'in ihaneti ile askeri gücünün önemli bir bölümünü yitiren Bedirhan Bey yenilmişti. Bedirhan Bey önce İstanbul'a sonra yabancı ülkelerin ricasıyla Girit'e sürgüne gönderilmişti. Ayrıca Bedirhan Bey'e yardım eden başta Hakkârili Nurullah Bey, Bitlisli Şerif Bey ve son olarak Baban mirliklerinin üzerine gidilmiş ve başındaki mirler iktidardan uzaklaştırılmıştı. 1849 yılına gelindiğinde

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Kürt mirlikleri dönemi sona ermişti. Kürdistan beyliklerinin ortadan kaldırılması olayına "fethi cedid", dönemin Padişahı Abdulmecid'e "Kurdistan Fatihi" denilmiş ve merkezî otoriteyi güçlendirmek amacıyla "Kurdistan Eyaleti" kurularak tüm bölge buraya bağlanmıştı (Çadırcı, 2013, s. 194),

Tanzimat'tan sonra vergi, askerlik, ekonomik yıkım, büyük mirliklerin tasfiyesinin bölgede yarattığı parçalı toplumsal yapılar ve bu sürecin merkezi yapının bilinçli bir politikası haline gelmesi yeni isyanları beraberinde getirmişti. Osmanlıların Mir Bedirhan savaşında Osmanlının yanında yer alarak amcası Bedirhan Bey'i yüzüstü bırakan Hakkari Bölgesi miri İzzeddin Şir (Yezdanişir), Tanzimat'ın yeni düzenlemeleri kapsamında bölgede garnizonlar kurularak paşalıklar oluşturulması ve merkezi önlemlerin arttırılması nedeniyle isyan etmiştir (Averyanof, 1926, s. 81). Kısa sürede Musul'dan İran'a Bitlis, Bothan, Van ve Hakkâri'yi ele geçirerek bağımsızlığa doğru adım atmıştı. 1855'te Yezidilerle beraber isyanı büyüten Yezdanşir, aynı yıl başlayan Kırım Savaşı'nı da fırsat bilerek Osmanlı'yı yenmeyi başarmıştı. Ancak Batılı güçlerin Yezdanşir'i destekleyen Rusya ya karşı Osmanlı'yı desteklemeleri ve bağlı aşiretlerin ihaneti Yezdanşir'i anlaşmaya sevk etmiş ve 1856 yılında mirliği parçalanmıştı.

MODERNLEŞME SÜRECİNİN KÜRT SİYASİ VE İDARE ÖRGÜTLENMESİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ:

Osmanlı öncesinde genellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan oluşan Kürdistan Bölgesindeki oluşumların karmaşık siyasal, sosyal, ekonomik, coğrafi ve etnik yapıları nedeniyle Osmanlı Devleti döneminde mutlak bir merkeziyetçilik yerine, bölgelerin özelliklerine göre değişik idare tarzları hayata geçirilmişti. Esasen Osmanlı Devleti bu bölgelerde merkezi bir yapıyı hedeflemiş olsa da iki nedenden dolayı farklı bir idari yapılanmaya gitmiştir (Doğan, 2011, ss. 31-36). Birincisi, vergi toplamanın güçlüğü nedeniyle vergide çeşitli muafiyetler tanımasıdır. İkincisi, bu dönemin sosyo-ekonomik ve coğrafi nedenlerin oluşturduğu siyasi koşullardı. Bir taraftan Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki coğrafi koşullar buraları egemenliğine alan devletlerin kendileriyle anlaşma yapmasını zorunlu hale getirirken, diğer taraftan belli bir kaleyi merkez edinmiş olan mirler genellikle anlaşma yoluyla güçlü devletlerin egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardı (Bulut 2020).

Anadolu coğrafyasında yaşayan topluluklar, idari yapılanmalar açısından birbirlerinden etkilenerek varlıklarını uzun süre devam etmişlerdir. Örneğin, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri üzerinde Safevi ve Selçuklu Devletlerinin etkisi, Osmanlı imparatorluğu üzerinde ise Roma ve Selçuklu devletlerinin etkisini görmek mümkündür (Uzunçarşılı 1995). Osmanlı öncesi Kürt coğrafyasında konfederasyon şeklinde birkaç aşiretten (çoğunlukla gevşek bir konfederasyon oluşturan iki aşiretten) oluşan, kendi silahlı gücü ve bürokratik yapısı olan ve birini merkez olarak belirledikleri birden fazla şehre hakim olan mirlikler (aile hanedanı) bulunmaktaydı. Bu mirlikler, aşiretlerden ya da aşiret birliklerinden oluşmaktaydı. Derebeylikler kuran güçlü ve kalabalık aşiretler dışında Osmanlı, aşiret ve köylüler üzerinde seçkinci Kürt aileleri aracılığıyla dolaylı bir yönetim benimsemişti(Bruinessen, 2013, s. 161). Bu yüzden Timurlular, Selçuklular, Akkoyunlular ve Safeviler gibi merkeziyetçi devletler bile bölgede mutlak hâkimiyeti sağlayıp bu mirlikleri ortadan kaldıramamışlardı (Bruinessen, 2005, ss. 228-245). Kendine has bir gerçekliğiyle Osmanlı taşrasının sosyo-ekonomik sınıfları, mutlak merkeziyetçi teorinin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

aksine kendilerine iktidar alanları oluşturarak özerk yapılar kurmayı başarmışlardı (Özcoşar, 2019, s. 3).

Osmanlı idari yapılanması merkez ve taşra örgütlemesi olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Merkez denilen ve padişah, saray teşkilatı, Divan-ı Hümayun, Sadr-ı Azam ve belli bir devlet bürokrasisinden oluşan bir yapı vardı. Taşra teşkilatı ise eyalet (beylerbeyliği, vilayet), sancak (liva) ve kaza, nahiye, köy (karye) ve mezradan oluşan küçük birimlerdi (Kılıç, 1999, s. 6; Kodaman, 1985, s. 15). En büyük idarî birim eyalet olmakla birlikte en önemli ve gelişmiş birimler sancaklardı. Eyaletler, Salyaneli (yıllıklı) ve Salyanesiz (yıllıksız) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Salyaneli (yıllıklı) olarak adlandırılan, tahrir ve Tımar sistemi uygulanmayan Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Lahza, Cezayir, Trablusgarb ve Tunus yerlerdir. Buradaki gelirler memurların maaşları ayrıldıktan sonra merkeze alınmaktadır. Salyanesiz eyaletlerde tımar sitemi uygulanmakta, tahrir yapılmakta ve eyalet gelirleri, has, zeamet ve tımar şeklinde dirliklere ayrılmaktaydı. Merkezi idareye daha çok bağlı olan Anadolu, Rumeli, Karaman, Diyarbekir, Erzurum, Dulkadriye, Şam, Budin, Van, Temaşvar gibi eyaletlerin gelirleri has adı altında hazineye aktarılmaktaydı. Ayrıca bunların dışında kalan Eflak, Boğdan, Kırım, Erdel ve Mekke gibi bazı özel statülü (imtiyazlı) eyaletler bulunmaktaydı (Kılıç 1999).

Osmanlı'da klasik sancak sisteminin yanında yurtluk-ocaklık ve hükümet-eyalet-ülke ya da ülkelik şeklinde uygulanan üç tür sancak yönetimine rastlamak mümkündür. İlk sancak yönetimleri, klasik Osmanlı yönetiminin parçası olan has (yıllıklı ve yıllıksız) ile idare edilerek Tımar sistemi içinde idari yapıya dahil edilmişlerdi. Sancak beyi merkezden tayin edilmekte ve istendiği zaman değiştirilebilmekteydi (Göyünç, 1969, s. 85-86). İkinci grup sancaklar, yurtluk-ocaklık olarak tanımlanan ve sancak beyliğinin belli bir temlikname ile belirli bir ailenin elinde olduğu sancak beylikleridir (Kılıç, 1999, s. 119). Esasında yurtluk ve ocaklıklar sınırlarda bulunan ve savaşlarda başarı gösteren mirliklere verilen topraklar olup miras yoluyla ırsi aktarılabilmektedir (Saito, 2022, s. 88). Üçüncü grup sancak olan ülke ya da ülkelik yönetimleri, özellikle Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürt beyliklerinde uygulanmak üzere oluşturulan bir yönetim sitemiydi. Osmanlı-Kürt ittifakı sonrasında Akkoyunlu ve Safevi yönetimleri altında güçlerini iyice yitiren Kürt mirliklerine Osmanlı Devleti tarafından çeşitli imtiyazlar tanınarak sağlanmıştır. Saito (2022, ss. 86-87), I Selim ile başlayan ve I. Süleyman ile devam eden Osmanlı-Kürt ilişkilerinde bu imtiyazların özellikle Safeviler'e karşı olumlu etkisi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Kürt mirliklerine gönderilen "mülkname-i hümayun" ile kendi toprakları üzerinde siyasi ve ekonomik tasarruf hakkı tanınmıştır. Tımara dayanan vergi sisteminin uygulanmadığı mirlikler, feodal düzene benzer şekilde içişlerinde bağımsız olarak hareket etmekteydiler (Sunar, 2000, s. 116). Başka bir ifadeyle yurtluk-ocaklık ve ülke veya ülkelik adı verilen tüm sancaklar Kürt mirliklerine siyasi egemenlik alanları sağlamıştır (Saito, 2022, s. 95).

Osmanlı Devleti Yükselme Dönemine girdikten sonra Tımar sistemini yeniden düzenleyerek devletin birkaç parçaya ayrılarak yönetilmesini esas alan sistemin yerine gelenekçi ve merkezi-üniter bir devlet anlayışı getirmişti (Tabakoğlu, 2020, s. 23). Ancak Duraklama Dönemi ile birlikte içerde ve dışarda alınan askeri yenilgiler ve bu yenilgilerin nedeni olarak Batı'nın modernleşme sürecini takip etmemekte gören Osmanlı yönetimi, başlangıçta askeri alanda başlatılan, daha sonra idari, eğitim ve hukuk alanlarında devam eden bir reform süreci başlatmıştı. 19. yüzyılda hemen her alanda başlayan modernleşme ve merkezileşme hareketleri özellikle idari anlamda kendini hissettirmişti. Klasik "eyalet"

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

sisteminin yapısı değişmiş, idarî yapı yeni baştan örgütlenmeye başlamıştı (Ortaylı 2000; İnalcık 2006). Kürt mirliklerinin tek merkezden yönetilmesi için Kürdistan Eyaleti kurulmuş, Diyarbakır ile İran sınırı arasında kalan bölgeler bu eyalete bağlanmıştı. Bir yıl içinde bölgedeki güçlü Kürt beylerinin önemli bir kısmı bölgeden uzaklaştırılmış ve geri kalan nüfuz sahibi kimselerin de yurtluk ve ocaklıklarına el konulmuştu. Bölgedeki kaymakamlar dahil tüm memurluklar merkezden atanmış, aracısız yönetme ve vergi toplama imkanı elde edilmiştir. Böylece sorun çıkarabilecek unsurlar devlete bağımlı hale getirilmiş ve ilk defa nüfus sayımı yapılarak buna göre vergi tahsil edilmiş ve asker toplanmıştı. Hatta Hakkâri'nin en ücra köşesinde bulunan madenler doğrudan devlet tarafından işletilmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki merkezîleşme çabaları, üzerinde yeterince düşünülmüş, detaylı planlanmış bir proje olmadığı için farklı sosyal sınıflardan oluşan bir yapıyı ortaya çıkarmıştı (Gencer, 2010, ss. 259-263). Bu nedenle ekonomik ve siyasi anlamda amaçlanan merkezileşme tam olarak sağlanamamıştı. Tam tersine otorite boşluğu nedeniyle aşiret, şeyh, ağa ve tarikat gibi oluşumların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Hatta aşiretlere karşı şeyh ve tarikatların korunması için kendilerine çeşitli ayrıcalıklar sağlanmıştı (Olson 1991).

Tanzimat sürecinin henüz başındayken yapılan uygulamaların modernleşme mi? Yoksa modernleştirme mi? olduğu veya kısmi modernleşme mi? Yoksa topyekûn modernleşme mi? olacağı konusunda önemli bir problemler ortaya çıkmıştı. Esasında tüm bunların cevabı Tanzimat Döneminde yaşanan bir durumdan yola çıkarak açıklayabiliriz.
Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 yılından 1845 yılına kadar geçen süre içerisinde idari ve mali alanlardaki uygulamalarda istenilen başarı elde edilemeyince başarısızlığa yol açan nedenler araştırılmaya başlanılır. Her eyaletten biri müslim, diğeri gayr-i müslim iki kişinin temsilci olarak İstanbul'a gelmesi kararlaştırılır. Yapılan çağrı üzerine her bir taraftan Vücuh ve Kocabaşı'lar temsilci olarak İstanbul'a gelirler. Temsilcilerden, yaşanan problemlerle ilgili tespitleri istenir. Raporlar incelenir ve Padişaha bildirilir. Raporda dile getirilen tespit ve görüşler modernleştiricileri şaşkınlığa sürükler niteliktedir. Çünkü Tanzimat'la sağlanması amaçlanan modernleşmenin problemlerini görüşmek üzere İstanbul'a çağrılan mahalli temsilcilerin ağız birliği etmişçesine dile getirdikleri problemlerin modernleştiricilerin düşünce ve planlarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Dile getirilen problemlerden anlaşılır ki, eyaletlerdeki insanların modernleşmek gibi bir arzuları söz konusu değildir. Halkın problemleri; idari alanlardaki usulsüzlüklerin düzenlenmesinin yanı sıra, yol, su gibi doğrudan günlük hayatla ilgili bazı isteklerde düğümlenmektedir" (Vatandaş, 2020, s. 78).

Yukarıda açıklanan örnek olaydan anlaşılmaktadır ki Osmanlı eyaletlerinde yaşayan tüm topluluklar gibi Kürtlerin de modernleşme diye bir talebinin olmadığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki modernleşme eğitim ve bilgi düzeyine bağlı olarak oluşan bir süreçtir. Ancak "reaya" olarak adlandırılan Osmanlı toplumunda eğitilmiş bir halktan söz etme imkânı yoktu. Sadece seçkinci bir sınıf olan ve adlarına "Jön Türk" denilen kesimin bu imkânlardan yararlanabildikleri ve "halka rağmen, halk için modernleşme" sürecini başlattıkları bilinmektedir. Bu nedenle Özcoşar (2019, s.4), modernleşme kavramının toplumda "kriz" kavramıyla eş anlamlı kullanılacak kadar olumsuz bir algıya yol açtığını öne sürmektedir. Özcoşar'ın bu bağlamdaki tespitleri şu şekildedir:
Modernleşmenin özellikle imparatorluğun doğusuna ilk yansımaları neredeyse sadece merkezileşme hedefine yönelik yapılan düzenlemelerden ibaretti. 19. yüzyılın başlarından

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

itibaren, doğu eyaletlerine güçlü valiler atanarak gerçekleştirilmeye çalışılan merkezi hâkimiyet, yüzyılın sonuna kadar bu amaca yönelik farklı yöntemlerin kullanıldığı, inişli-çıkışlı bir yapı sergilemiştir. Merkezileşmeyi sağlamaya yönelik olarak; Osmanlı öncesinde de mevcut olan, Osmanlı hâkimiyetinin ardında kısmî değişiklikler ile devam ettirilen ve yerel güçlerin varlıklarını bir şekilde devam ettirmelerine imkân tanıyan sistemin son kalıntıları da ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bunun ardından modernleşmenin gereği olarak görülen kurumlar oluşturulmaya ve bu kurumlara merkezi temsil iddiasında bürokratlar-memurlar atanarak merkezî yönetim tesis edilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı modernleşmesi, klasik modernleşme kuramlarında yer alan geleneksel toplumdan modern topluma geçiş şeklindeki Batılaşmadan farklı bir yapı arz etmektedir. Modernleşmeyi, merkezileşme sürecinin tamamlayıcısı olarak görmek yanlış olmaz. Ancak merkezileşmenin Osmanlı'nın güney ve doğusundaki eyaletlerde uygulanmaya başlamasının Kürt mirliklerini ortadan kaldırmanın yanı sıra merkezi yönetimin dengesini sarsacak yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Yüzyıllardır mirlikler aracılığıyla idare edilen aşiretler, mirliklerin ortadan kaldırılmasının ardından merkezi idarenin de tesis edilememesiyle oluşan boşlukta yeni aşiret yapıları ortaya çıkmış ve bu yapılar hem kendi aralarında hem de devlet ile zaman zaman çatışarak bir kriz ortamına yol açmıştır. Bu kriz dönemini aşmak için modernleşme/merkezileşme politikalarının mücessem şekli olarak Tanzimat Fermanı'nı bölgede uygulamaya çalışan Osmanlı Devleti, yeni idari birimler, yeni idare mekanizmaları ve merkezden atanan yöneticiler ile düzeni tesis etme girişimlerinde bulunmuştur (Özcoşar, 2019, ss. 1-2). Ancak tüm bu çabalar isyanları, çatışmaları ve parçalanmaları engelleyememiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME:

Kürt toplumsal yapısının idari ve siyasi örgütlemesi, yüzyıllardan beri içinde bulundukları coğrafyada kurulan devletlerin ve yaşayan milletlerin etkisi altında şekillenmiştir. Bu yapı Osmanlı öncesinde, aile ve akrabalık bağlarının güçlü olduğu aşiret vb. topluluklarının toplamından oluşan mirlik denilen büyük organizasyonlardan oluşmaktaydı. Tarihsel arka planda özellikle 10. yüzyıldan itibaren Arap, Fars, Rum ve Türklerin siyasi ve idari örgütlemeleri içerisinde yerini alan Kürtler, sürekli parçalı bir oluşum içinde bırakılarak siyasi ve bağımsız bir yapı oluşmaları engellenmiştir. Esasında Mervaniler döneminde bir devlet olarak varlık göstermiş olsalar da, merkez-çevre ilişkilerinin yoğun çatışma ve stratejik hamleler gerektirmesi nedeniyle ömrü kısa sürmüştür. 15. yüzyılda Safevi ve Osmanlı devletletlernin politikaları arasında sıkışan ve sürekli taraf değiştirmek zorunda kalan Kürtler, bir kez daha "belirli bir coğrafyada yaşayan bir millet" olma fırsatını siyaseten kaçırmışlardır. Bu dönemden itibaren çoğunlukla Osmanlı Devleti ile ittifak halinde ve yarı-özerk mirlikler olarak varlığını sürdürmüşlerdir. Ancak III. Selim ile başlayan II. Mahmut ve Tanzimat Dönemi ile devam eden modernleşme sürecinin Kürt mirliklerini ortadan kaldırmaya yönelik merkezileşme hamleleri Osmanlı Devleti ile Kürt mirlikleri arasında devam eden yaklaşık dört yüz yıllık ittifakın çatışmaya dönmesine neden olmuştur.

Tanzimat'la birlikte Kürt mirliklerinin yaşadığı coğrafyada girişilen merkeziyetçi politikalar sonrasında ortadan kaldırılmaya çalışılan mirlikler zamanla isyan ederek başkaldırmışlardır. Osmanlı Devletini zor durumda bırakan ve bağımsızlığa kadar giden Revanduzlu Mir Muhammed, Bohtan'lı Mir Bedirhan ve Hakkari'li İzzeddin Şir (Yezdanişir)'in isyanlarının büyüklüğü ve etkileri, onların uluslararası bir sorun haline

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

gelmelerine yol açmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortadan kaldırılan mirliklerin yerine geçen aşiretlerin kendi aralarında üstünlük kurma arayışları ve zaman zaman devletin de aşiretler üzerinde doğrudan otorite kurma girişimleri çatışma dönemini başlatmıştır. Hem devlet ile hem de kendi aralarında çatışarak 1870'lere kadar gelen aşiretler, Osmanlıcılık ve Ümmetçilik politikaları çerçevesinde Osmanlı Devleti ile uzlaşma yoluna gitmişlerdir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan beri bölgedeki güç mücadelesinden kaynaklı olarak ittifak kurduğu Kürt mirlikleri, 19. yüzyıla kadar gevşek bir idari ve siyasi yapı çerçevesinde yarı özerk hareket etmişlerdir. Ancak Tanzimat ile başlayan modernleşme ve merkezileşme sürecinde mirliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar isyanlara yol açmış ve çatışmalı bir sürece girilmiştir. Kürt mirliklerinin ortadan kaldırılması, Osmanlı Devleti tarafından Kürt mirliklerinin modern ulus-devlet kurmalarını engellemeye yönelik doğrudan hedeflenmiş bir politika olmamasına rağmen, çatışmalı sürecin sonunda Kürtlerin birleşme ve Osmanlı'dan ayrılıp bağımsız bir devlet veya modern ulus-devlet kurma fırsatlarının engellendiği söylenebilir. Ayrıca Kürt mirliklerinin ortadan kaldırılmasıyla oluşan boşluğu doldurabilmek için parçalı aşiretler birleştirilmiş ve Osmanlı Devleti tarafından Kürdistan Eyaleti kurulmuştur. Daha sonra tekrar parçalı hale getirilen ve modern bir yerel yönetim birimi olmaktan uzak bu aşiret yapıları Osmanlı Devletinin sona erdiği 1922 yılı ve sonrasında varlıklarını devam etmişlerdir.

KAYNAKÇA:

Aka, İ. 1989. Timurlular devleti*. Doğuştan günümüze büyük İslâm tarihi,* (Ed. H. Dursun Yıldız), C. 9, Çağ Yayınları, İstanbul, ss. 181-300.

Akbaş, M. 2019. Kürtler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2 Cilt, Ankara, ss.115-118.

Akgündüz, A. 1992. *Osmanlı kanunnameleri ve hukuk tahlilleri*. 5. Kitap, 6. Kısım, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Arshak S. 2007. *Kurdû Kurdistan*. 1. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul.

Atmaca, M. 2018. Fermanü's-Sultan boş beyne'l-Ekrad: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğusunda Şakiler, Hırsızlar ve Batılı Seyyahlar, *Kebikeç*, 45: 7-34.

Attar, A.R.Ş. 2008. Kürtler Bölgesel ve Bölgedışı Güçler, (Çev: Alptekin Dursunoğlu), 2. Basım, Anka Yayınları, İstanbul.

Averyanof, P. 1926. *Ondokuzuncu asırda Rusya-Türkiye-İran muharebeleri.* (Çev. Yüzbaşı Mustafa Efendi, Mülazım Adil Efendi), Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara.

Aygün, N. 2017. Aksaray'daki konar-göçer topluluklardan Şereflü Aşireti (1830-1845). *Journal Of International Social Research,* 10(54): 238-250. DOI:10.17719/cisr.20175434591.

Başar, F. 1992. Safeviler. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 9, Çağ Yayınları, İstanbul.

Berkes, N. 2003. *Türkiye'de çağdaşlaşma.* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Biçer, B. 2013. Selçuklular ve Kürtler. *International Journal of Social Science*, 6(2):165-202. DOI: 10.9761/jasss_587.

Biçer, B. 2018. Kürtlerde iç savaş*. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 0(6): 95-122.

Bruinessen, M.V. 2013. *Ağa, Şeyh, Devlet*. 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Bruinessen, M.V. 2013. Kürtler, devletler ve aşiretler. Jabar, F.A. ve Dawod, H. (Haz.) *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik(ss.159-176)*. Ömer Öğünç (Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
Bulut, F. 2020. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletinde Kürt aşiretlerinin rolü. https://www.indyturk.com/node/227801/t%C3%BCrkiyeden-sesler/karakoyunlu-ve-akkoyunlu-devletinde-k%C3%BCrt-a%C5%9Firetlerinin-rol%C3%BC.
Celile C. 2005. *Bedirhan bey ayaklanması, dar üçgende üç isyan*. 2. Baskı, Evrensel Yayınları, İstanbul.
Cunningham A.B.(Ed.) 1966. *The Early correspondence of richard wood (1831-1841*). 1st edition Offices of the Royal Historical Society, University College, London.
Crone, P. 1993. Tribes and states in the middle east [Review of Tribes and State Formation in the Middle East, by P. S. Khoury and J. Kostiner]. *Journal of the Royal Asiatic Society*, *3*(3), 353–376.
Çadırcı M. 2013. *Tanzimat Döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
Çadırcı, M. 2006. *Tanzimat'ın uygulanmasında karşılaşılan bazı güçlükler, Tanzimat değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. 2. Baskı, Phonix Yayınevi, Ankara.
Çiftçi E., Gürhan V. ve Ekinci R. M. 2022. *Osmanlı Devleti'nde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
Doğan C. 2014. Tanzimat Dönemi Osmanlı merkeziyetçi bürokratik yapısının kurulması ve karşılaşılan bazı güçlükler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33:55-68.
Doğan, C. 2010. 1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22:1-18.
Doğan, C.(2011). XVI. Yüzyıl Osmanlı idari yapısı altında Kürt emirlikleri ve statüleri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 23: 31-43.
Duguid, S. 1973. The Politics of Unity: Hamidian policy in Eastern Anatolia. *Middle Eastern Studies,* 9(2): 139-155. https://doi.org/10.1080/00263207308700236
Eppel, M. 2008. The Demise of the kurdish emirates: the ımpact of Ottoman reforms and ınternational relations on Kurdistan during the first half of the nineteenth century. *Middle Eastern Studies*, 44(2):237-258, doi.org/10.1080/00263200701874883.
Gencer, F. 2010. Merkezîyetçi idari düzenlemeler bağlamında Bedirhan bey olayı. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
Gellner, E. 2013. *Uluslar ve ulusçuluk*. Hill Yayınları, İstanbul.
Georgeon, F. 2012. *Sultan Abdülhamid*. İletişim Yayınları, İstanbul.
Gökalp, Z. 2013. *Kürt aşiretleri hakkında sosyolojik tetkikler*. (Haz. Yalçın Toker), 2.Baskı, Toker Yayınları, İstanbul.
Göyünç, N. 1969. Diyarbekir beylerbeyliği'nin ilk idari taksimatı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23:23-34.
Göyünç, N. 1991. XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı. *TTKB,* Ankara.
Hakan, S. 2002. *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*. Peri Yayınları, İstanbul.
Hasanzâde, İ. 2001. Sahtâr-ı ili-yi hükümethâ-yı Türkeman ve bisübâti-yi siyasî. *Tarih-i İran*, 93-116.
Haviland, W. 2002. *Kültürel antropoloji*. Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Hobsbawm, E.J. 2014. *Milletler ve milliyetçilik (*Çev.: Osman Akınhay). 5. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
Hummer Purgstall, B. J. V. 1966. *Büyük Osmanlı tarihi5*. Emir Basım Yayıncılık, İstanbul.
İnalcık, H. 2006. Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. (Ed.) H. İnalcık-M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat,* (ss.110-124), Ankara.
Jabar, F.A. ve Dawod, H. 2013. *Aşiretler ve iktidar: ortadoğu'da etnisite ve milliyetçilik*. Ömer Öğünç (Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
James, B. 2021. *The rise and fall of the Kurdish emirates (fifteenth to nineteenth centuries).* In H. Bozarslan, C. Gunes, & V. Yadirgi (Eds.), The Cambridge History of the Kurds (pp. 25-44). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108623711.002.
Karal, E.Z. 1999. *Osmanlı Tarihi*. C. V, TTK Yayınları, Ankara.
Karpat K. 2013. *Osmanlı'dan günümüze etnik yapılanma ve göçler*. Çev., Bahar Tırnakçı. 2. Baskı. Timaş Yayınları, İstanbul.
Kılıç, O. 1999. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar üzerine bazı tespitler. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 10: 119-137.
Kıran, A. 2021. Türkler Anadolu'ya gelirken Kürtler. *Kurdiname,* 5:21-47
Kodaman, B. 1985. *Osmanlı devrinde doğu Anadolu'nun idâri durumu*. Anadolu Basın Birliği Milli Bütünlük ve Kültür Yayınları, Ankara.
Lazarev, M. S., Mihoyan, Ş. X. ve Vasilye E.İ. 2010. *Kürdistan Tarihi*. (Çev: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul.
Lewis, B. 2020. *Modern Türkiye'nin doğuşu*, 11. Baskı, (Çev. B. B. Turna). Arkadaş Yayınları, Ankara.
Mardin, Ş. 2018. *Türk modernleşmesi.* 26. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
McDowall, D. 2007. *A Modern history of the Kurds*. I.B. Tauris, New York.
Mehmet Emin Zeki Beg 2021. *Kürtler ve Kürdistan tarihi*. 13. Baskı, Nubihar Yayınları, İstanbul.
Minorksy, V., Bois, Th. Ve Mac Kenzie D.N, 2004, *Kürtler ve Kürdistan*. (Çev. K. Fıratlı), Doz Yayınları, İstanbul.
Minorskiy, V. 1955. "Kürtler" maddesi. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, MEB Yayınları, İstanbul.
Miroğlu, İ. 1992. *Yavuz Selim devri*. DGBİT, C.10, Çağ Yayınları, İstanbul.
Moltke, H.V.F. 2017. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. Çev: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul.
Mustafa Nuri Paşa, 1979. *Netayic-ül Vukuat*. C. I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
Olson, R. 1991. The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said rebellion, 1880–1925. University of Texas, Austin.
Orhonlu, C. 1963. *Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretlerin iskân teşebbüsü (1691-1696*), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 998, İstanbul.
Ortaylı, İ. 2016. *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. 44. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
Ortaylı, İ. 2000. *Tanzimat Devrinde Osmanlı mahalli idareleri (1840–1880*). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
Özcoşar, İ. 2019. Osmanlı modernleşmesi/merkezileşmesi ve kriz: Mardin çevresinde aşiretler zamanı. *Kadim Akademi SBD*, 3(2):1-23.
Özoğlu, H. 2005. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği.* Çev: Nilay Özok (Gündoğan) ve Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Öztuna, Y. 1994. *Büyük Osmanlı Tarihi*. C. 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
Przeworski, A., ve Limongi, F. 1997. Modernization: theories and facts.*World Politics*, 49(2): 155-183. doi:10.1353/wp.1997.0004.
Saito, K. 2022. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti: yurtluk ve ocaklık, ülkelik, eyalet ve hükümet terimleri üzerine. Çiftçi E., Gürhan V. ve Ekinci R. M. (Haz.) *Osmanlı Devleti'nde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar(ss. 83-98)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
Sarıay, E. 2020. XIX. Yüzyılda orta Anadolu'da aşiret huzursuzluğu: Türkânlı aşireti örneği. *History Studies*,12(6): 3013-3030.
Sevgen, N. 1968. Kürtler. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1(6):44-61.
Shaw,S.J. 1992. Local Adninistrations İn The Tanzimat. *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
Simth, A. D. 2014. *Milli Kimlik.* (Çev.:Bahadır Şina Şener). 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
Sönmez, A. 2006. Zaptiye Teşkilatı'nın düzenlenmesi (1840- 1869). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25 (39):199-219, DOI:10.1501/Tarar_0000000227.
Sunar, M.M. 2000. Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Osmanlı Devleti ve aşiretler: Sultan II. Abdülhamid'den Meşrutiyete. *Kebikeç Dergisi*, 10:115-130.
Sümer, F. 1989. Akkoyunlular" maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2:270-274.
Sümer, F.(1980). "Karakoyunlular" maddesi. *İslâm Ansiklopedisi,* MEB Yayınları, İstanbul, 6:292-305
Şerefhân, Ş. B. 1953. *Şerefnâme*, (Çev.: Muhammed Ali Avnî), 1. Baskı, Necâh Matbaası, Bağdat.
Tabakoğlu, A. 2020. Osmanlı içtimai yapısının anahatları. Ed. Mehmet Zencirkıran, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı (ss.19-40*), 7. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa.
Türkay, C. 1979. *Başbakanlık arşiv belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğunda oymak, aşiret ve cemaatler*. Tercüman Yayınları, İstanbul.
Uluç, A. V. 2010. Kürtler'de sosyal ve siyasal örgütlenme: aşiret. *Mukaddime*, 2 (2): 35-52
.
Uluçay, M.Ç. 1955. *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri*. Berksoy Basımevi, İstanbul.
Ulugana, S. 2022. *Kürt-Ermeni Coğrafyasının Sosyopolitik Dönüşümü (1908-1914*). İletişim Yayınları, İstanbul.
Uzunçarşılı, İ. H. 1995. *Osmanlı tarihi*. C. 2, 7. Baskı, TTKY, Ankara.
Ünal, M.A.1999. *Osmanlı devri üzerine makaleler-araştırmalar.* Kardelen Kitabevi, Isparta.
Vatandaş, C. 2020. Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi. Ed.: Mehmet Zencirkıran, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı (63-98)*, 7. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa.
Woods, J. 1993. *Akkoyunlular, aşiret, konfederasyon, imparatorluk, 15. yüzyıl Türk-İran siyaseti üzerine bir inceleme*. (Çev.: S. Özbudun,) Milliyet Yayınları, İstanbul.
Yinanç, M.H. 1992. Akkoyunlular. *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yayınları, İstanbul.
Zürcher, E. J. 2009. *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. (Çev. Y. Saner) 24. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

BANDORA SIYASÎ Û ÎRÎVARÎ YA MODERNÎZATA OSMANÎ LI SER PRÊNSÎPÊN KURDÎ

Ji yê Xorasanê pirsîn û gotin, "Moxolan çi kirin? Wî got: "Ew hatin, şewitandin û çûn." Ger ji min hûn bipirsin Kurdan çi kir, ezê bibêjim: Serhildan, şer kirin, îxanet li hev kirin, têk çûn û hatin qetilkirin.

Kurte:

Mirovan di pêvajoya dîrokî de rêxistinên xwe ya îdarî û siyasî ya ku bi giranî li gorî şert û mercên erdnîgarî û siyasî ava kiriye, di nava bajar, împaratorî û netewe-dewletê de ava kiriye û gîhandine heta roja me ya îro. Di pêkhateya civakî ya Kurdan de ku yek ji civakên qedîm ên Rojhilata Navîn e, rêxistinên îdarî û siyasî bi şêweyên cihê derketiye holê. Rêxistinên civakî ya Kurd bi giranî li ser avahiyeke kevneşopî ya ku vedigere sedsalan û bi gişt̂ ji mîrekîyê, eşîran, beran û malbatan pêk hatîye. Kurdan bi taybetî ji sedsala 11'an vir ve di nav rêxistinên civakî-aborî, çandî û siyasî de ku xwedî taybetmendiyên kevneşopî û baviksalarî yên wek mîrnişînî, xanedan û mîrektiyan in ku di serê rêxistinê de ne, jiyana xwe domandine û ev rêxistinên wan heta sedsala 19'an ji yekîtîye dûr li ser lingan maye. Ev avahiyên ku di şeklê nîv-dewletê de hatibûn birêxistinkirin û eşîran bi ketina nav civakê di avahiyeke nenavendî de li hev digirt, heta sadsala 19'an bi destê "mîrên" ku ji nav xwe hildibijêrin û di rêveberîya navendî de bi mîratê ev sernav nas dikirin, dihatin birêvebirin. Van avahiyên ku di serdema Împaratoriya Osmanî de bi navendê re di nava hevkariyê de bûn, ji bilî hin bac û erkên leşkerî yên li dijî dewleta navendî, rêveberiyek serbixwe nîşan didin. Lê di pêvajoya nûjenkirin û navendîbûnê de ku bi Mahmut II dest pê kir û bi Tanzîmatê dom kir, ji bo ji holê rakirina van pêkhateyên nîvxweser ên bi sedsalan berdewam dikin de gav hatin avêtin. Mîrên Kurdan ev rewş, weke tevgerek ji bo rakirina desthilatdariya xwe dîtin û li dijî Osmaniyan serî hildan. Di pêvajoya şer de Împaratoriya Osmanî mîrektîyên Kurdan betal kir û bi tayînkirina rêveberan otoriteya xwe na merkezî zêde kir. Otorîteya valah ku ji betal kirina mîrektîyên Kurdan derketibû holê, bi deste eşîran ku rêxistinbûneke ji hev belavbûyî û ne birêkûpêk e hat tije kirin. Dewleta Osmanî rêveberiya parêzgehê wek parêzgeh-sancaq-kaza organîze kir û statûya navçeya îdarî da eşîran jî. Ji ber vê yekê, Dewleta Osmanî, hewl da ku wan di bin desthilatdariya xwe de bigire. Lê ji ber ku eşîr, ji hev belav bûn û hênê jîyanek azad bûbûn û nedixwestin desthilatdariya xwe parve bikin, bi dewletê re û di nav xwe de tim û tim şer dikirin. Ji ber vê yekê jî modernîzasyona Osmanî ya ku ji bo birêxistinkirina siyasî û îdarî tê xwestin bê kirin, bi ser neket.

Ji vî alî ve, armanca vê lêkolînê ew e ku bandorên siyasî û îdarî yên pêvajoya nûjenkirin û navendîbûnê, ku di sedsala dawîn a Împeratoriya Osmanî de, bi taybetî piştî Tanzîmatê de, dest pê kir û li hemû qadên jiyana civakî belav bû, li ser mîrekiyên kurdan were nîqaşkirin. Ji bo vê armancê, bersivên pirsên jêrîn hatin xwestin: Gelo betal kirina mîrekan, ji bona kurdên ku xwedî teşeyek etnosentrîkîn, dewletek netew ava nekin asteng derxistin bû? Yan jî ma armanca wan ji holê rakirin mîrekîya û dêlva wan re ava kirina îdareyek hîna modern bû? Bersivên van pirsan bi bandorên nûjenkirin û navendîbûna Osmaniyan ku bi Tanzîmatê dest pê kir, li ser rêxistina siyasî û îdarî ya kurdan, piştî ku behsa serpêhatiya têgînî û rasteqîn a pêvajoya guherînê di pêkhateya civakî ya kurdî de tê kirin, dê were ravekirin. Di encamê de mirov dikare bibêje ku pêvajoya nûjenkirina Împaratoriya Osmanî ji bo rêgirtina li windabûna axê di sedsala borî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

de û parastina pêkhateya wê ya heterojen bandoreke girîng li ser civakan Kurdan çê kirîye û ev yek jî bû sedema dubendiyên di pêkhateya civakî ya Kurd de ku bandor li pêvajoya avakirina neteweyê kir. Lê hat fêmkirin ku ev rewş ne polîtîkayeke dewletê ye ku Împaratoriya Osmanî rasterast di pêvajoya modernbûnê de bimeşîne. Ji ber ku diyar e Împaratoriya Osmanî ya ku bi mîrekên Kurd re di nava îtîfaqê de bû, li hundir û derve di nava pêvajoyeke şerekî dijwar re derbas dibû û bi pêvajoya navendîbûnê ya bi modernbûnê re dihat meşandin, nedixwestin bi wan re şer bike. Her wiha serhildanên Mîr Muhammed, Mîr Bedirxan û Yezdanşîr (Îzzettîn Şîr) ji serhildana Mehmet Alî Paşa û serhildanên netew-dewletên li Rojava ji aliyê hedef û armanca xwe ve cuda ne. Bûyera yekem serhildan, ku ji ber destwerdana yekalî ya Dewleta Osmanî di nav avahîyên xweser ên kevneşopî yên mîrnişînên Kurdan de ku bi sedsalan hebûn, pêk hat. Rewşa duyem jî di pêvajoya veguherandina tevgerên neteweperest û daxwazên serxwebûnê yên ku di bin bandora Şoreşa Franseyê de derketine holê, di guherandina netew-dewletê de rû da. Ji ber vê yekê, her çend serdemên ku serhildanên Kurdan bi demê re derbasî serxwebûnê bûne jî, tê fêmkirin ku ev rewş ne armanca Kurdan bû ku li hev bicivin û rasterast dewletek neteweyî ya nûjen ava bikin. Lê dewleta Osmanî, ji ber îhtîmala eşîran Kurdan paşerojê de dewletek netew ava bike, têkoşîna di navbera eşîran de gelek siyaset girt û destek da her du hêlan ji. Her wiha ji bo ku ew bi navendê ve girêdayî be, statûya navçeyeke nûjen jê re hat dayîn û bi rêziknameyên parêzgehê yên salên 1864 û 1871'an hewl da ku wê veguherîne avahiyek nûjen, lê van avahiyan navend, ne wek yekîneyeke rêveberiya herêmî ya modern wekî yekîneyek îdarî ya girêdayî hebûna xwe domandin.
Bêjeyên sereke*: Dewleta Osmanî, Nûjenî, Navendîbûn, Kurd, Mîriti, Eşîr.*

POLITICAL AND ADMINISTRATIVE EFFECTS OF OTTOMAN MODERNIZATION ON KURDISH PRINCIPLES

Abstract:

In the historical process, human beings have shaped their administrative and political organizations according to geographical and political conditions, within the city, empire and nation-state and have carried it to the present day. Administrative and political organization emerged in different forms in the social structure of the Kurds, one of the ancient communities of the Middle East. Kurdish social organization is largely based on a traditional structure that goes back centuries and generally consists of emirates, tribes, lineage and families. The Kurds, especially since the 11th century, have been at the top of the organization in the 19th century as organizations that have traditional and patrimonial characteristics such as ruler, emirate, dynasty, and principality, continuing their lives in socio-economic, cultural and political organizations and far from being a complete unity. They continued to exist until. These structures, which were organized in the form of a semi-state and kept the tribes together by penetrating the society in a decentralized structure, were governed by the "rulers" that they were chosen from among themselves until the 19th century and recognized the right of title through inheritance through the central administration. These structures, which were in full alliance with the center during the Ottoman Empire period, exhibited

an independent administration, except for some taxes and military obligations against the central state. However, In the process of modernization and centralization that started with II. Mahmut and continued with the Tanzimat, steps were taken to eliminate these semi-central structures that had been going on for centuries. Perceiving this situation as a move to abolish their authority, the Kurdish rulers revolted against the Ottomans. Increasing centralization in the conflict process, the Ottomans caused the disintegration of the principalities by appointing administrators from the center instead of the rulers, and with the elimination of the last remaining principalities, tribal-type social structures with a more scattered and irregular organization emerged instead of the principalities. Although the Ottoman Empire tried to keep the tribes under its sovereignty by giving the status of district to the tribes with the administrative arrangement it carried out as a province-sanjak-kaza in the provincial administration, they constantly clashed both with the state and among themselves because the tribes acted dispersedly and independently and did not want to share their authority. For this reason, Ottoman modernization, which was tried to be implemented for political and administrative organization, could not be successful.

From this point of view, the aim of this study is to discuss the political and administrative effects of the modernization and centralization process, which started in the last century of the Ottoman Empire, especially after the Tanzimat, and spread to all areas of social life, on the Kurdish principalities. For this purpose, answers were sought to the following questions: Was the abolition of the principalities to prevent the Kurds, who had an ethnocentric structure, from becoming a nation-state? Or was it to abolish the principalities and build a more modern local government unit in their place? The answers to these questions are explained through the effects of the Ottoman modernization and centralization, which started with the Tanzimat, on the Kurdish political and administrative organization, after the conceptual and factual adventure of the change process in the Kurdish social structure. As a result, it can be said that the modernization process of the Ottoman Empire in order to prevent the loss of land in the last century and to preserve its heterogeneous structure had important effects, and it also caused the disintegration of the principalities, which affected the nationalization process in the Kurdish social structure, and the tribes type that formed the principalities led to the emergence of smaller organizations. However, it has been understood that this situation was not a state policy that the Ottoman Empire carried out directly in the modernization process. Because it was clear that the Ottoman Empire, which had been in alliance with the Kurdish principalities for centuries with the centralization process carried out with modernization, would not want to enter into a conflict process with the Kurdish principalities during the intense war it was going through inside and outside. In addition, the Mir Muhammed, Mir Bedirhan and Yezdanşir (İzzettin Şir) rebellions differ from the Mehmet Ali Pasha uprising and the nation-state attempts that developed in the West in terms of purpose and target. The first situation arose due to the unilateral intervention by the Ottoman State in the traditional autonomous structures of the Kurdish principalities for centuries. The second situation occurred during the transformation process of nationalist movements and demands for independence that emerged under the influence of the French Revolution into a nation-state. Therefore, although there were periods when the Kurdish revolts shifted to independence over

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

time, it is understood that this situation was not the goal of the Kurds to come together and establish a modern nation-state directly. However, the Ottoman Empire did not refrain from implementing many policies, including supporting the struggles of the tribes among themselves against the possibility of an independent state in the future, which filled the gap created by the abolition of the principalities. Moreover, it was tried to be transformed into a modern structure with the 1864 and 1871 provincial regulations by giving the status of a modern district to make it dependent on the center, but these structures continued to exist as an administrative unit attached to the center, not as a modern local government unit.

Keywords: *Ottoman Empire, Modernization, Centralization, Kurds, principalities, Tribes.*

BEHDİNÂN KÜRT EMİRLİĞİ DÖNEMİNDE YAPILAN MİMARİ ESERLER

Öğretim Üyesi Dr. Halil BATUR
Batman Üniversitesi- İslami İlimler Fakültesi-İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı/ Türkye

ÖZET:

Çalışmamın konusu, 1376–1843 yılları arasında, yaklaşık beş asır hüküm sürmüş olup en güçlü ve en uzun süre ayakta kalan Kürt hanedanlıklarından biri olan Behdinân Kürt Emirliği döneminde yapılmış mimari eserler olacaktır. Behdinân ya da Badinân ismiyle anılan bölge, Irak'ın kuzeyinde yer almakta olup söz konusu bölge, Yukarı Zap ile Dicle nehri arasındaki alanı içine almaktadır. İsmi tarihî olarak ilk kez İdris-i Bitlisî'nin *Şerefnâme* adlı eserinde zikredilen Behdinân'ın idare merkezi İmadiye (Amediye) şehri olup kuzeybatıda Cizre, kuzeydoğuda Hakkâri ve Şemdinan, doğuda Soran beylikleri, güneyde ise Musul Vilayeti ile komşuydu. Behdinan bölgesi, günümüzde Irak'ın kuzeyindeki Duhok Vilayeti'nin bulunduğu coğrafyayı kapsamakta olup bu bölgede Kürtler arasında Amedî olarak bilinen İmadiye şehri dışında Duhok, Akra ve Zaho gibi şehirlerin yanı sıra Kürt tarihi ve kültürü açısından önem taşıyan, Şeraniş, Ayn Sifna, Elkuş, Bamerni, Brifka ve Baedra gibi köyler yer almaktadır.

XIV. asrın başlarında kurulmuş olan Behdinân Kürt Emirliği, başlangıçta İmadiye şehri ve civarıyla sınırlı iken XVI. yüzyılın başlarından itibaren coğrafi sınırları genişlemiş, Emirlik, zaman içerisinde Dasini Yezidi Emirliğini, Akre ve Zaho şehirlerini, Şervan ve Bradost bölgelerini ve daha başka yerleri hâkimiyeti altına almıştır.

1515 yılında İdris-i Bitlisî'nin teşvik ve gayretleri neticesinde Safeviler'den ayrılarak Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Behdinân Kürt Emirliği, bu tarihten itibaren Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı 'hükümet' sancağı olarak yönetilmiştir. Bir müddet Bağdat Beylerbeyliği'ne bağlı olarak idare edildikten sonra Musul Vilayeti'ne bağlanan İmadiye hâkimleri siyasi ve askerî sahalarda Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti, 1842 tarihinde İmadiye Emirliği'nin söz konusu statüsüne son vererek normal bir Osmanlı sancağı hâline getirmiştir.

Behdinân Emirliği doğası ve coğrafyası itibarıyla genel olarak dağlık bir yapıya sahip olup bölgenin bu özelliği emirliğin varlığını uzun süre muhafaza etmesine imkân sağlamıştır. Bu coğrafyada birçok sıradağ, tarıma elverişli ovalar ve tepeler bulunmaktadır. Ayrıca Behdinân bölgesi, birçok ırmak ve pınara sahip olduğundan su kaynakları açısından da oldukça zengindir. Bölgede bazı ormanlık alanlar da mevcuttur. Behdinân bölgesi çok eski zamanlardan beri birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Behdinân ve Hakkâri bölgeleri tarihî süreç içerisinde insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden olup Kürt halkının da ana vatanı olarak kabul edilmektedir.

Mimari, bir toplumun veya devletin sosyal ve siyasi gelişiminin bir tezahürü olup o toplumun ekonomik ve kültürel seviyenin bir yansımasıdır. Bir medeniyet ya da kültür havzasının tarihî süreç içerisinde kaydettiği mimari eserler ve gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetleri, âdeta o devlet veya toplumun söz konusu topraklardaki mührü, silinmez bir

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

simgesi, varlığının ve kimliğinin göstergesidir. Bu noktadan hareketle bu çalışmada Behdinân Kürt Emirliği'nin hüküm sürdüğü coğrafyada ortaya konan mimari eserler tanıtılacaktır. Emirliğin hüküm sürdüğü bölgede Abbasî döneminden itibaren birçok şehir ve kasabada şahsî birçok mimari yapı inşa edilmişti.

Anahtar Kelimeler: *Behdinân, Kürt Emirliği, Mimari Eserler, Osmanli Dönemi.*

GİRİŞ:

Behdinân Kürt Emirliği, yaklaşık beş asır hüküm sürmüş olan en güçlü ve en uzun süre ayakta kalan Kürt hanedanlıklarından biri olup hüküm sürmüş olduğu coğrafyada birçok mimari eser inşa edilmiştir.

Behdinân adıyla anılan bölge, Irak'ın kuzeyinde yer almakta olup söz konusu bölge, Yukarı Zap ile Dicle nehri arasındaki alanı içine almaktadır. İsmi tarihî olarak ilk kez İdris-i Bitlisî'nin *Şerefnâme* adlı eserinde zikredilen Behdinân'ın idare merkezi İmadiye (Amedî) şehri olup kuzeybatıda Cizre, kuzeydoğuda Hakkâri ve Şemdinân, doğuda Soran beylikleri, güneyde ise Musul vilayeti ile komşuydu. Günümüzde ise Behdinân bölgesi, Irak'ın kuzeyindeki Duhok vilayetinin bulunduğu coğrafyayı kapsamakta olup bu bölgede, Kürtler arasında Amedî olarak bilinen İmadiye şehri dışında Duhok, Akra ve Zaho gibi şehirlerin yanı sıra Kürt tarihi ve kültürü açısından önem taşıyan Şeraniş, Ayn Sifna, Elkuş, Bamerni, Birifkân ve Baedrê gibi köyler de yer almaktadır.[1]

Hakkâri'nin Şemzinân bölgesinde 13. veya 14. yüzyıllarda Bahaddin adlı bir zat tarafından kurulan emirliğin başkentliğini uzun süre Amediye yapmıştır. Günümüzde Kürdistan Bölgesel Yönetimi sınırları içerisinde yer alana Duhok ilinin bir ilçesidir. Behdinân prensliğinin sınırları Zaho ve Akre'yi kapsıyordu. Prenslik, Büyük Behram Paşa döneminde 1726–1767 yılları arasında altın çağını yaşamıştır.[2]

XIV. asrın başlarında kurulan Behdinân Kürt Emirliği, başlangıçta İmadiye şehri ve civarıyla sınırlı iken XVI. yüzyılın başlarından itibaren coğrafi sınırları genişlemiş, Emirlik, zaman içerisinde Dasini Ezidî Emirliğini, Akre ve Zaho şehirlerini, Şervan ve Bradost bölgelerini ve daha başka yerleri de hâkimiyeti altına almıştır.

1515 yılında İdris-i Bitlisî'nin teşvik ve gayretleri neticesinde Safevîler'den ayrılarak Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Behdinân Kürt Emirliği, bu tarihten itibaren Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir hükûmet sancağı olarak yönetilmiştir. Bir müddet Bağdat Beylerbeyliğine bağlı olarak idare edildikten sonra Musul Vilayetine bağlanan Amediye'nin yöneticileri, siyasi ve askerî sahalarda Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Osmanlı-Safevî savaşları Behdinân Emirliği için bir tehdit oluşturduğundan Behdinân şehzadeleri bu iki büyük güç arasında kalarak ayakta kalma mücadelesi vermişlerdir.

Emirlik, 1834 yılında Osmanlı Devleti tarafından mağlup edilse de birkaç yıl daha Soran emirliği tarafından ayakta tutuldu. Bunu gören Osmanlı idarecileri çok geçmeden Behdinân'ı Musul sancağına dâhil etmiş, daha sonra 1842 tarihinde İmadiye Emirliği'nin söz konusu statüsüne de son vererek normal bir Osmanlı sancağı hâline getirmişlerdir. Bahaddin Bey ile birlikte toplam 34-37 civarında bey idarecilik yapmıştır. Bahaddin Bey'in geldiği dönemde İmadiye bölgesinde Bervariler haricinde; Zibarîler, Muzirîler, Tılîler, Betilîler, Siyaburîler geniş bir alanda topluca yaşamakta idiler. 1842 miladi yılına kadar varlıklarını sürdüren bu beyliğin son hükümdarı II. Sultan İsmail Paşa'dır. Amediye'nin son

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

üç yöneticisi Muhammed Said Bey (1825-1834), Musa Bey (1834-1839) ve II. İsmail Bey (1839-1842) Muhammed Tayyar Bey'in çocukları, yani I. İsmail'in torunlarıdır.[3]

Behdinân Emirliğinin hüküm sürdüğü topraklar, doğası ve coğrafyası itibarıyla genel olarak dağlık bir yapıya sahiptir. Bölgenin bu özelliği emirliğin varlığını uzun süre muhafaza etmesine imkân sağlamıştır. Bu coğrafyada birçok sıradağ, tarıma elverişli ovalar ve tepeler ile birlikte yer yer ormanlık alanlar da bulunmaktadır. Ayrıca Behdinân bölgesi, birçok ırmak ve pınara sahip olduğundan su kaynakları bakımından da oldukça zengindir. Behdinân bölgesi çok eski zamanlardan beri birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Behdinân ve Hakkâri bölgeleri tarihî süreç içerisinde insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden olup Kürtlerin de ana vatanı olarak kabul edilmektedir.

Mimari, bir toplumun veya devletin sosyal ve siyasi gelişiminin bir tezahürü olup o toplumun ekonomik ve kültürel seviyesinin önemli bir yansımasıdır. Bir medeniyet ya da kültür havzasının tarihî süreç içerisinde ortaya koyduğu mimari eserler ve gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetleri, âdeta o devlet veya toplumun söz konusu topraklardaki mührü, silinmez bir simgesi, varlığının ve kimliğinin en açık göstergesidir. Bu noktadan hareketle bu çalışmada Behdinân Kürt Emirliğinin hüküm sürdüğü coğrafyada bulunan mimari eserler tanıtılacaktır.

Emirliğin hüküm sürdüğü bölgede Abbasî döneminden itibaren birçok şehir ve kasabada, idarecilerin yaptırdığı mimari eserlerin yanı sıra şahsî olarak da birçok mimari yapı inşa edilmişti. Bölgede bulunan mimari eserlerin kimisi Emirlik'ten önceki dönmelerde inşa edilmiş, kimisi Emirlik tarafından inşa edilmiş, kimi eserler ise Emirlik tarafından ekleme ya da tamir görerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Behdinân'daki ilmî ve kültürel faaliyetler ve dolayısıyla mimari eserler, nüfusunun ekseriyetinin Müslüman olması hasebiyle büyük ölçüde İslam dininin tesiri altında şekillenmiş ve gelişmiştir. Bu imar faaliyetlerinde kısmen de Kürt toplumuna has geleneklerin ve diğer inanış ve kültürlerin de etkileri görülebilmektedir. Genel olarak Kürt bölgesinde yaşayan insanların, özel olarak da Behdinân halkının fikrî, içtimai ve siyasi yapısının oluşumunda aşiret sisteminin etkisi büyüktür. Behdinân halkı asırlarca aşiret düzenine göre toplumsal yapısını korumayı başarmıştır.

Elimizdeki kaynaklar, Behdinân bölgesine İslamiyet'in Hz. Ömer'in (r.a.) hilafeti döneminde girdiğine işaret etmektedirler. Bu bölgenin sakinleri savaşmaksızın kendi istekleriyle kanaat getirerek İslam'ı seçmiş olup Müslüman Kürtler, bugün de Behdinân halkının çoğunluğunu teşkil etmektedirler. Behdinân Emirliğinde yaşayan Müslümanlar, Sünnî itikadını benimsemiş olup mezhep olarak da Şâfiî'dirler.

Behdinân emirleri başta Amediye olmak üzere hüküm sürdükleri yerleşim yerlerinde kale, mescit, cami, medrese, türbe, köprü ve dergâh gibi birçok mimari eser hem inşa etmişler ve hem de kendi dönemlerinden önce yapılmış olan bazı tarihî eserleri tamir etmişlerdir.

1. Kaleler

1.1. Amediye Kalesi

Uçurumun kenarında sıra dışı bir mekâna kurulmuş olan Amediye şehrinin tarihi, Asur dönemine kadar dayanmaktadır. Günümüzde Dohuk ilinin bir ilçesi olarak idare edilen Amediye, oldukça tarihî bir dokuya sahiptir. Asur döneminde şehirde Kürtler, Yahudiler ve Asurlular birlikte yaşamışlardır. Duhok şehrine bağlı olan Amediye ilçesi, Duhok'a 70 km uzaklıkta, Hakkâri-Çukurca'nın hemen karşısında Şırnak-Uludere'nin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

çaprazında bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1426 metre yükseklikte kurulan şehrin etrafı surlarla örülmüş olup şehrin yerden yüksekliği 300 ile 400 metre civarındadır.

Hicretin yirminci senesinde yani Hz. Ömer'in (ra) halifeliği zamanında, sahabeden Ebu Ubeyde b. El-Cerrah; Şam, Diyarbakır, Mardin, Habur, Resulayn bölgelerini fethettiği gibi, kuzeye gönderilen Iyaz b. Ganim El-Eşa'rî de Erzurum, Bitlis, Siirt, Hakkâri ile İmadiye yakanlarında bulunan Aşib Kalesi'ni ve Akra, Hasankeyf beldelerini fethetmiştir.[4]

Tarihî kaynaklardan hareketle eski bir yerleşim yeri olduğu bilinen İmadiye'nin daha önceden çok nüfusa sahip, zengin bir yer olduğu mevcut eski eserlerden anlaşılmaktadır. Güzel ve verimli bir vadinin ortasında müstahkem bir tepe üzerinde bulunan İmadiye kazası, biri Musul ve diğeri Zibar adındaki iki kapısı olan bir sur ile çevrilidir.[5]

İmadettin Zengi tarafından 1142 yılında kurulan ve adını kurucusundan alan İmadiye şehri, Osmanlılar döneminde Van ve Musul vilayetlerine bağlıydı. Osmanlıların son zamanlarında Musul Vilayetine bağlı bir kaza merkezi olan Amediye, günümüzde Duhok Vilayetine bağlıdır. Türkiye sınırına 17 kilometre mesafede olan Amediye, Irak'ın kuzeyinde Musul'un 80 km. kuzeyinde olup Osmanlı İmparatorluğu döneminde en müstahkem kalelerden birisidir ve büyük bir ün kazanmıştır. Birkaç cami ve mescidi olduğu gibi, kırk-elli dükkânı olan bir çarşısı, meşhur bağ ve bahçeleri de vardır. İmadiye'de bir hükümet konağı ve diğer memurlar için bazı hizmet binaları da bulunmaktadır.

Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu *Seyahatname* Behdinan Emirliğinin Osmanlı dönemindeki durumuna dair önemli bilgiler içermektedir. Bu eser, bilhassa Amediye'nin coğrafi konumu, idari statüsü, sosyal, kültürel ve iktisadi durumu ile ilgili oldukça değerli ve ilginç bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi İmâdeddîn Kalesi diye de tavsif ettiği Amediye Kalesinin Kürdistan'ın ve Arap ve Acem'in tam ortasında yer aldığını belirtir.[6]

Birçok yazara göre ise İmadüddin Zengi b. Aksungur 537/1142 yılında, Hakkâri bölgesini hâkimiyeti altına aldıktan sonra, sarp bir tepenin zirvesinde bulunan Aşib Kalesi'nin yıkıntıları üzerine yeni baştan kurarak inşa ettirmiş, şehri ve kaleyi yeniden inşa ettiği için kendisine nispetle bu adı almıştır. Bölge halkı bu kaleyi Aşava olarak isimlendirmektedir.[7]

Kalenin inşa edilme tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Behdinan Kapısı üzerinde İslam öncesi dönemlere ait sanat izleri bulunmaktadır. Eldeki bazı bilgilere göre Amediye iç kalesinin 1250/1834 yılında Mir-i Kura lakaplı Muhammed Paşa er-Ravenduzî tarafından tesis edildiğini söylemek mümkündür. Kale, askerî amaçlar doğrultusunda ve öncelikli olarak savunma amacıyla yapılmıştır. Adı geçen vali bu kaleyi, döneminde dinî ilimlerin okutulduğu bir medresenin enkazı üzerine yaptırmıştır.

İdris-i Bitlisî, *Şerefnâme* adlı eserinde kale ile ilgili olarak şu ifadelere yer vermektedir:

"Şimdiki İmadiye Kalesi, Musul ve Sencar Valisi İmadeddin bin Aksungur Bey'in Selçuklular döneminde yaptırmış olduğu yeni yapılardan kurulmuştur. Şehir ile kale, büyük bir yuvarlak kaya üzerinde bulunmaktadır. Kalenin bazı yerleri yerden 100 zira', bir kısmı 50-60 ve bir kısmı da 20 zira' yüksekliktedir. Kalede iki derin kuyu vardır ki, kalenin suyu bunlardan sağlanır; hamam, medrese ve öteki imaretler de bunlardan su alırlar. Fakat halk, içme suyunu şehir dışından ve hayvan sırtında getirir."[8]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Amediye, yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar Badinân Beyliği'nin başkenti olmuş ve bazı emirlerin mezarları hâlâ ilçede bulunmaktadır. Amediye Kalesi birçok tarihî mekâna ev sahipliği yapmakta olup eski kapısı kalenin batısındadır. Eski Cami de şehir merkezinde yer almaktadır. Amediye gerek doğası gerekse mimarisiyle her yıl binlerce turist tarafından ziyaret edilmektedir. Amediye, bölgenin en güzel yerleşim yerlerinden biri olup dünyanın en güzel 30 ilçesi arasında yer almaktadır.

Behdinân'da bulunan diğer önemli kaleler ise şunlardır: Akre civarında bulunan Şuş Kalesi, Zaho bölgesinde yer alan Zaferaniye Kalesi, Kaş Kalesi ve Şabanî Amediye'nin güneybatısına düşen bölgede İmranî ve Baziran Kaleleri, Bervariya Bala bölgesindeki Nerwey Kalesi ve Amediye'nin kuzeyinde bulunan Herur Kalelerini de zikretmek gerekir.

2. Cami ve Mescitler

Behdinân Emîrliğinin başkenti olan Amediye'de tarihî birçok mescit bulunmaktadır. Kaynaklar bu mescit ve camilerin sayısının 27'ye ulaştığını belirtirler. Bu cami ve mescitlerin en önemlileri şunlardır: Cami-i Kebir, Şeyh Mansur Mescidi, Musul Kapısı Mescidi, Çarşı Mescidi, Hamam Mescidi, Deştekî Mescidi, Sultan Hüseyin Veli Mescidi.

Amediye'de Asur döneminden bir sinagog kalıntısı ve kilise de bulunmaktadır.

Şimdi önemli mescitler hakkında kısaca bilgi verilecektir.

2.1. Amediye Cami-i Kebîr (Amediye Ulu Cami)

Amediye'de bulunan bu cami, özellikle tarihî yapısı ve gösterişli minaresiyle dikkat çekmektedir. Bu yapının tarihini İslamiyet hatta Hristiyanlık öncesi döneme kadar götürenler bulunmaktadır. Önceleri kilise olan bu yapının daha sonra Emevîler döneminde camiye dönüştürüldüğü belirtiliyor. Tarihî caminin 33 metre uzunluğunda, 3 metre genişliğinde ve 103 basamaklı merdiveni bulunan minaresinin ise 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne bağlı Bahdinan Emirliği tarafından inşa edildiği biliniyor.

Günümüzde bu camiyi görmek için birçok bölgeden insanlar buraya gelmektedir. Zira tarihî cami, mimarisi ve görkemli minaresinin yanı sıra göz alıcı güllerle bezenmiş bahçesiyle de ziyaretçilerin ilgi odağı olmaktadır.

Yaklaşık 2000 metrekare bir alana inşa edilen Ulu Cami; Irak'ın en eski camilerinden ve bölgedeki en önemli tarihî eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. 1177'de Zengi hükümdarı Bedreddin Lü'lü döneminde inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen plan şemasına sahiptir. Mihrap önü kubbeli ve üç sahanlıdır. Sahanlar beşik tonozlarla örtülmüş olup yuvarlak ve sivri kemerlerle birbirlerinden ayrılmıştır. Caminin giriş kapı açıklığı avlu duvarından dışa çıkıntılı olarak yapılmış olup içe çıkıntılı dilimli bir kemere sahiptir. Minaresi 15. yüzyılda Sultan Hüseyin el-Vâlî zamanında inşa edilmiştir. Kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli olan minare 30 metre yükseklikte, kaidesi 3 metre genişliğinde, bir buçuk metrelik kapı açıklığına sahiptir. Kaide kısmının dört yüzü de dilimli kemerli birer sathî niş ve nişlerin ortası kabara şeklinde geometrik şekillerle süslenmiştir.

Cami kesme taş, alçı ve toprak; minaresi ise kesme taş malzemeden yapılmıştır. Cami avlusunda çok sayıda hücre yer almakta olup camide ayrıca kadınlara ait bir namaz kılma yeri de bulunmaktadır. Camide bulunan bu hücrelerin bir kısmı medrese olarak kullanılmıştır. Bu hücrelerin bir kısmı ise müderris ve talebelerin kaldığı yaşam alanları

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

olarak kullanılmıştır. Ayrıca bir hücrenin de kütüphane olarak hizmet verdiği bilinmektedir.[9]

2.2. Duhok Ulu Cami

Bu cami 1095/1684 yılında el-Hâc Ebû Bekr b. Muhammed el-İmâdî tarafından inşa edilmiştir. Duhok'un merkezinde Asrî Çarşısı'nda bulunmakta olup 2500 metrekare alana sahiptir.

2.3. Zaho Cami-i Kebîr

Kürt coğrafyasındaki eski camilerden biri de Zaho Ulu Camii'dir. İslam'ın bölgeye girmesiyle birlikte hicri 20/640 yılında yapımı tamamlanmıştır.

2.4. Akra Cami-i Kebîr

Irak'ın fethinden ve İslam'ın burada yayılışından sonra Hz. Ömer (r.a.) döneminde hicrî 20. yılda inşa edilmiştir. Caminin, İslam halifelerinden Hazret-i Ömer'in oğlu Abdullah döneminde yapıldığı düşünülmektedir. Caminin yanında bir medrese de inşa edilmiş olup caminin toplam alanı 3000 metrekareden fazladır. Cami birkaç defa tamirat görmüştür. Devlet eliyle ve hayırseverlerin yardımıyla birçok kez tamir ve restorasyondan geçen cami, yeni eklemelerle günümüze kadar ulaşmıştır.[10]

Son onarımı Irak Evkaf Bakanlığı tarafından ve Akra halkının da katkılarıyla 1965 yılında yapılmıştır. Günümüzde tarihî caminin alt katı kadınlar ve zemin katı erkeklere ayrılırken üst katında ise dinî eğitimler veriliyor. Geçmişte camiye ait eğitim kurumunun, halkın sorunlarını çözen bir mahkeme görevi de görmüş, farklı coğrafyalardan insanların buraya gelip ilim tahsil ettiği bilinmektedir.

2.5. Rêkân Mescidi

Duhok şehrinde bulunan eski bir mescit olup tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir.

2.6. Etrûş Mescidi

Etrûş, Duhok'un Şeyhan kazasına bağlı nahiyelerden biri olup hicri 11. yüzyıldan itibaren kültürel hayatın canlandığı bir yerdir. 1175/1761 yılında iki medrese ve tekke inşa edilmiştir. Burası, Allame Yahya el-Mizûrî'nin (1250/1834) burada tedrise devam etmesi sebebiyle geniş bir şöhrete kavuştu.

2.7. Etût (Hêtût) Mescidi

Etût, Duhok vilayetinin Zâvite ilçesine bağlı büyük bir köydür. Şeyh Nureddin el-Birifkânî (1204-1267/1789-1850), buraya yerleşmiş ve burada yetişmiştir. Yaklaşık olarak seksen yıllık ömrünü burada geçirmiştir.

2.8. Ermişt Mescidi

Ermişt, Zaho iline bağlı olan Rezgârî nahiyesinde, Akdağ'ın arkasında yer alan eski bir köydür. Behdinân Emîrliğinde Amediye'ye bağlı nahiyelerdendi. Akdağ'ın tepelerinde bir de kalesi vardır. Habur nehrine hâkim bir konumdadır. 1702-1704 yılları arasında Behdinân Emîrliği yapan Zübeyir Paşa tarafından inşa edilen medresesiyle de meşhurdur.

2.9. Dergel Mescidi

Dergel, Duhok kazasının Doskî nahiyesine bağlı bir köydür. Şeyhan mıntıkasında bulunan Gelîyê Rummân köyü seyyidlerinden bir aile 18. yüzyılın ortalarında Dergel'e gelip yerleşmiştir. Bu köyden birçok büyük âlim çıkmıştır. Bunlardan biri de Şeyh Ma'rûf b. İsmail ed-Dergelî (1324/1906)'dir.

2.10. Şabâniyye Mescidi

Burası Zâho kazasının Gulî nahiyesine bağlı olan Bâtûfâ köyünün yakınında yer almaktadır. Zekeriyya el-Ensârî'nin (926/1520) *Ferâizu Menheci't-Tullâb* isimli eserinin sonunda bu köyün ismi yer almıştır.

2.11. Şîlân Mescidi

Şîlân, Duhok ilinde Gulî nahiyesine bağlı, Türkiye sınırına yakın ve mescit ile birlikte medresesi de olan bir köydür. Bu köyde, Ali b. Muhsin eş-Şîlânî'nin 1124/1713 yılında yazmış olduğu elyazması bir eser vardır.

2.12. Birîfkân Mescidi

Birîfkân, Duhok ilinin Şeyhân kazasının Mizûrî nahiyesine bağlı bir köydür. Behdinân döneminde Amediye'nin kazalarından sayılırdı. Behdinân emîri olan ve 1585-1629 yılları arasında hüküm süren Sultan Seydî Hân b. Kubâd Beg el-Abbâsî bu köyde yetişti. Bu dönemde bu köyde Halvetî tarikatının büyük şeyhlerinden biri olan Şeyh Şemsuddîn Kutub b. Seyyid Abdulkerîm b. Musa el-Huseynî el-Birîfkânî'nin (1085/1674) bir medresesi vardı. Bu medresede meşhur âlimler yetişti. Bunlardan biri Nureddin el-Birîfkânî (1268/1851) olup tasavvuf ilminde önemli eserler yazmıştır. Arapça, Kürtçe ve Farsça divanları ve şiirleri vardır. Ailesinden öğretim ve fetva makamını üstlenen âlimler çıkmıştır.

2.13. Şûşî Mescidi

Şûşî, Duhok vilayetinin Akra kazasına bağlı bir köy ve bir kaledir. İlhanlılar döneminde Mazencaniyye emirliğinin önemli yerlerinden biri sayılmaktaydı. Daha sonra buraya Zêbâr aşireti hâkim oldu. Daha sonraları da Behdinân emirliğine geçti. Behdinân emirliği döneminde Amediye'nin kazalarından biri idi.

2.14. Rubâtkê Mescidi

Rubâtkê, Şeyhan kazasının Mizûrî (Etrûş) nahiyesine bağlı bir köydür. Burada meşhur bir medrese de vardır. Bu medrese Şeyh Ahmed b. Hasan er-Rubâtkî ve Müderris olarak bilinen ve kendi döneminde Irak'ın meşhur âlimlerinden biri sayılan oğlu Allame Abdullah er-Rubâtkî'ye (1159/1746) nispet edilmektedir. Bu son âlimin fıkıh, akaid ve mantık alanında yazılmış birçok eseri vardır.

2.15. Bêcêl Mescidi

Bêcêl, Sûrucî (Surçî) aşiretinin merkezi olan Akra kazasına bağlı bir köydür. Burada bir mescit ve bir medrese bulunmaktadır. Dr. Dâvûd el-Celî'nin anlattığına göre bu köyde 90 adet elyazması kitap vardı.

3. Medreseler

Behdinân Kürt Emirliğinin başkenti olan Amediye, son altı yüzyılda belirgin bir ilmî faaliyetle dikkati çekmektedir. Emirliğin hükümran olduğu süre zarfında çok sayıda medrese, kütüphane ve diğer kültürel yapılar inşa edilmiştir. Yine bu dönemde,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Amediye'nin seçkin âlimleri veya buraya ilim tahsili veya görev için gelen kimseler tarafından çok sayıda telif, şerh veya haşiye eserler yazılmış ya da istinsah edilmiştir.

Behdinân emirliğinin XIV. yüzyılda Amediye'de hüküm sürmüş olması bu şehir ve çevresinin daha sonraki yüzyıllarda ilim, mimari ve kültür bakımından gelişmesini sağlamıştır.

Abbasî döneminden itibaren Behdinân bölgesinin birçok şehir ve kasabasında müstakil veya camilere bağlı medreseler inşa edilmiştir. Bunların çoğu şahsî teşebbüsler neticesinde inşa edilmiştir. Bağdat, Mısır, Şam ve Hicaz gibi beldelerde ilim tahsil edip icazet alan âlimler ya da şeyhler gönüllü olarak buralarda eğitim verirlerdi.

Bölgedeki medreseler genellikle Amediye emirleri tarafından inşa edilmiş olup hayırsever insanların da bu medreselerin inşa ve idamesinde büyük katkıları olmuştur. Onların ilim yolunda ekmiş oldukları hayır ve ilim tohumları meyvelerini vermiş, bu medreselerde pek çok talebe tahsilde bulunarak icazet almışlardır. Onlardan öğrendiklerini kendilerinden sonrakilere aktarmak için büyük bir çaba sarf ettiler. Böylece bu medreseler uzun süre ayakta kalabilmişlerdir. Bu medreseler, Kürtler arasında ilim ve kültürün yayılmasında önemli görevler icra etmişlerdir.

Evliya Çelebi, *Seyahatname* adlı 10 ciltlik eserinde, "Sitâyiş-i dârü't-tedrîs-i âlimân-ı İmâdiyye" (İmadiye Âlimlerinin Medreselerinin Övgüsü Hakkında) başlığı altında burada bulunan medreseler hakkında tek tek bilgi verir.[11] Müellif, Amediye'de bulunan 8 medrese hakkında bilgi vermektedir. Bunların adları şöyledir:

1. Kadı Medresesi
2. Emir-i Hac Medresesi
3. Zibârî Medresesi
4. Murad Haniyye Medresesi
5. Memkân Medresesi (Memi Han)
6. Melik İzdin Medresesi (İzzeddin)
7. Seyyid Han Medresesi
8. Sultan Hüseyin (Kubbehan) Medresesi

Biz de yukarıdaki sıralamaya uygun olarak bu medreseleri tanıtmaya çalışacağız:

3. 1. Kadı Medresesi

Bu medrese bölgedeki medreselerin en eskisi ve gösterişlisi olanıdır. Kârgir büyük bir binadır. Burada bir kere bismillah deyip tahsile başlayan ilimden mahrum olmayıp elbette müfessir ve muhaddis olmuştur. Avlusunda bir servi ağacı vardır ki bu yemyeşil coğrafyada öyle uzun ve düzgün bir yeşil servi daha görülmemiştir. Bu ağaçların kıvrım kıvrım yapraklarının güzel kokusu burada tahsile devam edenlerin dimağlarını güzel kokularla zevklendirir. Medresenin yakınında bir berrak su kuyusu vardır ki derinliği 50 kulaçtır (83 metre).

3.2. Emir-i Hac Medresesi

Vakıfları oldukça bakımlı ve mamur olup kütüphanesinde 10.000 adet nefis kitaplar saklanan bir medresedir.

3.3. Zibârî Medresesi

Şerefnâme müellifi İdris-i Bitlisî'ye göre bu aşiret Amediye'nin ikinci büyük aşireti olup Zibar, bölgedeki Büyük Zap üzerinde kurulmuş bir kasabadır. Amediye ve Zaho, etraftaki Zibârî Kürtlerin merkezidir. Burada kurulan medrese aynı zamanda muazzam bir

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

dergâh olup genellikle Zibârî aşiretine mensup talebelerin öğrenim gördüğü bir medresedir.

3. 4. Murad Haniyye Medresesi

Murathan Medresesi olarak da bilinen bu medrese 1635'te Emir Murathan tarafından yaptırılmıştır. Bu medrese de aynı zamanda büyük bir dergâhtır. Burada tahsil gören her medrese talebesine vakıf tarafından barınma, beslenme ve mum parası, aylık harçlıkları ay ve gün, sabah ve akşam devamlı olarak verilir. Medresenin kalıntıları 1960'lara kadar kalabilmiş ve günümüzde tamamen yıkılmıştır.[12]

3. 5. Memkân Medresesi

Memi Medresesi de denilen bu medrese de öteki medreseler gibi mamur olup birer saadet mekânı olan medreselerinde talebeler oldukça mutlu ve huzurlu bir şekilde tahsilde bulunurlar.

3. 6. Melik İzzeddin Medresesi

Melik İzdin Medresesi olarak da bilinen bu medresenin çorbası bol ve bereketli olup medresede günde iki defa çorba çıkar.

3. 7. Seyyid Han Medresesi

Bu medreseye Yeni Medrese de derler. Yakın zamanda yapıldığından medrese binası ve vakıf gelirleri oldukça iyi durumdadır. Bu medresenin yakınında yalçın bir kaya vardır ki bu kayanın dibi cehennem kuyusu gibidir.

3. 8. Sultan Hüseyin-i Âdil Medresesi (Kubbehan Medresesi)

Sultan Hüseyin döneminde 1534-1570 yılında yapılan medrese 75 metre uzunluğunda ve 30 metre genişliğinde iki katlı ve eyvanlı dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Ortasında bir açık avlu, avlunun etrafına dizilmiş eyvan, öğrenci odaları, dershane ve mescitten oluşmaktadır. Eyvanın üstü sivri tonozla örtülmüştür. Medresenin giriş eyvanı günümüzde yakılmış vaziyetedir. Avlunun ortasında bir havuz kalıntısı bulunmaktadır. Avlunun zemini toprak olarak ve doğal hâliyle bırakılmıştır.

Taç kapısı; doğu cephenin güney köşesine yerleştirilmiş sivri kemerli bir girinti şeklinde düzenlenmiştir. Her iki yanda sütunçelerle sınırlandırılmış olan kapı girintisi sivri kemerli olarak sonlandırılmıştır. Sütuncelerin hizasında boylamasına geometrik şekillere yer verilmiştir. Sütunceler silindirik gövdeli başlık ve küm saatli kaidelere oturulmuştur. Kapı açıklığı basık kemer şeklinde düzenlenmiş sivri kemerli bir açıklık yer almaktadır. Kemer hafif içeriye doğru girintili içeresi boş bırakılmıştır.

Medrese kesme taş malzemesinden inşa edilmiştir. Zamanında ilim ve öğrenim itibarıyla Bağdat'taki Müstansıriyye Üniversitesi ve Fas'taki Zeytûne Medresesi ile eşdeğer bir öneme sahipti. Medresede birçok bilim adamı, hukukçu ve doktor yetişmiştir. Osmanlı döneminde farklı zamanlarda medrese genişlettirip birkaç kes restore edilmiştir.[13]

Evliya Çelebi de *Seyahatname* adlı eserinde medrese ile alakalı şu bilgilere yer vermiştir:

Amediye'nin aşağı deresinde, cennet bağlarına benzeyen Han bağının yakınında ve bağların kenarında bulunan bu medreseden binası daha büyük olan ve vakıf geliri yüksek olan başka büyük bir medrese yoktur. Âdeta bir kaleyi andıran medresede 60 adet kârgir yapılı kubbeli oda ve derslik vardır. Medresenin avlusunda büyük bir havuz ile

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

beraber çeşme ve fıskiyeler de vardır. Ayrıca medresenin avlusunda iki tarafı ağaç ve güllerle dolu bir bahçe, odalarının etrafında da bostanlar vardır.

Medresede yaz kış fark etmeden 300-400 talebe civarında talebe bulunur ki bütün bilimler bu medresede okutulur. Aristo gibi bilgili ve Hekim İbn-i Sînâ tabiatlı kimseler vardır. Ve hayrat sahibi kimseler ulemayı çok sevdiğinden bu medreseye imar itibarıyla iyi durumda olan 50 köyün vakıf gelirleri ve kâfirlerin kiliselerinden gelir tahsis edilmiş olup nice bağ, bahçe, dükkân ve su değirmenleri bu medreseye bitişik olarak inşa edilerek gelirleri bu medreseye vakfedilmiştir. Yine hayrat sahipleri bu medresenin dersiamını şeyhülislâm yapmıştır.

Bu imaretin vakıftan gelen gelirleri oldukça iyi durumda olduğundan medresede öğrenim gören her talebeye vakıf tarafından aylıkları devamlı ve muntazam olarak verilir. Şehirde bulunan kervansaraydan günde iki öğün yemek bu hücrelerde öğrenim gören talebelere gönderilir.

Medrese Kobhan Köprüsü yanında bulunduğundan dolayı Kürtler bu medreseye Kobhan Medresesi derler. Medreseyi Sultan Hüseyin bina ettirmiştir. Kürtlerin pek çoğu da medreseye Kubâ Medresesi de derler. Lafın kısası bu Kürdistan diyarında 11 sene seyahat edip bu Kobhan Medresesi gibi emsalsiz bir medrese görmedim. Mardin Kalesi'nde Kasım Paşa Medresesi, Van Kalesi'nde Horhor Medresesi ve Hüsrev Paşa Medresesi de meşhurlardır fakat bu Amediye'de bulunan Kobhan Medresesi onlardan bakımlı ve süslüdür.

Evliya Çelebi, Amediye'de daru'l-hadis ve daru'l-kurra bulunmadığını fakat her medresede hadis ve tecvid ilmi okutulduğunu söyleyerek burada Kur'an hıfzetmeye pek önem verilmediğini kaydeder. Kendisine bunun gerekçesi olarak şunu söylemişlerdir: "Hafız-ı Kelamullah olan âlim olmaz derler."[14]

Dönemin Irak Cumhurbaşkanı Abdulkerim Kasım'ın 1960'larda iş başına gelmesi üzerine medresedeki eğitime ara verildi. O dönem Irak'ta bir kaos vardı. Iraklı güçler Amediye'ye ağır silahlarla saldırı başlatmıştı. Medrese atılan top atışları nedeniyle zarar gördü. O yıllarda yıkılan medreseyi şu ana kadar kimse restore etme girişiminde bulunmadı.

Yakarıda adları anılan medreseler içerisinde özellikle Amediye'deki Kubbehan / Kobhan Medresesinin hem bölgenin kültür ve eğitim tarihinde hem de Kürt coğrafyasındaki medreselerde teşekkül eden eğitim sisteminin temelinde ve teşekkülünde oldukça büyük etkisi vardır. Zira ilmî ve tasavvufî kişiliği ile ve yazmış olduğu eserleriyle gerek kendi döneminde gerekse günümüze kadar ulaşan medrese usulünde tüm Kürt coğrafyasında ilmî hareketliliğe ivme ve canlılık kazandırmış âlim bir şahsiyet olan Molla Halil es-Siirdî, ilmî icazetini bu medreseden almıştır. Molla Halil es-Siirdî, bölgesinde ilimde şöhret bulmuş birçok âlimden ders aldıktan sonra Kubbehan Medresesinde İmadiye müftüsü allâme Molla Mahmud Behdinî'den ilmî icazetini alarak mezun olmuştur.

Günümüze kadar intikal etmiş olan şark medreselerinin ilmî icazet silsileleri de büyük ölçüde Molla Halil es-Siirdî'ye dayanmaktadır. Dolayısıyla bu medresede bulunup buradan icazetini alan ve gerek döneminde gerekse günümüze kadar ulaşan medrese tedrisat silsilesi içerisinde sözü ilmî ve tasavvufî meselelerde hüccet, delil tutulan Molla Halil es-Siirdî'nin buradan edindiği tecrübe ve müşahedelerini sonradan hayatını sürdürüp hizmet edeceği coğrafyaya taşımış olması kaçınılmazdır.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Kubehan Medresesi günümüzde Amediye Kalesi'nin kuzeydoğusunda ve Solaf tatil beldesinin kuzeyinde ağaçlarla dolu bir bahçenin içinde bulunmaktadır. Kubehan Medresesi miladi 17. yüzyılda İslami ilimlerin öğrenimini vermekteydi. Bu dönemlerde medreseden yüzlerce imam ve hatip çıkmış ve kendilerine medrese tarafından icazet verilmiştir. Günümüzde ise medreseden geriye o tarihî merkeze tanıklık eden bazı duvarlardan başka bir şey kalmamıştır.

Aynı zamanda Cami-i Kebîr Medresesi ve Meydan Medresesi de Amediye'deki eski medreselerden sayılırlar. Ayrıca Emîr Giyasuddîn Kâsım b. Bahauddîn tarafından inşa edilen İmam Kâsım Medresesi de vardır.

Bu medreselerin eğitim metodu olarak Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün (485/1092) inşa ettiği Nizamiye Medreselerini takip ettikleri görülmektedir. Zira bu medreselerde dinî metinleri layıkıyla anlayabilmek için sarf, nahiv ve belagat gibi dil ilimlerinin yanında Eşarî (324/936) mezhebinin, ehl-i sünnetin ve Şafiî fıkhının kitapları okutulmuştur.

Behdinân'da yayılmış olan resmî ve şahsî medreselerde asırlardan beri Şafiî mezhebi resmî bir mezhep gibi kabul edilmiş, pek çok fıkhî kitap yazılmış ve bunlar asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Hatta birçok ülkedeki Müslümanların zihninde Kürt kelimesi Şafiî mezhebiyle beraber anılır olmuştur. Ayrıca bu medreselerde yetişen âlim, kadı ve müftüler, İslam âleminin değişik bölgelerine gitmişler, oralarda İslam dinine hizmet etmişlerdir.

4. Tekke ve Zaviyeler

Bölgede Kadirî Tarikatının tekkeleri mevcuttur. Berifkâ köyünde bir Kadirî tekkesi ve bunun yanında Şeyh Nureddîn el-Berifkânî'nin mezarı vardır. Akra'nın güneyinde bulunan Rovâ köyünde Şeyh İsmail el-Velyânî'nin mezarı, Şeyh Abdulaziz b. Şeyh Abdulkadir el-Geylânî'nın kabri vardır.

Nakşibendî Tarikatının da Bamernî ve Barzan'da tekkeleri de bulunmaktadır.[15]

5. Diğer Mimari Yapılar

5.1. Musul Kapısı

Amediye şehrinin ana kapılarından biri olan ve eskiden beri Musul Kapısı (Batı kapısı) olarak adlandırılan kapının bir diğer adı da Behdinân kapısıdır. Bu kapı, bakım ve onarım faaliyetlerini yürüten Behdinân emirlerine nispetle bu isimle anılmıştır. Taç kapı ve burç şeklinde düzenlenmiştir. Üzerinde konumlandırılmış olduğu eğimli arazi yapısından dolayı girişe basamaklı bir yol ile ulaşılmaktadır. Yuvarlak kemerli bir açıklığa sahip olan kapıya üste birbirine bağlanarak ortalarında kabara bulunan simetrik olarak yılan figürü her iki tarafında kartal kabartması ile insan figürlerine yer verilerek hareketlilik sağlanmıştır. Sakafa, Badinan ve Sincar Kapısı olarak da bilinen Amediye ilçesinin ana giriş kapısı olarak bilinmektedir. 1699-1701 yıllarında yapılan kapı Osmanlı döneminde özel bir öneme sahipti.[16]

4 metre genişliğinde ve 20 metre yüksekliğinde bir kapıya bağlanan yaklaşık 200 metrelik büyük bir taş merdiven, Amediye'nin batısında yer alan kapı, her biri önemli bir şeyi simgeleyen birçok farklı oymaya sahiptir. Kemer, antik kentin jeopolitik önemini temsil eden dört düğümlü bir kordonla çevrelenmiş, Kürt mimarisinde ve tarihî kayıtlarda defalarca görülen bir sembol olan güneş sembolünü taşıyor. Güneş, Avesta kitabında

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

bahsedilen ve arkeologlara göre su, bereket, refah ve kralların koruyucusu olan Anahita'nın sembolü olan bir yıldızın oyulmasıyla ilişkilendirenler de bulunmaktadır.

Behdinân Kapısı, 20. yüzyılın ikinci yarısında yontulmuş köşebent bloklarının yanlış konumlandırılmasıyla restore edilmiş olsa da orijinal yapısının büyük bir kısmı hâlâ varlığını korumaktadır. Kapıda bir yılan ve ejderha oymacılığı gibi zamanla solmuş ancak dikkatlice incelenirse tanınabilen daha fazla sembol yer almaktadır. Musul veya Behdinân Kapısı'ndan çıkarken sağ tarafta uçurumun bulunduğu yönde görülebilen üç kabartma büyük bir niş içine yerleştirilmiştir. Üç rölyeften en büyüğü 2.81 metre yüksekliğinde ve 1.54 metre genişliğinde olup kapıyı heybetli kılmaktadır.

Behdinân Kapısı'nın kesin tarihi hâlâ bilinmemektedir fakat tarihî kayıtları incelerken ve kapının girişine yakın bir yerde bulunan taştaki oymalar kûfî yazısı ile kapının inşa edildiği zamanına ilişkin ipuçları verir. Bedreddin Lü'lü'nün dönemin hükümdarı olduğunu açıkça belirtirken kapının bugün gördüğümüz gibi olabilmesi için tarihin farklı dönemlerinden geçtiğini söylemek yanlış olmaz. Bilinen ilk dönem yaklaşık 2000 yıl öncesine kadar gitmektedir. İkinci aşama, miladi 537 civarında, yani İmadeddin Zengi'nin idaresi dönemindeydi. Üçüncü aşama, Amediye'de müreffeh bir dönem olarak bilinen Behdinân Emirliği dönemi ile ilgilidir.

Kapının yapılmasının temel amacı şehrin daha iyi savunulması olmakla birlikte bu kapı aynı zamanda Amediye'yi Musul, Şengal ve hatta Bağdat'a bağlayan bir ticaret yoluydu.

Kapının inşasının asıl amaçlarından biri Musul kenti ile ticaret ilişkisi kurmak olduğu için "Musul Kapısı" olarak da anılır. Ayrıca Sipna Nehri'ne yakınlığı nedeniyle "Sipna Kapısı" olarak anılmıştır. "Kale Amedî" ve "Saqafa Kapısı" da yöre halkı tarafından Behdinân Kapısı için kullanılan diğer isimlerdir. Behdinân Kapısı 1952 yılında Irak'ın folklorik mirası listesine tarihi miras olarak eklenmiştir.

5.2 Paşa Kapısı

Paşa Kapısı ilçenin doğu tarafında yer almaktadır. Amediye'nin Emiri olan Sultan Hüseyin'in torunu Emir Osman zamanında yaptırılan kapı, giriş cephesini oluşturan sivri kemerli bir açıklığa sahiptir. Her iki tarafında yılan figürü ve üste iki kandı açık şekilde duran kartal figürü bulunmaktadır. Ayrıca Kapı'daki kitabede Osman Bey'e izafeten iki şiir yazılmıştır. Kapı, Osmanlı döneminde birkaç defa restore edilerek günümüze kadar sağlam olarak gelebilmiştir.

İlçenin doğu tarafında yer alan kapı, Amediye'nin emirlerinden Sultan Hüseyin'in torunu Emir Osman zamanında yaptırılan kapı, giriş cephesini oluşturan sivri kemerli bir açıklığa sahiptir. Her iki tarafında yılan figürü ve üste iki kanadı açık şekilde duran kartal figürü bulunmaktadır.[17]

5.3. Zêbar Kapısı

Zêbar Kapısı'nın ilk olarak miladi 11. veya 12. yüzyılın sonlarında yapıldığı ve 1930'larda yıkıldığı ve son yıllarda tamamen yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Amediye surlarında bulunan kapının üzerindeki kitabeden anlaşıldığı kadarıyla kapı, Behdinân emirlerinden Osman Han tarafından tamir edilmiştir.[18]

5.4. Delal Köprüsü (Pira Delal)

Roma dönemine ait olduğu tahmin edilen Zaho'daki Abbasi Köprüsü ya da yöredeki adıyla Pira Delal de Behdinân sultanları tarafından restore edilmiştir. Köprü 114

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

metre uzunluğunda ve 15,5 metre nehir yüzeyinden yüksekte bulunmaktadır. Delal Köprüsü Zaho kentinde Habur Nehri üzerinde eski bir köprüdür. Zaho halkının bir kısmı bu köprüyü el-Cisru'l-kebir ya da Cisr el-Abbasi adıyla anmaktadır. Ancak bu isim, dönemin Zaho kaymakamının resmî talimatıyla XX. yüzyılda verilmiştir. Delal Köprüsünün yapımıyla ilgili bir Kürt efsanesi anlatılmaktadır.[19]

Efsanesi şöyledir: Rivayetlere göre burayı yapan usta her sabah buraya geldiğinde taşların düşmüş olduğunu görüyormuş. Bölgenin hükümdarı ustayı çağırarak olup bitenleri sormuş. Usta da cevap olarak yaptığı işe nazar değdiğini hükümdara söylemiş. Bunun üzerine hükümdar, köprü inşaatına muhafızları yerleştirmiş ve sabah buraya ilk gelen canlı varlığın kellesinin kesilmesini emretmiş. Ertesi sabah ustanın gelini olan Delal kayınbabasının kahvaltısını getirmiş. Beraberinde köpeği de varmış. Usta, gelini ve köpeğinin kendisine doğru geldiklerini görünce gelini için çok endişelenmiş ama gelinine bir türlü gelme diyemiyormuş. Bunun üzerine köpeği çağırmış. Köpek, Delal gelinin önünde gelmek üzereyken yolda bir kemik parçasına rastlamış ve o kemik parçasıyla meşgul olurken Delal gelin kayınbabasının kahvaltısını vermek üzere yanına varmış. İlk gelen canlı olduğu için muhafızlar Delal gelinin kellesini kesmişler. Bundan dolayı bu tarihî köprü, Delal ismiyle anılmış ve bu dramatik olay günümüze kadar dilden dile dolaşmıştır.

SONUÇ:

Çalışmamızda yaklaşık 500 yıl hüküm sürmüş olan Kürt emirliklerinden biri olan Behdinan Kürt Emirliği'nin hüküm sürdüğü coğrafyada bulunan mimari eserler, k tarihî süreç ve mimari eserler dönemsel olarak incelenmiştir.

Söz konusu coğrafyada ilmî, sanatsal ve kültürel faaliyetler ve dolayısıyla mimari eserler, nüfusunun kahir ekseriyetinin Müslüman olması hasebiyle büyük ölçüde İslam dininin tesiri altında şekillenmiş ve gelişmiştir. Bununla birlikte mimari eserlerde kısmen de Kürt toplumuna has geleneklerin ve diğer inanış ve kültürlerin de etkileri görülebilmektedir. Genel olarak Kürt bölgesinde yaşayan insanların, özelde ise Behdinân halkının fikrî, içtimai ve siyasi yapısının oluşumunda aşiret sisteminin etkisi büyüktür.

Çok sayıda uygarlıklara ev sahipliği yapan bölge, stratejik konumu itibarıyla önemli siyasi ve ekonomi mücadelelerin yaşandığı bir coğrafya yer olmuştur. Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak hüküm sürmüş olan Emirliğin farklı dönemlerden kalan birçok mimari ve sanatsal niteliği günümüzde de barındıran bölge, bugüne kadar taşıdığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı mimarisinin de izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

Behdinan Kürt Emirliği'nin idare ettiği topraklarda gerek dönemin idarecileri gerekse halktan kimseler ve şahsî teşebbüsler neticesinde yapılan pek çok mimari yapı vardır. Bu mimari yapılar; kale, cami, mescit, medrese, köprü, anıtsal kapı, tekke ya da dergâh gibi farklı yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapıların bir kısmı zamanla tamamen ortadan kalkarak yok olurken kimisi çeşitli restorasyon ve onarım süreçlerinden geçerek günümüze ulaşmıştır.

KAYNAKÇA:

Akbaş, Mehmet, "Evliya Çelebinin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan." Artuklu Akademi 3.1 (2015): 21–36.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Ali Emirî, Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyyesi, Hazırlayan: Kenan Ziya Taş-Sadettin Baştürk-Serkan Sarı, İlahiyat, Ankara, 2005.
Bayatlı, Nilüfer, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Ttk, Ankara, 1999.
Dündar, Alikılıç, "Tarihî Süreçte Hakkâri Beyliği Ekseninde Cereyan Eden Bölgesel Olaylar", Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler, Ttk, Ankara 2014, IV, 129-154.
Eroğlu, Cengiz Babuçoğlu, Murat, Özdil Orhan "Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul", Ankara, 2012.
Eroğlu, Ömer, "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 110-126.
Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Hazırlayan: Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000, IV.
Gündüz, Ahmet, Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), Elâzığ, 2003.
Herutî, Sadi Osman, "Osmanlılar Döneminde Kürtler", Çeviren: Hüseyin Güneş, Kürtler (Tarih, Toplum, Din) Editör: Adnan Demircan, Nida Yayınları, İstanbul, 2015, s. 329-368.
Saadi, Samyan Abdulkhaleq, Behdinan Kürt Emirliği, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Diyarbakır, 2017.
Şerefhân, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.
Tijen, Sabırlı, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kürtler", Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler, Ttk, Ankara, 2014, III, 245-260.

Dipnot:

1 Samyan Abdulkhaleq Saadi, *Behdinan Kürt Emirliği,* Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017, s. 1.
2 Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdinan Kürt Emirliği, 89.
3 Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdinan Kürt Emirliği, 118.
4 Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil "Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul", Ankara, 2012, 79.
5 Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil "Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul", 154.
6 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2000, IV, 304.
7 Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdinan Kürt Emirliği, 12.
8 Şerefhân, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, 125.
9 Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 112-113.
10 Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdinan Kürt Emirliği, 164.
11 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, IV, 2563.
12 Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 116.
13 Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 114-115.

[14] Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, IV, 2563.

[15] Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdinan Kürt Emirliği, 171.

[16] Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 118.

[17] Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 119.

[18] Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdinan Kürt Emirliği, 172.

[19] Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdinan Kürt Emirliği, 173.

XEBATÊN MÎMARÎ DI SERDEMA MÎREKTÎYA BEHDÎNAN DA

Kurte:

Mijara lêkolîna min dê karên mîmarî bin ku di serdema Mîrnişîna Kurdî ya Behdînan de, ku yek ji bihêztirîn û dirêjtirîn xanedanên Kurdan ên rizgarbûyî ye, ku di navbera salên 1376-1843 de bi qasî pênc sedsalan desthilatdarî kiriye, hatine çêkirin. Herêma bi navê Behdînan an jî Badînan li bakurê Iraqê ye û herêma navborî herêma navbera Zapê ya Jorîn û çemê Dîcleyê dihewîne. Navenda îdarî ya Behdînan, ku di dîrokê de cara yekem navê wê di Şerefnameya Îdrîs-î Bitlîsî de derbas dibe, bajarê Îmadiye (Amediye) bû û li bakur-rojavayê Cizîrê, li bakur-rojhilatê Colemêrg û Şemdînan, mîrektiyên Soran ve girêdayî bû. li rojhilat û parêzgeha Mûsilê li başûr. Navçeya Behdînan erdnîgariya ku îro parêzgeha Duhokê li bakurê Iraqê lê ye û ji bilî bajarê Îmadiyê ku di nav kurdan de bi navê Amêdî tê naskirin, li vê herêmê ji bilî bajarên wek Duhok, Akra û Zaho, Şeraniş. Eyn Sifna, Elkuş, gundên wekî Bamernî, Brifka û Baedra hene.

XIV. Mîrnişîna Kurdan a Behdînan ku di destpêka sedsala 16-an de hatiye damezrandin, di destpêkê de tenê bi bajarê Îmadiyê û derdora wê ve hatiye sînordarkirin. Ji destpêka sedsalê ve sînorên wê yên erdnîgarî berfireh bûne û Mîrnişînî bi demê re li ser Mîrektiya Êzdiyan a Dasinî, li bajarên Akrê û Zaxo, herêmên Şêrwan û Bradostê û cihên din serdest bûye.

Mîrnişîna Kurd a Behdînanê ku di sala 1515'an de di encama teşwîq û hewldanên Îdrîs-î Bitlîsî de ji Sefewiyan veqetiya û serdestiya Osmaniyan qebûl kir, ji vê dîrokê û pê ve weke sancaqeke 'hikûmetê' ya girêdayî Beylerbeylika Diyarbekirê hate birêvebirin. Dadwerên Îmadiyeya ku girêdayî parêzgeha Mûsilê bû, piştî demekê di bin kontrola Walîtiya Bexdayê de bû, di warê siyasî û leşkerî de xizmetên girîng ji Împeratoriya Osmanî re kirin. Împaratoriya Osmanî di sala 1842an de statuya Îmadiyeyê bi dawî kir û kir sencaqeke normal ya Osmanî.

Mîrnişîna Behdînan bi giştî ji ber xweza û erdnîgariya xwe xwedî avahiyeke çiyayî ye û ev taybetmendiya herêmê hişt ku mîrnişîn hebûna xwe demek dirêj biparêze. Li vê erdnîgariyê gelek rêze çiya, deşt û gir hene. Her wiha herêma Behdînan ji aliyê çavkaniyên avê ve jî gelek dewlemend e, ji ber ku gelek çem û kanî hene. Li herêmê hin deverên daristanî jî hene. Herêma Behdînan ji demên kevnar ve mazûvaniya gelek çand û

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

şaristaniyan kiriye. Herêmên Behdînan û Colemêrgê di dîroka mirovahiyê de ji wargehên herî kevnar in û weke welatê gelê Kurd tê dîtin.

Mîmarî nîşana pêşkeftina civakî û siyasî ya civakek an dewletekê ye û nîşana asta aborî û çandî ya wê civakê ye. Xebatên mîmarî yên ku ji hêla şaristanî an hewzeya çandî ve di pêvajoya dîrokî de hatine tomarkirin û çalakiyên jinûveavakirinê yên ku hatine kirin, hema bêje mohra wê ye, nîşana wê ya dewletê an civakê ya li van welatên navborî û nîşana hebûn û nasnameya wê ye. . Ji vî alî ve, di vê lêkolînê de, dê xebatên mîmarî yên li erdnîgariya ku Mîrnişîna Kurdî ya Behdînanê lê hukim kiriye, bêne nasandin. Li herêma ku mîrnişîn lê desthilatdar bû, ji serdema Ebbasiyan ve li gelek bajar û bajarokan gelek avahiyên mîmarî yên kesane hatin avakirin.
Peyvên Sereke: *Behdînan, Mîrnişînên Kurdî, Berhemên Mîmarî, Dema Osmanî.*

ARCHITECTURAL WORKS MADE IN THE PERIOD OF BEHDINAN KURDISH EMIRATES

Abstract:

The subject of my study will be the architectural works built during the period of Behdinan Kurdish Emirate, one of the strongest and longest surviving Kurdish dynasties, which ruled for about five centuries between 1376-1843. The region called Behdinân or Badinân is located in the north of Iraq and the region in question includes the area between the Upper Zap and the Tigris river. The administrative center of Behdinân, whose name is historically mentioned for the first time in İdris-i Bitlisî's Şerefname, was the city of Imadiye (Amediye), and it was adjacent to Cizre in the northwest, Hakkari and Şemdinan in the northeast, Soran principalities in the east and Mosul Province in the south. The Behdinan region covers the geography where Duhok Province is located in the north of Iraq today, and apart from the city of Imadiye, known as Amedi among the Kurds, in this region, besides the cities such as Duhok, Akra and Zaho, Şeraniş, Ayn Sifna, Elkuş, Villages such as Bamerni, Brifka and Baedra are located.

XIV. The Behdinân Kurdish Emirate, which was established at the beginning of the 16th century, was initially limited to the city of Imadiye and its surroundings. Since the beginning of the century, its geographical borders have expanded, and the Emirate has dominated the Dasini Yezidi Emirate, the cities of Akre and Zakho, Shervan and Bradost regions and other places over time.

Behdinan Kurdish Emirate, which broke away from the Safavids in 1515 as a result of the encouragement and efforts of Idris-i Bitlisî and accepted Ottoman domination, was governed as a 'government' sanjak affiliated to the Diyarbekir Beylerbeylik from this date on. The judges of Imadiye, which was attached to the Mosul Province after being administered under the Baghdad Governorate for a while, rendered important services to the Ottoman Empire in the political and military fields. The Ottoman Empire ended the status of the Emirate of Imadiye in 1842 and turned it into a normal Ottoman sanjak.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

The Emirate of Behdinân generally has a mountainous structure due to its nature and geography, and this feature of the region allowed the emirate to maintain its existence for a long time. There are many mountain ranges, arable plains and hills in this geography. In addition, the Behdinan region is also very rich in terms of water resources, as it has many rivers and springs. There are also some forested areas in the region. The Behdinân region has hosted many cultures and civilizations since ancient times. Behdinân and Hakkari regions are among the oldest settlements in the history of humanity and are considered to be the homeland of the Kurdish people.

Architecture is a manifestation of the social and political development of a society or state, and a reflection of that society's economic and cultural level. The architectural works recorded by a civilization or cultural basin in the historical process and the reconstruction activities it has carried out are almost as if the seal, an indelible symbol of that state or society in the said lands, and an indicator of its existence and identity. From this point of view, in this study, the architectural works revealed in the geography where Behdinan Kurdish Emirate ruled will be introduced. In the region where the emirate ruled, many personal architectural structures were built in many cities and towns since the Abbasid period.

Keywords: *Behdinân, Kurdish Emirate, Architectural Works, Ottoman Period.*

هەوالنامەی کتێب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim Aşiretleriyle İlişkisi

Doç. Dr.Yalçın ÇAKMAK
Munzur Üniversitesi- Tarih Bölümü/ Türkiye

Özet:

Osmanlı Devleti'nin, hükümranlığı altındaki topraklarda yaşayan topluluk ve aşiretlerle tarihinin her döneminde benzerlikleri kadar farklı ilişkileri de oldu. Bu bakımdan Dersim ve bölgedeki Kızılbaş Kürt aşiretleri de Osmanlı'nın bu genel uygulamalarının yanı sıra özel olarak dikkatini çekip, farklı söylem ve politikaların muhatabı kılındı. Bunda bölge aşiretlerinin otorite tanımaz eğilimleriyle birlikte sahip oldukları Kızılbaş inançlarının Osmanlı resmî inancı Sünnilikle çatışma halinde olması yahut uyuşmamasının etkisi vardı. Bahse konu nedenlerden ötürü aşiretlerin özellikle 17. yüzyıldan itibaren artarak devam eden otorite karşıtı eğilimlerine karşı devlet de çıplak şiddetiyle üzerlerinde egemenliğini tesise soyundu. Buna rağmen yine de Osmanlı'nın yıkılışına değin ne aşiretler ne de bölge üzerinde istenildiği gibi tamamen bir hakimiyet sağlanamadı. Hegemonya tesisine dair bu uzun periyod içerisinde bilhassa 19. yüzyılın özel bir yeri ve önemi vardır. Bu çalışmada 19. yüzyıla aralanan pencereden hareketle söz konusu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti ile bölge aşiretleri yani Kızılbaş Kürt halkının ilişkileri ana hatlarıyla irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: *Dersim, Kürt, Aşiret, 19. yüzyıl, Tanzimat.*

.

Giriş:

Dersim, Çemişgezek bölgesinin Çaldıran Savaşı'yla (1514) Osmanlı egemenliğine girişi sonucu *Vilâyet-i Kürdistan* listesinde "Cemaat-i Kürdan" adıyla Pir Hüseyin ve çocuklarına yurtluk ve ocaklık olarak bırakıldı (Ünal, 1999, s. 16-18; Koçak, 2021a, s. 93-94). Burada yaşayan insanlar da Müslüman ve Hristiyanlardan oluşmaktaydı (Ünal,1999, s. 60-69; Koçak, 2021a, s. 102 vd; 2016, s. 24 vd.; 2016a, s. 121-135). Ünal'ın verdiği bilgilere göre 16. yüzyıl boyunca Hıristiyan nüfus % 50 üzerinde bir oranla ağırlığını korudu (1999, s. 169). Sonrasındaki yıllarda bölgedeki aşiretlerin devletle ilişkilerinde gerek Kızılbaş olmaları gerekse aşiret doğaları ve coğrafyalarının getirdiği serbestinin yarattığı otorite karşıtlığından ötürü çeşitli sorunlar yaşandı. Bu aşiretler daha çok devletin mutlak egemenliğine karşı durdukları için, karşılık olarak Osmanlı tarafından çoğu zaman *şakî* olarak nitelendirildiler. Tabii bunların dışında *nîm mutî* (yarı boyun eğen) ve *mutî* (boyun eğen) gibi kategorilerle anılanları da oldu ki bu mutilerin büyük bir kısmını da bölgede yaşayan Ermeni ve Sünni halktan oluşuyordu.

İfade edildiği gibi aşiretlerin sahip olduğu inanç, devlet söyleminde de karşıt bir söylem oluşturdu. Bundan ötürü Dersim'in Kürt aşiretleri Kızılbaşlıklarından ötürü Sünnî Osmanlı Devleti'nce çoğu defa ayrımcı bir söylemle muhatap kılındı. Bütün bu gerekçeler sonucunda da Dersim bir "eşkıya yuvası" olarak görüldü (Çakmak, 2019b; 2019a, s. 387 vd). En nihayetinde söz konusu algı ve söylem, sonrasındaki Cumhuriyet yönetimine de

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

miras kalıp, yeni kurulan bu devletin belli bir döneminde özellikle sürdürüldü.[1] Bu da her şeyden evvel iki devlet arasındaki zihinsel sürekliliğin kodlarına ışık tutan bir eğilimin işaretiydi.

Osmanlı belgelerinde Dersim aşiretleri, 19. yüzyıla değin genel itibarıyla *Desimlü*, *Şeyh Hasan(lı-lu)*, *Tucik-Tucek-Ducek Ekradı* adlarıyla anıldı. Buna yer yer yaşadıkları lokal bölge isimleriyle anılmaları da dahil edilebilir.[2] Tucik ifadesiyle, bugün "Sultan Baba" olarak bilinen dağ ve etrafındaki aşiretler kastedilmekteydi. Bununla beraber en çok vurgusu yapılan iki isim de *Desimlü* ve *Şeyh Hasanlı*'ydı. Hatta bu iki adlandırma, günümüzde bile "batı" ve "doğu" Dersim'deki aşiretlerin çatı yani günümüzün adlandırmasıyla "federasyon" adlandırmalarıdır.[3] Bu bakımdan bu iki kola mensup alt grupların bilhassa 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayıları çok az olmakla beraber giderek müstakil aşiretler olarak ayrılmaya başladıkları söylenebilir.[4] 19. yüzyıldan sonraysa ayrışma çoğaldı ve daha çok bağımsız aşiretler olarak örgütlendiler. Tabii kimi zaman eskiden olduğu gibi yine bu üst adlarla anılmalarına da devam edildi.

Buradan hareketle, Osmanlı Devleti'nin söz konusu aşiretlere yönelik 19. yüzyıldan itibaren giriştiği uygulamaların yine bu yüzyıldan önceki pratikleriyle mukayesesinin olanakları üzerine düşünebiliriz. Bu durumda "Osmanlı Devleti'nin Dersim aşiretleri ve bölge halkına yönelik idari ve pratik tasarruflarının muhtevası 19. yüzyıldan önce nasıldı?" gibi bir soru elzem bir hal alır.

Mevcut belgelerden takip edildiği kadarıyla Osmanlı'nın bilhassa 16.-18. Yüzyıllar arasında Dersim bölgesi ve aşiretleriyle ilişkilerinde olay odaklı, palyatif çözümler uygulayan bir yönelim içerisinde olduğu görülmekteydi (Çakmak, 2019b, s. 159-160). Peki bu sorunların ana çerçevesi hangi başlıklar altında toplanabilir? Yaşanan örneklere baktığımızda, bölgedeki Şeyh Hasanlu, Desimli ve Ducek Ekradının çevredeki mutî ahaliye yönelik saldırı, can-mal kaybı yaşatma, ahalinin arazi ve hayvanlarını gasbetme, devlete vergi vermeme ve civardaki maden sahalarına saldırıp, işleyişlerini engellemek gibi Osmanlı otoritesini tanımamaya yönelik davranışlarından ötürü sık sık gündemde oldukları anlaşılır.[5]

Bunun için de söz konusu Kürtlerin "tedîb", "kahr u tedmîr", "tanzîm" ve "güşmâl"leri için daha çok askerî seferlere başvuruldu.[6] Hatta genel seferberlik dışında bölgedeki aşiretlerle savaşmaktan başka çare kalmadığı durumlar da yaşandı. Bunun yanı sıra aşiretlerin iskân ya da sürgünü gibi devletin farklı bölgelerde de uygulamaya koyduğu pratiklerin yanı sıra aşiret reisleri ve üyelerinin ara ara öldürülüp, başlarının İstanbul'a gönderildiği de oldu.[7] Bütün bu uygulamalar sonucunda kimi durumlarda *istimâlet* (hoşgörü göstererek gönül alma) siyaseti izlenip, sürgünü kararlaştırılan aşiretlerin affına gidildi. Fakat aşiretler kısa bir süre içerisinde devlet otoritesine yeniden karşı geldikleri için eski iskân kararları tekrardan uygulamaya konuldu.[8] Bununla birlikte aşiretler cephesinde, devlete tamamen karşı gelenler kadar aman dileyip, affedilenler de vardı.[9] Buna rağmen 19. yüzyıl ve sonrasındaki gelişmelere bakıldığında söz konusu dönemden önceki zaman aralığında uygulanan bu pratiklerden beklenildiği gibi başarı elde edilmediği anlaşılmaktaydı. Çünkü benzer eğilimler 19. yüzyılla birlikte daha da arttı.

Tanzimat'a Aralanan Kapı ve Sonrası:

Osmanlı Devleti'nin Dersim aşiretlerine yönelik geçmişten kalma algı ve pratikleri 19. yüzyıla girişle de devam etti. Bunda, bölge aşiretlerinin öncesindeki

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

yüzyıllardan itibaren sergiledikleri otorite karşıtı tutumlarındaki sürekliliğin etkisi büyüktü:

"Öteden berü tağy u bâgy ve isyânla melûf ve mâruf olan Desimlü ve Şeyh Hasanlu ekrâdı eşkıyalarının"

"Ezcümle Desim, Dücek ve Şeyh Hasanlu ekrâdı dâire-i itâatdan hurûc ve zirve-i bakî şekâvete uruc ile […] ekrâd-ı şekâvet-mutadın bi'l-ittifâk tedîb ve guşmâlleriyle"

"usât-ı ekrâddan Ducek ve Şeyh Hasanlu ve Desim eşkıyasının bir takımı zîr-irâde-i çâkeride bulunan Erzurum kazalarından Erzincan ve Tercan ve Kiğı kazalarında ve diğer bir takımı dahi Keban Maden-i Hümâyunu kazalarından Çemişgezek ve Ovacık ve Kemah toprağında olub Erzurum havâlisinde olanlar zikr olunan Erzincan ve Tercan ve Kiğı kazaları ahalisiyle sâir ebna-i sebile isâl-i rahne ve hasardan hâlî olmadıklarından giçen sene bunların birazcık terbiyelerine teşebbüs olunarak"[10]

Geçmiş dönemlerdeki otorite tanımaz bu pratiklerini devam ettiren aşiretlerin cezalandırılmaları adına (*tedîb ve tenkîl*, *kahr u istisâli* gibi)[11] askeri seferler kadar ele geçirilenlerinin başlarının kesilip, İstanbul'a gönderilmesi ve aşiretlerin sürgünü gibi uygulamalara bu dönemde de ara ara başvuruldu.[12] Buna rağmen 19. yüzyılda meydana gelen birtakım gelişmeler Osmanlı'nın Dersim siyasetini öncesine nazaran farklı kılacak birtakım pratiklere vesile oldu.

Tanzimat süreci (1839-1876), 19. yüzyıl Osmanlı tarihinde önemli bir dönemin başlangıcıydı. Devlet bu adımıyla, taşra üzerindeki idarî, malî ve askerî denetimini merkezi bir kontrolle pekiştirmeyi amaçladı. Söz konusu istenç, resmî algıda sorunlu bir bölge olarak kodlanan Dersim'e dair de çeşitli tasarrufları beraberinde getirdi. Buna göre bölge aşiretlerinin tedîbine kaba şiddetle ara ara yine başvurulsa da devletin uzun erimdeki siyaseti giderek çeşitli "ıslahatlar" ile bölgeyi kontrolü altına almak olarak şekillenecekti. Yaşanan gelişmelere paralel, modern devletin doğasında bulunan, yönetimi altındakileri tanıma-bilme ihtiyacı doğrultusunda Dersim aşiretlerine dair bilgi edinme ihtiyacı da bu süreç içerisinde giderilmeye çalışıldı. Bilhassa 2. Abdülhamid (1876-1909) döneminde doruk noktasına ulaşan, bölgeye dair kaleme alınmış lâyiha ve raporların zengin içerikleri buna örnek gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılın ilk yarısında bölgeye dair belirginleşen en farklı siyaseti, idaresinin 1848 yılında "Dersim" adlı bir sancak altında toplanması oldu. Kurulan bu yeni sancakla, Dersim coğrafyası ve üzerindeki aşiretlerini doğrudan yönetmek amaçlanmaktaydı. Çünkü bölge aşiretlerini kontrol altına almak devlet açısından "iyi idare ve asayiş" için elzemdi.[13]

Dersim Kürtlerinin geçmişlerinden beri sürdüre geldikleri pratiklerinin Osmanlı Devleti'nin bu girişimi üzerindeki etkisi yadsınamaz. Bu kararı kesinleştiren gelişmeyse 1847'de artık nihayetine eren Bedirhan Bey İsyanı ve onunla kurulan ilişkileriydi.[14] Dolayısıyla büyük güçlüklerle sonlandırılan Bedirhan Bey İsyanı'ndan sonra sıra Dersim ve "tedîb"ine geldi:

"Bedirhan Beğ gâilesinin indifâsının sonra öteden berü bağy ve isyân ile melûf olan Ducek ekrâdının dahi icrâ-yı tedîb ve guşmâl ve idâre-i itâate idhâl olunmaları irâde-i seniyye-i mülûkâne iktizâ-yı âlîlerinden olduğundan"[15]

Bedirhan Bey'den sonra okların kendilerine yöneleceğini anlayan bölgedeki aşiret reisleri devlet otoritesini tanıyacaklarını hemen bildirdi. Ama devlet bu duruma

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

tereddütle yaklaşacaktı. Çünkü, öncesinde olduğu gibi resmî algıda Dersim Kürtleri hala otorite karşıtı görülmekteydi:

"Ducek Kürdü öteden berü serkeş ve uygunsuz ve vâcibü'l-terbiye bir kavm olub bunların emr-i tedîb ve terbiyeleri mukaddem ve muahhar tasmim olunmuş"

"Dersim ve Ovacık ekrâdı iki üçyüz senden mütecâviz isyân üzerine olup suret-i felâh-bahre-i rızâ-cûyî ve itâatle ülfet ve ünsiyetleri olmayub"[16]

Nihayetinde Bedirhan Bey hadisesiyle yeniden gündeme gelen Dersim'in tedîbi, Tanzimat zihniyetinin yeni uygulamalarıyla birleşip, uygulamaya konuldu. Çünkü devletin Dersim'deki önceliği bölge aşiretlerine otoritesini tamamen kabul ettirmekti. Bunun üzerine gerçekleştirilen ilk girişimlerde bölgedeki aşiret reislerinin devlet otoritesini kabul ettikleri, nüfus sayımına başlandığı ve sonucunda da aşiretlerin ıslahatının "bayağı" yerinde gittiği düşünüldü. Bu da "Dersim ve Ducek gâilelerinin" tamamen sonlandırıldığı gibi erken bir sevince vesile oldu.[17] Hakeza özellikle bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha fazla denk geleceğimiz, aşiret reislerinin devlete sadakat ve bağlılıklarını bildirecekleri taktiksel hamlelere henüz öncesinden itibaren tanık olunmaktaydı.[18]

Kısa bir süre sonra yaşanan gelişmeler bu sevincin daimî olmadığını gösterdi. Çünkü aşiretler, eskiden olduğu gibi otorite tanımaz davranışlarını sürdürerek, çevrelerine ve Tanzimat ile beraber bölgede bulundurulan askerlere saldırmaktan geri durmadı. Buna karşılık devlet de adeti olduğu üzere yeniden askerî tedbirlere başvurdu. İlkinde olduğu gibi söz konusu bu müdahalelerde de kısa süreli başarılar elde edilip, aşiretlere aman diletildi.[19] Hatta arzu duyulan ıslahatın nihayetine ermesi için şekâvete meyli olanlar ve aynı şekilde aşiretler üzerinde etkinlikleri bilinen bazı aşiret reisleri bölgeden uzaklaştırılıp, geri dönmeleri engellendi.[20] Aynı şekilde gerçekleştirilen askerî seferlerin yanı sıra bir diğer askerî tedbir olarak, daha çok bu yüzyılın ikinci yarısında ağırlık verilecek askeri kışlaların yapımına da bu yüzyılın ilk yarısında girişildi.[21]

Daha önce de belirtildiği üzere devletin bütün bu yaşananlar boyunca amaçladığı tek şey "Dersim ekrâdı eşkıyâsının ıslâh ve terbiyesi" idi. Buna rağmen 19. yüzyılın ilk yarısının bitiminden geriye bakıldığında, ilkinde olduğu gibi sonrasındaki müdahalelerde de bölge ahalisinin mutlak itaat yani *taht-ı nizâma* alınmadığı anlaşılmaktaydı. Dolayısıyla bölgede asayişin tesisi için "ıslahat" ya da "maslahat" başlığı altında aşiretlerin itaat altına alınıp, silahsızlandırılması için yeniden özel bir gayret sarfedildi. Fakat silah toplama girişimine aşiretler hemen iştirak etmeyip, karşı koydu. Bu nedenle hem aşiretlerin direnci hem de coğrafyanın çetinliğinden ötürü yeni bir "gaile"nin meydana gelmemesi için silah toplama işi ertelendi.[22]

Sonuç yerine:

Dersim mıntıkası Osmanlı Devleti için tarihi boyunca sorunlu bir alan oldu. Bundandır ki 19. yüzyıl öncesinde askeri müdahalelerle bölgede hakimiyetini tesis etmeye çalışan devletin bütün girişimleri geçici, kısa çözümler olmanın ötesine gidemedi. Çünkü bölgedeki Kürt aşiretleri inançlarından, yaşam koşullarına uzanan birtakım alışkanlıklarından ötürü devletin otoritesini hiçbir zaman için uzun erimde olarak kabul etmediler. Kendileri etmedikleri gibi devletin bu bölgedeki faaliyetlerini de akamete uğratmaktan da geri durmadılar. Buna devlete boyun eğip, mükellefiyetlerini yerine getiren mutî halka yönelik baskıları da dahildir.

Gerek devlet gerekse aşiretler cephesinde meydana gelen bütün bu pratikler 19. yüzyıla girişle de devam etti. Buna rağmen devletin değişen koşullarla beraber bütün bir

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Osmanlı mülkünde uygulamaya koymak istediği pratikler Tanzimat süreciyle beraber Dersim özgülünde de etkisinin göstermeye başladı. Bu bakımdan bilhassa "Kürdistan gailesi" olarak kodlanan Bedirhan Bey İsyanı'nın Osmanlı Devleti'ne yarattığı sıkıntılar ve isyanın sonuçlandırılmasıyla beraber Dersim'in tedîbinin ön plana gelmesi, devletin hem iki hadise arasında ilişki kurması hem de bütün bir Kürdistan'da mutlaka hakimiyetini sağlamak adına Dersim'in son halka olduğunu düşünmesinden ileri gelmekteydi. Bu ilişki 1847 yılında resmî statülü bir Kürdistan Eyaleti gibi kısa bir süre sonra Dersim'de de yeni adıyla müsemma yeni bir sancağın tesisini beraberinde getirdi. Bütün bu gelişmeler askerî müdahaleler kadar Osmanlı yönetiminin uygulamak istediği yeni idarî zihniyetle de alakalıydı. Dolayısıyla askerî müdahalelerin hemen akabinde yeni idarî yapılanmalara gidilmesi ne Dersim'de ne de bir başka yerde tesadüf değildi. Bilhassa 19. yüzyılın ilk yarısındaki bütün bu gelişmeler esasında mezkûr yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşacak yeni yönetim pratikleri için temel yahut altlık teşkil etti. Bu nedenledir ki Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'la beraber Dersim'de uygulamaya koyduğu pratikler, adı bölgeye dair bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısında girişilecek birçok tasarrufta sıklıkla ön plana gelen "ıslahat" kavramını resmî söyleme yerleştirdi. Söz konusu ıslahatın muhtevasını da bölge aşiretlerine yönelik devletin otorite tesisinde ana eğilimi olan askerî önlemlerin dışındaki malî, idarî, ziraî, bayındırlık ve imar gibi birçok başlık altında sıralanabilecek siyaset kanallarındaki yeni çeşitlilikler oluşturmaktaydı. Bütün bunlara rağmen devletin söylemindeki örneklerin sayısına bakıldığında, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Dersim Kürtlerine dair ortaya konulan menfî tablo -bu yüzyılın ilk yarısı da dahil- bölgenin Osmanlı hakimiyetine girişinden itibaren süre gelen zaman diliminde yaşananların kat be kat üstünde bir görünüm arz etmekteydi. Bu ise Osmanlı'nın, şiddetten gönüllü rızaya uzanan yeni yöntemlerle bölgeye doğrudan nüfuz etme ve karşılığında aşiretlerin de buna yönelik geliştirdikleri direncin komplike tezahürlerinden ibaretti. Tabii öncesine nazaran buradaki farkın muhtevasını geliştiren veya genişleten, askeri müdahalelerle uygulanan bu doğrudan şiddetin dışında devlet ve aşiretler cephesinde görülecek siyaset yapmanın yeni olanakları ve pratikleriydi. İşte tam da bu bağlamda Osmanlı'nın son yüzyılındaki Dersim idaresi ve kısmen Cumhuriyet'e de intikal eden zihinsel sürekliliğinin kodlarını anlamamız için 19. yüzyılın ilk yarısı ve bilhassa Tanzimat denilen prizmanın yerelde yarattığı değişim ve dönüşü analiz etmekten geçmektedir.

Kaynakça:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1. A.DVNSMHM.d. 119-561
2. A.DVNSMHM.d. 133-947
3. A.DVNSMHM.d. 133-1044
4. A.DVNSMHM.d. 134-768
5. A.DVNSMHM.d. 136-44
6. A.DVNSMHM.d. 136-285
7. AE.SABH.I. 18-1578
8. AE.SABH.I. 17-1494
9. AE.SABH.I. 52-3680
10. AE.SABH.I. 97-6614
11. A.AMD. 14-22
12. A.AMD. 22-46

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

13. A.MKT. 120-21
14. A.MKT. 128-49
15. A.MKT. 155-80
16. A.MKT.MHM. 5-7
17. A.MKT.MVL. 8-65
18. A.MKT.MVL. 10-84
19. A.MKT.MVL. 17-63
20. A.MKT.MVL. 33-24
21. A.MKT.NZD. 18-69
22. C.DH. 19-924
23. C.DH. 20-958
24. C.DH. 21-1006
25. C.DH. 62-3088
26. C.DH. 74-3655
27. C.DH. 76-3766
28. C.DH. 86-4293
29. C.DH. 92-4596
30. C.DH. 93-4605
31. C.DH. 114-5657
32. C.DH. 182-9086
33. C.DH. 247-12324
34. C.DH. 254-12675
35. C.DH. 277-13821
36. C.DH. 280-13980
37. C.DH. 286-14257
38. C.DH. 291-14542
39. C. DH. 304-15197
40. C.DH. 331-16543
41. C.TZ. 155-7704
42. C.ZB. 4-170
43. C.ZB. 12-576
44. C.ZB. 22-1094
45. C.ZB. 41-2047
46. HAT. 80-3343
47. HAT. 83- 3445
48. HAT. 103-4072
49. HAT. 300-17874
50. HAT. 444-22246
51. HAT. 476-23333
52. HAT. 677-33027
53. HAT. 1033-42894
54. İ.DH. 203-11639
55. İ.DH. 223-13263
56. İ.DH. 223-13314
57. İ.DH. 224-13365

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

58. İ.DH. 226-13524
59. İ.MSM. 64-2018
60. İ.MSM. 69-2015
61. İ.MSM. 69-2016
62. İ.MSM. 69-2017
63. İ.MSM. 70-2021
64. İ.MSM.70-2028
65. İ.MSM. 70-2030
66. İ.MSM. 70-2034
67. İ.MSM. 70-2033
68. İ.MVL. 132-3542
69. İ.MVL. 181-5438
70. MVL. 13-5
71. MVL. 15-17
72. MVL. 231-63

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30.10-0-0-110-740-23

Yayınlanmış Kaynaklar:

Alanoğlu, M. (2016a) 1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızuçan (Pülümür) Kazâsı. *Tarih Okulu Dergisi*, 9, ss. 109-140.

Alanoğlu, M. (2016b) Kız-uçan'dan Pülümür'e Osmanlı İdâresi (1518-1923). Aslan, Ş. (der.) içinde *Pülümür*. Ankara: Ütopya Yayınları, ss. 55-85.

Çakmak, Y. (2019a) *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevî Algısı ve Siyaseti*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çakmak, Y. (2019b) Osmanlı Devleti'nin Dersim İnancına Yönelik Algısı ve Tasvirine Genel Bir Bakış. Yedek, Ş. (ed.) içinde *Tunceli (Dersim) Tarihinden Kesitler*. İstanbul: Hiper Yayınları, ss. 157-179.

Çakmak, Y. (2022) 'Mitik Bir Yurt' Olarak Horasan'dan Dersim'e Şeyh/Şıh Hasan Aşiretleri. Şur, T. ve Çakmak, Y. (der.) içinde *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 91-130.

Koçak, Z. (2016) Osmanlı Pülümür'ünde (Kız-Uçan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927), Aslan, Ş. (der.) içinde *Pülümür*. Ankara: Ütopya Yayınları, ss. 17-50.

Koçak, Z. (2021a) XVI. Yüzyılda Sağman Nahiyesi. içinde Dıvrak, U. (ed.) içinde *Dersim/Tunceli Tarihi Araştırmaları*. Tunceli: Kalan Yayınları, ss. 81-140.

Koçak, Z. (2021b) 16. Yüzyılda Mazgird: İdari Yapı, Yerleşim, Nüfus ve Ekonomi, Aslan, Ş. (der.) içinde *Mazgirt*. Ankara: Ütopya Yayınları, ss. 51-97.

Ünal, M. A. (1999) *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: TTK. Yayınları.

Yıldırım, M. (2012) Desimlu Aşireti'nden Dersim Sancağı'na. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, ss. 23-37.

Dipnot :

[1] "Dersim; Cumhuriyetin eline, şaki ve istidadını fena bir tarihi ile beraber getirmiş, vermiştir." (BCA., 30.10-0-0-110-740-23, s. 15).

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

[2] "Şeyh Hasanlu, Desimli ve Ducek yurdu" (BOA., HAT. 83-3445, 29 Ağustos 1797); "Tâife-i Ekraddan katl-i nüfus ve gasb-ı emvâl ve hetk-i a'râz ve ihrâk-ı buyut ve kurâ ve tecrîm-i fukâra misillü gûnâgûn habâset ve şenâ'ata ibtidâr üzere olan Şeyh Hasanlu ve Desimlü ve Dücek yurdu aşireti eşkıyasının te'dîb ve gûşmâlleri hususuna…" (BOA. C.DH. 247-12324, 17-26 Nisan 1798); "Ekrâd eşkıyâlarından Dûcîk ve Ovacık nâm eşkıyaları" (BOA. C.DH. 277-13821, 8 Ocak 1793).

[3] Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak, 2022, s. 91-130.

[4] BOA. C.DH. 62-3088, 20-29 Ağustos 1754; BOA. AE.SABH.I. 97-6614, 18 Şubat 1776; BOA. AE.SABH.I. 52-3680, 20-29 Mayıs 1776; BOA. C.DH. 114-5657, 9-19 Eylül 1780; BOA. C.DH. 92-4596, 25 Nisan-4 Mayıs 178.

[5] BOA. A.DVNSMHM.d. 119-561, 9-19 Şubat 1712; BOA. C.TZ. 155-7704, 25 Temmuz 1723; BOA. A.DVNSMHM.d. 133-947, 10-20 Temmuz 1726; BOA. A.DVNSMHM.d. 136-44, 22 Kasım-1 Aralık 1729; BOA. C.DH. 86-4293, 6 Temmuz 1746; BOA. C.ZB. 41-2047, 30 Eylül 1751; BOA. C.DH. 62-3088, 20-29 Ağustos 1754; BOA. C.ZB. 22-1094, 13 Şubat 1782; BOA. AE.SABH.I. 18-1578, 6 Nisan 1789.

[6] BOA., HAT. 83-3445, 6 Kasım 1725; BOA. C.DH. 331-16543, 20-30 Eylül 1733; BOA. C.DH. 20-958, 4 Aralık 1755; BOA.C.DH. 93-4605, 23 Ekim 1760; BOA.C.DH. 19-924, 24 Şubat 1763; BOA. C.DH. 21-1006, 25 Aralık 1764; BOA. AE.SABH.I. 97-6614, 18 Şubat 1776; BOA. C.DH. 92-4596, 23 Mayıs 1781; BOA. C.DH. 247-12324, 17-26 Nisan 1798; BOA. C. DH. 304-15197, 29 Kasım-8 Aralık 1799.

[7] BOA. C.DH. 286-14257, 4 Mart 1726; BOA. A.DVNSMHM.d. 133-947,1044, 10-20 Temmuz 1726; BOA. A.DVNSMHM.d. 133-1044, 30 Temmuz 1726; BOA. C.DH. 254-12675, 20 Mart 1782; Çakmak, 2019b, s. 161; Alanoğlu, 2016b, s. 65.

[8] Örneğin bu hususta şu hükümler karşılaştırılabilir: BOA. A.DVNSMHM.d. 134-768, 136-44, 136-285.

[9] BOA. C.DH. 182-9086, 25 Kasım 1783.

[10] BOA. HAT. 103-4072, 10 Kasım 1805; BOA. HAT. 677-33027, 6 Haziran 1825; BOA. HAT. 300-17874, 13 Haziran 1837.

[11] BOA. HAT. 476-23333, 23 Mayıs 1826; BOA. HAT. 444-22246, 9 Haziran 1826.

[12] Yüzyılın ilk yarısında belli aralıklarla öldürülen Desim, Şeyh Hasanlu ve Ducek Ekrâdının kesik başları İstanbul'a gönderilmiştir (BOA. HAT. 103-4072, 10 Kasım 1805; BOA. HAT. 80-3343, 9 Mart 1807; BOA. C.DH. 74-3655, 27 Şubat 1808; BOA. C.ZB. 4-170, 4 Mart 1840; BOA. C.ZB. 12-576, 4 Mart 1840. Rakka ve Vidin'e sürgün için de bkz. BOA. C.DH. 76-3766, 4 Mart 1840; BOA. A.MKT. 120-21, 11 Nisan 1848; BOA. A.MKT. 155-80, 22 Ekim 1848.

[13] BOA. İ.MSM. 70-2034, 17 Eylül 1848. 1849 yılında Kemah, Kuruçay ve Gercanis kazalarıyla Koçgiri aşiretinin idaresi Dersim'e bağlandı (BOA. A.MKT.MVL. 17-63, 6 Temmuz 1849). Bu tarihten itibaren de Dersim Sancağı; Ovacık, Mazgirt, Kuzuçan/Kızuçan, Koçgiri, Kemah, Gircanis/Gercanis ve Kuruçay kazalarından oluşacaktır (BOA. C.DH. 291-14542, 5 Kasım 1850). Bu geçişle görülen bir gelişme de "Desim" olarak anılan bölge isminin 1847 yılından itibaren artık "Dersim" olarak kayıtlara geçip, kullanılmasıydı (Yıldırım, 2012).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

[14] BOA. MVL. 13-5, 17 Mayıs 1848; BOA. MVL. 15-17, 5 Temmuz 1848.

[15] BOA. İ. MSM. 69-2015, 14 Aralık 1847

[16] BOA. İ.MSM. 69-2016, 21 Aralık 1847; BOA. İ.MSM. 70-2021, 15 Mart 1848.

[17] BOA. İ.MSM. 69-2017, 15 Ocak 1848; BOA. İ.MSM. 64-2018, 22 Ocak 1848.

[18] Esasen Şeyh Hasanlu aşiretlerinden olan Fer(h)atan aşiretinin ağası Diyab Ağa, yolladığı mektupta; Bütün aşiretlerle padişah uğruna can ve mallarını feda etmeye hazır olup, talep edildiğinde savaşa külliyetli bir askerlerle katılmaya hazır olduklarını bildirmekteydi (BOA. HAT. 1033-42894, 21 Haziran 1830).

[19] Bkz. İ.MSM. 70-2034, 31 Ağustos 1848; BOA. İ.MSM. 70-2021, 15 Mart 1848; BOA. İ.MSM.70-2028, 30 Mart 1848; BOA. İ.MSM. 70-2030, 13 Temmuz 1848; BOA. C.DH. 280-13980, 8 Nisan 1848; BOA. A.MKT.MHM. 5-7, 2 Mayıs 1848; BOA. A.MKT. 128-49, 16 Mayıs 1848; BOA. A.MKT.MVL. 10-84, 14 Ekim 1848.

[20] BOA. A.MKT.MVL. 8-65, 8 Nisan 1848; BOA. İ.MSM. 70-2033, 17 Temmuz 1848.

[21] Önce Ovacık'ta yapılması önerilen fakat sonrasında Hozat'ta uygun görülen kışla için bkz. BOA. İ.MVL. 132-3542; BOA. İ.DH. 203-11639.

[22] BOA. A. AMD. 14-22, 15 Kasım 1849; BOA. İ.DH. 223- 13263, 25 Mart 1850; BOA. MVL. 231-63, 6 Nisan 1850; BOA. İ.MVL. 181-5438, 28 Haziran 1850; BOA. A.MKT.MVL. 33-24, 6 Ekim 1850; BOA. A.AMD. 22-46, 5 Kasım 1850; BOA. A.MKT.NZD. 18-69, 18 Kasım 1850; BOA. İ.DH. 223-13314, 23 Kasım 1850; BOA. İ.DH. 224-13365, 29 Kasım 1850; BOA. İ.DH. 226-13524, 29 Kasım 1850.

هەولادەی کتێب

علاقات الدولة العثمانية مع عشائر ديرسم في النصف الاول من القرن التاسع عشر

الملخص:

كانت للإمبراطورية العثمانية علاقات مختلفة وكذلك أوجه تشابه مع المجتمعات والقبائل التي تعيش في الأراضي الواقعة تحت حكمها في كل فترة من تاريخها. في هذا الصدد، جذبت قبائل ديرسم وكيزلباش الكردية في المنطقة انتباه العثمانيين بالإضافة إلى هذه الممارسات العامة وأصبحت موضوع خطابات وسياسات مختلفة. في هذا، كان لحقيقة أن قبائل المنطقة كانت في صراع أو تناقض مع المذهب السني، المعتقد الرسمي للإمبراطورية العثمانية، تأثير، إلى جانب الميول اللادينية لقبائل قيزلباش. للأسباب المذكورة أعلاه، حاولت الدولة بسط سيادتها على القبائل بعنفها المجرد ضد النزعات المناهضة للاستبداد المتزايدة للقبائل، خاصة منذ القرن السابع عشر. على الرغم من ذلك، حتى انهيار الإمبراطورية العثمانية، لم تستطع القبائل ولا المنطقة السيطرة بالكامل على النحو المرغوب. في هذه الفترة الطويلة من الهيمنة، وخاصة القرن التاسع عشر له مكانة وأهمية خاصة. في هذه الدراسة، سيتم فحص العلاقات بين الدولة العثمانية والقبائل الإقليمية، وتحديداً شعب كيزلباش الكردي، في النصف الأول من القرن المذكور، بشكل عام، بدءًا من النافذة المفتوحة حتى القرن التاسع عشر.

الكلمات المفتاحية: *الدرسم، الكردية، القبيلة، القرن التاسع عشر، التنظيمات*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Têkiliya Împeratoriya Osmanî bi Eşîrên Dêrsimê re di nîvê yekem a sedsala 19an de

Kurte:

Împaratoriya Osmanî di her serdema dîroka xwe de bi civak û eşîrên ku li welatên di bin desthilatdariya wê de dijiyan re, têkiliyên cuda û wekhevî hebûn. Di vî warî de Dêrsim û eşîrên kurdên Kizilbaş ên herêmê li gel van pêkanînan bala osmaniyan jî kişandin û kirin mijara gotin û polîtîkayên cuda. Di vê yekê de, ku eşîrên herêmê bi sunnîzmê re di nav nakokiyan de bûn an jî ne lihevhatin, baweriya fermî ya Împaratoriya Osmanî, bandorek li gel meylên bêdînî yên eşîrên Qizilbaşan kir. Ji ber van sedemên navborî, dewletê bi tundiya xwe ya tazî li hember meylên antî-otorîter ên eşîran, bi taybetî ji sedsala 17-an vir ve, hewl da ku serweriya xwe li ser eşîran saz bike. Tevî vê yekê jî, heta hilweşîna Împaratoriya Osmanî, ne eşîr û ne jî herêm bi tevahî nekarîn wekî ku tê xwestin serdest bibin. Di vê heyama dirêj a hegemonyayê de, bi taybetî jî sedsala 19. xwedî cihekî taybet û girîng e. Di vê lêkolînê de têkiliyên dewleta Osmanî û eşîrên herêmê, ango gelê kurd ê Kizilbaş, di nîvê pêşîn ê sedsala navborî de, ji pencereya vekirî heta sedsala 19-an, dê bi awayekî giştî werin lêkolînkirin.

.**Peyvên sereke**: *Dêrsim, Kurd, Eşîr, sedsala 19'an, Tanzîmat*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Orta ve Yeni Çağ Kürt Devlet ve Beylikleri Medreselerinin Kürt Dili ve Edebiyatına Katkısı

Dr. Öğr. Gör. Nevzat EMİNOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi- Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü/Türkiye

ÖZET:

Miladi yedinci yüzyılda İslam dininin ortaya çıkışında Kürtler ve coğrafyaları Pers ve Bizans İmparatorlukları arasında sıkışmış ve bir çekişme alanı durumdaydı. Kürtlerin 7. yüzyılın ortalarından başlayarak İslam dinini kabul etmeleri ile köklü bir toplumsal değişim ve dinamizm yaşamaya başladılar. Bu yeni inanç ve dinin kaynaklık ettiği enerji ve toplumsal hareketlilik ve değişim sayesinde Kürtler daha önce çoğunlukla edilgen, durgun ve pasif konumda bulundukları Hristiyan komşuları olan Rum, Süryani ve Ermenilere karşı genel anlamda etken ve aktif konuma geçtiler. Bu değişimin getirdiği yeni ruh ve aktivite Kürt toplumunda siyasal, ekonomi, yönetsel, ilmi, edebi, vs. birçok yönden atılım getirdi. Böylece Kürt nüfusu ve nüfuzu bulundukları coğrafyada artış gösterdi. Kürtler bulundukları coğrafyanın da dışında etkili olmaya başladılar. Kürtler, kendi toprakları dışındaki yerlerde krallıklar ve prenslikler şeklinde iktidara geldiler. Öyle ki Kürtler Müslüman olduktan kısa bir süre sonra aynı asır içinde üç ayrı devlet kurdular. Şeddadî, Hasanveyhi ve Hamdani adları ile kurdukları bu siyasal hakimiyetle Kürtler Batı İran'dan Kafkasya'ya kadar etkili olmaya başladılar. Batı İran toprakları ve daha sonra da bereketli hilal denilen Mezopotamya coğrafyası böylece birkaç bağımsız Kürt hanedanlığının hükümranlık bölgesi haline gelmişti. İslam'ın merkezi topraklarının siyasal tarihinde 10 ile 12'nci yüzyıl arasındaki dönem, İslam'ın Kürt yüzyılları olarak adlandırılmayı hak eder. Zira İslam'ın merkezi topraklarını Bizanslılara, Ruslara ve son olarak da Haçlılara karşı koruyanlar Kürtlerdi. Söz konusu bu Kürt yönetimleri tarafından büyük ve geniş bir imar ve inşa faaliyeti başlatıldı. Kürtlerde yönetim, bürokrasi, şehircilik, ticaret, askerlik, ilim, edebiyat gibi birçok alanda gelişme ve deneyimler elde edildi. Kürt yönetimleri bu dönemde Kürdistan coğrafyasında çok sayıda camii, çeşme, köprü, kale, gözlemevi, han, hamam, medrese ve hastane inşa ettiler. Kürtlerin İslam dinini benimsemesi ile başlayan bu ilk Kürt otoriteleri döneminde kurulan ve Kürt toplumunda yaygınlık kazanan medreseler yeni dinin ve bu dine bağlı olarak gelişip yaygınlaşan İslam medeniyetinin teorik öğretisinin üretim mekanları olarak önemli roller üstlendiler. Bunun yanı sıra bu eğitim kurumları Kürtçede standart bir yazı dilinin oluşumunda ve Kürt edebiyatının gelişiminde önemli işlevler yerine getirdiler. Kürt otoriteleri tarafından kurulan, Kürt medreseleri olarak literature geçen ve temel eğitim kurumları olarak işlev gören bu medreseler Kürtlerde siyasal, ilmi ve edebi gelişim ve atılımın temel dayanaklarından biri olmuştur. Ortaçağ boyunca Kürt toplumu için temel eğitim kurumu işlevi gören medreseler, Kürtlerde siyasal iktidarı temin eden, inançsal, kültürel ve dilsel birliği sağlayan dinamiklerin başında gelir. Bu eğitim kurumlarının dayandığı öğreti,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Kürtlerde ortak dini bir kimlik olarak Sünni İslam anlayışı içinde Eş'ari ve Şafii mezhepleri paydasında birleştirici bir rol üstlendi. Bu çalışmadaki amacımız, orta ve yeniçağda kurulan Kürt devlet ve beyliklerinde inşa edilen ve yaygınlaşan medreselerin Kürt dili ve edebiyatına katkısını araştırmaktır. Bu bağlamda çalışmamızda Kürt medreselerinin ortaya çıkış serüveni, medreselerin geçirdiği aşamalar ve dönemleri, medreselerin Kürt dili ve edebiyatına etki yönleri ve katkı şekilleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu konu Kürt tarih, kimlik ve dili açısından oldukça önemli olduğu halde yeterince ve hak ettiği oranda araştırılmamıştır. Bu durum çalışmamızı daha da önemli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İslamiyet, Kürt Devletleri, Medreseler, Kürtçe, Kürt Edebiyatı*

1. Giriş

Erken İslami dönemde halkının genelinin İslam'la tanışması sonucu Arabistan, Yukarı Mezopotamya, Kürdistan, İran ve Anadolu coğrafyaları medrese kurumunun oluşum ve gelişim alanları haline geldi.[1] Farklı Müslüman coğrafyalarda faaliyete başlayan bu eğitim kurumları, yeni dinin ve bu dine bağlı olarak gelişip yaygınlaşan İslam medeniyetinin teorik öğretisinin üretim mekanları olarak önemli roller üstlendiler.[2]

Medreseler, İslam dininin Hz. Muhammed öncülüğünde Ortadoğu coğrafyasında ortaya çıması ile kurulan ve klasik dönem boyunca Müslüman toplumlar içinde temel eğitim kurumu olarak faaliyet gösterip yaygınlaşan eğitim kurumlarıdır. Asr-ı saadetin ilk yıllarında Medine'de kurulan ilk eğitim kurumu olan Suffe yapılanmasından doğan bu müesseseler yeni dinin ilim ve okumaya verdiği özel önem sonucu Müslüman olan toplumlar içinde hızla yayıldı. Böylece Ortadoğu coğrafyası yeni bir medeniyetin kaynağı konumuna geldi.[3] Müslüman olan her bir millet ve topluluk kendi realitelerine göre kendi eğitim kurumlarını oluşturdular ve böylece bu kültürden yararlanma yoluna gittiler.[4] Yukarı Mezopotamya'nın yerli bir kavmi olarak Kürtler ve coğrafyaları da bu kurumların oluşum ve gelişim alanları haline geldi. Kürt medreseleri olarak literatüre geçen bu eğitim kurumları Kürtlerin sosyal, edebi ve dini hayatları üzerinde oldukça önemli etkide bulundu.[5]

Kürtlerin İslam dininin kabul etmeleri ile beraber, kendi coğrafyalarında vücut bulan ve temel eğitim kurumları olarak önemli roller üstlenen medreseler, Kürtlerin siyasal, ilmi ve edebi gelişimlerinin ve atılımlarının temel dayanaklarından biri olmuştur. Ortaçağ boyunca Kürt toplumu için çok yönlü bir eğitim işlevi gören bu kurumlar, Kürtlerde inançsal ve kültürel birliği sağlayan v e buna bağlı olarak siyasal iktidarı temin eden, dinamiklerin başında gelir.

Bizler bu çalışmamızda orta ve yeniçağda kurulan Kürt devlet ve beylikleri döneminde inşa edilen ve yaygınlaşan medreselerin Kürt dili ve edebiyatına katkısını ortaya koymaya çalışacağız. Bu bağlamda Kürt medreselerinin ortaya çıkış serüveni, medreselerin geçirdiği aşamalar ve dönemleri, medreselerin Kürt dili ve edebiyatına katkısı incelenecektir. Medreselerin Kürt tarih, kimlik ve dili açısından oldukça önemli rolleri ve işlevleri olduğu halde bu konu yeterince ve hak ettiği oranda araştırılmamıştır. Bu durum çalışmamızın önemini daha da artırmaktadır.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

2. Orta ve Yeni Çağ Kürt Devlet ve Beyliklerinde Kültür ve Medeniyet

Yedinci yüzyılda İslam'ın ortaya çıkmasından sonra Kürtler, kendi toprakları dışındaki yerlerde krallıklar ve prenslikler şeklinde iktidara geldiler. Bu yeni inanç ve dinin kaynaklık ettiği enerji, toplumsal hareketlilik ve değişim sayesinde Kürtler daha önce çoğunlukla edilgen, durgun ve pasif konumda bulundukları Hristiyan komşuları olan Rum, Süryani ve Ermenilere karşı genel anlamda etken ve aktif konuma geçtiler. Bu değişimin getirdiği yeni ruh ve aktivite Kürt toplumunda siyasal, ekonomi, yönetsel, ilmi, edebi, vs. birçok yönden atılım getirdi. Böylece Kürt nüfusu ve nüfuzu bulundukları coğrafyada artış gösterdi. Batı İran toprakları ve daha sonra da bereketli hilal (Mezopotamya) neredeyse birkaç bağımsız Kürt hanedanlığının hükümranlık bölgesi haline gelmişti. İslam'ın merkezi topraklarının siyasal tarihinde 10 yy. ile 12. yy. arasındaki dönem, İslam'ın Kürt yüzyılları olarak adlandırılmalıdır. Zira İslam'ın merkezi topraklarını Bizanslılara, Ruslara ve son olarak da Haçlılara karşı koruyanlar Kürtlerdi. Çünkü Kafkasya ve Azerbaycan bölgesinde Şeddadi Kürtleri Ruslarla ve Kuzey Mezopotamya coğrafyasında ise Mervani Kürtleri Bizanslılarla mücadele halindeydi.[6]

Büveyhilerden sonra Ortaçağ'ın en önemli Kürt hanedanlığı Eyyubi hanedanlığıdır. Kutsal toprakları Haçlı seferlerinden kurtarmak üzere Kürdistan'dan yola çıkan Eyyubi İmparatorluğunun kurucusu Sultan Selahaddin, Aslan Yürekli Richard'ı yenmiş ve Kürdistan'a ek olarak, Batı Ermenistan, Suriye, Kutsal Topraklar, Arabistan, Mısır, Libya, Doğu Tunus, Kuzeybatı Sudan, Hicaz ve Yemen'i alarak hakimiyet bölgesini genişletmişti. Eyyubilerin çeşitli kolları bu toprakları M.S. 1169'dan 1260'a kadar, Suriye'nin bazı bölgelerini 1342'ye kadar ve Kürdistan'ın kendisini ise 15. yy. a kadar yönetti. Eyyubilerin son kalesi Diyarbekir, bu tarihte (1402) Şii Akkoyunlu Türkmenlere yenildi. Eyyubilerin son başkenti olan Hasankeyf ve oradaki arkeolojik ve mimari zenginlikler Dicle üzerinde kurulan Ilısu Barajı altında kaldı.[7]

Bitlis Kürt Hanlığı hükümdarı Şeref Xan'ın 16. Yüzyılda yazdığı Kürt tarihine dair "*Şerefname*" adlı kitapta Hasanveyhi, Büyük ve Küçük Lorlar, Şeddadi, Mervani, Eyyubi gibi yönetimler Ortaçağdaki büyük Kürt devletleri olarak anlatılmakta ve haklarında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu büyük devletler Kürt coğrafyası içinde ve dışında geniş çaplı imar ve inşa faaliyetinde bulundular. Bu otoriteler çok sayıda kale, han, hamam, yol, köprü, kervansaray, çarşı, cami vs. inşa ettiği gibi birçok medrese de inşa ettiler. Bu Kürt devletleri ve akabinde kurulan büyüklü küçüklü bölgesel hükümet ve prenslikler Ortaçağ boyunca Kürtlerde ortak bir kültür ve medeniyet anlayışının inşasında asli bir rol üstlendiler. İslami dönem ilk Kürt devletleri olan otoritelerden sonra gelen Bitlis, Meyafarkin, Cizre, Müküs, Bazid, Hakkari, Hizan, İmadiye, Erdelan, Soran gibi Kürt hükümet ve beylikleri/Mirlikleri de aynı geleneği devam ettirdiler.[8]

İslami dönemin başından beri yukarıda bahsi geçen bu devletleri kuran Kürt sultanların kurduğu medreseler Kürt toplumu içinde yeni bir inanç, kültür ve medeniyetin altyapısını oluşturdu. Ortaçağ boyunca söz konusu bu temel eğitim kurumlarının kaynaklık ettiği bu öğreti, Kürtlerde ortak dini bir kimlik olarak Sünni İslam anlayışı içinde Eş'ari ve Şafii mezhepleri paydasında birleştirici bir rol üstlendi. İslami dönemin ilk asırlarındaki büyük Kürt devletleri ve sonrasında merkezi Kürt coğrafyasında kurulan Kürt Prensliklerinin geneli, medreselerin kaynaklık ettiği söz konusu bu ortak dini kimlik üzerinde ortaya çıktı.[9]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

3. Orta ve Yeni Çağ Kürt Devlet ve Beylikleri Medreseleri

Kürt medreselerinin serencamını ana hatları ile üç döneme ayırabiliriz. Birinci dönem, büyük Kürt sultanlarının kurduğu medreselerdir ki Kürtlerin Müslümanlığı kabul ettiği ilk altı- yedi asır içinde kurulan Kürt devletleri tarafından inşa edildiler. Bu medreseler ve takip ettikleri öğreti, Kürtlerde ortak dini bir kültür ve kimliğin alt yapısını oluşturdu. Söz konusu bu dini anlayış ve kimlik daha çok Sünni İslam anlayışı içinde itikadi olan Eşari mezhebinin yorumuna dayalı bir yaklaşım ve ameli bir mezhep olan Şafi metodoloji geleneği üzerinde oluşmuştur. Bu dönem medreselerinde ders kitapları daha çok Arapça olmakla beraber Kürt coğrafyalarındaki eğitim Kürtçe ile yapılmıştır.[10]

İkinci dönem Kürt medreseleri, Kürt Mirlerinin/prenslerinin daha çok hakim oldukları coğrafyaların başkent şehirlerinde kurdukları medreselerdir.[11] Kürt otoritelerin ortaçağ boyunca hakimiyet bölgelerindeki şehirlerde ve özellikle, Bitlis, Meyafarkin, Cizre, Müküs, Bazid, Hakkari, Hizan, İmadiye, Hesenkeyf, Soran, Erdelan gibi bu otoritelere başkentlik yapmış merkezlerde inşa edip finanse ettiği medreseler Kürt diline ait edebi eserlerin ve Kürtçe yazılmış ders kitaplarının ortaya çıkmasında önemli roller üstlendi. Kürtçe, bu dönem medreseleri vasıtasıyla eğitimde, edebiyatta, hukukta/mahkemede, ticarette, sarayda/siyasette kullanılan bir toplumsal iletişim dili haline geldi.

Kürtçe bu ikinci dönem Kürt medreseleri vasıtasıyla toplumsal hayatın her alanında ispat-i vücut ederek bir birçok alanda kendini gösterdi. Böylece Kürtçe bir medeniyet dili olarak işlev gördü. Bu nedenle bu Kürt şehirlerindeki gayrimüslim ve Kürt olmayan Süryani, Ermeni, Yahudi gibi topluluklar da Kürtçeyi doğal olarak günlük iletişim dili olarak kullanmışlardır. Hatta bir kısmı ibadethanelerindeki dini kitap ve dualarını da Kürtçe olarak yazıp okumuşlardır.[12] Bundandır ki bu bölgelerde eski tarihlerden beri Kürtçe şiir ve divanlar kaleme almış ve Kürtçe müzik icra etmiş birçok Süryani, Ermeni yazar ve Dengbêj/ses sanatçısı çıkmıştır.[13]

1850li yıllarda II. Mahmut döneminde Osmanlı yönetimi batının etkisiyle merkeziyetçi politikalar sonucu tarihsel Kürt-Osmanlı ittifakını bozarak yerel Kürt Prensliklerini ortadan kaldırınca temel eğitim kurumları olan bu medreseler sahipsiz kaldı. Başkentlik yapmış bu şehirlerdeki her biri bir üniversite kampus binası ve alanına sahip bu medreseler, mesela Bitlis'teki İhlasiye, Şerefiye Medreseleri, Müküs'teki Mir Hasan-i Veli Medresesi, Cizre'deki Medresa Sor, İmadiye'deki Kubbehan Medresesi, Hakkâri'deki Zeynel Bey Medresesi, Hizandaki Davudiye, Meydan Medreseleri, Bazid'deki Muradiye Medresesi gibi onlarca hatta yüzlerce medrese muattal ve işlevsiz kaldı. Harabeye dönem bu şehirlerdeki aristokrat aileler ve alimler can havliyle köylere kaçtılar.[14]

Üçüncü dönem ise bu mirlerin 1850'lerde ortadan kaldırılması sonucu toplumun kendi imkanları ve şeyh/ulema öncülüğünde daha çok köylerde kurduğu Tasavvuf/Şeyh medreseleridir. Bu medreseleri Kürt halkı daha çok kendi şahsi imkanları ile kurarak finanse ettiler. Çünkü bu dönem medreseleri kurumsal destekten ve resmi finansör imkanından mahrum kaldılar. Bu medreseler daha çok köylerde kuruldular.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

4. Orta ve Yeni Çağ Kürt Devlet ve Beylikleri Medreselerinin Kürt Dili ve Edebiyatına Katkısı

Orta ve Yeni Çağ Kürt Devlet ve Beylikleri Medreselerinin Kürt dili ve edebiyatına katkısını dört maddede toplayabiliriz.

4.1. Medreselerin Kürtçe Anadilde Eğitimin Kaynağı Olması

Kürt medreselerinde başından beri dersler Kürtçe olarak yapılmıştır. Her ne kadar ilk dönem Kürt devletleri medreselerinde ders kitapları Arapça olsa da derslerin anlatımı ve ders kitaplarının açıklama ve yorumları hep Kürtçe olarak yapılmıştır. Halifeler döneminde, Emevi ve Abbasiler devrinde ve daha sonra Hasanveyhi, Şeddadi, Mervani, Eyyubi, Hamdani, Büveyhi gibi ilk dönem büyük Kürt devletleri döneminde birçok Kürt alimi yetişti. Bu alimler yetiştikleri medreselerden aldıkları ders ve eğitimi kendi dilleri olan Kürtçe ile talebelerine vermeye başladılar. Bu nedenle tarihi eğitim kurumları olan medreseler Kürtlerde anadilde eğitimin tarihi ve önemli bir deneyim ve pratiği olmuştur.[15]

Kürt sultanların kurduğu ilk dönem Kürt medreselerinde Kürtçenin eğitim dili olarak bilim alanında kullanıldı ve bilimin aktarılmasında fonksiyon icra etti. Bu uygulama ve deneyim sonraki dönemlerde Kürtçe ders kitaplarının da ortaya çıkmasında önayak olmuştur.

4.2. Medreselerin Klasik Kürt Edebiyatına Ait Eserlerin Ortaya Çıkmasındaki Rolü

Medreselerde ders, ilim, edebiyat ve yazı alanında kullanılmasına bağlı olarak Kürt dili, orta ve yeniçağ boyunca yazılı bir edebiyatı da ortaya çıkarmıştır. Bahsi geçen bu tarihi eğitim kurumların kaynaklık ettiği ve klasik dönem boyunca Kürt coğrafyasında yazılı kültür geleneğine sahip şehirlerin her birinde Kürtçe ilmi ve edebi eser veren onlarca edebiyatçı yetişmiştir.[16] Toplamda yüzlerce ile ifade edilen Kürtçe klasik dönem edebi ürünler olan divan, mecmua, mesnevi, akidename, mevlütname, tevhitname, methiye, münacat, na't, v.s.lerden söz ediyoruz.

İslami dönemin ilk asırlarında Kürtler içinde ortaya çıkmış olan medrese adlı eğitim kurumları dini, sosyal, kültürel, siyasi vs. birçok yönde etki bıraktıkları gibi edebi alanda da önemli fonksiyonlar icra etmişlerdir. Bu kurumların oluşturduğu ilmi ve entelektüel atmosferde şair ve edebiyatçılar yetişti. Bunun sonucunda klasik Kürt edebiyatı ürünleri vücut buldu. Bu dönemde Kürt mir ve hükümdarlarının köşk ve sarayları çevresinde şairler, edipler ortaya çıkıp eserler yazarak mir ve hükümdarlara sundular. Klasik dönem boyunca Baba Tahir-i Üryan, Melayê Ciziri, Şeyh Şemseddin-i Ahlati, Ali-yi Hariri, Ahmed Hani, Wedai, Selimi-yi Hizani, Feqi-yi Teyran, Haris-i Bidlisi, Pertew Beg-i Hakkar Mela Huseyn-i Bateyi, Mesture Mah Şeref Kurdistani, Xanay Kubadi, Elmas Han Kenduleyi gibi yüzlerce edip ve şair şahsiyet eserler yazdı.

Medreselerin kaynaklık ettiği klasik Kürt edebiyatı ile ilgili değerli çalışmaları bulunan Doç. Dr. M. Zahir Ertekin bu konuda gerçekleştirdiği ve bilimsel bir makale olarak yayınladığı saha araştırmasında, Klasik dönemden günümüze kadar gelebilen 786 Kürtçe klasik eser tespit etmiştir. Ertekin yüzlercesinin de kayıp ve gün yüzüne çıkarılmayı beklemekte olduğunu belirtir.[17] Yine Klasik Kürt edebiyatı uzmanı Prof. Dr. Abdurrahman Adak'ın "Klasik Kürt Edebiyatına Giriş" adlı üniversitelerimizin Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde ders kitabı olarak okutulan Kürtçe kitabı, yüzü aşkın klasik dönem yazılı eseri ve yazarını içermektedir.[18]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Fazla bir yasaklama ile karşılaşmayan Irak, İran, Suriye ve Kafkasya'daki Kürtçe eserleri de nazara aldığımızda Kürtçeye ait binlerce yazılı klasik dönem eserinden söz edebiliriz. Kürt edebiyat tarihçisi Prof. Dr. Maruf Haznedar'ın bu isimdeki eseri sadece sekiz ciltten oluşmaktadır. Bunun dört cildi sadece Klasik Kürt edebiyatına dair yapıtlarla ilgilidir.[19]

4.3. Medreselerin Medreselerde Okutulan Kürtçe Ders Kitaplarının Ortaya Çıkmasındaki Rolü

Kürt medreselerinde Kürtçe olarak okutulan ve "kitêbên rêzê /ders kitapları" olarak adlandırılan iki tür ders kitabı vardır: Birincisi, asıl ders kitapları. İkincisi ise yardımcı ders kitaplarıdır. Asıl ders kitapları zorunlu ders kitabı olarak kabul edilir. Ancak yardımcı kitaplar zorunlu değildir. Medreselerin kaynaklık ettiği ve medreselerde ders kitabı olarak okutulan Kürtçe ders kitapları özellikle Kürt coğrafyalarında ders kitabı şeklinde medrese eğitim müfredatında yer almıştır. kullanılmıştır. Bu konudaki bazı kaynaklarda asli ders kitapları "Ana Müfredat Kitapları" ve yardımcı ders kitapları da "Tali Müfredat Kitapları" olarak adlandırmaktadır.[20]

Eldeki bilgilere göre Kürtçe yazılan ve Kürt medreselerinde ders kitabı olarak okunan ilk kitap Müküs bölgesi medreselerinde yetişen alim ve edip şahsiyet Ali-yi Teramahî'nin 16. yüzyılın sonlarında yazdığı "*Tesrîfa Kurmancî/Kürtçe Morfoloji"*dır. Teramahî bu çalışmasında gramer konularından kelimelerin şekil bilgisi üzerinde durmuş ve Arapça, Farsça ve Kürtçe kelimelerin şekil bilgisi konularını karşılaştırmalı bir biçimde ele alıp yazmıştır. Teramahî'nin bu eseri hem bir manzume olması hem de Kürtçe gramerin bazı konularını ilk defa içermesi bakımından Kürtçe eğitim tarihi açısından son derece önemlidir.[21]

Teramahî'den yüz elli yıl sonra bu kez yine Müküs yöresinden olan Mela Yunus-i Helqetini Kürtçe iki ders kitabını yazmıştır. Kürt medreselerinde ders kitabı olarak okutulan bu iki eserden birinin adı *"Zuruf"* ve diğerinin adı ise "*Terkib*"tir. Bu eserler Kürtçe sentaks yani cümle bilgisi konularını içerir. 17. yüzyılda Ahmed-i Hani Kürt medreselerinde ders kitabı olarak okutulması için iki manzum eser yazmıştır. Bunlardan biri Kürtçe-Arapça ve Arapça-Kürtçe bir manzum sözlük olup her pasajın başında medrese öğrencilerine yönelik pedagoji alanına ve eğitim formasyonuna dair Kürtçe tespit ve tavsiyelerin yer aldığı "*Nûbihara Piçukan",* diğeri ise İslam inancının esaslarını konu alan *"Eqîdeya Îmanê"*dir.

Medreselerin eğitim müfredatında yer alan ve 18. yüzyılda Mela Hüseyin-i Bateyi medreselerin ilkokul dönemine tekabül eden ibtidai devresinde ders kitabı olarak okutulan Kürtçe bir mevlüt yazmıştır. Yine 18. yüzyılda Mela Halil-i Siirdi İslam dininin esaslarına ve adab-i muaşerete dair "*Nehcu'l-Enam*" adlı bir Kürtçe kitabı medreselerde ders kitabı olarak okutulmak üzere kaleme almıştır.[22]

Klasik dönemden beri Kürt medreselerinde Kürtçe ders kitabı olarak okutulan kitaplar bunlarla sınırlı değildir. Bunları bilebildiğimiz ilk dönem Kürtçe ders kitapları olarak örnek kabilinden zikrettik. Yoksa bunlar dışında örneğin inanç esaslarına dair 50' den fazla Kürtçe akidename, 70'ten fazla Kürtçe *mevlütname,* 15'ten fazla Kürtçe *Lügatname* vs. yazılmıştır. [23] Bunların çoğu yine medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve halen de okutulmaya devam etmektedir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

4.4. Medreselerin Kürtçede Standart Bir Dilin ve Yazılı bir Kültürün Oluşumundaki Rolü

Klasik dönem yazılı Kürt edebiyatı, bu dönemdeki Müslüman Ortadoğu toplumlarının genel yazılı edebiyatlarının kaynağı konumundaki medrese kurumuna dayanmaktadır. Bu eğitim kurumunun İslami dönemin başında Kürtler içinde oluşup yaygınlaşmasıyla Kürtlerde yazılı bir kültürün oluşmasına önayak oldu. Medreselerin kaynaklık ettiği Kürtçe eğitim pratiği ve Kürtçe edebi eserlerin yazılma deneyimi, Kürtçede standart bir iletişim ve yazı dilinin oluşmasının temel alt yapısını oluşturmuştur.

Medreseler tek başına değil bilakis bir eğitim kurumu olarak Müslüman Kürt toplumu içinde yazılı kültüre kaynaklık eden ümran unsurları rolüne sahip diğer kurumlarla beraber işlev yerine getirmiştir. Çünkü yazı ve yazılı edebiyat, şehirleşme, ticaret, eğitim kurumları gibi ortak "ümran" unsurlarına dayalı olarak ortaya çıkmıştır ve medeniyet tarihinin temelini oluşturmaktadır. Yazılı Kürt edebiyatının oluşum ve gelişim seyrine baktığımızda başta eğitim kurumları olmak üzere, yazı ve yazılı edebiyata kaynaklık eden bütün bu olguları görmek mümkündür.[24]

Medreselerin altyapısını oluşturduğu klasik Kürt edebiyatı, her şeyden önce bir şehir edebiyatı özelliğini taşır. Bu edebiyat mir/hükümdar sarayları çevresinde ortaya çıkıp gelişme göstermiştir. Bir saray edebiyatıdır ve yazılı bir edebiyattır. Siyasal otoritelerin dönemin şair ve yazarlarını koruma ve onurlandırmalarına karşın, şair ve yazarların da bu otoritelere eserlerini sunup onlara ithaf etmeyi ifade eden patronaj sistemi, söz konusu bu yazılı Kürt edebiyatının oluşum kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Çünkü Kürt siyasal otoritelerinin canlı bir ticari, sosyal ve kültürel hayata sahip Kürt şehirlerinde inşa edip köylere kadar yaygınlaştırdığı ve finansörlüğünü yaptığı medreseler bu yazılı kültürü doğurmuştur.[25]

Orta ve yeniçağ boyunca Hemedan, Dinever, Cizre, Bitlis, Müküs, Erdelan, Bazid, Hizan, Amedî/İmadiye, Hakkâri, Hasankeyf, Meyafarkin/Silvan, Palu, Çemişkezek, Westan, İspayert, Hazro, Egil gibi orta çağda Kürt hükümetlerine başkentlik yapmış şehirlerde Kürtçe merkezli standart bir yazılı kültür ortaya çıkmıştır. Kürtçedeki bu standart iletişim ve yazılı kültür dilini, medreselerin bu alandaki diğer paydaşları olan şehirleşme, ticaret, siyasal istikrar, patronaj sistemi gibi dinamiklere borçluyuz.

Klasik dönem boyunca Kürt toplumunda başat eğitim kurumu olarak işlev gören Kürt medreseleri yazılı Kürt edebiyatına kaynaklık ederek yazılı bir kültürün oluşmasını sağladı. Özellikle Kürtçede dil birliğinin ve standart bir yazı dilinin oluşumunda ve klasik Kürt edebiyatı ürünlerinin ortaya çıkmasında medreseler birinci derecede kaynaktırlar. Kürtçe ders kitaplarının ve anadilde eğitimin de tarihsel kaynağı medreselerdir. Kürtçe, medreseler vasıtasıyla eğitimde, edebiyatta, hukukta/mahkemede, ticarette, sarayda/siyasette kullanılan bir toplumsal iletişim dili haline gelmişti.

5. Sonuç

Kürtler' in kitleler halinde İslamiyet ile tanışması, İslam'ın ikinci halifesi Hz. Ömer dönemine denk gelmektedir. Bu yeni dinin Kürtlerde oluşturduğu dinamizm ve hareketlilik siyasal, ilmi, edebi vs. atılım ve açılımlarının alt yapısını oluşturdu. İslam'ın bu ilk asırlarında Kürtler, kendi toprakları dışındaki yerlerde krallıklar ve prenslikler şeklinde iktidara geldiler. Kürtlerin çoğunluğu İslamiyet'i kabul ettikten sonra aynı asır içinde üç ayrı devlet kurdular. Şeddadî, Hasanveyhi ve Hamdani adları ile kurdukları bu siyasal

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

hakimiyetle Kürtler Batı İran'dan Kafkasya'ya kadar etkili olmaya başladılar. Batı İran toprakları ve daha sonra da bereketli hilal denilen Mezopotamya coğrafyası böylece birkaç bağımsız Kürt hanedanlığının hükümranlık bölgesi haline gelmişti.

İlk Müslüman Kürt devletleri büyük ve geniş bir imar ve inşa faaliyeti başlattı. Kürt toplumu siyaset, şehircilik, ticaret, askerlik, ilim, edebiyat gibi birçok sahada ilerleme ve deneyimler yaşadı. Bu otoriteler Kürdistan coğrafyasında çok sayıda camii, çeşme, köprü, kale, rasathane, han, hamam, medrese ve hastane inşa etti. Kürtlerin İslam dinini benimsemesi ile başlayan bu ilk Kürt otoriteleri döneminde kurulan ve Kürt toplumunda yaygınlık kazanan medreseler yeni dinin ve bu dine bağlı olarak gelişip yaygınlaşan İslam medeniyetinin teorik öğretisinin üretim mekanları olarak önemli roller üstlendiler. Bunun yanı sıra bu eğitim kurumları Kürtçede standart bir yazı dilinin oluşumunda ve Kürt edebiyatının gelişiminde önemli fonksiyonlar icra etti.

Kürt otoriteleri tarafından kurulan, Kürt medreseleri olarak literature geçen ve temel eğitim kurumları olarak işlev gören bu medreseler Kürtlerde siyasal, ilmi ve edebi gelişim ve atılımın temel dayanaklarından biri olmuştur. Ortaçağ boyunca Kürt toplumu için temel eğitim kurumu işlevi gören medreseler, Kürtlerde siyasal iktidarı temin eden, inançsal, kültürel ve dilsel birliği sağlayan dinamiklerin başında gelir. Bu eğitim kurumlarının dayandığı öğreti, Kürtlerde ortak dini bir kimlik olarak Sünni İslam anlayışı içinde Eş'ari ve Şafii mezhepleri paydasında birleştirici bir rol üstlendi.

Orta ve yakınçağ Kürt devlet ve beylikleri medreseleri Kürtlerde yazılı bir kültürün alt yapısını oluşturmada başat bir rol oynadığı gibi klasik Kürt edebiyatına dair eserlerin de ortaya çıkmasında birinci derecede kaynaktır. Söz konusu bu Kürt otoritelerinin Kürt coğrafyasında şehirlerden köylere kadar inşa edip yaygınlaştırdığı ve finansörlüğünü yaptığı bu eğitim kurumları Kürtçede anadilde eğitimin de tarihsel tecrübe ve pratiğini oluşturmaktadır. Asırlar önce Kürtçede ders kitaplarının ortaya çıkmasına da kaynaklık eden Kürt medreseleri Kürtçenin bir medeniyet dili olarak komşu diller ve edebiyatlarla başarılı ve başa baş bir rekabet gücüne sahip olmasının da temel dinamiklerinden biri oluşturmaktadır.

Kürt dili ve edebiyatı alanında bu kadar hayati ve tarihi rol üstlenmiş olan medreseler günümüze doğru geldikçe, bu kadim eğitim kurumlarının kendilerini yenileyememeleri, Kürt ve Kürtçe karşıtı otoritelerin baskı ve yasaklanmalar nedeniyle, medrese sayısı, eğitim kalitesi ve ders çeşitliği azalma göstermiştir.

Tarihi eğitim kurumlarımız olan medreseler dil ve edebiyatımıza yönelik olarak söz konusu bu katkılarının yanı sıra, eğitim metotları, müfredatları, sistematiği, öğrenci-hoca ilişkisi vb. birçok yönden bugünkü eğitim sistemimiz için oldukça önemli tecrübe ve verilerle dolu bir laboratuvar hükmündedir. Bu muazzam tarihsel deneyimin etki ve katkılarını araştırmak ve bu mirastan yararlanmak önemli olduğu gibi, bu eğitim pratiğini yenileyip güncelleyerek daha verimli kılma yol ve yöntemlerini aramak da büyük bir görev olarak ilim dünyasının önünde durmaktadır.

Kaynakça

Abdurrahman Adak, Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk, Weşanên Nûbihar, İstanbul 2013.

Abdurrahman Adak, "Tarîxa Perwerdeya bi Kurdî di Medreseyên Kurdan de", Kovara DENG, hêjmar: 99, r. 25.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Selîmiyê Hîzanî, Mesnewiya Yûsuf û Zuleyxa, Weşanxaneya Nûbihar, Stenbol 2013.
Ahmet Özer, Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler, Hemen Kitap Yayınları, İstanbul 2010.
Bedrettin Bağusuy, Selahaddin-i Eyyubi Devrinde İlmi Faaliyetler, Hivda İletişim Yayınları, İstanbul- 2009.
Bernard Lewis, The Arabs in History, Oxford Universty Press, Oxford 1993.
Gülistan Çoban Eminoğlu-Nevzat Eminoğlu, http://kurdarastirmalari.com/yazi-detay-bulan-k-ta-dengb-jlik-edebiyat-ve-temsilcileri-94, erişim tarihi: 20. 01. 2023.
Heme Kerîm Hewramî, Mêjûy Perwerde û Xwêndin Le Hucrekanî Kurdistanda, Çapxaney Wezaretî Roşinbîrî, Hewlêr 2008.
İbni Haldun, Mukaddime, Dergah Yayınları, İstanbul 1991.
Kadri Yıldırım, Kürt Medreseleri ve Alimleri, Avesta Yayınları, İstanbul 2017.
Kendal Nezan, "Kürt Dilini Tanıyalım Kürt Enstitüsü", r. 7. www.kurtenstitusu.com , (dîroka xwegihînê: 06.02. 2014)
M. Halil Çiçek, Şark Medreselerinin Serencamı, Weşanên Beyan, Stenbol 2009.
M. Zahir Ertekin, "Bazı Modern Kürt Aydınlarının İslam eleştirilerine Reddiye", Uluslararası Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Sempozyumu, Muş Alparslan Üniversitesi, Sempozyum Bildirileri, Muş 2017, s. 138.
M. Zahir Ertekin, "Di Edebiyata Me De Mewlûd û Danberheva Mewlûdên Pêşîn ên Kurdî û Tirkî", Uluslararası Kürdoloji Konferansı, Hakkari Üniversitesi 2011, s. 153.
Maruf Xaznedar, Mêjuwê Edebî Kurd, Aras Basım, Hewlêr 2010.
Martin Van Bruinessen, "Endonezya'da Kürt Uleması ve Endonezyalı Öğrenciler", (İngilizceden Çeviri: Osman Tunç) Bilgi ve Hikmet Dergi, Sonbahar 1995, Sayı: 12, s. 158.
Mela Elaeddînê Kopî, Diwana Rezê Jiyanê, Weşanên Nûbihar, Stenbol 2013
Melayê Cizîrî, Dîwan, (Kürtçeden Çeviri: Osman Tunç), Weşanên Nûbihar, Stenbol 2012.
Mela Mehmûdê Bazîdî, "Muqeddîma Îlmê Serf û Be'dê Usûlê Lazîmeyê Te'lîmiyye bi Zimanê Kurmancî", Camî'eya Rîsaleyan û Hîkayetan bi Zimanê Kurmancî, Amd. Ziya Avcı, Lis, St. 2010, r. 18
Mehrdad Îzady, Bir El Kitabı Kürtler, (Werger. C. Atila), Weşanxaneya Doz (Çapa 4), İstanbul 2022.
Muhammed Emin Zekî Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, Weşanên Nûbihar, Stenbol 2012.
Müfid Yüksel, Kürdistan'da Değişim Süreci, Sor Yayıncılık, İstanbul 1995.
Nevzat Keleş, Mimar Sinan Güzel sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Şeddadiler (951-1199)
Nevzat Keleş, Şeddadiler: Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
Nevzat Eminoğlu, "Medreseyên Kurdan Ji Destpêkê Heta Îro", Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Degisi, 3. Cilt, 2. Sayı, Aralık 2015, r. 210.
Şakir Gözütok, "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler", Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Cild: 1, Zanîngeha Mûş Alparslanê, Mûş 2013.
Şerefxanê Bidlîsî, Şerefname Dîroka Kurd, Weşanên Deng, Stenbol 2010.
Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Weşanên Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara 1989.
Zeynelabidîn Zinar, Medresa Kurdî-Xwendina Medresê, Weşanên Pencînar, Stocholm 1993.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zülkif Ergün, Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2015.

Dipnot:

1 Bedrettin Bağusuy, Selahaddin-i Eyyubi Devrinde İlmi Faaliyetler, Hivda İletişim Yayınları, İstanbul- 2009.

2 Şakir Gözütok, "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler", Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Cild: 1, Zanîngeha Mûş Alparslanê, Mûş 2013, r. 200

3 Bernard Lewis, The Arabs in History, Oxford Universty Press, Oxford 1993. s. 69.

4 Muhammed Emin Zekî Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, Weşanên Nûbihar, Stenbol 2012, s.165.

5 M. Halil Çiçek, Şark Medreselerinin Serencamı, Weşanên Beyan, Stenbol 2009, s. 78.

6 Nevzat Keleş, Mimar Sinan Güzel sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Şeddadiler (951-1199), s. 156; Nevzat Keleş, Şeddadiler: Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı" Bilge Kültür Sanat Yayınları, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 145.

7 Mihrdad Izady, Bir El Kitabı Kürtler, Doz Yayınları, İstanbul 2004, s. 97.

8 Şeref Han Bitlisî, Şerefname Küt Tarihi, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2020, s. 32.

9 Bitlisî, a.g.e., s. 32.

10 Zeynelabidîn Zinar, Medresa Kurdî-Xwendina Medresê, Weşanên Pencînar, Stocholm 1993. s. 89.

11 Kadri Yıldırım, Kürt Medreseleri ve Alimleri, Avesta Yayınları, İstanbul 2017, s.78

12 Abdurrahman Adak, Destpêka Edebiyata Kurdî, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2015, s. 178.

13 Gülistan Çoban Eminoğlu-Nevzat Eminoğlu, http://kurdarastirmalari.com/yazi-detay-bulan-k-ta-dengb-jlik-edebiyat-ve-temsilcileri-94, erişim tarihi: 20. 01. 2023.

14 Nevzat Eminoğlu, Hizan Beyliği Dönemine Genel Bir Bakış: İlim ve Edebiyat, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, s. 78.

15 Müfid Yüksel, Kürdistan'da Değişim Süreci, Sor Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 75.

16 Heme Kerîm Hewramî, Mêjûy Perwerde û Xwêndin Le Hucrekanî Kurdistanda, Çapxaney Wezaretî Roşinbîrî, Hewlêr 2008, s. 79.

17 15] M. Zahir Ertekin, "Bazı Modern Kürt Aydınlarının İslam eleştirilerine Reddiye", Uluslararası Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Sempozyumu, Muş Alparslan Üniversitesi, Sempozyum Bildirileri, Muş 2017, s. 138

18 Adak, a.g.e., s. 84.

19 Maruf Xaznedar, Mêjuwê Edebî Kurd, Aras Basım, Hewlêr 2010, s. 132.

20 Abdurrahman Adak, "Tarîxa Perwerdeya bi Kurdî di Medreseyên Kurdan de", Kovara DENG, Hêjmar: 99, s. 25.

21 Zeynelabidîn Zinar, a.g.e., 93.

22 Adak, a.g.m., s. 105.

23 M. Zahir Ertekin, "Di Edebiyata Me De Mewlûd û Danberheva Mewlûdên Pêşîn ên Kurdî û Tirkî", Uluslararası Kürdoloji Konferansı, Hakkari Üniversitesi 2011, s. 153.

24 İbni Haldun, Mukaddime, Dergah Yayınları, İstanbul 1991, c. 2, s.967.

25 Zülkif Ergün, Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2015, s. 50.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Contribution of Middle and New Age Kurdish State and Principalities Madrasahs to Kurdish Language and Literature

ABSTRACT :

At the emergence of the religion of Islam in the seventh century AD, the Kurds and their geography were stuck between the Persian and Byzantine Empires and were an area of contention. Starting from the middle of the 7th century, the Kurds began to experience a radical social change and dynamism with their acceptance of Islam. Thanks to the energy and social mobility and change stemming from this new belief and religion, the Kurds became active and active in general against their Christian neighbors, Greeks, Assyrians and Armenians, to whom they had been mostly passive, stagnant and passive. The new spirit and activity brought about by this change are political, economic, administrative, scientific, literary, etc. in Kurdish society. breakthrough in many ways. Thus, the Kurdish population and influence increased in their geography. The Kurds began to be influential outside the geography they were in. The Kurds came to power in the form of kingdoms and principalities in places outside their own lands. So much so that shortly after the Kurds became Muslims, they established three separate states in the same century. With this political domination they established under the names Shaddadi, Hasanveyhi and Hamdani, the Kurds began to be influential from Western Iran to the Caucasus. The lands of Western Iran and the geography of Mesopotamia, which was later called the fertile crescent, thus became the domain of several independent Kurdish dynasties. The period between the 10th and 12th centuries in the political history of the central lands of Islam deserves to be called the Kurdish centuries of Islam. For it was the Kurds who defended the central lands of Islam against the Byzantines, the Russians, and finally the Crusaders. A large and extensive reconstruction and construction activity was initiated by these Kurdish administrations. Developments and experiences were gained in many fields such as administration, bureaucracy, urbanism, trade, military service, science and literature among the Kurds. During this period, Kurdish governments built many mosques, fountains, bridges, castles, observatories, inns, Turkish baths, madrasas and hospitals in the geography of Kurdistan. The madrasahs, which were established in the period of the first Kurdish authorities, which started with the adoption of the Islamic religion by the Kurds and became widespread in the Kurdish society, played an important role as the production sites of the new religion and the theoretical teaching of the Islamic civilization that developed and became widespread depending on this religion. In addition, these educational institutions played an important role in the formation of a standard written language in Kurdish and in the development of Kurdish literature. These madrasahs, which were established by the Kurdish authorities, referred to as Kurdish madrasahs and functioned as basic educational institutions, have been one of the main pillars of political, scientific and literary development and breakthrough in the Kurds. Madrasahs, which served as the basic educational institution for the Kurdish society during the Middle Ages, are at the forefront of the dynamics that ensure political power and religious, cultural and linguistic unity in Kurds. The doctrine on which these educational institutions are based played a

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

unifying role in the denominator of Ash'ari and Shafi'i sects within the understanding of Sunni Islam as a common religious identity among the Kurds. Our aim in this study is to investigate the contribution of the madrasahs, which were built and spread in the Kurdish states and principalities established in the middle and new ages, to the Kurdish language and literature. In this context, in our study, the adventure of the emergence of Kurdish madrasahs, the stages and periods of madrasas, the influence and contribution of madrasahs to the Kurdish language and literature will be discussed in detail. Although this issue is very important in terms of Kurdish history, identity and language, it has not been adequately and deservedly researched. This makes our study even more important.

Keywords: *Islam, Kurdish States, Madrasahs, Kurdish, Kurdish Literature*

Rola Medreseyên Dewlet û Mîrektiyên Kurd ên Çerxa Navîn û Nû Di Ziman û Call Literature as Kurdî

KURTE:

Bi derketina dînê Îslamê di sedsala heftemîn a zayînê de Kurd û erdnîgariya wan di navbera Împeratoriya Faris û Bîzansê de asê mabûn û bûn qada nîqaşê. Ji nîveka sedsala VIIan pê ve, Kurd bi qebûlkirina Îslamê re dest bi guherîn û dînamîzmeke radîkal a civakî kirin. Bi saya enerjî û liv û tevgera civakî û guherîna ku ji vê bawerî û ola nû derketî, Kurd bi giştî li hember cîranên xwe yên Xiristiyan, Yewnanî, Asûrî û Ermenî, yên ku bi piranî pasîf, sekinî û pasîf bûn, çalak û çalak bûn. Ruh û çalakiya nû ya ku vê guherînê pêk tîne di civaka Kurd de siyasî, aborî, îdarî, zanistî, edebî û hwd. di gelek awayan de serkeftin. Bi vî awayî nifûs û bandora kurdan li erdnîgariya wan zêde bû. Kurd li derveyî erdnîgariya ku lê bûn, dest bi bandor kirin. Kurd li cihên dervayî axa xwe bi şeklê mîrektî û mîrektiyan hatin ser hukim. Ji ber ku bi demeke kurt piştî ku kurd bûn misilman, di heman sedsalê de sê dewletên cuda ava kirin. Bi vê serdestiya siyasî ya ku bi navên Şedadî, Hesenveyhî û Hemdanî ava kirin, Kurdan ji Rojavayê Îranê heta Kafkasyayê bi bandor bûn. Erdên rojavayê Îranê û erdnîgariya Mezopotamya ku paşê jê re heyva bi bereket hat gotin, bi vî awayî bû warê çend xanedanên kurdên serbixwe. Serdema di navbera sedsalên 10-12-an de di dîroka siyasî ya welatên navendî yên îslamê de hêja ye ku jê re sedsalên îslamî yên kurdî bê binavkirin. Ji ber ku li hemberî Bîzansiyan, Rûsan û di dawiyê de jî li hemberî xaçparêzan, axa navendî ya Îslamê parastiye Kurdan. Ji aliyê van rêveberiyên kurd ve xebateke ji nû ve avakirin û avakirinê ya mezin û berfireh hat destpêkirin. Di nav kurdan de di gelek waran de weke rêveberî, burokrasî, bajarvanî, bazirganî, leşkerî, zanist û wêjeyê pêşketin û ezmûn hatin bidestxistin. Di vê serdemê de hukûmetên kurdan li erdnîgariya Kurdistanê gelek mizgeft, kanî, pir, qesr, çavdêrxane, xan, hemam, medrese û nexweşxane çêkirine. Medreseyên ku di serdema desthilatdariya yekemîn a kurdan de, ku bi pejirandina dînê îslamê ji aliyê kurdan ve dest pê kir û di nav civaka kurd de belav bû, hatin avakirin, weke cihên hilberîna ola nû û teorîk roleke girîng lîstin. hînkirina şaristaniya Îslamê ku li gor vê olê pêşketiye û belav bûye. Her wiha van saziyên perwerdehiyê di avakirina zimanekî nivîskî yê standard bi kurdî û di pêşxistina edebiyata kurdî de roleke girîng lîstin. Ev medreseyên ku ji aliyê desthilatdarên kurd ve hatin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

avakirin, weke medreseyên kurdan hatin binavkirin û weke saziyên perwerdehiyê yên bingehîn xebitîn, di nav kurdan de yek ji stûnên sereke yên pêşketin û pêşketina siyasî, zanistî û edebî bûn. Medreseyên ku di serdema navîn de weke saziya perwerdehiya bingehîn a civaka Kurd bûn, di refên herî pêş de ne ku hêza siyasî û yekitiya olî, çandî û zimanî di Kurdan de misoger dike. Doktrîna ku ev saziyên perwerdehiyê li ser ava bûne, di nav têgihîştina Îslama Sunî de wekî nasnameyeke olî ya hevpar a di nav Kurdan de, di navbeyna mezhebên Eş'erî û Şafiî de rolek yekgirtî lîst. Armanca me ji vê lêkolînê ew e ku em li ser tevkariya medreseyên ku di nav dewlet û mîrekiyên kurdan ên di serdema navîn û nû de ava bûne û di serdema navîn û nû de hatine avakirin û belav bûne, li ziman û edebiyata kurdî lêkolîn bikin. Di vê çarçoveyê de wê di lêkolîna me de serpêhatiya derketina medreseyên kurdî, qonax û serdemên medreseyan, bandor û tevkariya medreseyan a li ser ziman û edebiyata kurdî bi berfirehî bê nîqaşkirin. Her çiqas ev mijar ji aliyê dîrok, nasname û zimanê kurdî ve pir girîng be jî, lê bi têra xwe û hêjayî lêkolînan nehatiye kirin. Ev lêkolîna me hîn girîngtir dike.

Peyvên Sereke: *Îslam, Dewletên Kurdî, Medrese, Kurdî, Wêjeya Kurdî*

هەوالنامەی کتێب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ خوێندنی کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

Emirate of Muks and Its Surrounding in Terms of Historical, Scientific, and Literary Perspective

Dr. Ömer Aytaç Aykaç
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi \Türkiye
Dr. Zikrullah Aykaç
Muş Alparslan Üniversitesi\ Türkiye

Abstract:

With the weakening of the Ilkhanids at the end of the 13th century, the Kurdish Emirates began to establish dominance in the regions and geographies where Kurds were concentrated. In the middle of the 14th century, many Kurdish principalities, especially Jazira, Hakkari, Bedlis, Bahdinan, Baban, and Ardalan, began to show their power in this geography. They showed this with the minted coins, the sermons given in their rulers' names, and the structures such as mosques, madrasahs, inns, and baths they had built as a sign of power. In addition to the aforementioned Kurdish emirates, large and small ones were established in many other centers, one of which is the Muks Kurdish Emirate.

Although the Emirate of Muks is geographically located between Hakkari and Wan, some researchers have included the geography where this emirate is located in the Kharzan or Bohtan region in terms of language and dialect similarity of Kurdish. In the Sharafname, which is one of the essential sources of Kurdish history, Şaraf Khan-i Bedlisî shows the Muks from the same ancestor as Hizan and İspayird and mentions it as a critical principality region between the mountains. As stated in various historical chronicles, the high mountains surrounding Muks acted as natural walls for this geography. They contributed significantly to making the region a safe center by protecting it from many dangers.

Being a safe zone, a general rule of the Middle Ages, turned the said principality into a scientific and literary center. For this reason, the primary aim of this research is to determine one by one the structures such as mosques, masjids, madrasahs, and inns, which were built as a sign of their power by various Emirs in the Emirate of Muks, which were among the essential Kurdish Emirates in the Middle Ages, to introduce poets and literary figures. In this study, the literature will be searched first, and the data collected about the Emirate of Muks will be analyzed descriptively from a historical, geographical, and sociological perspective. In general, the cultural elements of Muks in the historical, scientific, mystical, and literary fields will be determined, and the region's historical value will be revealed.

In this research, the phases of the history of the Emirate of Muks will be stated, and the effect of landscape on this principality will be mentioned. As we have seen from previous studies, the Muks Emirate, which has an identity, was called the 'Town of the al-Mohads' in the past. In this context, we will identify the madrasahs, dervish lodges,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

and zawiyas built in the Muks Emirate and reveal their historical importance, some of which are the Emir Hasan-i Wali Madrasa, Arvasi Madrasa and takka and Taramakh Madrasa. Molla Ali Teremakhî (17th century), Molla Yunus Arqatinî (17th century), Sheikh Muhammed Qutub-i Arvasi (18th century), Molla Hashim-i Muksi (18th century), who were educated in these madrasahs, are just a few of these scholars and Sufis. Apart from these, important classical Kurdish poets such as Feqiyê Teyran (17th century), Wedaî (19th century), Lakher (19-20th century), and Bayaz (19-20th century), who were brought up in and around the Muks Emirate, were critical literary figures to the region. They contributed and became the pioneers of Classical Kurdish Literature.

However, the scientific and literary tradition in the region continued for a while after the Emirate of Muks, which was abolished with the Ottoman Empire's central policy towards the middle of the 19th century. With the establishment of the Republic, with the laws against the dervish lodges and madrasahs, with the construction and relocation of new centers, the geography of Muks lost its importance, just as it was in Doğubayazıt, Silivan, Jazire, Hakkari, Hizan, and other centers and principalities. Inspired by all these, in this research, the history of the Emirate of Muks will be discussed with its geographical and literary aspects, and it will be tried to determine its historical and literary position among the Kurdish principalities.

Keywords: *Kurdish Emirate of Muks, History, Geography, Literature.*

Introduction:

Muks, located on the border of Turkiye and Iran, is a historic center in Kurdistan geography in both scholarly and literary terms. Muks, which is referred to in the sources as *Qasabatu'l-Muwahhidîn* (the city of those who know God as one), has been given this title by the madrasas, which are the source of knowledge and sharia, on the one hand, and the lodges, which are the fountains of sufism. In addition, many scholars and Sufis who grew up in Muks contributed this title to the city. In Şerefname, written by Şerefhan Bitlisi (2016: 254), information is shared about the Hizan section of the Nemirans, the inhabitants of Muks, and it is emphasized that the region is famous for its saints and scholars. The name Muks, which is the old name of Bahçesaray, now a district of Van, pronounced as Müküs, *Miks*, or Muks, is mentioned as Moxoene in Latin sources and Mōeks in Byzantine sources. Some researchers argue that the name Muks comes from the Moks, the ancestors of the Georgians, while others suggest that it derives from the Armenian word Moḱḱ or Mogkh (Marciak, 2017: 223).

The borders of Muks are Gevaş and Çatak districts to the east of Van, Hizan district of Bitlis to the West and Pervari district of Siirt to the southwest. It is geographically cut off from the Lake Van basin due to the Ikhtiyar Shahab Mountains, an extension of the Southeastern Taurus Mountains. It is located in the upper region of the valley formed by the Muks Stream flowing from the Aghirov Mountain towards the Tigris. Surrounded by high mountain ranges such as Agirov, Hasam-shir, Arnos and Krapet, this small city is like a sheltered castle whose walls are made of steep natural mountains (Hakan, 2002: 7). The fact that this geography, which has natural borders surrounded by steep and high mountains, is a closed basin and naturally separated from other regions, provided many advantages to Muks in the medieval period, especially security. In

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

addition, the fact that the Emirs who headed the emirates followed a successful policy in their administration and supported scientific and literary life made the region an important center in this field.

From the Middle Ages until the Tanzimat Period, Muks was located in a geographical location neighboring of Botan and Hakkari Emirates, which were the powerful emirates of the region. Due to this geographical location, Muks became a field of competition for the powerful emirates on the one hand. On the other hand, it possessed the literary, scientific, and cultural acquis of the emirates mentioned above. In other words, due to its geographical location, Muks benefited from the intellectual basin and acquis of the powerful emirates in the region. They created a solid and unique literary and scholarly tradition. This unique and robust tradition can be seen in the folklore, food and drink culture, clothing and attire, entertainment, weddings and festivities, tales, epics and poems of Muks. In this limited study, we will focus on the place of Muks, a center of literature and science, in Kurdish literature.

A Brief History:

Muks, located in the land of the Corduene in ancient times, was included in the Moxoene Province during the Roman period and constituted one of the most important military bases of the empire in the east. In the region, including Muks, Lake Van and its surroundings, Armenian principalities ruled until the 7th century. From the 7th century onwards, when the Arab armies conquered the region, the Armenian principalities in the area were subordinated to the Abbasids. The Vaspurakan Kingdom, which partly continued its sovereignty, including Muks, came under Byzantine rule from the 10th century onwards and disappeared shortly afterward (Demirkent, 1992: 236; Hakan, 2002: 10).

Lake Van and its surroundings, inhabited by Armenians and Kurds, remained under the rule of the Marwanids (990-1085), a Kurdish state, for nearly half a century. From the XIth century onwards, after the Mongol and Turkish raids became active in the region, the ethnic and political balances in the area were shaken, and the Marwanid state was eliminated by the Great Seljuks (1037-1194). Thus, the Seljuks and later the Ayyubids (1171-1250) became the new rulers of this region, including Muks. In the XIIIth century, the Kurdish emirates, whose foundations were laid during the Ayyubid period, continued their rule in the areas they were located after the disappearance of the Ayyubids, dependent on the Mongols and Ilkhanids. With the disappearance of the Ilkhanids (1256-1353) in the 14th century, the Kurdish emirates declared their independence in their areas of dominance. Establishing the emirates of Hizan, Ispayird and Muks in the geography defined by Şerefhan as Nemiran coincides with this period (Bitlisi, 2016: 255).

After the disappearance of the Ilkhanids, the Kurdish Emirates in the region came under the rule of the Turkomens tribal states Qara Qoyunlu (1380-1469) and Aq Qoyunlu (1378-1508). After the fall of Akkoyunlu, they came under the rule of the Safavids. As a result of the 1514 Battle of Chaldiran, some of the emirates in Kurdistan continued their existence as autonomous or semi-autonomous in their internal affairs and subordinate to the Ottomans in their external affairs (Epözdemir: 2005; Ciwan: 2015). As one of these emirates in Kurdistan, the Muks emirate underwent a similar historical process. In the 19th century, with the Ottoman centralization policy, the Emirate of Muks was abolished in 1846 and centrally-appointed administrators

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

administered the region. After the abolition of the emirates, Muks was transformed into a township in 1862 and then into a district directorate under the township of Çatak/Shatak with the new administrative organization in 1902.

During the 1915 Armenian events, Muks was devastated, and when the Armenians, who constituted half of the total population of Muks, left the city, Muks shrunk even further. As a result of the Russian occupation of the region, the Arvas Madrasah was burned and the Mir Hesenê Welî Madrasah was destroyed. Muks, which tried to rise from its ashes in the following years, suffered a tremendous blow when the Kemalist Republic banned madrasahs, shrines and lodges. Despite all this, Muks managed to raise a few poets in Kurdish literature by continuing the tradition in the Republican period. Muks, connected to Gevaş/Wastan district in 1932 during the Republican period, was connected to Pervari/Berwari district of Siirt between 1958 and 1964. In 1964, Muks was again connected to Gevaş district, and in 1987 it was connected to Van as a district (Masatlı, 2003: 9-10).

Scholar and Literary Life in Muks:

In 1514, during the Battle of Chaldiran between the Ottomans and the Safavids, the Kurds sided with the Ottomans, which led to the signing of a treaty between the Kurdish Emirates and the Ottomans through Idris-i Bitlisi. According to this treaty, the Kurdish emirates would maintain their former status, but at the same time, they would be subordinate to the Ottoman sultan, who was also the caliph. This treaty would also be valid for the future sultans and Emirs on both sides (Epözdemir, 2005). After this treaty, the investments made in Kurdistan in public works, economics and education paved the way for a great revival in science and culture, especially in literature. Indeed, important intellectuals and poets such as Melayê Cizîrî (d. 1640?), Feqiyê Teyran (d. 1632), Şêx Şemseddinê Exlatî (d. 1674), Ehmedê Xanî (d. 1709) and Melayê Bateyî (d. 1760?) lived in this period.

The prosperous life of the Kurdish Emirates also manifested itself in Kurdish cities' social and cultural organization. The madrasahs, inns, baths, roads and bridges built by Kurdish emirates brought vitality to their emirates, which led to trade development. Similar developments were also observed in Muks. In this context, the three inns built by Mir Hesenê Welî, one of the first known Emirs of Muks, between the routes of Muks, Gevaş and Çatak, and the madrasah built in his name in the center of Muks are concrete examples of these developments. The Pira Sor [Red Bridge] built by Mir 'Abdal in 1595 and the Mizgefta Sor [Red Mosque], whose construction date is unknown, are among the services of the Emirate of Muks in the fields of public works and faith. In addition, the gravestones with high artistic value in the old city cemetery in Muks today are essential in showing urbanization. In addition, the fact that almost all the houses in the city are two-stories and the importance attached to walnut carving in house decorations can be read as an expression of an aesthetic and artistic concern in the city. Undoubtedly, the investments made in the field of civil architecture contributed significantly to both the scientific and literary development of the city.

Fountains of Knowledge and Literature: Kurdish Madrassas:

Kurdish madrasas have a privileged place in transmitting Kurdish culture, language, and literature to the present day. While this is true for Kurdistan, it is more

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

decisive for Muks. The existence of three important madrasas in and around Muks, the dominant place of the Kurdish ulema, and men of letters who grew up in these madrasas in Kurdish contemplative life reinforces this statement. In this section, 'Abdaliye/Mir Hesenê Welî Madrasah, Arvas Madrasah and Teremakh Madrasah have a critical place in the history of both Muks and Kurdish thought, will be examined and their place and role in the history of Kurdish thought will be clarified.

Madrasah of Ebdaliye/Emir Hesenê Welî Madrasah:

It is estimated that the madrasah known as Ebdaliye or Madrasah of Emir Hesenê Welî was built by Mir Ebdal, who is recorded as the first emir of Muks. The madrasah, recorded as Madrasah of 'Abdaliye in the early periods, was later recorded as Madrasah of Mir Hesenê Welî. One of the possible reasons for this name change is that Mir Hesen, Mir Ebdal's son, named the madrasah after himself. The second rumor is that Mir Hesen was very popular because he was both a mir and a mudarris at the madrasah. For this reason, the Madrasah of 'Abdaliye was named Madrasah of Mir Hesenê Welî.

According to the inscription of the madrasah written in Persian, this madrasah was restored by Mir Ehmed, one of Mir Hesen's grandsons, in 1158/1745. In the same inscription, it is written that the madrasah was restored in 1310/1892 by Mir Mutiullah, one of the mir family (Taşkın, 2017). Although the madrasa is in ruins today, its plan as a building is visible. Although we do not have the foundation books of this madrasah, which was probably a two-story building consisting of three halls at the first entrance and five small rooms with arched entrances, the foundation villages, lands and fields of the madrasah are still known among the people. Supported by the Emirs of Muks, it was one of the most famous madrasas in Kurdistan, along with the Mir Nasir Madrasah in Tanz, the Finik Madrasah, the Medreseya Sor and the Mir Ebdal Madrasah in the Botan region. According to Ebdurreqîb Yûsuf (1988: 50), who has done substantial research on the history of Kurdish literature, the number of mudarris reached ten, and in some periods, the number of students reached up to three hundred. The fact that many great scholars, Sufis and literary figures, who will be mentioned later, were educated at this madrasa caused its reputation to spread throughout Kurdistan.

Madrasah and Lodge of Arvas:

The Arvas Madrasah and lodge are located in the Arvas [Doğanyayla] village, 20 km from the center of Muks. The grandfathers of this family in the village of Ervas came first to Mosul and then to Diyarbakir and Siirt due to the sack of Baghdad by Hulagu Khan. Muhammad bin Qasim, a member of this family, settled in the village of Arvas for his teaching, guidance and sufi services; in 1691, he built a mosque, lodge and library with the support of Mir Ibrahim (d. 1746?), the mir of Hakkâri. It is rumored that this library, which was famous in the region, was burned by the Russians during World War I and that there were about five thousand manuscripts in the library.

The Madrasah of Arvas is a complex with a mosque and a lodge next to the madrasah. However, The Madrasah has a reputation as a madrasah in Kurdistan. At the same time, the madrasah came to the forefront with its work in sufism. Initially belonging to the Qadiri order, after the spread of Naqshbandism in Kurdistan, Arvas Madrasah's followers became members of the Naqshbandi order (Işık, 2013: 61-62). In the field of sufism, great sufis with the titles of 'Qutub', 'Ghaws' and 'Sayyid' emerged from Arvas

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

lodge. Seyyid Muhammed Qutub (Abdurrahman Ervasî) (d. early 18th century), Seyyid Abdurrahim Ervasî (d. 1786), Seyyid Fehim Ervasî (d. 1895) and Mela Resul Ervasî (d. early 20th century) are some of them. There are many great names from the Arvas family who opened lodges and madrasas in the immediate vicinity, including Ghavs-i Hizan Seyyid Sıbğatullahê Ervasî (d. 1870), Sheikh Ebdurrahmanê Taghî (d. 1886) and Seyyid Abdulhakim Ervasî (d. 1943), to name just three.

Madrasah of Teremakh:

Another important madrasah in this region is Teremakh [Yaylakonak], 23 km from Muks. This madrasah was founded by Elî Teremakhî. The first known Kurdish grammar book (comparative with Arabic and Persian) was written by Elî Teremakhî, therefore Elî Teremakhî and his madrasah has a vital place in Kurdish history (Üneşi: 2016). Apart from this information, we do not know enough about the Teremakh Madrasah. However, it is possible to say that the reputation of this madrasah did not spread as much as the other madrasahs in Muks. This shows that the Teremakh Madrasah remained a more localized institution, called 'hucre' in the Kurdish madrasah literature, offering elementary and intermediate level courses like the children's schools.

Muks from a Scientific and Sufi Perspective:

The fact that the Emirs of Muks pursued a peaceful policy with other Emirs in the region and that Muks was a fortress protected by high mountain ranges kept the city from war and conflict most of the time. In addition, the madrasas and lodge built with the direct or indirect support of the Emirs enabled Muks to become a center of knowledge and Sufism. This created a favorable environment for many scholars and Sufis to grow up in Muks. In this section, we will briefly introduce the scholars from Muks who left their mark on the history of Kurdish literature and thought with their works.

Mela Eliyê Teremaxî:

We do not have any information about Mela Eliyê Teremakhî's life other than what Mela Mahmudê Bazîdî (1797-1867) reported. Bazîdî (2010: 55) wrote a preface to *Teremakhî's Tesrîfa Kurmancî* in a study prepared to be sent to the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg. In this preface, Bazîdī states that Teremaxī lived in the late 16th century and was educated in various madrasas in Muks, Behdinan, Soran and Baghdad. In the same article, Bazīdī notes that Teremaxī was famous in his time in the science of morphology and that his fame persists in Kurdistan. According to al-Bazīdī, al-Taremaxī wrote the previous work because the science of morphology was complex. Students had difficulty in learning this science (Üneşi, 2016: 30). The essential reason for the survival of this work written by al-Taramaxī is that it was included in the curriculum of madrasas in Kurdistan (Bazīdī, 2010: 56). In his study on the subject, Leezenberg (2014: 720) points out that although Teremaxī's book is at the beginner level for a grammar book, the central importance of his work lies in the Kurdishization of madrasa education in Kurdistan in the 17th century. Leezenberg considers Teremaxî's work the starting point of philological Kurdish nationalism.

Mela Yûnusê Erqetinî:

According to Bazîdî, Mela Yûnusê Erqetînî, who was from the village of Erqetîn in Muks and lived in the 17th century, contributed two important works to the history of Kurdish prose. One of these books is Zurûf and the other is Terkîb. Mela Yûnus wrote

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

these two works on Arabic adverbs and syntax in Kurdish so that the students in the madrasah could understand Arabic grammar more easily. These works were taught as textbooks in Kurdistan madrasas for centuries. Since Erqetînî's works were written in the Kurdish of the 17th century, they constitute an example of a document and a source for studies on the Kurdish of the period in areas such as spelling, word structure, word order, etc. ((Narozî, 1996: 8-9)).

Şêx Mihemedê Qutbê Ervasî:

Şêx Mihemed Ervasî is one of the great and important scholars who grew up in The Lodge of Ervas in the 18th century. He trained himself in both religious sciences and Sufism. He was given the title of 'Qutub' because he reached high levels in sufism. Şêx Mihemed lived his life in the lodge and mosque in his village, and apart from the Kurdish medical book he wrote, we do not have enough information about his life. This work, recorded in Kurdish literary history as *Tibba Ervasî*, is among the essential Kurdish prose works written in the 18th century. Yıldırım (2013: 9) states that Şêx Mihemed developed a method of medicine based on experience and herbs, following the example of the great medical doctor Calinus.

Mela Hashimê Miksî:

Another scholar from Muks is Mela Haşimê Miksî. He is from the Hemdan hamlet of Muks. He first attended a madrasah under his father Mela Ehmedê Tînîsî. His grandfather Hacı Mela Muhammed Mîr Hesenê Welî was a notable scholar who worked as a mudarris at the Madrasah. His fourth great-grandfather was Hecî Usivê Tînîsî, the brother of Feqiyê Teyran. Mela Haşimê Miksî's only surviving work is *Terîqu'n-Najat* [The Way of Salvation], a Kurdish verse work consisting of approximately 330 couplets about the conditions of Islam (Taşkın, 2016: 67-68). In this work, Mela Haşim was influenced by Mela Xelilê Sêrtî's *Nehcu'l-Enam* in terms of content and style.

Muks from a Literary Perspective:

In his Şerefname, Şerefhanê Bitlisi, who provides detailed information about the Emirs of Kurdistan, mentions the Emirs who attached importance to entertainment and did not skimp on the entertainment in their diwans. Based on this information, it can be said that literature and poetry were valued in Emirates of Kurdish, poets could live in the mansions and palaces of the Emirs, and literature developed in these circles due to this patronage.

The divans established in the mansions of the Emirs of Muks became the most important place for the poets here. Feqiyê Teyran mentioned the Muks mir in his poems, and Weda'î wrote eulogies and elegies for the Muks mir of the time, Şêxî Beg. In short, the poets' relationship with the Emirs of Muks is reflected in their poetry. All this shows that the Emirs of Muks attached great importance to literature and patronized poets. As a result, Muks managed to become a literary center of attraction. It is seen that the literary tradition that reached its peak in Muks during the emirates period continued even after the abolition of the Emirates of Muks (1846).

Feqiyê Teyran:

Feqiyê Teyran, whose real name was Muhammad, became famous with the pseudonym Feqiyê Teyran [Talebesi of the Birds]. Feqiyê Teyran lived in Muks in the 16th and 17th centuries and died in the village of Şandis in Hizan in 1041/1632 (Adak et al.,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

2014: 111). Feqiyê Teyran went to Cizre, one of the period's most important centers of madrasah education. After finishing his madrasah education, he worked as a professor at Mir Nasır Madrasah in Finik, just north of Cizre, and trained students. While in Cizre, Feqiyê Teyran earned Melayê Cizîrî's praise with his poetry (Teyran, 2014: 16-17).

Although most of Feqiyê Teyran's poems are lost, the verses we have in our possession consist of poems gathered together in recent years under the name Dîwan. Feqî, whose Dîwan contains many odes, ghazals, stanzas and quatrains, has become one of the crucial cornerstones of classical Kurdish literature with his unique style. In the triangle of Muks, Hizan and Ispayird, which has rich oral literature, most of Feqiyê Teyran's poems are known by heart among the people. Many legends about him, such as his love story with Sinem, the daughter of the mir of Hizan, and many others, are passed down from generation to generation. Feqî, many of whose poems are recited as hymns in madrassas and lodges, also has an exceptional place in Kurdish Yazidi culture in the Caucasus today. Feqî is known in literary circles in the Caucasus and Armenia as *Şayir û Aşiqê Cime'etê* (Folk Poet and Lover). In the folkloric fieldwork of the Jalil family, many new poems by or attributed to Feqî were collected (Jalil O. & Jalil C., 1978: 53-81).

Feqî, who is one of the pillars of classical Kurdish literature along with Melayê Cizîrî and Ehmede Xanî, is one of the founding fathers of Kurdish literature because of the simple language he used in his poems and his unique style close to folk literature. In classical Kurdish literature, poets such as Aghayokê Bêdarî (d. 18th century), Bekir Begê Erizî (d. 19th century) and Şêx Nûredînê Birîfkanî (d. 1851), Feqî Reşîdê Koçer (d. 1927) were influenced by him.

Weda'î:

The poet, whose real name was Abdulhamit, was born in 1790 in the village of Tînîs in Muks. Abdulhamit, one of the well-known scholars of his time, was the clerk of the Muks miri Şêxî Beg. He succeeded his brother Khan Mehmûd, who was killed in 1821, and Khan Ebdal, who would later succeed him as divan clerk (Sungur, 2013: 74-76). Weda'î, who stayed at the mir mansion in Muks and wrote eulogies for Şêxî Beg and Xan Mehmûd, is one of the best examples of the patrimonial relationship between patron and poet in classical Kurdish literature.

In Weda'î's divan, Persian poems outnumber Kurdish ones. The fact that he wrote 'tahmis' to the poems of poets such as Hafiz and Mullah Jami, considered masters of the Persian language, shows his talent in the Persian language. Weda'î, who likewise displayed his skill in Kurdish poetry, apparently devoted himself to Sufism towards the end of his life, and was initiated into Şêx Tahayê Nehrî (d. 1853), one of the caliphs of Mewlana Xalidê Şarezorî (Khalid-i Bagdadî) (d. 1826), in the Nehri village of Hakkâri. The poet is estimated to have died in the 1850s and his grave is in his town (Acar, 2016: 297).

Lakher:

Mela Emerê Aşiq, known by the pseudonym Laxer in classical Kurdish literature, was born in 1860(?) in the village of Tînîs [Güneyyamaç] in Muks and died in 1912 in the village of Zivistan [Elmalı]. He started his religious education with his father and continued his education in Mir Hesenê Welî and Ervas madrasas. Mela Emer briefly studied at a madrasa in Gevaş and then went to Medreseya Sor [Red Madrasa] in Cizre with his cousin Mela Khurşîd. Here, Mela Emer inhaled Melayê Cizîrî's inspiration and, for

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

a long time, spent his nights in seclusion and worship at Melayê Cizîrî's tomb. After a while, Mela Emer, who became known as Aşiq, returned to Muks and received his 'permission' from his teacher Mela Ebdullahê Miksî at the Mir Hesenê Welî madrasah. After working as a mudarris at this madrasah for a while, he worked as an imam in the villages of Tînîs, Teremax and Zivistan and raised many students. In addition to these scholarly activities, Mela Emer belonged to the Naqshi order and was a follower of Seyyid Fehim Ervasî from the village of Ervas (Doskî, 2011).

Mela Emer, influenced by Melayê Cizîrî in his poetry, is one of the most influential classical Kurdish poets of the last period who managed to create his style. Mela Emer also wrote 'takhmis' to many of Melayê Cizîrî's poems. Although his divan is complete, only about thirty poems have survived to the present day, and his divan includes poems in Persian, Arabic, and Kurdish.

Beyaz:

We do not have enough information about the life of the poet known as Mela Xurşîdê Tînîsî. It is not known where Beyaz, the cousin of Mela Emerê Aşiq, received his madrasa education. All that is known is that he and Mela Emer studied together at the Medreseya Sor in Cizre. Mela Xurşîdê Tînîsî wrote his poems in Kurdish under the pseudonym Beyaz and in the classical style, and a few of his poems were found among Mela 'Umerê Aşiq's manuscript poems. Based on these poems, it can be said that there are other poems of Beyaz, who was a skilled poet, but they have not yet been unearthed (Mela Mihemedê Gulnar, personal interview, November 12, 2017).

Hemzeyê Miksî:

Hemze, known among Kurds as Hemzeyê Miksî or Hamza of Muks, was born in Muks in 1892. Hemze started his education at the Mir Hesenê Welî madrasah in Muks and then continued his education at the Medreseya Khorkhor [Horhor Madrasah] in Van, after which he went to Istanbul and studied Persian Language and Literature at Daru'l-Funun. After his university education, he studied at Madrasa al-Waizin and graduated from there. Hemze, who was involved in education and training activities throughout his life, sometimes worked as a teacher and sometimes as an imam (Aydeniz, 2000: 17).

Hemze, who was among the first founders of the Kurdish Students' Hêvî Society and the Kurdistan Ta'ali Society in Istanbul, also contributed significantly to the cultural activities of the society. Hemze actively worked and wrote articles in the journals such as *Hêvî, Rojî Kurd,* and *Hetawî Kurd* published by the societies mentioned above. He was the managing editor of the magazine *Jîn*, affiliated with the Kurdish Tamim and Education Society. In 1919, he prepared a foreword to Ehmedê Xanî's masterpiece *Mem û Zîn* on behalf of the society in Istanbul and had it printed for the first time. Together with Mela Şefik Ervasî, he published many classics of Kurdish literature under the umbrella of these societies and pioneered their reaching more people and spreading more among Kurds at that time (Aydeniz, 2000).

Hemze did not leave the region immediately after the establishment of the Republic, and went to Mardin's Ömerli/Mahsertê district, where he worked as a teacher for a while. He was then arrested and detained. After his release from prison, he went to Syria and did political work in the Khoy-bûn organization. At the same time, Hemzeyê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Miksî continued his life as a teacher in Hesîcê/al-Hasakah, where he died in 1958 (Aydeniz, 2000).

Naci Orhan:

Born in 1940 in Muks, he is a politician and poet. Orhan graduated from primary school and speaks Ottoman Turkish and Persian. In 1978, he served as mukhtar for a while in Muks sub-district. When Muks became a district in 1989, he became its first mayor and served until 2009. Orhan, one of the Emir of Muks on his father's side and one of the sheikhs of Ervas on his mother's side, is one of the respected personalities of Muks (Remzi Orhan, personal interview, October 15, 2017). Orhan used simple and plain language in his poems written in Kurdish and Turkish, and wrote his poems in syllabic meter. In his works, he mostly drew attention to social problems, emphasized the values of Muks and expressed his love for people.

Mîrê Zirav:

Mela Mihemedê Gulnar, one of the last poets of both classical Kurdish literature and Muks, was born in 1955 in the village of Tînîs. Mela Mihemed started his madrasa education with his father. Upon his father's death, he went to the madrasas of the leading seyyids of the region and completed his Arabic and religious education. He attracted attention with his intelligence in the madrasa life he started as a child and was given the nickname Mîrê Zirav by his teachers. In later periods, this nickname became the poet's pseudonym. After receiving his ratification, he worked as a village imam in the Muks, Westan and Shakh districts, while continuing to train students in the madrasa style. Mela Mihemmed, popularly known as Mîrê Zirav, has a divan of classical poems in Arabic and Persian as well as Kurdish (Taşkın & Yeşilçınar, 2017).

İbrahim Sungur:

The poet is from the Şêxa (Ünlüce) hamlet of Muks and was born in 1953. After completing his madrasah education in Muks, Erciş, Berwarî and Hizan, Sunkur continued his school life. He worked as a teacher and school administrator in Westan, Qerqeli, Muks and Van. In addition to his poems written in classical style, he has many translations from Persian and Arabic. Among his important works are the translations of Mem û Zîn masnavi and Şerefname into Turkish (Sungur, 2011).

Shuara-yı Nemiran (Immortal Poets):

As a scholarly and literary basin, Muks has always been a center of attraction for the scholars and poets around it. The competition in the field of poetry and science and the patronage of these poets by the Emirs of the period led to the emergence of important poets in Kurdish literature. Undoubtedly, one of the most immortal poets in Kurdish literature is Mela Huseynê Bateyî, who lived in the Emirate of Hakkâri in the 17th century. Bateyî, presumably a Mir Hesenê Welî madrasah graduate, was the author of the first Kurdish mawlid. Bateyî, who was known to be on good terms with the Mir of Muks at the time, is said to have visited the Mir of Muks every year (Yûsuf, 1988: 50). His divan, written in Kurdish, is one of the critical cornerstones of classical Kurdish literature.

Another poet from Nemiran's Hizan branch is Silêmanê Hizanî (d. 18th century). He authorizes one of the most notable Kurdish masnavi, Yûsuf û Zuleykha. Silêman dedicated this work to the Mir of Hizan (Hîzanî, 1759/2013: 208-210). Another featured

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

name from *Şuara-yı Nemiran* is Aghayokê Bêdarî. Living in the 18th century in the Ispayird region, Aghayok is the pinnacle of classical Kurdish literature in the genre of critical poetry woven with witticisms. Aghayok's dîwan, which breathed new life into classical poetry with his poems, has not survived (Doskî, 2013: 44-47).

Şêx Muşerref Khinokî (d. 2008), who wrote his name on the pages of Kurdish literature with his divan with Sufi content, is another Sufi poet of this region. In this geography surrounded by steep mountains, in the small madrasah he built in the Nemiran valley, he was also engaged in Sufi poetry while caring for his students. He became one of the critical sufi poets of classical Kurdish literature with his poems (Sadînî & Doskî, 2013: 9-20).

Conclusion:

One of the many Emirates in the Kurdistan geography in the historical process is the Emirates of Muks. The Emirs of Muks attached importance to peace and stability in their sovereignty areas and supported scientific and literary life. For centuries, political stability established in and around Muks brought a commercial, economic and cultural revival. Undoubtedly, the vitality in the fields as mentioned earlier also manifested itself in the scholarly and literary fields. Especially after the 15th century, Muks, a center of attraction in Kurdistan geography with its madrasas, became an academic center for poets with mansions of Emirs. Due to these characteristics, Muks, on the one hand, trained the prominent poets of classical Kurdish literature and on the other hand, managed to attract the attention of Kurdish poets.

Significant madrasas such as Mir Hesenê Welî Madrasah, Teremakh Madrasah and Arvas Madrasah and lodge, built within the emirates' borders, were the keystone of Muks becoming a center of literature and science. Poets and thinkers such as Feqiyê Teyran and Weda'î, who grew up in this neighborhood, are among the founding figures of classical Kurdish literature. Scholars such as Mela Yunusê Erqetinî, Mela Eliyê Teremakhî, Mela Haşimê Miksî and the shaikhs of the Lodge of Arvas are just a few of the scholars that Muks has gifted to humanity.

In the 19th century, with Ottoman centralization, the emirates were abolished. The deterioration of the political structure in many cities of Kurdistan led to the loss of the scholarly and literary environment. However, despite this unfavorable political and literary atmosphere, Muks, which has a rich literary and cultural heritage, managed to maintain those as mentioned earlier scholarly and literary traditions for a while and produced essential representatives in this field. In the Republican period, it can be safely said that Muks suffered from the same kind of forgetfulness and indifference that befell historical cities in Kurdistan such as Cizîr, Silîva, Hekkari, Bazîd, Betlis and Hizan.

BIBLIOGRAPHY:

- Abdurrahman. (1335). *Bediuzzeman'ınTarihçe-iHayatı*. İstanbul: Necm-iİstikbalMatbaası.
- Acar, H. (2016). Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Farisînûsî: NimûneyaWeda'î. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi (JOSR)*, Nisan-2016, Cilt: 8, Sayı:1 (15). ss. 297-326.
- Adak, A., Baluken, Y. & Acar, H. (2014). GoraFeqiyêTeyran, *Nûbihar Akademi*, Cilt: 1, Sayı:1, ss. 111-120.
- Alakom, R. (2013). BegêBeganMuhtilaBegêMiksê. *KovaraDîrokWar*. Payîz 2. ss. 62-72.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- Aydeniz, V. (2000). *Eski Said'in Ehemmiyetli Talebesi Hamza*. İstanbul: Kent Işıkları.
- Aydeniz, V. (2013). *Seyyid Şefik Arvasi*. İstanbul: Nûbihar.
- Bazîdî, M. M. (2010). *Cami'eyaRisaleyan û HikayetanbiZimanêKurmancî*. Ziya Avcı (Haz.). İstanbul: Lîs.
- Bitlisi, Ş. (1597/2016). *Şerefname Kürt Tarihi*. (4. Baskı). (Cilt 1). Abdullah Yeğin (Çev.). İstanbul: Nûbihar.
- Bidlîsî, İ. (1567/2016). *Selim Şah-Nâme*. (2. Baskı). Hicabi Kırlangıç (Çev.). Ankara: Hece.
- Çelebi, E. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (4. Kitap, 1. ve 2. Cilt). Seyit Ali Kahraman &Yüzel Dağlı (Haz.). İstanbul: YKY.
- Celîl, O. &Celîl C. (1978). *Zargotina Kurda II*. Moskova: Naûka.
- Çiçek, M. H. (2009), *Şark Medreselerinin Serencâmı*, İstanbul: Beyan.
- Ciwan, M. (2015). *Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514)*. İstanbul: Avesta.
- Doskî, T. Î. (2011). *ParçeyekjiDîwanaLaxerî*. Duhok: Xanî.
- Doskî, T. Î. (2013). AxayokêBêdarîŞa'irêRexnegir. *Nûpelda*. Payîz 14. ss. 44-47.
- Epözdemir, Ş. (2005). *Amasya Antlaşması 1514 Kürt-Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*. İstanbul: Pêrî.
- Gül, A. & Özdemir, A. R. (2013). *Yer Adlarını İade Etmek mi, 'Kürdistan'a Sınır Çizmek mi*? Özel Rapor. (No: 18). Ankara: 21. Yüzyıl Enstitüsü.
- Hakan, S. (2002). *Muks Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, İstanbul: Pêrî.
- Hîzanî, S. (1759/2013). *Yûsuf û Zuleyxa*. Ayhan Geverî (Haz.). İstanbul: Nûbihar.
- İnalcık, H. (2010). *Has-bağçede 'Ayş u Tarab Nedimler Şairler Mutrîbler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- İpekten, H. (1996). *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*. İstanbul: MEB.
- Kılıç, O. (1997). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van*. Van: Van Belediyesi.
- Leezenberg, M. (2014). ElîTeremaxîandVernacularization of Medrese Learning in Kurdistan. *RoutledgeIranianStudies*, 47: 5, 713-733, DOI: 10.1080/00210862.2014.934150
- Marciak, M. (2017). *Sophene, Gordyene, andAdiabene, Three RegnaMinora of NorthernMesopotamiaBetween East and West (Impact of Empire)*. Leiden: Brill.
- Masatlı, M. (2003). *Bahçesaray Adında Bir Gezegen*. İstanbul: Çekül.
- Narozî, E. (1996). "Pêşgotin". (di nav de) Mele Yûnisê Helqetînî. Terkîb û Zurûf. Emîn Narozî (Amd.). Stockholm: Sara.
- Orbelî, İ. A. (2011). *LiMuksê Folklor û Jiyana Rojane*. TêmûrêXelîl (Çev.). Sinan Hakan (Haz.). İstanbul: Nûbihar.
- Qeredaxî, M. E. (1998). *Bojûndenewey Mêjûy Zanayanî Kurd*. (Cilt 1). Bexda: Wemîd.
- Sadînî, X. &Doskî, T. Î. (2013). Şêx Muşerrefê Xunokî. *Nûpelda*. Payîz 14. ss. 9-20.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural. & ArchaeologicalSurvey*. (Volume III). London: Pindar.
- Sungur, İ. (2011). *Sorgul*. İstanbul: Nûbihar.
- Sungur, İ. (2013). Weda'î Kîye? *Kovara Dîrok War*. Payîz 2. ss. 73-81.
- Talay. A. (1998). *Bizim Eller Van*. (2. baskı). Ankara: Van Belediyesi.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

- Tarînî, M. B. (2011), *Medrese ji Her Aliyî ve Medreseyên Me*, Ankara: Lîs.
- Taşkın, H. &Yeşilçınar, F. (2017), Jiyanname Ya Mîrê Zirav / Mela Muhemed Gulnar Texmîsa Wî Ya Li Ser Qesîda Bulbulê Ya Melayê Cizîrî. *Nûpelda*. (Hejmarane weşandî).
- Taşkın, H. (2016). Mela Haşimê Miksî û Dîtina Terîqu'n-Necata Wî. *Nûbihar*. Payîz 137. rr. 66-71.
- Taşkın, H. (2017). Deşifrasyona Nivîstekêya Medreseya Mîr HesenêWelî. (yayınlanmamış makale).
- Teyran, F. (2014). *Divan ∞ Dîwan*. (Cilt 1). Kadri Yıldırım (Haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Üneşi, A. (2016*). Tesrîfa Teremaxî (Metn û Lêkolîn)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi/ Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin.
- Van Koningsveld P. S. & al-Samarrai, Q. (1978). *Arabic Manuscripts, Localities and Dates in Arabic Manuscripts*, Leiden: Brill.
- Yıldırım, K. (2013). *Ji Sedsala 18. Pirtûkeke Kurdî ya Bijîşkiya Gelêrî Tiba Melayê Erwasî*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Yûsuf Ziyaeddin Paşa. (1310). *el-Hediyetü'l-Hamidiye fî Luğati'l-Kurdiye*. İstabul: Dersaadet Şirketi Mürettibiye Matbaası.
- Yûsuf, A. (1988). *Şaîrên Klasîkên Kurd*. Uppsala: JînaNû.
- **Archives, Encyclopedias and Websites**
- Demirkent, I. (1992). 'Bizans'. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (c. 6. s. 230-244.)
- Ervas Derneği Sitesi. (24.11.2017). http://arvasidernegi.com/biyografi_detay.aspx?biyog_id=20.
- Işık, İ. S. (2013). "Arvasiler", *A'dan Z'ye Kürtler Kişiler Kavramlar Kurumlar*. İstanbul: Nûbihar.
- Molla ResûlZekî, İstanbul Meşihat Arşivi, No: IST.MFT.MSH.SAID.0144.0029.9.1955.
- Molla YûnusErqetînî, Şerhu'l-Ewamil, Ankara Millî Kütüphanesi, Yazmalar, No: A. 6739.
- Molla YûnusErqetînî, Şerhu'z-Zurûf, Ankara İl Halk Kütüphanesi, No: 4992/3.
- http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157
- https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=23528
- https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55404;

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

Kurte:

Di dawiya sedsala 13. de bi lawazbûna Îlxaniyan re, li herêm û erdnîgariyên ku Kurd lê kom bûne, Mîrnişînên Kurdan dest bi serdestiya xwe dikin. Di nîveka sedsala XIVan de gelek mîrekiyên kurdan bi taybetî jî Cezîre, Hekarî, Bedlîs, Behdînan, Baban û Erdelan li vê erdnîgariyê dest bi nîşana hêza xwe kirin. Vê yekê bi diravên derkirî, xutbeyên ku li ser navê mîrên xwe dane, bi avahîyên wek mizgeft, medrese, xan û hemam ku wek nîşana desthilatdarîyê çêkirine nîşan didin. Ji bilî wan mîrnişînên kurdî yên navborî, li gelek navendên din jî mîrnişînên mezin û biçûk hatin avakirin, ku yek ji wan jî Mîrnişîna kurdan a Muksê ye.

Tevî ku Mîrnişîna Muksê ji aliyê erdnîgarî ve di navbera Colemêrg û Wanê de cih digire jî, hin lêkolîner ji aliyê ziman û hevsengiya zaravayên Kurdî ve erdnîgariya ku ev mîrnişîn li herêma Xerzan an jî Bohtanê ye, bi cih kirine. Di Şerefnameyê de, ku yek ji çavkaniyên bingehîn ên dîroka Kurdan e, Şaraf Xan-î Bedlîsî Mukiyên ji bav û kalên Hîzanê û Îspayird nîşan dide û weke herêmeke krîtîk a sereke ya di navbera çiyayan de bi nav dike. Weke ku di dîrokên cihêreng de jî tê gotin, çiyayên bilind ên derdora Muksê ji bo vê erdnîgariyê wek dîwarên xwezayî tevdigerin. Bi parastina herêmê ji gelek metirsiyan tevkariyeke girîng kirin ku herêm bibe navendeke ewle.

Ji ber ku herêmeke ewle, rêgezeke gişтî ya Serdema Navîn bû, ev mîrektî veguherand navendeke zanistî û edebî. Ji ber vê sedemê, armanca bingehîn a vê lêkolînê ew e ku yek bi yek avahîyên wekî mizgeft, mizgeft, medrese û xanên ku wek nîşana hêza xwe ji hêla Emîrên cûrbecûr yên Mîrnişîna Muksê ve hatine çêkirin, destnîşan bike. Mîrnişînên Kurdan yên bingehîn di Serdema Navîn de, ji bo danasîna helbestvan û kesayetiyên edebî. Di vê xebatê de wê pêşî li edebiyatê bê lêgerîn û daneyên ku di derbarê Mîrnişîna Muksê de hatine berhevkirin dê ji hêla dîrokî, erdnîgarî û sosyolojîk ve bi ravekî werin analîz kirin. Bi giştî hêmanên çandî yên Muksê yên di warên dîrokî, zanistî, mîstîk û wêjeyî de wê bên diyarkirin û nirxa dîrokî ya herêmê derkeve holê.

Di vê lêkolînê de, dê qonaxên dîroka Mîrektiya Muksê were vegotin û bandora peyzajê ya li ser vê mîrekiyê were vegotin. Weke ku me di lêkolînên berê de jî dîtiye, Mîrnişîna Muksê ku xwedî nasname ye, berê jê re digotin 'Bajarê El-Muhadiyan'. Di vê çarçoveyê de em ê medrese, lojmanên derwêş û zawiyên ku li Mîrektiya Muksê hatine çêkirin bidin nasîn û girîngiya wan a dîrokî derxin holê, ku hinek ji wan Medreseya Emîr Hesen-î Welî, Medreseya Arvasî û medresa takka û Taramaxê ne. Mela Elî Teremaxî (sedsala 17.), Mela Yunus Erqatinî (sedsala 17.), Şêx Muhammed Qutub-î Arvasî (sedsala 18.), Mela Haşim-î Muksî (sedsala 18.), ku di van medreseyan de perwerde bûne, tenê çend ji van in. alim û sofiyan. Ji xeynî van helbestvanên girîng ên klasîk ên kurd ên wekî Feqiyê Teyran (sedsala 17-an), Wedaî (sedsala 19-an), Laxer (sedsala 19-20) û Bayaz (sedsala 19-20) ku li Mîrektiya Muksê û derdora wê mezin bûne. , kesayetiyên edebî yên rexnegir ên herêmê bûn. Beşdar bûn û bûn pêşengên Edebiyata Kurdî ya Klasîk.

Lê belê kevneşopiya zanistî û edebî li herêmê piştî Mîrektiya Muksê ya ku bi siyaseta navendî ya Împaratoriya Osmanî ya di nîveka sedsala 19. de ji holê hat rakirin, demekê berdewam kir. Bi damezrandina Komarê re, bi zagonên li dijî lojman û medreseyên derwêşan, bi avakirin û veguheztina navendên nû re erdnîgariya Muksê jî mîna Doğubayazit, Silîvan, Cezîrê, Colemêrg, Hîzanê, girîngiya xwe winda kir. navend û mîrekiyên din. Bi îlhama van hemûyan, di vê lêkolînê de dê dîroka Mîrnişîna Muksê bi

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

aliyên wê yên erdnîgarî û wêjeyî ve bê nîqaşkirin û dê hewl bê dayîn ku cihê wê ya dîrokî û edebî di nav mîrekiyên kurdan de were destnîşankirin.

Peyvên Sereke: *Mîrnişîna Kurdî ya Muksê, Dîrok, Erdnîgarî, Wêje.*

Özet:

İlhanlıların XIII. yüzyılın sonlarında zayıflamalarıyla birlikte Kürtlerin yoğunlukta oldukları coğrafyalarda Kürt beyleri tarafında kendi bölgelerinde hakimiyetlerini kurmaya başladılar. Nitekim tarih XIV. Yüzyılın ortalarına geldiğinde söz konusu coğrafyada Cizre, Hakkari, Bitlis, Behdinan, Baban ve Erdelan başta olmak üzere birçok Kürt beylikleri artık iktidarını açık bir şekilde basmış oldukları sikkeler, kendi hükümdarları adına okuttukları hutbeler ve birer iktidar nişanesi olarak inşa ettirdikleri mescit, medrese, han, hamam vs. yapılarla da gösterdiler. Adı geçen Kürt beyliklerinin yanı sıra diğer pek çok merkezde irili ufaklı Kürt beylikleri de kurulmuştur ki bunlardan birisi de Müküs Kürt Beyliği'dir.

Müküs Beyliği coğrafik olarak Hakkari ve Van arasında yer almasına rağmen kimi araştırmacılar bu emirliğin bulunduğu coğrafyayı Kürtçenin dil ve ağız benzerliği yönünden Garzan veya Bohtan bölgesine dahil etmişlerdir. Kürt tarihinin önemli kaynaklarının başında gelen Şerefname'de ise Şeref Han-ı Bitlisî Müküsü Hizan ve İspayird ile aynı atadan göstermiş ve buradan dağlar arasında kalmış önemli bir beylik bölgesi olarak bahsetmiştir. Çeşitli tarihi kroniklerde de belirtildiği gibi Müküsün etrafını saran yüksek dağlar bu coğrafya için adeta birer doğal sur vazifesi görmüş ve bölgeyi birçok tehlikeden koruyarak güvenli bir merkez olmasına önemli katkıda bulunmuştur.

Nitekim ortaçağın genelgeçer bir kuralı olan emniyetli bir bölge olma beraberinde sözkonusu beyliği adeta ilmi ve edebi bir merkeze dönüştürmüştür. Bu sebepten ötürü bu araştırmanın öncelikli amacı ortaçağda önemli Kürt beylikleri arasında yer alan Müküs Beyliğinde, çeşitli mirlerin eliyle iktidarlarının birer nişanesi olarak yapılmış olan cami, mescid, medrese ve han gibi yapıları birer birer tesbit etmek, ardından mezkur beyliğin eğitim kurumlarında yetişmiş olan ilim adamlarını, şair ve edipleri tanıtmaktır. Metod olarak bu çalışmada öncelikle literatür taraması yapılacak ve Müküs beyliği hakkında toplanan veriler tarihi, coğrafî ve sosyolojik bir perspektifle betimsel olarak analiz edilecektir. Genel olarak Müküs'ün tarihî, ilmî, tasavvufî ve edebî alanlardaki kültürel öğeleri tespit edilerek bölgenin tarihteki değeri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bu araştırmada Müküs beyliğinin tarihinin hangi evrelerden geçtiği belirtilecek, buna ek olarak bulunduğu coğrafyanın bu beylik üzerindeki etkisine değinilecektir. Nitekim daha önceki çalışmalardan da gördüğümüz üzere bir kimlik sahibi olan Müküs Beyliği, geçmişte 'Muvahhidlerin Kasabası' olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda yine Müküs Beyliğinde inşa edilen medrese, tekke ve zaviyeler tespit edilerek bunların tarihi önemini ortaya koyacağız ki hali hazırda Mir Hasan-ı Veli Medresesi, Arvasi Medresesi ve Tekkesi ve Teremax Medresesi bunlardan bazılarıdır. Bu medreselerden yetişmiş olan Molla Ali Teremaxî (17. yy), Molla Yunus Erqetinî (17. yy), Şeyh Muhammed Kutub-ı

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Arvasî (18. yy), Molla Haşim-i Miksî (18. yy) bu alimler ve mutasavvıflardan sadece birkaçıdır. Bunların dışında yine Müküs emirliği ve çevresinde yetişmiş olan Feqiyê Teyran (17. yy), Wedaî (19. yy), Laxer (19-20. yy) ve Beyaz (19-20. yy) gibi önemli Klasik Kürt şairleri bölgeye edebî açıdan önemli katkıda bulunmuş ve Klasik Kürt Edebiyatının öncülerinden olmuşlardır.

Ancak XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devletinin merkezi bir politika izlemesiyle birlikte ortadan lağvedilen Müküs Beyliğinin ardından bölgede var olan ilmî ve edebî gelenek bir süre daha devam etmiş Cumhuriyetin kurulmasıyla tekke ve medreselere karşı çıkan kanunlarla, yeni merkezlerin inşası ve taşınmasıyla birlikte, tıpkı Doğubeyazıt, Silivan, Cizre, Hakkari, Hizan ve diğer merkez ve beyliklerde olduğu gibi Müküs coğrafyası da önemini yitirmiştir. Bütün bunlardan mülhem bu araştırmada Müküs Beyliği tarihi, coğrafi ve edebi yönleriyle ele alınmaya çalışılarak Kürt beylikleri arasında tarihi ve edebî pozisyonu belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Müküs Kürt Emirliği, tarih, coğrafya, edebiyat*

1990lı yıllarda Pira Sor köprüsü.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

1915li yıllar, Muks ve ünlü kaymakamı MuksmirzadelerindenMuti‘ullahBeg.

Miks_1910_ MutilullahBeg döneminde Miks çarşısı (Foto H. Magakyan)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Kela Xoşebê_1847_Han Abdallah (Kurdistan) ifadesi ressam T. Felix tarafından gravürün altına yazılmış.

KelaXoşebê_SketchesbetweenthePersianGulfand Black Sea, Robert Clive. First Edition, London- DickinsonBros, 1852.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Pêşkêşkirin | Sonum

Hogir Tahir Tewfiq
Nizar Eyub Hesen

Abdulvasıf ERASLAN
Ercan ÇAĞLAYAN
Ercan GÜMÜŞ
Fikret ÖZÇELİK
Hakan Kaya
Halil AKÇAY
Kenan BOZKURT
Kenan Bulut
Mustafa ASLAN
Mustafa Öztürk
Muzaffer BİMAY
Ömer Tokuş
Orhan Örs
Şahin ŞİMŞEK
Yalçın ÇAKMAK
HALİL BATUR
Mehmet Rêzan Ekinci
Ömer Aytaç Aykaç
Yakup AYKAÇ
Yaşar KAPLAN
Zikrullah Aykaç
Arafat YAZ
Mikail Bülbül
Nevzat EMİNOĞLU
Abdulkerim BATMAZ
Abdullah Demir
EYÜP KIRAN
Güven Aytaç AYKAÇ
Medine KAHRAMAN
Neclan Bayhan
Salimeh Afrasiabi
Yusuf Tekin
Zeynelabidin Zinar

© مافێ چاپێ یێ پاراستیە بۆ
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی
Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی
ISBN 978-9922-661-15-5
9 789922 661155
zcks@uoz.edu.krd +964(0)751 536 1550
Iraq- Kurdistan region, Zakho- Univesity of zakho